

Լ. Գ. ԽԱՉԵՐԵԱՆ

ԵՍԱՅԻ ՆՁԵՑԻՆ
ԵՒ
ԳԼԱՋՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԸ
(1280-1840 թթ.)



7
ԿԵ-28
հշ

Լ. Գ. ԽԱՉԵՐԵԱՆ
Բանասիրական Գիտությունների Դոկտոր,
Փրոֆեսոր

1660

ԵՄԱՅԻ ՆՉԵՑԻՆ
ԵՒ
ԳԼԱՋՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԸ
(1280-1840 թթ.)



ԼՈՍ ԱՆՃԵԼՍ
1988 թ.



Alco Printing Co.
Glendale, Ca. (818) 240-1412



ՄԵՏԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱԳԵՏ
Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Հայագիտական սոյն Ոստմնասիրութեան լոյսընծայումը
իրականացաւ Հիւսիսային Ամերիկայի Արեւմտեան Թեմի
Ազգային Առաջնորդարանի նախաձեռնութեամբ, նշելու համար՝

**ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՎԵՀԱԹԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏ
Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ**

Գահակալութեան Տասնամեայ Յոբելեանը

Մեկենասութեամբ՝

ՏԻԿԻՆ ՄԱՐԻԶԱ ՍՈՂԱՆԱԼԵԱՆԻ



This Armenological Study is published by the
Western Prelacy of the Armenian Apostolic Church of America,
to mark the Decennial Jubilee of

His Holiness Karekin II
Catholicos of the Great House of Cilicia

By the generous donation of
Mrs. Maritza Soghanalian



Hustace

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Հիսիսային Ամերիկայի Արեւմտեան մեր թեմի Ազգ. Առաջնորդարանի նախաձեռնութեամբ եւ ուրախութեամբ լոյս կ'ընծայենք Փրոֆ. Լ. Գ. Խաչերեանի հայագիտական ուսումնասիրութեանց հինգերորդ հատորը՝ «Եսայի Նչեցին եւ Գլաձորի Համալսարանը (XIII-XIV դդ.)» խորագրով:

Գլաձորի Համալսարանը վճռական ու նաեւ ճակատագրական դեր խաղացած է հայ հոգեւոր եւ մշակութային կեանքի վերագարթօնքի, ազգային ուրոյն դպրութեան եւ հայկական ինքնուրոյն կրօնական-եկեղեցական մտքի ու մատենագրական Յուշարձանների ստեղծման, ինչպէս եւ մանրանկարչական արուեստի գեղագիտական զարգացման մէջ: Օտար փիլիսոփայական եւ գաղափարաբանական ազդեցութիւններու դիմաց եւ լայնածաւալ աշխդաւան միսիոնարական գործունէութեանց առջեւ Հայ Եկեղեցու, հայ մտածողութեան, հայ հանճարին ինքնատիպ հարազատութիւնը պահպանելը, մշակելն ու հարստացնելը հիմնական մտահոգութիւնը հանդիսացաւ Եսայի Նչեցիին որ մեծ հոգեւորականի, ականատր գիտնականի, հմուտ դաստիարակի եւ համբաւատր մանկավարժի իր բոլոր տաղանդներով ամրացուց հիմքերը մեր եկեղեցու, զարկ տուաւ մեր դպրութեան եւ մշակոյթի ազգային նկարագրին:

Այս Հատորը առանձին երևոյթ է հայագիտութեան մէջ: Փրոֆ. Լ. Գ. Խաչերեանի բազմամեայ գիտահետազօտական ջանքերով առաջին անգամն է որ ստուարածառայ հատոր մը կը նուիրուի Միջնադարի ու հայ կրթական մեծագոյն կեդրոն՝ Գլաձորի Համալսարանին: Սոյն աշխատասիրութիւնը հեղինակին Տոբթորական Աւարտաճառի ամբողջական հրատարակութիւնն է, որ Փրոֆ. Լ. Գ. Խաչերեան 1968-ին զայն ներկայացուցած է Երեւանի Համալսարանի Բանասիրական Բաժանմունքի Գիտական Խորհուրդին եւ յաջողութեամբ պաշտպանած:

Կարեւոր է թերեւս յիշել թէ 1966-ին՝ Փրոֆ. Լ. Գ. Խաչերեան ձեռագրական 15 տարբերակներու բաղդատութեամբ եւ քննական բնագրով, Հ.Ս.Ս.Հ. Գիտութիւններու Ակադեմիայի Հրատարակչութեան միջոցաւ լոյս ընծայած է Գլաձորի Համալսարանին հայոց լեզուի եւ գրականութեան վերաբերեալ Համալսարանական դասագիրքը՝ «Եսայի Նշեցի. Վերլուծութիւն քերականութեան» խորագրով:

Դարձեալ, 1978 թուականին, Երեւանի մէջ, «Լոյս» Հրատարակչութիւնը տասը հազար տպաքանակով տպած է Սոյն մենագրութեան համառոտութիւնը՝ «Գլաձորի Համալսարանը Հայ Մանկավարժական Մտքի Զարգացման մէջ (XIII-XIV դդ.)» աշխատութիւնը: Հասարակագիտական եւ հայագիտական աշխարհին մէջ լայն արձագանգ գտաւ այս հրատարակութիւնը որ նպաստեց Գլաձորի Համալսարանին գոյանունն ու կատարած երախտարժան գործը յատուկ ուշադրութեան արժանացնելու:

1984-ի աշնան, Երեւանի մէջ, համապետական առումով, աշխարհի բոլոր հայագէտներու մասնակցութեամբ, բազմաթիւ գիտական նստաշրջաններով ու ժողովրդական հանդէսներով նշուեցաւ Գլաձորի Համալսարանին հիմնադրութեան 700-ամեակը:

Բացի Հայաստանի մէջ կատարուած յոբելինական այս հանդիսութիւններէն՝ Մոսկուայի Կեդրոնական Հեռատեսիլը երեք ժամուան հաղորդումով միլիոնաւոր եւ բազմազգի ժողովուրդներուն ներկայացուցուց Հայ Հանճարի ծնունդ այս հոշակաւոր Համալսարանին մշակութային, պատմական եւ քաղաքակրթական նշանակութիւնը, երոպական համալսարաններու հետ բաղդատական անդրադարձումներով:

Նաեւ Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան Մշակութային Բաժանմունքը՝ «Ինկետօ»ն, որոշեց միջազգային գիտաժողովներով նշել այս 700-ամեայ Յոբելեանը:

Իսկ Հայկական Սփիւռքի մէջ յոբելինական հանդիսութիւնները որոշ ուշացումով յետաձգուեցան՝ Գլաձորի Համալսարանի պատմութեան յաւերժացմանը նուիրուած յոբելինական այս հատորի շքեղ հրատարակման յապաղման պատճառով:

Ցարդ հայագիտութեան ծանօթ եղած են Գլաձորի մասին լոյս տեսած ընդհանուր բնոյթի յօդուածներ կամ մասնակի խնդիրներու շուրջ ուսումնասիրութիւններ: Անոնցմէ կը յիշենք Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի «Սի-

սական»ի մէջ բաժին մը (Վեներտիկ, 1898, էջ 129-187), Գարեգին Ա. Կաթողիկոս Յովսէփեանի «Խաղբակեանք կամ Պողեանք Հայոց Պատմութեան մէջ» գործին մէկ բաժինը (Երուսաղէմ, 1942, Մասն Բ., էջ 188-279), Սիրարփի Տէր-Ներսէսեանի «*Les Manuscrits Arméniens Illustrés des XIIe, XIIIe et XIVe siècles*» երկասիրութեան մէկ հատուածը (Փարիզ, 1936, էջ 110-136), կամ՝ Ա.կաղ. Լ. Խաչիկեանի «Գլաձորի համալսարանը եւ նրա սաների աւարտական ստենոգրաֆիկները» յօդուածը (Պետական համալսարանի Գիտական Աշխատութիւնների ժողովածու, 1946, հ. 28, էջ 428-450), եւ Փրոֆ. Արզար Մովսիսեանի «Ուրուագծեր հայ դպրոցի եւ մանկավարժութեան պատմութեան (IX-XV դդ.)» աշխատութեան մէկ գլուխը (Երեւան, 1958):

Փրոֆ. Լ. Գ. Խաչերեանի ներկայ գիտաշխատութիւնը առաջին համապարփակ եւ ամբողջական ուսումնասիրութիւնն է նուիրուած Գլաձորի համալսարանի պատմութեան, միաժամանակ կատարելով արժէտորումը հայ մշակոյթին քերած իր առանձնայատուկ նպաստին: Իբրեւ պատկառելի եւ օգտակար նպաստ մը հայագիտութեան՝ մեծ գոհունակութեամբ է որ զայն կը ներկայացնենք հանրութեան:

Այս մեծածառայ երկասիրութիւնը էապէս կը տարբերի նախորդ ուսումնասիրութիւններէն նաեւ իր առաջադրած բոլորովին նոր հարցադրումներով, համալսարանական կեանքի եւ անոր հետ կապուած բազմաթիւ խնդիրներու յուզմամբ եւ այդ բոլորի գիտական խորաքննի լուսաբանութեամբ: Ընդհանրապէս լուրջ եւ ընդգրկուն այս ուսումնասիրութեան, Գլաձորը իբրեւ համբաւաւոր ուսումնագիտական Կանառ, իր կառուցուածքով, բարձրագոյն կրթութեան իր ծրագրով, ուսուցչադաստիարակչական կազմով, Աւարտաճառներու բնոյթով, ազգային-դաստիարակչական-աստուածաբանական բարդ ու կենդոտ հարցերու արծարծումով, մայրենի լեզուի ու մշակութային ժառանգութեան պաշտպանութեամբ եւ զարգացումով, յարութիւն կ'առնէ պատմութեան փոշիներէն՝ մեր ազգային իմացական հանճարի վեհ հզօրութեամբ:

Այս գիտաշխատութեան երրորդ եւ մեծագոյն արժանիքը հեղինակը ինքն է՝ Դոկտ.-Փրոֆ. Լ. Գ. Խաչերեանը: Իր բեղուն միտքը, խորիմացութիւնը, աստուածաբանութեան, փիլիսոփայութեան, մշակոյթի պատմութեան, աղբիւրագիտութեան, լեզուագիտութեան եւ հայ մատենագրութեան բնագաւառներուն մէջ իր հմտութիւնը ակներեւ են ամբողջ գործին իրաքանչիւր էջին եւ տողին մէջ: Առանց Փրոֆ. Լ. Գ. Խաչերեանի բազմակողմանի եւ բազմերանգ այս շնորհներուն անկարելի պիտի ըլլար ա՛յս տարրողութեամբ եւ ա՛յս արժէքով մեծաբել վաստակը Գլաձորի Համալսարանին:

Իր այս երախտարժան գործին հրատարակութեան առթիւ մեր շնորհատրական ջերմ խօսքը կ'ուղղենք նոր օրերու ուսուցչապետին՝ Փրոֆ. Լ. Գ. Խաչերեանին, եւ իրեն կը մաղթենք քաջառողջութիւն ու ստեղծագործ կեանքի երկար տարիներ:

Շնորհակալութեամբ կ'ողջունենք նաեւ պատուական Մայր եւ օրինակելի Հայունի Տիկ. Մարիճա Սողանալեանը, *Miami*-էն, որ Լոս-Անճելըս իր մէկ այցելութեան ընթացքին ընդառաջեց մեր խնդրանքին եւ ստանձնեց այս Հատորին մեկենասութեան պատիւը:

Մեկենասի փայփայած իղձն է՝ Հայագիտական այս Հատորը եւս ձօնով Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Վեհափառ Հայրապետ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Կաթողիկոսի Գահակալութեան Տասնամեայ Յորելեանին՝ Ազգաշէն եւ Մշակութային գործունէութեան բարձր գնահատմամբ:

Այս հրատարակութեան առթիւ կ'արձանագրենք նաեւ մեր արդար այն հպարտութիւնը թէ Լոս Անճելըսի մեր Գաղութին մէջ, հակառակ տիրող այլ աննպաստ պայմաններու, տակաւ կ'աճի եւ հետըզհետէ կը զօրանայ հայ դպրութեան եւ հայ մշակոյթի նուիրեալներուն փաղանգը:

Օրհնութեամբ՝

ՏԱԹԵՒ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ
Առաջնորդ Հայոց Հիւսիսային
Ամերիկայի Արեւմտեան Թեմին



ԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Մեր բազմամեայ գիտահետազօտական երկասիրութեան արգասիքը հանդիսացող «Եսայի Նշեցին եւ Գլաճորի Համալսարանը (XIII-XIV դդ.)» խորագրով ներկայ մենագրութեան ամբողջական եւ գրքարուեստի պատշաճ ձեւաորմամբ լոյս ընծայումը (ինչպէս եւ՝ Առաքել Սիւնեցու, Յովհաննէս Երզնկացու, Յովհաննէս Ծործորեցու, Գրիգոր Պահլաւունի Մագիստրոսի մատենագրական Յուշարձանների եւ Ռուսմնասիրութիւնների) հայաշունչ Լոս Անջելըսում, այն էլ քսան տարիների երկար ու ձիգ՝ հոգեւլկիչ սպասումներից ու անստուգութեան ցաւագին վերապրումներից յետոյ, իրօք որ հրաշքների հրաշքն էմ համարում եւ վաստակարեկ տուայտանքներիս, խոկումներիս ու երագանքներիս իրականացումը միաժամանակ: Գոհունակութիւնն ունեմ հաւաստելու, որ ոչ միայն ֆիզիկապէս վերապրեցի, այլեւ դարձեալ ինձ հնարաւորութիւն ընձեռունեց ծառայելու իմ ժողովրդին եւ նրա մեծահարուստ մշակոյթին՝ անկախ նրանից՝ թէ ո՛ր հորիզոնականներում գտնուեմ... Դա եղել է եւ է՝ մեր կեանքի իմաստը, նաեւ բովանդակութիւնը:

Հազար անգամ փա՛ռք Նախախնամութեանը, որ մարդկային կեանքը հետաքրքիր ու բազմաբովանդակ է դարձնում նաեւ նրանով, որ անակնկալներով է հարստացնում...:

Հայագիտական սոյն Ռուսմնասիրութիւնը կատարուել է անլի քան երեք տասնամեակներ Երեւանի Մաշտոցի անուան Զեռագրագիտական Ինստիտուտում - Մատենադարանում մեր ձեռնարկած աղբիւրագիտական հետազօտութիւնների ընթացքում՝ պատմա-բանասիրական, լեզուա-քերականագիտական եւ մանկավարժական հայեացքների քննութեանը նուիրուած մեր այլ աշխատութիւններին զուգահեռ, որոնք վերաբերում են, հիմնականում, Միջնադարեան Հայաստանին:

Գլխավորի Համալսարանի պատմության ամբողջական ուսումնասիրումը, ձեռագրական հարուստ աղբյուրների համադրմամբ իրեն խճանկարային (*mosaic*) երկասիրություն, իրականացրել ենք բոլորովին անկախ լրնթաց տասնամեակների Մատենադարանի ձեռագրագիտական Ինստիտուտի մեզ յանձնարարած գիտական պլանների կատարումից ու գերակատարումից. այն կեանքի է կոչուել մեր իսկ մտայնացմամբ, նախաձեռնությամբ եւ արտապլանային կարգով:

Դեռեւս 1968 թուականին մեր այս մենագրությունը, մի այլ՝ արդէն իսկ մեր կողմից գիտական շրջանառության մէջ դրուած Գլխավորի Համալսարանի Լեզուի եւ Քերականութեան դասագրքի գիտա-քննական բնագրի («Եսայի Նչեցի. Վերլուծութիւն քերականութեան», Երեւան, 1966 թ.) հետ միասին, արժանացաւ գիտական ամենարժր գնահատականի. Երեւանի Պետական Համալսարանի Գիտական Խորհուրդը իր լիազումար նիստում շնորհեց նրանց հեղինակին Բանասիրական Գիտությունների Դոկտորի գիտական աստիճան, ընդ որում պաշտօնական ընդդիմախօսությամբ ու պաշտպանութեան ներկայացում Ռիտերտացիայի գիտական արժանիքների հաւաստման միջնորդությամբ յարգարժան Ակադեմիկոսներ Գուրգէն Սեւակի եւ Էդուարդ Աղայեանի, Փրոֆէսորներ Աշոտ Աբրահամեանի եւ Թորգոմ Ջուհարեանի: Մինչեւ Աւարտանաւային թէզի պաշտպանութիւնը առանձին հատուածներ եւ գլուխներ մենագրութիւնից տպագրուեցին Սովետական Հայաստանի հայագիտական հանդէսներում առ ի իրազեկութիւն գիտական հասարակայնութեան: Մինչ այդ, 1959 թուականին Հայաստանի Գիտությունների Ակադեմիայի Լեզուի, Գրականութեան եւ Արուեստների Ինստիտուտների Միացեալ Գիտական Խորհրդի առաջ պաշտպանել եմ թեկնածուական 'Դիտերտացիա' «Բարդ ստորադասական նախադասութիւնների կառուցումը դասական հայերէնում՝ ոսկեդարեան գրաբարում. Պարագայ երկրորդական նախադասութիւնները» թեմայով (350 էջ), որի համար շնորհուել է ինձ Բանասիրական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան: Իսկ 1971 թուականին, առ ի գնահատանք գիտական մեր վաստակի եւ մանկավարժական-դասախօսական աշխատանքների՝ շնորհուեց մեզ նաեւ «Փրոֆէսորի» կոչում:

Պաշտօնական ընդդիմախօսներից Փրոֆ. Ա. Աբրահամեանը իր գիտական «Կարծիք»ը մեր Դոկտորական դիտերտացիոն աշխատութեան մասին հրապարակեց իրեն գիտական յորում նաեւ «Սովետական Հայաստան» պաշտօնաթերթում.

«...Պատահական չէ այն մեծ հետաքրքրությունը, - նշում էր նա, - որ Գլխավորի նկատմամբ ցուցաբերել են ճանաչում հայագետները: Գլխավորի Համալսարանի պատմութիւնը յատուկ ուսումնասիրութեան նիւթ է հանդիսացել Ղ. Ալիշանի, Գ. Կ. Յովսէփեանի, Լ. Խաչիկեանի, Լ. Խաչերեանի եւ ուրիշների համար...

Գլխավորի Համալսարանի պատմության կապակցությամբ յանախ հարց է տրոււմ, թէ նա իրօ՞ք համալսարանական բարձրութեան վրայ է գտնուել...: Այս հարցի պատասխանը վերջերս գիտական բարեխղճությամբ տուեց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի աագ գիտական աշխատող Լ. Խաչերեանը: Իր «Եսայի Նչեցի եւ Գլխավորի Համալսարանը» խորագրով արժէքատր աշխատութեան մէջ, համեմատութեան մէջ դնելով Գլխավորի Համալսարանում դասաւանդուող առարկաները եւ Համալսարանի ծրագրերն այդ ժամանակաշրջանում գործող երրոպական մի շարք համալսարանների դասագրքերի եւ ծրագրերի հետ, նա եկաւ այն եզրակացութեան, որ Գլխավորի Համալսարանն իրօք իր ժամանակի առաջադէմ համալսարաններից մէկն էր եւ իր բնոյթով աւելի մօտիկ կանգնած Փարիզի Համալսարանին» («Սովետական Հայաստան», պաշտօնական օրաթերթ, 1969 թ., Սեպտ. 30):

Փրոֆ. Ա. Աբրահամեանը հանդէս եկաւ նաեւ «Հայագիտութիւնը 50 տարում» հաւաքական հեղինակների մասնակցությամբ լրջաընծայում հատորում.

«Վերջին տարիներին ուսումնասիրութիւններ են կատարուել նաեւ հայ մշակոյթի խոշոր կրթական օջախների պատմութիւնը լուսաբանելու ուղղությամբ: Այդ բնագաւառում կատարուած ուսումնասիրութիւնների մէջ յատկապէս աչքի է ընկնում Լ. Խաչերեանի «Եսայի Նչեցի եւ Գլխավորի Համալսարանը» աշխատութիւնը:

«Լ. Խաչերեանը հայ հնագոյն գիտական կանառներից մէկի պատմութիւնը, նրա ուսումնագիտական նպատակները գիտականօրէն փաստարկել եւ հիմնաւորել է՝ համեմատութեան մէջ դնելով Երրոպայի միջնադարեան համալսարանների հետ:

«Աշխատութեան մէջ բացայայտուած է Գլխավորի Համալսարանի բարունապետների, սաների կարեւոր դերը հայ մշակոյթի զարգացման, ունիթորական (միարարական) շարժման դէմ պայքարելու, ազգապահպանութեան գործում» («Հայագիտութիւնը 50 տարում», Երեւան, 1971 թ., էջ 262):

Մեր մտահոգութիւնների կիզակէտը Դիտերտացիայի պաշտպանութիւնից յետոյ նրա հրատարակութեան իրականացումն էր, անշուշտ, այն գիտական հասարակայնութեան սեփականութիւն դարձնելը: Ականաւոր Բաֆֆիագէտ եւ Հայաստանի ազնուագոյն մտաւորականներից՝ այժմ երջանկաշիշատակ Մացակ Նահապետեանին եւ պարտական, որ իմ այս ծաւալուն ուսումնասիրութիւնը թէկուզեւ իր մէկ երրորդով հրատարակուեց 1973 թուականին՝ «Գլխավորի Համալսարանը Հայ Մանկավարժական Մտքի Զարգացման մէջ (XII-XIV դդ.)» խորագրով, 232 էջ, «Լոյս» Հրատարակչութեան մակնիշով, որի տնօրէնն

էր հանդիսանում այն ժամանակ: Այնուամենայնիւ հայագիտական այդ գրքի լոյսընծայումը 10.000 պատկառելի տպաքանակով, որ ընդամենը մէկ շաբաթում սպառուեց, իսկոյն գրադարանային հագուագիտ գրքերի շարքին դասուեց: Սա Հայագիտական երկի համար իրօք բացառիկ տպաքանակ է:

Հարկ է արձանագրել, որ մեր աշխատութիւնը գիտական շրջանառութեան մէջ դրուելու օրումանից (1973 թ.) լայն արձագանգ գտաւ ինչպէս մերազնեայ հայագիտական մամուլում, այնպէս եւ օտարազգի՝ եւրոպական լեզուներով կատարուած ուսումնասիրութիւնների հրատարակութիւններում: Այն մտցուեց նաեւ Համալսարանական դասընթացքների Ծրագրերում՝ իբրեւ յանձնարարելի գրականութիւն: Դիցուք՝ Լոնդոնի Կովկասեան Ուսումնասիրութիւնների Համալսարանի Փրոֆ. Դեյվիթ Մարշալ Լէնգը, որը գիտական հասարակայնութեանը յայտնի է իր հետազօտութիւններով, «Հայաստանը Որպէս Քաղաքակրթութեան Օրրան» (*“ARMENIA, Cradle of Civilization”*) իր արժէքատր եւ ծաւալուն մենագրութեան մէջ գրում է Գլաձորի Համալսարանի մասին՝ շահեկան անդրադարձմամբ լեկուելով մեր ուսումնասիրութեան վրայ:

«Միւսիքի միւս խոշոր ուսումնական կենտրոնը Գլաձորն է, կարողում ենք այնտեղ, - որը ծաղկում ապրեց միայն 60 տարի՝ 1280-ից մինչեւ 1340-ական թուականները: Տեղական իշխան Պոռչի հովանաւորութեամբ Գլաձորը արագօրէն վերածեց կանոնաւոր Համալսարանի, ընդգրկելով 363 վանականների եւ ուսանողների: Ժամանակակից գրիչները Գլաձորի մասին արտայայտում են իբրեւ «Աթոռ եւ Ուսումնարան մեր սուրբ վարդապետների», «Փառապանծ երկրորդ Աթէնք», որպէս «Մայրաքաղաք բոլոր տեսակի ուսումնասիրութեանց» եւ «Հոչակատր մենաստան եւ Համալսարան»...: Գլաձորի Համալսարանը շարունակում է այսօր իսկ հետաքրքրութիւն յարուցել հայ գիտնականների շրջանում, ինչպէս այդ ցոյց է տրուած Լ. Գ. Խաչերեանի Դոկտորական ուշագրաւ 'Իսերտացիայում' «Եսայի Նշեցին եւ Գլաձորի Համալսարանը» վերնագրով, որը պաշտպանուեց 1968 թուականին, Ապրիլի 20-ին, Երեւանի Համալսարանում» (*“ARMENIA, Cradle of Civilization”, by David Marshall Lang, third edition, London, p. 276*):

Արդիւնաշատ հայագէտ Յարութիւն Քիրտեանը «Բազմավէպ»ում հրատարակած իր մատենախօսութիւնում գրում է.

«Պատուական ու գնահատելի աշխատութիւն մը եւս, Երեւանէն, որ հանուքով կը կարդանք, մեր մշակոյթի պատմութեան ակերուն մէջ թափանցելով:

«...Բազմավաստակ Խաչերեան վստահօրէն կարեւոր գործ

կատարած կ'ըլլայ՝ եթէ իր ծրագիրն ամբողջացնէ յաջորդաբար:

«Խաչերեան գնահատելի խղճմտութեամբ կու տայ իբր երկրորդ գլուխ՝ «Համալսարանի ուսումնագիտական բաժինները», երրորդ գլուխ՝ «Համալսարանական դասընթացքներն ու ձեռնարկ-դասագրքերը»: Ընտիր աշխատուած գլուխներ»:

Ապա դժգոհութիւն յայտնում տպագրական արուեստի, թղթի որակի եւ ընդհանրապէս գրքի գեղագիտական ձեւաւորման թերութիւնների մասին.

«...Հագուադէպօրէն, նոյնիսկ սովորական վատորակ թուղթով ու կազմով հրատարակութիւններու մէջ, այսքան գէշ տպագրուած գիրք ստացած չեմ Երեւանէն: «Լոյս» Հրատարակչականը, ըստ երեւոյթի, մրցումի մէջ է նման խճճելի հատոր մը հրապարակ հանելու: Ասոր հետ՝ ծուռ ու նեղ կտրուած լուսանցքներ՝ մեզի մեծ ցաւ կը պատճառեն: Լ. Գ. Խաչերեանի այս աշխատութիւնը արժէքատր գործ մըն է, որ դժուար է ըմբռնել թէ ինչո՞ւ այսպիսի հանդերձանքով ի յայտ կու գայ» («Բազմավէպ», 1974, թիւ 3-4, էջ 414-422):

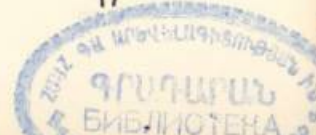
Բանասէր Հ. Պ. Տէր-Պօղոսեանը «Հանդէս Ամսօրեայ»ում տպագրուած իր գրախօսութիւնում նշում էր.

«Խաչերեան, որ հրատարակած է Եսայի Նշեցու Վերլուծութիւն Քերականութեան, արդէն առիթն ունեցած էր անուղղակի կերպով անդրադառնալու Գլաձորի հաստատութեան գործունէութեան վրայ: Այժմ այս գործով մասնաւոր ուսումնասիրութեան նիւթ ընտրած է Գլաձորի այսպէս կոչուած Համալսարանը, որ յատկապէս մինչեւ այսօր մասնաւոր հետազօտութեան առարկայ չէ եղած: Ուստի իր նպատակն է վեր հանել այն աղբիւրները, որոնք ռեւէ կերպով նպաստ մը կը բերեն այս հաստատութեան պատմութեան :

«Գլաձորի Համալսարանին բնոյթը ապացուցանելու եւ հիմնաւորելու համար պէտք էր համեմատութեան համար եզրներ գտնել: Հեղինակն առ այդ նկատի առած է համաժամանակեայ Եւրոպական համալսարանները, եւ այնտեղ իսկապէս գտած է համազօր ընդհանրութիւններ եւ առանձնայատկութիւններ, որոնք միջնադարեան համալսարաններուն մէջ գործածելի էին, նոյները կը կիրարկուէին Գլաձորի Համալսարանի դասընթացքներուն մէջ. ուրեմն Հայ իրականութեան ինքնայատուկ չէին ստնք:

«Ինչպէս եւրոպական համալսարաններու դասընթացքներն իրենց վերջնական լրումը կը ստանային վարդապետական աստիճանի բարձրացումով, նոյնը կը գտնենք նոյնպէս Գլաձորի դպրատան մէջ:

«Այս բոլոր առաջադիրներու համար հեղինակն ունի իր առ-



ջել Հայ Զեռագրական հարստությունը, ուր մասնատրապէս Գլա-
ձորի հաստատութեան համար բաւական առատ տեղեկություններ
կը գտնենք, որոնց վրայ հիմնուած է այս Ուսումնասիրությունը:

«...Վեց գլուխներու մէջ «որպէս լուսարձակ» բանասիրու-
թիւնն իրեն առաջնորդ ունեցած է, եւ գեղեցիկ արդիւնքի մը հա-
սած, տալով մեզի Գլաձորի Համալսարանին ամփոփ համապատ-
կերը...» («Հանդէս Ամսօրեայ», 1974, թիւ 1-3, էջ 111-112):

Կրկին անգամ «Բազմավէպ»ը 1976 թուականին անդրադարձնա-
լով մեր այս աշխատութեանը, բանասէր Հ. Տաճատ Եարտըմեանի
ստորագրութեամբ՝ հաւաստում է.

«Վերջին քանի մը տարիներու ընթացքին, երեսնեան հրա-
տարակություններու ամէնէն ուշագրաւ եւ մեծարժէք հատորնե-
րէն մէկը կարելի է նկատել Լ. Գ. Խաչերեանի՝ ԳԼԱԶՈՐԻ միջ-
նադարեան կրօնական հաստատութեան նուիրուած՝ մենագրական
այս լուրջ աշխատությունը:

«Տարիներ առաջ, Խաչերեան հրատարակած ըլլալով Եսայի
Վրդ. Նչեցիի «Վերլուծութիւն Քերականութեան» կոչուած աշխա-
տությունը (տպուած Երեւան, 1966-ին), առիթն ունեցած էր արդէն
անուղղակիօրէն անդրադարձալով՝ Գլաձորի վանական հաստա-
տութեան կրթական բացառիկ գործունէութեան շուրջ: Ներկայ
հատորով, պատուական Հեղինակը առանձին ուսումնասիրու-
թեան նիւթ դարձուցած է Գլաձորի վանքին, այսպէս կոչուած՝
Միջնադարեան «Համալսարան»ը: Խաչերեանի գովելի նպատա-
կը, հետեւաբար, եղած է յայտնաբերել այն բոլոր կարեւոր սկզբ-
նադրիւրները, պատմական անցքերն ու դէմքերը, որոնք որեւէ օղա-
կով կրնային նպաստ մը բերել այս հանրածանօթ հաստատու-
թեան մշակութային պատմութեան:

«Հատորը պատրաստուած է, անկասկած, քննական աշխա-
տանքի մը պահանջած բոլոր լրջութեամբ, պրպտելով եւ ուսում-
նասիրելով հայագիտական բազմաթիւ մենագրություններ եւ ու-
սումնասիրություններ, երոպական լեզուներով հրատարակի վրայ
գտնուող միջնադարեան Համալսարաններու առնչութեամբ կա-
տարուած կարեւոր հրատարակություններ եւ ձեռագրային բազ-
մազան աղբիւրներ:

«Ծանօթ է՝ թէ մեր ազգային մշակութային մեծագոյն կեդ-
րոններէն մէկն է եղած Գլաձորի կրօնական-կրթական հաստա-
տությունը, որու մասին ժամանակին անդրադարձած են արդէն՝
մասնատրապէս Հ. Ղ. ԱԼԻՇԱՆ (Սիսական, Վեներտիկ, 1893,
էջ 119-137 եւ 251-252), ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԹՂ. ՅՈՎԱԷՓԵԱՆ (Խաղ-
բակեանք կամ Պոռշեանք Հայոց Պատմութեան մէջ, Բ. տիպ, Ան-

թիլիաս, 1969, էջ 251-296), ՍԻՐԱՐՓԻ ՏԷՐ-ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ («Ma-
nuscripts Arméniens des XIIIe, XIIIe et XIVe siècles, Վեներտիկ,
1936, էջ 110-136), Լ. ԽԱԶԻԿԵԱՆ (Գլաձորի Համալսարանը
եւ նրա սաների աւարտական առեւտրախօսությունները, Պետական
Համալսարանի գիտական աշխատությունների ժողովածու, Երե-
ւան, 1946 թ., էջ 423-450), Ա. ԱԻԵՏԻՍԵԱՆ (Հայկական ման-
րանկարչութեան Գլաձորի դպրոցը, Երեւան, 1971), Ա. ՄՈՎՍԻՍ-
ԵԱՆ (Ուրուագծեր հայ դպրոցի եւ մանկավարժութեան պատմու-
թեան, Երեւան, 1958, էջ 161-200): Սակայն, որքան ծանօթ է
մեզի, Գլաձորի Համալսարանը, իբրեւ միջնադարեան կրօնական
եւ կրթական բարձրագոյն հաստատություն, իր բոլոր առանձնա-
յատկություններու եւ յատկանիշներու բացայայտումով եւ ընդգր-
կումով, լուրջ հետազոտութեան մը առարկայ չէր եղած տակա-
լին»:

Եւ դարձեալ նոյն իրաւացի դիտողությունը մեր աշխատութեան
հրատարակման գրքարուեստի աննաշակ ձեւաւորման եւ թղթի ցածրու-
րակ օգտագործման մասին.

«Գլաձորի նման կրթական ակութի մը նուիրուած այս արժե-
քաւոր մենագրությունը կը պահանջէր, իսկապէս, գեղեցկագոյն
տպագրութիւն մը, իր թուղթով, էջաւորումով եւ հանդերձանքով:

«Խաչերեանի գործը՝ հայագիտական արժէքաւոր ձեռնարկ
մըն է, անտարակոյս, որու հրատարակութեան առիթով, մեր ջերմ
շնորհատրանքը եւ գնահատանքը վատակաւոր Հեղինակին,
որ անշուշտ պիտի չ'ուշանայ ձեռնարկելու Միջնադարեան կրթա-
կան ուրիշ հաստատություններու պատմութեան» («Բազմավէպ»,
1976, էջ 414-422, ընդգծումները իմն են - Լ.Խ.):

Ներկայ հրատարակութեամբ, թէեւ քսան տարիների յապաղմամբ,
սակայն գրքարուեստի վերջին խօսքով, թղթի բարձրորակ օգտագործ-
մամբ, «Ալիօ» Հրատարակչութեան կոմպիւտերային բժախնդիր գրա-
շարութեամբ եւ, որ կարեւորն է՝ մեր ուսումնասիրութեան ամբողջական
եւ անեղծ ընդգրկումով վերացրինք ճշացող այդ թերությունները:

Եղան նաեւ համբակային գրոհումներ՝ միտումնաւոր ու չարամիտ,
«սեւացրէ՛ք»ի քինախնդրութեամբ ու մաղձոտութեամբ, որ հայագի-
տութեան հետ ոչ մի աղերսակցութիւն չունեն ո՛չ իմացական արժէքի,
ո՛չ էլ գիտական քննարկումներում ընդունուած պատշաճ ոճի երկեակ
ստումներով:

1981 թուականին հսրկադրաբար կայք հաստատելով Միացեալ
Նահանգներում, Լոս Անջելըսում, թէեւ մեզ վիճակուած չէր, ըստ տի-
րոյ մտայնութեան ու բարբերի, ֆիզիկապէս ներկայ լինելու 1984 թուա-

կանի աշնանը Երեւանում կայացած համազգային մշակութատոսնի՝ Գլաձորի Համալսարանի հիմնադրման 700-ամեակի տօնակատարութիւններին, ոչ էլ «հրաւիր» ստացանք այդ առթիւ, բայց մեր Հոգին թեւածո՞ւմ էր այնտեղ, Հայրենիքո՞ւմ, բերկրալից տրոփումներով...: Մեր արդէն լոյս ընծայած համառօտ աշխատութիւնը Գլաձորի Համալսարանի պատմութեան մասին, դատելով ըստ ամենայնի գիտական նստաշրջաններում կարդացուած զեկուցումներից եւ մամուլի հրապարակումներից, այնուամենայնիւ իր նշանակալի եւ գործուն մասնակցութիւնն է բերել..., ընդորո՞ւմ՝ ո՛չ միայն Հայ Գիտական Մտքի Կանառի յոբելիական հանդիսութեան մտալից մասն ու անցկացման առումով: Դա, մեզ համար, խոստովանենք, մեծապէս միխթարական էր ու հոգեգրա՛ւ միաժամանակ:

Ուստի եւ բարոյական պարտք համարեցինք ողջունի մեր խօսքը յղելու կառավարական Յոբելիական Յանձնաժողովի Նախագահին.

«ՀՍՍՀ Մինիստրների Սովետի
Յարգելի Նախագահ ՖԱԴԷՅ Տ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ,

...Այս տարուայ Սեպտեմբերին մեծ շուքով՝ Համամիութեանական մասշտաբով Մոսկուայում, Երեւանում եւ Եղէզնաձորում գիտական նստաշրջաններ անցկացնելու կառավարական որոշումը մեծագոյն բերկրանքով լցրեց խոռվայոյզ իմ հոգին, եւ դա համարում եմ իմ եւ այլ հայագէտների Գլաձորի համալսարանական հաւաստիացումների ամենախօսուն յաղթանակը..., մանաւա՛նդ այն պատճառով, որ, վերջին հաշուով, աշխարհով մէկ փառաբանուելու է հայ մեծահարուստ մշակոյթը այդ օրերին:

«Ինչքան էլ դառը լինի կեանքի այս հեզնանքը, այնուամենայնիւ սրտանց ողջունում եմ նման որոշումը հետակայ կարգով...:

18-ը Մայիսի, 1984 թ.,
Լուս Անջելլոս

Յարգանքներով (ստորագրութիւնս)
Փրոֆ.-Դոկտ. Լ. Գ. ԽԱՉԵՐԵԱՆ»

Երջանիկ եմ, որ իմ կենդանութեան օրօք տեղի ունեցաւ Հայ մշակութատոսնի փառապանծ այս իրադարձութիւնը Գլաձորի Համալսարանի հիմնադրման 700-ամեակին նուիրուած, որն իր արձագանգը գտաւ նաեւ ՄԱԿ-ի ԻԻՆԷՍԿՈՅԻ՝ Մշակութային Բաժանմունքի որոշումներում իբրեւ գիտական սիմպոզիումներով նշելի հանդիսութիւն...:

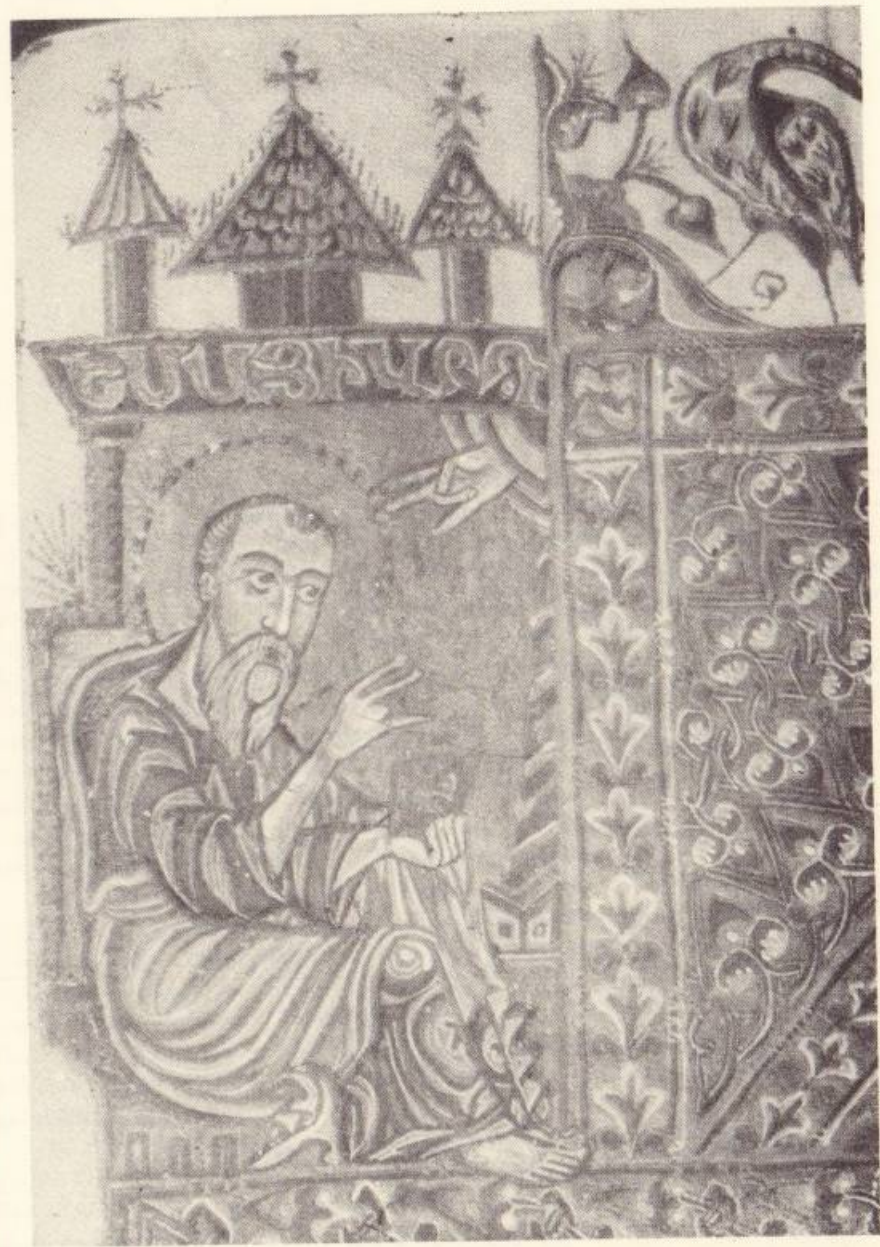
1982 թուականին Ամերիկայի Արեւմտեան թեմիս այն ժամանակուայ Առաջնորդ Սրբազան Եփրեմ Թապագեանը, Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Կաթողիկոսի առաջարկութեամբ, աշխատութեանս ձեռագիրը տպագրութեան համար ուղարկել էր Անթիլիաս: Վեհափառը մեզ հասցէագրած իր նամակում միանգամայն դրական կարծիք յայտնելով աշխատութեան հայագիտական արժէքի ու նշանակութեան մասին

մեր մշակոյթի պատմութեան համար, յուսադրեց, որ շուտով կը յանձնարարի տպագրական աշխատանքները սկսելու: Բայց աւա՛ղ, Բէյրութի յարաձգուող քաղաքացիական կռիւները այնպիսի դժոխային իրավիճակ էին ստեղծել (որը եւ շարունակում է այժմ էլ իր անստուգութեամբ), որ հայագիտական նման բարդ գործի տպագրութիւնը գրեթէ անհնարին դարձրեցին:

Լուս Անջելլոսում «Եսայի Նչեցին եւ Գլաձորի Համալսարանը (XIII-XIV դդ.)» մեր մենագրութեան ամբողջական լոյսընծայման առթիւ խորին շնորհակալութիւն ենք յայտնում Արեւմտեան թեմիս քարեջան Առաջնորդ Տաթեւ Արքեպս. Սարգիսեանին, որ հոգածու եղաւ մեր աշխատութեան իրատարակութիւնը կազմակերպելու, ինչպէս եւ Հայ Գրի ու Մշակոյթի Բարերարունի ազնուազարմ Տիկին Մարիճա Սողանալեանին, որի նիւթական ազնիւ օժանդակութեամբ հնարարու եղաւ Հայագիտական սոյն Հատորի տպագրութիւնը:

Կարծում ենք՝ Յոբելիական այս երկը Հայ Գիտական Մտքի Մեծագոյն Կանառի՝ Գլաձորի Համալսարանի մասին, որ լոյս է տեսնում նրա հիմնադրման 700-ամեակի առթիւ, կը հետաքրքրի, անտարակոյս, հայ մշակոյթի պատմութեան տեսաբաններին, դպրութեան եւ մանկավարժութեան մասնագէտներին ու հասարակագէտներին առհասարակ, հայ համալսարանական ուսանողութեանը առանձնապէս, ինչպէս նաեւ մարդկային քաղաքակրթութեան պատմութեան հետազօտողներին՝ ընդհանրապէս:

3-ը Ապրիլի, 1988 թ.,
Լուս Անջելլոս:



Գլաձորի Համալսարանի Ռեկտոր Եսայի Նչեցին՝ իր սան Թորոս Տարոնացու վրձինմամբ: Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձև. 206, թ. 487բ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

13-րդ դարի վերջին տասնամեակներին եւ մանաւանդ 14-րդ դարի առաջին կէսին մեր մատենագրութեան անդաստանում յառնում է մի պայծառ անուն, որի երախտիքը հայ մշակոյթի վերընծիւղման ու բողբոջման տեսակէտից բացառիկ է եւ բազմանշանակալից: Դա մեր ամենանշանաւոր համալսարանի՝ Գիտութեան կաճառ հանդիսացած Գլաճորի կազմակերպիչ եւ բազմամեայ ղեկավար, քաջամուտ ընթացակարգի Եսայի Նչեցին է: Նրա անունը յիշոււմ է մեր բազմադարեան մատենագրութեան պատմութեան մէջ ոչ միայն իբրեւ հռչակաւոր մանկավարժ եւ «վարդապետաց վարդապետ», այլեւ իբրեւ վաստակաւոր գիտնական եւ ակնաւոր հասարակական գործիչ: Նա ամենարուն կերպով արձագանգել է իր սպրած ժամանակաշրջանում մեր ժողովրդին յուզող քաղաքական փոթորկալի իրադարձութիւններին՝ իր ղեկավար մասնակցութիւնը բերելով մեր մշակոյթի ինքնուրոյն զարգացման եւ հայ ժողովրդի ազգապահպանման համար ծաւալուած պայքարին:

Ընդհանրապէս հայ մշակոյթի հարստացման եւ մասնաւորապէս մեր զբոսայգիների զարգացման համար վիթխարի նշանակութիւն է ունեցել Գլաճորի համալսարանը: Եթէ պատմական իրադարձութիւնների պատճառած արհաւիրքների հետեւանքով ուսումնագիտական այդ կաճառի ճարտարապետական յուշարձանը այժմ դարձել է առեղծուած, ապա նրա հոգեւոր յուշարձանը բազմախորհուրդ իր գրեւորմամբ բարեբախտաբար պահպանուել է հայ ժողովրդի կենսագրութեան մատենաներում՝ իմացական գանձեր հանդիսացող ձեռագրական աղբիւրներում:

Տարիներ շարունակ մեր մտորումների կիզակէտում էր գտնուում միջնադարի հայ դպրութեան խոշորագոյն ուսումնագիտական կաճառ հանդիսացած Գլաճորի համալսարանի Բնական-բանասիրական հետազոտումը: Դեռեւս 1960 թուականից, երբ մեր մշակոյթի խոշոր գործիչ Եսայի Նչեցու քերականական Մեկնութիւնը գիտա-քննական բնագրով պատրաստելու աշխատանքներին ձեռնամուխ էինք լինում, այդ առթիւ առինքնեց մեզ այս պայծառ մարդու հիմնադրած եւ աւելի քան կէս դար անընդմէջ գլխաւորած համալսարանը: Սկզբում մեր խնդիրն էր՝ գիտական հասարակայնութեանը ներկայացնել միջնադարի մեր այս ուսումնական կենտրոնի մտաւոր-գիտական արտադրանքը՝ հանդիսացող համալսարանական դասագիրքը՝ 15 ձեռագրերի քննական համե-

մատուցեալ, որը եւ իրականացրինք 1966 թուականին¹: Բնական է, համալսարանական այդ դասագիրքը, որ հրատարակութեան էինք պատրաստում, հարկադրում էր մեզ ի մօտոյ եւ հանգամանօրէն, իր բոլոր մանրամասներով ծանօթանալու աղբիւրներում եւ ուսումնասիրութիւններում եղած Գլաճորի ուսումնական կենտրոնին վերաբերող բոլոր նիւթերին, որպէսզի մեր խօսքը բնագրի ուսումնասիրման առթիւ լինի հիմնաւոր եւ հաստատուն: Բայց դա մեզ շատ խորերը տարաւ մեր դպրութեան եւ մշակոյթի հարցերում, ուստի եւ՝ հէնց սկզբիցեւեթ մեզ զբաւեց Գլաճորի համալսարանի քննական-բանասիրական հետազոտումը, որը եւ կլանող լարուածութեամբ իր վրայ բեւեռեց մեր ուժերը:

Այս առթիւ նշենք, որ բանասիրական թեքումով Գլաճորի համալսարանի առաջին երախտընկալ ուսումնասիրողները եւ զրա վերաբերեալ ձեռագրական աղբիւրներում պահպանուած յիշատակագրութիւնները մասամբ հրատարակ հանողները եղել են վաստակաշատ հայագէտներ Ղ. Ալիշանն² ու Գ. Յովսէփեանը³: Այս երկու հայագէտներն էլ Գլաճորի եւ Եսայի Նչեցու մասին ընդհանուր տեղեկութիւններ են հաղորդել՝ հիմնուելով գրչագրերում եղած Յիշատակագրութիւնների եւ Յիշատակարանների մասնակի տուեալների վրայ: Այս հեղինակների՝ Գլաճորի համալսարանի մասին թողած շարադրանքում կայ, անշուշտ, ինչպէս ընդհանրութիւն, այնպէս եւ տարբերութիւն. ընդհանրութիւնն այն է, որ երկուսն էլ, ըստ էութեան, ոչ թէ Բնական ուսումնասիրութիւն են կատարել Գլաճորի համալսարանի մասին, այլ՝ ներկայացնող-ծանօթացնող նկարագրական շարադրանք են տուել Գլաճորի վերաբերեալ: Տարբերութիւնն այն է, որ եթէ Ղ. Ալիշանը գերազանցապէս Գլաճորի համալսարանի վերաբերեալ Յիշատակագրութիւններն ու Յիշատակարանները ընդարձակ քաղուածքներով է յարադրում՝ զրանց հակիրճ եւ ընդհանուր բնութագրումով, ապա Գ. Յովսէփեանը պատմա-բանասիրական համեմատաբար լայն ընդգրկմամբ է ուրուագծում Գլաճորի համալսարանի գոյատեւումը եւ առանձնապէս կանգ առնում Եսայի Նչեցու գերազանցապէս «եկեղեցական» գործունէութեան, մասամբ էլ նրա գիտական վաստակի առաւելապէս աստուածաբանական-դաւանաբանական բնոյթի գործերի վերլուծութեան վրայ: Բայց իբրեւ անտարակուսելի առաւելութիւն պիտի նշել, որ Գ. Յովսէփեանի գիտական ապարատը միանգամայն հաւաստի է՝ բերուած քաղածքների ձեռագրական աղբիւրները ճշգրիտ ներկայացնելու առումով:

Այնուհետեւ ուսումնագիտական այս կենտրոնի հետազոտման բնագաւառում իրենց կարեւոր նպաստը բերեցին Ս. Տէր-Ներսէսեանը⁴, Լ. Խաչիկեանը⁵, Արզ. Մովսիսեանը⁶ եւ Ա. Աւետիսեանը⁷: Անհրաժեշտ էր Բնական եւ համեմատական հետազոտութիւնների միջոցով բացայայտել Գլաճորի

1 Տե՛ս «Եսայի Նչեցի. վերլուծութիւն քերականութեան», աշխատասիրութեամբ Լ. Գ. Խաչիկեանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակութիւն, Երեւան, 1966:

2 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Միսական, տեղագրութիւն Միւսեաց աշխարհի, Վենետիկ 1893, էջ 129-137:

3 Տե՛ս Գ. Յովսէփեան, Խաչիկեանի կամ Պոռչեանի հայոց պատմութեան մէջ, մասն Բ, Երուսաղէմ, 1942, էջ 188-279, մասն Գ, Նիւ-Եորք, 1942/3, էջ 151-208:

4 Տե՛ս Sirarpie Der-Nersessian, Les Manuscrits Arméniens illustrés des XIIIe, XIIIe et XIVe siècles, Փարիզ, 1937:

5 Տե՛ս Լ. Խաչիկեան, «Գլաճորի համալսարանը եւ նրա սաների աւարտական ատենախօսութիւնները», Պետական համալսարանի գիտական աշխատութիւնների ժողովածու, 1946, No. XXIII, էջ 423-450:

6 Տե՛ս Ա. Մովսիսեան, «Ռուրուագծեր հայ դպրոցի եւ մանկավարժութեան պատմութեան (IX-XV դարեր)», Երեւան, 1953:

7 Տե՛ս Ա. Աւետիսեան, «Հայկական մանրանկարչութեան Գլաճորի դպրոցը», Երեւան, 1971:

համալսարանի ներքին կյանքը իր բոլոր կողմերով, որին եւ անխուսափելիորէն ձեռնամուխ պէտք է լինէր գիտական բանասիրութիւնը: Ինչպէս յայտնի է, քննական եւ համեմատական ուսումնասիրութիւնն ընդհանրապէս նոր փուլ է նշանաւորում իւրաքանչիւր երեւոյթի կամ պլուրեմի հետազոտման բնագաւառում: Մենք այս աշխատութեամբ, շարունակելով նշուած հայագէտների սկսած շնորհակալ գործը, փորձել ենք տալ մի ամբողջական Բնական-համեմատական ուսումնասիրութիւն՝ նուիրուած հայ մտքի գիտական խոշոր կաճառին՝ Գլաճորի համալսարանին:

Նկատենք, որ այս բոլորով հանդերձ, ղեռեւս գիտականօրէն չէր լուծուած եւ հանգամանօրէն չէր լուսարանուած այն գլխաւոր հարցը, թէ արդեօք Գլաճորի ուսումնական կենտրոնը իրօք համալսարան էր իր ժամանակաշրջանի մակարդակով, թէ մեզ հասած վկայութիւնները նրա մասին պարզապէս ուսումնականների զեղումներէ, չափազանցուած դրուատանքների եւ սնապարծութեան մեծահնչուն արտօմյայտութիւններ են: Ահա սա այն առանցքային հարցադրումն է, որը եղել է մեր այս մենագրութեան հիմնական եւ առաջնային մտասեւեռումը:

Գիտական այդ ծանրակշիռ հարցադրման խորաքննիչ լուծման եւ հիմնաւորման համար անհրաժեշտ էր ելնել մի շարք նոր նախադրեալներից: Այդ իսկ պատճառով էլ ղեկավարուել ենք ներքոյիշեալ սկզբունքներով ու մօտեցումներով:

Նախ՝ քննական վերլուծութեան եղանակով պէտք էր թափանցել Յիշատակագրութիւնների, Յիշատակարանների եւ այլ աղբիւրների բոլոր այն առաջին հայեացքից սովորական թուացող եւ շատ անգամ էլ մթին ու մանուածապատ ձեւակերպումների, մատենագրական եւ ուսումնագիտական տերմինների էություն մէջ, որոնք թաքցնում են իրենց մէջ կրթական բարձրագոյն այդ կենտրոնի վերաբերող բացառիկ կարեւորութիւն ունեցող վկայութիւններ եւ ընդհանրացումներ՝ ուսումնագիտական առումով, որոնց համապատասխան դուրսհանումները առաւել ընդարձակ տեսական մեկնաբանմամբ գտնում ենք մեր դպրութեան կոթողային այլ աշխատութիւնների մէջ: Նշանակում է՝ վերջիններիս օժանդակութեամբ հնարաւոր է բացայայտել եւ բարձրել մատենագիտական ու ուսումնագիտական տերմինների բովանդակութիւնը, որոնք այլապէս մնում են որպէս համր վկայութիւններ: Նման դէպքերում, հասկանալի է, պեղումներ հնարաւոր է կատարել միայն քննական բանասիրութեան միջոցով: Քննական բանասիրութիւնը այն լուսարձակն է, որի պրիզմայում րեկուում են դարերի մշուշով մթազնուած եւ լակոնական սեղմութեամբ արտայայտուած ժլատ այն ձեւակերպումները, որոնք, սակայն, իրենց մէջ պարփակում են մշակութային հարցերի ու հարցադրումների մի ամբողջ աշխարհ, որ վերապրել է մեր դպրութիւնը իր հազարամեակների գոյատեւման ընթացքում: Բայց որպէսզի այդ ժլատ եւ երբեմն էլ մանուածապատ ձեւակերպումները (որոնք թաքցնում են իրենց մէջ մշակութային հասկացութիւնների ու յարաբերութիւնների լայնահուն ընդգրկումներ՝ փառահեղ ուղի անցած մեր դպրութեան հարստութեամբ պայմանաւորուած) բացայայտուեն, բանասէր հետազոտողը անհրաժեշտաբար պէտք է առաջադիր փաստերի վերլուծման եւ մեկնաբանման համար ոչ միայն յարակից տուեալների քննութեամբ լուսարանի դրանք, այլեւ գուգահեռների անցկացմամբ խաչածն հետախուզումներ կատարի ինչպէս նախընթաց, այնպէս էլ յետընթաց փաստերի միջոցով: Ինքնին վերցրած անբացատրելի թուացող հարցադրումներն ու վաղնջական ժամանակների մեր մշակոյթի պատմութեան հետ առնչուող Գլաճորի համալսարանի իրողութիւնները այս ձեւով բացայայտուած եւ ուրուագծուած են առաւել

յստակութեամբ: Աւելին՝ շատ անգամ անհրաժեշտութիւն է զգացուում Գլաձորի ուսումնական կենտրոնի վերաբերեալ մեզ հասած այս կամ այն վկայութիւնը քննել ամենատարբեր տեսանկիւններով եւ մակարդակներով, որպէսզի համակողմանիօրէն եւ հնարաւոր խորութեամբ լուսարանուեն եւ նոր հետեւութիւններ բխեցուեն ու հաստատուեն արուեն մեր դպրութեան այդ պայծառ փարոսի մասին: Ուստի եւ մեր սոյն մենագրութեան մէջ արտացոլուած են ոչ միայն Գլաձորի համալսարանին անմիջականօրէն վերաբերող բոլոր նիւթերը՝ ձեռագրական եւ հայագիտական վկայութիւնների ընդգրկմամբ, այլեւ մասամբ նաեւ մեր դպրութեան նախընթաց եւ յետընթաց փաստերն ու տուեալները: Նման քննութեան շնորհիւ ստեղծագործաբար բխեցուում են մի շարք նոր հետեւութիւններ եւ արուում այնպիսի հաստատումներ, որոնք էական նշանակութիւն ունեն ուսումնագիտական այդ կենտրոնի ներքին բովանդակութեան բացայայտման տեսակէտից: Իրբեւ կողմնակի արդիւնք՝ վերլուծութեան ընթացքում ձեռք բերուած հաստատումների եւ հետեւութիւնների լոյսի տակ վերագնահատման են ենթարկուում անյարիր պնդումներ, որոնք արուել են հայագիտական գրականութեան մէջ Գլաձորի համալսարանի կապակցութեամբ:

Երկրորդ՝ անհրաժեշտ էր, իրբեւ մեկնակէտ, պարզել ուսումնագիտական այս կենտրոնի դասագրքերը եւ դրանց հիման վրայ որոշել առարկայական դասընթացքները: Դրան հասնելու համար հարկ էր բացայայտել բոլոր այն գրչագրերը, որոնք յօրինուած են եղել ուսումնական այդ կենտրոնում, եւ քննել նրանցում պարփակուած բնագրերի հանրագումարը՝ նրանց բնոյթի որոշումով: Բնականաբար՝ այդ իսկ պատճառով պէտք էր ծանօթանալ եւ ուսումնասիրել այն բոլոր բնագրերը, որոնք Գլաձորի համալսարանում ուսումնառութեան համար հիմնական աշխատութիւններ են հանդիսացել: Իսկ դա, անշուշտ, վիթխարի աշխատանք էր բեւեռում իր վրայ:

Երրորդ՝ Գլաձորի ուսումնական կենտրոնի համալսարանական բնոյթը գիտականօրէն փաստարկելու եւ հիմնաւորելու համար անհրաժեշտ էր զուգահեռների ու համեմատութիւնների մէջ դնել այն եւրոպական միջնադարեան համալսարանների հետ այդ ժամանակաշրջանի. պարզել նրանց եւ Գլաձորի համալսարանի ընդհանրութիւններն ու առանձնայատկութիւնները: Միայն սեփականը իմանալը (թէկուզ եւ՝ սպառիչ մանրամասներով) շատ զէպքերում դեռ բաւական չէ ընդհանուր, ամբողջական եւ վերջնական եզրակացութիւնների ու հետեւութիւնների յանգելու համար: Աւելին՝ հայեցողութիւնը սեփականի արժէքի մասին՝ որոշ զէպքերում պատրանքների ու սնանկարծութեան դիւթանք է առթում մարդկանց մօտ: Գիտական քիչ թէ շատ լուրջ հետեւութիւնների եւ հիմնաւոր խօսքի համար անհրաժեշտաբար ու պարտադիր կարգով պէտք է իմանալ նաեւ ուրիշներ եւ համեմատական քննութեամբ տալ սեփականի արժէքաւորումը:

Մեր սոյն մենագրութիւնը շարադրելիս ելակէտ ենք ունեցել հէնց այս սկզբունքներն ու մօտեցումները:

Որպէս մեկնակէտ առաջնորդուել ենք այն հայեցողութեամբ, որ Հայաստանը իրբեւ ժամանակի համաշխարհային կուլտուրայի զարգացման օջախներից մէկը, հասկանալի է, չէր կարող դուրս մնալ միջազգային ուսումնագիտական կեանքի ոլորտից: Հետեւաբար՝ միջնադարի մեր դպրութեան մէջ ուսումնագիտական յարաբերութիւններն ու հասկացութիւնները նշող մակդիրներն ու տերմին-բնութագրումները ոչ թէ սոսկ տեղային, այլ միջազգային նախադրում եւ կիրառութիւն պէտք է ունենային: Այդ ուղղութեամբ մեր կատարած հետախուզումները եւրոպական լեզուներով գրուած ծանրակշիռ աշխատութիւններում՝ հիմնաւորեցին մեր ենթագրութիւնները. անհերքելի-

օրէն ապացուցուում է, որ Գլաձորի համալսարանի կապակցութեամբ մեր քննարկած տերմիններն ու մակդիր-բնութագրումները ոչ թէ միջնադարի միայն հայ իրականութեան մէջ ուսումնագիտական կեանքում կիրառութիւն գտած մասնաւոր, մեր մատենագրութեան համար ինքնայատուկ կիրառութիւններ են, որոնք արուում են որպէս թէ յաւուր պատշաճի՝ իրբեւ ձեւական ու բովանդակազուրկ զեղումներ եւ կաղապարուած արտայայտութիւններ, այլ դրանք միջնադարի համար ընդհանուր բնոյթ են ունեցել եւ լայն կիրառում են գտել նաեւ Եւրոպայի ուսումնագիտական միջավայրում: Այլ կերպ ասած՝ դրանք նոյնպէս իրենց ժամանակաշրջանի համար ուսումնագիտական կեանքի նորմերից բխող բնութագրումներ են, ինչպիսիք որ գոյութիւն ունեն նաեւ ժամանակակից գիտական աշխարհում՝ միայն տարբեր կոչումներով ու տարբեր բովանդակութեամբ: Գլաձորի համալսարանի ուսումնագիտական կեանքի հետազօտման նման փորձ առաջին անգամ է կատարուում սոյն մենագրութեամբ:

Իհարկէ, մեր դպրութեան շուրջ հազար վեց հարիւրամեայ հարուստ պատմութեան ընթացքում, իրբեւ ուսումնագիտական մտքի փարոսներ՝ ճառագել են բարձրագոյն տիպի նաեւ այլ դպրոցներ, որպիսիք են՝ Վաղարշապատի, Անիի, Հաղբասի, Սանահինի, Կեչառոյքի, Սիսի, Հոռմկլայի, Դրազարկի ուսումնագիտական կենտրոնները, որոնցից, տարաբախտաբար, մատենագրութեան մէջ շատ կցկտուր տեղեկութիւններ են պահպանուել: Բայց Գլաձորի համալսարանի առաւելութիւնը, ի տարբերութիւն դրանց, բնորոշում է նրանով, որ ուսումնագիտական այս կաճառից, ճակատագրի բարեբաստիկ բերումով, շատ բան է պահպանուել գրչագրերում: Եւ միայն այս հանգամանքը հնարաւորութիւն է ընձեռում մեզ՝ հէնց Գլաձորի համալսարանի միջոցով մեր դպրութիւնը առնչութիւնների մէջ դնելու եւրոպական համալսարանների դպրութեան հետ:

Ի դէպ, «համալսարան» (իրբեւ Universitas) ուսումնական հաստատութիւնը իր ծնունդով ու ներքին կազմակերպութեամբ արդիւնք է միջնադարի հասարակական կառուցուածքի եւ իր առանձնայատկութիւններով բխում է նրանից: Անտիկ աշխարհում նոյնպէս եղել են բարձրագոյն տիպի ուսումնական հաստատութիւններ, բայց դրանք երբեք չեն կարող գիտուել եւ չեն դիտուում որպէս համալսարաններ: Բանն այն է, որ «համալսարան» հասկացութիւնը, իրբեւ ուսումնական բարձրագոյն հաստատութիւն, իր մի շարք առանձնայատկութիւններով էապէս տարբերում է նախընթաց դարաշրջանների բոլոր տիպի բարձրագոյն ուսումնական կենտրոններից եւ իր սաղմնային յատկանիշներով ամենալայն ընդհանրութիւններն ունի ժամանակակից համալսարանների հետ՝ որպէս նրանց նախատիպ: Եթէ Հին Յունաստանի եւ Հռոմի ուսումնական բարձրագոյն հաստատութիւններից եւ ոչ մէկը չի բնութագրում իրբեւ համալսարան, պատճառն այն է, որ դրանցից եւ ոչ մէկը չի ունեցել իր ներքին սահմանադրութիւնը, աւարտաճառերը՝ թէզերի պաշտպանութեամբ, ուսումնական աստիճանաւորումը, առանձին ֆակուլտետները, քաղաքական մեծ կշիռը հասարակական կեանքում եւ այլ առանձնայատկութիւններ, որոնք բնորոշ են եղել միայն միջնադարեան համալսարանական հաստատութիւններին⁸: Գլաձորի համալսարանը իր բոլոր յատկանիշներով լիովին համապատասխանում է միջնադարում ծնունդ առած մտաւոր շարժման այս բացառիկ բռնկումին՝ համալսարանական հաստատութիւններին, որոնք այնքան

8 St'u Ch. Hasking, "The Rise of Universities", New-York, 1923, էջ 4:

վճուական դեր խաղացին հասարակական զարգացման համաշխարհային առաջ-
ընթացում՝ նախապատրաստելով վերածննդի փառահեղ դարաշրջանը:
Յատկանշական է, որ Գլաձորի համալսարանը, ժամանակակից ուսումնական-
ների գնահատմամբ, բնութագրուել է «երկրորդ Աթէնք», «իմաստութեան մայ-
րաքաղաք», «իմաստութեան գահ» եւ այլ դիպուկ որակումներով:

Տարբեր մակարդակներում մեր կատարած քննութեամբ ձեռք բերուած
հետեւութիւնները, փոխադարձ ստուգմամբ ու հաստատումներով, լրացնում եւ
անտարակուսելիօրէն ապացուցում են այն զլխաւոր հարցը, որ Գլաձորի
ուսումնական կենտրոնը, իր բնոյթով եւ առարկայական հիմնական ցուցանիշ-
ներով, համապատասխանել է երոպական ժամանակակից համալսարաններին:

Հարկ է նշել, որ եւրոպական տարբեր տիպերի համալսարանների հետ քնն-
նական համեմատութիւններ կատարելիս նկատի ենք ունեցել նրանց հասարա-
կագիտական («Արուեստից») ֆակուլտետները:

Միայն փաստերի լեզուով՝ առարկայական ցուցանիշների վրայ յենուելով
կատարել ենք մեր քննութիւնն ու վերլուծութիւնը՝ համեմատական
գուգահեռներ անցկացնելով ինչպէս եւրոպական համալսարանների դաս-
ընթացքների եւ ձեռնարկ-դասազրբերի, այնպէս եւ Գլաձորի համալսարանից
մեզ հասած գրչագրերում առկայ բնագրերի՝ իրրեւ ձեռնարկ-դասազրբերի
միջեւ: Այս առթիւ, մենք հնարաւորութիւն ենք ունեցել նաեւ, համա-
պատասխան բնագրերի առանձնաշատկութիւնների վերհանումով ցոյց տալ այն
ընդհանրութիւնները բանասիրական մտքի զարգացման տեսակէտից, որ առկայ
են հայ մատենագրութեան եւ եւրոպական համալսարաններում կիրառութիւն
գտած ձեռնարկ-դասազրբերի կառուցուածքային-բնագրային սկզբունքների
միջեւ: այլ կերպ ասած՝ նման առնչութիւնների միջոցով բանասիրական կարգի
մեթոդական այն կիրառութիւնները, որ լայնօրէն դրսեւորուել են մեր
մատենագրութեան մէջ, ո՛չ թէ տեղային, այլ ընդհանուր՝ միջազգային
նշանակութիւն են ունեցել, բայց անշուշտ՝ եւրոպականի համեմատութեամբ
հայկականի առաջնայնութեան անվերապահ ընդգծումով: Եւ դա ինքնին
հասկանալի ու բացատրելի է, որովհետեւ մեր դպրութիւնը այնպիսի
վաղեմութիւն ունի, որի հետ ոչ մի եւրոպական ժողովրդի դպրութիւն
համեմատուել չի կարող: Սակայն նշենք, որ այդ բոլորի ակունքները նոյնն են՝
յուրմական անտիկ դպրութիւնը, որը պարարտ սնունդ է մատակարարել միւս
բոլոր դպրութիւններին: Իսկ առաւել մօտ է կանգնած այդ ակունքներին,
անշուշտ, հայկական դպրութիւնը:

Բնականաբար ընթերցողի մօտ հարց կարող է ծագել՝ թերահաւատութեան ու
փերսպահութեան կաշկանդումներով ինչպիսի՞ ընդհանրութիւններ կարող են
լինել Գլաձորի համալսարանում եւ եւրոպական համալսարաններում շրջա-
նառութեան մէջ գրուած ձեռնարկ-դասազրբերի միջեւ: Ամէն մի ընդհանրու-
թեան հիմքը, բնականաբար, ենթադրում է նոյնութեան առակայութիւնը, որի
բացառման դէպքում անհնարին է համեմատութեան գուգահեռներ անցկացնել
եւ ընդհանրութեան հաստատումներ կատարել: Հէնց այս հարցադրումն էլ եղել
է մեր բոլոր հետեւութիւնների ու հաստատումների ելակէտը. եւրոպական
համալսարանների վերաբերեալ եւրոպական լեզուներով գրուած հարուստ
գրականութիւնը ուսումնասիրելիս, զարմանալի գուգադիպութեամբ պար-
զուեց, որ միջնադարի եւրոպական համալսարանների ուսումնական
ծրագրերում ընդգրկուած են եղել գերազանցապէս բոլոր այն ձեռնարկ-
դասագրքերը, որոնք գործածութեան մէջ են եղել մասն Գլաձորի
համալսարանում:

Առաջին հայեացքից տարօրինակ թուացող մեր այս պնդումը միանգամայն

հաւաստի եւ համոզուել կը դառնայ ընթերցողին այն իրողութեան ընկալմամբ,
որ անտիկ աշխարհի մտածողների աշխատութիւնները կամ դրանց վերաբերեալ
գրուած Մեկնութիւնները համընդհանուր քննադատութեամբ գտած եւ շրջանառութեան
մէջ դրուած հիմնական դասագրքերն են եղել ինչպէս Գլաձորի
համալսարանում, այնպէս եւ եւրոպական համալսարաններում: Հէնց սա էլ այն
ընդհանրութեան հիմքն է, որը եւ իրաւունք է տալիս Գլաձորի ուսում-
նագիտական կենտրոնին լիարժէք համալսարանի բնոյթ վերագրելու՝
համաեւրոպական մակարդակով:

Գլաձորի համալսարանում յօրինուած գրչագրերի քննութիւնը ցոյց է
տալիս, որ փիլիսոփայութիւնը, իրրեւ դասընթացք, բարձր հիմքերի վրայ է
դրուած եղել: Այնպիսի բնագրերի առկայութիւնը, ինչպիսիք են՝ Եզնիկի «Եզն
Աղանդոց»-ը, Դաւիթ Անյաղթի՝ «Սահմանք իմաստասիրութեան»-ը, «Գիրք
էական»-ը, Շնորհալու «Մեկնութիւն Սահմանաց իմաստասիրաց»-ը, Պոր-
փիւրի «Ներածութիւն»-ը, Դաւիթի՝ «Վերլուծութիւն Ներածութեանն Պոր-
փիւրի» աշխատութիւնները եւ այլն, չափազանց յատկանշական են: Իմաս-
տասիրական այս հարուստ գրականութիւնը համարեա ամբողջութեամբ
հելլենիստական մտածողութեան ու նրա հետ հայ տեսական մտքի բեղմնաւոր-
ման արգասիք է:

Գլաձորի համալսարանում փիլիսոփայական դասընթացքին նուիրուած
դասազրբերից Պորփիւրի «Ներածութիւն»-ը հիմնական այն դասագիրքն է
եղել, որը լայնօրէն օգտագործուել է նաեւ եւրոպական համալսարաններում:

Սակայն նշենք, առանց սնապարծութեան դոյզն նշոյլի, որ Գլաձորի
համալսարանում ուսուցումը Պորփիւրի Ներածութեան վերաբերեալ նաեւ
Դաւիթի «Վերլուծութեան» կոթողային աշխատութեան՝ անմրցելի է մտքի
խորութեան ու համապարփակութեան առումով մեկնողական այն
աշխատութիւնների յարաբերութեամբ, որոնք ընդգրկուել են եւրոպական
համալսարաններում, յարմարեցուած քրիստոնէական դոգմատիկային: Այս
առթիւ մասնաւորապէս նկատի ունենք Բոեթիոսի անտիկ փիլիսոփայութեան
պարզեցմանը նուիրուած աշխատութիւնը, որը յայտնի է «De Consolatione
Philosophiae» («Յաղագս միսթարութեան փիլիսոփայութեան»), որտեղ «քրիս-
տոնէացուած» են անտիկ մտածողները՝ Արիստոտելը, Պլատոնը, Պորփիւրը եւ
ուրիշները:

Ի տարբերութիւն եւրոպական համալսարանների, մեր դպրութիւնը անտիկ
փիլիսոփայական մտածողութիւնը ներկայացնելիս եւ վերլուծելիս իր ամբողջ
վեհութեամբ ու խորութեամբ է քննել այն, աւելացնելով նաեւ իր սեփական
ազատախոս ընդհանրացումներն ու դրոյթները: Այս առումով ոչինչ չի կարող
զուգահեցուել նաեւ Եզնիկի կենսահաստատ փիլիսոփայական խոհականութիւնն
ու ընդհարացման համապարփակութիւնը ներկայացնող այն մեծարժէք
աշխատութեանը, որը կոչուել է «Եզն Աղանդոց», որով Գլաձորի համալսարա-
նականները փիլիսոփայել էին սովորում: Ընդամին, միակ գրչագիրը, որում
պարփակուած է Եզնիկի այս անմահ ստեղծագործութիւնը եւ մեզ է հասել,
ընդօրինակուել է ոչ այլուր քան Գլաձորի համալսարանում:

Աստուածաշնչի Հին եւ Նոր կտակարանների ուսուցումն ու իւրացումը,
որպէս հիմնական եւ առաջնային դասընթացք, պարտադիր պահանջ է
ներկայացուել ինչպէս Գլաձորի համալսարանում, այնպէս եւ միջնադարի
եւրոպական բոլոր համալսարաններում: Եւ դա ինքնին հասկանալի է, որովհե-
տեւ դարաշրջանի տիրապետող գաղափարախօսութիւնը քրիստոնէական
աշխարհայեացքն էր: Սակայն ուշագրաւ է դիտել, որ Գլաձորի համալսարա-
նում, ի տարբերութիւն եւրոպական համալսարանների, անցնում էին նաեւ

թեան բնոյթի կապակցութեամբ յանգում է այն եզրակացութեան, որ «միջնադարում գիտութիւն հասկացութիւնը, կամ աւելի շուտ նրա գերագոյն հիմունքները, հազիւ թէ անցնում էին այն սահմանից՝ իմանալով, թէ ի՛նչ է ասել որեւէ մէկը որեւէ մի բանի մասին»¹⁴:

Այնուհետեւ եւրոպական համալսարանների ուսումնառութեան մակարդակի մասին յստակ ըմբռնում ունենալու համար անհրաժեշտ է չչփոթել նրանց հիմնադիրների եւ ականաւոր ուսուցիչների իմացութեան լայնահուն ընդգրկումը համալսարանական ուսումնառութեան բնոյթի հետ: Այս առումով միանգամայն հիմնաւորուած պատասխան է տալիս առաջադրուած հարցին ամերիկահայ հետազոտող Փրոֆ. Գ. Սարաֆեանը՝ գրելով. «Հետաքրքիր է դիտել, որ գիտնականների (իմա՝ համալսարանների հիմնադիրների եւ ուսուցչացետների — Լ.Ս.) այդպիսի գերապայծառ բանակութիւնը շատ լղարիկ իմացական սնունդ ունէր ճշմարտութեան իրենց ծարաւը բաւարարելու համար: Համալսարանական ծրագրի բովանդակութիւնը կարելի է դասակարգել հետեւեալ համառոտ ուրուագծով. «Արուեստից աստիճանի» (Bachelor's degree) համար կար եռեակը — քերականութիւն, ճարտասանութիւն, տրամաբանութիւն: Նախապատրաստուող ուսումնականներին յանձնարարուած էր սովորել սահմանումներ: Նրանք պէտք է կարողանային բառերի իմաստը բացայայտել եւ որոշել: Առաւել առաջընթաց աշխատանքի համար նրանք ունէին, յաւելադիր դրանց, Քառեակը, — թուաբանութիւն, երկրաչափութիւն, երաժշտութիւն եւ աստղաբաշխութիւն: Այդ անուանումները չպէտք է մեզ մոլորեցնեն, դրանք պարզապէս գիտութեան շատ սահմանափակ դասակարգումներ են, որոնք մերկայացում են Արիստոտելի (աշխատութիւնների) միջոցով»¹⁵:

Համառոտակի մեր նշած բոլոր դասընթացների լրիւ իւրացումը, բնականաբար, պիտի հաւաստուէր ինչ-որ պաշտօնական հաստատումով կամ ձեւակերպմամբ: Մեր դպրութեան մէջ նման դրութեան պաշտօնական ձեւակերպումը «վարդապետական հրամանի» շնորհումն է թեկնածուին, որով եւ հաւաստուած է նրա բարձրագոյն կրթութեան՝ «վարդապետական աստիճանի» ձեռքբերման իրական ճանաչումը:

Կարելի է նկատել, որ «վարդապետական աստիճանը» զուտ ուսումնառական՝ բարձրագոյն կրթութեան առհաւատչեան է՝ համապատասխան վկայութեամբ պաշտօնատար անձերի, եւ բոլորովին տարբեր է եկեղեցական նուիրապետութիւնից: Հաւանաբար պատմական որոշ ժամանակաշրջանում եկեղեցական պաշտօնները պայմանաւորուած չեն եղել վարդապետական աստիճանով, բայց եւ՝ առաւել ծանրակշիռ հեղինակութիւն վաստակելու համար եկեղեցական նուիրապետութեան ներկայացուցիչները ձգտել են միաժամանակ վարդապետական աստիճանի ձեռքբերման: Մատենագրական աղբիւրների քննութիւնից աներկբայօրէն պարզուած է, որ վարդապետը, որպէս գիտնական եւ դպրութեան ներկայացուցիչ, առաւել մեծ հեղինակութիւն է վայելել միջնադարում, քան երբեմն նոյնիսկ կաթողիկոսը:

Համեմատական քննութիւնը եւրոպական համալսարանների հետ ցոյց է տալիս, որ այս հարցում եւս ընդհանրութիւն գոյութիւն ունի Գլաձորի եւ

եւրոպական համալսարանների միջեւ:

Մեր խորին համոզմամբ՝ Գլաձորի բարձրագոյն ուսումնադիտական կենտրոնը մեր մշակոյթի պատմութեան համար աւելին էր, քան սոսկ իրրեւ համալսարան՝ թէկուզ եւ եւրոպական մակարդակով: Գլաձորի համալսարանը հայ իրականութեան համար եղել է ոչ միայն միջնադարի գիտական մտքի գագաթը, այլեւ քաղաքական կենտրոնը՝ մայրենի լեզուի եւ ազգային մշակոյթի յարատեւման ու ինքնուրոյն զարգացման համար համազգային պայքարը կազմակերպող շտաբը փոթորկալի ու մրրկայոյզ այն ժամանակաշրջանում, երբ սպառնալի դրութիւն էր ստեղծուել հայ ժողովրդի գոյատեւման համար ինչպէս մոնղոլական մղձաւանջային տիրապետութեան հետեւանքով՝ մի կողմից, միւս կողմից՝ ուժացման ու վերասերման այն պատակտիչ ու քայքայիչ գործունէութեան պատճառով, որ ծաւալում էին պապականութեան գործակալները նէտիթուները: Եթէ առաջիկային ֆիզիկական ոչնչացմանը, ապա ուղղակիօրէն հետամտում հայ ժողովրդի ֆիզիկական ոչնչացմանը, ապա երկրորդը՝ հայ ժողովրդի հարուստ մշակոյթի, լեզուի եւ եկեղեցու անկախութեան վերացման միջոցով: Ինչպէս նկատելի է՝ երկուսն էլ ահաւոր վտանգ էին ներկայացնում մեր ժողովրդի լինելութեանը. ըստորում մէկի պակասը լրացնում էր միւսը. եւ հէնց այդ պատճառով էլ, առաւել օրհասական վիճակ էր ստեղծուել վաստակաշատ իմաստութեամբ ծանրաբեռն՝ հազարամեակների ճանապարհորդ հայ ժողովրդի համար:

Ժամանակի ականաւոր ուսումնականները՝ մեծ ուսուցչապետ Ներսէս Մշեցու գլխաւորութեամբ, հալածական ու վտարանդի լինելով այլազգի խաթաժութեան ասպատակութիւններից ու հետապնդումներից, լուսաւորութեան ջանքը անչէջ պահելով իրենց հոգում՝ անկայծ ու բոցավառում են այն Արեւելեան Հայաստանում՝ հիմնադրելով Պոռչեանների տիրոյթի սահմաններում Աղբերք վանք-Գլաձորի ուսումնադիտական կենտրոնը, ցոյց տալով վայրագ ու բիրտ ուժերի դէմ իրենց ժողովրդի գոյատեւման ու յարատեւման աննկուն կամքն ու անբեկանելի վճռականութիւնը, հակադրելով խաւարին ու մղձաւանջին՝ լոյսն ու հոգու պայծառութիւնը: Ուսումնական այս կենտրոնը, Եսայի Նշեցու վարդապետութեան օրօք վերածեց լիարժէք համալսարանի, որը ոչ միայն գիտութիւն եւ լոյս ջամբեց Կիլիկիայից եւ պատմական Հայաստանի այլ վայրերից ուսումնառութեան եկած ուսանողներին, այլեւ հայրենաւորութիւն՝ ազգային արժանապատուութեան բարձր գիտակցականութեամբ, մայրենի լեզուի, ազգային աւանդութիւնների եւ նախնիների դաւանանքի համար պայքարելու նախանձախնդրութեամբ: Հէնց այս գործօններն էլ հանդիսանում էին պատմական այդ ժամանակաշրջանի իւրաքանչիւր ժողովրդի գոյատեւման գլխաւոր ազդակները: Գլաձորի համալսարանը հէնց դարձաւ մարտական այն կենտրոնական շտաբը, որը գլխաւորեց եւ ուղղութիւն տուեց ուժացողների՝ ունիթոռական քայքայիչ տարրերի դէմ մղուած պայքարին՝ յանուն մայրենի լեզուի, ազգային մշակոյթի պահպանման ու ինքնուրոյն զարգացման, ինչպէս եւ եկեղեցու անկախութեան: Դաւանաբանական այն պայքարը, որ հայ ժողովրդի առաւել կենսունակ ուժերը մղում էին ազգային նկարագրի անաղարտութեան պաշտպանութեան համար, տեսական իր հիմունքներով մշակուած էր հէնց Գլաձորի համալսարանում՝ Եսայի Նշեցու անմիջական եւ վճռական մասնակցութեամբ: Մենք այդ պայքարը դիտում ենք ոչ թէ որպէս սոսկ կրօնական պայքար, այլ կրօնական զգեստով պարուրուած քաղաքական որոշակի նկրտումներ հետապնդող հակադիր ուժերի բախում:

Մեր սոյն մենագրութեան համապատասխան բաժնում, ձեռագրական հարուստ նիւթերի մանրակրկիտ քննութեամբ ցոյց է տրուում ունիթոռական շարժ-

14 Hastings Rashdall, The Universities of Europe in the Middle Ages, London, 1895, Կ. 1, էջ 433: Ընդգծումը իմն է — Լ.Ս.:

15 K. A. Sarafian, The Rise of Universities during the Middle Ages. (Reprinted from EDUCATION), March 1927, էջ 394-395: Ընդգծումը իմն է — Լ.Ս.:

ման դէմ ծաւալուած պայքարի շատ կողմերը՝ Գլաճորի համալսարանի գոյա-
տեւման ամբողջ ընթացքում:

Այնքանով, որքանով սոյն աշխատութեամբ բացայայտուած են Գլաճորի
համալսարանի ներքին կեանքի համակողմանի ծախքերը, եւ այդ առնչութեամբ
պատմական զուգահեռներ են անցկացուած միջնադարի մեր դպրութեան
համանման այլ երեւոյթների հետ, այդքանով նաեւ Գլաճորի համալսարանի
առաջացման ու գործունէութեան ծաւալման պատմութիւնը ներկայացուած է
հայ մանկավարժութեան պատմութեան ընդհանուր խորքի վրայ:

Այս հետազոտութիւնը շարադրուած է գերազանցապէս ձեռագրական բազ-
մաթիւ աշխատութիւնների քննութեան, միջնադարի մեր դպրութեան տեսական
միտքն ամփոփող երկերի (յունարան, մասամբ եւ՝ դասական հայերէնով
գրուած), մեր թեմայի հետ առնչուող հայագիտական ուսումնասիրութիւնների
եւ եւրոպական լեզուներով կատարուած հետազոտութիւնների հիման վրայ,
որոնց մատենագրական ցանկը ներկայացուած է (մասամբ միայն՝ բացառապէս
աշխատութեան մէջ օգտագործուած երկերը) աշխատութեան վերջում: Մենք
անուշտ հնարաւորութիւն չունենք ներածութեան բաժնում անդրադառնալու
մենագրութեան մէջ քննարկուած եւ արծարծուած բոլոր հարցադրումներին ու
հետեւութիւններին, որոնց ընթացքը հաղորդակից կը լինի աշխատութեանը
ամբողջութեամբ ծանօթանալիս:

Մենագրութեան մէջ հիմնական հարցադրումների առնչութեամբ շօշափել
ենք նաեւ որոշ հարցեր, որոնք հաւանական լուծման համար առայժմ մեր
մատենագրութիւնը բաւարար հնարաւորութիւն չի ընձեռուած: Սակայն մենք
մեզ իրաւունք ենք վերապահել մէկ կամ երկու, յաճախ նոյնիսկ անորոշ ձեւով
պահպանուած վկայութիւնների հիման վրայ կատարել մօտաւոր կռահումներ ու
ենթադրութիւններ: Այդպէս վարուել ենք գիտակցաբար, որպէսզի ինչպէս
մենք մեր յետագայ աշխատանքներում, այնպէս եւ միւս ուսումնասիրողները
հնարաւորութիւն ունենանք զբաղուելու եւ հիմնաւորելու առաջ քաշած
խնդիրները:

Նոր տեսանկիւնով եւ տարբեր ընդգրկմամբ ներկայացնելով այս
աշխատութիւնը՝ բնաւ յաւանութիւն չունենք կարծելու, թէ մեր քննութիւնը
հայ մշակոյթի խոշորագոյն կենտրոնի՝ Գլաճորի համալսարանի մասին՝
սպառնիչ է: Յուսով ենք, որ յետագայում հրապարակ կը գան նաեւ այլ
հետազոտութիւններ, որոնք իրենց հերթին նոր կողմեր կը բացայայտեն եւ կը
լուսարանեն մեր մշակոյթի պարծանքը հանդիսացող այս ուսումնագիտական
կաճառը: Անտարակոյս, իւրաքանչիւր նոր փաստի յայտնաբերում՝ ողջունելի է
միայն եւ արժանի ամենայն խրախուսանքի:

Գ.ԼՈՒՍ ԱՌԱՋԻՆ

ՈՒՍՈՒՑՁԱՊԵՏ ՆԵՐՍԷՍ ՄՇԵՅԻՆ ԵՒ ԱՂԲԵՐՅ ՎԱՆՔԸ

Եսայի Նչեցու ուսուցչապետը մատենագրութեան մէջ յայտնի է «Ներսէս
Մշեցի», «Ներսէս Տարօնեցի»¹ եւ «Ներսէս Գլաճորեցի»² անուններով: Առաջին
երկու մականունները տրուել են՝ նրա ծագման կամ ծննդավայրի առումով,
այն է՝ մի դէպքում կոչելիս են եղել նրան ծննդավայրի գաւառի՝ Տարօնի, միւս
դէպքում, այդ զաւառի մէջ մտնող քաղաքի՝ Մուշի անուններով, որպէս բնիկ
Տարօնից կամ Մուշից լինելը հաւաստող մականուններ: Իսկ «Ներսէս
Տարօնից կամ Մուշից լինելը հաւաստող մականուններ»³ ուսուցչապետը
«Ներսէս Գլաճորեցի» է կոչուել այն պատճառով, որ նա հիմնադրել է Աղբերց վանք
ուսումնական կենտրոնը, որն յետագայում փառաւորուեց իբրեւ Գլաճորի
համալսարան: Նրա այդ յորջորջումների մեր բացատրութիւնը հետեւցնում ենք
ինչպէս առհասարակ նրա մասին եղած ձեռագրական աղբիւրների
ուսումնասիրումից, այնպէս էլ յատկապէս «Յայսմաւուրք»-ում պահպանուած
նրա վերաբերեալ արժէքաւոր վարքագրութեան հետեւեալ տողերից. «Յայսմ
աւուր հանգեաւ ի էջւղ (1284) թուականիս մերոյ: Սա էր ի գաւառէն Տարօնյ ի
քաղաքէն Մշոյ...»³:

Ներսէս Մշեցու ծննդավայրի մասին մասնաւորուած կարծիք է յայտնել
բանասէր-ազգագրագէտ Վ. Պետրոսեանը իր «Սասունի բարբառը» մենագրու-
թեան մէջ. հեղինակը Ներսէս Մշեցու ծննդավայրը համարում է Սասունի
գաւառի 10 շրջանների մէջ մտնող Խութ-Բոնաչէն շրջանի Կոռ/ք/ գիւղը.
ընդ որում Կոռ/ք/ գիւղը, իր հերթին, եղել է Խութ-Բոնաչէն շրջանի 42 գիւղե-

1 Գ. Չարպահանյանը միայն «Ներսէս Տարօնեցի» է ճանաչում: Այսպէս, նրա «Պատմու-
թիւն հայերէն դպրութեանց, Ա. Հին Մատենագրութիւն» մեծարժէք աշխատութիւնում կար-
գում ենք. «Երգնկացւոյն աշակերտակից էր նաեւ Ներսէս Տարօնեցի անունով վարդապետ մը,
որ նոյն գաւառին մէջ եղող Եղիազարու վանքը կրօնաւորած էր: Ասիկայ թէ՛ն յունական
դպրութեանց եւ աստուածաշունչ գրոց տեղեկութեամբ վարժ էր, բայց լսելով մեծին վարդա-
նայ իմաստութիւնը, գնաց անոր քով, եւ սորվեցաւ իրմէ, բայց զբաւոր երկասիրութիւն մը
չթողուց» (Վենետիկ, 1805 թ., էջ 618):

2 Հայագիտական գրականութեան մէջ, սակայն, Մ. Օրմանեանը այն կարծիքն է յայտնել,
թէ իբր Ներսէս Մշեցին եւ Ներսէս Գլաճորեցին երկու տարբեր անձնաւորութիւններ են:
Խոսելով Ներսէս Մշեցու աշակերտների մասին, Միխիթար Սասնեցու կապակցութեամբ նա գրում
է. «Միխիթար վարդապետ Սասնեցին այ ներսէս Մշեցիի աշակերտ կը սեպուի, թէպէտ ներսէս
Գլաճորեցիին այ հետեւեցաւ երկար ժամանակ» («Ազգապատում», էջ 1896): Այս սկիզբային
չփոթութիւնն ու հակասութիւնը առաջին անգամ նկատել է Հր. Աճառեանը իր «Հայոց անձնա-
յունների բառարան» աշխատութիւնում (Երեւան, 1943, հ. Գ, էջ 52), որից յետոյ նոյնը հա-
ւաստում է նաեւ Վ. Յակոբեանը «Մանր ժամանակագրութիւններ XIII-XVIII դդ.» աշխատու-
թեան Ա հատորի (Երեւան, 1951 թ.) ծանօթագրութիւններում, տե՛ս Ման. 20:

3 «Յայսմաւուրք», 1730 թ., էջ 350: Ընդգծուած իմն է - Լ.Ս.:

րից մէկը⁴:

Ինչ վերաբերում է Ներսէս Մշեցու ուսումնասիրութեան ընթացքին, ապա դրան ծանօթանալ կարող ենք ինչպէս «Յայսմաւուրք»ում պահպանուած նրա Վարքի, այնպէս էլ ձեռագրական նիւթերում հաղորդուած կցկտուր տեղեկութիւնները քննութեամբ:

Այսպէս, վարքագիրը հաւաստում է, որ Ներսէս Մշեցին դպրութեան իր առաջին պատրաստութիւնը ձեռք է բերել Մշոյ Առաքելոց կամ Ս. Ղազարի վանքում, որը մշակութային խոշորագոյն կենտրոններից մէկն է եղել միջնադարում: Ուշագրաւ է, որ այս մեծաստանը կոչուել է նաեւ Գայլիձոր: Հէնց այս փաստը կարեւորագոյն նշանակութիւն ունի մեր հետազոտութեան համար, որին հանգամանօրէն կ'անդրադառնանք մի քիչ յետոյ: Այստեղ Ներսէս Մշեցին հմտանում է յունական գրականութեան եւ այսպէս կոչուած «արտաքին գիտութիւնները» մէջ, տիրապետում յունարէն եւ լատիներէն լեզուներին ու խորամուկ լինում նրանց դաւանարանական դրութիւններին: Այդ առթիւ վարքագիրը գրում է. վարդապետն մեր Ներսէս «էր ի գաւառէն Տարօնոյ, ի քաղաքէն Մշոյ, սնեալ եւ վարժեալ ի հռչակալոր վանսն Ղազարու որ է սբ. առաքեալքն. էր նա կարի քաջ վարժեալ ի գիր յուսումն յունաց, եւ սերտ գիտէր զլեզուն Հոռոմոց եւ զբրիցուքիւն ցորա»⁵:

Պէտք է ենթադրել, որ Ս. Ղազարի կամ Առաքելոց վանքի ուսումնական ընթացքը աւարտելուց անմիջապէս յետոյ Ներսէս Մշեցին, կատարելագործման նպատակով, ճանապարհ է ընկնում դէպի Այրարատեան գաւառը, Խոր-Վիրապի մեծաստանը, ժամանակի ամենահեղինակաւոր եւ «տիեզերալոյս» համարուած ուսուցչապետի՝ Վարդան Արեւելցու մօտ աշակերտելու սեւեռուն մտադրութեամբ: Մեզ արդէն ծանօթ վարքագիրը այս կապակցութեամբ վկայում է. «Եւ ապա հանդիպեալ (Ներսիսի — Լ. Ս.) մեծ եւ հոգելի վարդապետին Վարդանայ, եւ աշակերտեցաւ նմա»⁶: Ամենայն հաւանականութեամբ՝ Վարդան Արեւելցուց էլ նա ստանում է իր վարդապետական կոչումը: Այստեղից բնականաբար հարց է ծագում՝ Վարդան Արեւելցու հետ Ներսէս Մշեցու հանդիպումը մօտաւորապէս ո՞ր թուականներին կարող է զուգահիշուել:

Բազմամաստակ հայագէտ Գ. Յովսէփեանը աւելի հակուած է ենթադրելու, որ այդ ժամանակաշրջանը պէտք է ծածկի 1266-1271 թուականները, մինչեւ Վարդան Արեւելցու վախճանը⁷: Սակայն առկայ փաստերի քննութիւնը թելադրում է մեզ մի քիչ ընդլայնել այդ ժամանակամիջոցը՝ ընդգրկելով մօտ տասը տարուայ տեւողութիւնը - 1261-1271 թուականները: Ընդորում ինքնին հասկանալի է, որ այդ ժամանակաշրջանում Վարդան Արեւելցին, քաղաքական եւ մշակութային լայն գործունէութիւն ծաւալելու բերումով՝ անձամբ կատարել է նաեւ բազմաթիւ շրջագայութիւններ: Սակայն դպրոցի անխափան գործունէութիւնը շարունակուել է՝ մերթ իր բացակայութեան, մերթ էլ վայրից վայր իր հետ միասին դպրոցի տեղափոխմամբ. բոլոր դէպքերում էլ աշակերտները ունեցել են Վարդան Արեւելցուն փոխարինող բարունապետներ, պարապմունքների յանձնարարութիւններ ու հրահանգներ եւ այլն:

Հարցի պարզաբանմանը կարող է նպաստել հետեւեալ արժէքաւոր փաստը. մեզ է հասել Վարդան Արեւելցու իսկ Յիշատակագրութիւնը, որով անառարկելի

իրողութիւն է դառնում Ներսէս Մշեցու Խոր-Վիրապում գտնուելը դեռեւս 1267 թուականին՝ իբրեւ վարդապետ: Այսպէս, օրինակ, Դանիէլի Մեկնութիւնը Վարդան Արեւելցին գրել է սկսել 1267 թուին Խոր-Վիրապում եւ աւարտել այն 1268 թուին՝ Աղջնոց վանքում. «Եւ սկսաք ի ՁժՁ (1267) թ. ի սուրբ Վիրապին, - գրում է նա, - եւ կատարեցաւ ի Ձժէ (1268) առաջի սուրբ եւ փառաւոր նահատակի սուրբ Ստէփանոսի ի սուրբ ուխտս Աղջոց վանից...»⁸: Սոյն Յիշատակարանում, ի շարս պատմական այլ անձնաւորութիւնների, Վարդան Արեւելցին խօսում է նաեւ Ներսէս Մշեցու մասին որպէս վարդապետի, որ օգնել է իրեն՝ աշխատութեան յօրինման գործում. «...եւ եղբօր մերոյ Ներսէս վարդապետին, որ եւ զնա աշխատեցաք (Տ) ի գիրս»⁹: Բացի դրանից, ընդգծուած բառերը ցոյց են տալիս, որ Ներսէս Մշեցին 1267-1268 թուականներին արդէն վարդապետական կոչում է ունեցել, հետեւաբար պէտք է լռելեայն ընդունել նաեւ, որ նա մինչ քաջ առնուազն 6 տարի աշակերտած պէտք է լինէր Վարդան Արեւելցուն, որպէսզի նրանից ստանար վարդապետական աստիճան. դրանից կարելի է անվարան հետեւցնել նաեւ, որ Ներսէսը Մշոյ Առաքելոց վանքից Վարդան Արեւելցու մօտ պէտք է եկած լինէր առնուազն 1261 թուականին: Միւս կողմից՝ 1261-1267 թուականները իրօք համապատասխանում են Վարդան Արեւելցու դպրոցի Խոր-Վիրապում գտնուելուն: Ըստորում հէնց ընդգծեցինք Վարդան Արեւելցու դպրոցի անխափան գործունէութեան ընթացքում՝ հնարաւորութիւնը, երբ դպրոցի անխափան գործունէութեան ընթացքում՝ Վարդան Արեւելցին անձամբ ժամանակ առ ժամանակ շրջագայութիւններ անէր նաեւ այլ առաքելութիւններով: Եւ իրօք, պատմութեանը յայտնի է, որ նա 1264 թուականին մեկնել է Հոլաւու խանի մօտ՝ վերջինիս պահանջով, իսկ 1265 թուականին Հաղարատում գրել է Երգ Երգոցի մեկնութիւնը՝ իր աշակերտակից կիրակոս Գանձակեցու խնդրանքով¹⁰: Ինչպէս յայտնի է, յիշեալ ժամանակաշրջանում Ներսէս Մշեցու հետ միասին Վարդան Արեւելցուն էին աշակերտում նաեւ այնպիսի պայծառ դէմքեր, ինչպիսիք են՝ մեր «գրչութեան արուեստի» ակնաւոր տեսարան եւ մատենագիր Գեւորգ Սկեւոցին (կամ՝ Լամբրոնացին), խոհուն գիտնական Յովհաննէս Երզնկացին (Պլուզը) եւ Գրիգոր Բալուեցին¹¹:

Ուշագրաւ է դիտել, որ Վարդան Արեւելցու դպրոցի բնոյթի եւ կազմի, նրա՝ Վարդան Արեւելցու մանկավարժական հռչակի ու վաստակի, ինչպէս եւ վերջինիս խորվիրապեան գործունէութեան վերաբերեալ հետաքրքրական տեղեկութիւններ են պահպանուած Դաւիթ Երէցի՝ Գրիգոր Բալուեցու մասին թողած վարքագրութեան մէջ: Ըստորում նշենք, որ Դաւիթ Երէցը բարունապետ Գրիգոր Բալուեցու քրոջ որդին է եղել, ինչպէս եւ նրա աշակերտը: Վարքագրութիւնը նա թղթին է յանձնել «Յամի էճլթ (1290) թուականութեանս Հայոց տումարի»: Դաւիթ պատմածը, ակներեւարար, շատ աւելի անմիջական եւ հաւաստի պէտք է համարել, քան յետագայի տեղեկութիւնները, որովհետեւ նա ականջալուրի եւ ականատեսի վկայութիւններ է հաղորդում: Յոյժ կարեւոր նշանակութիւն ունի նրա տեղեկութիւնն այն մասին, որ Վարդան Արեւելցու դպրոցը ունեցել է շուրջ 40 աշակերտ. բացի դրանից, վարքագրութեան մէջ

4 Վ. Պետոյեան, «Մատենի բարբառը», Երեւան, 1954, էջ 174. «19-րդ դարում կոռ[թ] գիւղը բոլորովին քրդարնակ է դարձել եւ նրա տէրը եղել է Բափիր ազան»: Տե՛ս նոյն տեղը:
5 «Յայսմաւուրք», 1730, էջ 358:
6 Անդ:
7 Տե՛ս Գ. Յովսէփեան, Պարզակեանք կամ Պոռչեանք... մասն Բ, էջ 194:

8 Շողոկաթ, առաջին գիրք, էջ 33, տե՛ս նաեւ Ղ. Ալիշան, «Այրարատ», էջ 438:
9 Գ. Յովսէփեան, Պարզակեանք կամ Պոռչեանք... մասն Բ, էջ 194:
10 Տե՛ս Լ. Ոսկեան, Յովհաննէս Վանակեան եւ իւր դպրոցը, Վիեննա, 1922, էջ 49, հմտ. նաեւ Գ. Յովսէփեան, Պարզակեանք կամ Պոռչեանք... մասն Բ, էջ 194:
11 Տե՛ս Լ. Ոսկեան, Վարդան Արեւելցի, Հանդէս Ամսօրեայ, 1921 թ., էջ 370: Հմտ. նաեւ Գ. Յովսէփեան, Պարզակեանք կամ Պոռչեանք... մասն Բ, էջ 194:

բնութագրում են իրրե «տեսական» եւ «գործնական» կամ «արդիւնական» բնութագրումները: Նախապէս շտապենք ասելու, որ Ներսէս Մշեցիին՝ Աղբերց վանք ուսումնական կենտրոնը գլխավորելու ընթացքում (1280-1284 թթ.) իրեն աջակից եւ փոխարինող ունէր Եսայի Նչեցուն. իսկ Եսայի Նչեցին էլ, իր հերթին, Ներսէս Մշեցուց ժառանգած գլխավորեան համալսարանի երկարամեայ ղեկավարման ժամանակաշրջանում (1284-1338 թթ.) ունէր մի քանի օգնականներ եւ փոխարինողներ՝ յանձինս բարունապետներ Դաւթի, Տիրատուրի, Մարտիրոսի եւ այլոց:

Այսպէս, ուրեմն, իր ուսուցչապետի գործունէութեան վերջին տարիներին Ներսէս Մշեցիին եղել է ամենաարժանաւոր եւ հեղինակաւոր ուսումնականներից մէկը, որը վայելել է Վարդան Արեւելցու խորին վատահոգութիւնը, եւ դա էլ բարոյական իրաւունք է տուել նրան 1271 թուականից «նստելու Վարդանի աթոռին»:

Հայագիտական գրականութեան մէջ արժարժուել է նաեւ մի հարց, որի լուսարանումը առանձին հետաքրքրութիւն է ներկայացնում մեր հետազոտութեան համար: Ֆրանսիացի հայագէտ Ժ. Սէն-Մարտէնը իր «Պատմական եւ Աշխարհագրական Յիշատակարաններ Հայաստանի վերաբերեալ»¹⁶ աշխատութեան ծանօթագրութիւններում կարծիք է յայտնում այն մասին, որ իբր Վարդան Արեւելցին (ի դէպ՝ նա շփոթում է Վարդան Արեւելցուն Վարդան Բարձրբերդցու հետ, ընդունելով վերջինս Վարդան Արեւելցու տեղ¹⁷) իր կեանքի վերջին տարիներին ապրելիս է եղել Գլաձորում: Այդ հետեւութեան յանգելու համար Սէն-Մարտէնը հիմք է ընդունել «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի այն պնդումը, որ Գլաձորը հանդիսացել է «վարժարան եւ աթոռ մեր սուրբ վարդապետին»: «... Ինչ որ ինձ մտածել է տալիս, դա այն է, - գրում է նա, - որ («Աշխարհացոյցում») Գլաձորի մենաստանի մասին խօսելիս, ուր Վարդան Բարձրբերդցին (իմա՝ Վարդան Արեւելցին - Լ.Պ.) քնակութիւն է հաստատել իր վերջին տարիներին¹⁸, (հեղինակը) այդ վայրը կոչում է «վարժարան եւ աթոռ մեր սուրբ վարդապետին»: սա չի կարող, անտարակոյս, չվերագրուել այն նշանաւոր անձնաւորութեանը (իմա՝ Վարդան Արեւելցուն - Լ.Պ.), - եզրակացնում է Սէն-Մարտէնը, - որի մասին խօսում ենք»¹⁹:

Բերում քաղուածքից, սակայն, ամենեւին էլ չի բխում այն հետեւութիւնը, որ անում է Սէն-Մարտէնը, ուստի եւ նրա այդ պնդումը չի համապատասխանում պատմական իրականութեանը: Ընդհակառակն, անհերքելի ապացոյցներ կան այն մասին, որ Գլաձորի դպրոցի (աւելի ճիշդ՝ Աղբերց վանքի) հիմնադրումը կապւում է միայն Ներսէս Մշեցու անուան հետ, ըստորում այն էլ ոչ թէ Վարդան Արեւելցու մահուանից անմիջապէս յետոյ, այլ միայն 13-րդ դարի 80-ական թուականներին նրա գլխավորած դպրոցի գործունէութեան հետ: Եւ եթէ

«Աշխարհացոյց»ի հեղինակը ասում է Գլաձորի մասին՝ «ուր վարժարան եւ աթոռ մեր սուրբ վարդապետին», ապա դա իր ժամանակին միանգամայն հասկանալի է եղել ուսումնականների շրջանում՝ այն իմաստով, որ խօսքը վերաբերել է Վայոց ձորի ամենաականաւոր եւ «գերակատար» հոչակուած ուսուցչապետ Ներսէս Մշեցուն, այդ պատճառով էլ կարիք չի զգացուել յականէ անուանէ յիշատակելու վերջինիս²⁰:

Վարդան Արեւելցու մահից յետոյ, ինչպէս ասուեց, Ներսէս Մշեցիին գլխավորել սկսեց նրա դպրոցը: Սակայն Ներսէս Մշեցու՝ 1271-1280 թուականներս անցկացրած տարիները բնորոշում են թափառիկ կեանքով: Թեղեկեաց մենաստանում, որը ստուգապէս համարում է Վարդան Արեւելցու աստանդական կեանքի վերջին հանգրուանը, առժամանակ դպրոցի ղեկավարումը Ներսէս Մշեցիին ապահովելուց յետոյ, վերադառնում է Ս. Ղազար վանքը: Իսկ թէ՛ ե՞րբ է վերադառնում՝ ճշգրիտ թուականը ասել դժուարանում ենք՝ այդ մասին ստոյգ վկայութիւն չունենալու պատճառով: Սակայն փաստ է, որ 1275-1279 թուականներին Ներսէս Մշեցիին արդէն պաշտօնավարել է այնտեղ իրրե «հայրն»

20 Բանասէր Հայկ Պէրպլեանը իր հրատարակած «Աշխարհացոյց»ի քննական բնագրում փորձում է վիճարկել Սէն-Մարտէնի օգտագործած Պոլսի հրատարակութեան «Վարժարան եւ աթոռ մեր սուրբ վարդապետին» ձեւակերպումը՝ առաջարկելով «ուր Աթոռն է եւ վարժարան սուրբ վարդապետացն մերոց» նախադասութիւնը, որ կայ այլ ձեւագրերում («Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի», քննական հրատ. Հ. Պէրպլեանի, Փարիզ, 1960, էջ Ի2): Սակայն ամէն մի փոփոխակի առաջադրումը, ինչ խօսք, պէտք է պայմանաւորուած լինի եւ արդարացուած իմաստային թելադրանքով. «նստել յաթոռ ուրումն» արտայայտութիւնը մեր միջնադարեան մասնագրութեան մէջ գործ է ածուած՝ «դպրոց գլխավորելու», «դպրոցի ղեկավար», ուսուցչապետ («բարունապետ») լինելու նշանակութեամբ. ըստորում ինքնըստինքեան հասկանալի է, որ «աթոռ» է նստում մի հոգի, մի ղեկավար, եւ ո՛չ՝ մի քանիսը կամ շատերը, ինչպէս առաջարկուած ձեւակերպումը կարելի է հասկանալ: Այնուհետեւ. Գլաձորը եղել է ոչ թէ «վարդապետների վարժարան», այլ այնպիսի բարձրագոյն ուսումնադիտական կենտրոն՝ ուր ուսումնակազմները պատրաստուում էին վարդապետութեան աստիճանի: Սրանք, անշուշտ, տարբեր ըմբռնումներ են: Այդ պատճառով էլ, կարծում ենք, առարկութիւն չի կարող վերցնել Պոլսի հրատարակութեան վերոյբերեալ ձեւակերպումը, որը, անշուշտ, առկայ է եղել նրա հիմքում ընկած Զեռագրում: Ընդորում Հ. Պէրպլեանը իր փաստարկը անում է իրրե կարեւոր կոտուան Սէն-Մարտէնի դէմ՝ ցոյց տալու համար, որ տուեալ դէպքում ամենեւին էլ խօսքը չի վերաբերում Վարդան Արեւելցուն, այլ՝ վարդապետներին առհասարակ: Բայց դա՞՞ դեռեւս հարցի մի կողմն է:

Միւս կողմից՝ Գլաձորի յիշատակումը «Աշխարհացոյց»-ի թէ համառոտ եւ թէ ընդարձակ տարբերակներում իրրե «վարժարան» բազմանշանակալի է. համառոտ խմբագրութիւնում կարգում ենք. «Վայոց Ձոր եղեգեց ձորն է, ուր կայ կենսաբեր սուրբ նշանն եւ Գալոյ ձոր, որ աթոռն է եւ վարժարան սուրբ վարդապետացն մերոց, եւ լեռնն որ կոչի սուրբ Սիոն ի մէջ երկրին, եւ ի գլուխ լեռինն մենաստանն Նոյ ճգնաւորին: Եւ անդ է ամենամաքուր նշխարն Սիւնեաց տէր Ստեփանոսին, եղեալ ի վանս Թանահատին Ն (400) ամօք յառաջ է շինեալ քան զհայ թուականն» («Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի», էջ 15): Իսկ ընդարձակ խմբագրութիւնում զարմանալիօրէն աւելի հակիրճ են պահպանուել Գլաձորի մասին տեղեկութիւնները, բայց ըստ էութեան՝ նոյնն են գրանք: Այս հանգամանքը, իր հերթին, չհամատեղող պահանջ փաստ է, ի շարս պատմա-աշխարհագրական այլ իրողութիւնների, «Աշխարհացոյց»ը անվերապահօրէն Վարդան Արեւելցուն վերագրելու Հ. Պէրպլեանի մտասեւեռման հետ: Տրամաբանօրէն հետեւում է՝ եթէ երկու խմբագրութիւններում էլ առկայ է պատմա-աշխարհագրական մի այնպիսի իրողութիւն, որը առնչում է միայն յետվարդանեան (Արեւելցի) ժամանակաշրջանի հետ, ապա չի կարելի աներկմիտ վճռականութեամբ վերագրել «Աշխարհացոյց»-ը Վարդան Արեւելցուն: Իրաւացի է Հր. Աճառեանը, երբ արձարձուած հարցի կապակցութեամբ գրում է. «Վարդան վարդապետ, ունի Աշխարհագրութիւն [պէտք է միացնել Վարդան պատմիչի (այսինքն՝ Վարդան Արեւելցու - Լ.Պ.) հետ], ըստորում «Աշխարհագրութեան» մէջ ասուած է թոր-Վիրապում թէ «Վարդան մեծառնչակ տիեզերալոյս վարդապետ գերեզմանը գտնուում է Խոր-Վիրապում (Վրդ. Աշխ. 508): Հայոց անձնանունների բառարան, Երեւան, 1962, հ. Ե. էջ 91-92, ընդգծումը իմն է - Լ.Պ.»:

16 J. Saint-Martin, Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Arménie, Paris, 1819.

17 Մինչդեռ մատենագրութիւնից յայտնի է, որ Վարդան Բարձրբերդցին հանդէս է եկել աւելի ուշ եւ ապրել է աւելի երկար, քան Վարդան Արեւելցին. Բարձրբերդցին ապրեալ է կիլիկիայում՝ Յովհաննէս Արքայեղօրը եւ դեռեւս մինչեւ 1286 թուականը յիշուելիս է եղել ձեռագրական աղբիւրներում, այն դէպքում, երբ 1271 թուականին Վարդան Արեւելցին արդէն վարժանուել էր:

18 Հ. Աճառեանը, ըստ երեւոյթին, հետեւելով Սէն-Մարտէնին, նոյն միտքն է յայտնում Վարդան Արեւելցու՝ Գլաձորում բնակուելու մասին, գրելով. «Վերագրանալով Հայաստան, Վարդանը առանձնացաւ Կայէնոյ ձորի Անդրէի վանքը, ապա Թոր Վիրապ, Սաղմոսափանք, Թեղեկիս (տե՛ս, Վենեա. Բ, 314) եւ յատկապէս Գլաձորի վանքը» (ընդգծումը իմն է, «Հայոց անձնանունների բառարան», Երեւան, հ. Ե, 1962, էջ 88):

19 Saint Martin, անդ, էջ 466:

հասարակաց վարդապետն», ուստի նրա Ս. Ղազար մենաստան վերադարձը, կոահելով Ձեռագրական աղբյուրների տուեալներից, պէտք է տեղի ունեցած լինի 1271-1273 թուականների միջոցում՝ չուրջ 10-12 տարիների նրա բացակայութիւնից յետոյ:

Այսպէս, երկու գրչագրեր են մեզ հասել Ներսէս Մշեցու՝ դէպի Ս. Ղազար վերադարձը եւ նրա այնտեղ ծաւալած մանկավարժական գործունէութիւնը հաւաստող, որոնցում ուշագրաւ տեղեկութիւններ են պահպանուել Ներսէս Մշեցու գրաւած արդէն ղեկավար դերի, բացառիկ հեղինակութեան եւ գիտական արժանիքների ու հմտութեան մասին: Այդ գրչագրերից մէկը յորինուել է 1275 թուականին. «Յորժամ գծագրեցաւ մատենանս այս, թուականն Հայոց ՁԻԴ (1275) էր, եւ թագաւոր Լեւոն, եւ կաթողիկոս տէր Յակոբ եւ քնակութիւնս Եղի/ա/գարու վամբ (իմա՝ Ս. Ղազար — Լ.Ն.), եւ տեղոյս առաջնորդ տէր Հայրապետ եւ վարդապետ եւ ուսուցիչ Ներսէս՝ ստացաւ զբոցս, եւ անուն գծողիս Բարսեղ»²¹:

Հէնց այս ժամանակ էլ Եսայի Նչեցին աշակերտում է Ներսէս Մշեցուն: Նման ենթադրութեան համար բոլոր հիմքերը կան: Նախ՝ սոյն գրչագրի մի այլ Յիշատակագրութիւնում խօսուում է Դաւիթ վարդապետի մասին, որը եղել է Եսայի Նչեցու աշակերտակիցը եւ յետագայում էլ՝ արդէն Գլաճորի համալսարանում, նաեւ նրա օգնականը կամ փոխարինող բարունապետ պաշտօնակիցը: Այս Դաւիթ բարունապետը Եսայի Նչեցու հետ միասին ստորագրել է նաեւ Ստեփանոս Օրբելեանի անունով յայտնի համախօսականը՝ ընդդէմ կիրիկիայի լատինամէտ կաթողիկոս Գրիգոր Անաւարզեցու: «Արդ յամենից վերելանելիս հայրն հասարակաց Ներսէս վարդապետն խնդրել ի նուաստ աշակերտ Գրիգոր սուտանուն վարդապետէ զգիծս Մննդոց Փ(իլոնի) ի մէջ ձմերանս, — կարդում ենք այնտեղ, — որ եւ ամենայն ազգայնաւքն յիշել լիցի ի Քրիստոս Աստուծոյ մերոյ, ամէն, եւ գմբր վարդապետն Դաւիթ ընդ նմա արժանի արացէ...»²²:

Երկրորդ՝ հէնց նոյն վայրում, դարձեալ Ներսէս Մշեցու յանձնարարութեամբ 1279 թուին արտագրուած մի այլ Ձեռագրի գրիչներից մէկը եղել է ոչ այլ ոք քան Եսայի Նչեցին. սա շատ ուշագրաւ փաստ է, որով անհերքելի իրողութիւն է դառնում Եսայի Նչեցու առաջին անգամ հանդիպելը Ներսէս Մշեցուն Ս. Ղազարում եւ այնտեղ նրան աշակերտելը. «ՁԻԸ (1279) գրեցաւ կանոնական սահմանադրութիւն ուղղութեանցս յուսումն խրատոյ կարգաւորութեան վանականաց, ... ի հռչակաւոր եւ յակնաւոր սուրբ ուխտս Եզրիազարու, ընդ հովանեաւ սրբոց առաքելոցն Պաւղոսի եւ Պետրոսի եւ Անդրէի. կամաւ եւ յօժարութեամբ եւ մեծաւ հոգարարութեամբ իմոյ անպիտանութեանս Ներսիսի սուկանուն վարդապետի, գոր ետու գրել ի խրատ ուղղութեան...»²³: Գրչագրի մի այլ էջում, առաջին մասն ընդօրինակող եւ Եսայի Նչեցու աշակերտներից Ստեփանոսը, գրուածելով իր ուսուցչապետ Ներսէսին, չափածոյ յանգաւորմամբ գրել է.

«Որ եւ Ներսէս հոռտոր,
Կորովարան, Յիսուսական տեսարանացն
Խոհեմ տեսաւ անվրիպական,
Ստ ինձ գրել վասն մանկանց
Նոր Սիոնի, որ հմտանան»²⁴:

21 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 3932, թ. 329բ:

22 Անդ, թ. 127բ-128ա:

23 Քաղուածքը ըստ Գ. Յովսէփեանի, Պաղարկեանք կամ Պոռչեանք..., մասն Բ, էջ 153:

24 Անդ, էջ 195:

Չափածոյ այս մէջբերումը ուշագրաւ է նաեւ այլ տեսակէտից. ընդգծուած վերջին երկու տողերը ուղղակի յուշում են, որ Մշեցին, իբրեւ ուսուցչապետ, մտահոգուած է եղել նաեւ ուսումնական իր ծրագրի իրականացման համար աշխատութիւնների ու ձեռնարկների ընտրման եւ ընդօրինակման հարցերով. այս փաստը հաւաստուում է նաեւ բազմաթիւ այլ վկայութիւններով, որոնց վրայ չենք ուզում այստեղ կանգ առնել:

Այնուհետեւ. նոյն գրիչը թողել է մի Յիշատակագրութիւն եւս. «... եւ զստացող սորին զՆերսէս վարդապետ եւ զԳ/նոզ/ գ/երջանիկ բարունն, զուսուցող եւ զվարժապետ, զմաքուր անձն եւ զպայծառ հոգի...»²⁵:

Իսկ Եսայի Նչեցին իր ինքնութեան մասին բաւարարում է հետեւեալ կարճատու Յիշատակագրութեամբ, որը, որքան մեզ յայտնի է, առաջին տեղեկութիւնն է իր ինքնութեան մասին, այն էլ հաղորդուած՝ իր կողմից. «Ձմեղապարտ գրիչս Եսայի յիշել յաղաւթս աղաչեմ»²⁶:

Երրորդ՝ «Յայսմաւուրաց»-ում Մխիթար Սասնեցու վարքագիրը վկայում է, որ Ներսէս Մշեցին Քաղբերունեաց գաւառն էր «եկեալ ի սուրբ ուխտէն Ղազարու աշակերտաւն իւրով Եսայեաւ», նախքան Աղբերց վանք տեղափոխուելը, այն է՝ 1279-1280 թուականներին:

Ի դէպ՝ այս փաստի մեկնաբանումը հայագիտական գրականութեան մէջ ճիշդ չի տրուած, այդ պատճառով էլ խախտուել է Ներսէս Մշեցու թափառումների երթուղին, ինչպէս եւ խճճուել ու մթազնուել է Եսայի Նչեցու ուսումնասիրութեան ամբողջ ընթացքն ու տեղեկութիւնը, եւ դրա հիման վրայ թոյլ են տրուել անճշդութիւններ նրա ուսուցչապետի որոշման մէջ: Այսպէս, այն ձեւով, ինչ ձեւով Ղ. Ալիշանը բերում է Ներսէս Մշեցու եւ Եսայի Նչեցու՝ Քաղբերունեաց գաւառում ապաստան գտնելու մասին փաստը, կարօտ է ճշգրտման եւ հիմնաւորման: Անցողակի նկատմամբ, որ Ղ. Ալիշանը, իր սովորութեան համաձայն, օգտագործած աղբյուրը որոշակի չի նշում, այլ բաւարարում է միայն ասելով՝ «ըստ Յայսմաւուրաց». ընդորում իբրեւ փաստ ցուցադրած քաղուածքը Ալիշանը ներկայացնում է մասամբ վերապատմելով, մասամբ էլ բառացի, այդ պատճառով էլ քաղուածքի իմաստային յստակութիւնը կաղում է, ուստի եւ տեղիք տալիս թիւրըմբռնումների: «... Ձայն (զՆերսէս Մշեցի — Լ.Ն.) որ յոյժ հմուտ ասի լեզուի, — գրում է Ալիշանը, — եւ ժամանակագրութեան Յունաց, եկեալ այսր (ի վանս Գլաճորոյ — Լ.Ն.) եւ աշակերտեալ Վարդանայ (աշակերտի Վանականի վարդապետին) «մեծ եւ հոգեւոր վարդապետի... եւ յետ փոխման նորա յաստեացս՝ նստաւ յաթոռ նորին, եւ լուսափայլեաց զազգս Հայոց ուսմամբ գրոց. եւ հասեալ բարիոք ծերութեան՝ հանգեաւ ի Քրիստոս ի նոյն վանս Գլաճորոյ»: Թերեւս ընդ իւր բերեալ էր այսր զաշակերտ իւր Եսայի, — իր խօսքերով շարունակում է Ալիշանը, — որպէս յառաջ երբեմն խոյս տալով յասպատակութեան Մարաց ի կողմանց Տարօնոյ, — տարեալ էր գնա ի գաւառն Քաղբերունեաց, փոխադրելով (բերում է քաղուածքը — Լ.Ն.)՝ «ի ս.

25 Անդ, էջ 195-196:

26 Անդ, էջ 195:

Ի դէպ, բերուած փաստերի լոյսի տակ Լ. Պաշկեանի հետեւեալ պնդումը չի համապատասխանում իրականութեանը: Նա իր «Գլաճորեան համալսարանը եւ նրա սաների առեւտարութիւնները» յօդուածում, ծանօթագրութեան կարգով, նշում է. «Մ. Օրմանեանն իր «Ազգապատում» աշխատութեան մէջ (տե՛ս էջ 1800), հետեւելով Չամչեանին, հակառակ գոյութիւն ունեցող անժխտելի փաստերի, Ներսէս Մշեցու վարդապետանոց տեղափոխում է Մշոյ Առաքելոց կամ Ղազարու վանքում եւ նրա աշակերտ Եսայի Նչեցուն ուսանելու է ուղարկում Մուշ. մի վայր, որտեղ Եսայի Նչեցու լինելու մասին որեւէ վկայութիւն չի պահպանուել» (տե՛ս նշուած աշխատ., էջ 426. ընդգծումը իմն է — Լ.Ն.):

ուխտեմ Ղազարու, գոր եւ (ուր) ժե ամ անդ էր փոխեալ Դասատուն վար-
դապետացն մերոց», ըստ Յայամաւորաց»²⁷:

Ինչպէս կարելի է նկատել, նախ՝ մէջբերումների համադրումից իրօք այն
տպաւորութիւնն է ստացուել, որ կարծես Ալիշանի հեղինակային խօսքի հետ
միասին վիճելի քաղուածքը (ընդգծուած տողերը) նոյնպէս վերաբերում է
«Յայամաւորք»ում պահպանուած Ներսէս Մշեցու Վարքին, որից նախընթաց
տողերում առանձին մէջբերում էր կատարել նա, ուստի եւ բնական է ենթադրել,
որ Ալիշանը օգտուել է Ներսէսի Վարքի մի այլ խմբագրութիւնից, որը մեզ
ծանօթ չէ²⁸: Երկրորդ՝ Ալիշանը, ընդհանուր առմամբ մօտենալով հարցին
(առանց մասնաւոր մտասեւեռում ունենալու) գտնում է, որ Ներսէս Մշեցին
Գլաճորում աշակերտել է Վարդանին, մի բա՛ն, որ հերքում է ձեռագրական
աղբիւրների տուեալներով եւ իրերի տրամաբանութեամբ: Միւս կողմից՝ Գ.
Յովսէփեանը, յենուելով Ալիշանի այս հաւաստման վրայ, թէեւ հպանցիկ
անդրադառնում է կենսագրական այս կարեւոր փաստին, սակայն անձամբ
իրագեղ չլինելով դրան, ոչ-ճիշդ հետեւութեան է յանգում: Նա կարծում է, որ
Ներսէս Մշեցին, Ս. Ղազարի վանքում իր առաջին ուսումնառութիւնն աւար-
տելուց յետոյ, նախքան Վարդան Արեւելցուն աշակերտելը, իբր թէ շուրջ 15
տարի ապրելիս է եղել Քաջքերունեաց գաւառում: Նման պնդումը, սակայն,
անհամոզիչ է եւ չի բխում վկայութեան իմաստից ու պատմական իրական
տուեալներից: Բազմամաստակ հայագէտը գրում է. «Ալիշան բերում է Ներսէսի
Վարքի մի տարբեր խմբագրութիւն, որից երեւում է, թէ Ղազարու վանքից նա
անցել է նախ Քաջքերունեաց գաւառը, «եւ ժե ամ անդ էր փոխեալ դաստուն
վարդապետաց մերոց»: Այստեղից նա պետք է փոխադրուած լինի Արարատեան
երկիրը, աշակերտած Վարդանին եւ ապա նորից Առաքելոց վանքը վերադար-
ձած, ինչպէս կը տեսնենք եւ վերջապէս 1280 թուին հաստատուած Գլաճո-
րում»²⁹:

Իրերի զրութիւնը, սակայն, պարզում է այլ կերպ. մեր որոնումների
ընթացքում, Մաշտոցի անուան Մատենադարանի 1511 համարի տակ գրանցուած
«Յայամաւորք»ում, Մխիթար Սասնեցու Վարքի մի այլ՝ երրորդ խմբագ-
րութիւնը ընթերցելիս, հանդիպեցինք նաեւ Ներսէս Մշեցուն վերաբերող կեն-
սագրական ուշագրաւ այն տողերին, որ մասամբ է մէջբերել Ալիշանը:
Ըստորում այնտեղ շատ արժէքաւոր տեղեկութիւններ են պահպանուած ոչ
միայն Ներսէս Մշեցու եւ Մխիթար Սասնեցու, այլեւ Եսայի Նշեցու
վերաբերեալ:

Վկայելով այն մասին, որ Մխիթար Սասնեցին իր հօր մահուանից յետոյ
տեղափոխուում է Ապահունեաց գաւառի Կերմանից գիւղը, որտեղ եւ ստանում է
քահանայական ուսում, վարքագիրը շարունակում է. «Իսկ մեծ վարդապետն
Ներսէս, ի հալածմանէ անաւրէն եւ ժանդարարոյ ազգին մարաց. եւ եկեալ ի
սուրբ ուխտեմ Ղազարու աշակերտաւ իւրով Եսայա, գոր եւ ժե ամ անդ էր
փոխեալ դասատուն վարդապետացն մերոց: Եւ եկն ի գաւառն Քաջքերունեաց,
ամ մի քովանդակ աստ եւ անդ շրջագայեալ եւ վարդապետական քարոզութեամբ
գամեմեսեան լուսաւորեալ՝ զկարգաւորս եւ գաշխարհակամս: Եւ տեսեալ
զերկիրն Քաջքերունեաց տգիտութեամբ վարանեալ առանց վարդապետական
ուսման եւ յոյժ քաջալերեաց զկրանաւորսն հետեւել Աստուածաշունչ գրոց
գիտութեան: Եւ ինքն գնաց յերկիրն Սիւնեաց ի սուրբ ուխտն Գլաճորոյ»³⁰:

27 Ղ. Ալիշան, Միսակն, էջ 171:

28 Տե՛ս Գ. Յովսէփեան, Պաղարկեանք կամ Պոռչեանք..., մասն Բ, էջ 191:

29 Տե՛ս անդ:

30 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 1511, թթ. 326բ-327ա:

Արուած մէջբերումը ուշագրաւ է մի շարք նկատառումներով. նախ՝
խօսուում է այն մասին, որ «մեծ վարդապետն Ներսէս» հալածուել ու հետա-
պնդուել է «անաւրէն եւ ժանդարարոյ» քրդերի³¹ կողմից՝ հաւանաբար
մշակութային-լուսաւորական իր գործունէութեան համար: Երկրորդ՝ Ներսէսը
իր աշակերտ Եսայի Նշեցու հետ միասին եկել է Ս. Ղազարից, ուր եղել է 15
տարի. այստեղ շատ որոշակի կերպով խօսքը վերաբերում է Ս. Ղազարի
մենաստանին, եւ ո՛չ՝ Քաջքերունեաց գաւառին, որի մասին վարքագիրը
խօսում է անմիջապէս յետոյ. ըստորում՝ «գոր եւ ժե ամ անդ էր փոխեալ
դասատուն վարդապետացն մերոց» նախադասութիւնը պէտք է իւրովի
հասկանալ. վարքագիրը ամենեւին նկատի չունի եւ կամ պարզապէս ան-
գիտանում է Ներսէսի այն շրջագայութիւնները, որ ուսումնառութեան
նպատակով նա տարիներ շարունակ կատարել էր՝ մեկնելով Ս. Ղազարից
Այրարատեան դաշտ՝ Վարդան Արեւելցու մօտ սովորել եւ կրկին վերադարձել
Ս. Ղազար. վարքագիրը ուղղակի շրջանցում է այդ փաստերը: Երրորդ՝
ժամանման վայրը պարզում է յաջորդ նախադասութեամբ՝ «եւ եկն ի գաւառն
Քաջքերունեաց, ամ մի քովանդակ աստ եւ անդ շրջագայեալ», այնուհետեւ
«ինքն գնաց յերկիրն Սիւնեաց ի սուրբ ուխտն Գլաճորոյ». եւ վերջապէս, չոր-
րորդ՝ քաղուածքի հաղորդումից, ամբողջութեամբ վերցրած, երեւում է, որ
Ներսէսը ոչ թէ նորաթուի ուսումնական էր այդ ժամանակ, այլ ճանաչուած
հեղինակութիւն՝ «դասատուն վարդապետացն մերոց», որ «վարդապետական
քարոզութեամբ զամենեսեան լուսաւորեալ՝ զկարգաւորս եւ գաշխար-
հականս»...³², հետեւաբար միանգամայն բացառում է նրա «աշակերտելու»
հակումը կամ ստորադաս եւ համբալ անձնաւորութիւն լինելը: Աւելին.
հերքում է նաեւ Եսայի Նշեցու՝ Վարդան Արեւելցուն միաժամանակ աշակեր-
տած լինելու ենթադրութիւնը:

Թնճուկը առաւել եւս պարզում ու հանգուցալուծում է Վարքի
շարունակութեան մէջ պարփակուած փաստերի լոյսի տակ. փաստե՛ր, որոնք
ամրապնդում են մեր առաջ քաշած կռուանները եւ լրացնում միմեանց.
հաղորդում է, որ Ներսէսի մեկնելուց երկու տարի յետոյ Մխիթար Սասնեցին,
Յովհաննէս Արճիշեցու հետ միասին ուղեւորում է դէպի Գլաճոր՝ «առ մեծ
վարդապետն Ներսէս» եւ աշակերտում նրան միայն երեք տարի, որից յետոյ իր
ուսուցչապետը վախճանուում է եւ նրան յաջորդում Եսայի Նշեցին³³:

Միւս կողմից՝ տարակոյս չի վերցնում Ալիշանի այն ենթադրութիւնը, որ
Ներսէս Մշեցին՝ Եսայի Նշեցու, մանաւանդ նաեւ վերջինիս աշակերտներից
Դաւթի եւ այլ ուսումնականների հետ միասին, դարձեալ անցնում է Վայոց ձոր՝
Աղբերց վանք (իմա՝ Գլաճոր): Այդպիսի հետեւութիւնը ոչ միայն հիմքից
զուրկ չէ, այլ միակ ճշմարտապատում եզրայանգումն է. մանաւանդ վերոյբեր-
եալ քաղուածքում արդէն յայտնուում է Ներսէս Մշեցու մասին, որ Եսայի Նշե-
ցու հետ մի տարի Քաջքերունեաց գաւառում թափառելուց յետոյ, մեկնում է նա
Աղբերց վանք-Գլաճոր, իսկ մի այլ Զեռագրից էլ ստուգապէս գիտենք, որ
Եսայի Նշեցին 1280 թուականին Ներսէս Մշեցու հետ միասին գտնուելիս է եղել
Աղբերց վանք-Գլաճորում, եւ այնտեղ նոյնիսկ գրչագիր աշխատութիւն է
ընդօրինակել³⁴: Ի դէպ՝ նկատենք, որ յետագայում գրուած Ներսէս Մշեցու

31 «Աղգն մարաց» ասելով վարքագիրը նկատի ունի քրդերին:

32 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 1511, թ. 326բ:

33 Անդ:

34 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 1097, թ. 145բ:

Վարքում, ինչպես եւ նրա կենսագրական փաստերին առնչուող այլ վկայութիւններում որքան էլ որ յիշատակութիւն է արւում Գլաձորի մասին, ապա զրա տակ պէտք է հասկանալ միայն Աղբերց վանքը, որը եղել է Գլաձորի սկզբնական անուանումը, որով ճանաչուած է ներսէս Մշեցու հիմնադրած եւ կազմակերպած ուսումնական այդ կենտրոնը: Ինչպէս մեր հետազոտութիւնը ցոյց է տալիս Զեռագրական աղբերների մանրակրկիտ քննութեամբ, վերոյիշեալ ուսումնական կենտրոնը Աղբերց վանք է կոչուել ոչ միայն ներսէս Մշեցու կենսագրական տարիներին: Այս մասին աւելի հանգամանորէն խօսք կը լինի քիչ յետոյ:

Այս բոլորից հետեւում է, որ ներսէս Մշեցին, Վարդան Արեւելցուց յետոյ, վերակազմում է իր դպրոցը Վայոց ձորում՝ Պոռչեանների տիրապետութեան տարածքի սահմաններում: Հաւանական պիտի համարել. որ ուսումնական նման կենտրոնի հաստատումը վայելել է սկզբիցեւեթ Պոռչեանների անվերապահ աջակցութիւնն ու հովանաւորութիւնը: Այս մասին ձեռագրական ուղղակի վկայութիւններ ունենք աւելի ուշ՝ Եսայի Նշեցու ուսուցչապետութեան ժամանակաշրջանից: Նման կարծիքի համար, բացի յետագայից մեզ հասած փաստերի մակարեւորմից, կայ նաեւ իրական հիմք, որը բխում է Պոռչեանների ընդհանուր գործունէութեան բնոյթից ու էութիւնից. առհասարակ պիտի ընդգծել, որ Պոռչեանները, ի տարբերութիւն աւատական միւս տոհմերի, աւատատէրերի բոլոր յատկանիշներն ունենալով հանդերձ, իրենց գոյատեւման ամբողջ ընթացքում առանձնապատուկ ուշադրութիւն են դարձրել կուլտուր-լուսաւորական օջախների համեմատաբար լայն ցանցի ստեղծմանը, առանձին մտասեւեռում են ունեցել իրենց տիրապետութեան ժամանակաշրջանը փառաւորել ու պայծառացնել խոշոր վարդապետարաններով եւ ուսումնական կենտրոններով: Մատենագրութեանը բազմաթիւ փաստեր են յայտնի այն մասին, որ նրանք ոչ միայն բարոյապէս, այլեւ մանաւանդ նիւթապէս խրախուսել են եւ աջակցել ուսումնական բազմաթիւ վանքերի ու մենաստանների առկայծմանը, ճարտարապետական ու մշակութային կոթողների բարձրացմանը, մեկենասի դերում են հանդէս եկել բազմաթիւ շքեղ գրչագրերի յօրինման ու բազմացման գործում եւ այլն, եւ այլն: Նման բեղմնաւոր եւ արդիւնաշատ գործունէութեան ծաւալմանը նրանք հնարաւորութիւն ունեցան շնորհիւ այն ճկուն ու հեռատես քաղաքականութեան, որ նրանք վարեցին մոնղոլական տիրապետութեան օրօք: Իրենց խելացի ու հեռախօսական քաղաքականութեամբ կարողացան խուսափել իրենց տիրապետութեան տարածքի նկատմամբ մոնղոլների ամայացնող ու բնաջնջող ասպատակութիւններից եւ ապահովել համեմատաբար երկարատեւ խաղաղութիւն ու անդորրութիւն:

Մխիթար Այրիվանեցին խօսելով «Պաղարկեանք» տոհմի անունով մատենագրութեանը ծանօթ վերջին շառաւիղի՝ Վասակի երեք որդիների մասին, երկու հանգամանք է նշում. ա) արիութիւն ու խիզախութիւն՝ օտարների նկատմամբ. բ) «բազում բարութիւնս»՝ քրիստոնեայ ազգերի, այդ թւում առաջին հերթին սեփական ժողովրդի հանդէպ: Այսպէս, նա գրում է. «Վասակ՝ որդի Հաղբակայ եւ երեք որդիքն իւր՝ Պապաքն, մկղէմն եւ քաջն Պոռչ՝ եկեալ ի Պաշենոյ քաղում՝ արուքիւնս ցուցին յայլասեռս եւ քաղում քարուքիւնս առ ազգս քրիստոնէից»³⁵: Նկատենք, որ այստեղ «արութիւնս» բառի կիրառութիւնը շատ լայն ընդգրկում ունի եւ զրա տակ առաջին հերթին

պէտք է հասկանալ՝ «մշակութային-շինարարական գործունէութիւնը», որը եւ իրօք համապատասխանում է պատմական իրականութեանը: Պոռչեանների շրջանում կառուցուած վանքերի ու ճարտարապետական կոթողների բազմաթիւ արձանագրութիւններ վկայում են այն նշանակալի ծառայութիւնները, որ Պոռչեանները ունեցել են 13-14-րդ դարերի միջնադարեան Հայաստանի մշակոյթի պատմութեան մէջ: Ի հաւաստումն դրան, Այրիվանեցին մի այլ առիթով Պոռչին յորջորջում է «աշխարհաշէն իշխան»՝ «փոխեցան ի Քրիստոս աշխարհաշէն իշխանքն Պոռչ հայկազն եւ Սաղուն Արծրունի»³⁶: Ժամանակակիցներից ականաւոր մտաւորական եւ տաղասաց Պաշտուր Կեչառեցին նոյնպէս ընդգծում է Պոռչի օժտուածութիւնը՝ իրեն բնորոշ յատկութիւններով. այն է՝ բնութագրելով իրբեւ ռազմիկի եւ կրթութեան ու լուսաւորութեան «մեկենասի»: Կեչառեցին իր յայտնի «Ողբ»ում ասում է.

«Չպարոն Պոռչն՝ զարդ հեծելի,
Որ գերկաթի դուռն առնէր փոշի,
Աջու բազուկ էր նոր Սիոնի,
Հիմըն հաստատ Հայոց հաւատի»³⁷:

Գ. Յովսէփեանի հաւաստի պնդմամբ՝ Պոռչեանների իշխանութիւնը Կեչառոյքի եւ Վայոց ձորի մի մասի վրայ հաստատուած պէտք է լինի 1201-1214 թուականների միջեւ, բայց «ամենայն հաւանականութեամբ 1201-1210 թթ. մէջ»³⁸: Խօսելով Վայոց ձորում Պոռչեանների իշխանութեան սահմանների մասին, Գ. Յովսէփեանը ճշգրտում է կատարում, որոշելով հետեւեալ կերպ. «Վայոց ձորում Պոռչեանց գլխաւոր կեդրոնը Սրկղունեաց լեռներից բխած վտակի հովիտն էր, Սրկղունք աւանով եւ Բոլորաբերդով, - գրում է նա, - որի արեւելեան կողմը գտնուում էր նշանաւոր Աղբերց վանքը կամ Գայլեձորը... , իսկ հիւսիս արեւմտեան՝ Սպիտակաւոր Աստուածածինը... : Բոլորաբերդի կամ Բոլորաձորի անապատ եւս կոչուած. երկուսն էլ Պոռչեանց ստեղծագործութիւնը. մէկը իրբեւ ժամանակի ամէնից նշանաւոր դպրոցը, իսկ միւսը իրբեւ անապատ եւ ճարտարապետական մի գեղեցիկ կերտուած...»³⁹, իսկ Պոռչի պալատը կամ դարբասը գտնուելիս է եղել Բաշքենդ գիւղում⁴⁰:

Պոռչ իշխանը, որի անունով էլ մականուանում է Պաղարկեանքների յետագայ շառաւիղը, աչքի էր ընկնում, ինչպէս ասուեց, ոչ միայն ռազմավարական հմտութեամբ ու արիութեամբ, այլեւ մանաւանդ խաղաղութեան ժամանակ ճարտարապետական կոթողների կառուցները խրախուսելու ու հովանաւորելու առումով: Մեզ, անշուշտ, հետաքրքրում է տուեալ դէպքում նրա այս երկրորդ հակումը: Ելնելով վիճաբար արձանագրութիւններից ու մատենագրական տուեալներից, հաստատապէս կարող ենք ասել, որ Պոռչ իշխանի հոգածութիւնն ու նախաձեռնութիւնը ճարտարապետական կառուցների եւ դպրեւանքների ու մենաստանների զարգացման բնագաւառում անգերազանցելի է մնում իր ժամանակաշրջանի համար⁴¹:

Առանձին մտասեւեռում զարձնելով իր տիրոջի սահմաններում ճարտարապետական Յուշարձանների ու մշակոյթի բուռն ծաղկմանը, Պոռչ իշխանը նախապէս փորձեց անկախ աթոռ ստեղծել Վայոց ձորում իր թեմի համար, որով

36 Անդ, էջ 68:

37 Մ. Ավդալբեկեան, Պաշտուր Կեչառեցի, Երեւան, 1958, էջ 131-132:

38 Գ. Յովսէփեան, Պաղարկեանք կամ Պոռչեանք... մասն Ա, էջ 67:

39 Անդ, էջ 36-37:

40 Անդ, էջ 37:

41 Ստեփանոս Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, էջ 364:

35 Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն Հայոց, Մոսկուա, 1860, էջ 65:

առաւել ինքնուրոյնութիւն եւ առանձին փայլ կարող էր ստանալ իր իշխանութիւնը. հաւաքուած հասոյթը կը մնար տեղում եւ հնարաւորութիւն կ'ունենար առաւել լայն շարժում նպաստաւորելու իր տիրոջ ժառանգութեան շինարարութիւնը: Պոռչի այդ փորձը, սակայն, ճախողութեան մատուցեց: Օրբելեան պատմիչը այս առթիւ գանգատ է յայտնում, որ շատեր փորձել են խախտել Սիւնեաց եպիսկոպոսական աթոռի իրաւունքները եւ կենտրոնախոյս նկրտումներով անջատուել նրանից: Դրանց թւում Աստեփանոս Օրբելեանը յիշում է նաեւ Պոռչ իշխանին. «...եւ յարեան ոմանք... եւ սկսան օտտել եւ խախտել զսահման մեծապիմակ գաւազանիս Սիւնեաց, - գրում է նա բացայայտ տրտունջով, - որ հին եւ հարուստ ժամանակօք առաքելական եւ հայրապետական կանոնի հաստատեալ կայր: Իշխան ոմն Պոռչ անուն՝ որդի Վասակայ, զիւր գաւառն եւ գգեղանսն որ ի Վայոց ձոր, կամէր յափշտակել եւ ալլում եկեղեցւոյ ժառանգեցուցանել»⁴²: Ընդգծուած տողերից ահնեբեւ որոշակիութեամբ երեւում է, որ Պոռչի առաջին միտումը եղել է դուրս գալ Օրբելեանների վասակական կախումից ու կաշկանդումներից, ուստի եւ նա ընդվզել է նրանց եպիսկոպոսական աթոռի գերիշխանութեան դէմ:

Ստ. Օրբելեանը յատկապէս դատափետում ու ցասմնալից մեղադրանքներ է բարդում Երնջակի Յովհաննէս կրօնաւորի հասցէին, որը ստապատիր եղանակով՝ «խաբող բանիւք» կիրիկիայի Կոստանդին կաթողիկոսի կողմից եպիսկոպոս է ձեռնադրուում. Օրբելեան պատմիչը նրան որակում է որպէս «անդգայարար մոլեղնեալ ի շար արտէ սնափառութեան եւ ազահութեան»: Իսկ վերջինս էլ, Երնջակում ստեղծելով առանձին եւ անկախ եպիսկոպոսական աթոռ, դադարում է Սիւնեաց եպիսկոպոսութեանը ենթարկուելուց, իր այդ քայլը պատճառարանելով հետեւեալ կերպ. Երնջակն էլ եպիսկոպոսների աթոռ պէտք է համարուի... որովհետեւ այստեղ են գտնուում գերեզմանները այն հայրապետների, «որք էին պատահմամբ եկեալ վասն ամբողջեան բերդին ի ժամանակս եպիսկոպոսացն Սիւնեաց եւ անդ վախճանեալ»⁴³: Երնջակի Յովհաննէս եպիսկոպոսը, այնուամենայնիւ, հասնում է իր նպատակին՝ դիմելով նոյնիսկ անթոյլատրելի մեղանշումների ու դաւաճանութեան. նա դաշնակցում եւ օգնութեան է հրաւիրում մի օտարազգի (ըստ երեւոյթին՝ մոնղոլ) հազարապետի, որի զինուած ուժով պոկում է Սիւնեանց վիճակից Երնջակի թեմը եւ յայտարարում այն եպիսկոպոսական անկախ աթոռ. «Եւ թիկունս արարեալ յայլազգեացն հազարապետ մի, - գրում է Ստ. Օրբելեանը, - եւ բռնաբար յափշտակեաց զԵրնջակ գաւառն»⁴⁴: Այս հակամարտութիւնը, Գ. Յովսէփեանի ենթադրութեամբ, պէտք է տեղի ունեցած լինի 1273 թուից յետոյ, երբ Տարսայի իշխանութեան գլուխն անցաւ իւր եղբոր՝ Սմբատ արքայի մահից յետոյ⁴⁵:

Օրբելեանների իշխանութեան տակ գտնուող Սիւնեաց եպիսկոպոսութեան համար ստեղծում է չափազանց ծանր դրութիւն, որն յղի էր իրենց համար անախորժ ու ցաւագին հետեւանքներով: Կենտրոնախոյս նման նկրտումների իրականացման դէպքում, անտարակոյս, Սիւնեաց եպիսկոպոսութիւնը տուժում էր ոչ միայն բարոյապէս՝ հեղինակութեան տեսակէտից, այլեւ մասնաւոր նիւթապէս, զրկուելով իր հիմնական հասոյթների մի մասից. մի հանգամանք, որն առաւել եւս մտահոգում էր նրան: Սակայն գործը աւելի կը խճճուէր, եթէ

42 Անդ, էջ 365:

43 Անդ:

44 Անդ:

45 Տե՛ս Գ. Յովսէփեան, «Նաղրակեանք կամ Պոռչեանք...», մասն Ա, էջ 96:

բանը հասցուէր բռնի ուժով համահարթելուն: Սիւնիքի Օրբելեանները, այնուամենայնիւ, աւելի խոհեմ գտնուեցին եւ խուսափեցին Պոռչի հետ ուղղակի ընդհարուելուց, ուստի նրանք առաջարկեցին մի ուրիշ՝ դիւանագիտորէն առաւել ճիշդ ելք - վերջնական պառակտումը կանխելու համար: Նրանք խորհուրդ տուեցին իրենց եպիսկոպոսութեանը՝ պատւիրակութիւն ուղարկել Կիրիկիայի կաթողիկոսութեանը եւ նրա հեղինակութեամբ ներգործել Պոռչի եւ Երնջակի Յովհաննէս եպիսկոպոսի վրայ՝ իրենց մտադրութեան իրագործումից նրանց հեռու պահելու համար: Այդպէս էլ վարուում է կաթողիկոսը. «Հրամանաւ եւ օժանդակութեամբ մեծի եւ բարեպաշտ իշխանաց իշխանին Տարսայի Տէր Սարգիս եւ Տաթևի Տէր Յովհաննէս եպիսկոպոսների կազմով, Կիրիկիայի Յակոբ կաթողիկոսի մօտ: Հասնելով նշանակուած վայրը՝ բանագնացները յայտնում են կաթողիկոսին «զաղէտ տարակուսանացն եւ զպատառումն առաքելական վիճակին»⁴⁶: Կաթողիկոսը ընդառաջում է Սիւնեաց եպիսկոպոսութեան խնդրանքին եւ երկու առանձին նամակներ է գրում, մէկը՝ հասցէագրուած Երնջակի Յովհաննէս եպիսկոպոսին, միւսը՝ Պոռչ իշխանին: Առաջին նամակում ապօրինի, ուստի եւ դատապարտելի է համարուում Երնջակի թեմի անջատումը Սիւնեաց վիճակից. կաթողիկոսը «ահագին նզովիւք կտրէ ի կենաց զեղկելին Յովհաննէս որ յԵրնջակի» եւ «հրամանաւ անիծիւք» սաստում է, որ ոչ ոք չհամարձակուի մէկուսանալ ու ջլատել Սիւնեաց վիճակը: Նոյն ձեւով, բայց անշուշտ աւելի մեղմ, Թուղթ է գրում կաթողիկոսը նաեւ Պոռչ իշխանին՝ «մեղադրելով զինքն եւ զորդիս իւր հրամայէ ի բա՛ց կալ յայնմ մտածութեանց»: Հակառակ դէպքում սպանում է Պոռչ իշխանին, որ վերջինս «անէծս ցաւագինս ժառանգեսցէ»:

Յաղթանակը, անշուշտ, Սիւնեաց վիճակին էր վերապահուած: Երնջակի Յովհաննէսին բանադրում եւ զրկում են եպիսկոպոսական ու քահանայական կոչումներից, իսկ Երնջակ գաւառի թեմն էլ վերադարձում է Սիւնեաց վիճակին: Պոռչ իշխանը, իր հերթին, հրաժարում է իր մտադրութիւնից. այս անգամ գրաւոր խոստում է տալիս, որ ո՛չ ինքը, ո՛չ էլ իւրայինները նման նկրտումներ սրանից յետոյ էլ չեն ունենալու: Այս փաստը շատ ուշագրաւ է, ուստի եւ այն քաղուածաբար բերում ենք Օրբելեան պատմիչից. «...Նախ մատուցին զնամակն Պոռչայ, եւ նա ըստ հանճարեղ մտացն եւ մեծայոյս հաւատոյն մեծաւ զղջմամբ զմեղայ խոստովանելով եթող զհակառակութիւնն եւ ձեռագիր պայմանաւ հաստատեաց ուխտ երդման, զի այլ եւ ոչ եւս մտածեսցէ կամ ինքն կամ իւրքն զայնպիսի բանսարկութիւնս. եւ դարձոյց անդրէն զթէմն. եւ օրհնեցաւ յեպիսկոպոսացն»⁴⁷:

Այսպէս, ուրեմն, Սիւնեաց վիճակի նախկին դրութիւնը մնաց ամբողջական ու անփոփոխ:

Հարկ է նշել, սակայն, որ Պոռչ իշխանը եթէ պարտութիւն կրեց այս հարցում, ապա մի այլ հարցում առաւել օգտաշատ ու յիշարժան գործ կատարեց. նա ապաստան տուեց ու հովանաւորեց Ներսէս Մշեցուն եւ Սասունից ու Տարսոնից եկած նրա աշակերտներին, որ հայ մշակոյթի պատմութեան մէջ Ներսէս Մշեցու հիմնադրած ամենախոշոր վարդապետարանը ծաղկի ու բարգաւաճի իր տիրոջ սահմաններում:

Հիմնաւորուածութեան մեծ երաշխիքներ ունի Գ. Յովսէփեանի այն են-

46 Ստ. Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, էջ 365:

47 Անդ, էջ 366:

թաղութիւնը, որ Ներսէս Մշեցին Պոռչ իշխանի հրաւերով վերահաստատած լինի իր վարդապետական աթոռը Աղբերց վանքում: Այդ աթոռի Գ. Յովսէփեանը գրում է. «Մեզ համար մութ են դպրոցի (իմա՝ Աղբերց վանքի — Լ.Ն.) ծագման հանգամանքները. Պոռչ մեծ իշխանը՝ «աշխարհաչէն» կոչուած Մխիթար Այրիվանեցու կողմից, հետամուտ եւ հովանաւոր եկեղեցու եւ իւր իշխանութեան վանքերի ծաղկման, անհաւանակամ չէ, որ Ներսէս Մշեցին Գլաձորում (իմա՝ Աղբերց վանքում — Լ.Ն.) հաստատուէր նորա ցանկութեամբ եւ առաջարկութեամբ: Պոռչը հոգեւոր կապեր ունէր Վարդանի հետ⁴⁸, հաւանորէն, ծանօթ էր եւ նորա աշակերտի (իմա՝ Ներսէս Մշեցու — Լ.Ն.) հետ Աղբերց Ս. Ստեփանոսում եղած ժամանակից. գուցէ եւ այդ ժամանակ էլ յղացուած իւր իշխանութեան մէջ բարձր վարդապետարան հաստատելու միտքը»⁴⁹:

Եւ իրօք, այլապէս անհնարին է կարծել, որ Ներսէս Մշեցուն կարող էր հրապուրել ու մագնիսական ձգողութեամբ քաշել իրեն այլ բան, քան Պոռչ իշխանի հրաւերն ու յուսալի հովանաւորութիւնը: Բանն այն է, որ Ներսէս Մշեցին, հսկայական տարածական հեռաւորութիւնից ճանապարհ կտրելով մտասեւեռում է ունեցել զայլ հաստատուելու ոչ այլուր, քան յատկապէս Վայոցձորում: Ինչպէս գիտենք, Տարօնից հալածական ու փախստական լինելով, նա իր աշակերտ Եսայի Նչեցու հետ միասին մօտ մի տարի Քաջաբունեաց դաւառում ուսումնա-քարոզչական գործունէութիւն ծաւալելուց յետոյ, անմիջապէս ուղղուած է դէպի Աղբերց վանք: Բնականաբար հարց է ծագում. այդ ինչպէ՞ս է որ Մշեցին իր դպրոցի մշտական կայանի ընտրութեան մէջ մասնաւորապէս կանգ է առնում Վայոց ձորի վրայ եւ յանձն առնում, առանց տատանման եւ դէս ու դէն թափառելու, ուղղակի ճանապարհ ընկնել դէպի Պոռչ իշխանի տիրոջ թի սահմանները: Մի՞թէ դա շատ բան չի ասում: Ինչ խօսք, դա ամենեւին էլ պատահականութեան արդիւնք լինել չէր կարող. չէ՞ որ Վարդան Արեւելցու մօտ 15 տարի առաջ աշակերտած ժամանակ Ներսէս Մշեցին դիտակ էր տեղանքին եւ բնականաբար ծանօթութիւնների լայն շրջանակ էր ստեղծել ժամանակի հեղինակութիւնների հետ:

Այնուհետեւ. Գ. Յովսէփեանը ճիշդ կերպով նկատում է, որ եթէ անկախ եպիսկոպոսութեան հիմնադրումը պայմանաւորուած էր նուիրապետական կազմակերպութեան կամքով եւ աւանդոյթի առկայութեամբ, ապա մտաւոր կենտրոնի՝ վարդապետարանի ստեղծումը ոչնչով չէր պայմանաւորուած. դա աւելի

48 Ի լրացումն եւ հաստատումն Գ. Յովսէփեանի այս պնդման, կարող ենք վկայակոչել նաեւ հետեւեալ փաստը. յայտնի է, որ Ներսէս Մշեցու ուսուցչապետ Վարդան Արեւելցին հռչակուած հեղինակութիւն լինելով հանդերձ իրրեւ գիտնական եւ «վարդապետաց վարդապետ», եղել է նաեւ հասարակական-քաղաքական ճանաչուած գործիչ իր դարում. բացի մոնղոլների հետ բանակցութիւն վարող հայկական պատուիրակութեան կազմում մասնակցելուց, նա եղել է նաեւ յատուկ նուիրակը Կիլիկիայի Կոստանդին կաթողիկոսի՝ Արեւելահայաստանի պաշտօնական անձնաւորութիւնների մօտ: Վարդան Արեւելցին յատուկ յանձնարարականով եւ չըջաբերականով ուղարկուած է Արեւելեան Հայաստան կաթողիկոսի կողմից, ըստորում չըջաբերականը հասցէագրուած է այսպէս՝ «Առ Հայաստանեայց ընդհանուր լրման կողմանց Արեւելից» (Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 295), իսկ բովանդակութեան մէջ կաթողիկոսը յայտնում է՝ «...Առաքեցի առ ձեզ զարդիւնական վարդապետս զՎարդան փոխանակ անձին իմոյ» (Գանձակեցի, էջ 298). նշանակում է, որ կաթողիկոսը Վարդան Արեւելցուն օժտել է բոլոր լրագորութիւններով՝ որպէս իրեն փոխարինողի: Այստեղից բնական է հետեցնել, որ Վարդան Արեւելցին Մեծ Հայքում՝ ինչպէս աշխարհիկ, այնպէս էլ հոգեւոր իշխանութիւնների հետ պաշտօնական խորհրդակցութիւններ վարելիս, առիթ պէտք է ունեցած լինի նաեւ անձնական շփումներ հաստատելու Պոռչ իշխանի հետ:

49 Գ. Յովսէփեան, Խաղաղական կամ Պոռչեանք հայոց պատմութեան մէջ, մասն Բ, էջ 196:

չուտ առնչում էր ուսուցչապետի անձնաւորութեան հետ. պարզ ասած՝ դրա հիմնադրման նախաձեռնութիւնն ու հովանաւորութիւնը չէր պատկանում անմիջականորէն նուիրապետական կազմակերպութեանը, այդ պատճառով էլ՝ շատ դէպքերում «անկախ» էր լինում նոյնիսկ հոգեւոր իշխանութեան կամ նուիրապետութեան հայեցողութիւնից ու անմիջական թելադրանքից⁵⁰: Դրա ապացոյցները բազմաթիւ են մեր վարդապետարանների պատմութեան մէջ, երբ ուսուցչապետները, ըստ իրենց հայեցողութեան ու նպատակայարմարութեան, իրենց դպրոցը ժամանակաւորապէս հաստատում էին այս կամ այն վայրում, կամ էլ՝ դէպքերի մակընթացութեան ու տեղատուութեան համաձայն, մատնուելով թափառիկ կեանքի՝ իրենց կայանը փոխում էին զանազան վայրեր: Սակայն այդ «անկախութիւնը» պէտք է հասկանալ վարչա-կազմակերպչական առումով, եւ ո՛չ՝ աշխարհայեացքային: Ընդհակառակն, աշխարհայեացքային առումով հակասութիւն ու հակամարտութիւն նրանց միջեւ ենթադրելու մասին խօսք անգամ լինել չի կարող:

Ասուածից բխում է, որ եթէ Պոռչ իշխանին թոյլ չտրուեց առանձին եպիսկոպոսութիւն ստեղծելու իր տիրոջ թի սահմաններում, ապա վարդապետարան հիմնելու իր ցանկութիւնը ոչ միայն խոչընդոտի չհանդիպեց, այլեւ գերազանց յաջողութեամբ պսակուեց:

Այսպէս, ուրեմն, Ներսէս Մշեցին Աղբերց վանքում իր գործունէութիւնը ծաւալեց, ինչպէս հաստատուած է ձեռագրական բոլոր տուեալներով, 1280 թուականից մինչեւ 1284 թուականը, երբ իր մահկանացուն կնքեց: Այժմ կարելի է պարզել եւ հանրագումարի բերել Աղբերց վանքում նրա հնգամեայ գործունէութեան արդիւնքները.

ա) Պէտք է ենթադրել, որ առաջին գործը, որին ձեռնամուխ եղաւ Ներսէս Մշեցին, ուսումնական ծրագրի մշակումն էր. այդ ծրագիրը, անշուշտ, պէտք է հետապնդէր մի հիմնական նպատակ՝ վարդապետական աստիճանի հասցնել ուսումնականներին, որոնք կը կարողանային իրենց հմտութեամբ ու գիտելիքներով ծառայել հայ հարուստ մատենագրութեանը, նախանձախնդիր լինելով նրա ամենատարբեր եւ ամենաբազմազան ճիւղերի ու ընդգրկումների հետազօտմանն ու զարգացմանը: Պատմական անհրաժեշտութիւն եւ անխուսափելիութիւն էր, որ ժամանակի ամենազբաղէտ մտաւորականութիւնը կազմէին հէնց վարդապետական աստիճան ունեցող ուսումնականները, որոնք իրենց դարաշրջանի ու հասարակարգի (աւատական կարգերի) ծնունդը լինելով հանդերձ, թէեւ իրենց աշխարհայեացքով ու ձգտումներով բոլորանուէր ծառայում էին տիրապետող գաղափարախօսութեանը՝ քրիստոնէական դոգմատիկային ու սխոլաստիցիզմին, բայց միաժամանակ պատմական անհրաժեշտութեամբ դարձեալ նրանք էին հանդիսանալու մեր մշակոյթի զանձները կրողներն ու սերունդներին փոխանցողները:

Ուսումնական այդ ծրագրում պէտք է ընդգրկուէին՝ աստուածաբանութիւն (նաեւ՝ եկեղեցու պատմութիւն), հետադրական արուեստ (քարոզչութիւն ու բանարուեստ), հմտութիւն հայ մատենագրական երկերի (աղբիւրագիտութիւն կամ մատենագիտութիւն), երաժշտութիւն, փիլիսոփայութիւն, քերականագիտութիւն, տոմարագիտութիւն, աստղաբաշխութիւն, գրչութեան արուեստ (գեղագրութիւն, կէտադրութիւն, տողադարձ, առողանութիւն, բառագիտութիւն), մանրանկարչութիւն: Ուսումնական սոյն ծրագրի բնոյթի ու

50 Տե՛ս «Գ. Յովսէփեան, Խաղաղական կամ Պոռչեանք...», մասն Բ, էջ 196:

տարողութեան մասին որոշ մակաբերութիւն կարող ենք անել այն գրչագիր աշխատութիւններէ բնոյթից, որ Ներսէս Մշեցին, յետագայում նաեւ Եսայի Նչեցին ու միւս բարունապետները, իրրեւ ուսումնական ձեռնարկ, ընդօրինակել են տուել իրենց աշակերտներին: Այս մասին աւելի հանգամանալից խօսք կը լինի յետագայում, երբ քննութեան առնուի Գլաճորի համալսարանի ուսումնական առարկաների բնոյթն ու տարողութիւնը:

բ) Բարձրագոյն տիպի ուսումնական հաստատութիւն հիմնելու նպատակով Ներսէս Մշեցին իր շուրջն էր հաւաքում ընդունակ եւ ուշիմ պատանիների, որոնք պատրաստակամութիւն էին ցուցաբերում հրաժարուելու աշխարհիկ կեանքի բոլոր հրապոյրներից եւ ամբողջովին նուիրաբերելու իրենց կեանքը հայ մատենագրութեանն ու դպրութեանը՝ պարփակուելով վարդապետարաններում ու ճգնարաններում: Առաւելապէս Մշեցու շուրջը համախմբուեցին Սասունից ու Տարօնից, մասնաւորապէս Ս. Ղազարի դպրեվանքից ժամանած աշակերտները, ինչպէս եւ Արեւելեան Հայաստանի տարբեր տեղերից յանձնարարուած ուսումնաստենչ պատանիները: Ըստորում նկատենք, որ շատեր գալիս էին Ներսէս Մշեցու մօտ յատկապէս կատարելագործուելու եւ «վարդապետական գաւազան» ստանալու նպատակով:

գ) Ներսէս Մշեցու հոգածութեան գլխաւոր առարկաներից մէկն էլ՝ համապատասխան մասնագիտութիւնների գծով դասախօսներ ապահովելն էր իր մենաստանի համար. թէեւ իրրեւ վերապահութիւն պիտի ասել, որ մասնագիտութիւնները միջնադարեան Հայաստանում, արտադրողական ուժերի թոյլ զարգացման պատճառով, որոշակի կերպով չէին սահմանազատուած եւ խորացուած այնպէս, որ իւրաքանչիւր առարկայի համար պահանջուէր առանձին դասախօս: Ընդհակառակն, պիտի ենթադրել, որ իւրաքանչիւր ուսումնական կարող էր միաժամանակ մի շարք առարկաների գծով դասախօսութիւններ կարդալ: Կարճ ժամանակամիջոցում Ներսէս Մշեցուն յաջողում է մի շարք դասախօսներ («բարուններ») պատրաստել՝ նշանակելով նրանց ուսումնական ծրագրով թելադրուած դասընթացքներ կարդալու պարտականութիւններ: Այսպէս, օրինակ, «գործնական», «արդիւնական», ինչպէս եւ «տեսական» գիտնական-դասախօսներ են նշանակուած Եսայի Նչեցին, Դաւիթ Սասնեցին, հաւանաբար նաեւ Յովհան Արծիշեցին եւ ուրիշներ:

Այդ իմաստով էլ ուշագրաւ է մատենագիր Ստեփանոս Օրբելեանի վկայութիւնը, որում յայտնուած է վերջինիս ուսումնասիրութիւնը «բարունապետ» Ներսէս Մշեցու «կրթարանում», այն է՝ Աղբերց վանքում, եւ վարդապետական գաւազան ստանալը նրանից. «...Վարժեցայ ի կրթարանի աստուածեղէն տառից, սակաւ առեալ զճաշակ ուստի քաղցրութեան, առի հրաման յաստուածագրեաց եւ յաշխարհայոյս բարունապետէն Ներսիսէ եւ տհաս խակութեամբ նստայ յաթոռ վարդապետական: Ես ինձէն խաւար գոլով՝ կամեցայ այլոց լոյս լինել. ես անմաքուր ոգի եւ աղետեալ պատկեր՝ սկսայ այլոց քաւչապետել...»⁵¹: Այստեղից ինքնրատինքեան բխում է, որ Աղբերց վանքում դասընթացքները ապահովուած էին նաեւ մի շարք մասնագիտութիւնների գծով օժտուած դասախօսներով, որոնց գլխաւորն ու ղեկավարը դիտուում է հէնց ինքը՝ «բարունապետ» Ներսէս Մշեցին: Հետեւաբար, այս փաստը կարելի է նաեւ այն իմաստով, որ դրանով պատկերացում ենք կազմում իր ուսուցչապետութեան վերջին հինգ տարիների մասին, թէ ինչպիսի՛ հսկայական գործ է արուած եղել Աղբերց վանքի ուսումնա-մանկավարժական աշխատանքները

բարձր հիմքերի վրայ դնելու առումով, եւ դա, ինչ խօսք, առաջին հերթին պիտի վերագրել Ներսէս Մշեցու ծառայութիւններին: Միւս կողմից՝ Ստեփանոս Օրբելեանը նրան բնութագրում է նաեւ իրրեւ «աստուածագրեաց» եւ «աշխարհալոյս» ուսուցչապետ. որքան էլ մեծարանքի այս բնութագրումները չափազանցութեան ու զեղումների երանգով խտացուած լինեն, մի բան հաւաստի է սակայն, որ դրանք խօսում են Ներսէս Մշեցու բացառիկ հեղինակութեան մասին:

Ստեփանոս Օրբելեանի վկայութեան հաւաստիութիւնը այն մասին, որ Ներսէս Մշեցին եղել է «բարունապետ», հաստատուում է նաեւ ձեռագրական այլ աղբիւրներով: Այսպէս, Մատթէոս Մլիճեցի գրիչը, Կիլիկիայից գալով Աղբերց վանք՝ Ներսէս Մշեցու մօտ սովորելու, վերջինիս նոյնպէս համարում է «բարունեաց վարդապետ», այնպիսի իմացականութեան տէր մի անձնաւորութիւն, որը հասել է իմաստութեան ծայրին... եւ քննում է մատենաներն ու խոկում:

«.....
Որոյ եկեալ յայս գաւառի,
Որում անուն Վայ ձոր կոչի,
Հուպ ի շիրիմն Սիւնեցի,
Ի յԱղբերց վանս մենաստանի:
.....
Առ ոտըս հաւր մեր Ներսէսի,
Եւ բարունեաց վարդապետի,
Հասեալ ի ծայրս իմաստ բանի,
Քննէր զգիրս մատենի...»⁵²:

Աւելին. նոյն գրիչը շարունակութեանը Մշեցուն ներբողելիս եզրակացում է, որ կեանքը առհասարակ չի կարելի պատկերացնել առանց այս «հանճարի» գոյութեան... որ զօր ու գիշեր տքնում է մատենաների ուսումնասիրման վրայ.

«Ի գիշերի եւ ի տուրնջնի
Աստուածային բանին բերկրի,
Ըստ տէրունեանն հրամանի,
Ձի առանց այսմ համեարի,
Կեանս անհնարինս ոք ընդունի»⁵³:

դ) Հարկ է դիտել, որ Ներսէս Մշեցու հեղինակութիւնը առանձնապէս ընդգծուած է Աղբերց վանքում ուսումնա-մանկավարժական աշխատանքների կազմակերպման ու ղեկավարման ընթացքում. մինչ այդ նա ոչ մի տեղ չի յիշում իրրեւ «բարունապետ», ինչպէս եւ չեն ասուած նրա հասցէին մեծարանքի այն խօսքերը, որ յետագայում՝ Աղբերց վանքում եղած-ժամանակ ասուում են: Այսպէս, դեռեւս 1275 թուականին արտագրուած մի գրչագրի Յիշատակարանում Բարսեղ գրչի կողմից Ներսէս Մշեցին յորջորջուած է վարդապէս իրրեւ «վարդապետ» եւ «ուսուցիչ»⁵⁴: Մի այլ գրչագրի Յիշատակարանում, դարձեալ Ս. Ղազարում ուսուցչապետ եղած ժամանակ, իր մի այլ աշակերտի կողմից Ներսէս Մշեցին գրուատուած է իրրեւ բոլորից էլ գերբարանելի եւ ընդհանրական ուսուցչապետ՝ «յամենից վերբարանել/ի/ն հայրն հասարակաց

52 Յ. Տաշեան, Մայր ցուցակ..., էջ 834:
53 Անդ:
54 Տե՛ս Մաշտոցի անուն Մատենագրան, ձեռ. 3932, թ. 328բ:

51 Ղ. Ալիշան, Հայագատում, էջ 492. Ընդգծումը իմն է - Լ. Խ.:

Ներսէս վարդապետ»⁵⁵

Աղբերց վանքում յորինուած գրչագրերի Յիշատակարաններում, սակայն, աւելի յաճախակի եւ ընդգծուած ձեւով խօսուած են Ներսէս Մշեցու բարեմասնութիւնների ու մտաւոր արժանիքների մասին: Այսպէս, Եսայի Նչեցին իր ուսուցչապետի ինչպէս կենդանութեան օրօք, այնպէս էլ յետմահու բազմաթիւ վկայութիւններ ունի, որոնք հաստատում են Ներսէս Մշեցու անտարակուսելի մեծութիւնը: Հէնց իր ձեռքով Աղբերց վանքում արտագրած մի գրչագրում Եսայի Նչեցին, դեռ իրրեւ աշակերտ, իր Յիշատակագրութեան մէջ խնդրում է մեծարանքի պատշաճ յարգանք մատուցել իր ուսուցչապետին. «Աղաչեմ յիշել զպետս իմն/յ/ վարժից եւ իմոց հոմասեռից Ներսէս, ընդ նմին եւ զամենամեղս Եսայի/յի գրիչ»⁵⁶: Սոյն գրչագրի մի այլ Յիշատակագրութիւնում Եսայի Նչեցին իր ուսուցչապետին յորջորջում է «մեծ հոգեւոր»: «Աստանաւր հանդիպեալք այսմ խրթնայայտ եւ միգասուզիչ լուսարանիս յիշեալիք զերից երանելի այրն Աստուծոյ զմեծն հոգեւորն Ներսէս վարժապետն իմ ամենավերջովս անձին, ընդ սմին եւ զեղչս Եսայի եւ զուր յիշեալ լիջիք»⁵⁷:

Յ. Տաշեանի նկարագրած Վիեննայի մատենադարանի 571 համարի Զեռագրում երկու Յիշատակագրութիւն է պահպանուած 1284 թուից՝ հէնց Եսայի Նչեցու ձեռքով գրուած, որոնցում նա իր ուսուցչապետին բնութագրում է իրրեւ «լուսաւոր անձ», «անստուեր միտք», «մեծիմաստ». «Եսայի աշակերտ մեծիմաստ վեհի Ներսիսի յիշեցի»⁵⁸, եւ այլուր՝ «Զստացաւ սորին եւ կատարաւ զլուսաւորն անձն եւ զբաւառեալն անստուեր միտք, յարգոյ/յի յոգունց, /հ/ոստոր Ներսէս յիշել աղաչեմ, ընդ նմին եւ զեղկելի գրիչ Եսայի»⁵⁹: Իհարկէ, նման բնութագրումները գերծ չեն որոշ չափազանցութիւններից եւ անձնական վերաբերմունքով պայմանաւորուած երախտագիտական զեղումներից, ուստի եւ դրանք պէտք է ընդունել որոշ վերապահումով: Սակայն մի բան անժխտելի է, որ նա, չնայած դրան, եղել է իր ժամանակի մտաւորականների մէջ ամենափայլուն անձնաւորութիւնը, որը քաջամուտ է եղել իր դարաշրջանի գաղափարախօսական ու աշխարհայեացքային դրոյթներին ու հարցադրումներին, ինչպէս եւ գիտական հետաքրքրութիւններին: Վերջին քաղուածքում յատկապէս ուշադրութեան պիտի առնել Նչեցու այն ակնարկը, որ Ներսէս Մշեցին շատերից յարգուած է եղել («յարգոյ/յի յոգունց»): Իսկ դա նոյնպէս վկայում է նրա անտարակուսելի հեղինակութեան ու համբաւի մասին:

Մի այլ գրչագիր Աւետարանի Յիշատակարանում (մեր խորին համոզմամբ՝ դարձեալ Եսայի Նչեցու գրչին պատկանող) Ներսէս Մշեցին օժտուած է համարուում մի շարք բարեմասնութիւններով եւ ներկայացուած իրրեւ «հզակաւոր» անձնաւորութիւն, որը «գովելի վարք» ունի եւ «հոգեզարդ» է ու «մտավարժ փիլիսոփայ» միաժամանակ. «Ես Սամաղարս (նախկին անունը ջնջուած եւ նորը աւելացուած — Սիրարփի Տէր-Ներսէսեան, իմա՝ Եսայի Նչեցիս — Լ. Խ.) ետին վարժապետաց եւ կրսեր բանասիրաց, սնունդ եւ աշակերտ սուրբ առնն Աստուծոյ Ներսէս վարդապետի, հոգեզարդ եւ մտավարժ փիլիսոփայի եւ ըստ մաքրութեան վարուց կրանից գովելի եւ հոշակաւոր, ընծայեցի զսուրբ Աւետարանս նրէր բարեաց սուրբ...»⁶⁰:

55 Անդ, թ. 127ր:

56 Մաշտոցի անուն Մատենադարան, ձեռ. 437, թ. 153ր:

57 Անդ, թ. 88ա:

58 Յ. Տաշեան, Մայր ցուցակ..., էջ 1039:

59 Անդ:

60 Սիրարփի Տէր-Ներսէսեան, նշուած աշխատ., էջ 180:

Մանուէլ գրիչը Մխիթար Սասնեցու մասին գրած Վարքի մէջ (որ անցել է Յայսմաւուրքների առանձին մի խմբագրութիւնում) խօսում է նաեւ Ներսէս Մշեցու մասին՝ յորջորջելով նրան իրրեւ «մեծ վարդապետն Հայոց», «գասատուն վարդապետաց մերոց» եւ շատ անգամ էլ պարզապէս՝ «մեծ Ներսէս»⁶¹: Այդ Վարքի երկրորդ խմբագրութեան մէջ (որ յայտնի է Դանիէլ վարդապետի անունով), Ներսէս Մշեցին յիշուած է միայն իրրեւ Աղբերց վանքի «մեծ բարունապետ»⁶²: Իսկ Վարքի երրորդ տարբերակի հեղինակ Մկրտիչը, առաջ անցնելով միւսներից, «գերակատար» որակումն է տալիս Մշեցուն⁶³:

Գլաճորի սաներից Մկրտիչը իր արտագրած մի գրչագրի Յիշատակարանում ուսուցչապետ Եսայի Նչեցուն դրուատելիս, ջատագովական խօսքեր է ասում նաեւ վերջինիս երախտաւոր ու մտերիմ անձնաւորութեան՝ Աղբերց վանք ուսումնական կենտրոնի հիմնադիր Ներսէս Մշեցու հասցէին, համարելով նրան հոգեւոր գանձերի «շտեմարան», ինչպէս եւ տուեալ դարաշրջանում մատենագրութեան մէջ օգտագործուող ամենավսեմ եւ յարգալիք մակդիրներին արժանի հեղինակութիւն. «Եւ առաւել զհոգեւոր հայր սորին եւ զվարժապետն աստուածային իմաստիւք, զայն աստուածագրեաց եւ երանաշնորհ զշնամարանն աստուածային գանձուցն՝ զհոգեկիր բարունապետն Ներսէս...»⁶⁴: Պատահական չէ, որ նրա Վարքը անցել է Յայսմաւուրքներում. դա նոյնպէս վկայում է նրա ճանաչուած ու գնահատուած հեղինակութիւն լինելու մասին:

ե) Մշեցու հիմնական վաստակը եւ երախտիքը չպէտք է փնտնել գրաւոր արտադրանքում. նրանից մեզ ոչինչ չի հասել, թէեւ որոշակի ակնարկ ունենք Գրիգոր Տաթեւացուց, որից կարելի է կռահել, որ այնուամենայնիւ Ներսէս Մշեցին բոլորովին էլ ամուլ չի եղել գրական անդաստանում՝ որքան էլ դա միակ վկայութիւնը լինի. «Գրիգորի աշակերտի եռամեծի հօր եւ բարունապետի Հայոց. հաւաքեալ ծաղկաբաղ յԱռակաց գրոց եւ Երզոնց Սողոմոնի ի լուսաւոր բանից Վարդանայ եւ մեծին Ներսէսի»⁶⁵, - կարդում ենք Տաթեւացու Մեկնութեան վերնագրում: Բայց սա չէ, որ բնորոշ է եւ տեսակարար նշանակութիւն ունի Մշեցու վաստակի ընդհանուր գնահատման մէջ, այլ այն, որ նա նոր հրայրով ու աւիւնով վերարծարեց դպրութեան ու գիտութեան քաղցր հայ ժողովրդի գոյատեւման այնպիսի մոայլ ժամանակաշրջանում, երբ պատմական Հայաստանի գերակշիռ մասը տրորուել ու ամայացուել էր մոնղոլների խորշակաբեր նուաճումներից, երբ նրանց մահաշունչ ուրուականն էր շրջում քաղաքներում ու շէնքերում, երբ նրանց թրատումներից ու աւազակային կողոպուտներից, նրանց հարկապահանջութեան անասելի կեղեքումներից ու հարստահարութիւններից արիւնաքամ էր եղել հայ ժողովուրդը: Թշնամու բիրտ ու վայրագ ուժի ահաւոր գերազանցութեան դէմ Ներսէս Մշեցին ապաւինեց իմացականի հզօրութեանը եւ մատենագրութեան մէջ տեսաւ, իր մեծ նախնիների նման, հայ ժողովրդի գոյատեւման գրաւականը: Ժամանակը հրատապ պահանջում էր, առաջին հերթին, պատրաստել ու կոփել մատենագրութեան համեստ մշակների այն փայլուն փաղանգը, որոնք իրենց ուսերի վրայ պիտի շարունակէին կրել սերունդների հոգեւոր փիլիսոփայի հարստութիւնը եւ փոխանցէին իրենց յետնորդներին ու յաւերժութեանը: Սրանումն է Ներսէս Մշեցու վաստակի շօշափելի արդիւնքը, իրրեւ նրա կարեւորագոյն

61 «Յայսմաւուրք», 1730, Կ. Պոլիս, էջ 365:

62 Գ. Յովսէփեան, Մխիթար Սասնեցի (Կերմանեցի), Վաղարշապատ, 1899, էջ 29:

63 ԺԳ գարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 7:

64 Լ. Ոսկեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց, Վիեննա, 1964, էջ 478ա:

65 Անդ:

ծառայութիւնը եւ անմոռաց երախտիքը հայ մշակոյթին:

զ) Այդ առումով էլ, իբրեւ վերջին ամփոփող կէտ, անհրաժեշտ է անդ-
րադառնալ նաեւ այն հարցին, թէ ի՞նչ բարձրութեան էր հասել Աղբերց վանք
ուսումնական կենտրոնը Մշեցու ուսուցչապետութեան վերջին շրջանում:

Ձեռագրական միակ աղբիւրը, որ Աղբերց վանքի ուսումնական մակար-
դակի ու բնոյթի մասին որոշակի գնահատական է տալիս՝ 1284 թուականի
սկզբներին գրուած մի Յիշատակարան է, որը պատկանում է մեզ արդէն ծանօթ
Մաթէոս Մլիճեցու գրչին. նա յայտնում է, որ ուսումնառութեան նպատակով
Կիլիկիայից ճանապարհորդելով եկել հասել է Վայոց ձոր եւ սովորել Աղբերց
վանքում, որը բնութագրում է իբրեւ «Երկրորդ Աթէնք»⁶⁶: Ուրեմն, այդ
նշանակում է, որ Աղբերց վանքը, իբրեւ գիտութեան կաճառ, փառաւորուել է
սկսում հէնց Ներսէս Մշեցու ժամանակ, նա հռչակում է իբրեւ «երկրորդ Աթէնք
պանծալի»: Իսկ նման յորջորջումը պահպանում եւ հանրաճանաչ է դառնում
միայն Եսայի Նշեցու ուսուցչապետութեան ամենաբեղմնաւոր եւ արդիւնաշատ
հունձքի տարիներին: Պիտի ենթադրել, որ որքան էլ մեծահնչուն թուայ
«երկրորդ Աթէնք» յորջորջումը Աղբերց վանքի համար, այնուամենայնիւ, մի
բան ճշմարիտ է, որ դա անկասկած վկայում է նրա արտակարգ հեղինակութեան
ու աննախադէպ փայլի մասին՝ միջնադարեան Հայաստանի այլ վար-
դապետարանների ու դպրեվանքերի յարաբերութեամբ: Այս փաստից հետեւում
է նաեւ, որ Աղբերց վանքի գոյատեւման առաջին հինգ տարիների ընթացքում
Ներսէս Մշեցին հասցրել էր այն այնպիսի բարձունքի, որով նոր փուլ էր
նշանաւորում նրա յետագայ գործունէութեան համար:

Ներսէս Մշեցու մահուան ստոյգ թուականը պահպանուած է մեր
ձեռագրական աղբիւրներում. նրա վարքագիրը Յայամաւորքում յայտնում է.
«Յայամ աւուր (այն է՝ փետրուարի 11-ին — Լ.Ս.) հանգեաւ ի Քրիստոս մեծ եւ
անուանի վարդապետն մեր Ներսէս՝ ի վանս Գլաճորոյ էճլգ (1284) թուականիս
Հայոց»⁶⁷: Այսպէս է անցել Յայամաւորքների գերակշիռ մեծամասնութեան
մէջ: Նոյն վկայութիւնը հաւաստում է նաեւ մի այլ յիշատակագիր, որը, ի շարս
այլ նշանաւոր հայ մտածողների (Մխիթար Այրիվանեցի, Յովհան Որոտնեցի եւ
այլն) բնութագրման ու նրանց մահուան թուականների հաղորդման, խօսում է
նաեւ Ներսէս Մշեցու մասին. «Հանգեաւ ի Քրիստոս Ներսէս վարդապետն ի
վանս Գլաճորոյ, թվ. Հայոց ՉԼԳ ի փետրուարի Գ., ի փառս...»⁶⁸: Այս երկու
վկայութիւնները հիմնականում համընկնում են իրենց տուեալներով՝ Ներսէս
Մշեցու մահուան թուականի հարցում, եւ տարբերում միայն մի քանի օրերով,
որ այնքան էլ կարեւոր չէ տուեալ զէպքում: Սակայն Յայամաւորքի մի այլ
խմբագրութիւնում տրւում է նաեւ տարիների տարբերութիւն, որը չի
համապատասխանում պատմականութեանը. «Յայամ աւուր հանգեցաւ մեծ,
հռչակաւոր վարդապետն մեր Ներսէս ի վանս Գլաճորոյ յէճ եւ լգ թուականիս
Հայոց»⁶⁹ (որ անում է՝ 736+511 = 1247 թ.): Սա հերքում է նաեւ Մխիթար
Սասնեցու Վարքի տուեալներով: Ինչպէս պարզուեց վերեւում, 1279

66 Յ. Տաշեան, Մայր ցուցակ..., էջ 1039:

67 «Յայամաւորք», 1730, էջ 358:

68 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 84, թ. 282բ:

69 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 1511, թ. 321բ:

թուականին Ներսէս Մշեցին իր աշակերտ Եսայի Նշեցու հետ միասին
Քաջբերունեաց գաւառում հանդիպում է Մխիթար Սասնեցուն. մի տարի
այնտեղ մնալուց յետոյ, 1280 թուականին մեկնում է Վայոց ձոր եւ բնակութիւն
հաստատում Աղբերց վանքում: Այդ հանդիպումից երկու տարի յետոյ,
այսինքն՝ 1281 թուականին Մխիթար Սասնեցին նրանց հետեւից ուղևորում է
զէպի Աղբերց վանք-Գլաճոր⁷⁰: Իսկ Ներսէս Մշեցու մահուան թուականի մասին
ասում է՝ «Եւ յետ երից ամաց (լինելոյ Մխիթարայ ի Գլաճորն — Լ.Ս.)
փոխեցաւ մեծն Ներսէս յԱստուած»⁷¹, այսինքն՝ 1284 թուականին է վախճան-
ւում, որը լիովին համապատասխանում է առաջադրուած վկայութիւններին:

Ներսէս Մշեցու վարքագիրը, այնուամենայնիւ, աներկմիտ որոշակիւ-
թեամբ յայտնում է, որ նրա շիրիմը գտնւում է հէնց Աղբերց վանք-Գլաճորում.
«Եւ հասեալ է բարւօք ծերութեան հանգեաւ ի Քրիստոս ի նոյն վանս
Գլաճորոյ»⁷²: Նոյն հաւաստումը գտնում ենք Նիւսացու՝ «Մարդակազմութիւն
գրոց»-ի Յիշատակարանում, որ գրուած է 1314 թուականին. «...ի հրեշտա-
կաքնակ մեմաստանիս որ կոչի Գլաճոր եւ մայրաքաղաք ամենայն իմաստից,
ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփանոսի, ընդ հովանեաւ աստուածաբարզ սուրբ
Նշանիս, որ է ճշմարիտ ի կենաց փայտէն եւ դամբարանի սուրբ վարդապետին
Ներ/ա/Էսի, ի վարժապետութեանս քաջ հոգեւորի եւ ամէնիմաստ Փիլիսաւֆայի
եռամեծին Եսայեայ...»⁷³:

Յետագայում Ներսէս Մշեցու շիրիմը, այլ «աշխարհալոյս» վար-
դապետների եւ ուսումնականների շիրիմների հետ միասին, յիշատակում է
Յովհաննէս վարդապետի ճառերից մէկում, որպէս թէ ամփոփուած է եղել
եկեղեցիում, ի հարկէ նպատակ չունենալով նշելու իւրաքանչիւրի կոնկրէտ
վայրը. «...եւ զաշխարհալոյս վարդապետն՝ զԳոշ, զՎանական, զՎարդան,
զՆերսէս, զԵսայի, որ կան շիրիմք նոցա առ դուրս սբ. եկեղեցւոյ, որով այժմ
արդիւնաւորի եկեղեցի ի բանից նոցա»⁷⁴:

Վախճանուեց Ներսէս Մշեցին. սակայն նրա սկսած մշակութային-
լուսաւորական գործը մնաց անմեռ եւ շարունակուեց առաւել ձեռնհաս ու
երախտընկալ, փայլուն իմացականութեամբ օժտուած խոշոր մի գիտնականի
կողմից, որպիսին էր ԵՍԱՅԻ ՆՁԵՅԻՆ:

70 Անդ, թ. 327ա:

71 Անդ:

72 «Յայամաւորք», 1730, էջ 358:

73 Ղ. Ալիշան, Միտակն, էջ 135:

74 Գ. Յովսէփեան, Պաղարկեանք կամ Պոռչեանք..., մասն Բ, էջ 391, Մաշտոցի անուան
Մատենադարան, ձեռ. 114, թ. 205բ:

Ի զէպ, ոչ մի փաստ չունենալով, անձնապատան յայտարարութեամբ պատմական գի-
տութիւնների թեկնածու Ի. Ղարիբեանը ուսուցչապետ Ներսէս Մշեցու շիրիմը ցանկալի է հա-
մարում տեսնել Քանաճատի համալիրում. նա գրում է. «Մենք գտնում ենք (°), որ Ներսէսը
թաղուած է հէնց Քանաճատի համալիրում, մասնաւորապէս Ս. Նշան մատուռում, որը մեր
ենթադրութեամբ (°°) կառուցել են հէնց այդ նպատակով» («Քաներբ Երեւանի համալսարանի»,
թ. 2, 1971, էջ 258): Դժուար է պատկերացնել սուրբկեօրվիդմիառաւել ցայտուն օրինակ՝
հնագիտական պեղումների արդիւնքներով պատմա-մշակութային տեղանք որոշելու յաւակնու-
թիւնն ունեցող նման «փաստարկներում»: Հնագիտութիւնը, ինչպէս յայտնի է, բոլոր միւս
հասարակագիտութիւններից սահմանազատուած է իր պնդումների առաւել առարկայնութեամբ:
Հեղինակի անապացոյց պնդումները, որ առատօրէն սփռուած են նրա այս յօդուածում (եւ
յետագայում հրատարակած իր գրքում), պարզապէս զարմանք են պատճառում:

Լեւոնաց Նաղոյ թիւ 4-րդ
 4-րդ և յարուստեղոս
 Թեմեծեղի անապոյտի
 Նինստանաւ: Նեաչ բոբ
 Թէլի ամենաբարեպաշ
 տիւրաբէր և սիրշոյաղ թո
 ղի: Ը լ յոյ յայտնաւս
 նակի: Եւնուստ և սայի
 կրտսէր ամաւիրաց և յե
 տին վարժապետաց ցա
 նակայողղէ անճարսն
 և սուտարբեր սուտու
 ըանականտար Կցա և
 սուտարեղ ցաւ ի յրուսն
 փափաքանեացեանց և ըն
 ճակեցիդսս
 Կարժե ի մեղմե
 ղուսեալան ճիւս և յիշ

տակ բարեպաշ և սուտ
 պեպեմեմեղ ներստի մեծ
 և յաղ ընկողի և անճա
 րա սուս վարժապետի:
 և որք ըստմարմնոյ
 ճանաչմեղ և սնոյ
 ին: և այլ թ երախ
 տատորաց: մանաւ
 անդաշակերտ եալ
 մանկանցս զոր ծն
 աք բանին երկարք:
 որդեգին ի կրթութի
 տեսական և գործա
 կան ի մատուց և թ
 անճաշունչ տա Կց
 բողոքեցեալական
 հարց բարեաւ մԸ
 նաւասաց եալք:
 Ի այց տեղի գրութե
 սորա և եղև ի գատառիւ

Գլաճորի Համալսարանի դպրապետ Եսայի Նչեցու ինքնագիր
 Յիշատակարանը 1828 թ.:
 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ. 6289 թ. 288բ:

ԳԼՈՒՍ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԴՊՐԱՊԵՏ («ՌԵԿՏՈՐ») ԵՍԱՅԻ ՆՉԵՑԻՆ
 ԵՒ ԳԼԱՉՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԸ

Եսայի Նչեցու ծննդեան թուականի մասին մատենագրական տեղեկութիւններ, տարաբարտաբար, մեզ չեն հասել: Ձեռագրական աղբիւրների ամենավաղ յիշատակութիւնը Եսայի Նչեցու մասին հաղորդում է 1279 թուականից, իր մեծահամբաւ ուսուցչապետի՝ Ներսէս Մչեցու հետ միասին. Մուշի Եղիազար կամ Ս. Ղազար (ինչպէս եւ՝ Առաքելոց, Թարգմանչաց կամ Գլաճոր¹) վանքում 1279 թուականին Ներսէս Մչեցու յանձնարարութեամբ արտագրուած Ձեռագրի երկու գրիչներից մէկը եղել է Եսայի Նչեցին իր աշակերտի հանգամանքով. ըստորում գրչագիր աշխատութիւնը իր մէջ ամփոփում է Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեան», որը, դատելով մէջբերուող քաղուածքից, ծառայել է իբրեւ դասագիրք՝ Մչեցու (եւ ո՛չ միայն Մչեցու) դպրոցի համար: «Ի ՁԻԸ (1279) գրեցաւ կանոնական սահմանադրութիւն ուղղութեանցս յուսումն խրատոյ կարգաւորութեան վանականաց, ... ի հոշակաւոր եւ յակնաւոր սուրբ ուխտս Եղիազարու, ընդ հովանեաւ սրբոց առաքելոցն Պաւղոսի եւ Պետրոսի եւ Անդրէի, կամաւք եւ յօժարութեամբ եւ մեծաւ հոգաբարձութեամբ իմոյ անպիտանութեանն Ներսիսի սուկանուն վարդապետի, զոր ետու գրել եւ խրատ... եւ ամենեցուն որ պատահեմ սմա եւ շահեսցին ի հոգեշահ բանից աստի եւ վարժիլ կրթեսցին զանձանս գիտելով թէ որպէ՞ս արժան է կեալ ի միաբանական եղբայրանոցս ըստ այսմ եղելոյ սահմանիս...»²: Ինչպէս երեւում է մէջբերումից, Յիշատակագրութիւնը պատկանում է հէնց Մչեցու գրչին: Իսկ Եսայի Նչեցին իր ինքնութեան մասին թողել է շատ հակիրճ՝ ընդամէնը մի քանի բառերից բաղկացած Յիշատակագրութիւն. «Ձմեղապարտ գրիչս Եսայի յիշել յաղաւթս ազաչեմ»³:

Ձեռագրական աղբիւրների վկայութեամբ՝ 1274-1279 թուականներին Ներսէս Մչեցին, ուսուցչապետի հանգամանքով, վերստին գտնւում է Մուշում՝ Ս. Ղազար վանքում: Այստեղ էլ նրան աշակերտել է Եսայի Նչեցին, ինչպէս վերոյրբերեալ քաղուածքից աներկմիտ որոշակիութեամբ կարելի է կռահել: Եթէ իբրեւ մօտաւոր հասակ ընդունենք, որ Ներսէս Մչեցուն աշակերտելիս Եսայի Նչեցին առնուազն 15-20 տարեկան եղած լինէր, ապա նրա ծննդեան թուականը պէտք է տատանուէր 1254-1259 թուականների միջեւ⁴:

1 Տե՛ս Համազասպ Ոսկեան, Տարօն-Տուրուբերանի վանքերը, Վիեննա, 1953, էջ 23-24:
 2 Քաղուածքը ըստ Գ. Յովսէփեանի. տե՛ս «Պաղարկեանք կամ Պոռչեանք հայոց պատմութեան մէջ», մասն Գ, Նիւ-Եորք, 1943, էջ 151:
 3 Գ. Յովսէփեան, Պաղարկեանք կամ Պոռչեանք..., մասն Բ, Երուսաղէմ, 1944, էջ 195:
 4 Նչեցու ծննդեան թուականը որոշելիս իբրեւ մեկնակէտ ընդունում ենք փաստական այն իրողութիւնը, որ նա աշակերտել է միայն Ներսէս Մչեցուն. յետագայ շարադրանքում, ինչպէս ցոյց է տրւում աղբիւրների վերլուծութեամբ, բացառուում է այն հնարաւորութիւնը, ըստ որի Եսայի Նչեցին Ներսէս Մչեցու հետ միասին աշակերտած լինի նաեւ Վարդան Արեւելցուն:

«Յայտարարք»-ում Մխիթար Սասնեցու Վարքի մի խմբագրութեան մէջ ասուած է, որ քրդերի հետապնդումներից խոյս տալու համար, Ներսէս Մշեցին՝ «եկեալ ի սուրբ ուխտէն Ղազարու աշակերտաւն իւրով Եսայեալ»⁵ եւ շուրջ մի տարի ապաստանելով Քաջբերունեաց գաւառում, տեղափոխուում է Եսայի Նչեցու հետ միասին Վայոց ձոր, ուր եւ հաստատում է իր դպրոցը: Այդ ժամանակամիջոցը Եսայի Նչեցու տարեգրութեան մէջ համապատասխանում է 1279-1280 թուականներին:

Եսայի Նչեցու աշակերտութեան ժամանակաշրջանը յարաձգուում է նաեւ Աղբերց վանք-Գլաձորում. այդ մասին որոշակի իմանում ենք ինչպէս ուղղակի՝ հէնց Եսայի Նչեցու իսկ ձեռքով թողնուած Յիշատակագրութիւններից, այնպէս էլ կողմնակի աղբիւրներից: Այսպէս, 1280 թուականին Աղբերց վանքում գաղափարուած գրչագիր մի աշխատութեան մէջ կայ նաեւ Եսայի Նչեցու ձեռքով գրուած մի Յիշատակագրութիւն: Ուշագրաւ է, որ այդ Յիշատակագրութիւնը պահպանող գրչագիրը մեր հազուագիւտ եւ չափազանց արժէքաւոր մատենագրական միաւորներից է, որն իր մէջ պարփակում է, ի շարս այլ նիւթերի, նաեւ Եզնիկ Կողբացու իմաստասիրական երկի՝ մեզ հասած միակ բնագրի արտագրութիւնը: Յատկանշական է նաեւ, որ ձեռագրի պատուիրատուն եղել է հէնց ինքը՝ Ներսէս Մշեցին, իսկ գրիչները՝ հաւանաբար նրա աշակերտները եղած Լուսերն ու Թովմա վարդապետը: Գրչագրի մի այլ Յիշատակագրութեան մէջ կարդում ենք. «Շնորհաւք եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ կատարեցի գտառս Աստուածաշունչս փցում եւ ապիկար գրող Լուսեր՝ ի վայելումն սուրբ եւ ամենագով վարդապետն Ներսէսի, աղաչեմ զգասս լուսերամից յիշել զբազմամեղ գրողիկս եւ զժառանկորդ գրիս զհոգեւոր վարդապետն եւ Աստուած յիշողաց ողորմեսցի. ի թուիս Հայոց ԶԻԹ (1280) գրեցաւ»⁶:

5 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Զեռ. 1511, թ. 326բ:

6 Անդ:

7 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 1097, թ. 145ա:

Ենթադրուում է, որ Ներսէս Մշեցու մահից յետոյ այդ ձեռագիրը նորից համեմատուել եւ սխալներն ու վրիպումները մանրատառ նշանակուել են մի այլ աշակերտի՝ Թովմա վարդապետի կողմից (տե՛ս «Քննութիւն եւ համեմատութիւն Եզնիկայ նորագիւտ ձեռագրին», կազմեցին Գ. Տ. Մկրտչեան եւ Հ. Աճառեան, էջ 4): Բայց այդ ենթադրութիւնը փոքր-ինչ ճշգրտման կարիք ունի: Ուշագրաւ է դիտել, որ վերոյիշեալ քաղուածքում մեր կողմից ընդգծուած՝ «կատարեցի գտառս Աստուածաշունչս» նախադասութեան իմաստը ինքնին որոշակի ակնարկում է այն մասին, որ Լուսեր գրիչը արտագրել է գրչագիր աշխատութեան միայն առաջին մասը: Իսկ Թովմա վարդապետի վերաբերեալ ամենայն անվերապահութեամբ կարելի է պնդել, որ նա ոչ թէ սրբագրողն է այդ ժողովածուի, այլ դրա ընդօրինակութիւնը շարունակողն ու աւարտին հասցնողը: Վերջինս իր ձեռքի տակ իրրեւ օգնական է ունեցել մի այլ սկսնակ աշակերտի էլ: Դա պարզ եւ մեկին երեւում է նրա թողած Յիշատակագրութիւնից. «Աստուած ողորմի Ներսէս վարժապետին եւ ինձ Թովմա վարդապետին, որ զանարուեստ գիրս յաւարտ անի. Քրիստոս Աստուած այն աշակերտին ողորմեսցի, որ սակաւ ինքն ընդ մեզ տանջի» (Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Զեռագիր 1097, թ. 145ա): Մի այլ տեղ նոյն Թովմա վարդապետի ձեռքով գրուած են հետեւեալ կշտամբական խօսքերը իր աշակերտի հասցէին. «Աւա՛ղ եւ եղո՛ւկ է անգէտ գրագրին, աւրհնած հոգի. ի՛նչ կառնես. գիտեմ, բանական ես... զգիրս տողեր ես եւ մէկ ի մէկ կցել [ե]ս» (անդ, թ. 108բ): Մինչդեռ ձեռագրում նկատուող սրբագրական աշխատանքները, համաձայն հնագրագիտութեան ընձեռած տուեալների, պատկանում են Եսայի Նչեցու գրչին: Միւս կողմից՝ Հ. Աճառեանը իրաւացիորէն նշում է, որ Ներսէս Մշեցին է պատուիրել այդ ձեռագիրը ինչպէս իր, այնպէս էլ ամենաշնորհալի իր աշակերտի՝ Եսայի Նչեցու համար: Այդ հաւաստումը, ակնհերեւարար, բացայայտում է Եսայի Նչեցու իսկ թողած ինքնագիր Յիշատակագրութիւնից. «Զպատահեալսց այսմ մատենի աղաչեմ յիշել յաղաւթս գտացաւդ սորիմ զմեծ հոգեւորն ներսէս, նոյնպէս եւ զնուստ ոգիս Եսայի՝ հետեւող եւ աշակերտ սուրբ առնն Աստուծոյ ներսէս վարդապետի» (անդ, թ. 6բ):

Մխիթար Սասնեցու վարքագրութեան երկու խմբագրութիւններում կողմնակիորէն հազորդուում է, որ երբ 1281 թուականին Մխիթար Սասնեցին գալիս է Աղբերց վանք-Գլաձոր «առ ոտս Ներսիսի», ապա սկզբում աշակերտակից է զանում Եսայի Նչեցուն. «Եւ յետ մեռանելոյ մօրն, - կարդում ենք այնտեղ, - գնաց Մխիթարն յԱրեւելու եւ բնակեցաւ ի սուրբ ուխտն Գլաձորոյ առ մեծ վարդապետն Ներսէս: Եւ վարժեալ ի նմանէ Հին եւ Նոր Կտակարանօք յաստուածային գրոց՝ ունելով ուսումնակից իւր զմեծն Եսայի, որ էր ի Նիչ գաւառէ Սասնոյ...»⁸:

Ձեռագրական աղբիւրներում բացատրութիւն կայ նաեւ Եսայիի «Նչեցի» մականունանման մասին. նրա մատենագրական կարեւոր աշխատութիւններից մէկի՝ Եզնիկի Մեկնութեան տիտղոսաթերթի վրայ յետագայ գրիչների կողմից նշուած է ոչ միայն հեղինակի ինքնութեան հանգամանքը, այլեւ այդ երկի յօրինման թուականը. «Գիրք Մեկնութեանն Եզնիկի Մարգարէին: Արարեալ մեծի վարդապետին Եսայեայ, որ էր ի Նիւ գաւառէն եւ էր վարդապետ մեծի Յովհաննու Որոտնեցւոյն, ի թուին հայոց ՉՄ եւ Բ (1303)»⁹: Աւելին. ինքնակենսագրական բնոյթի այդ նոյն տեղեկութիւնը գտնում ենք նրա յիշեալ երկի Առաջարանի տեղ ծառայած նամակի խորագրում, որը Եսայի Նչեցին յղել էր իր խնդրարկուին՝ ժամանակի հասարակական խոշոր գործիչ եւ մատենագիր Ստեփանոս Օրբելեանին. «Ի խնդրոյ տեառն Ստեփաննոսի Միւնեաց նահանգին վերադիտողի, արարեալ հաւաքումն Մեկնութեան աստուածարան մարգարէին Եզնիկի, երջանիկ վարդապետին Եսայեայ, որ ի հայկազեան տոհմէ ի Նիւ գաւառէ»¹⁰: Բացի դրանից, Մեկնութեան աւարտական մասում իրրեւ Յիշատակարան ծառայող Եսայի Նչեցու կողմից գրուած շարադրանքը բնագրից անջատուում է հետեւեալ վերնագրով՝ «Վերջարանութիւն Եսայեայ վարժապետի, որ էր ի Նիւ գաւառէ»¹¹. Այս վկայութիւններից ինքնրստինքեան հետեւում է, որ Եսային մականունուել ու յորջորջուել է «Նչեցի»՝ համաձայն իր ծննդեան վայրի:

«Նիւ» կամ «Նիչ» գաւառի աշխարհագրական վայրը պարզող տեղագրական աղբիւրները մատնացոյց են անում, որ այն գտնուում է Սասունում: Նիւ գաւառի յետնագոյն ժամանակաշրջանի դրութեան մասին առաւել մանրակրկիտ տեղեկութիւններ քաղում ենք ազգագրագէտ-բանասէր, բնիկ սասունցի, Վարդան Պետոյեանի մի աշխատութիւնից. «Նիւ. - 80 տուն՝ կէս առ հայ եւ քուրդ. Եսայի Նչեցի յայտնի փրիլսոփայի ծննդավայրն է, Սսու գետի ձախափնեայ վտակի ակունքին մօտ. վտակի ձախ ափի վրայ, այն մասին մօտիկ, ուր Արոտնի եւ Կրիայի կամուրջն է կառուցուած: Նիւն ունէր երեք վանք կամ եկեղեցի՝ Կարմրախաղ, Ս. Գեւորգ եւ Ս. Սարգիս. երեքն ալ կամարակապ եւ հին եկեղեցիներ էին: Գիւղի միջից բխում են 30-ից աւելի աղբիւրներ: Նիւի կողքի բարձրութիւնները կոչւում են՝ Շիրագ, Մտղնայ եւ Հարպոք. վերջինը անտառապատ»¹²:

8 «Յայտարարք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 7Ը (355), Մատենադարանի ձեռ. 1511, թ. 327ա:

9 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 1276, թ. 4ա:

10 Անդ, թ. 4բ:

11 Անդ, թ. 174ա:

12 Վ. Պետոյեան, Սասունի եւ Տարսնի պատմա-աշխարհագրական տեղեկագրութիւնները, էջ 81, 1964, մեքենագիր. այս առթիւ մեր խորին շնորհակալութիւնն ենք յայտնում, որ նա սիրալոյսով արամաղրեց մեզ իր անսխալ աշխատութիւնը:

ԵՍԱՅԻ ՆՉԵՑՈՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՌՈՒԹԻՒՆԸ

Հայ մշակույթի կարկառուն ներկայացուցչի բոլորած կեանքի բնորոշ դրուագների ընթացքը պարզելու համար կարելու է նշանակութիւն ունի այն հարցի լուսարանումը, թէ ո՞ւմ մօտ է ուսումնառութեան անցել Եսայի Նչեցի՞ն արդեօ՞ք Վարդան Արեւելցու եւ Ներսէս Մշեցու մօտ՝ առանձին-առանձին եւ տարբեր ժամանակներում, թէ՞ միայն Ներսէս Մշեցու մօտ: Հարցի այս տեսանկիւնով քննութիւնը յուսալի նախադրեալ է վերականգնելու՝ Եսայի Նչեցու կեանքի եւ ստեղծագործութեան հիմնական փուլերը միջնադարեան մշուշից: Բանն այն է, որ մեր գիտական մտքի եւ առհասարակ մատենագրութեան զարգացմանը առանձնայատուկ թափ եւ առաջընթաց հարողորդ ապագայ այս խոշոր մտաւորականն ու քաղաքական գործիչը, մի անգամ հանդիպելով իր ուսուցչապետին, բոլորանուէր կերպով՝ հոգեհարազատութեամբ եւ հեռանկարի ու իղէալի մտասեւեռումով կապուած է նրան, դառնում նրա աստանդական կեանքի անբաժան ուղեկիցն ու ճակատագրակիցը, հանդիսանալով միաժամանակ նրա լուսաւորական գործունէութեան արժանաւոր ժառանգորդն ու մեծ ջահակիրը:

Հայագիտական գրականութեան մէջ առաջադրուած հարցում, սակայն, կայ որոշ տարտամութիւն եւ տարաձայնութիւն: Հայագէտներից ոմանք¹³, առանց Եսայի Նչեցու ուսումնառութեան խնդիրը առանձին մտասեւեռում դարձնելու, ճիշդ կերպով գտնում են, որ Վարդան Արեւելցու աշակերտն է եղել Ներսէս Մշեցին, իսկ վերջինիս աշակերտը՝ Եսայի Նչեցին: Մինչդեռ որոշ հայագէտներ էլ ենթադրում են, որ Վարդան Արեւելցուն նախապէս աշակերտել են Ներսէս Մշեցին եւ Եսայի Նչեցին միաժամանակ, իսկ այնուհետեւ՝ Վարդանի մահից յետոյ, Եսայի Նչեցին իր ուսումնառութիւնը շարունակել է Ներսէս Մշեցու մօտ:¹⁴:

13 Մ. Զաւենանց, Պատմութիւն հայոց, 4. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 275: Գ. Զարպիանալեան, Պատմութիւն հայերէն դպրութեանց, Ա. Հին մատենագրութիւն, Վենետիկ, 1865, էջ 618, Ղ. Ալի-ջան, Սիսական, տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893, էջ 131, Զ. Անտոնեան, Հայոց անձնանունների բառարան, Երևան, 1944, 4. 1, էջ 127-128 եւ ուրիշներ: Զ. Ոսկեանը իր «Վարդան Արեւելցի» յօդուածում («Հանդէս Ամսօրեայ», 1921, էջ 370) անդրադառնում է այս հարցին մասնակիօրէն՝ Վարդան Արեւելցու եւ մատենագրութեանը ծանօթ նրա աշակերտների փոխարարութեան տեսանկիւնով, ըստորում յիշատակում է Գէորգ Սկեւացու, Ներսէս Մշեցու, Գրիգոր Բաւուցու, Յովհաննէս Երզնկացու անունները, որոնք այդ առթիւ հաւաստի յիշատակութիւններ են թողել ձեռագրական աղբիւրներում:

14 Երկրորդ ենթադրութեան աղբիւրը Մ. Օրմանեանն է, որն իր «Ազգապատում» աշխատութեան մէջ, առանց որեւէ փաստական հիմքի կամ ձեռագրական տուեալների վկայակոչման, յայտարարում է՝ «Երզնկացիին ոչ միայն ժամանակակից, այլև կրտսեր աշակերտակից եղած է Եսայի Նչեցի վարդապետը եւ Վարդան վարդապետի մահուցէ ետքը զարգացած է ներսէս Տարոնացի (որ նոյնն է Ներսէս Մշեցի - Լ.Ն.) վարդապետի մօտ» («Ազգապատում», մասն Բ, Կոստանդնուպոլիս, 1914, էջ 1800, ընդգծումը իմն է - Լ.Ն.):

Գ. Յովսէփեանը իր «ձեռագրական կամ Պոռնեանք...» մեծարժէք աշխատութեան մէջ առհասարակ Եսայի Նչեցու ուսումնառութիւնը անցկացուած է համարում Ներսէս Մշեցու մօտ, սակայն միայն մի անգամ ներկայացրել է այսպիսի մի ձեւակերպում, որով կասկածի տակ են առնում իր բոլոր նախորդ պնդումները. «Ե՛րբ է յարել ներսէսը Վարդանին իր աշակերտ եւ հայրնակից Նչեցու հետ, կարող ենք միայն մօտաւորապէս որոշել...» (նշուած աշխատ., մասն Բ, էջ 194, ընդգծումը իմն է - Լ.Ն.):

Լ. Ռաչիկեանը, յիշուելով Մ. Օրմանեանի վերոյրեւեալ կարծիքի վրայ, նոյնպէս պնդում է, որ Եսայի Նչեցին սկզբից աշակերտել է Վարդան Արեւելցուն, ապա, նրա մահուանից յետոյ՝ Ներսէս Մշեցուն. այստեղից հետեւութիւն է արւում նրա ծննդեան մօտաւոր թուականի

Հարցի պարզարանման ու ճշգրտման համար մեզ հարկ կը լինի դիմել ձեռագրական աղբիւրների վկայութեանը: Իսկ ձեռագրական աղբիւրները, ինչպէս եւ իր իսկ՝ Եսայի Նչեցու հաւաստումները բացառում են երկրորդ վարկածի հնարաւորութիւնը:

Այսպէս, Գրիգոր Տաթեւացին իր «Մեկնութիւն Յորայ արարեալ Վանական վարդապետի եւ Լուծմունք» աշխատութեան Յիշատակարանում թուարկում է նշանաւոր ուսուցչապետների հերթականութիւնը՝ ըստ միմեանց նկատմամբ ուսուցչապետի եւ աշակերտի յարաբերութեան. «Եւ ժողովողն մեկնութեանս է Վարդան վարդապետն՝ աշակերտ Միսիթար վարդապետի, որ Գոչանուանի. եւ է՛ս սա վարդապետն Վարդանայ, եւ Վարդանն՝ ներսէսի, եւ նա Եսայեայ վարժապետին, որ եւ Յովհաննու Որոտնեցույ՝ լուսաւորչին մերոյ, որոց յիշատակն արհնութեամբ եղիցի, ամէն»¹⁵: Առաքել Դաւրիթեցին իր Պատմութեան մէջ նոյնպէս անդրադառնում է մեզ հետաքրքրող հարցին՝ առանձին հատուած նուիրելով դրան հետեւեալ վերնագրի տակ՝ «Կարգ վարդապետաց սկսեալ ի Գոչէ Միսիթարայ գաւազանաւ որ իջանէ յէջմիածնի դասատունն»¹⁶: Ուսուցչապետների միեւնոյն հերթականութիւնը գտնում ենք նաեւ «Յանկ վարդապետաց» Յիշատակագրութեան մէջ¹⁷: Նկատենք, որ յետագայում՝ արդէն 1807 թուականին Պոլսում լոյս տեսած «Գիրք մեծ Մաշտոց»ում կայ մի հատուած, որտեղ մէկ յայտարարի տակ են բերուած ուսուցչապետների յաջորդականութիւնը. ըստորում սկզբում թուարկում են, Աստուածաշնչի տուեալների համաձայն, հրէական ուսուցչապետները, որպէս «հանուր մարդկութեան» քարոզիչներ, այնուհետեւ մասնաւորում է Հայ մշակութային մեծ գործիչների յաջորդականութեամբ՝ սկսած Գրիգոր Լուսաւորչից մինչեւ Յովհաննէս Կոստանդնուպոլսեցին (Հոլովը), 19-րդ դարի սկիզբը: Այդ հատուածը վերնագրուած է՝ «Յաղագս թէ՛ յընդհանուր Ազգիս մերում ո՞յք եղեն սերօղք եւ ածանցօղք Մայրագոյն իշխանութեան վարդապետական գաւազանի, զոր տայ մեծ վարդապետն աշակերտի իւրում: Սկսեալ ի սկզբանէն մինչեւ ի ՌՄՄ (1801) թուականս յորում եմք. ի գոլ օրինակ վկայականի ի դէպ ժամանակի ի ցուցումն խնդրողաց»¹⁸:

եւ ապրած տարիների մասին (տե՛ս «Գլածորեան համալսարանը եւ նրա սաների ատենախօսութիւնները», Երևանի պետական համալսարանի գիտական աշխատութիւնների ժողովածու, էջ 426-427): Տե՛ս նաեւ Ա. Աւետիսեան, «Գլածորի համալսարանը», «Էջմիածին» ամսագիր, 1956, թ. 7-8, էջ 87:

15 Ժե դարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, կազմեց՝ Լ. Ռաչիկեան, Երևան, 1955, մասն Ա, էջ 86: Տե՛ս նաեւ «Յուցակ ձեռագրաց Ղալատիոյ պապայն մատենադարանի հայոց», կազմեց՝ Բարգէն Կիւլէւեքեան, Անթիլիաս, 1961, էջ 984:

16 Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դաւրիթեցույ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 440:

17 Ժե դարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, անդ:

18 «Գիրք մեծ Մաշտոց կոչեցեալ», Կ. Պոլիս, 1807, էջ 335-336:

Կարծում ենք, որ Մ. Օրմանեանի մօտ նկատուած շփոթութիւնը թափանցիկ է դառնում, երբ համեմատութեան մէջ ենք դնում ուսուցչապետների եւ աշակերտների փոխաջորդակա- նութեան ասանդական ցանկը այլ արտագրութիւնների հետ, որտեղ գրիչների կողմից վրիպել է Վարդան Արեւելցուց յետոյ «նորին աշակերտ ներսէս» նախադասութիւնը, ուստի եւ յաջորդ՝ «նորին աշակերտ Եսայի Նչեցին» նախադասութիւնը անմիջապէս կցուել է Վարդան Արեւելցուն՝ տպաւորութիւն թողնելով, որ Եսայի Նչեցին աշակերտել է նաեւ Վարդան Արեւելցուն. այսպէս՝ «Շնորհս այս եկ հետս մինչեւ մեծն Մեսրոպ վարդապետն հայոց... նորին աշակերտ Մովսէս Երեմիոյ... նորին աշակերտ մեծ եւ երջանիկ բարունապետն Միսիթար, որ մակ Փօշ ասի: Սա եւս գաւազան Յօհաննէս Վանականին, նորին աշակերտ մեծն Վարդան, նորին աշակերտ Եսայի Նչեցին, նորին աշակերտ Գրիգոր մեծն յայրոյց...» (Յ. Տաշեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց, Վիեննա, 1895, էջ 1032. ընդգծումը իմն է - Լ.Ն.):

Միև կողմից՝ Վարդան Արեւելցուն վերագրուող աշխատութիւնների Յիշատակարաններում եւ Յիշատակագրութիւններում Եսայի Նչեցու մասին, որպէս նրա աշակերտի, ամենեւին ակնարկ անգամ չկայ: Նրա մօտ նշուած է միայն Ներսէսի անունը որպէս իր աշխատակցի: պատահական չէ, որ ուսուցչապետ Վարդան Արեւելցին մի առիթով՝ Զեռագրի Յիշատակարանում Սաղունի, Սմբատի, Գուրգի եւ Պոռչի հասցէին ուղղուած օրհնանքի ու դրուատանքի խօսքեր եւ բարեմաղթութիւններ յայտնելուց յետոյ, ողորմութիւն հայցել է խնդրում՝ «Եւ եղբօր մերոյ Ներսէս վարդապետին, որ եւ զնա աշխատեցաք ի գիրս»¹⁹:

Մեր այն ենթադրութիւնը, որ Եսայի Նչեցին չի կարող միաժամանակ աշակերտած լինել Վարդան Արեւելցուն, հաստատուում է նաեւ կողմնակի կերպով: Եսայի Նչեցուն անձամբ անաչող եւ նրա երախտընկալ աշակերտները հանդիսացած համարեա բոլոր գրիչներն ու վարդապետները ոչ մի տեղ չեն նշում Վարդան Արեւելցուն՝ որպէս նրա ուսուցչապետի, եւ միահամուռ վկայում են միայն Ներսէս Մշեցու մասին որպէս այդպիսին: Օրինակ, Մկրտիչ գրիչը 1302 թուին Ներսէս Լամբրոնացու «Մեկնութիւն սաղմոսաց» մատենագրական երկը ընդօրինակելիս, Յիշատակարանում հայցում է ընթերցողներին յիշել ինչպէս իր անմիջական ուսուցչապետ Եսայի Նչեցուն, այնպէս էլ վերջինիս «Հոգեւոր հայր» ու «բարունապետ» Ներսէս Մշեցուն: «Արդ, աղաչեմ զամենայն պատահալսդ սրբոյ մատենից, որք աւգտիք ի սմանէ ընթերցելով կամ աւրինակելով, յիշեսցիք ի մաքրամատոյց յաղաթս ձեր զվերագրեալս ի սմա՝ զհոգեհանձար եւ զգերիմաստ բարունապետն իմ՝ զհայրն հոգեւոր զԵսայի/իսա, զստացօղ սուրբ կտակիս...: Եւս առաւել զհոգեւոր հայր սորին եւ զվարժապետն աստուածային իմաստիւբ, զայն աստուածագրեաց եւ երանաշնորհ զշտեմարանն աստուածային գանձուցն՝ զհոգեկիր րարունապետն Ներսէս, զհանգուցեալն առ Քրիստոս...»²⁰:

«Յայսմաւուրք»-ում կայ Եսայի Նչեցու աշակերտակից՝ Մխիթար Սասնեցու Վարքը: Վարքագիրը, ամենայն հաւանականութեամբ, եղել է Մխիթար Սասնեցու աշակերտ Դանիէլը, որը քաջածանօթ լինելով իր ուսուցչի կեանքի մանրամասներին ու կարեւոր դրուագներին, հետաքրքրական տեղեկութիւններ է հաղորդում նաեւ Եսայի Նչեցու, Յովհաննէս Արծիշեցու («Ոսպնակեր» մականուանեալ) եւ իրենց «Հայրն հասարակաց վարդապետ» Ներսէս Մշեցու մասին: «...զնաց Մխիթարն յԱրեւելս եւ քնակեցաւ ի սուրբ ուխտն Գլաճորոյ առ մեծ վարդապետն Ներսէս, - գրում է վարքագիրը: - Եւ վարժեալ ի նմանէ Հին եւ Նոր կտակարանօք յաստուածային գրոց՝ ունելով ուսումնակից իւր զմեծն Եսայի, որ էր ի Նիչ գաւառէ Սասնոյ՝ եւ զՅովհաննէս Արծիշեցին՝ որոյ անունն Ոսպնակեր կոչեցաւ, վասն զի գամս Ժէ (17) ի հացէ եկաց եւ թրջեալ ոսպնով շատացաւ...»²¹:

Բերուած փաստերն ու փաստարկումները ամրապնդում են նաեւ Եսայի Նչեցու իսկ խոստովանութիւններով ու յայտարարութիւններով: Ամէնուրեք Եսայի Նչեցին ճանաչում է իր միակ ուսուցչապետին՝ Ներսէս Մշեցուն: Բնութագրական է նշել, որ շօշափուող հարցի կապակցութեամբ Եսայի Նչեցին Յիշատակագրութիւններ է թողել ինչպէս Ներսէս Մշեցու կենդանութեան օրօք՝ նրան աշակերտած տարիներէից, այնպէս էլ նրա մահից յետոյ՝ Գլաճորի

համալսարանի իր ղեկավարման ժամանակներից: Մատենադարանի No. 437 ձեռագիրը, որը պերճախօս վկայութիւնն իսկ է Եսայի Նչեցու՝ միաժամանակ մեր «գրչութեան արուեստում» ներդրած վաստակի, զանազան Լուծմունքների (ինչպէս՝ Նարեկացու եւ այլոց) ժողովածու է, որը Նչեցին արտագրել է հաւանաբար Աղբերց վանք-Գլաճորում՝ իր աշակերտութեան տարիներին (1280-1284 թթ.)²²: Սոյն գրչագրում Եսայի Նչեցին մի քանի առիթներով դիմում է իր ընթերցողներին՝ իր երախտաւոր ուսուցչապետին յիշելու աղերսով: «Զվարդապետն իմ զՆերսէս եւ զամենամեղ գրողս աշակերտ նորին Եսայ/ի, յիշել աղաչեմ ի տէր»²³: Կամ՝ «Աղաչեմ յիշել զպետս իմն/յ վարժից եւ իմոց հոմասնոց Ներսէս, ընդ նմին եւ զամենամեղ Եսայ/ի գրիչ»²⁴:

Մի այլ գրչագիր աշխատութիւն, որը նշանաւորում է Եսայի Նչեցու ուսումնասիրութեան վերջին տարիները եւ պահուում է Վիեննայի մատենադարանի 571 համարի տակ, նոյնպիսի հաւաստումներ է բովանդակում: Զեռագիրը ժողովածու է, ընդօրինակուած եւ յօրինուած՝ 1281-1284 թուականների ընթացքում²⁵ Աղբերց վանք-Գլաճորում²⁶, գրիչներ՝ կիլիկեցի Մատ-

22 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 437: Գրչագիրը վերանորոգուած է 1611 թուին, եւ սկզբից 1-59 թերթերը աւելացուած են՝ նոր նիւթերի ընդօրինակմամբ: Ի դէպ՝ նկատենք, որ զազափարատիպ օրինակը՝ գրելու թուղթի հետ միասին, տուել է իր ուսումնակից Ստեփանոսը: «Զհամշիրակ եղբայր իմ Ստեփանոս, որ զօրինակս քարտի հանդերձ շնորհեաց յիշեսցիք ընդ նմին եւ զամենամեղ գրիչս Եսայ/ի, աղաչեմ» (թ. 107): Սոյն գրչագիրը մեզ համար առանձին հետաքրքրութիւն է ներկայացնում նաեւ այլ առումով: այստեղ կարեւոր յիշատակութիւն կայ այն մասին, որ Նչեցին իր ուսումնակիցների շրջանում վայելելիս է եղել բացառիկ սէր եւ յարգանք: յիշատակագիրը Եսայի Նչեցուն տրամադրել է 40 տետր (արդի ըմբռնմամբ՝ «պրակ» կամ «մամուլ») եւ պատրաստակամութիւն յայտնել՝ էլի օգնելու, եթէ հարկ լինի, ընդգծելով միաժամանակ Նչեցու արժանաւոր անձնաւորութիւնը: «Ով պատուական եղբայր Եսայի, - գրում է յիշատակագիրը 126ր երեսի տողատակում, - դու արժանի ես թէ Ո (40) տետր այսցեղ քեզ օգնութիւն էի արարեալ, ապա դու գիտես զտկարութիւնս իմ եւ զհարկս որ ի վերայ կայ: անմեղաբար լեր եւ յաղթից մի՛ մոռանար, թէ կարեմ օգնել՝ յօժար եմ»:

23 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 437, թ. 144ա:

24 Անդ, թ. 153բ:

25 Բազմավաստակ հայագէտ Տաշեանը գրչագրի ժամանակը նշել է միայն 1283 թուականը, մինչդեռ կիլիկեցի Մատթէոս քահանայի թողած երկու Յիշատակագրութիւններից էլ ակնբախ է դառնում, որ այն գրուել եւ աւարտուել է ամբողջութեամբ՝ միայն 1283-1284 թուականների ընթացքում: «Արդ յորժամ գրեցաւ ահեղ եւ սքանչելի տեսութիւն աստուածա[յ]ին յայտնութիւնս սուրբ եւ աստուածաբան աւետարանչին Յովհաննու, - գրում է նա մի գէպքում, - էր թիւ հայկական սեոի ՉԼԲ (1283)...» (Յ. Տաշեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց, Վիեննա, 1895, էջ 1038), եւ երկրորդ գէպքում՝ «գրոցս յիշատակարանն եւ տաղ չափաբերական ի հայկազ-եանցս տումարի, յեթնհարիւր մերոյս թուի, երեսներորդ եւ երրորդի (ՉԼԳ = 1284)...» (Տաշեան, անդ):

26 Յ. Տաշեանը Զեռագրի գրչութեան վայրը համարում է կիլիկիա - Մլիճի վանքը (տե՛ս էջ 1036): Իրականում, սակայն, այդպէս չէ: չփոթութեան հիմք է տուել այն հանգամանքը, որ գրչագրի գլխաւոր գրիչը հանդիսացող Մատթէոս քահանան կիլիկեցի է, սովորել է նախապէս Մլիճի վանքում, այնուհետեւ թափառել եւ հասել է Վայոց ձոր՝ իր ուսումնասիրութիւնը շարունակելով Ներսէս Մշեցու մօտ, միաժամանակ աշակերտակից դարձել Եսայի Նչեցուն: Ինքնակենսագրական բնոյթի այս տուեալները հաղորդում են հենց Մատթէոս քահանայի բերանով՝ նրա թողած երկու Յիշատակարաններում էլ: «Արդ յորժամ գրեցաւ... էր թիւ հայկազ-եան սեոի ՉԼԲ (1283), եւ թագաւոր Լեւոն, բայց իշխել կիլիկիո նահանգին միայն: դիտապետ Տէր Յակոբ, եւ վարժապետ եւ իրաւաբէջ սուրբ վարդապետ Ներսէս՝ որոյ հրամանաւ գրեցի զսայ մեղապարտ Մատթէոս, որ ղեզերեալ կայ ի առ ոտս սորա...» (Տաշեան, անդ, էջ 1038): Ապա՝ չափածոյ Յիշատակարանում:

«...Մատթէ անուն եւ եղկելի,
Սուտ քահանայ տարտամ հոգի,
ժահահոտեալ մեղաբ ի լի,

19 Գ. Յովսէփեան, Ռադրակեանք կամ Պոռչեանք... մասն Բ, էջ 194:

20 ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 7:

21 «Յայսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 355: Ընդգծումները իմն են - Լ.Ն.:

թէոսի, Սարգիս վարդապետի եւ Եսայի Նչեցու կողմից: Սակայն արծարծուող հարցի առնչութեամբ, հասկանալի է, ուշադրութեան է արժանի հէնց Եսայի Նչեցու հաւաստումը. «Եսայի անակերտ մեծիմաստ վեհի Ներսէսի՝ յիշեսցի»²⁷:

Հազիւ թէ ճիշդ լինի ենթադրել, թէ Ներսէս Մչեցու կենդանութեան օրօք Եսայի Նչեցին բարոյապէս ճնշուած էր յիշատակելու, բացի իր անմիջական ուսուցչապետից, նաեւ մէկ ուրիշին, այդ պատճառով էլ ամէնուրեք միայն Ներսէս Մչեցուն է վկայակոչում. համարձակ կարող ենք պնդել, որ նման «ուրացումներ» միջնադարի մեր մատենագրութեան մէջ չեն արձանագրուել: Ընդհակառակն, կան բազմաթիւ վկայութիւններ, երբ մեր մատենագիրներն ու հոգեւոր մշակները առանձին հպարտութեամբ ու երախտագիտութեամբ են յիշատակել իրենց ուսումնառութեան ընթացքում առնչուած բոլոր՝ թէկուզ եւ աննշան, ուսուցչապետների եւ ուսուցիչների անունները: Այս առթիւ բաւարարուած ենք մի-երկու փաստ բերելով: Ի դէպ՝ բնական է ենթադրել, որ միջնադարում հայ ուսումնականների շրջանում անզուսպ ձգտում է եղել իրենց ուսումնառութեան ու գիտական աստիճանը ձեռքբերելու առաւել հոշակաւոր եւ բազմապատակ ուսուցչապետների մօտ: Համբաւաւոր ուսուցչապետների հմայքը թովիչ կախարդանքով գերել է նրանց օր ու գիշեր, բորբոքել ուսման եւ գիտութեան նրանց ծարաւը: Այս իմաստով էլ բազմաթիւ վկայութիւններ ունենք, երբ

Ձոր կամաւորըն գործեցի,
Ի նահանգէ Կ-իկեցի,
Ուստի եւ փողն տարսոնացի,
Յանապատէ հրոշակելի,
Որ յորջորջի անուն Մլիճի,
Է ստորոտն Տաւրոսի,
Լերին մեծի եւ անուանի,
Մերձ ի զղեակ Պապառանի,
Որոյ եկեալ յայս գաւառի,
Որում անուն Վայ ձոր կոչի,
Հուպ ի շիրիմն Սիւնեցի,
Ի յԱղբերց վանս մենաստանի,
Յերկրորդ Աթէնս պանծալի,
Առ ոտըս հար մեր Ներսէսի
Եւ բարունեաց վարդապետի,
Հասեալ ի ծայրըս իմաստ բանի,
Քննէր զգիրս մատենի ...
Հրաման առի այսմ տառի... » (Թ. Տաշեան, անդ, էջ 1038):

27 Ժողովածուի տարբեր էջերում արձանագրուած բոլոր Յիշատակագրութիւններն ու նշուած անձնաւորութիւնների առնչութիւնները վկայում են եւ հաստատում, որ այն ընդօրինակուած եւ յօրինուած է Աղբերց վանքում: Նախ՝ որ բոլոր գրիչներն էլ աշակերտել են Ներսէս Մչեցուն: Մեզ արդէն ծանօթ են Եսայի Նչեցին եւ Մատթէոս քահանան: Երրորդ գրիչը՝ Սարգիս վարդապետը թողել է հետեւեալ ուշադրաւ Յիշատակագրութիւնը, որով նոյնպէս հաւաստուած է, որ գրչագիրը պատրաստուել է Աղբերց վանքի ուսումնականների մասնակցութեամբ. «Եւ զմեզուցեալ խուլս անմոռաց յիշես յաղաթս, ով սուրբ վարդապետ: Բարունի եւ մեծայպատիւ վարդապետի է Ներսիսի Եւագրեայ ոգէշահ խրատս, անպիտան գրիչ Սարգիս ծրեաց եւ աւարտեաց վարդապետ, աղաչեմ զսովիալս ի հոգեւոր կերակրոյն յիշեայ ի կենդանի յաղաթք» (Թ. Տաշեան, անդ, էջ 1038): Բացի դրանից. ժողովածուի նկարագրագրումը պատկանում է Աղբերց վանք-Գլաձորի համալսարանի նշանաւոր մանրանկարիչ՝ Մոմիկին. «Ձմումիկ նկարիչ խորանիս յիշեցէք կազանեմ» (Տաշեան, անդ, էջ 1039): Իսկ պատուիրատուի եւ ստացողի մասին ունենք հէնց Եսայի Նչեցու իսկ վկայութիւնը, որով աներկմիտ պարզութեամբ Ձեռագրի պատկանելութիւնը վերագրուած է Ներսէս Մչեցուն. «Ձստացաւդ սորին եւ կատարաւդ զուսաւորն անձն... եւ զՃահաւորեալսն, անստուեր միտք, յարգոյ ի յօրուցն [հ]ոնտոր՝ Նէրսէս յիշել աղաչեմ, ընդ նմին եւ զեղկելի գրիչ Եսայի» (անդ, էջ 1039):

իրենց «սպասաւոր բանի» համարող եւ գիտութեան ու լոյսի ներքին հրայրք ունեցող տեսլաւառ երիտասարդներ, արհամարհելով եւ յաղթահարելով բազմապիսի դժուարութիւններն ու խոչընդոտներ, կրելով անհամար զրկանքներ ու տառապանքներ, կտրում են հեռաւոր տարածութիւններ, տեղափոխուած անապատից անապատ, վանքից վանք՝ մինչեւ որ հազար ու մի ողորձումներով ու աղերսազին պաղատանքներով, շատ դէպքերում՝ նաեւ յատուկ յանձնարարականներով, ի վերջոյ ընդունուած են անուանի ուսուցչապետների մօտ: Այդ առումով էլ ուշադրաւ է հետեւեալ վկայութիւնը. Տոսրացի կարապետ վարդապետը 1294 թուին ինքնակենսագրական բնոյթի գրած մի Յիշատակարանում իր ուսումնառութեան մասին յայտնում է. «Ես նուսաստ կպ (= կարապետ) վարդապետս, որ եմ ի գաւառէն Տոսրա, մերձ առ ստորոտս լերինն Վարագա, եւ ի տղայ/ուրբան հասակից սիրեցի զսպասաւորութիւն րանի, գնացի առ Յօհաննէս վարդապետն Արմիշեցի²⁸ եւ աշակերտեցի նմա Գ / = 3 / ամ եւ առի զաւրհնութիւն կարգի քահանայութեան: Եւ անտի գնացի ի մենաստունն Գլաձոր առ հոշակաւոր վարդապետն Յեսայ/ի եւ անդ կացեալ զամս Ը / = 8 / սորի զաւրհնութիւն հրամանի վարդապետութեան յերեսուն ամին»²⁹:

14-րդ դարում ապրած Գրիգոր Ալաթեցու մասին մեզ հասած վարքագրութեան մէջ կարդում ենք. «...բարունապետն Գրիգորիոս Ալաթեցին որդի Մերին, որ ի վերջին աւուրքս քան զառաջինսն գերագոյն երեւեցաւ, էր սնեալ ի գործ քահանայութեան առ սուրբ ճգնաւորի միոյ Վարդան կոչեցեալ, որ տասն հինգ տարի յանապատի էր բնակեալ, առ մեծ վարդապետին Տիրատուր³⁰: Եւ յետոյ բնակեցաւ ի հոշակաւոր ուխտն սուրբ Ստեփաննոս Յիպնավանք կոչեցեալ: Եւ վեց ամ սպասաւորեալ նմա եւ օրհնութիւն ընկալեալ ի նմանէ իբրեւ յԱստուծոյ: Եւ հարկեալ ուսումնասէր եղբարցն, երբեալ առ մեծ վարժապետն Յովհաննէս Որոտնեցի մակ անուն կախիկ... եւ ուրբ ամ վարժեալ եւ սիրեալ ի մամնէ, ուսումնակից իւր ունելով զհոմանունն Գրիգոր գերկրորդ լուսաւորիչն Հայոց...»³¹:

Արծարծուող խնդրի առնչութեամբ առաւել բնութագրական է մեր հետազօտած ժամանակաշրջանի մատենագիրներից եւ քաղաքական ուշադրաւ դէմքերից Մխիթար Սասնեցու ուսումնառութեան պարագան: Նրա մի այլ վարքագիրը՝ Մկրտիչ Մեծոփեցին, որը եղել է միաժամանակ Մխիթար Սասնեցու աշակերտը, պատմում է, թէ ինչպէս Սասնեցու ազգակիցներից Անդրէաս անունով մէկը սովորեցնում է նրան «գիր եւ դպրութիւն»: Մխիթարը իր յամառ ընթերցասիրութեամբ եւ անխնջ ջանասիրութեամբ շուտով աչքի է ընկնում եւ վաղ հասակից խորամուտ լինում ժամանակի գիտական հետաքրքրութիւնների մէջ. «...մինչդեռ անկատար գոլով ի հասակմարմնոյ, գրում է վարքագիրը, ժամանէ յիմաստ գիտութեան³²: Հիմք ընդունելով այդ

28 Յովհաննէս Արմիշեցին, իր հերթին, նախապէս աշակերտել է Ներսէս Մչեցուն եւ նրա մահից յետոյ՝ Եսայի Նչեցուն. մեր մատենագրութեան մէջ նա յայտնի է նաեւ «Ոսպնակեր» մականունով՝ այն պատճառով, որ 17 տարի ապրել է՝ սնուելով սոսպնալորի մէջ բրգած հացով:
29 Ն. Պողոսեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. 5, Երուսաղէմ, 1960, էջ 73:
30 Եսայի Նչեցու ամենաշնորհալի աշակերտներից է եղել Տիրատուրը, որն իր ուսուցչապետի վերջին տարիներին մեծ հեղինակութիւն էր նուանել եւ հասել «բարունապետի» աստիճանին, իսկ այնուհետեւ նաեւ ստժամանակ գլխաւորել է Գլաձորի համալսարանը, ճանաչուելով «վարժապետ ընդհանուր հայկազեան սեռի»:
31 Ղ. Փիրղալէմեան, Նօտարք հայոց, Կ. Պոլիս, 1883, էջ 75-76:
32 Գ. Յովսէփեանի հրատարակած «Պատմութիւն հասարակ եւ համառօտ Մխիթար վարդապետի (հեղինակի գրքոյս)» բնագիրը, տե՛ս «Մխիթար Սասնեցի (Կերմանեցի)» աշխատութիւնը, Վաղարշապատ, 1899, էջ 28:

պարագան, ինչպես որ եպիսկոպոսը նրան ձեռնադրում է քահանայ: Սակայն դա էլ չի բաւարարում ուսումնաստեան պատանուն: Մխիթարը ներքին անզիմազրելի մղումով ձգտում է ընդարձակել գիտելիքների իր ոլորտը, որովհետեւ «Եսայր հոգի նորա ի նմա, - բացատրում է վարձագիրը նրա հոգեկան խոռվքը, - եւ խնդրէր ուսուցիչ եւ վարդապետ, զի վարժեցի նորօք...»³³: Սակայն, ցաւօք, «յայնմ ժամանակի ոչ գոյր վարդապետ յերկիրն Քաջբերունեաց»³⁴, - ասում է վարձագիրը: Այդ պատճառով էլ նա մեկնում է դէպի Աղբերց վանք-Գլաձոր, «առ զերակատար եւ սուրբ վարդապետն Ներսէս» եւ երեք տարի եւս սովորում նրա մօտ: Ներսէս Մշեցու մահից յետոյ Մխիթարը առժամանակ եւս շարունակում է իր ուսումնառութիւնը Եսայի Նչեցու մօտ եւ դառնում «գերագոյն... քան զաւելնեան յիմաստս գիտութեան... յոյժ հմուտ եղեալ փիլիսոփայական արեւստից եւ քան զյոթնուս գերագանցեալ շնորհօք գիտութեան»³⁵: Մի օր էլ որոշում է, առանց վարդապետական աստիճան ստանալու (որի համար, անտարակոյս, հարկաւոր էր համապատասխան քրնոլոգիաներ յանձնել եւ «աւարտաճառ» արտասանել, ներկայ իմաստով՝ «դիսերտացիա» պաշտպանել)³⁶, «հեռանալ յաշխարհէ եւ առանձնական կեանս ստանալ եւ ոչ վարդապետական անուամբ օրհնուալ»³⁷: Եւ այսպէս, նա առժամանակ մեկնում է նաեւ Աղբերց վանքից դէպի Քաջբերունեաց գաւառը, ապրում Արճէշում: Այստեղ, սակայն, հանդիպում է Թաղէոս անունով մի վարդապետի: Վերջինս, ի տես Մխիթար Սասնեցու փայլուն պատրաստականութեան՝ պայծառ մտքի եւ խոր հմտութեան, հիանում է նրանով, եւ առաջարկում նրան վարդապետական զուլազան՝ հովուելու եւ քարոզելու շրջակայ բնակավայրերում: Մի պահ խորհրդածելուց յետոյ, Մխիթար Սասնեցին կտրուկ մերժում է նրա առաջարկը, նախամեծար համարելով վարդապետական աստիճանն ստանալ այնպիսի հեղինակաւոր ու մեծախոյակ ուսուցչապետից, որպիսին էր Եսայի Նչեցին այդ ժամանակ, ուստի եւ պատճառաբանում, որ անիրաւացի եւ անպատշաճ կը լինէր հիմնական ուսումն ու գիտելիքները ստանալ ուրիշներից (այսինքն՝ Ներսէս Մշեցուց եւ Եսայի Նչեցուց), իսկ վարդապետական աստիճանը՝ պատահական մէկից (տուեալ դէպքում՝ ոմն Թաղէոս վարդապետից), եւ տալիս նրան այսպիսի պատասխան. «Զի ոչ է պարտ եւ իրաւացի, ասէ, առ այլ ոմանս վարժել եւ յայլոյ ումեմնէ վարդապետական հրաման ընդունել»³⁸: Կեանքի իսկ թելադրանքով, ինչպէս եւ սեփական դառը փորձից ելնելով, երկար մտորումներից ու կշռադատումներից յետոյ, Մխիթար Սասնեցին ի վերջոյ համոզուում է, որ առանց վարդապետական աստիճանի՝ այն էլ անուանի հեղինակութիւն ճանաչուած անձնաւորութեան կողմից շնորհուած ու վաւերացուած, չէր կարող ինքը ժողովրդի մէջ ունենալ այն ազդեցութիւնն ու կշիռը, որին, ակներեւարար, ներքնապէս ձգտում էր: Ուստի եւ նա, այս անգամ արդէն հարկադրուած, կրկին մեկնում է Աղբերց վանք-Գլաձոր՝ Եսայի Նչեցու մօտ, հաւանաբար «աւարտաճառ» պաշտպանելով՝ ստանում նրանից վարդապետի աստիճան եւ վերադառնում Քաջբերունեաց գաւառը³⁹:

33 Անդ, էջ 29:

34 Անդ:

35 Անդ:

36 Տե՛ս Լ. Խաչիկեան, «Գլաձորեան համալսարանը եւ նրա սաների աւարտական ատենախօսութիւնները», Երևանի պետական համալսարանի գիտական աշխատութիւնների ժողովածու, հ. 23, 1946 թ.:

37 Գ. Յովսէփեանի հրատարակած «Պատմութիւն հաւաստի...» բնագիրը, անդ, էջ 30:

38 Անդ:

39 Անդ:

Բերուած վկայութիւնը ուշագրաւ է մի քանի նկատառումներով, բայց մեր քննարկած հարցի տեսակէտից բխեցնում ենք դրանից եւ առանձնացնում մէկ հիմնական հետեւութիւն. այն, որ միջնադարի մեր ուսումնականները, մեծ մասամբ, իրենց ուսուցչապետների ընտրութեան հարցում առաջնորդուել են նախամեծարութեան ու նախապատուութեան մուրր գգացումով, իւրաքանչիւրը մտասեւեռում է ունեցել իր ուսումնառութիւնը կատարելագործել առաւել հեղինակաւոր ուսուցչապետների մօտ: Իսկ դա, իր հերթին, հակադարձ իր անդրադարձումն է ունեցել, անտարակոյս, նաեւ ժամանակի ուսուցչապետների վրայ՝ նրանց պատասխանատուութեան զարգացման առաւել բարձրացման առումով, որպէսզի նրանք նախանձախնդրութիւն ցուցաբերեն իրենց գիտելիքների խորացման ու լայնահուն ընդգրկման ուղղութեամբ: Այս բոլոր հանգամանքները, ինչ խօսք, կարեւորագոյն գործօններ ու նախադրեալներ են հանդիսացել մեր դպրութեան ու մշակոյթի յարաճուն վերելքի ու զարգացման համար:

Այնուհետեւ. միջնադարեան մեր մատենագրութեան մէջ կան նաեւ ուշագրաւ այսպիսի փաստեր. նոյնիսկ այն դէպքում, երբ աշակերտը հեռանալով իր ուսուցչապետի քաղաքական ուղղութիւնից ու դաւանանքից՝ թշնամանում ու հակադրում է նրան, դարձեալ երախտագիտութեամբ ու ակնածանքով է յիշատակում իր ուսուցչապետին: Այդ տեսակէտից էլ խիստ բնութագրական է Արեւելեան Հայաստանում լատինամուլ հոսանքի ղեկավար եւ միաբարական (ունիթոական) շարժման մոլեռանդ պարագլուխ Յովհան Քոնեցու դրուատանքը Եսայի Նչեցու հասցէին. եւ այդ՝ չնայած այն բանին, որ Քոնեցին կատարի գօտեմարտի մէջ էր մտել Գլաձորի համալսարանի քաղաքական ուղղութեան դէմ եւ քայքայիչ աշխատանքներ էր ծաւալում ի հեճուկս ազգային եկեղեցու, շփոթութիւն եւ ապակողմնորոշում սփռելով նրա գաղափարախօսների շարքերում: Նա իր յայտնի շրջաբերական նամակում, ի միջիայլոց, գրում է. «...Արդ՝ ես Յոհանս քրոնեցի, յետ որոյ պարապեալ էի ի համալսարան մեծ վարդապետին Յիսայու, որ էր ի մէջ հայոց յոյժ հոչակելի. նա եւ ի ձեռնալ մորին առեալ էի գաւազանն...»⁴⁰:

Ի վերջոյ՝ ընդհանրացման կարգով ասենք նաեւ. միջնադարում հայ դպրութեան մշակը կամ ուսումնականը իրեն ներկայացնելիս, իր անձնաւորութիւնը ծանօթացնում էր նրանով, թէ ո՞վ կամ ո՞վքեր են եղել իր ուսուցչապետները. այլ կերպ ասած՝ ուսուցչապետի վայելած հոչակով եւ հեղինակութեամբ էր ցանկանում ցանկ աշակերտը՝ որքան էլ վերջինս, իր հերթին, փոխարինելով եւ նոյնիսկ գերազանցելով իր ուսուցչապետին՝ ինքն էլ դարձած լինէր հանրաճանաչ մեծութիւն. օրինակ, Կիրակոս Գանձակեցին եւ Վարդան Արեւելցին՝ իրենց ուսուցչապետ Յովհաննէս Վանականի յարաբերութեամբ, նոյնը հաստատապէս կարող ենք ասել՝ Յովհաննէս Երզնկացին (Պլուզը)՝ Վարդան Արեւելցու, Եսայի Նչեցին՝ Ներսէս Մշեցու, Յովհան Որոտնեցին՝ Եսայի Նչեցու, Գրիգոր Տաթեւացին՝ Յովհան Որոտնեցու նկատմամբ եւ այլն: Սա օրինաչափ ճշմարտութիւն է մեր դպրութեան պատմութեան մէջ:

Այսպէս, ուրեմն, բերուած բոլոր փաստերը աւելորդ անգամ հաստատում են մեր այն ենթադրութիւնը, որ Եսայի Նչեցին եթէ սկզբնապէս աշակերտած լինէր նաեւ Վարդան Արեւելցու նման «տիեզերալոյս» համարուած ամենահեղինակաւոր ուսուցչապետներից մէկին, ապա այդ մասին անպատճառ

40 Կղեմէս Գալանոս, Միաբանութիւն հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հոռովմայ, հ. 1, Հոռով, 1648, էջ 518:

ընդգծուած հպարտութեամբ ու երախտագիտութեամբ կը յիշատակէր նա ինքնակենսագրական բնոյթի իր հաղորդումներում, ուստի եւ բացառուած պէտք է համարել այն հնարաւորութիւնը, ըստ որի Ներսէս Մշեցու կենդանութեան ժամանակ իրեն բարոյապէս ճնշուած զգալու պատճառով Եսայի Նչեցին չի յիշատակել նաեւ Վարդան Արեւելցուն: Եթէ այդ այդպէս լինէր, ապա նրա՝ Ներսէս Մշեցու, մահուանից յետոյ Եսայի Նչեցին բնականաբար իրեն ազատ եւ անկաշկանդ պիտի զգար յիշատակելու իր բոլոր ուսուցչապետներին: Բայց տեսնենք, թէ ի՞նչ են ապացուցում Եսայի Նչեցու՝ ինքնուրոյնութեան եւ Գլաճորի համալսարանի ղեկավարման շրջանի վկայութիւնները:

Վենետիկի մատենադարանի՝ մանրանկարչական նշանակութիւն ունեցող 12-14-րդ դարերի Զեռագրերի ուսումնասիրման հիման վրայ Սիրարփի Տէր-Ներսէսեանի Ֆրանսերէն լեզուով հրատարակած «Les Manuscrits Arméniens Illustrés» des XIIe, XIIIe et XIVe siècles՝ մեծարժէք աշխատութեան վերջում բերուած են օգտագործուած գրչագրերի Յիշատակարաններն ու Յիշատակագրութիւնները. դրանց մէջ մեր ուշադրութիւնը գրաւեց 1917 համարի գրչագիրը, որը Աւետարան է, պատրաստուել եւ յօրինուել է՝ «յամս թուարբերութեան հոլովման ամանակի յարեթեան տումարի ԶԿԼ (1319) նոր սկսեալ ամի»: Պատուիրատուն եղել է Գլաճորի համալսարանի ուսուցչապետ եւ Եսայի Նչեցու ակադեմիա պաշտօնակից ու օգնական բարունապետ Դաւիթը. «Հոլովանեալ սուրբ Ստեփանոսիս, որ է երկրորդ Աթէնս եւ մայր ամեմայն իմաստից: Բայց գրեցաւ սա հրամանաւ եւ արդեամբ մեծ վարդապետին Դաւիթի /ի/ վայելումն անձին իւրոյ եւ յետ աստեաց յիշատակ իւրն հոգւոյ եւ իւրոց վարդապետաց...»⁴¹: Ստացողը Եսայի Նչեցին է, իսկ գրիչը՝ Պօղոսը. «Ստացաւ ի սուրբ եւ կենարբեր Աւետարանիս, սուրբ եւ տիեզերալոյս բարունապետին եւ աստուածախաւս վարդապետին Եսայի/եայ եւ ծնողաց իւրոց եւ աշխատաւորի սորա Պաղոսի եւ ծնաւորաց իւրոց...»⁴²:

Բայց հետաքրքրական է նշել, որ բուն Յիշատակարանը եղծուած է, եւ կարեւորագոյն տուեալները ջնջուած են ու նենգափոխուած յետագայ գրչի կողմից՝ փոխարինելով դրանք վերջինիս ցանկալի փոփոխութիւններով: Չնայած դրան, վերոյբերեալ Յիշատակագրութիւնների տուեալները օգնում են մեզ վերականգնելու բուն Յիշատակարանի ճշգրիտ տողերը. «Եամս թուարբերութեան հոլովման ամանակի յարեթեան տումարի, ԶԿԼ նոր սկսեալ ամի: Ես Սամաղարս (նախկին անունը ջնջուած եւ նորը աւելացուած, - գրում է Սիրարփի Տէր-Ներսէսեանը — Լ. Խ.) ետին վարժապետաց եւ կրսեր բանասիրաց, սնունդ եւ աշակերտ սուրբ առնն Աստուծոյ ներսէս վարդապետի, հոգէզարդ եւ մտավարժ փիլիսոփայի եւ ըստ մաքրութեան վարուց կրանից գովելի եւ հոշակաւոր, ընծայեցի զսուրբ Աւետարանս նուէր բարեաց սուրբ... Չոր դու ընկալեալ բարի մտաւք ով այրդ Աստուծոյ եւ խառնեցես ի յոգնահամբար զարդս ամենագեղս երկնային մարդ լուսոյ Սիրովնի, ի վայելումն ձերումդ անձին...: Եւ ի պատճառս սորին յիշատակեցես զանուն իմ տրուպ հանդերձ ծնողաւք եւ վարդապետոք...»⁴³:

Այստեղ ուշադրութեան է արժանի բանասիրական մի քանի զուգահեռների պարզարանումը, ուստի կանգ ենք առնում դրանց վրայ:

41 Sirarpie Der-Nersessian, Les Manuscrits Arméniens illustrés des XIIe, XIIIe et XIVe siècles, Paris, 1936, p. 180.

42 Անդ, էջ 179:

43 Անդ, էջ 180:

Նախ՝ պարզում է, որ յիշատակագրի Ներսէս Մշեցու աշակերտն է եղել. երկրորդ՝ յիշատակագրի, իր հերթին, հայցում է իրեն յիշել՝ վարդապետների հետ միասին, որոնք իր ենթակայութեան տակ են, հետեւաբար տարակոյս չի կարող լինել այն բանում, որ ինքը նոյնպէս ուսուցչապետ է եղել Յիշատակարանը գրելիս (1302 թ.). իսկ Եսայի Նչեցին, ինչպէս յայտնի է, սովորութիւն է ունեցել իր Յիշատակագրութիւնների վերջում գրել՝ «Չստացող սորին Եսայի յիշեցէք ծնողոք եւ վարդապետոք»⁴⁴, ինչպէս եւ քննարկուող քաղուածքում՝ «յիշատակեցես զանուն իմ տրուպ հանդերձ ծնողաւք եւ վարդապետոք...»: Դա այնքան բնորոշ է եղել Նչեցու համար, որ նոյնիսկ նրա աշակերտներն են իրեն բնութագրել այդպէս: Օրինակ, Յովհաննէս Հոռ-միայրեցին 1338 թ. ընդօրինակած «Գրութիւնք Դիոնիսեայ Արիսպագացոյ» երկի Յիշատակարանում գրում է. «...Արդ, որք յազտիք ինչ յաստուածազարդ տառէս եւ կամ արհինակ առնոյք, յիշեալիք զսրբազան բարունապետ իմ զԵսայի, հանդերձ ծնողաւք եւ վարդապետաւք...»⁴⁵: Երրորդ՝ վերլուծուող քաղուածքում «ես... յետին վարժապետաց եւ կրսեր բանասիրաց» արտայայտութիւնը նոյնպէս մատնում է յիշատակագրի անձնաւորութիւնը. Եսայի Նչեցին յաճախ է իրեն այլուր բնորոշում՝ «...Ես՝ նուաստ Եսայի կրտսեր բանասիրաց եւ յետին վարդապետաց...»⁴⁶ (համեմատի՛ր վերելինի հետ): Այս տեսակէտից ուշագրաւ է նաեւ այն մակագրութիւնը, որ Եսայի Նչեցին թողել է Կիլիկիայի կաթողիկոս Գրիգոր Անաւարդեցու հոռմէասէր քաղաքականութեան դէմ ուղղուած Արեւելեան Հայաստանի հոգեւոր եւ մարմնաւոր իշխանութիւնների նշանաւոր Թուղթն ստորագրողների ցանկում. «Ես Յեսայի յետին վարժապետ եւ կրտսեր բանասիրաց իմով աշակերտոքս համախոհ եմ այսմ գրոյ եւ վերագրեալ արանց»⁴⁷:

Այս բոլոր տուեալները, առանց վերապահութեան, համապատասխանում են Եսայի Նչեցու անձնաւորութեան հանգամանքներին, շխտելով արդէն նաեւ այն մասին, որ վերելում բերուած քննարկուող Զեռագրի այլ Յիշատակագրութիւններից նոյնպէս հաւաստում է, որ գրչագրի ստացողը հէնց Եսայի Նչեցին է:

Այսպիսով, քննարկուած վկայութեան մէջ որոշելուց յետոյ յիշատակագրի անձնաւորութիւնը, այժմ միանգամայն բացայայտում է մեզ հետաքրքրող խնդիրը՝ առնչակցութեան տեսակէտից. «Ես Եսայիս՝ ետին վարժապետաց եւ կրսեր բանասիրաց, սնունդ եւ աշակերտ սուրբ առնն Աստուծոյ ներսէս վարդապետի...»: Մեկնարանութիւնն այստեղ արդէն, ինչպէս ասում են, աւելորդ է:

Ինչ վերաբերում է վերը բերուած քաղուածքում «ծնողք» յոգնակի բառաձեւին, ապա դրանից չպէտք է հետեւեցնել, որ Եսայի Նչեցին գուցէ նկատի է ունեցել նաեւ, բացի Ներսէս Մշեցուց, այլ ուսուցչապետների: Դա միանգամայն բացառուած է: Այդ արտայայտութեամբ Նչեցին տուեալ կոնտեքստում ակնարկում է բացառապէս իր մարմնաւոր ծնողներին, այսինքն՝ հարազատ հօրը եւ մօրը. մանաւանդ, որ նոյն քաղուածքի սկզբում արդէն մի անգամ յիշել է հոգեւոր իր «ծնողին»՝ Ներսէս Մշեցուն յականէ - անուանէ:

1313 թուականին Եսայի Նչեցին պատուիրել է տալիս մի շքեղ Աւետարան,

44 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 206, թ. 352:

45 ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 301:

46 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 6089, թ. 283ր:

47 Ստեփանոս Օրբիլիանի, Պատմութիւն նահանգին Սրսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 469: Ընդգծումը իմն է - Լ. Խ.:

որի ծաղկողն ու զարդարողը զլաճորեան համայնարանի ամենակարկառուն մանրանկարիչներից Թորոս Տարօնացին է: Այդ գրչագիր աշխատութիւնը պահուում է Մաշտոցի անուան Մատենադարանում 6289 համարի տակ: Նրա 283ա-285ա էջերում կայ մի շատ արժէքաւոր Յիշատակարան, որը թողել է Եսայի Նչեցին. այնտեղ կարդում ենք. «Արդ, յայսմ ժամանակի ես՝ նուաստ Եսայի կրտսեր բանասիրաց եւ յետիմ վարժապետաց ցանկացող եղէ աստուածաբան եւ աւետարար աւետարանական տառիցս. ետու գրել զսա ի լրումն փափագանաց իմոց եւ ընձա/յ/եցի զսա (վասն) /ք/աւուրթեան իմոյ մեղուցեալ անձինս եւ յիշատակ քարեաց վարդապետիմ իմոյ Ներսիսի՝ մեծ եւ քաջ /հ/ոստորի եւ աստուածախաւս վարժապետի...»⁴⁸:

Սոյն գրչագիրը ուշագրաւ է նաեւ ա՛յլ առումով. բարեբախտաբար սրանում պահպանուած են մեր մշակոյթի երկու երախտաւորների նկարները որպէս Թորոս Տարօնացու հանճարեղ վրձինի արգասիք: Զեռագրի 141թ երեսում, Ղուկասի Աւետարանի սկզբում, խորանի ձախ եւ աջ մասերում, տեսնում ենք Եսայի Նչեցու եւ Ներսէս Մշեցու պատկերները ամբողջ հասակով. խորանի վերեւի մասի երկու ծայրերին կան մէկական հրեշտակների դիմանկարներ. կենտրոնում՝ Մարիամը, գրկին՝ Յիսուսը. իսկ մի քիչ ներքեւում, երկու կողմերին՝ կանգնած եւ բազուկները դէպի կենտրոն մեկնած, մատեան ստացողի դիրքում, Եսայի Նչեցին եւ Ներսէս Մշեցին. նկարների վերեւում երկաթագիր դրոշմուած է, ձախում՝ «ԵՍԱՅԻ ՎԱՐԴԱՊ.», աջում՝ «ՆԵՐՍԷՍ ՎԱՐԴ.»:

Այս երկու պատմական անձնաւորութիւնների տեղադրումը մանրանկարի միեւնոյն խորքի (Ֆոնի) վրայ՝ բնաւ էլ պատահական չէ: Ըստորում նկատենք նաեւ, որ դա ոչ թէ Թորոս Տարօնացու մտայնացումն է՝ իր ուսուցչապետի՝ Եսայի Նչեցու նկատմամբ տածած մեծ յարգանքից ու սիրուց դրոշմած (այդ դէպքում անհասկանալի կը լինէր Ներսէս Մշեցու պատկերումը), այլ, ընդհակառակն, հէնց Եսայի Նչեցու ցանկութիւնն այդպիսին է եղել. վերջինս ոչ միայն իր ուսուցչապետի հանգամանքով, այլեւ առաջին հերթին, իբրեւ Զեռագրի պատուիրատուն, միայն ինքը իրաւունք ունէր թելադրելու այդ գողտրիկ մանրանկարի բնոյթն ու կառուցուածքը, նրա կոմպոզիցիոն բովանդակութիւնը: Այդ մանրանկարում Եսայի Նչեցին պատկերել տալով իրեն եւ Ներսէս Մշեցուն, դրանով իսկ ուզեցել է իր անհուն սէրն ու խորին երախտագիտութիւնը յայտնած լինել իր մեծահամբաւ ուսուցչապետի նկատմամբ՝ յաւերժացնելով նրան հայ մատենագրութեան մէջ: Տարակոյս չի թողնում մեր այս պնդումը, երբ նորից վերյիշում ենք վերեւում բերուած Եսայի Նչեցու Յիշատակագրութեան հետեւեալ տողերը. «...ետու գրել զսա ի լրումն փափագանաց իմոց եւ ընձա/յ/եցի զսա... (վասն) /ք/աւուրթեան իմոյ մեղուցեալ անձինս եւ յիշատակ քարեաց վարդապետիմ իմոյ Ներսիսի՝ մեծ եւ քաջ /հ/ոստորի եւ աստուածախաւս վարժապետի...»:

Ինչպէս տեսնում ենք, յետագայ շրջանում էլ գրած իր Յիշատակագրութիւններում, Եսայի Նչեցին իր անձնաւորութիւնը ներկայացնելիս, որպէս իր միակ ուսուցչապետի, ճանաչում է Ներսէս Մշեցուն:

Այստեղից տրամաբանօրէն հարց է առաջանում՝ մեզ յուզող բուն խնդրին մօտենալու ճանապարհին. ե՞րբ է Եսայի Նչեցին աշակերտել Ներսէս Մշեցուն եւ որքա՞ն է տեւել նրա ուսումնառութիւնը: Այդ պարզելու համար անհրաժեշտ

48 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 6289, Թ. 283բ: Տե՛ս նաեւ «ԺԴ դարի Յիշատակարաններ», էջ 182:

է հետամուտ լինել նաեւ Ներսէս Մշեցու մշակութային գործունէութեան կարեւորագոյն գրուածքներին:

Անհրաժեշտ է ամէնից առաջ ընդգծել, որ մեր միջնադարեան մատենագրութեան մէջ չկայ մէկը, որի մասին ձեռագրական աղբիւրները այնքան առատօրէն Յիշատակագրութիւններ պահպանած լինեն, որքան՝ Եսայի Նչեցու: Աւելին՝ չկայ մի ուրիշը, որը այնքան շոտայօրէն բնութագրուած լինի ուսումնագիտական մակդիրների անժուկալ վերագրումներով, որքան նա: Եւ դա միանգամայն հասկանալի է⁴⁹:

Նչեցուն վերագրուող մակդիրներն ու բնութագրումները, որքան էլ չափազանցումների եւ երախտագիտական զեղումների ընդգծուած երանգ ունենան միաժամանակ, այնուամենայնիւ, իբրեւ ճշմարտութեան կորիզ, դրանք համապատասխանում են նրա իմացական այն փայլուն արժանիքներին, որոնցով նա, անտարակոյս, օժտուած է եղել. դրանք պատճառաբանում եւ իմաստաւորում են Եսայի Նչեցու ոչ միայն մատենագրական ժառանգութեամբ, այլեւ մանաւա՛նդ գործնական - մանկավարժական այն բեղմնաւոր ու բազմադիր զործունէութեամբ, որի հետեւանքներն ու նշանակութիւնը մեր մատենագրութեան եւ ընդհանրապէս մեր մշակոյթի զարգացման համար անխորաչափելի են: Այս իմաստով իրաւացի է Գ. Յովսէփեանը, երբ գրում է. «Որքան եւ չափազանցութիւն լինի գովասանքների մէջ եւ մասամբ հետեւողութիւն սովորական դարձած արտայայտութիւնների, անուրանալի է մարդու (իմա՝ Եսայի Նչեցու - Լ.Ն.) մեծ հոշակն ու հեղինակութիւնը, որ կ'երբեմնայ եւ Գլխաճորի վաթսուցամեայ արդիւնքի մէջ...»⁵⁰:

Առաջին վկայութիւնը Եսայի Նչեցու ուսուցչապետութեան մասին, որ ձեռագրական աղբիւրների միջոցով հասել է մեզ, 1291 թուականից է՝ «աշակերտ բանի» ճանաչուած Յոհաննէսի (հաւանաբար Մործորեցու) կողմից: Յիշատակագիրը նրան յորջորջում է «գիտնական եւ արդիւնական, մեծ հոստոր».⁵¹ «Ի թւիս ԶՆ (1291) գրեցաւ Մեկ/ն/ութիւն կաթուղիկէիս, ձեռամբ բազմամեղ եւ սուտանուն կրանաւորի Յոհաննիսի աշակերտի բանի... ի վարժապետութիւն գիտնական եւ արդիւնական մեծ հոստորի յԵսայ/յ/ի...»⁵¹:

Կարեւոր է անդրադառնալ վերջին երկու մակդիրներին, որոնց իմաստային մասնաւորուած առումները իւրայատուկ են միջնադարեան մեր վարդապետարանների, առաւելաբար՝ Գլխաճորի համալսարանի ուսուցչապետներին. «արդիւնական»-ը բառիմաստային ընդհանուր առումով նշանակում է՝ 1. «երկրագործ՝ մշակ», 2. «արդիւնք՝ բերք տուող». նաեւ՝ 3. «բերքառատ». իսկ փոխաբերական իմաստով՝ 4 «բովանդակալից», «իմաստաւոր», 5. «չահեկան», նաեւ՝ 6. «վաստակաւոր», «բեղմնաւոր ու արդիւնաշատ»: Օրինակ՝ «Կարծիցէ որ գինքն բաւական՝ ի ճարտասանականն հանճար, այլ ոչ արդիւնական ինչ համեղութիւն գուցէ ի բանս նորա» (ՆՉԲ, հ. Ա, էջ 350) նախադասութիւնը աշխարհաբարով թարգմանուած է՝ «Մարդ կարծում է, որ ինքը բաւական

49 Ի դէպ, Եսայի Նչեցու գիտունութեան հոշակը աւանդաբար փոխանցուելով սերնդից սերունդ՝ հասել է նաեւ մինչեւ մեր օրերը: Այս առնչութեամբ Երեւանի Պետական Համալսարանի աշխատակից, բնիկ ասուցնի, Բագրատ Մարգարեանը ուշագրաւ տեղեկութիւն յայտնեց մեզ այն մասին, որ զեռ այժմ էլ ասուցնի ձեռներին կրող բացառիկ իմաստուն մարդու հանդիպելիս զարմացական հիացրով բացականչում են՝ «Ո՞րմ գու նշագիտուն չես...»: Ըստորում մէկին թերահաւատութիւն ընծայելիս եւս հեղնում են նրան դարձեալ նոյն արտայայտութեամբ:

50 Գ. Յովսէփեան, Պատրիարքական Պոռտիանք..., մասն Բ, էջ 202: Ընդգծումը իմն է - Լ.Ն.:

51 Ղ. Ալիշան, Հայագիտութիւն, էջ 525:

խելամիտ է հոետորութեան մէջ, սակայն նրա խօսքում իմաստային համե-
ղութիւն չկայ», այսինքն՝ ճոռմարան է, բայց ոչ՝ պերճախօս - բառի դրական
առումով: Իսկ մեր մատենագրութեան մէջ հանդիպող «արդիւնական վարդա-
պետ» կապակցութեան մէջ այն ստանում է իմաստային տարբեր բովան-
դակութիւն՝ նշանակելով իբրեւ «վաստակաւոր, արդիւնաշատ գիտնական»՝
ինչպէս գրաւոր արտադրանքի, այնպէս էլ աշակերտների եւ «ստասաւոր բանի»
մարդկանց առատահունձ պատրաստման առումով: Համեմատի՛ր. Վարդան
Արեւելցու կապակցութեամբ Կիլիկիայի Կոստանդին կաթողիկոսը իր յայտնի
Շրջաբերականում ասում է. «...Եւ առաքեցի առ ձեզ գարդիւնակամ վար-
դապետդ զՎարդան փոխանակ անձին իմոյ...»⁵²: «Գրիգորի գիտնական եւ ար-
դիւնակամ հայոց վարդապետի համառօտեցաք արարեալ Մեկնութիւն Եւազրեայ
սրբոյ»⁵³, «...Ստացող մատենիս՝ գործական եւ արդիւնակամ վարդապետ
Դաւիթ...»⁵⁴:

Կայ նաեւ «արդիւնական» մակդերի կամ տիտղոսի առաւել նեղ՝ զուտ
աստուածաբանական բնոյթի բացատրութիւնը, որը տուեալ դէպքում ամենեւին
էլ չի պատշաճում եւ կամ քիչ է առնչում Եսայի Նչեցուն. ըստ այդ մեկնաբան-
ման, արդիւնակամ վարդապետ են ասում նրան, ով Աստուծոյ պատուիրան-
ներին կառչած՝ կատարում է դրանք անթերի կերպով, բայց դեռեւս վերահասու
չէ աստուածային գիտութեանը: Այսպէս՝ «Արդիւնական զայն ասէ, որ զպատ-
ւիրանս Աստուծոյ բուռն հարեալ կատարէ անթերի, բայց դեռ չէ ժամանեալ
յաստուածային գիտութիւնն»⁵⁵:

Այս բոլորից ինքնատիւնքեան հետեւում է, որ դեռեւս 1291 թուականից
Եսայի Նչեցին արդէն ճանաչուում է իբրեւ «վաստակաւոր եւ արդիւնաշատ գիտ-
նական»:

Ի դէպ՝ ուշագրութիւն պիտի դարձնել Նչեցու վերաբերեալ մեր բերած
քաղուածքում «աշակերտ բանի» արտայայտութեան վրայ, որով բնութագրում է
իրեն Յովհաննէս յիշատակագիրը. միջնադարեան մեր մատենագրութեան մէջ
նման յորջորջումը չի տրուում պատահական գրիչների, այլ միայն՝ նրանց,
որոնք հետամուտ են վարդապետական ուսումնառութեան. իսկ «սպասաւոր
բանի» արտայայտութիւնը, որով յաճախ իրենց ներկայացնում են Գլաճորի
համալսարանի ուսումնականները, գործ է ածուում վարդապետական կոչում
ունեցող մտաւորականների նկատմամբ, որոնք իբրեւ հայ մատենագրութեան
մշակներ, ծառայում են նրա անդաստանում՝ կամ որպէս մատենագիրներ,
մեկնիչներ, բնագրագէտներ, կամ էլ որպէս հայ մատենագրութեան դասախօս-
ներ («բարուններ»):

Միւս կողմից՝ «մեծ հոետոր» արտայայտութիւնը պիտի հասկանալ ոչ
միայն իր ուղղակի իմաստով՝ իբրեւ ճարտասան ու բեմբասաց, որպիսին իրօք
հանդիսանում էր Եսայի Նչեցին Գլաճորի համալսարանում իր դասաւանդած
առարկայով, այլեւ որպէս խորագէտ ուսումնական եւ հմուտ մատենագէտ
(Իհարկէ վերջին իմաստով՝ առաւել նուազ յաճախականութեամբ է կիրառ-
ւում): Այդպէս եւ այլ յիշատակագիրներ Եսայի Նչեցուն բնութագրում են
իրբեւ «վսեմական անյաղթ հոետոր»⁵⁶, «եռամեծ եւ անյաղթ վարժապետ եւ

ժրաջան հոետոր»⁵⁷:

Բնականաբար Յովհաննէս յիշատակագրի 1291 թուականին թողած վկայու-
թեան կապակցութեամբ օրինական հարց է ծագում. իսկ ինչո՞վ բացատրել նախ-
ընթաց եօթ տարիների լուռութիւնը Եսայի Նչեցու ուսուցչապետութեան ժամա-
նակաշրջանի վերաբերեալ: Իհարկէ՝ նրանով, որ այդ շրջանում յամառ եւ
յարատեւ ջանքերի գործադրմամբ Եսայի ուսուցչապետը նոր հիմքերի վրայ էր
վերակառուցում Ներսէս Մշեցուց ժառանգած իր դպրոցը՝ բարձրացնելով այն
համալսարանական մակարդակին, ինչպէս նաեւ ուսումնական իր առաջին
սաների արգասաբեր հունձքաբաղով: Մանուէլ վարքագիրը այս առնչութեամբ
յայտնում է, որ «ժողովեցան առ նա (Իմա՛ առ Եսայիաս — Լ.Խ.) քաղումք
յամեմայն գաւառաց յաշակերտութիւն Աստուածաշունչ գրոց գիտութեան»⁵⁸:

Անտարակոյս, Եսայի Նչեցու բացառիկ հեղինակութեան ու դիրքի օգտին է
խօսում նաեւ այն փաստը, որ նա 1295 թուին իր ստորագրութիւնն է դնում
պաշտօնական այն համախօսականի տակ, որ ուղարկում են Արեւելեան Հայաս-
տանի աշխարհիկ եւ հոգեւոր իշխանութիւնները Կիլիկիայի կաթողիկոս Գր.
Անաւարդեցուն. ըստորում բնորոշ է եւ այն, որ վաւերացնելիս այդ փաստա-
թուղթը, Եսայի Նչեցին իրեն լիազօրուած է համարում հանդէս գալու նաեւ իր
վարդապետների ու աշակերտների անունից, առանձին ծանրախոհութեամբ ու
պատասխանատուութեամբ յայտարարելով. «Ես Եսայի՛ կրսեր բանասիրաց եւ
յետին վարժապետ, իմով աշակերտօքս համախոհ եմ. եւ միաբան եմ այսմ գրոյ
եւ վերոյգրեալ արանցս...»⁵⁹: Յայտնի է, որ Եսայի Նչեցին այլ համախօ-
սականների տակ նոյնպէս դրել է իր ստորագրութիւնը: Նշանակում է, որ Եսայի
Նչեցին արդէն ճանաչուած անձնաւորութիւն էր ոչ միայն ուսումնականների
շրջանում, այլեւ հասարակական խաւերում: Այս պնդումը առաւել քան
հաստատում է նաեւ նրանով, որ փոխադարձ վկայութիւններ կան նաեւ Գր.
Անաւարդեցի կաթողիկոսի կողմից, երբ վերջինս Եսայի Նչեցուն, իբրեւ
հեղինակաւոր անձնաւորութիւն, դիմում է ամենայն պատշաճութեամբ ու
յարգալիրութեամբ: Յատկանշական է նաեւ, որ որպէս ամենահեղինակաւոր եւ
պատկառազու անձնաւորութիւն, Եսայի Նչեցուն սիրաշահելու մասնաւոր
դիտաւորութեամբ՝ Գրիգոր Անաւարդեցին նոյնիսկ գրչագիր աշխատութիւն է
նուիրում եւ ուղարկում այն յատուկ նուիրակի՝ Կեսարիայի արքեպիսկոպոսի
միջոցով՝ անձամբ իր անունից: «Ձեք Գրիգորիս ծառայ Աստուծոյ եւ ողոր-
մութեամբ նորին կաթողիկոս/ա/ ամենայն Հայոց ընձա/յ/եցի զգիրքս Եսայի
վարդապետին, ի ձեռն մեր հաւատարիմ լիկատին՝ տէր Կոստանդեա, արքեպիս-
կոպոսին Կեսարու, առաքեալ յարեւելս ի թվիս ՉՃԴ (1305)»⁶⁰: Աւելի՛ն. Եսայի
Նչեցին իր դիրքով այնպիսին էր, որ նոյնիսկ գերադաս էր դիտուում իր
ժամանակի բոլոր ուսուցչապետների ու վարդապետների, իսկ մասնաւորապէս
գիտական-իմացական հարցերում՝ նաեւ նոյնիսկ կաթողիկոսի վերաբերմամբ:
Պատահական չէ, որ միարարական շարժման դէմ ծաւալուած ամենաթէժ
պայքարի ժամանակաշրջանում, երբ տիրում էր ընդհանուր տարտամութիւն ու
չփոթութիւն ու ծագած միարարների քայքայիչ աշխատանքների հետեւանքով,
եկեղեցական կարգերի եւ ժամասացութեան խնդիրների որոշման ու ճշգրտման
համար Արեւելեան Հայաստանի (Սիւնիքի) վարդապետները եւ վանքերի
առաջնորդները գրաւոր դիմում են միայն Եսայի Նչեցուն, որպէսզի վերջինս

52 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 298:

53 Թ. Տաշեան, Մայր ցուցակ, էջ 697:

54 ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 335:

55 Թ. Տաշեան, Մայր ցուցակ, էջ 1038:

56 ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 272:

57 Անդ, էջ 301:

58 Մաշտոցի անունի Մատենադարան, ձեռ. 1511, թ. 327ա:

59 Ստ. Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Միսական, էջ 462: Ընդգծումը իմն է - Լ.Խ.:

60 ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 35:

իր հեղինակաւոր կարծիքը նոյնպէս գրաւոր յայտնի՝ փարատելու համար կասկածներն ու տարակուսանքները: Նրա այդ փոքրիկ աշխատութիւնը վերնագրուած է՝ «Թուղթ վասն կարգաց եկեղեցւոյ եւ ժամուց զոր ասացեալ է Եսայի վարդապետի. ի ինչորոյ վարդապետաց Սիւնեաց եւ առջնորդացն վանորէից աստուածասէր կրօնաւորաց»⁶¹:

Հարկ է նշել, որ 1300-ական թուականներից սկսած ձեռագրական աղբիւրներում ուսուցչապետ Եսայի Նչեցուն բնութագրող Յիշատակագրութիւնները դառնում են առաւել յաճախակի եւ պերճախօս:

Ուշագրաւ է դիտել, որ Եսայի Նչեցին իր ուսումնականների կողմից ճանաչուած է նաեւ իբրեւ «պուետիկոս մեծ բարունի»:

«Ո՛վ վարդապետ սուրբ եւ բարի
Եւ պուետիկոս մեծ բարունի,
Յորժամ, որ դիրքս առ քեզ լինի,
Որ է մատեան մեծի Դաւթի,
Յիշման առնես զիս արժանի
ԸզՄարտիրոս Սեբաստացի...»⁶²:

«Պուետիկոս» մակդիրը մեր մատենագրութեան մէջ ունի մի շարք նշանակութիւններ՝ բանաստեղծ, բանահիւս, քերթող՝ «քերական» իմաստով, իսկ առաւել լայն առումով՝ իբրեւ իմաստասէր կամ իմաստուն (ՆՀԲ, հ. Ա, էջ 660): Այս նշանակութիւններից պատշաճագոյնը տուեալ քաղուածքում՝ «քերթող՝ քերական» եւ «բանահիւս» առումներն են Եսայի Նչեցու համար: «Իմաստունի» եւ կամ «իմաստասէրի» նշանակութեամբ ձեռագրական աղբիւրներում արդէն լայն կիրառում են ունեցել հէնց «իմաստասէր» կամ «փիլիսոփայ» մակդիրները, հետեւաբար «պուետիկոսի» գործածութիւնը այստեղ պիտի հասկանալ իր ուղղակի իմաստներով՝ իբրեւ բանահիւս եւ քերթող: Նման բացատրութիւնը հիմնաւորում է մատենագրական այն ժառանգութեամբ, որ թողել է Եսայի Նչեցին. նրա «բանահիւս» լինելու անսքող ապացոյցն է՝ «Մեկնութիւն Եղեկիէլի» աշխատութիւնը, իսկ բանահիւս եւ քերթող՝ քերական լինելու պերճախօս վկայութիւնը՝ «Վերլուծութիւն քերականութեան» երկը: Ինչպէս նրա այս աշխատութիւնների քննութիւնը ցոյց է տալիս, Եսայի Նչեցին լայն ծանօթութիւն է ունեցել նախընթաց շրջանի մեր մատենագրութեան ինչպէս ինքնուրոյն, այնպէս էլ թարգմանակա՝ երկերին, որոնցից նա օգտուել է այնքան հմտաբար՝ «բանասիրորէն եւ բանահիւսորէն»: Ինչպէս ճիշդ կերպով դիտում է Գ. Յովսէփեանը, «գարմանալի է աղբիւրներից օգտուելու նրա ընդունակութիւնը. այլեւայլ աղբիւրներից առնուած կտորները այնպէս է կապում, միացնում իրար հետ, որ ամբողջական պատկեր է ստացւում...»⁶³: Բացի դրանից, կայ նաեւ ժամանակակիցների վկայութիւնը նրա բանասէր կամ բանահիւս լինելու մասին: Ի դէպ՝ բանասէր կամ բանահիւս մակդիրները ձեռագրական աղբիւրներում ունեցել են ինչպէս իմաստային տարբերութիւններ ու նրբերանգներ, այնպէս եւ ընդհանրութիւններ. եթէ «բանասէր» ասելով միջնադարում հասկացւում էր «ուսում, գիտութիւն, միտք, բան սիրող», այլեւ՝ աղբիւրագէտ կամ մատենագէտ, ապա բանահիւս ասելով՝ «բանաստեղծ», այլեւ՝ իմբագրող, ընդարձակ աշխատութիւնները կամ մեկնու-

թիւնները համառօտող, ինչպէս եւ մեկնողական բնոյթի երկ յօրինող: Բայց վերջին հաշուով՝ բանահիւսը միաժամանակ նաեւ բանասէր է: Ընդգծելով Եսայի Նչեցու՝ բանահիւսական արտակարգ շնորհն ու հմտութիւնը, յիշատակագիրը նրան համարում է Հայկեան սեռի թորգումայ տան «լուսատուն» եւ «համառօտիչ բանին», ուստի եւ աղբրում է վախճանուելուց յետոյ նրան դասել լուսաւորիչ եւ «աստուածաբան» վարդապետների, այդ թւում նաեւ մեծ Մաշտոցի շարքը. «...Ձոր մաղթեմ Աստուծոյ, զի տացէ զսա պարագայց ամօք եւ խաղաղական կենօք ընդ երկայն աւուրս լուսատու եւ համառօտիչ բանից նուագեալս սեռի Հայկեան եւ տանս թորգումայ. եւ ելիցս աստեացս մասնակից արասցէ սրբոց լուսաւորչացն եւ աստուածաբան վարդապետացն, Բարսղի, Աստուածաբանին, Նիւսեայ եւ սրբոյն Մեսրոպայ»⁶⁴:

Եսայի Նչեցու՝ «բանասէր» եւ «բարահիւս» լինելու անվիճելի իրողութեան մասին, ի յաւելումն եւ հաստատումն վերը բերուած վկայութիւնների եւ փաստարկումների, ունենք նաեւ իր իսկ խոստովանութիւնը՝ որպէս սրբագրիչի, իմբագրողի եւ մեկնիչի, որը եւ իրօք ապացուցւում է Նչեցուց մեզ հասած մի շարք Ձեռագրերում արուած ինքնագիր լուծմունքներով ու նշումներով. «Ձեռուստ եւ մեղապարտ ոգի Եսայի, - կարդում ենք իր թողած մի Յիշատակագրութեան մէջ, - մի՛ մոռանայք յիշել ի բարիս: Ուղղեցի ի սա գստոր, զկետ, եւ գրան, եւ գտուն: Եւ ի տեղիս դժուարալոյծ բանիցն գրեցի լուծմունս իմով ձեռաւ որպէս տեսանէք, զի ի ձեռն սակաւուս շահեցայց ի ձեռն յիշիլ միշտ ծնողաւ եւ վարդապետաւ»⁶⁵:

Ստեփանոս Օրբելեանը Եսայի Նչեցուն համարում է «բարունների վեհագոյնը եւ նրանց անբեր մեծութիւնը», օժտուած՝ «մեծապէս իշխանութեամբ» եւ «հանճարագարդ իմաստութեամբ», փառաւորուած՝ «մեծապարզեւ շնորհաւ»: «Վեհագոյն եւ անշարժ գլուխ բարունաց վարդապետին վաստակաւոր... մեծապարզեւ շնորհաւ բարգաւաճեալ, մեծահանգէս իշխանութեամբ եւ համարագարդ իմաստութեամբ վեհագոյն երեւեալ...»⁶⁶: Միայն կը լինէր դրուատանքը սոսկ երախտիքի գեղում համարելը. նոյնիսկ այս չափազանցուած գովեստի մէջ առկայ է ճշմարտութեան հատիկ, օբյեկտիւութեան հիմք. այն, որ սոյն քաղուածքում նկատի է առնուած եւ ընդհանրացուած Նչեցու ոչ միայն բարունների եւ նոյնիսկ բարունապետների մեծը, «գլխաւորը» լինելու հանգամանքը հէնց իր իսկ գիտական կաճառում - Գլաճորի համալսարանում, այլեւ ընդհանրացուած ձեւով տրուած է նաեւ Եսայի Նչեցու՝ ճանաչուած ու գնահատուած ծառայութիւնները հայ մշակոյթի վերընձիւղման ու խթանման գործում: Ըստրուած կարեւոր է ընդգծել այն հանգամանքը, որ նման բնութագրումները ոչ թէ պատահական գրչի կամ կիսագրագէտ մարդու անպատասխանատու արտայայտութիւններ են, այլ իր ժամանակի ամենաբարձր եզրին՝ մտաւորականի՝ գիտնականի ու մատենագրի, ինչպէս նաեւ հասարակական-քաղաքական ականաւոր գործչի հաղորդումները:

Մկրտիչ Բջնեցին չափածոյ իր Յիշատակարանում հաստատում է Ստեփանոս Օրբելեանի վերը արած պնդումը՝ Եսայի Նչեցուն ներկայացնելով իբրեւ «բարունաց վարժապետի, որն հասել է ճշմարտութեան ամենաբարձր եզրին», եւ ահա, օր ու գիշեր հակուած մատենագրական երկերի վրայ՝ ուսումնասիրում է մեր մատենանները: Ի դէպ ասենք, որ սոյն չափածոն իր կառուցուածքով եւ ձեւով յիշեցնում է 1284 թուականին Ներսէս Մշեցուն ձօնուած Մկրտիչ

61 Յ. Տաշեան, Մայր ցուցակ, էջ 137:

62 Ժ. Գարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 103:

63 Գ. Յովսէփեան, Խաղաղեանք կամ Պոռչեանք... մասն Բ, էջ 267:

64 Ղ. Ալիշան, Միտան, էջ 133:

65 Մաշտոցի անուան Մատենագրարան, ձեռ. 167, թ. 55ա:

66 Մաշտոցի անուան Մատենագրարան, ձեռ. 848, թ. 79բ-86ա:

Մլիճեցու յանգաւոր Յիշատակարանը, միայն այն տարբերութեամբ, որ այստեղ փոփոխուած են դէպքերն ու դէմքերը:

«Առ ոտս հաւր մեր Եսայի,
Եւ բարունեաց վարժապետի,
Հասեալ ի ծայրս իմաստ բանի,
.....»

Ի գիշերի եւ տուրնջենի
Աստուածային բանիւ բերկրի,
Ըստ տէրունեանն հրամանի,
Քննէր զգիրս մատենի...»⁶⁷:

Աւելի՛ն՝ յիշատակագիրը նոյնիսկ Եսայի Նչեցուն համարում է այնպիսի մի «հանճարեղ» անձնաւորութիւն, առանց որի կեանքը պատկերացնել չի կարողանում...:

«Զի առանց այսմ հանճարի,
Կեանս անհնարին ոք ընդունի»⁶⁸, -

յայտարարում է նա: Իհարկէ, սա տարփողման անզուսպ զեղում է ժամանակի, որը, յամենայն դէպս, պայմանաւորուած է Եսայի Նչեցու ճանաչուած ու գնահատուած հեղինակութեամբ ու համբաւով, որպիսին վայելում էր նա ուսումնականների շրջանում:

Մի այլ ուսումնական վարդապետ 1302 թուականին ընդօրինակած «Մեկնութիւն սաղմոսաց Ներսիսի Լամբրոնացւոյ» Զեռագիր մատենանի Յիշատակարանում ուշագրաւ տեղեկութիւններ է յայտնում ինչպէս Եսայի Նչեցու եւ Դաւիթ Սասնեցու, այնպէս էլ Պլաճորի մասին: Եսայի Նչեցուն բնութագրում է նա իբրեւ «բաջահանճար փիլիսոփայ» եւ հոետորական տաղանդով օժտուած անձնաւորութիւն՝ «բանիբուն ճարտար», որն իբրեւ «խորաթափանց գիտնական» աստուածաբանական երկերի՝ միջնադարի տիրապետող գաղափարախօսութեան դրոյթների ու հարցադրումների վերձանման եւ իմաստաւորման մէջ հասել էր ընդգրկման այնպիսի խորութեան ու մանրակրկիտութեան, որ «գերալցեալ իբրեւ գարեգակն փայլէր յաշխարհի», - յայտարարում է վարժագիրը⁶⁹: Ի դէպ՝ Լամբրոնացու Մեկնութեան ստացողը եղել է հէնց Եսայի Նչեցին: «Որում յոքնատենչ ըղձիւք բաղձացեալ բաջահանճար փիլիսոփայն եւ բանիբուն ճարտարն, միջամուխ մակացում աստուածայնոց տաղից, աստուածիմաստ եւ տիեզերալոյս բաբունապետն Եսայի»⁷⁰: Այստեղ անհրաժեշտ է բացայայտել ընդգծուած բնութագրումների բովանդակութիւնը, որոնց կիրառութիւնը իմաստային իւրայատուկ նշանակութիւն եւ երանգ է ունեցել միջնադարի համար. այլապէս զրանք կը թուան պարզապէս դրուատական խօսքեր ու զեղումներ: Իրականում, սակայն, ամենեւին էլ այդ այդպէս չէ:

Նախ՝ ինչպէ՞ս էին պատկերացնում միջնադարում իմաստասէրին կամ փիլիսոփային ուսումնականների շրջանում: Ելնելով մատենագրական տուեալներից, հարկ է նշել, որ իմաստասէր կոչուելու համար առաջադրուած էին որոշակի պահանջներ, որոնց բաւարարման համար ենթական անպայման օժտուած պէտք է լինէր համապատասխան յատկանիշներով ու կարողութիւններով: Նման պահանջների առաջադրումը, ինչպէս յայտնի է, մշակուած,

67 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 1409, թ. 330ա:
68 Անդ:
69 ՔԴ դարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 7:
70 Անդ:

տեսական ընդհանրացման է ենթարկուած միջնադարի վարդապետարաններում գործող եւ ուսումնական կարեւորագոյն ձեռնարկ համարուող իմաստասիրական երկերում ու Մեկնութիւններում: Բացի դրանից, նկատի պիտի ունենալ, որ այն ժամանակուայ տեսական միտքը՝ գիտութիւնների ու զրանց առարկաների դասակարգման, զրանց փոխյարաբերութիւնների որոշման, դերի ու նշանակութեան հարցերը առաւելապէս մշակուած եւ ամփոփուած են փիլիսոփայական աշխատութիւններում: Այդ իսկ պատճառով էլ, մեզ հետաքրքրող հարցի պատասխանը գտնելու համար անհրաժեշտ է դիմել իմաստասիրական երկերին:

Այսպէս, ըստ միջնադարում ընդունուած պատկերացման ու տեսական ըմբռնման, իմաստասիրութիւնը բացայայտուած է իր վեց սահմանումներով. դրանք են՝ 1) իմաստասիրութիւնը գիտութիւն է գոյերի մասին, 2) գիտութիւն է աստուածային եւ մարդկային իրողութիւնների մասին, 3) խորհրդածութիւն է մահուան մասին, 4) նմանուողութիւն է Աստուծոյ՝ ըստ մարդկային կարողութիւնների, 5) իմաստասիրութիւնը արուեստների արուեստն է եւ գիտութիւնների գիտութիւնը («իմաստասիրութիւն է արհեստ արհեստից եւ մակացութիւն մակացութեանց»), 6) իմաստասիրութիւնը սէր ունենալն է հէնց իմաստութեան նկատմամբ⁷¹:

Ինչպէս կարելի է հետեւցնել իմաստասիրութեան այս սահմանումների բնոյթից ու տարողութիւնից, շատ բան է պարտաւորեցնում իմաստասէր-փիլիսոփայ լինելը: Բացի դրանից, իմաստասիրական երկերում, ինչպէս եւ հէնց Եսայի Նչեցու աշխատութիւններում, ուղղակի ցուցումներ կան նաեւ այն մասին, թէ ինչպիսի՛ն պէտք է լինի առհասարակ իմաստասէր-փիլիսոփան. վերջինս բնորոշուած է, ինչպէս ոգեղէն Աստուածը, երեք յատկանիշներով. ա) օգտակարութեամբ («բարեաւ»), այլ կերպ ասած՝ հոգածութեամբ ու խնամատարութեամբ՝ «անկատար հոգիների» նկատմամբ, որոնց բերում -հասցնում է նա դէպի «կատարեալ գիտութիւն»: Եսայի Նչեցին ասում է. «Կատարեալ իմաստասէրն ամենեցուն խնամ տանի եւս անկատար հոգոյն, ի ձեռն գիտութեան՝ զոգտում ի գիտութիւն ամէն»⁷²: Երկրորդ՝ գիտութեամբ, այսինքն՝ «կատարեալ» իմաստասէրը պարտաւորուած է ամէն ինչ գիտենալ, մանաւանդ՝ օգտակար բաները. Նչեցու խօսքերով՝ «իսկ գիտնականաւն կերպարանի, զի որպէս Աստուած զամենայն ինչ գիտէ, նոյնպէս եւ կատարեալ իմաստասէրն զամենայն ինչ խոստանայ գիտել»⁷³: Երրորդ՝ կամբով ու կարողութեամբ. կատարեալ իմաստասէրը եթէ ցանկանայ հնարաւոր բաներ՝ կը կարողանայ իրագործել զրանք. հետեւաբար նա պէտք է օժտուած լինի նպատակաւազ կորովով: Այս առթիւ Նչեցին ասում է. «Իսկ կարելեալն՝ զի որպէս Աստուած զամենայն ինչ կարէ եւ կամի՝ նոյնպէս եւ կատարեալ փիլիսոփոսն եւ վարդապետն՝ որչափ ինչ կարող գոյ եւ կամի»⁷⁴:

Հիմնականում սրանք են այն յատկանիշները, որոնցով օժտուած մտաւորականը միջնադարում, ինչպէս եւ անտիկ աշխարհում, ճանաչուած է իբրեւ իմաստասէր-փիլիսոփայ: Միւս կողմից՝ երբ աչքի առաջ ունենանք Եսայի Նչեցու վաստակը՝ ինչպէս գրաւոր արտադրանքի, այնպէս էլ նա՛մանաւանդ գիտա-

71 Տե՛ս Դաւիթ Անյաղր, Սահմանք իմաստասիրութեան, աշխատասիրութեամբ Ս. Արեւշատանի, Երևան, 1960, էջ 56: Ի դէպ՝ Դաւիթ սոյն աշխատութիւնը Պլաճորի համալսարանի ամենակարեւոր դասագրքերից է համարուած: Այս մասին խօսք կը լինի նաեւ յետագայում:
72 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 2187, թ. 143ա:
73 Անդ:
74 Անդ:

մանկավարժական գործունեությունն առումով՝ ապա կը տեսնենք, որ իմաստասէր փիլիսոփայի վերոյիշեալ պահանջները միանգամայն համապատասխանում են Նչեցու հոգեւոր արժանիքներին ու իմացական կարողութիւններին, իհարկէ, իր դարաշրջանի սահմանափակումներով եւ, հասկանալի է, առանց աստուածայնութեան եւ ամենակարողութեան ամենադոյզն վերագրումների:

Ի հաստատումն այս պնդման, այլ յիշատակագիրներ եւս Եսայի Նչեցու համբար ներբողելիս, հռչակում են նրան որպէս «մեծ սոփեստոս», որ նոյնն է նշանակում, ինչ «քաջահաճար փիլիսոփան»։ «Արդ գրեցաւ Աստուածաշունչ տառս այս յառաջնորդութեան լուսաւոր առնս Աստուծոյ, մեծի սոփեստոսի, Եսայի վարդապետի»⁷⁵:

Աւելին. Նչեցուն բնութագրում են նաեւ իբրեւ «տէլէտս իմաստից»․ «...Մերացեալ եւ լի իմաստութեամբ, ցուպ ի ձեռին առեալ, զտհաս եւ զանիմաստ համբակս ժողովէ ի փարախ իմաստութեան, ընդ որ եւ այժմ է տեսանել, զի ի բազում գաւառաց կան դեգերեալ առ պէտս վարժից եւ տէլէտս իմաստից...»⁷⁶: «Տելէտ» բառը յունարէն է՝ τηλετή, որը այս կապակցութեան մէջ նշանակում է՝ «գլուխ իմաստասիրաց կամ հոետորաց»․ զա միաժամանակ ունի նաեւ հետեւեալ առումները՝ «սրբազնութիւն, նուիրագործութիւն եւ նուիրական ոք» (ՆՀԲ, հ. Բ, էջ 862): Նշենք նաեւ, որ այս մակդիրը մեր մատենագրութեան մէջ վերագրուած է նաեւ Գրիգոր Մագիստրոսին, 11-րդ դարի նշանաւոր գիտնական եւ ուսուցչապետ Գրիգոր Հնձացուն եւ ուրիշներին: «Բիւզանդական շրջանին գործածուած է իբրեւ տիտղոս բարձրագոյն եկեղեցականներու», - գրում է Ն. Ակինեանը⁷⁷: Բայց այս վերջին իմաստը քիչ է առնչում Եսայի Նչեցուն:

Այս բոլոր վկայութիւնների մէջ առաւել անմիջականութիւն եւ իմաստասէրի էութիւնը բացայայտող դիպուկ արտայայտութիւն ունի Ստեփանոս Օրբելեանը, որով բոլոր տեսակի կասկածները փարատուած են. նա իր մի Շրջաբերական նամակում՝ թափանցիկ ակնարկով եւ իրազեկ վկայողի հանգամանքով գրում է՝ խօսքն ուղղելով Եսայի Նչեցուն. «Գերահռչակելու՞մ յոյժ, ծայրագոյն պատուականութեամբ վեհ եւ ամենաուստ արգասիք, բազմայճառագայթ իմաստիցդ լուսով, յոյժ գերազանցեալ քան զքնուս աստուածային եւ մարդկային իրողութեանց քննասիրութեամբ քաջակորով բարունի սուրբ եւ վեհ, մեծ վարժապետ, ի բոլոր մարդկային բնութեանցս գերազանցեալ պատուոյ փառաց բարձրութեամբ...»⁷⁸: Այս քաղուածքից ոչ միայն երեւում է Եսայի Նչեցու վայելած բացառիկ հեղինակութիւնն ու համբար, այլեւ ընդգծուած տողերից միանգամայն ակներեւ է դառնում, որ նա փաստապէս եղել է իմաստասէր՝ դրա միջնադարեան եւ անտիկ ըմբռնմամբ. ինչպէս վերը ցոյց տրուեց՝ իմաստասիրութեան վեց սահմանումներից 2-րդին է համապատասխանում՝ «յոյժ գերազանցեալ քան զքնուս աստուածային եւ մարդկային իրողութեանց քննասիրութեամբ քաջակորով բարունի սուրբ եւ վեհ, մեծ վարժապետ» լինելը Նչեցու:

Կարեւոր է բացայայտել նաեւ «միջամուխ մակացուն աստուածայնոց տառից» արտայայտութիւնը, որ աշխարհաբարով նշանակում է՝ «խորթափանց գիտնական («մակացուն») աստուածաբանական երկերի»: Միջնադա-

րում, այդ թւում նաեւ զարգացած աւատատիրութեան ժամանակաշրջանում, գերիշխող գաղափարախօսութիւնը, ինչպէս յայտնի է, քրիստոնէական աշխարհայեացքն էր, որն իբրեւ հայեացքների ամբողջական համակարգ, բնականաբար, ամփոփում էր աստուածաբանական երկերում. իսկ աստուածաբանութիւնը, իր հերթին, դիտոււմ էր որպէս «մայր բոլոր ուսմունքների եւ գիտութիւնների»․ մինչդեռ մնացած բոլոր ուսմունքներն ու գիտութիւնները՝ իբրեւ «աղախին աստուածաբանութեան»: Ոչ մի մատենագիր կամ գրիչ ազատ չի եղել դարաշրջանի աշխարհայեացքից ու գաղափարախօսական ոգուց: Բնականաբար, պատմական անհրաժեշտութեամբ պայմանաւորուած քրիստոնէական գաղափարախօսութեան իւրացումն ու հմտացումը նրա տեսական հարցերում՝ ամէն մի ուսումնականի առաջնահերթ խնդիրն է եղել. այդ իսկ պատճառով Աստուածաշունչը իր Հին եւ Նոր կտակարաններով դիտոււմ էր իբրեւ հանրագիտարան բոլոր ուսմունքների ու գիտութիւնների: Այստեղից էլ՝ որեւէ ուսումնականի աստուածաբանական երկերի նկատմամբ ունեցած քաջատեղեակութիւնն ու դրանց աստուածաբանական երկերի խորաքննի մեկնաբանութեան ձեռքբերումը՝ ճանաչում է որպէս իմացական կարողութիւնների լաւագոյն եւ արժանաւորագոյն դրսեւորում: Այդ իսկ նկատուածով՝ Եսայի Նչեցու «խորթափանց գիտնական աստուածաբանական երկերի» («միջամուխ մակացուն աստուածայնոց տառից») լինելն էլ հիմք է տուել յիշատակագրին եւ միաժամանակ «իրաւունք»՝ բնութագրելու նրան որպէս «տիեզերալոյս բարունապետի»:

Ի հաւաստումն ասուածի, բերենք մի այլ յիշատակագրի՝ Յակոբ Թագորցու վկայութիւնը. նա տարփողելով Եսայի Նչեցուն իբրեւ «ամենիմաստ ֆիլիսաւֆայի», ասում է. «Յորում կամք դեգերեալ ի դրունս սորա (իմա՝ Եսայեայ Նչեցույ — Լ.Պ.)՝ բազում քաջակերտեալ բանիցն ճշմարտութեան, զոր լուսաւորեալ բացայայտ գրագում խրթիցն եւ դժուարալուծանելի եւ անյայտ իմաստ ծածկեալս, զոր ի գիրս Հին եւ Նոր կտակարանաց եւ վարդապետական տառից, որ ի բազում ժամանակաց խցեալ ի հարանց նախնականաց...»⁷⁹:

Նախքան քաղուածքի արժէքաւորումը տալը (եւ որպէսզի այն ճիշդ եւ սպառիչ կերպով արժէքաւորուի), պարզաբանման անհրաժեշտութիւն է զգացում, անշուշտ, «վարդապետական տառից, որ ի բազում ժամանակաց խցեալ ի հարանց նախնականաց» արտայայտութեան կապակցութեամբ: Ինչպէ՞ս հասկանալ: Դրա քննական ընթերցումը ընկալում է հետեւեալ կերպ. «տառ» հասկացութիւնը միջնադարեան մեր մատենագրութեան մէջ, ի շարս այլ նշանակութիւնների, ունի «մատեան», «երկ», «աշխատասիրութիւն» իմաստը (տե՛ս ՆՀԲ, հ. Բ, էջ 847), որպիսին միայն համապատասխանում է տուեալ կապակցութեան (կոնտեքստի) մէջ՝ իբրեւ «վարդապետական մատեանների»․ իսկ քաղուածքի շարունակութիւնը այժմ արդէն համեմատաբար հեշտութեամբ է ըմբռնում՝ իբրեւ բացայայտիչ նախադասութիւն «վարդապետական տառից» բառակապակցութեան համար: Այսպէս, ուրեմն, ընդգծուած տողերից միանգամայն ակներեւ է դառնում, որ Եսայի Նչեցին իբրեւ տեսաբան եւ մեկնիչ՝ Գլաճորում գրադուել է հիմնականում Աստուածաշունչի Հին եւ Նոր կտակարաններում, ինչպէս նաեւ մեր նախնի հայրերի կողմից բազում ժամանակներից իվեր գրուած վարդապետական մատեաններում առկայ «խրթին, դժուարալուծանելի ու մանուածապատ իմաստների» վերձանման ու բացայայտման բարդ ու ծանրակշիռ եւ միաժամանակ պատասխանատու գործով: Ինչպէս պարզորոշ

75 Գ. Յովսէփեան, Պարակեանք կամ Պոռչեանք... , հ. Գ, էջ 104:

76 Անգ:

77 «Հանգէս Ամսօրեայ», 1952, թ. 10-12, էջ 616:

78 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 848, թ. 79ա:

79 Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 133:

հետեւում է սրանից, Եսայի Նչեցու ուսումնա-կրթական ընդգրկման տարողու-թիւնը եղել է չափազանց լայն, թէկուզ՝ եթէ միայն նկատի ունենանք խրթնարանութիւնների բացայայտումը «վարդապետական տառից, որ ի բազում ժամանակաց խցեալ ի հարանց նախնականաց...»։ Էլ չենք ասում Աստուածա-չընչի մասին, որն անսպառ մեկնարանութիւնների տեղիք է տուել միջնադա-րում եւ ծո՛վ գրականութիւն ստեղծուել այդ առթիւ:

Նոյն բանն է հաւաստում նաեւ Ստեփանոս Օրբելեանը. նրա պնդմամբ՝ եթէ Եսայի Նչեցին ստորադասում է իր անուանակից մարգարէին՝ ըստ աստուա-ծարանական ըմբռնման, ապա իմացական կարողութիւնների տեսակէտից գերաւ. սուտ է նրան. դրա պատճառն այն է, որ եթէ Եսայի մարգարէն մէկ մատենանով է փառաւորուել եւ ճանաչուել իբրեւ աստուածաբան, ապա Եսայի Նչեցին ամբողջ Աստուածաչնչի տեսութեան իմացութեան շնորհիւ յորջորջում է «թագաւոր ամենայն հայոց»։ Համեմատութիւնը ինքնին, միջնադարեան մտածողութեան առմամբ, հետաքրքիր տրամաբանութեամբ է արուած. «... թէպէտ եւ դասիւ երկրորդ, սակայն շնորհիւ առաջին կայծակնամաքուրդ Եսայիս, զի նա միով մատենիւ քարգաւառեալ աստուածաբան յորջորջեցաւ, իսկ դու բոլոր ամենայն Աստուածաշունչ գրոց տեսութեամբ աստուածաբանիս եւ գամեմեսեան լրացուցանես Աստուածաբանութեամբ ի յիսկապէս կատարեալ գիտութիւն տնօրէնութեանն Քրիստոսի քաջամուխ առնելով. քրիստոսապսակ արքայ եւ քազաւոր հայոց»⁸⁰:

Ուշագրաւ է Ստեփանոս Օրբելեանի մի այլ վկայութիւնը եւս, որտեղ նա Եսայի Նչեցուն հռչակում է «տեսական» եւ «գործնական գիտնական»։ «... Գերագոյն փառաւ քարգաւառեալ տեսական եւ գործնական արգասիւք մոխացեալ իր եւ անուց ցանգալի...»⁸¹, - ասում է նա: Այս երկու մակդիրներին՝ «տեսականի» եւ «գործնականի» բացայայտումը, սակայն, չափազանց կարեւոր է՝ հասկանալու համար Եսայի Նչեցու (եւ ո՛չ միայն Եսայի Նչեցու) կերպարը իբրեւ մտաւորականի, որոշելու համար նրա գիտական հակումներն ու մտորումները:

Ի դէպ՝ նման բնութագրումները պատահական չեն եղել Գլաճորի համալսարանում, այլ ունեցել են յաճախակի կիրառութիւն: Այսպէս, Գրիգոր Բարեկամապետին իր աշակերտը դրուատում է չափածոյ ներբողում հետեւեալ կերպ.

«... Նաեւ զսուրբ Բարեկամապետն իմ գրիգոր.
Մակ յորջորջեալ Բրջնեցի
Չսնուցիչն իմ եւ գերախտաւոր,
Որ էր այր բարեսէր եւ կատարեալ
Յիմաստս առաքինութեան,
Ի տեսականն եւ ի գործականն...»⁸²:

Նկատենք, որ միջնադարեան մեր մատենագրութեան մէջ «տեսական» եւ «գործնական» մակդիրներն կիրառութիւնը պայմանաւորուած է իմաստային առանձնայատուկ բովանդակութեամբ ու նշանակութեամբ. այլ կերպ ասած՝ բոլոր ուսումնականները չեն, որ կոչուում են «տեսական» եւ «գործնական» գիտնականներ. ոչ էլ միայն «գործնական» կոչուող ուսումնականը կարող է կոչուել նաեւ «տեսական»: Ինչո՞ւ:

Միջնադարեան ըմբռնմամբ՝ իմաստասիրութիւնը բաղկացած է «տեսակա-

նից» եւ «գործնականից»: Ըստ որում «տեսականն» ու «գործնականն» էլ ընկալ-ւում են երկու տեսանկիւնով. ա) ճանաչողական առումով եւ բ) գիտական ուսմունքների ընդգրկման իմաստով:

Ճանաչողական առումով. «տեսականի» միջոցով ճանաչում ենք բոլոր գոյերը կամ երեւոյթները, իսկ «գործնականի» միջոցով որոշում մեր վարուեցողութիւնը դրանց նկատմամբ: «Իմաստասիրութիւն, բաժանի ի տեսականն եւ ի գործնականն, զի ի ձեռն տեսականին գիտասցուք զամենայն գոյս. իսկ ի ձեռն գործնականին ուղղութիւն արասցուք բարուց մերոց»⁸³: Ուրեմն տեսական եւ գործնական մակդիրներ կամ տիտղոսներ ունեցող վար-դապետներն ու ուսումնականները, միջնադարեան հասկացութեամբ, պէտք է լինէին այնպիսիք, որոնք օժտուած են համեմատաբար երեւոյթների լայն ու խորաքննի ճանաչողութեամբ եւ օրինակելի վարքով:

Իսկ գիտական ուսմունքների ընդգրկման իմաստով, որն աւելի է մեզ հետաքրքրում տուեալ դէպքում, «տեսական» վարդապետ էր յորջորջում այն ուսումնականը, որը տիրապետում էր, այդ ժամանակուայ գիտական մակար-դակի համաձայն, փիլիսոփայութեանը, բնագիտութեանը, աստուածաբանու-թեանը, թուարանութեանը, երկրաչափութեանը, աստղաբաշխութեանը (այդ թւում նաեւ տոմարագիտութեանը), երաժշտութեանը եւ ուսուցանում դրանք: Այստեղից հետեւութիւն՝ Ստ. Օրբելեանի վկայութիւնը Եսայի Նչեցու մասին իբրեւ «տեսական» գիտնականի՝ նշանակում է, որ Եսայի Նչեցին հանդիսացել է վերոյիշեալ գիտութիւններին գիտակ ուսումնական եւ այդ առարկաների դաս-ընթացքները Գլաճորի համալսարանում աւանդող ուսուցչապետ:

«Գործնականի» մէջ մտնում են հետեւեալ գիտութիւնները՝ «բարոյագի-տութիւնը», «տնտեսավարութիւնը» եւ «քաղաքագիտութիւնը», ըստորում դրանց իւրովի ընկալմամբ եւ մեկնարանմամբ. «բարոյագիտութիւնը», ինչպէս եւ տնտեսավարութիւնն ու «քաղաքագիտութիւնը» պատկերացում էին շատ նեղ՝ սահմանափակ հայեցակէտով. ոչ թէ առարկայաբար են քննուում դրանք որպէս այդպիսիք, ժամանակակից ըմբռնմամբ, այլ հայեցողաբար, առանձին սխուլաստիկ դատողութիւններ ու հայեացքներ արտայայտելով՝ առհասարակ բարոյականութեան, առհասարակ տնտեսութեան եւ առհասարակ քաղաքային կեանքի մասին: Ըստորում՝ «տնտեսութիւնը» կապում են տան դեկավարման հետ եւ ստուգաբանօրէն բխեցնում նրանից. նոյնը եւ «քաղաքագիտութիւնը»՝ քաղաքային կեանքի հետ եւ բխեցնում քաղաքից: Տեսական այս հարցադրում-ների կոնկրետացման նպատակով քննութեան առանք Գլաճորի համալսարանի նիւթերը՝ նաեւ ա՛յս տեսանկիւնով. պարզուեց, որ կենցաղի նորմաւորման նպատակով Նչեցու եւ միւսների կարգադրութիւններն ու խրատաբանութիւն-ները, որոնք այդ ժամանակուայ համար իւրովի օրէնքի ոյժ ունէին, իրենց բնոյթով դիտուում էին հաւասարապէս իբրեւ «բարոյականութիւն», «տնտեսութիւն» եւ «քաղաքականութիւն»: Այսպէս, Եսայի Նչեցին իր մի Շրջաբերականում, որ յղել էր Ատրպատականի առաջնորդ Մատթէոսին, շրջակայքի իշխաններին եւ ժողովրդին, կարգադրութիւններ եւ յորդորներ էր տալիս պսակադրման կարգի, յոռի բարքերի վերացման դէմ պայքար մղելու, հասարակական կեանքի խախտումները խափանելու եւ այլնի մասին, եզրափակում է այսպէս. «Եւ խրատս զոր գրեցաք՝ ոչ իշխանաբար, այլ հարկադրաբար զտնտեսութիւն կատարելով, բաւական լիցի առ ի մէնջ: Իսկ զպակասեալն ի մերոցս՝ ունիք հմտամալ կատարելապէս ի Հարցն առաջնոց

80 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 848, Թ. 82ա-82բ:

81 Անդ:

82 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 1409, Թ. 330ա:

83 Տե՛ս Դաւիթ Անյաղբ, Սահմանք իմաստասիրութեան, էջ 116:

կանոնագրոց...»⁸⁴: Քաղուածքից հետեւում է, որ «տնտեսութիւն կատարել» արտայայտութիւնը ուրիշ բան չի նշանակում, եթէ ոչ՝ յիշեցնել կանոնագրի համաձայն հասարակական կեանքի նորմաները, կենցաղի կարգաւորումը ըստ ժամանակի տիրապետող աշխարհայեցողութեան. իսկ այդ պարտաւորութիւնը, ինչպէս յայտնի է, «վարդապետ» յանձնառութիւնների մէջ է մտնում. այստեղից եւ՝ «գործնական վարդապետ» արտայայտութեան կիրառութիւնը մեր դպրութեան մէջ: Ուստի եւ ինքնին հասկանալի է դառնում, որ «բարոյագիտութիւնը», «տնտեսագիտութիւնը» եւ «քաղաքագիտութիւնը», իբրեւ «գործնական» գիտութիւններ, անհրաժեշտաբար ուսուցւում էին Գլաճորի համալսարանում:

Այս բոլորից հետեւում է նաեւ, որ «գործնական վարդապետ» է յորջորջւում միջնադարեան Հայաստանում այն ուսումնականը, որը գիտէ, ըստ միջնադարեան պատկերացման, բարոյականութիւնը, տնտեսութիւնը եւ քաղաքավարման եղանակները եւ ուսուցանում դրանք. իհարկէ, կրկնում ենք՝ սխոլաստիկ հայեցողութեամբ: Այդ նշանակում է, որ Եսայի Նչեցին վկայուելով նաեւ իբրեւ «գործնական գիտնական», Գլաճորի համալսարանում դասախօսելիս է եղել նաեւ այդ առարկաները:

Բայց ունենք առաւել ծանրակշիռ վկայութիւն «տեսական» եւ «գործնական» գիտութիւնների նշանակութեանը վերաբերող, որը բնութագրում է Հէնց Գլաճորի համալսարանի ուսումնառութեան էութիւնը. ըստորում այդ վկայութեան կարեւորութիւնը յատկապէս ընդգծւում է նրանով, որ այն արուել է դպրապետ Եսայի Նչեցու իսկ կողմից. «...Եսու գրել զսա ի լրումն փափազանաց իմոց, եւ ընձալ/եցի զսա... յիշատակ... մանաւանդ աշակերտեալ մանկանց՝ զոր ծնաք բանին երկամբք, որ դեզերին ի կրթութիւն տեսական եւ գործնական իմաստից...»⁸⁵: Նշանակում է՝ Գլաճորի համալսարանականների հիմնական խնդիրն այն է եղել, որ տիրապետեն «տեսական» եւ «գործնական» գիտութիւններին, իսկ վերջնական նպատակը՝ համալսարանն աւարտելիս ճանաչուեն որպէս «տեսական» եւ «գործնական» վարդապետներ...:

Ինչպէս տեսնում ենք, «տեսականից» եւ «գործնականից» արուած հետեւութիւնները չափազանց կարեւոր են իբրեւ հաւաստի վկայութիւն՝ որոշելու համար Գլաճորի համալսարանի ուսումնագիտական բովանդակութիւնը՝ մի կողմից, միւս կողմից՝ պարզելու համար Եսայի Նչեցու՝ Գլաճորի համալսարանում կարդացած դասընթացքների բնոյթը. մի հանգամանք, որ այլապէս չէինք կարողանայ համակողմանի պատկերացում կազմել նրա դասախօսական-մանկավարժական վաստակի մասին:

Այստեղ նկատենք, որ մեր մատենագրութեան մէջ կիրառութիւն գտած «արդիւնական», «տեսական» եւ «գործնական» տերմին-հասկացութիւնները, իրենց ծագմամբ, բխում են Արիստոտէլի ուսմունքից, որում առկայ համապատասխան տերմինների հայերէն պատճէնումն են դրանք, ուստի եւ այդ տերմինները միջնադարի ուսումնագիտական կեանքում միջազգային կիրառութիւն եւ նշանակութիւն են ունեցել:

Այնուհետեւ. նկատի ունենալով մոնղոլական դաժան տիրապետութեան ողբերգական հետեւանքները Արեւելեան Հայաստանում, Գլաճորի համալսարանի սաներից Ստեփանոս գրիչը մեծարում է Եսայի Նչեցուն իբրեւ այնպիսի

լուսաւորչի, որն հայ ժողովրդի մշակութային կենտրոնների ամայացումը «պողաբերում»՝ արգասաւորում է իմաստութեամբ.

«Զի սընութիւն մերոյս ազգի,
Պղտաբերի յիմաստս բանի...»⁸⁶:

Եթէ վերոյիշեալ բնութագրումները տրւում են «սպասաւոր բանի» կոչուող վարդապետների կողմից, ապա նոյնպիսի բազմախոստում եւ պարտաւորեցնող մեծարանքի խօսքեր ենք գտնում Ստեփանոս Օրբելեանի նամակներում եւ Շրջաբերականներում: Նա «ճշմարիտ արեւելք» է ճանաչում Եսայի Նչեցուն՝ իմացական առումով, որը լոյս է սփռում ամենուրեք, այդ թւում նաեւ Հայաստանի վրայ. աւելի՛ն՝ Նչեցին իր լուսաւոր գործունէութեամբ փարատում է «նսեմութեան»՝ մթութեան թանձր քողը եւ անգիտութեան մառախուղը, որով պատել է ամէն ինչ... «Գերագոյն գովեստից եւ անհամեմատելի բնաւ գումարս վեհից որ եւ անուն ցանկալի, ճշմարիտ արեւելք՝ ո՛չ զգալի լուսոյ, ա՛յլ՝ իմանալի եւ աստուածային լուսոյ, որով (զաշխարհն) փայլեցուցանես, ընդ բնաւ եւ Հայաստան, առ ի տարամերժել զլիաւոր նսեմութեան եւ զմառախուղ անգիտութեան, որ մածեալ է ընդ բնաւ»⁸⁷:

Ամփոփենք. իբրեւ ընդհանրութիւն վկայաբերուած Յիշատակագրութիւնների, նկատում ենք, որ նման արժեքաւորումներ ու գնահատականներ Եսայի Նչեցու հասցէին տրւում են ոչ թէ պատահական գրիչների կամ կիսագրագէտ հոգեւորականների կողմից, այլ «բանասիրութեան աշակերտներ» եւ «սպասաւոր բանի» կոչումն ունեցող ժամանակի (ընդգծում ենք՝ ժամանակի) ամենաբանիմաց մտաւորականները՝ վարդապետները եւ մանաւանդ Ստեփանոս Օրբելեանը: Այս փաստը նոյնպէս ունի իր յարաբերական նշանակութիւնը՝ բնութագրումների ու գնահատումների կշիռը ըմբռնելու տեսակէտից: Բացի դրանից, անհրաժեշտ է շեշտել մի հանգամանք եւս. յատկանշական է, որ որքան իր ժամանակակից յիշատակագիրները մեծարանքի ու դրուատանքի շոյջումներով ու բնութագրումների իրար գերազանցող գեղումներով են արտայայտւում Եսայի Նչեցու իմացական փայլուն կարողութիւնների ու արժանաւորութիւնների մասին, նոյնքան եւ չտեսնուած համեստութեամբ ու նոյնիսկ ինքնապարսաւմամբ է ներկայացնում իրեն Եսայի Նչեցին: Նա առհասարակ՝ ինչպէս պաշտօնական Շրջաբերականների տակ, այնպէս էլ իր թողած Յիշատակագրութիւններում ներկայացրել է իրեն իբրեւ «կրսեր բանասիրաց եւ յետին վարժապետաց», իսկ երբեմն էլ իբրեւ «նուաստ ոգի» եւ «թարմատար» (փուճ, անպէտք): Դա բնորոշ էր միջնադարում՝ առհասարակ մեր բոլոր մատենագիրներին եւ շնորհալի մշակներին: Այդպէս էր թելադրում, անտարակոյս, նաեւ դարաշրջանի ոգին:

Եսայի Նչեցու մատենագրական ժառանգութիւնը կարելի է համախմբել գրական երեք տեսակաւորումների մէջ. ա) աստուածաբանական (մեծ մասամբ մեկնաբանական աշխատութիւններ), բ) դաւանաբանական (ունիթոռական շարժման դէմ գրուած Շրջաբերականներ, Թուղթեր եւ Քարոզներ) եւ գ) քերականական մեկնութիւն:

ա) Աստուածաբանական.՝ Այս բնոյթի նրա աշխատութիւններն են՝ 1) «Մեկնութիւն Եզեկիէլի» (Ձեռ. 3120), 2) «Համառօտ լուծմունք Դիոնիսիոսի (Արիստագագուտ)» (Ձեռ. 1919, թթ. 98ա-118ա), 3) «Վարդապետին Եսայեայ արարեալ, Տէր, սիրեցի զվայելչութիւն տան քո եւ զտեղի յարկի փառաց քոց»

84 «Ճոգագ», Մոսկուա, 1860, էջ 209:

85 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 6289, Թ. 283բ:

86 ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 145:

87 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 848, Թ. 81ա:

(Ձեռ. 1098, թթ. 141--159բ), 4) «Քարոզ մեծին Եսայիայ Նչեցույ արարեալ վասն... սրբոյ կուսին... նստեալ ի վերայ թեթեւ ամպոյ» (Ձեռ. 1397, թթ. 147 ա-161բ) :

բ) Դաւանաբանական. - 1) «Թուղթ վասն կարգաց եկեղեցւոյ եւ ժամուց, զոր ասացեալ է Եսայի վարդապետի ի խնդրոյ վարդապետաց Սիւնեաց եւ առաջնորդաց վանորէիցն աստուածասէր կրաւնաւորացն» (Ձեռ. 4135, թթ. 286ա-289բ), 2) «Եռամեծի եւ անյաղթ Սոփեստոսի Եսայիայ բազմաջան եւ բանիրուն վարդապետի սուղ ինչ պատճառ յաղազս ձեռնադրութեան ի խնդրոյ տեսուն Սարգսի (Ձեռ. 3276, թթ. 99ա-304բ), 3) «Դաւանութիւն ի սուրբ երրորդութիւնն որպէս խոստովանէր Եսայի վարդապետն եզր Վիրապին...» (Ձեռ. 571, թթ. 123ա-133ա), «Երջանիկ բարունոյն Եսայեա ասացեալ վասն դաւանութեան հաւատոյ ընդդէմ այրն Հեթմոյ Կոռիկոսոյն պատասխանի թղթոյն» (Ձեռ. 579, բնագիրը ներկայացնող պրակը գրչագրում շուռ է դրուած, այդ պատճառով էլ համարակալումը բարձրից ցած է իջնում՝ թթ. 120բ-316բ), 5) «Թուղթ վասն հաւատոյ եւ կարգաց եկեղեցւոյ յարեւելեան աշխարհէս առ կաթողիկոսն Հայոց Տէր Գրիգոր...» (համախօսական, որի շարադրմանը Նչեցու մասնակցութիւնը կասկածից վեր է, տե՛ս «Պատմութիւն նահանգին Սիսական», էջ 451-462), 6) Կոստանդին Դ. կաթողիկոսին յղած համախօսականը՝ Յովհաննէս Օրբելեանի եւ Ստեփանոս Տարսայիճի հետ միասին (Ձեռ. 2262, թթ. 156ա-157բ), 7. «Թուղթ Եսայիայ վարդապետի առ տէր Մատթէոս» («Ճոզագաղ», 1860, էջ 157-164 եւ 205-211) :

գ) «Վերլուծութիւն քերականութեան» :

Եսայի Նչեցու մատենագրական վաստակը նժարի վրայ դնելու դէպքում կը տեսնենք, որ դա այն չէ, ինչ ակնկալում է նրանից: Սակայն դա էլ հակակշռում է իր այն անխորաչափելի մեծ դերով, որ նա կատարեց Հայ մշակոյթի համար. ՆԱ ՍՏԵՂԾԵՑ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ ԵՒ ԳԼԽԱՒՈՐԵՑ ԱՅՆ ԱԻԵԼԻ ՔԱՆ ԿԷՍ ԴԱՐ ԱՆԸՆԴՄԷՋ. ԱՅԴՔԱՆՆ ԷԼ ԲԱԻԱԿԱՆ ԷՐ ՆՐԱ ԱՆՈՒՆԸ, ԻԲՐԵԻ ՄՇԱԿՈՑԹԻ ԽՈՇՈՐ ԳՈՐԾԻՋ, ՅԱԻԵՐԺԱՅՆԵԼՈՒ ՄԵՐ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ: ԱՅՍ ԻՄԱՍՏՈՎ ԵՍԱՅԻ ՆՋԵՑՈՒ ԵՐԱԽՏԻՔԸ ՄԵՐ ՄՇԱԿՈՑԹԻ ՎԵՐԸՆՁԻԻՂՄԱՆ ՈՒ ԲՈՂԲՈՋՄԱՆ ՏԵՍԱԿԷՏԻՑ ԲԱՅԱՌԻԿ Է ԵՒ ԲԱՋՄԱՆՇԱՆԱԿԱԼԻ:

Կայ եւ կարեւոր մի հանգամանք, որն անտեսել չի կարելի. նա աւելի շուտ «բանաւոր» դիտնական է եղած (եթէ կարելի է այսպէս արտայայտուել), քան «գրաւոր». իրրեւ համակողմանի էրուզիցիայի տէր գիտնական՝ բազմաթիւ առարկաների գծով տասնեակ տարիներ շարունակ դասախօսութիւններ է կարդացել Գլաճորի համալսարանում: Ուստի եւ Եսայի Նչեցու վաստակի ընդհանուր գնահատականը տալիս, ելակէտը մեր չի կարող լինել միայն նրա «գրաւոր» ժառանգութիւնը՝ հէ՛նց այն պատճառով, որ մշակոյթի բնագաւառի մարդկանց բնութագրելիս եւ արժէքաւորելիս չափանիշ է ընդունուում ոչ միայն նրանց թողած մատենագրական ժառանգութիւնը, այլեւ իրենց ապրած ժամանակաշրջանում ունեցած մշակութային-հասարակական պրակտիկ գործունեութիւնը՝ հետեւանքային նշանակութեան վերհանմամբ ու գնահատմամբ: Վերջին հաշուով՝ երկու չափանիշներն էլ ծառայում են մէկ նպատակին՝ մշակոյթի զարգացմանը: Հետեւաբար՝ Նչեցու կապակցութեամբ պէտք է ելակէտ ընդունել, մի կողմից՝ ա) նրա այն երախտիքը, որ թողել է նա մեր մշակոյթի բնագաւառում որպէս համալսարան ստեղծողի, կազմակերպողի եւ գլխաւորողի՝ պատրաստելով ու աճեցնելով կադրեր-մանկավարժներ, մատենագրական երկերի գիտակ բանասէրներ ու ուսումնականներ, որոնք ոչ միայն իրրեւ արժանաւոր յետնորդներ պիտի ժառանգէին ու պահպանէին նախորդ սերունդների

զրաւոր Յուշարձանները, այլեւ իրենց իսկ ստեղծագործական քուրայի վերարծարծումով մատենագրական կոթողներ էին թողնելու յետագայ սերունդներին, դրանով իսկ յաւերժացնելով մատենագրական փոխաշրջողականութիւնը սերունդների միջեւ: Դա այնպիսի մի շնորհակալ եւ երախտընկալ ծառայութիւն է, որի համար Եսայի Նչեցին յաւէտ յիշարժան կը մնայ մեր մշակոյթի պատմութեան տարեգրութեան մէջ: Մեր խորին համոզմամբ՝ նրա այս երախտիքը աւելին արժէ, քան մի շարք մատենագրական երկեր թողնելը սերունդներին: Եւ որ կարեւորն է՝ այս մեծ ուսուցչապետի պատրաստած մանկավարժ - ուսուցիչների համաստեղութիւնը մշտավառ պահեց գիտութեան, մշակոյթի ու լոյսի օջախները ամբողջ Հայաստանով մէկ եւ դրանցից նորերը հիմնարկեց, այն էլ պետականութիւնից դերձ մղձաւանջային ու անստուգութեան պատմաշրջանում:

Միւս կողմից՝ Եսայի Նչեցու մշակութային փաստացի գնահատման համար ելակէտ պէտք է ընդունել, այնուամենայնիւ, նաեւ նրա մատենագրական ժառանգութիւնը:

Նչեցու աստուածաբանական մեկնողական երկերը, իրրեւ դարաշրջանի գաղափարախօսական արտայայտութիւն, իրենց դարն ապրել են անշուշտ եւ շունեն, բնականաբար, անդրադարձ նշանակութիւն մեր ժամանակների համար: Բայց դրանք հետաքրքրութիւն կարող են ներկայացնել (եւ իրօք ներկայացնում են) որպէս մարդկային մտածողութեան անցած փուլերի դրսեւորման եղանակ՝ գաղափարախօսական համապատասխան հարցադրումների մշակման եւ մատուցման առումով. այլ կերպ ասած՝ դա մեզ համար նշանակութիւն կարող է ունենալ գերազանցապէս պատմա-բանասիրական տեսակէտով:

Եսայի Նչեցու աստուածաբանական երկերի մէջ ամենանշանակալին եւ ծաւալունը «Մեկնութիւն Եգեկիէլի» աշխատութիւնն է, որը նա գրել է Ստեփանոս Օրբելեանի խնդրանքով, 1302 թուականին: Այս աշխատութեան աղբիւրագիտական քննութիւնը՝ գրական առնչութիւնների բացայայտման նպատակով, կատարել է ներհուն բանասէր Գ. Յովսէփեանը: «Նչեցու մեկնութիւնը ծայրէ ծայր համեմատել ենք իւր աղբիւրների հետ, խղճով գաղափար կազմելու համար նրա աշխատութեան մասին, - գրում է Գ. Յովսէփեանը, - եւ կարող ենք ասել, որ շատ չնչին մասի աղբիւրներ մեզ անյայտ են մնացել. ոչ միայն երես առ երես, այլ եւ փոքր հատուածներով կարող էինք ցոյց տալ աղբիւրների տեղերը եւ միանգամ ընդ միշտ պարզել նոցա գրական առնչութեան հարցը...»⁸⁸: Նման մանրակրկիտ քննութիւնը Գ. Յովսէփեանին յանգեցնում է այն հետեւութեան, որ «Նչեցու այս գործը նշանաւոր է ոչ այնչափ իւր խորութիւններով, որչափ աշխատութեան եղանակով եւ ազատ աղբիւրների օգտագործութեամբ»⁸⁹:

Նչեցին աղբիւրներից օգտուելու իր եղանակով առաջնորդուել է միջնադարի մեր դպրութեան մէջ ընդունուած սկզբունքներով՝ վանականի, վարդան Արեւելցու եւ այլոց մեկնողական աշխատութիւնների հետեւողութեամբ. «Նչեցուց յետոյ եկող հեղինակները՝ Որոտնեցին եւ Տաթեւացին, - նկատում է Գ. Յովսէփեանը, - հաւաքող են հանդիսանում շատ աւելի խեղճ մտքով»⁹⁰: Հայագէտի այս գնահատականը, մեր կարծիքով, բացառապէս

88 Գ. Յովսէփեան, *Պարզակեանք կամ Պոռչեանք...*, մասն Բ, էջ 270:

89 Անդ, էջ 269:

90 Անդ, էջ 270, ծանօթ. 1:

վերաբերում է Որոտնեցու եւ Տաթեւացու բանասիրական աշխատանքների բնոյթի՝ բանաբաղային երկեր հեղինակելիս, եւ ո՛չ թէ նրանց գիտական-ստեղծագործական վաստակին, որի յարաբերութեամբ, անտարակոյս, Եսայի Նչեցին գիջում է անհամեմատօրէն...:

Համակարծիք ենք Գ. Յովսէփեանի այն պնդմանը, որ Նչեցին շատ հմուտ է եղած բանասիրական աշխատանքներում՝ մեկնութիւններ կազմելու արուեստի մէջ՝ նկատի ունենալով նրա ամբողջ վաստակը այդ բնոյթի գրականութեան բնագաւառում. «...Չարմանալի է աղբիւրներից օգտուելու (Նչեցու — Լ.Ս.) ընդունակութիւնը. այլ եւ այլ աղբիւրներից առնուած կտորները այնպէս է կապում, միացնում իրար հետ, որ ամբողջական պատկեր է ստացւում. երեւի նորա հմտութիւնն էլ այդ էր, որ ժամանակակիցների աչքում հեղինակաւոր գիտնականի հռչակ էր վայելում»⁹¹:

Գ. Յովսէփեանի հաւաստմամբ՝ Եսայի Նչեցին իր այս երկում օգտուել է յունական եւ ասորական աղբիւրների հայերէն հազուագիւտ թարգմանութիւններից, ինչպիսիք են՝ Յովհան Ոսկեբերանի, Եփրեմ Ասորու եւ Կիւրեղ Աղեքսանդրացու գրած Մեկնութիւնները Եզեկիէլի մասին, Որոզինէսի «Ի տեսութիւն Եզեկիէլի» աշխատութիւնը. օգտուել է մասամբ նաեւ Աստուածարանի, Դիոնիսիոս Արիսպագացու, Արիստոտէլի, Փիլոն Երբայեցու, Սուտ Կալիսթենէսի, Դաւթի «Սահմանք իմաստասիրութեան» երկերից, Վանականի՝ Եզեկիէլի կառքի նկարագրութեանը նուիրուած մի հատուածից, Գոշի՝ Երեմիայի մեկնութեան առանձին պարբերոյթներից եւ, համեմատաբար առաւել յաճախուածութեամբ՝ Ստեփանոս Սիւնեցու Եզեկիէլի մեկնութիւնից⁹²:

Բնականաբար՝ հարց է ծագում. այսքան հարուստ աղբիւրների օգտագործումը Նչեցու աշխատութեան մէջ բանասիրօրէն ինչպէ՞ս է իրացուել. արդեօք միջնադարի համալսարհային բանասիրութեան մէջ յայտնի՝ շղթայածեւ քաղուածքների միահիւսմամբ (catenaire), թէ՞ պարզապէս յարադրելով տարբեր հեղինակներից բերուած քաղուածքները կազմել է իր աշխատութիւնը Նչեցին: Իհարկէ, առաջին եղանակով՝ շղթայածեւ համադրմամբ. այդ պատճառով էլ, ինչպէս հաւաստում է Գ. Յովսէփեանը՝ «մոզաիկի նման իրար կցելով բառացի հատուածներ, կամ քաղուածօրէն, նրանց իմաստը, երբեմն էլ նրանց բառամթերքը գործադրելով»⁹³: Բանասիրական նման աշխատանքը չափազանց բարդ է եւ մեծ հմտութիւն ու վարպետութիւն է պահանջում:

Իրբեւ կողմնակի արժանիք Նչեցու սոյն աշխատութեան, ինչպէս իրաւամբ նկատել է Գ. Յովսէփեանը, մշակոյթի տարբեր հարցերի վերաբերեալ ուշադրաւ նկատառումների եւ տեղեկութիւնների առկայութիւնն է նրանում, «որոնք օգտակար կարող են լինել» համապատասխան ճիւղի համար, օրինակ՝ ճարտարապետական տերմինների, զէնքի եւ ամբոցների, զգեստի, ժողովրդի հաւատալիքի եւ այլն⁹⁴:

Նչեցու աստուածաբանական միւս՝ համեմատաբար ծաւալուն աշխատութիւնը Դիոնիսիոս Արիսպագացու «Յաղագս քահանայութեան Լուծմունքն» է, որը նախատեսուած է եղել ուսումնական ծրագրով աստուածաբանական դասընթացքի համար իրբեւ օժանդակ աշխատութիւն: Այս երկում կիրառուած մեկնարանական սկզբունքը հետեւեալն է. բերում է ամէն անգամ մեկնուող աշխատութիւնից մի բառ կամ բառակապակցութիւն, որին անմիջապէս

91 Անդ, էջ 269:
92 Անդ:
93 Անդ:
94 Անդ, էջ 273:

հետեւում է «լուծմունքը» կամ մեկնութիւնը՝ Նչեցու բացատրութեամբ: Այս «լուծմունքներում» դրսեւորում է Նչեցու աստուածաբանական գիտելիքների ամբողջ սխոլաստիցիզմը եւ էրուզիցիան:

Ինչ վերաբերում է Նչեցու մատենագրական վաստակի մէջ դաւանաբանական գրութիւններին, ապա դրանք, ըստ էութեան, արտացոլում են Նչեցու ապրած ժամանակաշրջանում հայ իրականութեան մէջ տեղի ունեցած քաղաքական-դաւանաբանական յուզումները եւ պայքարը ունիթոական շարժման եւ պապական իշխանութեան նկրտումների դէմ՝ յանուն ազգային աւանդոյթների պահպանման եւ մշակոյթի ազգային նկարագրի անաղարտութեան: Նչեցու թողած դաւանաբանական գրութիւնների քննութիւնը հանգամանօրէն ներկայացնելու ենք ստորեւ՝ «Գլածորի Համալսարանի պայքարը ունիթոական շարժման դէմ» առանձին գլխում, ուստի եւ կարիք չկայ այդ գրութիւնների արժեքաւորման մասին այստեղ անդրադառնալու (տե՛ս Սոյն աշխատութիւնը, էջ 327-366):

Նչեցու մատենագրական ժառանգութեան ամենակարեւոր եւ արժեքաւոր աշխատութիւնը, գիտական նշանակութեան առումով՝ «Վերլուծութիւն քերականութեան» երկն է: Այս աշխատութեան մասին այստեղ չենք ծաւալում՝ մենագրութեան առանց այն էլ ստուար ծաւալը չմեծացնելու համար, մանաւանդ նաեւ այն պատճառով, որ մենք այն առաջին անգամ հրատարակել ենք 1966 թ. առանձին գրքով՝ համապատասխան բնագրագիտական ընդարձակ ուսումնասիրութեամբ ու տերմինների քերականագիտական մեկնութեամբ (յունարէն եւ լատինարէն համարժէք եզրերի ցուցադրմամբ): Ընդամին, քերականական բնագիրը, որ պատրաստել ու հրատարակել ենք 15 ձեռագրերի քննական համեմատութեամբ եւ մանրակրկիտ ու ծաւալուն հետազօտմամբ, մատենագրական կարեւորագոյն յուշարձաններից մէկն է Գլածորի Համալսարանի մտաւոր գիտական արտադրանքում՝ իբրեւ համալսարանական դասագիրք լեզուի ու գրականութեան վերաբերեալ, դեռեւս 14-րդ դարից մեզ հասած:

Եսայի Նչեցին վախճանուում է 1338 թուականին եւ թաղուում Գլածորի Համալսարանում՝ Ներսէս Մշեցու շիրիմի մօտ, այդ մասին մի անյայտ ժամանակագիր հաւաստում է. «Ի ԶԶԷ (1338): Վախճանեցաւ ս. վարդապետն Եսայի»⁹⁵: Բայց այս մեծ գիտնականի ու ուսուցչապետի Յիշատակը հայ դպրութեան տարեգրութեան էջերում գրուեց ոսկէ տառերով:

95 Ժամանակագրութիւն Սամուէլի Բահանայի Անեցույ, Վաղարշապատ, 1893, էջ 168: Մինաս Ամզեցի յայտնում է, որ Եսայի Նչեցին իր մահկանացուն է կնքել 1342 թուականին (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 131), որ քիչ հաւանական է, քանի որ ձեռագրական աղբիւրները լուծուել են պահպանում Եսայի Նչեցու մասին միայն 1338 թուականից...:

Ի դէպ, Ի. Ղարիբեանը յաւակնում է Եսայի Նչեցու գերեզմանը «գտած» լինել Թանահատում. եկեղեցու կենտրոնում ամմակագիր մի տապանաքար նկատելով իսկոյնեւեթ շտապում է եզրակացնել, որ հէնց դա էլ Եսայի Նչեցու շիրիմն է, ըստորում ճգնելով իր «հնագիտական ենթադրութիւնը» փաստարկել հետեւեալ անպայցոյց դատողութիւններով. «Իսկ որ վրան արձանագրութիւն չկայ, դա այնքան էլ արտաոտց փաստ չէ, որովհետեւ նրան (իմա՛ Եսայի Նչեցուն — Լ.Ս.) թողողները կարծել են (^{ո՞ո՞}), որ եթէ իրենք գիտեն եւ այդպիսի առանձնաշատուկ պատուի են ներկայացնում, ապա կարիք չկայ որեւէ բան գրելու...» («Բանբեր Երեւանի համալսարանի», 1971, թ. 2, էջ 258, ընդգծումը իմն է — Լ.Ս.): Նման դատողութիւնները, անկախ նրանց ձեւակերպման լիզուստական մեղանշումներից, առհասարակ ոչ մի վերաբերութիւն չունեն գիտական ըմբռնողութեան հետ:

Ի թու իս : շիս : Կրեցաւ
 մեկութի կաթողեկէիս .
 ճեռամբ բաշմամեղ և արտ
 աշուհ և րաւն աւորի յոհաւ
 եսի աշկերտի բարեի . Ի թուս
 տաւա որ կուրի 'աղբերց վաւա .
 և յակասուն զլա ճոր ընդհով
 աւետա սրբ ոյնատանն ոսի . Ի թու
 րի մաւ պետո-թմա պիտունակաւն
 և արդիւնակաւն մեծհոտաւ
 րի յեսա ո զարշարհեպետ
 ամեպտր ընդերկայն աւորու :
 Լաթգ աշաշ էմ զամեւն հաւն
 րք հաւն դիպիք այսմ մաւտեւ
 Ե շրոզս թի ինչր ելիտէ իմ

Գլաձորի Համալսարանի սան Յովհաննէս գրչի ինքնագիր Յիշատակարանը 1291 թ.:

ԳԼՈՒԽ ՆՐՐՈՐԳ

ԳԼԱՁՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԳՈՅԱՌՈՒՄԸ

Անհրաժեշտ է կանգ առնել մի շարք բանասիրական հարցերի լուսարանման վրայ՝ կապուած Եսայի Նչեցու եւ նրա ստեղծած Գլաձորեան Համալսարանի առաջացման պատմութեան հետ, որոնք հայագիտական գրականութեան մէջ առ այսօր կա'մ չեն բարձրացուած, կա'մ էլ մեկնաբանուած են ոչ անհրաժեշտ չափով, յաճախ միակողմանի եւ ոչ ճիշդ:

Այդ հարցերն ու հարցադրումները ամփոփուում են հետեւեալ կէտերում.

ա) Գլաձորը իրրեւ պատմա-աշխարհագրական-մշակութային իրողութիւն՝ երբուանի՞ց է յիշատակուում աղբիւրներում, հետեւաբար՝ երբուանի՞ց է Աղբերց վանքը վերանուանուում իրրեւ Գլաձոր:

բ) Ի՞նչ առնչութիւններ ու աղբիւրներ կան Մուշի Գլաձորի վանքի (իմա՝ նշանաւոր Առաքելոց վանքի) եւ Վայոց ձորում հիմնուած Գլաձորի Համալսարանի միջեւ:

գ) Երբուանի՞ց է Գլաձորը ճանաչուում իրրեւ Համալսարան:

դ) Ինչո՞ւ եւ ի՞նչ նախադրեալների հիման վրայ Գլաձորը Համարուում է Համալսարան՝ մեր միջնադարեան դպրութեան ամենափառահեղ ուսումնագիտական այս կենտրոնը:

Հայ բանասիրութեան առաջ ծառայած այս հարցադրումների պարզաբանումն ու մեկնաբանումը յոյժ շահեկան են՝ մեր դպրութեան միջնադարեան խոշորագոյն կենտրոնի առաջացման եւ նրա գործունէութեան ծաւալման պատմութիւնն ու նրա նշանակութիւնը ճիշդ լուսարանելու եւ գիտական ընդհանրացման ենթարկելու առումով: Փորձենք անդրադառնալ դրանցից իւրաքանչիւրին՝ առանձին-առանձին:

Ա. ԳԼԱՁՈՐԸ, ԻՐՐԵՒ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ-ԼՈՒՍԱՌՈՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ, ԵՐԲՈՒԱՆԻՑ Ե ՅԻՇԱՏԱԿՈՒՄ ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂԲԻՐՆԵՐՈՒՄ

Ինչպէս նշուեց, Մխիթար Սասնեցու աշակերտ եւ նրա վարքագիր Մանուէլը վկայում է, որ Ներսէս Մշեցին իր աշակերտ Եսայի Նչեցու հետ 1279 թուականին հալածական լինելով ապաստան է գտնում Քաջբերունեաց գաւառում եւ մէկ տարի մնալուց յետոյ «իմքն գնայ յերկիրն Սիւնեաց ի սուրբ ուխտն Գլաձորոյ»²: Արդեօք սրանից հետեւո՞ւմ է, որ Գլաձորը, իրրեւ պատմա-աշխարհագրական-մշակութային իրողութիւն արդէն գոյութիւն ունէր, երբ

1 Սոյն հատուածը սպաղրուած է ՀՍՍՀ Գիտութիւնների Ազգեմիտայի «Տեղեկագրում», 1965, No. 10:

2 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 1511, Թ. 327ա:

Ներսէս Մշեցին մեկնեց այնտեղ, թէ՞, ընդհակառակն, դրա առաջացումն ու անուանակոչումը բացառապէս կապուած է Եսայի Նչեցու հետ եւ ճանաչում է գտել որպէս այդպիսին միայն յետագայում. այլ կերպ ասած՝ հարցադրումն ունի երկու կողմ. ա) Գլաձորը իբրեւ պատմա-աշխարհագրական-մշակութային իրողութիւն երբուանի՞ց է յիշատակում աղբիւրներում եւ բ) ի՞նչ առնչութիւն ունի Վայոց ձորի այս Գլաձորը Մուշի Առաքելոց վանքի (իմա՝ Ս. Ղազարի կամ Եղիազարի) նաեւ Գլաձոր անուան հետ, որտեղ իր առաջին ուսումնառութիւնն է ստացել Ներսէս Մշեցին (ինչպէս եւ՝ Եսայի Նչեցին, Դաւիթ Սասնեցին եւ ուրիշներ) եւ յետագայում ուսուցչապետութեան հանգամանքով առժամանակ պաշտօնավարել այնտեղ: Հարցադրման երկու կողմերի մասին յստակ կոտորում անել՝ ելնելով Միսիթար Սասնեցու Վարքից մէջբերուած խօսքերից՝ չի կարելի, որովհետեւ վարքագիրը շատ աւելի ուշ շրջանի անձնաւորութիւն է, քան մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանը, երբ նա գրել է իր Վարքը, Գլաձորը արդէն հասել էր այնպիսի հանրաճանաչ բարձունքի եւ հռչակի, որի մասին երկբայելը նոյնիսկ անհնարին է՝ փաստերի առատութեան պատճառով, Վարդան Աշխարհազրի ասելով՝ դա ա՛յն վայրն է, ուր գտնուում է «վարժարան եւ աթոռ մեր սուրբ վարդապետին»:

Նոյնը պիտի ասել նաեւ Ներսէս Մշեցու վարքագիր Դասիէլի հաղորդման մասին, որ պաշտօնապէս անցել է «Յայսմաւուրք»-ում³:

Նկատենք, սակայն, որ հայագիտական գրականութեան մէջ այս հարցադրման երկու կողմերն էլ բաւարար չափով չեն մեկնաբանուած ու բացառապատուած: Առ այդ՝ անդրադառնանք հարցադրման առաջին կողմին:

Այս առթիւ հայագէտներից Գ. Յովսէփեանը յայտնում է, որ աղբիւրներում Գլաձորի մասին առաջին տեղեկութիւնը հաղորդւում է 1280 թուակա-նից. «Առաջին անգամ վանքի (իմա՝ Գլաձորի — Լ.Պ.) անունը յիշուում է 1280 թուին, երբ Ներսէս Մշեցին հաստատեց այնտեղ իւր վարժապետական աթոռը»⁴: Նրա այս պնդումը վաւերական համարելու համար անհրաժեշտ էր ստուգել ձեռագրական այն աղբիւրը, որի վրայ յիշուում է Գ. Յովսէփեանը՝ սակայն առանց նրանից համապատասխան քաղուածք բերելու. մի բան, որ հակասում է մեծանուն բանասէրի փաստաքննական ոճին: Քննութիւնից պարզուեց, որ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի 1097 համարի տակ պահուող Ձեռագիրը իրօք յօրինուած է 1280 թուականին, Լուսեր եւ թովմա գրիչների կողմից, Եսայի Նչեցու խմբագրմամբ: Միայն 321ա էջում գտանք այն Յիշատակագրութիւնը, որը պահպանելիս է եղել տեղեկութիւն՝ գրչագրի ստացման, ինչպէս եւ յօրինման մասին: Դժբախտաբար այդ թերթի վերելի անկիւնից բաւականաչափ պատուել է ու մեզ հետաքրքրող մասը անյայտացել. հետքերի ընթերցմամբ, սակայն, կարողացանք վերականգնել լուսանցքի ձախ անկիւնում՝ «/Վայոյ ձոր» տեղանունը, որով փարատուում են բոլոր կասկածները եւ հաստատուում, որ Ձեռագիրը գտնուելիս է եղել, ուստի եւ յօ-րինուելիս՝ ոչ այլուր, քան Վայոց ձորում. իսկ միակ հաւանական մե-նաստանը, որը կապուած է Ներսէս Մշեցու եւ Եսայի Նչեցու գործունէութեան 1280-ական թուականների հետ, ինչպէս վերը պարզեցինք, Աղբերց վանքն է: Բայց սրանով դեռեւս առաջադրուող հարցին սպառիչ պատասխան գտած չենք լինում, այն է՝ արդեօ՞ք մեր աղբիւրներում Գլաձորը արդէն յիշատակուում է 1280-ական թուականներից, — քաղուածքից հետեւցնել այդ չենք կարող. «... Ես

տառատիպեալս... /Ստեփան/ոս, սիրող բանի եւ սպասաւոր, ճանապարհորդեալ/... /Վայոյ ձոր, հանդիպեցայ ըստ նախատեսութեանն Աստուծոյ ա ժողովածուին/ ... ճգնաւորի միոյ, որոյ անունն Յակոր յորջորջիւր, որ եւ ի ... ծերպս վիմացն քողեալ մարմնով, ըստ մարգարէին, թէ վասն քո մեռանիմք զար/իարար/ ... եւ ի հարկաւորացն նայել ի վայելչակա-նացն՝ նահանջեալ էր զինք. բարի կամօք եւ աստուածազուլթ սիրով, որ ունէր առ Աստուած, ընկալաւ զմեզ: Եւ զի ոչ գոյով մեր նիւթ վարդապետութեան, որ են զիրք զմատեանս զայս յաճախապատում թագաւորութեանց՝ մեզ շնորհեաց յիշատակ բարի իւրն եւ ծնողաց իւրոց, եւ մեր ընկալեալ իբրեւ զարհ/ն/ութիւն եւ որպէս պատարագ նուէր Աստուծոյ: Որ հանդիպիք այսմ տառի, յիշեալիք զառաջին երախտաւորք սորայ եւ զվերջին երախտաւորք սորայ առաջին զենման անմահ գառին Աստուծոյ՝ զգուլթ եւ զողորմութիւն հայցելով յԱստուծոյ նորա եւ մեզ եւ զյիշողսդ յիշէ անմոռացն Աստուած յարքայութիւն, ամէն»⁵:

Ինչպէս կարելի է որոշակիորէն կոտորել քաղուածքի ընդհանուր ոգուց եւ իմաստից՝ Ստեփանոս անունով ուսումնական մի վարդապետ («սիրող բանի եւ սպասաւոր») ճանապարհորդելիս է եղել Վայոց ձոր, որտեղ Յակոր անունով մի ճգնաւոր նրան է նուիրել սոյն ժողովածուն: Իսկ թէ՛ Ե՞րբ է այդ տեղի ունեցել, — ոչ մի ապացոյց չունենք. բայց կասկածից դուրս է, որ գրչագրի յօրինման ժամանակից յետոյ: Հետեւաբար՝ եթէ նոյնիսկ մի պահ ընդունենք, որ Վայոց ձոր բառից առաջ պատուած մասում Գլաձոր անունը նշուած լինի (ինչ որ տուեալ կոնտեքստում բոլորովին անհաւանական է), որը Գ. Յովսէփեանը ընթերցած լինէր դրա ամբողջական վիճակում եղած ժամանակ, ապա դարձեալ այն չէր նպաստի առաջադրուող հարցի լուծմանը, եւ դա միանգամայն հասկանալի պատճառով. եթէ սոյն գրչագրում առկայ այլ Յիշատակա-գրութիւնների տուեալներով աներկբայօրէն հաւաստուում է, որ այն գրուել է 1280 թուականին, Լուսեր ու թովմա վարդապետների կողմից եւ Եսայի Նչեցու խմբագրմամբ՝ Ներսէս Մշեցու համար, ապա գրութեան վայրի մասին յայտնող այս վերջին Յիշատակագրութիւնը ոչ թէ ժամանակակից է գրչագրի յօրինմանը, այլ յետագայի՝ աւելի ուշ ժամանակների, ուստի գրութեան վայրի անունը նկատի է առնուած Աղբերց վանքի փառահեղ շրջանում:

Անցողակի նկատենք, որ ձեռագրական աղբիւրների աւելի վաղ յիշատակութիւն՝ Վայոց ձորում Ներսէս Մշեցու կամ Եսայի Նչեցու հետ կապուած Ձեռագիր ընթերցանելու մասին քան սոյն գրչագիրը, բանասիրու-թեանը յայտնի չէ: Իսկ Վարդան Աշխարհազրի վկայութիւնը, ինչպէս ասուեց վերելում, վերաբերում է ոչ թէ Գլաձորի հիմնադրմանը, այլ նրա գործունէու-թեան ամենածաղկուն շրջանին:

Այսպէս, ուրեմն, եթէ հերքուում է Գ. Յովսէփեանի պնդումն այն մասին, որ Գլաձորը, իբր, ձեռագրական աղբիւրներում առաջին անգամ հանդիպում է 1280 թուականից, ապա երբուանի՞ց ստուգապէս դրա մասին առաջին յիշատակութիւնը գրանցուեց մեր մատենագրութեան մէջ: Ինչպէս տեսնում ենք՝ հարցադրումը մնում է առկախ, ուստի եւ այն կարօտ է նոր ապացոյցների ու փաստարկումների: Այսպէս, Ղ. Ալիշանը միանգամայն իրաւացի է, երբ թափանցիկ դիտողութեամբ մի ծանրակշիռ հարցական է դնում, որը մղում է յետագայ հետազոտողների միտքը նորանոր որոնումների նաեւ տարբեր ուղիներով ու պեղումներով. «Ձարմանալի է, — ասում է նա, — զի պատմիչն Սիւնեաց ոչ յիշէ զայս վանս (զԳլաձոր — Լ.Պ.), բերելու զի Ար էր

3 «Յայսմաւուրք», 1730, էջ 358:

4 Գ. Յովսէփեան, Պարակեանք կամ Պոռչեանք... մասն Բ, էջ 191:

5 Մաշտոցի անուն Մատենադարան, ձեռ. 1097, թ. 321ա:

հաստատուելու...»⁶: Այստեղ խօսքը, անշուշտ, վերաբերում է մատենագիր Ստեփանոս Օրբելեանին, որը նոյնիսկ աշակերտել է Ներսէս Մշեցուն, ուստի եւ մի առժամանակ գտնուելիս է եղել նրա հիմնադրած դպրեմանում: Այս առնչույթեամբ Ստեփանոս Օրբելեանը ունի նաեւ ինքնակենսագրական բնոյթի վկայութիւն, որը յիշատակուեց վերելում⁷:

Եւ իրօք, բնականաբար այստեղ հարց է ծագում. Ստեփանոս Օրբելեանը, նոյնիսկ Ներսէս Մշեցու աշակերտը լինելով հանդերձ Աղբերց վանք-Գլաձորում, այդ ինչպէ՞ս է որ իր Պատմութեան մէջ չի յիշատակում Գլաձորը կամ Աղբերց վանքը, մանաւանդ, երբ առիթ է ունենում խօսելու Սիւնիքի վանքերի մասին: Այս առնչութեամբ՝ հաւանականութիւնից զուրկ չէր լինի Ղ. Ինճիճեանի հետեւեալ ենթադրութիւնը, եթէ այն ամբողջովն նաեւ համապատասխան վկայութիւններով ու փաստերով. նրա կարծիքով, Օրբելեանը կա՛մ Խորաձոր անապատի մասին յիշատակելիս Գլաձորն է նկատի ունեցել, եւ կա՛մ՝ պարզապէս զանց է առել այն՝ Սիւնիքի վանքերի թուարկումը չձանրաբեռնելու համար⁸, ասելով. «Բայց այլ եւս բազումք (վանորայք — Լ.Խ.) կային, զորս ոչ թուեցաք»⁹: Ըստորում ասելի ճշմարտամօտ լինելու պատրանք է թողնում Ղ. Ինճիճեանի այս ենթադրութեան առաջին մասը: Եւ ասա թէ ինչու: Գլաձոր անուանումը ստուգաբանորէն միջնադարում ընկալուել է, ի շարս այլ նշանակութիւնների, նաեւ իբրեւ «խորանդունդ ձորի» եզրբերում կառուցուած մի շինութիւն, կամ էլ ձորում գտնուող շինութիւն. նման անունով միջնադարեան Հայաստանում յայտնի են երկու վանքեր՝ մէկը Մուշի Առաքելոց վանքն է, որը միաժամանակ կոչուել է նաեւ Գլաձոր, որտեղ իրենց առաջին ուսումնառութիւնն են ձեռք բերել Ներսէս Մշեցին եւ Եսայի Նչեցին. միւսը՝ Վայոց ձորում Ներսէս Մշեցու եւ Եսայի Նչեցու հիմնադրած գիտական-ուսումնական կաճառը: Գլաձորի՝ ստուգաբանական առաջին մասի բացատրութիւնը, սակայն, լրիւ համապատասխանում է Մուշում գտնուող Գլաձորի դպրեմանի դիրքին: Մուշի Առաքելոց վանքի նաեւ Գլաձոր անուանման կապակցութեամբ Ն. Սարգիսեանը գրում է. «Մենաստանը Առաքելոց կոչի եւ Գլաձորոյ վանք. քերես վասն խորանդունդ ձորոյն որ է յաջմէ մեմաստանի...»¹⁰: Մինչդեռ երկրորդ մասի բացատրութիւնը սպառնիչ է Վայոց ձորի մէջ նշանաւոր համալսարանի դիրքի համար, որովհետեւ վերջինս գտնուում է «Բաշքենդ գիւղի հիւսիս-արեւելեան կողմը մի ձորագոգի մէջ»¹¹:

Իսկ ինչ վերաբերում է Ղ. Ինճիճեանի ենթադրութեան վերջին մասին, ապա այն հաւանականութիւն չի ներշնչում, որովհետեւ Վայոց ձորի Գլաձորը, Ստեփանոս Օրբելեանի «Պատմութեան» յօրինման ժամանակաշրջանում՝ 1297-1299 թուականներին, այնպիսի հռչակի հասած ուսումնական-մշակութային խոշոր կենտրոն էր, որն անտեսել չէր կարելի:

Բայց ի՞նչպէս է իրերի վիճակը իրականում, ի՞նչ կապակցութեան մէջ է Ստեփանոս Օրբելեանը յիշատակել Խորաձոր անապատը, որից կարելի է ճիշդ

եզրակացութիւն բխեցնել: Նա գրում է. «...Եւ միւս իշխանն Համտուն... գնաց ի Վայոց ձոր առ փառաւորեալ եղբայրն իւր Տէր Յովհաննէս, որ բնակէր ի Խորաձոր անապատին որ Նորավանս կոչի, մերձ Հրաշկաբերդոյն...»¹²: Երկմտութիւնը, այսպիսով, փարատում է. «Խորաձոր անապատը» թէեւ իմաստային ընդհանրութիւն ունի «Գլաձորի» հետ, սակայն Օրբելեանը կիրառել է այն միայն իբրեւ «Նորավանք»-ի փոխանուն, որպէս վերջինիս տարբեր անուանումը: Ըստորում անցողակի նկատենք նաեւ, որ մեր մատենագրութեան մէջ, որքան յայտնի է, բացի Օրբելեանի «Պատմութեան» մէջ տեղ գտած գործածութիւնից, այլուր չենք հանդիպում «Խորաձոր» անուան կիրառմանը:

Միւս կողմից՝ ունենք նաեւ մի այլ դպրատուն — մենաստան, որը թէեւ իր անուանակոչմամբ համանման է «Խորաձոր»-ին եւ միաժամանակ բաւականին հռչակ հանած, բայց դարձեալ չի առնչուում Վայոց ձորի Գլաձորի հետ. այն յայտնի է «Խորնիձոր», «Խորին անապատ» կամ «Ձորն Խորնի» անուններով. ընդ որում չնայած այն բանին, որ վերջինիս գործունէութիւնը զարմանալի զուգահիշակցութեամբ համընկնում է Վայոց ձորի համալսարանի գոյութեան ժամանակաշրջանին, սակայն զրանք իրենց աշխարհագրական դիրքով գտնուելիս են եղել բոլորովին հակառակ բեւեռներում. առաջինը՝ Կիլիկիայում. երկրորդը՝ Վայոց ձորում: Թովմաս Հոռմկլացիի հաւաստմամբ՝ Խորնիձորը տեղադրուած է եղել «Մերձ ի սահմանս Բարձրբերդոյ եւ Լեւոնկլայ անառիկ բերդի»¹³: Այստեղ արտագրուած ու բազմացուած Ձեռագրեր ունենք, որոնք ապացուցում են այս մենաստանի անվիճելի մասնակցութիւնը Կիլիկեան Հայաստանի ընդհանուր մշակութային եւ հասարակական կեանքին: Այս կապակցութեամբ Ստեփանոս Օրբելեանը ակնատեսի եւ ականջալուրի վկայութեամբ արձանագրում է. «Յետ սրբասէր կաթողիկոսին Հայոց Տեառն Յակոբայ մեծաւ հանդիսիւ եւ աշխարհաժողով ամբոխիւ նստացուցանեն կաթողիկոս Հայոց ի Սիս յաւազ եկեղեցին Սուրբ Սոփի զկոստանդին վարդապետ, որ էր առաջնորդ սուրբ եւ գերաւորակ մեմաստանին Խորին կոչեցելոյ, մեծապատիւ չքով եւ արքունական ճոխութեամբ, ձեռամբ թագաւորին Հայոց Լեւոնի՝ որդւոյ Հեթմոյ, ընդ որս եւ էր մեր նուաստութիւնս»¹⁴: Կամ՝ 1311 թուականին գրուած մի Աւետարանի Յիշատակարանում կարդում ենք. «Ի ձորս Խորնի, ընդ հովանեաւ սուրբ Տիրամօր եւ սուրբ Նշանաց, ի խցկան միոջ որ է ի հարաւակողմն Պերճեր անապատիս, ի խնդրոյ սուրբ եւ ընտրեալ կրօնաւոր քահանայի՝ Պետրոսի, ձեռամբ պիտակ անուն քահանայի Կոստանդինի/ եւ ողորմելի գերւոյ Հեթմոյնցոյ...»¹⁵:

Բոլոր հիմքերը կան ականալելու, որ Ստ. Օրբելեանը յիշատակէր եթէ ոչ յետնագոյն Գլաձոր անունը իբրեւ համալսարան, ապա գոնէ այդ մենաստանի նախկին անունը. մանաւանդ նաեւ այն պատճառով, որ թուարկման հերթականութեան մէջ մօտենում է Մշեցու-Նչեցու համալսարանի հէնց բուն տեղադրմանը. նա նշում է Թաւաթի վանքը, «յորում կայ նշխարք սրբոյ Ստեփանոսի»¹⁶: Հէնց սրանից անմիջապէս յետոյ էլ պէտք է յիշուէր Աղբերց

6 Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 130:

7 Տե՛ս Սոյն մենագրութիւնը, էջ 54:

8 Ղ. Ինճիճեան, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1822, էջ 263:

9 Ստ. Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Միսական, էջ 340:

10 Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութիւն ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1854, էջ 236: Մշոյ Առաքելոց վանքի նաեւ Գլաձոր անուանման մասին աւելորդ չենք համարում վկայակոչել 1411 թուին մեզ հասած Աւետարանի Յիշատակարանը. «Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թուականութեանս Հայոց ՊԿ (1411) ի գաւառս Տարօնոյ ի վանս Գլաձորոյ ի դրունս սուրբ Առաքելոցն, յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Թաղէոս եպիսկոպոսին (տե՛ս Ն. Սարգիսեան, անդ, էջ 236):

11 Գ. Յովսէփեան, Միսիթար Սասնեցի, «Աբարատ», 1899, էջ 160:

12 Ստ. Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Միսական, էջ 337:

13 Լ. Ոսկեան, Կիլիկիայի վանքերը, Վիեննա, 1957, էջ 208, տե՛ս նաեւ Լ. Ս. Էփրիկեան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, Վենետիկ, 1907, հ. Ա, էջ 203, Ղ. Ալիշան, Միսուան, էջ 535-536:

14 Ստեփանոս Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Միսական, էջ 436-437:

15 Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 536:

16 Ստեփանոս Օրբելեան, նշուած աշխատ., էջ 340: Ընդգծումը իմն է - Լ.Խ.:

վանքը կամ Գլաճորի համալսարանը: Բայց, տարաբախտաբար, զանց է առնում եւ յիշատակում են այլ վանքերի անունները:

Մի ուրիշ հանգամանք նոյնպէս առաւել քան պարտաւորեցնում էր Հեղինակին յիշատակելու Գլաճորի համալսարանը. վանքերի ու մենաստանների թուարկումը աւարտելուց յետոյ, Հեղինակը եզրակացնում է. «Ահա այս ամենայն վանքար յական է եւ յանուան է ի գլխաւորագունիցն, յորոց քաղումք ամայի եւ թափուր են ի շինութեանց, եւ սակաւն ի լուսաւորութեան այժմ, որք են թուով 30. բայց այլ եւս բազումք կային զոր ոչ թուեցաք»¹⁷: Ընթերցողի ուշադրութիւնը հրաւիրում ենք ընդգծուած տողերի վրայ. եթէ Ստեփանոս Օրբելեանի յական է անուան է թուարկած Սիւնիքի վանքերի ու մենաստանների մեծամասնութիւնը «թափուր են ի շինութեանց» եւ նրանցից միայն քչերն են՝ «ի լուսաւորութեան այժմ», ապա բնականաբար ենթադրուում է, որ այժմ «սակաւքն ի լուսաւորութեան» գտնուող վանքերից ու մենաստաններից առաջին հերթին յիշատակութեան արժանի պէտք է լինէր Աղբերց վանքը կամ Գլաճորը, որովհետեւ տարակոյս չի կարող լինել, որ այդ քչերի մէջ տուեալ ժամանակաշրջանի ամենապայծառ մենաստանը միջնադարեան աղջամուղջում Մշեցու-Նշեցու համալսարանն էր՝ իր բազմափնջային ճառագայթմամբ ու շողարձակմամբ:

Ի դէպ՝ Ալիշանի այն ենթադրութիւնը, ըստ որի Օրբելեանը եթէ իր «Պատմութեան» մէջ չի յիշատակել Վայոց ձորի վանքերի թուարկման մէջ նաեւ Գլաճորը, ապա դրա պատճառը պէտք է համարել՝ «թերեւս զի նոր էր հաստատեալ Գլաճորը»¹⁸, նոյնպէս ընդունելի չէ, որովհետեւ, ինչպէս քիչ յետոյ կը տեսնենք, Ստեփանոս Օրբելեանի «Պատմութեան» Հեղինակման ժամանակ Գլաճորը գտնուում էր իր ամենափառահեղ շրջանում:

Եզրափակելով այս հարցադրումների ամբողջ շարքը, մենք դարձեալ կանգնում ենք առկախ մնացած պատասխանի առաջ. փաստը մնում է փաստ, որ Օրբելեանը Վայոց ձորի վանքերի թուարկման մէջ չի յիշատակել Գլաճորի համալսարանը: Սրանից, բնականաբար, միայն մէկ հնարաւոր ենթադրութիւն կարելի է անել, թէեւ հաւանականութեան ամենադոյզն նշոյլով. գուցէ Հեղինակը Գլաճորի մասին նոյնպէս յիշատակում արել է, բայց արտագրութիւնների ժամանակ վրիպել է գրիչների կողմից եւ մեզ չի հասել նրա այդ վկայութիւնը: Կողմնակի կերպով նոյնիսկ գիտենք, որ Օրբելեանը իր անձնական նամակներում եւ շրջաբերականներում Եսայի Նշեցուն դրուատելիս, բնութագրում է նրան իբրեւ «Յիսուսական համալսարանացն պետ».
«Ո՛վ դպրապետ անհատ դպրոցացն եւ համակ դիւան անհասական խորոցն վարդապետ» Եսայի. այս եւ նման արտայայտութիւններում, անտարակոյս, նկատի է առնուել Եսայի Նշեցու երկարամեայ պաշտօնավարութիւնը Գլաճորի համալսարանում որպէս բարունապետ: Աւելին. այն դէպքում, երբ Օրբելեանը Գլաճորում՝ Ներսէս Մշեցու մօտ ձեռք բերած իր ուսումնառութեան մասին խօսելիս թէեւ չի յիշատակում այդ մենաստանի անունը, բայց ինքնին հասկանալի է, թէ խօսքը ինչի՛ն է վերաբերում¹⁹. Օրբելեանը նոյնիսկ ուղղակի ակնարկ ունի Գլաճորի համալսարանի մասին՝ որպէս Հայաստանեայց աշխարհի «արեգակնափայլ», «գերահռչակ» եւ «մեծաշուք» ուսումնադիտական կենտրոնի, որպէս գիտութեան եւ ուսման փարոսի, թէեւ առանց նրա անունը

յիշատակելու. «Արեգակնափայլ եւ երկնահանդէս գերաւորակ հոյակապ եւ մեծաշուք վեհագոյն ուխտիդ Հայաստանեաց աշխարհի, տեղի լուսոյ եւ ակնկալութիւնն եւ պարծ/անք/ աստուածային հանճարոյն համեղութեան ճաշակացն ընտրութեան, անաթ վեհագոյն եւ երկնակենցաղաւարուց եւ ուսման, մակացութեանց ցերեղութեան»²⁰: Կասկածից վեր է, որ խօսքը վերաբերում է Գլաճորի համալսարանին:

Ինչեւիցէ, եզրակացնենք. եթէ բացակայում են Օրբելեանից ուղղակի վկայութիւններ Գլաճորի գիտական կաճառի առաջացման ու գործունէութեան վերաբերեալ, ապա այդ չի նշանակում, որ մեր մատենագրութիւնը առհասարակ լուծում է Գլաճորի գոյութեան մասին, ուստի եւ դրա պատմութեան լուսարանում անհնարին պիտի համարել: Իրականում՝ հէնց մատենագրական այլ աղբիւրների օգնութեամբ հնարաւոր է հետեւել մեր ամենալուսաւոր մշակութային կենտրոնի տարեգրութեան ընթացքին:

Մեզ հասած ձեռագրական ամենավաղ աղբիւրը, որը որոշակի տեղեկութիւն է պարունակում Մշեցու հիմնադրած դպրեմանքի անուանակոչման մասին, յօրինուած է 1283-1284 թուականներին եւ մեր կողմից արդէն վկայակոչուած Վիեննայի մատենադարանի 571 համարի տակ գտնուող գրչագիրն է: Գրիչը Մատթէոս Մլիճեցին է, որ ունի նաեւ չափածոյ մի Յիշատակարան, գրուած՝ 1284 թուականին, եւ այն լոյս է սփռում առաջադրուած հարցի մեկնարանման վրայ: Ինքնակենսագրական բնոյթի որոշ տեղեկութիւններ հաղորդելուց յետոյ, Մատթէոս գրիչը շարունակութեան մէջ ասում է իր մասին.

«...Որոյ (Մատթէի — Լ.Պ.) եկեալ յայս քաղաքի,
Որում անուն Վայ ձոր կոչի,
Հուպ ի շիրիմն Սիւնեցի,
Ի յԱղբերց վանս մենաստանի,
Երկրորդ Աթէնս պանծալի.
Առ ոտըս հաւր մեր Ներսէսի
Եւ րարունեաց վարդապետի,
Հասեալ ի ծայրս իմաստ բանի,
Ունէր զգիրս մատենի...»²¹:

Այս քաղուածքը ուշադրութեան է արժանի մի քանի նկատուումներով. նախ՝ աներկբայօրէն հաւաստուում է, որ Մատթէոս գրիչը ուսումնառութեան նպատակով եկել է Վայոց ձոր՝ Ստեփանոս Սիւնեցու շիրիմի մօտ գտնուող Աղբերց վանքը, որը եւ մեր քննութեան առարկան է հանդիսանում: Երկրորդ՝ ուշագրաւ է, որ Աղբերց վանք ուսումնական կենտրոնը բնութագրուում է իբրեւ «պանծալի երկրորդ Աթէնք»: Այստեղից, անտարակոյս, հետեւում է, որ Գլաճորի համալսարանի նախկին անուանումը եղել է Աղբերց վանք. ապացոյց՝ որ «երկրորդ Աթէնք» արտայայտութիւնը, ինչպէս առաւել հանգամանօրէն ցոյց կը տրուի յետագայ շարադրանքում, մինչ այդ մեր ամբողջ մատենագրութեան մէջ քացառապէս կիրառուել է միայն Գլաճորի նկատմամբ, մանաւանդ Եսայի Նշեցու ղեկավարման առաւել ծաղկուն տարիներին, եւ դրա առանձին գործածութիւնը նոյնիսկ հոմանիշային արժէք է ձեռք բերել Գլաճորի համար: Միւս կողմից՝ «երկրորդ Աթէնք պանծալի» արտայայտութիւնը ամենեւին էլ պատահական յայտարարութիւն կամ բովանդակազուրկ գնահատական չէ, որը

20 Մատթէի անունն Մատենադարան, ձեռ. 848, թ. 78բ-79ա:
21 Ե. Տաշեան, Մայր ցուցակ, էջ 1039:

17 Անդ: Ընդգծումը իմն է — Լ.Պ.:

18 Ղ. Ալիշան, Սիւսական, էջ 130:

19 Ի դէպ, նոյնիսկ Եսայի Նշեցին իր գրագրութիւններում երբեք չի յիշատակում իր գլխաւորած համալսարանի մասին:

գիտուէր սոսկ իբրեւ ոգեշնչման գեղում կամ էլ պարզապէս չափազանցութիւն: Ո՛չ ամէնեւին: Ինչպէս քիչ յետոյ կը տեսնենք՝ միջնադարի չափանիշով նման գնահատականը լիովին արդարացում է Գլաճորի համար, որովհետեւ հայ հասարակական ու գիտական մտքի վերընձիւղման ու զարգացման մէջ իրօք թողել է խորը դրոշմ: Երբորդ՝ ի հաստատումն այն բանի, որ Աղբերց մենաստանը իր հոշակով վեր էր ածուել «յերկրորդ Աթէնս պանծալի», այնտեղ դեռեւս 1284 թուականին, ինչպէս բխում է քաղուածքից, մեղուաջան աշխատանքի էին լծուել մի շարք բարունիներ (իմա՝ տարբեր առարկաների գծով ուսուցիչ-դասախօսներ), այլապէս չէր ասուի Ներսէս Մշեցու մասին՝ «բարունեաց վարդապետ», երբ վերջինս՝ հասած լինելով իր ժամանակի համեմատութեամբ իմաստութեան ու գիտութեան ծայրագոյն աստիճանին՝ գլխաւորում էր Աղբերց վանք ուսումնական-մշակութային հաստատութեան ղարեվանքը եւ քննական հայեացքով թափանցում ու վերլուծում մատեանները...:

Զեռագրական յետագայ աղբիւրները, տարաբախտաբար, առժամանակ լուում են: Միայն 1291 թուականին յիշատակագիր Յովհաննէսը իր արտագրած «Մեկնութիւն կաթողիկէի» գրչագրում թողնում է մեզ համար շատ արժեքաւոր մի վկայութիւն՝ շօշափուող հարցի առնչութեամբ, որը կարելոր պարզաբանում է մտցնում հարցի պատմականութեան ճշգրտման մէջ. ի դէպ՝ անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ դա միաժամանակ բանասիրութեանը յայտնի առաջին Յիշատակագրութիւնն է Գլաճորի մասին. «Ի թւիս ԶԽ (1291), - կարդում ենք այնտեղ, - գրեցաւ Մեկ/ն/ութիւն Կաթողիկէիս, ձեռամբ բազմամեղ եւ սուտանուն կրանաւորի Յոհաննիսի աշակերտի բանի, ի մեմաստանս որ կոչի Աղբերց վանք, եւ մակամուն՝ Գլաճոր, ընդ հովանեաւ սրբոյ Ստեփաննոսի, ի վարժապետութեանս գիտնական եւ արդիւնական մեծ հոգեւորի յեսայ/ի, զոր շնորհեսցէ զսա մեզ Տէր ընդերկայն աւուրս...»²²:

Քաղուածքում ուշադրութիւն պէտք է դարձնել «մականուն» բառի վրայ, որը եւ միանգամայն լոյս է սփռում արժարժուող հարցադրման ճիշդ մեկնաբանման ուղղութեամբ. առանց այլեւայլութեան եւ ակնբախօրէն բացայայտում է սրանով, որ մենաստանը նախապէս կոչուելիս է եղել Աղբերց վանք, իսկ Գլաճոր անուանումը տրուել է նրան յետագայում՝ իբրեւ «մականուն», այսինքն՝ իբրեւ «վերադիր» կամ «յաւելադիր» անուն, որ եւ նոյնն է թէ՛ «յետագայում ստացած անուն»: Հէնց այս վերջին անուանակրութեամբ էլ համընդհանուր ճանաչում է գտել այդ մենաստանը մեր մշակոյթի պատմութեան մէջ: Միւս կողմից՝ այս քաղուածքը մեզ համար կարեւոր է նաեւ մի այլ առումով. ելնելով սոյն վկայութեան բովանդակութիւնից, աներկմտօրէն կարելի է եզրակացնել, որ դեռեւս մինչեւ 13-րդ դարի վերջին տասնամեակը, նոյնիսկ Եսայի Նշեցու ղեկավարման առաջին շրջանում, Գլաճորի համայնարանը յայտնի է եղել, ըստ մեզ հասած աղբիւրների, միայն Աղբերց վանք անունով, այլ կերպ ասած՝ ուսումնական այդ կենտրոնի Գլաճոր անուանումը ոչ միայն Ներսէս Մշեցու օրօք առեասարակ չի եղել, այլեւ չի եղել նաեւ Եսայի Նշեցու ուսուցչապետութեան սկզբնական շրջանում՝ մինչեւ 1290-ական բուականները: Այստեղ, սակայն, անցողակի նկատենք, որ բոլորովին չպատճառարանուած եւ հիմնազուրկ յայտարարութիւն է արուեստաբան Ա. Աւետիսեանի պնդումն այն մասին, որ իբր Գլաճորի անուանումը տեղի է ունեցել Ներսէս Մշեցու ուսուցչապետութեան շրջանում. նա գրում է.

22 Ղ. Ալիշան, Հայագրատու, Վենետիկ, 1901, էջ 525:

«Համայնարանն էլ իր նոր՝ Գլաճոր անուանումն ստացաւ Ներսէս Մշեցու վարդապետութեան օրօք»²³:

Այնուհետեւ. ուշագրաւ է, որ 1298 թուականին արտագրուած մի Զեռագրի գրչի թողած երկու Յիշատակագրութիւններում խօսուում է ինչպէս Գլաճորի, այնպէս էլ Աղբերց վանքի մասին. այսպէս՝

ա) «Ընդ նմին եւ գեղկելիս,
Զվերագծող այսմ տառիս
Ի մենաստանս Գլաճորիս
Ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփաննոսի...»²⁴:

բ) Ի դէպ, առաջադիր միւս վկայութեան կապակցութեամբ ասենք, որ թէեւ այդ Յիշատակարանը դարձեալ վերոյիշեալ գրչին է պատկանում, սակայն նրանում զարմանալիօրէն նոյն բնութագիրն ու գնահատականն է տրուած Աղբերց վանքի մասին, ինչ 1283-1284 թուականներին գրուած Մատթէոս գրչի Յիշատակարանում, որը մեզ արդէն ծանօթ է. ըստորում այստեղ գործ ունենք պատճենման ակնբախ փաստի հետ. կառուցուածքով ու ձևով էլ համանման է դրան՝ չափածոյ եւ նոյն յանգաւորմամբ, սակայն որոշ խմբագրման ենթարկուած՝ դէպքերի ու դէմքերի համաձայն, գրուած Եսայի Նշեցու ուսուցչապետութեան օրօք: Ընդորում սոյն գրչագիրը, ամփոփելով իր մէջ մի շարք իմաստասիրական եւ դաւանարանական երկեր, հանդիսանում էր կարեւոր ձեռնարկ՝ ուսումնական նպատակների համար նախատեսուած²⁵:

Այս փաստից բխում է, որ սոյն մենաստանի Աղբերց վանք անուան յարատեւումը, Գլաճոր «մականուն» հետ զուգահեռ, դեռեւս շարունակում է մինչեւ 13-րդ դարի վերջը, իսկ դրանից յետոյ, Զեռագրական աղբիւրների վկայութեամբ՝ աստիճանաբար մոռացութեան է տրուում այդ հին անունը եւ տիրապետող ու միակ հանրածանօթ անունը դառնում է Գլաճորը:

Այս հետեւութեան ճշգրտելը ամրապնդում է նաեւ մատենագրական այլ փաստերով: Այս առնչութեամբ առաւել յատկանշական է հետեւեալ վկայութիւնը. Եսայի Նշեցու ակնաւոր աշակերտներից Մխիթար Սասնեցու վերաբերեալ՝ «Պատմութիւն հաւաստի եւ համառօտ Մխիթար վարդապետի (հեղինակի գրքոյս)» Վարքագրութեան մէջ յայտնուում է. «...Եւ անտի գնացեալ (Մխիթարայ — Լ.Խ.) ի գաւառն կոչեցեալ Վայոց ձոր, ի վանսն, որ ԱՅԺՄ Գլաճոր, առ գերակատար եւ սուրբ վարդապետն Ներսէս եւ կացեալ անդ ընդ նմա ամս երեք»²⁶: Այստեղ յատկապէս մեծատառերով ներկայացրինք ԱՅԺՄ բառը, որով աներկբայօրէն բացայայտում է քաղուածքի բովանդակութիւնը. նշանակում է, որ վանքի Գլաճոր անուանումը վերաբերում է միայն ներկայից, իսկ նրա նախկին անունը արդէն չի յիշատակուում Վարքագրութեան յօրինման ժամանակ, այն է՝ 1337 թուականին. թւում է, թէ արդէն մոռացութեան է տրուել նրա սկզբնական անունը՝ Աղբերց վանք լինելը: Բացի դրանից. այստեղ ակներեւօրէն առկայ է անուանափոխութեան բացայայտ փաստը, որով ցոյց է տրուում, թէ ուսումնական այդ կենտրոնի Գլաճոր անուանակրումը եղել է ո՛չ թէ ի սկզբանէ, այլ՝ յետագայում. եւ այդ փաստը իր արտացոլումն է գտել

23 «Էջմիածին» ամսագիր, թիւ 7-Ե, 1956, էջ 86: Տե՛ս նաեւ նոյնի «Հայկական մանրանկարչութեան Գլաճորեան դպրոցը» աշխատութիւնը, էջ 15:

24 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 1409, թ. 261ր:

25 Անդ. թ. 311ա:

26 Գ. Յովսէփեան, Մխիթար Սասնեցի (Կերմանեցի), էջ 29:

նոյնիսկ մեր Ձեռագրական աղբիւրներում:

Հայագիտական գրականութեան մէջ, սակայն, թիւր կարծիք է յայտնուած այն մասին, որ իբր Աղբերց վանքը, իր հերթին, հէնց նոյն թանահատի կամ թանաթի վանքն է եղել, որ յետագայում վերանուանուել է նաեւ Ղարավանք: Անհրաժեշտ է նշել, արդարեւ, որ այդ վարկածը չափազանց յախուռն է եւ չի ամրապնդուում փաստական ոչ մի տուեալով: Թանահատի վանքն ու Աղբերց վանքը (յետագայում՝ Գլաձորը) զուգահեռ կերպով յարատեւել են՝ մատենագրութեան մէջ թողնելով իրենց գոյատեւման արձանագրութիւնները: Այդ վարկածը առաջ է քաշուում Գլաձորի մանրանկարչութեան ուսումնասիրմամբ հետամուտ եղած արուեստագետ Ա. Աւետիսեանը, որը յենուելով Ե. Լալայեանի ուղեգրական բնոյթի մի քանի կողմնակի գիտողութիւնների ու արտայայտութիւնների վրայ, շտապում է եզրակացնել. «Այսպիսով, ստացուում է, որ Թանատ (Ղարավանք)–Աղբերց վանքը նոյն Գլաձորն է: Եւ իբր, ոչ մի կասկած չի կարող, որ Թանատը հէնց իմքը՝ Գլաձորն է»²⁷. Եւ կամ՝ նոյնպիսի անվերապահ պնդմամբ նա յայտարարում է. «Այսպիսով, այժմ մեզ յայտնի թանաթի վանքը, կարելի է ասել, որ 13–14–րդ դարերում, համալսարանի գոյութեան ժամանակաշրջանում (նաեւ յետագայում՝ ???)²⁸ յայտնի է եղել Գլաձոր կամ Աղբերց վանք անուններով»²⁹:

Հերքելու համար նման պնդման անճշտութիւնը, անհրաժեշտ է քննել, թէ որո՞նք են Ա. Աւետիսեանի ելակէտները: Այդ իսկ պատճառով հարկադրուած ենք այստեղ մի քիչ երկար մէջբերում կատարել նրանից. «Համեմատելով Թանատի վանքի սահմանները որոշող տուեալները, – գրում է նա, – կարելի է տեսնել, որ հէնց նոյն այդ տուեալները վերաբերում են եւ Գլաձորին: Այստեղ, Ղ. Ալիշանի մօտ ստոււմ է, որ Գլաձորը սահմանակից էր Եկեղեցաց ձորին: Ըստ Օրբելեանի, ինչպէս եւ Գարեգին արքեպիսկ. Յովսէփեանի, Թանատ–Ղարավանքը նոյնպէս գտնուում է Եկեղեցաց ձորին կից:

Կայ նաեւ մի ուրիշ, ոչ պակաս հետաքրքիր, վկայութիւն: Գարեգին արքեպիսկ. Յովսէփեանը խօսելով Գլաձորի մասին, ցոյց է տալիս, որ այն գտնուում է Սրկղունիքի Պոռ իշխանի դաստակերտից («դարբաս») ոչ հեռու. իսկ ըստ Ե. Լալայեանի այդ դաստակերտի մնացորդները գտնուում են Բաշքենդ գիւղի ծայրամասում (որը նոյնացում է Սրկղունիքի հետ), այսինքն՝ դարձեալ Թանատի վանքից ոչ հեռու»³⁰:

Քաղաքների ուղղորդ քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ տարբեր հեղինակների վկայակոչումները Թանատի եւ Գլաձորի տեղանքի որոշման հարցում՝ լիովին չեն համընկնում, այլ սոսկ մատնանշում են այդ մենաստանների տեղանքի՝

27 Ա. Աւետիսեան, Գլաձորի համալսարանը, «Էջմիածին» ամսագիր, 1956, թ. 7–8, էջ 85: Տե՛ս նաեւ նոյնի «Հայկական մանրանկարչութեան Գլաձորեան դպրոցը» աշխատութիւնը, էջ 14:

28 Բոլորովին անհասկանալի է հեղինակի՝ փակագծում դրած «նաեւ յետագայում» պնդումը՝ «համալսարանի գոյութեան ժամանակաշրջանում» բառակապակցութիւնից յետոյ: Պատմական անժամանակի իրողութիւն է, որ Աղբերց վանքի առանձին յիշատակումը ձեռագրական աղբիւրներում հասնում է մինչեւ 13–րդ դարի 90–ական թուականները, իսկ Գլաձորի յիշատակումը՝ 13–րդ դարի 90–ական թուականներից սկսած մինչեւ 14–րդ դարի 40–ական թուականները: Եսայի նշեցու մատնանշումն է սպրտում եւ միջնադարի ազդամուղումն սուղուում է նաեւ Գլաձորը, որից յետոյ դադարում են նաեւ ամէն կարգի յիշատակումները Գլաձորի մասին:

29 Ա. Աւետիսեան, անդ, էջ 86: Ընդգծումը իմն է – Լ.Ն.: Տե՛ս նաեւ նոյնի «Հայկական մանրանկարչութեան Գլաձորեան դպրոցը» աշխատութիւնը, էջ 15:

30 Անդ, էջ 85: Ընդգծումը իմն է – Լ.Ն.: Տե՛ս նաեւ նոյնի «Հայկական մանրանկարչութեան Գլաձորեան դպրոցը» աշխատութիւնը, էջ 14:

միեւնոյն գօտու (զոնայի) շրջանում ունեցած այս կամ այն յարաբերական մերձաւորութիւնը միմեանց նկատմամբ. (համեմատի՛ր՝ «Գլաձորը սահմանակից էր Եկեղեցաց ձորին», իսկ «Թանատ–Ղարավանքը նոյնպէս գտնուում է Եկեղեցաց ձորին կից»․ մի դէպքում՝ Գլաձորը «գտնուում է Սրկղունքի Պոռ իշխանի դաստակերտից («դարբասից») ոչ հեռու», միւս դէպքում՝ «դարձեալ Թանատի վանքից ոչ հեռու»): Այս բոլորից ակնարեւ է դառնում միայն մի բան․ այն, որ Թանատի վանքը եւ Գլաձորը իրենց տեղանքով գտնուելիս են եղել իրար հարեւանութեան սահմաններում․ մի բան, որ ընդունուած է հայագիտական գրականութեան մէջ: Փաստերի քննական վերլուծման դէպքում՝ միակ ճիշդ հետեւութիւնը այս պիտի լինէր, որը եւ լիովին համապատասխանում է պատմական իրականութեանը, եւ ո՛չ թէ՛ դրանից բռնագրօսիկ կերպով բխեցնել՝ երկուսի նոյնացումը իբրեւ միեւնոյն վանքի տարբեր անուանակրումներ, ինչպէս այդ անում է Ա. Աւետիսեանը:

Այնուհետեւ. Գլաձորի համալսարանի վերաբերեալ նիւթերի հաւաքման եւ հետազոտման առաջին մեծ երախտընկալները՝ Ղ. Ալիշանն ու Գ. Յովսէփեանը միանգամայն ճիշդ մօտեցում են ցուցաբերել, երբ յետին ակնարկ անգամ չեն արել ինչպէս Թանատի, այնպէս էլ Աղբերց վանքի կամ Գլաձորի նոյնութեան մասին: Իսկ ի՞նչպէս է վարուել բանասէր Ե. Լալայեանը տուեալ հարցում․ ամենեւին յաւակնութիւն չունենալով մատենագրական ստոյգ տուեալների վերլուծմամբ հետեւութիւններ ու եզրակացութիւններ անելու, մի կողմից՝ Թանատի, Ղարավանքի, միւս կողմից՝ Գլաձորի, եւ այս երեքի փոխարարութեան ճշգրտման մասին, Ե. Լալայեանը անցողակի կերպով նրանց տեղադրական բնոյթի նկարագրութիւնն է տալիս՝ ուղեգրական տպաւորութիւնների գրառման ոճով: Մի դէպքում նա գրում է. «Ս. Սաչ վանքի արեւմտեան կողմը, մօտ 2 վերստ հեռու, Մալիշկայի գետակի երկրորդ վտակի ձախ ափին գտնուում Ղարավանք (սեւ վանք) գիւղը, որ իւր անունն ստացել է մօտի տափարակ բլրակի վրայ սեւ քարերով շինուած Թանահատի վանքն է, ուր ամփոփուած է 735 թ. Մոզում նահատակուած Ստեփանոս եպիսկոպոսի մարմինը»³¹: Այստեղ, անուշտ, առարկելու ոչինչ չունենք, որովհետեւ ասուած է շատ պարզ ու մէկին, որ Թանահատ (կամ՝ Թանատ) վանքը, ուր ամփոփուած է Ստեփանոս Սիւնեցու աճիւնը, միաժամանակ այժմ թուրքերի կողմից կոչուելիս է եղել Ղարավանք: Սակայն հակասութիւնը ակնարկ է լինում չորս էջ յետոյ արուած պնդման հետ. «Օրթոթեանից դէպի հիւսիս–արեւելք՝ ձորակի մէջ գտնուում է ԺԳ–ԺԴ դարերում մեծահռչակ Գալլաձոր կամ Գլաձոր մեծատաւանը, որ այժմ Ղարավանք է կոչուում»³²: Անյարիր բան է ստացուում. ինչպէ՛ս թէ՛ տեղադրական երկու մերձաւոր վայրերը առանձին կոչուում են այժմ միեւնոյն անունով՝ Ղարավանք: Դա, իհարկէ, վրիպում է. նման պնդումը ոչինչով չի արդարացուում, ուստի եւ անընդունելի է:

Ղ. Ալիշանը ենթադրում է, որ Գլաձորը գտնուելիս է եղել Բաշքենդ բերդի հարաւակողմում, կամ Պիւլպիւլ–Օլան գիւղի հիւսիսում՝ այս երկուսից 1 մղոն հեռաւորութեան վրայ ամայի մի գիւղում, որը յետագայ դարերում Քէօլլասար կամ Քիւլպիւնա է յորջորջուել թուրքերի կողմից: Հնչունական նմանութիւնը՝ մանաւանդ Քէօլլասարի եւ Գլաձորի միջեւ՝ խիստ ակնարկ է. «Ի հարաւոյ Պաշքենտ բերդի եւ ի հիւսիսոյ Պիւլպիւլ–Օլան գեղջ՝ – գրում է նա, – մղոնաւ չափ

31 Ե. Լալայեան, Շարուր–Գարալագեակի գաւառ, «Ազգագրական հանդէս», 1905 թ., գիրք 12, Թիֆլիս, էջ 267:

32 Անդ, էջ 271: Ընդգծումը իմն է – Լ.Ն.:

հեռի յերկոցուն եւս, յանձուկ միջոցի երկուց վտակաց զետակին՝ նշանակի ամայի գեօղատեղի Քէօյլասար կամ Քուլիպինա անուն, որ բուի նշանակել զԳայլիձոր կամ Գայլիձոր կամ Գայլաձոր մեծահոչակ մեմաստան ի ԺԳ-Դ դարու յանախ եւս գրեալ Գլաձոր»³³:

Եթէ Ալիշանի տեղադրական տուեալները գերազանցապէս հիմնուած են գրաւոր աղբիւրների եւ նրանցից մակաբերուող մտահայեցողութեան վրայ, ապա Գ. Յովսէփեանի տեղադրական սահմանումները՝ նաեւ ազանատեսի վկայութիւններն են: Վերջինս դէպի Գլաձոր կատարած ճանապարհորդութեան մասին գրում է. «Անցեալ ամառ (այն է՝ 1898 թ. — Լ.Ս.) ճեմարանի լսարանական մի խումբ ուսանողներով այցելեցինք Գլաձորի աւերակները. իզուր էր որոնել նոյնիսկ Ներսէս եւ Եսայի մեծ վարդապետների դամբարանների հետքն անգամ»³⁴: Իսկ Գլաձորի տեղադրական սահմանները գծում է Գ. Յովսէփեանը այսպէս. «Գլաձորն էլ եղել է Ունիթոռների ախոյեանների առաջին օրորանը: Այդ վանքը գտնուում է Պաշխանի գիւղի հիւսիս-արեւելեան կողմը մի ձորագոգի մէջ, Քիւլպինա կոչուած գոմանցից փոքր ինչ դէպի արեւելք: Հրաշալի է այն ձորակը, որ այս գոմանցը դէպի Գլաձորի աւերակներն է ձգում. ծաղկաւէտ ձորի հարաւային լեռան լանջերը պուրակներով են ծածկուած. սառնորակ աղբիւրները բոլորում են երկու կողմից եւ մի կարկաչահոտ, վճիտ առուակ կազմում, լի կարմրախայտներով: Նոյնիսկ Գլաձորի թերակղզու հարաւային եւ հիւսիսային կողմերից աղբիւրներ են բոլորում, ուստի եւ երբեմն Աղբերց վանք եւս կոչուել է»³⁵:

Ինչպէս բերուած քաղուածքների քննական համեմատութիւնը ցոյց է տալիս, Ալիշանի եւ Յովսէփեանի հաղորդած տուեալները Գլաձորի տեղանքի մասին՝ հիմնականում համընկնում են իրար: Մինչդեռ Ե. Լալայեանի տեղադրական տուեալները, ըստ էութեան, հակասութեան մէջ չլինելով հանդերձ դրանց հետ, որոշակի շփոթութեան տեղիք տալիս Գլաձոր-Ղարավանք նոյնացման հարցում:

Այնուհետեւ. Լալայեանից վերը բերուած երկու քաղուածքներում էլ նոյն ինքը բանասէրը (Ե. Լալայեանը) ոչ մի առնչակցութիւն չի տեսնում կամ հաստատում թանատ վանքի եւ Գլաձորի միջեւ. ի դէպ՝ նա ոչ մի խօսք չի ասում նաեւ Աղբերց վանքի մասին: Իսկ թանատի վանքի եւ Գլաձորի նոյնութեան մասին ակնբախ հակասութիւնը հարթելու համար հարկաւոր է ինչ-որ շփով առնչակցութիւններ հաստատել... որ եւ անյաջող կերպով փորձում է Ա. Աւետիսեանը: Բայց այս անգամ էլ առաջանում են անսքող թիրիմացութիւններ եւ հրամցւում անյարիր եզրակացութիւններ, որոնք, սակայն, առաւել եւս ակնառու են դարձնում դրանց հիմքերի խախտուածութիւնը: Բանասիրական հետախուզումներում բաւական չէ միայն մտահայեցողութեամբ առաջնորդելը. դա չափազանց սայթաքուն ուղի է, եթէ այն չի ուղեկցւում, պարտադիր կարգով, երեւոյթների փաստաքննական վերլուծութեամբ: Այսպէս. եթէ ճիշդ լինէին Ա. Աւետիսեանի հետեւութիւններն ու պնդումները՝ Լալայեանի սխալ

կարծիքի վրայ խորսխուած, ապա դրանք պէտք է ամրապնդուէին նաեւ մատենագրական աղբիւրներով, որոնք միակ յուսալի երաշխիքն են հետեւութիւնների կամ պնդումների ստուգութեան:

Իսկ ի՞նչ են ցոյց տալիս հէնց թանատ վանքի պատերին դրոշմուած արձանագրութիւններն ու ձեռագրական աղբիւրները. դրանք միաբերան վկայում են, որ Աղբերց վանքի, այնուհետեւ Գլաձորի համալսարանի գոյատեւման ամբողջ ընթացքում եւ դրանից յետոյ էլ յիշուած է թանատ վանքը իր սեփական անունով՝ իրրեւ հոգեւոր ու մշակութային առանձին հիմնարկութիւն, որին բազմիցս արուել են նուիրատուութիւններ եւ տրուել ընծայականներ, որտեղ եղել են միաբաններ, որոնք ոչ միայն Ձեռագրեր են արտագրել՝ թէեւ սակաւ քանակութեամբ, այլեւ պատարագ են մատուցել այս կամ այն ընծայաբերի ու նուիրատուի պատուին, երբեմն էլ՝ մանաւանդ արձանագրութիւններում, այդ մենաստանը յիշուած է միայն իրրեւ «ուխտս սուրբ Ստեփանոսի» կամ «սուրբ Նշանի»: Աւելին. ի հակառակէն դատելով իրողութիւնները, կարող ենք առանց վերապահութեան ասել, որ այդ արձանագրութիւններում ու թանատի վանքում արտագրուած ձեռագրական Յուշարձաններում ակնարկ անգամ չկայ Աղբերց վանքի կամ Գլաձորի մասին, որից կարելի լինէր ինչ-որ աղբիւրներ կամ առնչակցութիւններ հաստատել միջնադարեան այդ երկու մենաստանների միջեւ: Բաւարարուենք միայն մի երկու փաստ մէջբերելով:

1307 թուականին Պոռ իշխանի հարսը՝ Թաճերը, թանատի վանքին արած նուիրատուութեան առթիւ հետեւեալ արձանագրութիւն է քանդակել տուել նրա պատերից մէկում. «Կամաւն Աստուծոյ եւ Թաճեր, դուստր Ուրանի ամուսին Հասանայ ասպարապետին Հայոց որդւոյն Պոռչայ, ետու ընծայ հալալ ընչից իմոյ հայրենի տանս մեր Թանաղի վանից առաջ սուրբ նշանիս. որ Հայրապետ եւ միաբանք սահմանեցին Դ պատարագ ինձ աւագ հինգչարթին աւրն Հոգւոյն գալստեան, ի Փոխման Աստուածածնին, կատարիչքն արհնին»³⁶: Թանատի վանքի մի այլ արձանագրութեան մէջ կարգում ենք. «Կամաւն Աստուծոյ եւ Ասլան ափայս եւ իմ որդիքս միաբանեցաք սուրբ Ստեփանոսիս եւ սուրբ Նշանիս եւ տուաք ձ. (100) դեկան ընծայ. վարդապետք եւ միաբանք սահմանեցին զչարթին Ձատկին. կատարիչք արհնին յԱստուծոյ. թուին ՉՀԵ (1326)»³⁷: Իսկ 1335 թուականին գրուած Յիշատակարանում, ի շարս այլ վանքերի կից պարոն Հայրուտի կողմից կառուցուած «աղօթանոց»-ների, նշուած է նաեւ թանատի վանքինը. «Յանուն Աստուծոյ եւ կարողութեամբ սուրբ Հոգւոյն եւ պարոն Հայրուտս շինեցի զաղօթանոցն մեր սուրբ մենաստանացս զՔարի վանուցս, զԹանահատի վանուց, եւ զսուրբ Կաթուղիկէ. զի այն էր խնդրուածք իմ յԱստուծոյ. եւ զնեցի ի Սապուխի որդոյ Մահմատայ գձորի յեզեր ձիթահանքն սուրբ կաթուղիկէի, լուսացու. եւ ետու ի ձեռն Իրրանոս քահանային (նոյն ձաշոցը ստացողին) վասն փրկութեան հոգւոյ իմոյ եւ արեւշատութեան զաւակաց իմոց: Ես Առաքել վարդապետս միջնորդ եւ վկայ եմ էս հաստատ եւ անդարձ վախմիս, ի թուարբրութեանս հայկազեան տումարի ՉՉԴ (1335)»³⁸

Ուշագրաւ է, որ բերուած սոյն արձանագրութիւններն ու Ձեռագիր Յիշատակագրութիւնը միաժամանակ վերաբերում են Գլաձորի համալսարանի

33 Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 130: Ընդգծումը իմն է - Լ.Ս.:

34 Գ. Յովսէփեան, Մխիթար Սասնեցի, «Արարատ», 1899, էջ 160:

Ի դէպ, 1965 թուականի ամրանը մենք եւս եղանք Եղեգնաձորի (նախկին Քէշիշքենդ) Գլաձոր (նախկին Օրթաքենդ եւ Բաշքենդ գիւղերը) գիւղում, թանատի վանքում եւ Գլաձորի համալսարանի ենթադրուած տեղանքում: Մեր կարծիքով՝ Հնագիտական լուրջ պնդումների անհրաժեշտութիւն է զգացւում՝ տեղանքի որոշման հարցում վճռական եւ շօշափելի արգիւնքների ու հետեւութիւնների յանգելու համար:

35 Գ. Յովսէփեան, Մխիթար Սասնեցի, «Արարատ», 1899, էջ 160: Ընդգծումը իմն է - Լ.Ս.:

36 Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 121, հմտ. նաեւ Գ. Յովսէփեան, Պարթևկանք կամ Պոռչայ-եանք..., հ. Գ, էջ 17:

37 Ղ. Ալիշան, Սնդ, էջ 122:

38 Գ. Յովսէփեան, Պարթևկանք կամ Պոռչայեանք..., մասն Գ, էջ 101:

գործունէութեան ամենափայլուն շրջանին: Բնականաբար հարց է ծագում. ինչպէ՞ս կարելի է տրամաբանօրէն համատեղել ու աղերսներ հաստատել Թանատի եւ Գլաճորի միջեւ, մինչեւ անգամ զրանք նոյնացնել՝ ա՛յն ղէպքում, երբ զուգահեռաբար մեզ են հասել, մի կողմից՝ բազմաթիւ ձեռագրական աղբիւրներում Գլաճորի համալսարանի մասին յիշատակութիւնները, միւս կողմից՝ Թանատի վանքի պատերին քանդակուած արձանագրութիւններն ու ձեռագիր աղբիւրների Յիշատակագրութիւնները՝ առանձին-առանձին: Դա անյարիր բան է: Աւելի՛ն. ունենք նաեւ վկայութիւն Գլաճորի գոյատեւումից նոյնիսկ մէկուկէս դար յետոյ՝ Թանատի վանքի մասին, որի միաբաններից Յովհաննէս անունով մի գրիչ 1491 թուին «Գեղամայ Գաւառ գիւղում» արտագրել է մի ձառոց. այդ նշանակում է, որ Թանատի վանքը գոյատեւել է մինչեւ 15-րդ դարի վերջերը՝ իմֆնուրոյնաբար, իր մէջ ունենալով գործող միաբանութիւն: Այս կապակցութեամբ «Ճանապարհորդական նկատողութիւնք» յօդուածաշարում կարգում ենք. «...Ալէքսանդրապօլու մօտ, Ղանլիջայ գիւղում, Մարմաշէնու վանքի մէջ եւ տեսել եմ մի ձեռագիր ձառոց, որ ինչպէս երեւում է նորա Յիշատակարանից, արտագրած է Գեղամայ Գաւառ գիւղում, 940 Հայոց կամ 1491 Փրկչի թուականին: Նորան արտագրել է Յովհաննէս անուն կարգաւոր, որ եկել է Թանահատի վանքից, «որ է աթոռ սուրբ հայրապետին Սիւնեաց տէր Ստեփաննոսին»³⁹: Սոյն վկայութիւնը ծանրակշիռ փաստարկ է նաեւ այն բանի օգտին, որ Թանատի վանքը եւ Գլաճորը երբէք էլ նոյնական չեն եղել, այլ, ընդհակառակն, Թանատ վանքը իր գոյատեւման ամբողջ ընթացքում ճանաչուել է միայն իր սեփական անունով՝ առանց որեւէ աղերս կամ աղմուկի ունենալու Աղբերց վանքի կամ Գլաճորի հետ: Այդ պատճառով էլ միանգամայն մերժելի է Ա. Աւետիսեանի փաստազուրկ եւ անձնապատան յայտարարութիւնը. «Մենք հակուած ենք այն կարծիքին, որ Գլաճորի հնագոյն եւ հիմնական անուանումը եղել է ոչ թէ Աղբերց վանք, ինչպէս ենթադրել է Ղ. Ալիշանը, այլ Թանատի վանք»⁴⁰: Ի դէպ նկատենք, որ Ղ. Ալիշանի հասցէին արուած զիտողութիւնը բոլորովին անտեղի է, որովհետեւ Գլաճորի «հնագոյն եւ հիմնական» անունը Աղբերց վանք լինելը ո՛չ թէ Ալիշանն է «ենթադրում», այլ՝ «...ձեռագրական աղբիւրներն են հաւաստում»⁴¹:

Միջնադարի հոգեւոր այս երկու կենտրոնների՝ Գլաճորի եւ Թանահատի կապակցութեամբ հարկ է նկատի ունենալ նաեւ դրանց բնոյթը, որ շատ անգամ չըմբռնելով այն՝ առանձին հետազօտողներ չարաչար վրիպում են իրենց եզրակացութիւններում: Ամէնից առաջ պէտք է ճիշդ ըմբռնել հոգեւոր այս կենտ-

րոնների տարբեր թեմումը, որը մեկնակէտային նշանակութիւն ունի հարցի ստոյգ որոշման խնդրում, եւ որի անտեսումը անյարմար դրութեան է մատնում ուսումնասիրողին: Իսկ ձեռագրական սկզբնաղբիւրների, ինչպէս եւ վիճակագրական արձանագրութիւնների քննութիւնից աներկբայօրէն պարզում է, որ եթէ Թանահատը բացառապէս յիշատակում է աղբիւրներում իրրեւ կրօնական միաբանութեան հոգեւոր կենտրոն, ապա Գլաճորի համալսարանը՝ բացառապէս իրրեւ ուսումնագիտական կենտրոն:

Այսպէս, Գլաճորի բնոյթի որոշումը իրրեւ ուսումնագիտական կենտրոն՝ իրենից ոչ մի դժուարութիւն չի ներկայացնում. դա այնքան բացայայտ է աղբիւրներում, որ տարակուսանքի նշոյլ անգամ չի յարուցել հայագիտութեան մէջ: Լուսաւորութեան եւ զիտողութեան այս կաճառից մեզ հասած բոլոր Յիշատակագրութիւնները միահամուռ վկայում են, որ այն հանդիսացել է «երկրորդ Աթէնք», «Իմաստութեան մայրաքաղաք», «Իմաստից տուն», «Համալսարան»:

Բայց Վայոց ձորում գտնուող Թանահատի բնոյթը, իրրեւ կրօնական կենտրոն, որ ընդհանրապէս պարզ էր հայագէտների համար, միայն վերջերս շփոթւեց եւ անհիմն կերպով նրան եւս վերագրուեց կրթական-մանկավարժական բնոյթ՝ Թանահատ-Գլաճոր նոյնացման վարկածի հետեւանքով:

Ի դէպ, զեռեւս Ստեփանոս Օրբելեանը, խօսելով Թանահատի, իրրեւ հոգեւոր հիմնարկութեան, բնոյթի մասին, հաւաստում է, որ հնագոյն ժամանակներից նրա միաբանները եղել են «մշտապաշտօնք», այսինքն՝ «չարտեւ՝ գիշեր ու զօր աղօթողներ ու ճգնողներ», որոնք ծայրայեղ էքստազով կրօնական ինքնագրկումների ենթարկելով իրենց՝ նոյնիսկ «թան» խմելուց ինքնակամօրէն հրաժարուել են, որի պատճառով իրենց հոգեւոր կենտրոնն էլ ճանաչում ու տարածում է գտել իրրեւ «Թանահատի վանք» կամ պարզապէս «Թանատ», այսինքն՝ «թանից զրկուած»...: Այդպէս էլ գրում է Օրբելեանը. «...Եւ բազում աւուրս ցայգապաշտօն կատարեալ՝ փոխեն զնշխարս սրբոյն ի միաբանակեաց վանսն Թանահատի վանից, որք էին մշտապաշտօնք, հեռացեալք յամենայն փափուկ կերակրոց. վասն որոյ եւ Թանահատ կոչեցան»⁴²:

Նրա կրօնական բնոյթի կենտրոն լինելու խօսուած ապացոյցներից է եւ այն փաստը, որ Թանահատը մշակութային գործունէութեան ծաւալման տեսակէտից էլ չափազանց աննշան է եղել. ընդամէնը 3-4 Ձեռագրեր են մեզ հասել, ըստ որում դրանցից եւ ոչ մէկը ուսումնական ձեռնարկ-գասազրքի բնոյթ չի ունեցել, այլ՝ միայն... Աւետարաններ են եղել:

Թանահատը որպէս ոչ ուսումնագիտական կենտրոն, հաստատում է նաեւ մի այլ ծանրակշիռ եւ առարկայական փաստով եւս, որ մատակարարում են մեզ այս անգամ Թանահատի համալիրում վերջերս կատարուած հնագիտական պեղումների արդիւնքները: Այստեղ յայտնաբերուած բոլոր տապանագիր շիբիմները վկայում են, որ Թանահատը եղել է բացառապէս հոգեւոր-կրօնական կենտրոն, որում ի սպառ բացակայել է ուսումնագիտական կեանքի նշոյլն անգամ: Թանահատում հանգչող 13-14-րդ դարերում վախճանուած բոլոր անձնաւորութիւններն էլ եղել են սուկ ֆահաւաններ, որոնք, ինչպէս յայտնի է միջնադարի մեր դպրութեան պատմութիւնից, ունենալով տարրական ցանկագիտելիքներ, կոչուած էին կրօնա-ծիսական արարողութիւններ կատարելու միայն, եւ վերաբերութիւն չուէին զիտա-ուսումնական գործունէութեան հետ: Միջնադարի հայ դպրութեանը քիչ թէ շատ ծանօթ հետազօտողներին յայտնի է, որ գիտա-ուսումնական կոչում եւ աստիճան ունէին միայն վար-

39 Քաջբերումի, Ճանապարհորդական նկատողութիւնք, «Այրարատ», 1899, էջ 104:
40 Ա. Աւետիսեան, «Գլաճորի համալսարանը», «Էջմիածին» ամսագիր, 1956, թիւ 7-ն, էջ 86: Տե՛ս նաեւ նոյնի «Հայկական մանրանկարչութեան Գլաճորեան դպրոցը» աշխատութիւնը, էջ 15:
41 Այս հարցի մանրամասն քննարկումը տուել ենք մենք մեր մի այլ յօդուածում՝ «Պատմական աղբիւրներում Գլաճորի յիշատակութեան հարցի շուրջ» վերնագրով, տե՛ս «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ հասարակական բաժանմունքի, 1965, No. 10, էջ 87-98: Մեզնից երկու տարի յետոյ, անգրագառնալով Ե. Լալայեանի եւ Ա. Աւետիսեանի առաջադրած վարկածին, վաստակաշատ հնագէտ-պատմաբան Ս. Բարխուդարեանը գրում է. «Այս յուշարձանի (իմա՝ Թանահատի - Լ.Պ.) հետ կապուած երկրորդ տարածայնութիւնը առաջացել էր վերջերս: Երկու բանասէրներ այս վանքը նոյնացրել են Գլաճորի յայտնի վանք-դպրոցի հետ: Այս կարծիքն առաջին անգամ, առանց որեւէ հիմնաւորման յայտնել է Ե. Լալայեանը, իսկ ավելի ուշ՝ Ա. Աւետիսեանը, որի փաստարկները, սակայն, ենթադրութիւններ եւ կոստումներ են միայն» («Իրան հայ վիճակագրութեան», սրակ III, Վայոց Ձոր, Եղէգնաձորի եւ Ագիգեկովի շրջաններ, 1967, էջ 72, ընդգծումները իմն են - Լ.Պ.):

42 Ստեփանոս Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 143:

դպպետները, որոնք ճանաչում ու բնութագրում էին իրրեւ «բարուններ», «բարունապետներ», «դասասացներ», «դպրապետներ» եւ «ուսուցչապետներ»: Իսկ մեր ուսումնասիրութիւնը Գլաձորի համալսարանի մասին ակնբարձրէն ցոյց է տալիս, որ բարձրագոյն կրթութեան դասընթացներ ու գիտելիքներ էին հաղորդում ոչ թէ «քահանաները», որ շատ ողորմելի, հետեւաբար եւ ծիծաղելի բան կը լինէր անշուշտ, այլ՝ «վարդապետաց վարդապետները», «բարունեաց բարունները», ուսուցչապետներն ու դպրապետները: Ինչ վերաբերում է այս համալսարանի ունկնդիրներին, այո՛, նրանք «քահանայական կրթութիւն» արդէն ստացած հոգեւորականներ էին, որոնք, սակայն, նախապատրաստուած էին վարդապետական աստիճանի...: (Այս մասին հանգամանորէն ղեռ կ'անդրադառնանք յընթացս մեր շարադրանքի): Մինչդեռ Թանահատի համալիրում յայտնաբերուած տապանագրերում չի յիշատակուած եւ ո՛չ մի վարդապետի անուն...⁴³:

Ինչ վերաբերում է այն շփոթութեանը, որ ստեղծուել է Ղարավանքը (աւելի ստոյգ՝ հայկական «Քարի վանք»-ը) Թանահատի վանքի հետ նոյնացուելով, ապա դրա փարատումը տալիս է Գ. Յովսէփեանը, որի ճշդումը միանգամայն համոզիչ է եւ ընդունելի. «Թուրք գիւղացիներից, ինչպէս եւ հայերից, որ միայն ժ.Պ. դարի ուսուցարկական պատերազմից յետոյ են այստեղ հաստատուել, - գրում է Գ. Յովսէփեանը, - Ղարավանք կոչուած: Ղ. Ալիշանայդպիսի կոչումը կապում է վանքի քարերի գոյնի հետ. բայց մեզ թուում է այդ սխալ. հաւանորէն, Ղարավանք ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ Քարէվանք կոչման լոկ աղաւաղութիւնը. ինքն էլ քիչ յետոյ գիւղն անուանում է «Քարէվանք»՝ չյիշելով, թէ ո՞րտեղից գիտէ գիւղի այդպիսի անուանակոչութիւնը: Մի ձաշոցի Յիշատակարան՝ գրուած 1335 թուին, աւելի եւս պարզում է այս խնդիրը. «Ես պարոն Հայրուստ, որ շինեցի զաղօթանոցն մեր սուրբ մեծաւատանացս զՔարի վանուցս, զԹանահատի վանուցս եւ զսուրբ Կաթողիկէիս...»⁴⁴: Ինչպէս մեր ընդգծած անուններից երեւում է, յիշատակագրի մօտ բոլորովին տարբեր վանքեր են եղել «Քարի վանք» («Քարավանք»-ը եւ Թանահատի վանքը, որոնց նոյնացումը պարզապէս շփոթութեան արդիւնք կարող է լինել:

Այսպէս, ուրեմն, ամփոփենք. փաստերի քննութիւնը յանգեցնում է մեզ երկու հիմնական հետեւութիւնների.

1. Դեռեւս մինչեւ 13-րդ դարի վերջին տասնամեակը Գլաձորը աղբիւրներում յայտնի է եղել միայն Աղբերց վանք անունով. այլ կերպ ասած՝ ուսումնական այդ կենտրոնի Գլաձոր անուանումը ոչ միայն ներսէս Մշեցու օրօք առհասարակ չի եղել, այլեւ չի եղել Եսայի Նշեցու ուսուցչապետութեան սկզբնական շրջանում՝ մինչեւ 1290-ական թուականները: Առաջին տեղեկութիւնը Գլաձորի մասին հաղորդում է 1291 թուականից:

2. Մի անգամ վերաստուանուելով Աղբերց վանքը որպէս Գլաձոր՝ յա-

43 Տե՛ս Ի. Ղարիբեանի հաղորդումը «Քաներ Երեւանի համալսարանի» 1971 թ. 2-րդ համարում (էջ 251-269), որն յաւակնոտ վերտառութեամբ վերնագրուած է՝ «Գլաձորի համալսարանի հնագիտական պեղումները»: Այս հաղորդումը, ցաւօք, կազմուած է փաստական անյարիր եւ հապշտակ եզրակացութիւնների վրայ, որոնք զուրկ լինելով Գլաձորի համալսարանին վերաբերող հաւաստի որեւէ փաստի յայտնաբերումից, պարզապէս նպատակադրուած են «հիմնաւորելու» Ա. Աւետիսեանից որդեգրած տեսակէտը՝ Թանահատ-Գլաձոր նոյնացման վերաբերելու: Յետագայում իր այս եւ միւս յօդուածները ամփոփել է Ի. Ղարիբեանը, տարբարատար կիսագրագէտ շարադրանքով, առանձին գրքում՝ «Գլաձոր (տեղագրութիւնը, պեղումները, վիճակագր արձանագրութիւնները)» վերնագրով, Երեւան, 1983 թ.:

44 Գ. Յովսէփեան, Խաղրակեանք կամ Պոռչեանք... մասն Ա, էջ 115:

րատեւում է վերջինս իրրեւ այդպիսին մի ամբողջ յիսունամեակ, լայն ճանաչում գտնելով գիտական եւ ուսումնական շրջաններում՝ ինչպէս պատմական Հայաստանում, այնպէս էլ կիրիկեան Հայաստանում. եթէ Գլաձորի գոյատեւումն ու ճակատագիրը, ի շարս սոցիալ-տնտեսական եւ քաղաքական գործօնների փոփոխման, կապուած է եղել նաեւ Եսայի Նշեցու հետ (որի մահուամբ էլ Գլաձորը սուզուում է միջնադարի մշուշում, որով եւ դադարում են բոլոր տեսակի Յիշատակագրութիւնները Գլաձորի մասին), ապա Թանատի վանքի գոյութեան մասին ձեռագրական աղբիւրները շարունակում են յուշել մինչեւ անգամ Գլաձորի անկումից մէկուկէս դար յետոյ: 14-րդ դարի 30-ական թուականների վերջին Հուլաւեանների պետութեան քաղաքական ճգնաժամի սրման եւ պետութեան անկման ժամանակաշրջանում ոչնչացուեցին հայկական աւատական տների մնացած մասը, այդ թւում եւ Պոռչեանները, ուստի եւ Գլաձորի համալսարանը կորցրեց հիմնական իր հովանաւորողին եւ ներքին խռովութիւնների ու նորանոր ասպատակութիւնների հետեւանքով Գլաձորի համալսարանի գոյատեւումը վայոց ձորում դարձաւ անհնարին: Թերեւս այդ էր պատճառը, որ Գլաձորի համալսարանի աւանդութիւններով առաջացաւ ու ծաղկում ապրեց, մամեմատաբար աւելի ապահով պայմաններում, նոր համալսարանը՝ Տաթեւի համալսարանը Միւնիքում, Գլաձորի նախկին սան Յովհան Որոտնեցու նախաձեռնութեամբ:

Բ. ԱՂԲԵՐՑ ՎԱՆՔԻ ԳԼԱՁՈՐ ԱՆՈՒԱՆԱԿՈՉՈՒՄԸ
ՄՈՒՇԻ ՀԱՄԱՆՈՒՆ ՎԱՆՔԻՑ

Պարզելուց յետոյ, ձեռագրական աղբիւրների հիման վրայ, Գլաձորի առաջացման ստոյգ իրողութիւնը, այժմ անհրաժեշտ է կանգ առնել նաեւ մի այլ խնդրի լուսարանման վրայ. դա մեր մատենագրութեանը յայտնի երկու Գլաձորների՝ Մշոյ եւ Վայոց միաժամանակեայ յիշատակուած համանուն մենաստանների փոխյարաբերութեան եւ աղբիւրի հարցն է: Սակայն նախքան այդ խնդրի հետազոտմանն անցնելը, անհրաժեշտ է ճշդել առհասարակ Գլաձոր անունը:

Ի դէպ՝ նկատենք, որ մեր մատենագրութեան մէջ 1325 եւ 1336 թուականներին յիշուում է «Գալու վանք» կամ «Գալու անապատ» մենաստանը, որը ոչ մի առնչութիւն չունի Գլաձորի հետ. այն կառուցել է տուել Լեւոն Մեծը՝ դաշտային կիրիկիայում, Սսի հանդիպակաց վայրում: Այդ վանքի մասին հիւսուել է մի առասպել՝ նպատակ ունենալով ընդգծել վանքի առաջնորդի «սրբութիւնը». ըստ այդմ, իրր այնտեղ գային է արածացնելիս եղել... ոչխարներին, այդ պատճառով էլ «Գալու վանք» է կոչուել այդ մենաստանը, իսկ յետագայում սսեցիք այն վերանուանել են Զերմաղբիւր⁴⁵: Իսկ պատմական Հայաստանում՝ Այրարատի Շիրակ գաւառում եղել է մի ձորակ, Անիի Արեւելեան կողմում, որը կոչուել է «Գալաձոր» կամ «Գլիձոր», իսկ դէպի այդ ձորակը տանող դուռը՝ «Դուռն Գալլեձորոյ»⁴⁶: Սա նոյնպէս տարբեր է Գլաձորի համալսարանից, չնայած Գլաձորի անունը Զեռագրերից մէկում նոյնպէս գրուած է «Գալլեձոր»⁴⁷:

Այժմ անդրադառնանք Գլաձորի գրութեան տարընթեցումների քննու-

45 Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 537: Տե՛ս նաեւ Էփրիկեան, Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա, վեներտիկ, 1902, էջ 423:

46 Էփրիկեան, Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա, էջ 490:

47 Ժ՛ դարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 245:

Թեանը: Մշակութային այս խոշոր կենտրոնի մասին տեղեկութիւններ պարունակող Յիշատակարաններում ու Յիշատակագրութիւններում հանդիպում ենք նրա գրութեան հինգ տարբեր ձևերի՝ «Գայլիձոր», «Գալիձոր», «Գայլեձոր», «Գայլաձոր» եւ «Գլաձոր»:

Այսպէս, օրինակ, 1303 թուականին Մխիթար գրիչը յայտնում է. «Գրեցաւ Վերլուծութիւնս Դանիէլի մարգարէի յանապատիս Գայլիձոր անուանելոյ. ի թուի ԶԾԲ երրորդի (1303), աւժանդակութեամբ մերոյս սրբազան եւ արդիւնական Եսայի/իաս անուն առձայնելոյ...»⁴⁸: Ներսէս գրիչը, լինելով Գլաձորի սաներից, 1332 թուականին գրում է. «...Ի թուականութեանն Հայկազնեայ տոհմին ԶԶԱ (1332), եւ ի հայրապետութեան տեառն Յոհաննիսի մեծի Հոռմի պապին... եւ ի վարդապետութեան Եսայի/իա բարունապետի, որ այժմ կայ ի Գայլիձորի...»⁴⁹: Դարձեալ շարունակութեանը հանդիպում ենք՝ «...Եւ անտի ողորմութեամբն Աստուծոյ յարուցեալ զնացի միւս անգամ ի Գայլիձորն...»⁵⁰: Գլաձորի համալսարանի մի ուրիշ սան՝ Յունան գրիչը 1334 թուին, իմաստասիրական երկերի ժողովածու արտագրելիս, իր Յիշատակարանում յայտնում է. «Բայց գրեցաւ ի թուի Հայոց յեթն/հարիւրերորդի ութսուներորդի երրորդի (1334), ի Զորս Վայոց, ի յանապատիս մեծափառ Գայլիձոր կոչեցեալ...»⁵¹: Նոյնիսկ 1337 թուականին՝ Գլաձորի համալսարանի վերջին տարիներին գրուած Յիշատակագրութիւններում հանդիպում ենք «Գայլիձոր» ձևին՝ թէեւ շատ հազուադէպ. «...Բազում ժամանակաւ աշխատեցայ առ ոտս մեծ բարունապետացն յԵսայի եւ Տիր/ատր/ոյ եւ զնեցի զսայ ի հալալ ընչից իմոց՝ ի ճ մթիսալ արծաթ ի Գայլիձորիմ ի թվ. Հայոց ԶԶԶ (1337)...»⁵²:

Ընդամէնը միայն մի անգամ է օգտագործուել «Գայլիձոր» ձևը. այդ հանգամանքը, իր հերթին, յուշում է մեզ այն մասին, որ գրչական սխալի արդիւնք կարող է լինել դա՝ յի անկման հետեւանքով. եւ շատ հաւանաբար պէտք է եղած լինի «Գայլիձոր». «...Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թ. ԶԾԸ (1309), ի մեծ դպրատանս, որ կոչի Գայլիձոր...»⁵³: Նոյնը պիտի ասել նաեւ «Գայլեձոր» ձևի համար՝ ե ի փոփոխութեամբ, որը դարձեալ միայն մի անգամ է գործածուել. այսպէս, Գլաձորի սաներից Ներսէս Տարօնացին գրում է. «...Եղէ ցանկացող ուսման եւ ընթացայ յարեւելս ի գաւառն Վառձոր, ի վանքն Գայլեձոր...»⁵⁴:

Շատ աւելի տարածուած ու ընդհանրացած է «Գլաձոր» գրութիւնը. առաջին անգամ, ինչպէս ասուեց, այդ ձևին հանդիպում ենք ղեռեւ 1291 թուականին. «...Ի մենաստանս՝ որ կոչի Աղբերց վանս, եւ մականունն՝ Գլաձոր»⁵⁵: Վկայութիւնների շարայարումը տուեալ դէպքում ոչինչ չի աւելացնի ասուածի փաստարկման համար, ուստի եւ սահմանափակուում ենք միայն բերուածով:

Այսպէս, ուրեմն, տարակոյս չկայ, որ ձեռագրական աղբիւրների գերակշիռ մասի վկայութիւնը խօսում է «Գլաձոր» գրութեան օգտին: Այդ նշանակում է, որ «Գայլիձոր», «Գայլեձոր», «Գալեձոր», «Գայլաձոր» եւ «Գլաձոր» ձևերի մէջ ամենաստոյգը պէտք է լինի վերջինը՝ թէկուզ եւ իր կիրառման յաճախականութեան պատճառով: Անկախ այդ հանգամանքից էլ,

48 Անդ, էջ 16:

49 Անդ, էջ 245:

50 Անդ, էջ 246:

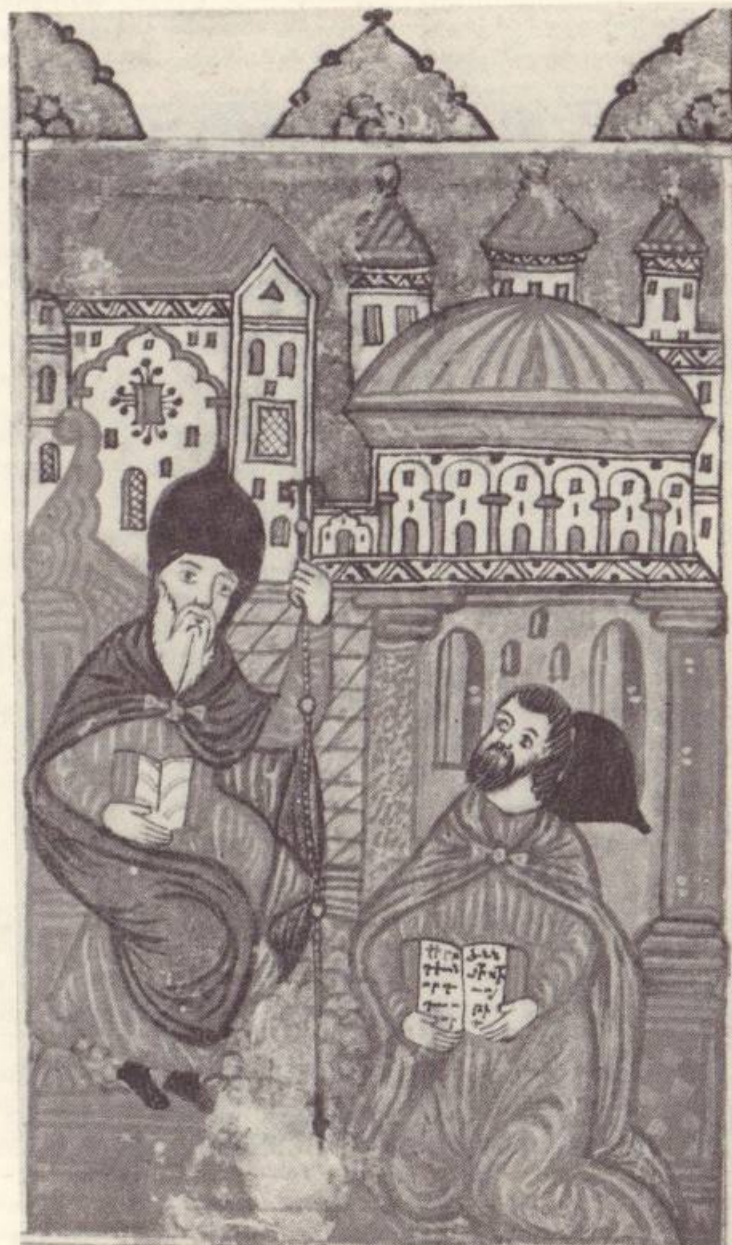
51 Անդ, էջ 261:

52 Անդ, էջ 294:

53 Անդ, էջ 60:

54 Անդ, էջ 245:

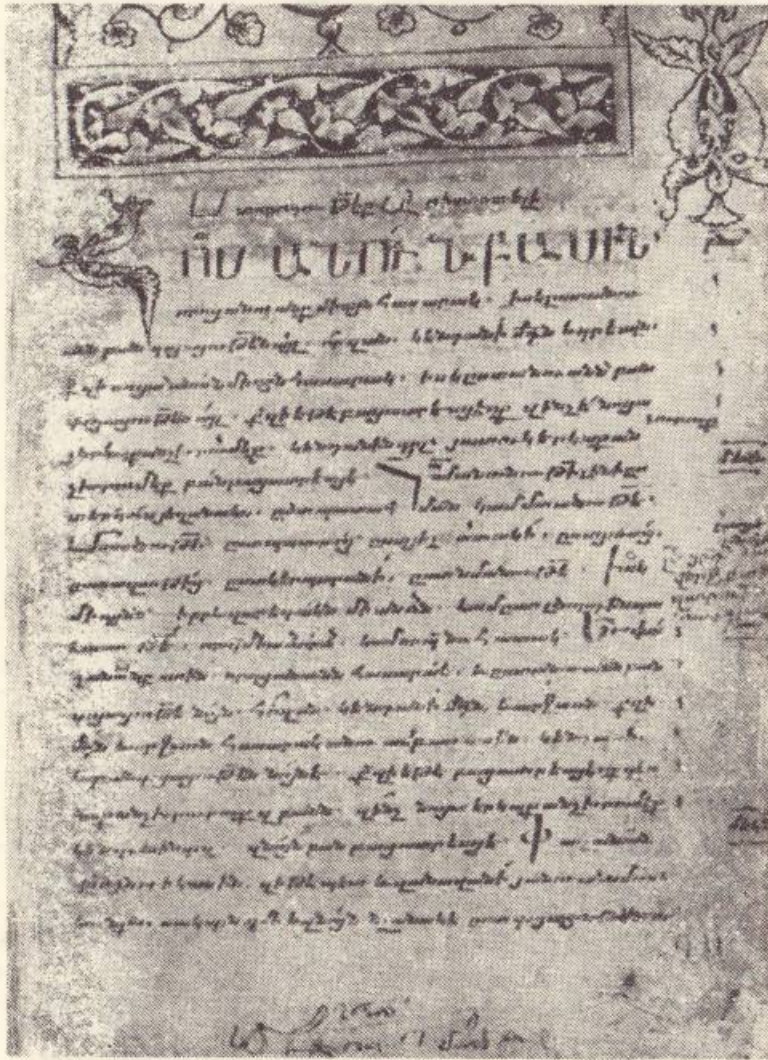
55 Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 130:



Յոհանն օրոտնեցի: Եւսէփոս նորին գրիգոր տաթեացի:

Տարեի Համալսարանի ճիմնադիր Յովհանն Որոտնեցի եւ իր աշակերտ Գրիգոր Տաթեացի:

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ. 8224, ք. 156:



Արխատուէի «Ստորոգութիւնք» երկի տիտղոսաթերթը:
 Գրչագիրը յօրինուել է Գլաձորի Համալսարանում.
 գարդանկարումը՝ Թորոս Տարօնացու:
 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ. 6289:

սակայն, մենք ունենք նաեւ ուղղակի ցուցում այդ մասին՝ Հէնց ժամանակակից գրիչներից մէկի կողմից: Ըստ երեւոյթին, այս մենաստանի անուան գրութեան խաչարդէտ ձեւերի տատանումները մտահոգել են նաեւ ժամանակակիցներին, որոնք եւ իրենց վերաբերմունքն են ցուցաբերել հարցի որոշման մէջ: Այսպէս, 1335 թուականին Գլաձորի սաներից Գրիգոր գրիչը Մեկնութիւնների ժողովածուի Յիշատակարանում թողել է արժէքաւոր դիտողութիւն մեզ հետաքրքրող խնդրի առնչութեամբ. «...ի թուականութեան Հայկազեանս տումարի 227 (1335), եւ յաշարհակալութիւն Պուսարի խանին, որ յազդէն Նետողաց ...ի նահանգիս Սիւնեաց, ի գաւառիս Վայոց ձոր, բարձրադիտակ մեհաստամիս Գլաձոր, որ յանմուտ եւ գնչու արանց Գայլաձոր ասի...»⁵⁶: Ընդգծուած տողերից միանգամայն պարզ է դառնում, որ գրիչը կշտամբում է բոլոր նրանց, ովքեր «Գայլաձոր» են անուանում մենաստանը, ըստորում որակելով նրանց ամենավիրաւորական բառերով՝ իրրեւ «անհմուտ եւ գնչու» մարդկանց... իսկ միակ ճիշդ անուանումը համարում է «Գլաձոր» ձեւը: Ելնելով այս բոլորից, պէտք է ընդունել, որ գործածութեան քաղաքացիական իրաւունքը պատկանելիս է եղել միայն «Գլաձոր» անուանմանը: Բացի դրանից, որ եւ կարելոր է, «Գլաձոր» գրութեան ճշգրութիւնը հաւաստուած է ե'ւ պատմականորէն, ե'ւ ստուգարանորէն, որը եւ բացառապէս կիրառուած ենք սոյն մենագրութեան մէջ իրրեւ միակ հարազատ ձեւ:

Այժմ անցնենք առաջադիր հարցի՝ պատմական երկու Գլաձորների միմեանց նկատմամբ ունեցած աղբրսի եւ առնչութիւնների լուսարանմանը: Առկայ փաստերի վերլուծութիւնից ու դրանցից արուած մակաբերութիւնից կարելի է յանգել հետեւեալ հիմնաւոր եզրակացութեան. Վայոց ձորում Աղբիբը վանքի Գլաձոր անուանումը արդիւնք է այն բանի, որ նրա առանցքն ու կորիզն էին կազմում մի խումբ պատկառելի ուսումնականներ, որոնք եկել էին Մշոյ Գլաձորից (իմա՝ Առաքելից վանքից) եւ ապաստան գտել այդտեղ, ուստի եւ ի նշանաւորումն եւ ի յաւերժացումն իրենց ուսումնագիտական նախնի կենտրոնի, 1291 թուականից սկսած վերանուանում են Աղբիբը վանքը միեւնոյն՝ Գլաձոր յորջորջմամբ:

Այդ ուսումնականները, հալածական ու վտարանդի լինելով այլազգիների՝ մասնաւորապէս քուրդ խաժամութեան ասպատակութիւններից ու հետապնդումներից, լուսաւորութեան ջահը անշէջ պահելով իրենց հոգում՝ առկայծում ու բոցավառում են այն Արեւելեան Հայաստանում, ցոյց տալով վայրագ ու բիրտ ուժերի դէմ իրենց ժողովրդի գոյատեւման ու յարատեւութեան աննկուն կամքն ու անբեկանելի վճռականութիւնը, հակադրելով խաւարին ու մղձաւանջին՝ լոյսն ու հոգու պայծառութիւնը: Այս կապակցութեամբ տեղին է մէջբերել Թորոս Տարօնացու՝ Գլաձորի Համալսարանի մանրանկարչութեան ամենակարկառուն ներկայացուցչի թախձալի ու միաժամանակ սրտառուչ խօսքերը Տարօնի հայ բնակչութեան ողբերգական վիճակի ու նրա կրած անպարագիծ վշտի մասին, որ վերապրել է նա վերահաս պատուհասներից ու ասպատակութիւններից.

«...Ո՛վ կարէ պատմել, - գրում է նա իր մի Յիշատակարանում, - մեք ո՛չ կարեմք պատմել գաղէտն եւ գողրումն, եւ զլալումն, եւ զսրածութիւն, եւ զստվն, եւ զգեբութիւն, եւ զսասնութիւնն, եւ զայլ ազգի - ազգի պատուհաս, որ եկն ի վերայ մեր վասն մեղաց մերոց ի Տարօն աշխարհին, քաղաքին, եւ

56 ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 271-272:

երկրին, եւ ամենայն շուրջակայ գաւառացն, ի յանթիւն ազգէն քրիստոնաց սրբաբնից եղիւ ամենայն աշխարհն ի քրիստոնէից»⁵⁷:

Այսպէս, ուրեմն, Վայոց ձորում ապաստան գտած հայ մտաւորականները, ի նշանաւորումն եւ ի յաւերժացումն Տարօնի ուսումնական իրենց կրթական օջախի, որտեղ ստացել էին իրենց հոգեկան առաջին սնունդն ու ճաշակել մեսրոպեան այբուբենով հաղորդուած դարերի իմաստութիւնը, վերանուանում են Աղբերց վանքը հէնց նոյն Գլաձոր անունով: Դա շատ բնորոշ է եւ կազմում է նկարագրի իւրայատուկ գիծ՝ գոյատեւման հազարամեակների մաքառման պատմութիւն ունեցող մեր ժողովրդի համար, եւ նման սովորոյթն ու ասանդոյթը ունեն պատմական շատ խորը արմատներ. ամէն անգամ սրածութեան ու ակերածութեան ենթարկուած մեր քաղաքների եւ շէնքերի անուններով հայ ժողովուրդը դարձեալ վերաշինել է իր բոյնը՝ յարութիւն տալով ու յաւերժացնելով դրանք, միայն սկզբից ակելացնելով՝ «Նոր» բառը. «Նոր կիրիլիա», «Նոր Արարկիր», «Նոր Հաճըն»... «Նոր Բայազէտ», «Նոր Նախիջեւան»...: Գուցէ եւ հէնց սա էլ եղել է պատմական արհաւիրքներում եւ մղձաւաջային բաւիղներում չկորնչելու ու յարատեւելու գաղտնիքներից մէկը՝ ի պատասխան նրա ֆիզիկական բնաջնջմանը՝ նկրտող խորշակային եւ մահաբոյր ուժերի:

Իսկ ի՞նչ փաստեր կան հարցի նման մեկնաբանման օգտին:

ա) Եսայի Նչեցու ուսումնառութեան ընթացքին հետամուտ լինելիս, ձեռագրական աղբիւրների վկայութեամբ վերը տեսանք, որ նա, ինչպէս եւ իր ուսուցչապետ Ներսէս Մշեցին նախապէս եղել են Մշոյ Գլաձոր կամ Առաքելոց վանքում. առաջինը՝ աշակերտի հանգամանքով, երկրորդը՝ նաեւ ուսուցչապետի: Բ) Պատմական անվիճելի իրողութիւն է, որ Մշոյ Գլաձորը գոյութիւն է ունեցել ակելի վաղ, քան Վայոց ձորի Գլաձորը. ըստորում փաստերի վերլուծութեան ընթացքում վերջինիս կապակցութեամբ յանգեցինք այն եզրակացութեան, որ նա գոյութիւն է ունեցել ոչ թէ ի սկզբանէ անտի «Գլաձոր» յորջորջմամբ, այլ եղել է Աղբերց վանք անունով մի դպրեվանք, որը յետագայում մականուանուել է Գլաձոր: Գ) Ուսումնական այս կենտրոնը, որը մականուանուել է Գլաձոր, ոչ թէ պատահական մի մենաստան է եղել, այլ ա՛յն դպրեվանքը, որտեղ կազմաւորուել եւ իր գործունէութիւնն է ծաւալել Ներսէս Մշեցու հիմնադրած դպրոցը: Ըստորում ճշդեցինք նաեւ, որ Գլաձոր մականուանումը տեղի է ունեցել ո՛չ թէ Ներսէս Մշեցու օրօք, ա՛յլ՝ Եսայի Նչեցու գործունէութեան ամենաբեղմնաւոր շրջանին: Դ) Հարցի պարզաբանմանը լոյս է սփռում նաեւ այն, որ ուսումնական այդ կենտրոնի ե՛ւ դասախօսական (բարունական) կազմը, ե՛ւ ուսումնականների ամենաակնաւոր ներկայացուցիչները եղել են դարձեալ Սասունից՝ Մշոյ Գլաձոր վանքից:

Բազմավաստակ հայագէտ Ղ. Ալիշանը տողատակի մի ծանօթութեամբ արձանագրում է փաստական այն իրողութիւնը, որ Գլաձորի համալսարանի գլխաւոր վարդապետները եղել են տարօնցիներ կամ սասունցիներ, որոնք եւ հանդիսացել են ուսումնական այդ կենտրոնի հիմնադիրները. «Արժան է դիտել, - գրում է նա, - զի գլխաւոր վարդապետք վանացս՝ Եսայի, Ներսէս, Մխիթար, Յովհաննէս եւ այլն, Տարօնեցիք եւ Սասնեցիք են. եւ ի դէպ է կարծել զնոսին իսկ հիմնողս վանացն եւ հոշակեալ վարժարանին, պատճառաւ իւրի ի հայրենեաց իւրեանց իլիալ եւ պանդխտեալ ի Ձորս յայս»⁵⁸: Այս պնդումը, կարծում ենք, հարցի լուծման ճանապարհի ճիշդ մեկնակէտ է՝ այդ ուղղու-

թեամբ հետազօտական որոնումներ կատարելու եւ հիմնաւորուած եզրակացութիւնների յանգելու համար:

Արուեստարան Ա. Աւետիսեանը, ելնելով Ղ. Ալիշանի այս դիտողութիւնից (առանց, սակայն, յիշատակելու իրեն հիմք ծառայած հայագէտի այս կարծիքը եւ առանց խորամուխ լինելու մատենագրական աղբիւրների վերլուծութեանը) կռահում է կատարում, որ տուեալ դէպքում համընկնում է առաջադիր խնդրի լուծմանը: Սակայն Ա. Աւետիսեանը սխալում է, երբ ենթադրում է, որ Ներսէս Մշեցու անուան հետ է կապուած Գլաձորի համալսարանի մականուանումը. մի կարծիք, որը ժխտում է ձեռագրական աղբիւրներով: Նա գրում է. «Այն (իմա՝ Գլաձորի համալսարանը - Լ.Պ.), ինչպէս երեւում է, ծագում է Տարօնում գտնուող Մուշի Ս. Առաքելոց վանքին կից միեւնոյն անունը կրող դպրոցից, որտեղ Ներսէս Մշեցին ստացել է իր սկզբնական կրթութիւնը: Այլ կերպ ասած, - շարունակում է նա, - համալսարանի անուանումը բերուել է Ներսէս վարդապետի հետ իր հայրենի երկիր Տարօնից»⁵⁹: Մինչդեռ Աղբերց վանքի Գլաձոր վերանուանումը տեղի է ունեցել, ըստ վաւերական աղբիւրների, Ներսէս Մշեցու մահուանից առնուազն օրօ տարի յետոյ՝ 1291 թուականին:

Ընթերցողը Ներսէս Մշեցու եւ Եսայի Նչեցու ուսումնառութեան ընթացքի հիմնական դրուագների մասին որոշ պատկերացում ունի, անշուշտ, վերը շարադրուածից, ուստի եւ այստեղ կարիք չկայ նորից անդրադառնալ նրանց անձնաւորութիւններին: Սակայն անհրաժեշտ է ստորեւ կանգ առնել Գլաձորի համալսարանի մի քանի այլ կարկառուն եւ կենտրոնական անձնաւորութիւնների բնութագրմանը, որոնք նոյնպէս եղել են Տարօնից եւ ասպնջականութիւն գտել Արեւելեան Հայաստանում՝ վայելելով բացառիկ յարգանք ու աներեր համբաւ ուսումնականների շրջանում: Այսպէս, Եսայի Նչեցուց յետոյ Գլաձորի համալսարանի ամենահեղինակաւոր անձնաւորութիւնը համարուել է Դաւիթ Բարունակեալը, որը նոյնպէս Մշոյ Առաքելոց (իմա՝ Գլաձորի) վանքից էր, Ներսէս Մշեցու արժանաւոր սաներից եւ Եսայի Նչեցու ուսումնակիցներից: Դեռեւ 1295 թուականին Ստեփանոս Օրբելեանի՝ Անաւարդեցուն յղած քաղաքական Շրջաբերականի տակ Եսայի Նչեցուց յետոյ ստորագրել է նաեւ ինքը՝ Դաւիթ Բարունակեալը: Պաշտօնական նման վաւերաթղթի տակ նրա ստորագրութեան առկայութիւնը, անտարակոյս, վկայում է Դաւիթ ուսուցչապետի՝ «վարդապետ Հայաստան/եայց/ եկեղեցւոյ», ընդհանուր կողմից ճանաչում գտած հեղինակաւոր անձնաւորութիւն լինելու մասին՝ մի կողմից, միւս կողմից՝ հայ ժողովրդի քաղաքական - հասարակական կեանքում նրա ունեցած կոնկրէտ մասնակցութեան մասին՝ ընդդէմ Միաբարական շարժման վտանգաւոր շորշոփների, մի շարժում, որը սպառնում էր զրկել հայ ժողովրդին իր ինքնուրոյնութիւնից եւ իր մշակոյթի ազգային նկարագրից: Այնտեղ կարդում ենք. «Ես Դաւիթ՝ նուաստողի քարոզ բանի եւ վարդապետ Հայաստան/եայց/ս եկեղեցւոյ, համարո՞ւ եւ միաբան եմ...»⁶⁰:

Կիրիլիայի Կոստանդին կաթողիկոսին յղած նաեւ այլ համախօսականների տակ, եպիսկոպոսներ՝ Յովհաննէս եւ Ստեփանոս Օրբելեանների, ուսուցչապետ Եսայի Նչեցու կողքին դրուած է նաեւ Դաւիթ Բարունակեալի ստորագրութիւնը: Այդ համախօսականներում շօշափում են Հայ Եկեղեցուն եւ պապականութեանը յուզող այդ ժամանակի դաւանաբանական-քաղաքական

57 Անդ, էջ 215-216:

58 Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 131, ծան. 1: Ընդգծումը իմն է - Լ.Պ.:

59 Ա. Աւետիսեան, Գլաձորի համալսարանը, «Էջմիածին» ամսագիր, 1956, թ. 7-6, էջ 86: Ընդգծումը իմն է - Լ.Պ.:

60 Ստեփանոս Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Նիսական, էջ 462:

ամենահարատապ վէճերը՝ նրանցում պատշաճ հակահարուած է տրուում պապականութեան նուաճողական նկրտումներին ու ոտնձգութիւններին, նախանձախնդրութիւն եւ խիզախութիւն է ցուցաբերում Հայ Եկեղեցու ինքնուրոյնութիւնն ու անկախութիւնը ամէն կերպ պաշտպանելու իրենց վճռականութեան մէջ: Ի պատասխան Կոստանդին կաթողիկոսի նամակի, Արեւելեան Հայաստանի ամենահեղինակաւոր հոգեւոր ներկայացուցիչները միասնաբար գրում են. «Աստուածպետականին ամենայն գլխոյ շնորհօք լցեալ եւ Հոգւոյ նորա ներընդունակ եղեալ՝ զլուս պատուական եւ տիեզերական կաթողիկոս եւ եպիսկոպոսապետ ամենայն Հայոց Մեծաց Տէր Կոստանդին: Զգիր պատուական հրամանաց քոց ընկալաք մեք նուաստ եպիսկոպոսք Սիւնեաց՝ Տէր Յովհաննէս եւ Տէր Ստեփանոս եւ վարդապետքս Դաւիթ եւ Եսայի ալլ ամենայն վարդապետօքս եւ վամօրէօքս»⁶¹: Այսպէս, ուրեմն, Գլաճորի համալսարանի միւս ուսուցչապետներէ մէջ առաւել մեծարուած անձնաւորութիւնը Դաւիթ Սասնեցին էր:

Կասկածից վեր պիտի համարել, որ Աղբերց վանքի՝ Գլաճոր մականունման մէջ վճռական նշանակութիւն է ունեցել, Եսայի Նչեցու եւ ալլոց հետ միասին, նաեւ այս խոշոր գիտնականի վտարանդի լինելը Տարօնից, եւ այն էլ՝ բուն իսկ Մուշի Գլաճորից⁶²:

Դաւիթ բարունապետի աշակերտներից է եղել նաեւ Կիւրիոնը, որը յետագայում դարձել է բարունապետ Նորավանքի. բայց հաւանականութիւնից զուրկ է ենթադրել նաեւ, որ նա բարունապետութեան կոչումը ստանալով Գլաճորում, հէնց այնտեղ էլ առժամանակ պաշտօնավարած լինի իրբեւ ուսուցչապետ: Միւս կողմից՝ իր մասին Կիւրիոնը յայտնում է, որ ինքը եղել է «տարաշխարհիկ», ալլ կերպ ասած՝ վտարանդի կամ պանդուխտ. իսկ դա աներկմիտ ակնարկ է՝ արդեօք այն մասին, որ ինքն էլ, Ներսէս Մշեցու, Եսայի Նչեցու, Դաւիթ բարունապետի, Մխիթար Սասնեցու նման տարաշխարհիկ է եղել Տարօնից՝ հէնց Առաքելոց վանքից (իմա՝ Գլաճորից). «... Զեռամբ մեղսամակարդ եւ տարաշխարհիկ անձին Կիւրեղ սպասաւորի քանի...»⁶³: 1329

61 Յ. Տաշեան, Մայր ցուցակ... էջ 180:

62 Դաւիթ բարունապետի մահուան թուականը տարտամ եւ անստոյգ է Գ. Յովսէփեանի մօտ (տե՛ս նրա «Պատմութեան կամ Պատմութեան առաջին պրակը, էջ 207-208): Լ. Պաշիկեանը հաւանական է համարում, որ Դաւիթ բարունապետի մահը տեղի ունեցած լինի 1340-1356 թուականներին, յենուելով Կոնիքերի Զեռագրացուցակում բերուած մի գրչագրի Յիշատակագրութիւնների վրայ. «... Եւ ընդ նոսին պատկաւորեալ... բերկրեցի... ստացող մատենիս՝ գործնական եւ արդիւնական վարդապետ Դաւիթ, իւրովքն ծնողաք եւ հարգատաք, եւ գմեղուցեայ Աստուծոյ զՇմաւոն գրիչ...» («Ժ՛ դարի Յիշատակարաններ», էջ 135) եւ կամ՝ «Զարժանապատիւ քարուն Դաւիթ եւ զժրոյս Շմաւոն, ալլեւ՝ զՎարդան, եւ զՄխիթար, զՍարգիս, վասն Աստուծոյ յիշեցէք...» (անդ): Մեղ թուում է, սակայն, որ այս Դաւիթը Գլաճորի համալսարանի յայտնի բարունապետը չէ, այլ մի ուրիշ Դաւիթ է: Մեր պրպտումների ընթացքում հանդիպեցինք առաւել հաւաստի մի աղբիւրի. Կիւրիոն բարունապետի հրամանով արտագրուած Մեկնութիւնների մի ժողովածուի Յիշատակարանում Ստեփանոս գրիչը հաղորդում է, որ Գլաճորի համալսարանի Դաւիթ բարունապետի մահը տեղի է ունեցել նախքան 1329 թուականը. «... Ետ կարողութիւն մերում տկարութեան ժամանել յաւարտումն տառիս, իմոյ անարժան գրչի Ստեփանոսի, հրամանաւ եւ արդեամբք սք. բարունապետին Կիրիոն. ... ի վարժապետութեան տանս Արեւելեաց մեծարանաշնորհ հոետորի Եսայեայ հօր եւ ուսուցչի վերստացեալ տանս Աստուծոյ սք. բարունապետի Կիրիոնի, սպասաւորի սք. գերեզման քարունապետին Դաւիթ. ի թուականութեան հայոց 929 (1329)» (Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1956, հ. Գ, էջ 54):

63 F. G. Conybeare, A Catalogue of the Armenian Manuscripts of the British Museum, London, 1913, p. 22.

Թուին ընդօրինակուած մի գրչագրի Յիշատակագրութիւնից տեղեկանում ենք Կիրիոնի ուսումնառութեան մասին. «Յիշեցէք ի Քրիստոս զարժանին յիշատակի զԴաւիթ բարունապետն եւ զԿիւրիոն սպասաւոր նորին»⁶⁴: Իսկ նոյն գրչագրի գլխաւոր Յիշատակարանում կարդում ենք, որ Կիրիոնը արդէն բարունապետ է Նորավանքում. «... Որ ետ կարողութիւն մերում տկարութեան ժամանել յաւարտումն տառիս, իմոյ անարժան գրչի Ստեփանոսի, հրամանաւ եւ արդեամբ սուրբ քարունապետին Կիրիոնի, առաջնորդի մեծ մեծաստանի Վերի Նորավանք կոչեցելոյ...»⁶⁵: Նման հեղինակութիւնը, բնականաբար, իր մասնակցութիւնը նոյնպէս բերած կը լինէր Աղբերց վանքի Գլաճոր վերանունման խնդրում:

Տարօնից կամ Սասունից էին նաեւ Գլաճորի համալսարանի ուսումնականներից՝ Թորոս Տարօնացին, Մխիթար Սասնեցին, Յովհաննէս Արճիշեցին կամ Ոսպնակերը, Ներսէս Սասնեցին, Յովհաննէս Մշեցին եւ ուրիշներ: Սրանցից յատկապէս նշանաւոր են առաջին երկուսը, իսկ նրանցից էլ՝ մանաւանդ Թորոս Տարօնացին, որի երախտիքը միջնադարեան հայ մանրանկարչութեան բնագաւառում՝ բացառիկ է եւ շնորհընկալ:

Այսպէս, ուրեմն, ամփոփենք. այս հատուածում շարադրուածից պարզւեց, որ Գլաճորի համալսարանի ղեկավար կորիզը, դասախօսական կազմը եւ առաւել ակնառու ուսումնականները իրենց գերակշիռ մասով եղել էին կամ Մուշի Գլաճորի (իմա՝ Առաքելոց) վանքից, կամ էլ՝ առհասարակ Սասունից ու Տարօնից: Վայոց ձորի նորահիմն համալսարանի՝ Գլաճորեան մականունումը, անտարակոյս, արդիւնք պէտք է համարել տեսակարար կշիռ ու հեղինակութիւն ունեցող նրա ուսուցչապետների ու ուսումնականների տարօնցի կամ սասունցի լինելուն, որոնք իրենց նախնական կրթութիւնը ստացել էին Մուշի Գլաճորում: Եւ ի նշան այն խորը հոգեկան կապի ու երախտագիտութեան, որ տաճում էին նրանք Մուշի Գլաճորի մենաստանի նկատմամբ, «պանդխտութեան» մէջ՝ Վայոց ձորում հիմնած իրենց նոր համալսարանն էլ վերանունում են միեւնոյն անունով՝ Գլաճոր...: Փաստօրէն դա իմացական ջահի վերականգնումն ու յաւերժացումն է տարբեր միջավայրում եւ նոր պայմաններում, սակայն առաւել շքեղ ճառագայթումով ու շողարձակումով: Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ նաեւ այն, որ Մուշի Գլաճորը, քրդական հրոսակների յաճախակի ասպատակումների պատճառով հետզհետէ կորցրել էր իր նախկին նշանակութիւնը, զրկուել իր հմայքից:

Ի դէպ, այդ կապակցութեամբ բերենք մի քանի յարակից փաստեր, որոնք կողմնակիօրէն՝ անդրադարձ լոյս են սփռում ինչպէս Մուշի աւերման, այնպէս էլ բուն իսկ նրա Գլաճոր (Առաքելոց) վանքի անկման հանգամանքների վրայ:

Այսպէս, Ստեփանոս Օրբելեանը վշտակից լինելով Եսայի Նչեցուն՝ Մուշի աւերման եւ նրա հայրենակիցների («հոմասեռի») պանդխտութեան համար, յայտնում է. «... Ալլ դարձեալ ընդ անախորժի լուրս որ սակս աւերման աշխարհիդ մեր եւ հոմասեռիդ մտքեհուրեան յոյժ տրամեցալ/»⁶⁶: Վերահաս այդ աղէտի ու դժբախտութիւնների համար նա նոյնիսկ վրէժ է պահանջում Աստուծոց. «... Եւ ի վերին խնամոցն հայցեցաք տալ մեղացն ձերոց մեղութիւն եւ ձեզ համգիստ եւ վախճս վասն քաղում աշխատանացդ»⁶⁷: Այստեղ ուշադ-

64 Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1956, հ. Գ, էջ 54:

65 Անդ:

66 Մաշտոցի անուան Մատենագարան, ձեռ. 848, Թ. 80ր-81ա:

67 Անդ:

րութեան է արժանի նաեւ մի այլ հանգամանք. որքան մեծ է մատենագիր Ստեփանոս Օրբելեանի ցասումը եւ ընդվզումը հայ ժողովրդի «նեղւաց» դէմ, նոյնքան եւ (ինչպէս լուրջաբան ենթադրուում է) անհուն խռովքի մէջ է տուայտում Նչեցու փոթորկոտ հոգին, որի համար սփոփիչ խօսքերով մխիթարել է փորձում Օրբելեանը. «Ձեզ հանգիստ եւ վարձս վասն բազում աշխատանացդ», - կարեկցաբար ասում է նա:

Բացի Թորոս Տարօնացու եւ Ստեփանոս Օրբելեանի հաղորդումներից, Տարօնի աւերածութիւնների ու սրածութիւնների մասին, որ քուրդ ասպատակները սփռել էին, ձեռագրական աղբիւրներում յետագայում հանդիպում են ցնցող տեղեկութիւններ շարունակուող հալածանքների, խժոժութիւնների ու տարապայման նեղութիւնների մասին. ծանր հարկապահանջութեան ու հետապնդումների պատճառով հետզհետէ զանգուածային բնոյթ է կրում դէպի պանդխտութիւն չուող հայերի հոսքը: Այս կապակցութեամբ ուշագրաւ է 1332 թուականին ընդօրինակուած Աւետարան գրչագիրը, որում, կարելոր հաղորդումներ են պահպանուած մասնաւորապէս նորոգողի Յիշատակագրութեան մէջ, որը թուագրուում է 1371 թուականից: Այնտեղ կարդում ենք. «Ի թուին Հայոց Տոմարի ՊԻ (1371) կոչի ի յաղմանէ չարին՝ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց, եւ ի հարկապահանջութեանէ այլաւորիցն աւերեցաւ երկիրս Տարօնու»⁶⁸: Աւելին. նորոգողը յայտնում է նաեւ, թէ ինչպիսի՛ր անկման ու աւերածութեան էր մատնուել նաեւ բուն իսկ Առաքելոց (Իմա՛ Պրլաճորի) վանքը, դատարկուելով իր ծառայողներից ու ուսումնականներից. «...Նաեւ սուրբ ուխտս Ղազարու՝ գոր եւ կրօնաւորք Ս. Առաքելոյս տարաշխարհիկ լինէին՝ անցանելով յայլ գաւառ...»⁶⁹: Սոյն գրչագրի մի այլ Յիշատակագրութիւնից իմանում ենք, որ 1439 թուականին արդէն, ոմն Վարդան քահանայի խարդաւանքի ու մատնութեան միջոցով Առաքելոց վանքը անօրէնների կողմից կողոպտուում ու թալանուում է իր հարստութիւններից՝ մեծ վշտի եւ դառնութեան մէջ թողնելով շրջակայ հայերին: «Գարձեալ յերես անկեալ աղաչեմ սուրբ եւ պատուական ուսումնասիրացդ եւ բանասիրաց անձանց, զի որք հանդիպիք սմա տեսանելով կամ օրինակելով, յիշեալիք ի մաքրափայլ յաղօթն ձեր առաջնորդ սուրբ Ուխտիս զՏէր Պօղոս եպիսկոպոս, զի ի ժամանակիս այսմիկ որ էր թիւս Հայոց ՊԶԸ (1439). էր սա առաջնորդս սուրբ ուխտիս Առաքելոց. եւ ի սորին աւուրքս չբահանայ ոմն անուց Վարդան՝ եղբւ գործոցն Յուդայի եւ մատնեաց զամենայն սրբութիւնք եկեղեցւոյն անօրինաց՝ զխաչ եւ զսկի, եւ բազում խաւար էած ազգիս Հայոց: Որ եւ զաղէտ տարակուսանացն եւ զկսկիծն ո՛վ կարէ ընդ գրով արկանել»⁷⁰: Ըստորում շարունակութեանը յայտնում է նաեւ, որ Թովմա Մեծոփեցին, թուրքմէններից հալածական, իր երկու վարդապետների ու աշակերտների հետ միասին, գրեական պիտոյքներով ու Ձեռագիր մատենաներով բեռնաւորուած, յոգնարեկ ու տանջաւոր փախչում է Արճէշի գաւառից եւ հասնում Մուշ: Այստեղ նա ահանատես է լինում Առաքելոց վանքի բարբարոսական եւ աւազակային կողոպուտին: Յիշատակագիրը հաւաստում է. «...Այսմ ամի (1539) տիեզերալոյս եւ քաջ բարունապետն Թովմա փախստական էր եղեալ յազգէն Նետոզաց ի գաւառէն Արճիշոյ եւ եկեալ հանդիպեցաւ ի սուրբ ուխտն Առաքելաբ երկու վարդապետօք եւ բազում գրոց աշակերտօք եւ ետես զպատուհաս ցասման, զի պիղծ ամիրայն Մարաց, որ ի Մուշ նստէր, յաւուր

միում բազում զօրօք եկն ի վանքն եւ սուտ քահանայն Վարդան ընդ նոսա եւ ըմբռնեցին զքահանայքն, զոմն տանջեցին եւ զոմն ահաբեկ առնէին. մտին յեկեղեցին եւ քաշեցին զմի կողմի շեղ եւ հանին բազում խաչ եւ սկի եւ սրբոց նշխարք եւ տարան ի քաղաքն...»⁷¹:

Առաջադրուած այս բոլոր փաստերը վկայում են, որ Մշոյ Առաքելոց (Պրլաճոր) վանքը 14-րդ դարի վերջից սկսած ապրում է իր հոգեվարքային անկումը, մինչեւ որ նորից վերակայծում է նրա մշակութային - ուսումնագիտական կեանքը յետագայ դարերում՝ իր գոյատեւումը շարունակելով մինչեւ 20-րդ դարի սկիզբը:

Այսպիսով, սոյն հատուածում մատենագրական փաստերի վերլուծութիւնից միանգամայն աներկբայ է դառնում այն հետեւութիւնը, ըստ որի Աղբերց վանքի Պրլաճոր վերանուանումը իմաստաւորուած է Մշոյ Առաքելոց վանքի երկրորդաբար «Պրլաճոր» կիրառուող անուան փոխառումով. նրա հիմնադիրները լինելով մշեցիներ կամ սասունցիներ, որոնք իրենց նախնական կրթութիւնն ստացել են Առաքելոց վանքում, ի փառաւորումն նրան, Աղբերց վանքը վերակոչում են Պրլաճոր:

9. ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԳԼԱՋՈՐԻ ՄԱՍԻՆ՝ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԱԿԱՆ ԱՌՈՒՄՈՎ⁷²

Բանասիրական ճշգրտման իմաստով կարելոր հարցադրում է, թէ երբուանի՞ց է Պրլաճորը մեր մատենագրական աղբիւրներում յիշատակուում որպէս համալսարան: Նման հարցադրման առաջադրումն ու փաստաքննական լուծումը, ինչ խօսք, խիստ այժմէական նշանակութիւն ունի, եւ մեր մշակոյթի պատմութեան համար առանձին հետաքրքրութիւն է ներկայացնում:

• Ձեռագրական աղբիւրները միահամուռ վկայում են, որ Ներսէս Մշեցուց յետոյ այս վարդապետական աթոռին է նստում ոչ այլ ոք, քան նրա ամենաշնորհալի աշակերտն ու արժանաւոր հետեւորդը՝ Եսայի Նչեցին: Մխիթար Սասնեցու երկու վարքագիրներն էլ միաբերան հաւաստում են. «Եւ յետ երից ամաց (լինելոյ Մխիթարայ յԱղբերց վանս — Լ.Ն.) փոխեցաւ մեծն Ներսէս յԱստուած: Եւ յաջորդեաց զաթոռ վարդապետութեան Եսայիս»⁷³:

Եսայի Նչեցու ուսուցչապետութեան սկզբնական շրջանում նոր թափ եւ աւելն է ստանում Աղբերց վանք-Պրլաճոր ուսումնական կենտրոնի զործունէութիւնը. մեղուաջան ու բուն աշխատանքներ են ծաւալուում, զործադրուում են նպատակադիր ու բեղմնաւոր ճիգեր՝ ուսումնական այդ մենաստանին նմարանական քնոյթ տալու ուղղութեամբ: Եւ իրօք, Աղբերց վանք — Պրլաճոր ուսումնական կենտրոնը թեւակոխում է իր զարգացման աւելի բարձր փուլը. ընդարձակում են ուսումնականների համալրումները, դասընթացքների ծաւալն ու ընդգրկումները. խորացում եւ կայունանում է ուսումնական ծրագիրը. վերապատրաստում ու նշանակում են դասախօսներ «տեսական»,

68 Բ. Սարգիսեան, Մայր ցուցակ, հ. Ա, էջ 127:
69 Անդ:
70 Անդ, էջ 128:

71 Լ. Ոսկեան, Տարօն-Տուրուբերանի վանքերը, Վիեննա, 1963, էջ 62-63:
72 Սոյն հատուածը տպագրուած է «Պատմա-բանասիրական Հանդէս»ում, Երևան, 1965, No. 4:
73 Մաշտոցի անուան Մատենագարան, ձեռագիր, 1511, թ. 327ա: Տե՛ս նաեւ Մկրտիչ Մեծօփեցու վարքագրութիւնը. «Իսկ սուրբ վարդապետն Ներսէս մեծաջան ճգնութեամբ եւ բարի վարուք մահուամբ փոխի առ Քրիստոս եւ յաջորդէ զաթոռ վարդապետութեան նորս Եսայիս աշակերտ նորին» (Գ. Յովսէփեան, Մխիթար Սասնեցի (Կերմանեցի), էջ 29):

«գործնական», «գիտնական» եւ «արդիւնական» բաբունապետներ, բաց են ար-
ւում բազմաճիւղ կենտրոններ, ընթերցւում Աւարտաճառեր եւ այլն, եւ այդ
բոլորը միասին աներկբայօրէն բարձրացնում են նրա ուսումնական ընդհանուր
մակարդակը մի նոր աստիճանի, որով եւ բարոյական իրաւունք է վաստակում
նա կոչուելու «իմաստութեան մայրաքաղաք», «երկրորդ Աթէնք», «Համալսա-
րան»: Մշակութային գործունէութեան այս աննախընթաց բունկման հետեւան-
քով հրամայաբար հարց է յարուցւում՝ նո՛ր անուամբ վերակոչել ուսումնական
այդ մենաստանը, այն է՝ որպէս «ԳԼԱԶՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ»: Եւ դա բնաւ էլ
զարմանալի չէ. անցողակի նկատենք, որ երեւոյթը նոյնն է եղել նաեւ
միջնադարում Եւրոպայի համալսարանների առաջացման առումով. նախապէս
այդ համալսարանները եղել են մենաստաններ եւ դպրոցներ, այնուհետեւ վեր
են ածուել համալսարանների⁷⁴:

Հէնց առաջին տարիներից էլ դրսեւորւում են Եսայի Նչեցու կազմակերպ-
չական եւ իմացական – խոհական արտակարգ ընդունակութիւնները: Նրա
բացառիկ ծառայութիւնների եւ հայ մատենագրութեան տեսութեան ու պատ-
մութեան բարդ ու կնճոտ հարցերում ձեռք բերած հմտութեան եւ լայնահուն
ընդգրկման շնորհիւ Եսայի Նչեցու հեղինակութիւնն ու համբաւը սրբնթաց
արագութեամբ տարածւում է եւ հանրաճանաչ բնոյթ կրում ինչպէս Արեւելեան
Հայաստանում, այնպէս էլ Կիլիկիան հայկական թագաւորութեան սահման-
ներում: Միանգամայն ճիշդ է ասուած միջնադարեան մեր վարդապետարանների
յարարեակն հուշակի պայմանաւորուած լինելու մասին՝ դրանք գլխաւորող
ուսուցչապետների վայելած համբաւով. «Մեծ վարդապետի հմտութիւնից եւ
վայելած հուշակից մեծապէս կախումն ունէր հարկաւ այն դպրոցի հուշակն ու
դիրքը, որ նա դեկավարում էր»⁷⁵: Հեղինակի այս միտքը լիովին արդարացւում
է նաեւ Եսայի Նչեցու եւ նրա ղեկավարած Գլաճորի համալսարանի նկատմամբ:

«Երկրորդ Աթէնք» արտայայտութիւնը, որ առաջին անգամ մեր մատե-
նագրութեան մէջ սկսուեց կիրառուել միայն Աղբերց վանքի նկատմամբ 1284
թուականին, առաւել յաճախակիութեամբ ու շեշտուած ձեւով յարատեւում է
նրա կիրառութիւնը Գլաճորի առնչութեամբ՝ սկսած 1293-ական թուական-
ներից: Նկատենք, որ «Երկրորդ Աթէնք» արտայայտութիւնը իբրեւ բարձր
տիպի ուսումնական հաստատութեան բնութագրում՝ ամենեւին էլ դիպում է
կամ պատահականութեան արդիւնք չէ, ոչ էլ այն ուղղազիծ կերպով բխում է
միայն Աթէնքի կրկնօրինակը նշելու դիտումից: Ըստ երեւոյթին՝ «Երկրորդ
Աթէնք» արտայայտութիւնը, պայմանաւորուած լինելով Աղբերց վանք-
Գլաճորի ներքին բովանակութեան ընդհանրութեամբ՝ որոշակի աղերսներով
առնչւում է վաղ միջնադարում հռոմէական կրթական համակարգում առա-
ջացած ուսումնական բարձրագոյն դպրոցների հետ, որոնք իրենց հերթին կոչ-
ւել են «Աթէնական հաստատութիւններ» (Athenaeum)⁷⁶: Այլ կերպ ասած՝
«Աթէնական» հասկացութիւնը միջնադարի ուսումնա-կրթական կեանքում
ունեցել է բարձրագոյն կրթական հաստատութեան համբաւ, ուստի եւ այդ
պատճառով էլ մեր միջնադարի հայ մտաւորականները «Երկրորդ Աթէնք» են
հուշակել նաեւ Աղբերց վանք – Գլաճորը, ընդ որում այն միակ ուսումնական
կենտրոնը միջնադարի ամբողջ հայ իրականութեան մէջ, որն յորջորջուել է

իրբեւ այդպիսին: Աւելի՛ն. այս յորջորջումը Եւրոպայում միջնադարի իրա-
կանութեան մէջ իր երկուորեակութիւնն է ունեցել յանձին կայսր Կարլոս Մեծի
(771–814) ստեղծած Արքունական դպրոցի, որը կոչուել է «Նոր Աթէնք»⁷⁷: Այս
բոլորով հանդերձ, այնուամենայնիւ, առաւել ստոյգ լինելու համար ան-
հրաժեշտ է այստեղ անել մի վերապահութիւն. «Երկրորդ Աթէնք» արտա-
յայտութիւնը եթէ միայն Աղբերց վանքի նկատմամբ դեռեւս մեզմ ժպիտ կարող
է առաջացնել եւ թերահաւատութիւն միաժամանակ ներշնչել՝ յարակից
փաստարկների բացակայութեան պատճառով, ապա Գլաճորի նկատմամբ դա
լիովին արդարացւում է եւ հիմնաւորւում՝ այն ժամանակուայ վարդապե-
տարանների յարաբերութեամբ ու միջնադարի չափանիշով – նաեւ այլ ապա-
ցոյցների առկայութեամբ:

1302 թուականին, Մկրտիչ գրիչը, խօսելով «Մեկնութիւն Սաղմոսաց Ներ-
սիսի Լամբրոնացույ» գրչագիր աշխատութեան յօրինման հանգամանքների
մասին, Յիշատակարանում Գլաճորի, իբրեւ «գերահռչակ» մենաստանի,
վերաբերեալ յայտնում է. «Բայց առաջին սկիզբն գրութեան սորա եղել ի
դաւառին Վայոյձոր կոչեցեալ, ի սուրբ եւ ի գերաւհոյակ ուխտն Գլաճոր
ամուսնեալ, որ է երկրորդ Աթէնք...»⁷⁸:

Նոյն կիրառութիւնը գտնում ենք նաեւ 1318 թուականին՝ Յակոբ
Թագորցու՝ Գլաճորում ընդօրինակած Նիւսացու «Մարդակազմութեան» մատ-
եանի Յիշատակարանում: Ըստորում ուշադրութեան է արժանի նաեւ այն, որ
«երկրորդ Աթէնք» արտայայտութեանը գուցադիր եւ դրան իբրեւ հոմանիշ
գործածուած է նաեւ «Մայրաքաղաք ամենայն իմաստից» բնորոշումը Գլաճորի
համար: Բացի դրանից, կարեւորը միայն այն չէ, որ Գլաճորը բնութագրւում է
նաեւ իբրեւ «երկրորդ Աթէնք» կամ որպէս «Մայրաքաղաք ամենայն իմաստից»,
այլեւ այն, որ յիշատակագիրը վստահութեամբ ու խղճի մտօք յայտարարում է.
«... Համարձակի՛մ զսա կոչել երկրորդ Աթէնք եւ Մայրաքաղաք ամենայն իմաս-
տից...»⁷⁹: Ուշադրութիւն պիտի դարձնել ընդգծուած բառերի վրայ, որոնք
իմաստային նոր երանգ են հաղորդում ասոյթին. իսկ դա նշանակում է, որ
յիշատակագիրը ոչ թէ ուրիշի ասածը կամ ընդհանուրի կողմից ընդունուածը
կրկնում է պարզապէս, այլ, ընդհակառակն, նման հիմնաւոր հետեւութեան է
յանգում ամենայն պատասխանատուութեամբ ու կշռադատութեամբ, ներքին
համոզմունքով, այդ պատճառով էլ ասում է՝ «համարձակի՛մ զսա կոչել...»:

Որպէսզի ցոյց տանք նման ճանաչման ոչ մասնակիութիւնը կամ եզակիու-
թիւնը, վկայակոչենք մի երկու փաստ եւս. Գլաճորի սաներից Մխիթար
Երզնկացին «Պատճառ Սահմանացս» մատեանի Յիշատակագրութիւններում, որ
կրում են 1314 թուականը, մեզ յուզող հարցի լուսաբանման ուղղութեամբ
ուշադրաւ վկայութիւններ ունի. մի դէպքում նա Գլաճորը բնութագրում է
իրբեւ «Մայրն իմաստից». «Ես նուստ անուն Մխիթար կոչեցեալ Եզնկայեցի,
զնալով ի Մայրն իմաստից Գլաճոր՝ առ ոտս Եսայիայ վարդապետի ի վարժումն
աստուածիմաստ գրոց...»⁸⁰, միւս դէպքում՝ որպէս «իմաստից տուն».

«.....»
Գրեցի զԼուծմունք նուրբ
Եւ արտաքին կտակարանիս՝

74 Տե՛ս Paul Monroe, A Brief Course in the History of Education, New-York, 1907, p. 137:
75 Կարապետ Եսայի, Մահմեդական լուծը եւ նրա բունութեան ներքոյ ծագող հայ վարդա-
պետարանները, էջմիածին, 1913, էջ 10:
76 Տե՛ս Paul Monroe, նշուած աշխատ., էջ 93–94:

77 Տե՛ս C. Issauraut, La Pedagogie, son Evolution, son Histoire, Paris, 1886, p. 88:
78 ԺՊ գարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 5:
79 Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 135:
80 ԺՊ գարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 104:

Յիմաստից տուն Գլաճորիս

Ի վայրիճոր վիճակիս.

Առ ոտս տիեզերալոյս վարդապետիս

Մեծահոշակ Եսայիս»⁸¹:

1319 թուականին ընդօրինակուած մի Աւետարանի Յիշատակարանում, սակայն, «Գլաճոր» անունը ուղղակի նշելու փոխարէն գրիչը բաւարարուել է միայն յայտարարելով, թէ գրչութեան վայրը ս. Ստեփանոսի հովանու տակ գտնուող մենաստանն է, այսինքն՝ Գլաճորը, որը եւ կոչուած է «Երկրորդ Աթէնք» եւ «Մայր ամենայն իմաստից»: Այդ նշանակում է, որ արտայայտչական այս երեք բնութագրումները համազօր են իրար, ուստի եւ հոմանիշային արժէք եւ բովանդակութիւն են ունեցել Գլաճորի համալսարանի համար: «Հովանեաւ սուրբ Ստեփանոսիս, որ է երկրորդ Աթէնս եւ մայր ամենայն իմաստից: Բայց գրեցաւ սա մեծ վարժապետին Դաւթի /ի/ վայելումն անձին իւրոյ եւ յետ աստեացս յիշատակ իւրն հոգւոյ եւ իւրոյ վարդապետաց...»⁸²:

Ձեռագրական առաջին աղբիւրը, որը բնութագրում է Գլաճորը իբրեւ համալսարան, 1321 թուականից է: Աւելի վաղ ուրիշ վկայութիւն չունենք: Ըստորում կարելոր է նկատել, որ Գլաճորին իբրեւ «համալսարան» մակդիրի վերագրումը ոչ թէ պատահական կամ բողոքովին երկրորդական ու աննշան գրչի կողմից թոյլ տրուած անպատասխանատու կամ թեթեւամիտ զեղում է, այլ այնպիսի բանիմաց եւ գիտուն մարդու ծանրակշիռ յայտարարութիւն, որպիսին «սպասաւոր բանի» Կիրեղ վարդապետն էր, որը մի քանի տարի անց յետոյ դառնում է նաեւ նորավանքի «մեծ բարունապետ»-ը՝ մնալով միշտ Գլաճորի համալսարանի ամենահեղինակաւոր անձնաւորութիւններից մէկը: Նրա մասին 1329 թուականին յորինուած Ներսէս Լամբրոնացու Մեկնութեանց ժողովածուի Յիշատակագրութեան մէջ կարդում ենք. «Ջարդինական եւ զհաւաւէտ զանձինս ստացողն զպայծառացեալն հոգով, զմեծ բարունապետն զԿիրեղ, յիշեա՛ Գրիստոս եւ կարգեա՛ ի թիւ սրբոցն յարքայութեան քում»⁸³: Հարկ է նշել, որ Կիրեղ բարունապետի վկայութիւնը Գլաճորի համալսարան լինելու մասին՝ պատմական չափազանց մեծ նշանակութիւն ունի մեր մշակոյթի կարեւորագոյն այդ փարոսի հետազօտման համար: Այնտեղ կարդում ենք. «...Ես ի վարժապետութեան սուրբ եւ բազմերջանիկ քաջ հոկտորաց հայոց երկուց ամուլաց ճշմարիտ հաւատոց մերոց՝ Դաւթի եւ Եսայեայ, ի հոշակաւոր եւ սուրբ մեծաստան համալսարանիս Գլաճորոյ, ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփանոսի եւ աստուածընկալ վերասացեալ զպրապետացս, ձեռամբ մեղսամակարդ եւ տարաշխարհիկ անձին Կիրեղ սպասաւորի բանի...»⁸⁴:

Բացի Կիրեղ բարունապետից, Գլաճորի՝ համալսարան լինելու մասին է հաւաստում նաեւ ժամանակի մի այլ ականաւոր մատենագիր՝ Յովհան Քոնեցին, որը այդ ժամանակ, ձգտելով Հոռոմի ազդեցութեանը ենթարկել Հայ Եկեղեցին, զլիսաւորում էր Միարարական շարժումը Արեւելեան Հայաստանում: Իր Շրջաբերական մի նամակում, ի թիւս այլ հարցերի, Յովհան Քոնեցին խօսում է նաեւ իր ուսումնառութեան մասին. «...Արդ՝ ես Յովհանս Քոնեցի, յետ որոյ պարապեալ էի ի համալսարանն մեծ վարդապետին Յիսայու,

որ էր ի մէջ Հայոց յոյժ հոշակելի. նա եւս ի ձեռանէ նորին առեալ էի զգաւազանն...»⁸⁵: Ինչպէս ականաւոր երեւում է քաղուածքի ընթերցումից, Քոնեցին «ի համալսարանն մեծ վարդապետին Յիսայու» ասելով նկատի է ունեցել, անշուշտ, Գլաճորի ուսումնագիտական հաստատութիւնը: Այնուհետեւ իր համախոհ վարդապետներին թուարկելիս, Յովհան Քոնեցին դարձեալ յայտնում է. «...Ժողովեալք էին բազում վարդապետք աշակերտակիցք իմ ի միում համալսարանի, որոց անուանք են հետեւեալք...»⁸⁶:

Ի դէպ՝ յատկանշական է, որ այս անգամ էլ «համալսարան» անուանումը Գլաճորին վերագրողը այնպիսի անձնաւորութիւն է, որը մի քանի առիթներով ճանապարհորդել է դէպի Հոռոմ, քաջատեղեակ է եղել Եւրոպայում ժամանակի բարձրագոյն կրթական հաստատութիւններին ու նրանց ուսումնական-գիտական կեանքի տարբեր կողմերին: Հետեւաբար Յովհան Քոնեցու հաւաստումը, անկախ նրա քաղաքական եւ կրօնա-դաւանաբանական հայեացքներից ու նկրտումներից, կարելոր նշանակութիւն ունի Գլաճորի մասին որպէս համալսարանի ճանաչման, մանաւա՛նդ, որ իր գնահատման հիմքում, բնականաբար, Քոնեցին նկատի է ունեցել ժամանակի ուսումնական բարձրագոյն հաստատութիւնների՝ համալսարանների յարաբերութիւնը Գլաճորի նկատմամբ, որը եւ թոյլ է տուել նրան որակելու այն իբրեւ այդպիսին: Այստեղ նշենք, որ դեռեւս 12-րդ դարից Եւրոպայում գործում էին Բոլոնյայի համալսարանը, որը հնագոյնն է համարում ամբողջ աշխարհում, Փարիզի համալսարանը, 13-րդ դարի կէսերից, աւելի ստոյգ՝ 1249 թուականից՝ Օքսֆորտի համալսարանը, իսկ 1348 թուականից՝ Պրագայի համալսարանը⁸⁷:

Այս հարցադրման կապակցութեամբ ուշադրաւ է նաեւ ամերիկահայ գիտնական, բազմամաստակ Փրոֆ. Գ. Սարաֆեանի մի դիտողութիւնը, որ նա արել է անգլերէն լեզուով հրատարակած «History of Education in Armenia» իր արժէքաւոր աշխատութեան մէջ: Այնտեղ կարդում ենք. «Ուշադրութեան արժանի է այն, որ «համալսարան» տէրմինի գործածութիւնը Հայաստանում 14-րդ դարի առաջին քառորդին համընկնում է Եւրոպայում միջնադարեան համալսարանների լայն ծաւալման եւ զարգացման ժամանակաշրջանի հետ: Սա նոյնպէս ցոյց է տալիս, - շարունակում է նա, - որ այդ ժամանակ Հայաստանը շփման մէջ էր գտնուում Եւրոպայում մտաւորական շարժման հետ եւ իր կրթական հաստատութիւնները ձեւաւորում Եւրոպականի նմանութեամբ»⁸⁸:

Այսպէս, ուրեմն, Գլաճորը համալսարան է հռչակում Եսայի Նչեցու ուսուցչապետութեան ամենաբեղմնաւոր եւ փառահեղ տարիներին, երբ վերջինս ամէն կերպ բարձրացնում էր Գլաճորի ուսումնական-գիտական մակարդակը, նրա մշակութային եւ հասարակական դերն ու նշանակութիւնը:

Սկզբիցեւեթ ասենք՝ որքան էլ ձեռագրական աղբիւրներում հազուադէպ է «համալսարան» արտայայտութեան ուղղակի կիրառութիւնը Գլաճորի նկատմամբ, բայց կողմնակի փաստերի առատութիւնն ու պերճախօսութիւնը լրացնում եւ ամրապնդում են նման հաւաստման ճշգրտութիւնը:

Այս առնչութեամբ առաւել յատկանշական են ականաւոր մատենագիր եւ հոգեւոր-քաղաքական գործիչ Ստեփանոս Օրբելեանի բնութագրումները, որ

81 Անդ:

82 Սիրարփի Տեր-Նեքոսեան, *նշուած աշխատ.*, էջ 180:

83 Ն. Պողոսեան, *Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց*, հ. Դ, էջ 54:

84 F. C. Conybeare, *A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum*, 1913, p. 22:

85 Կղեմէս Գալանոս, *Միարանութիւն Հայոց եկեղեցւոյ ընդ Հոռոմի...*, էջ 518:

86 Անդ:

87 *St's Jules Paroz*, *Histoire Universelle de la Pédagogie*, cinquième édition, Paris, 1883, p. 66:

88 K.A. Sarafian, *History of Education in Armenia*, California, U.S.A., 1930, էջ 119: *Ընդգծումը իմն է - Լ.Ն.:*

նա անուժ է «Եղեկիէլի Մեկնութեան» ստացման առթիւ՝ Եսայի Նչեցու բարեմասնութիւնները ներկայացնելիս: Թէեւ նրա այդ բնութագրումները ուղղակիորէն չեն աղերսուում Գլաճորին, սակայն Եսայի Նչեցուն հասցեագրուածը աղերսուում է Գլաճորին: Սեթեւեթ ու մանուածապատ ոճով գրում է նա. «Յիսուսական համալսարանացն պետ եւ ձիր իմաստից, պուէտ պարուպօղիմօն ճեմարանին ճեմեալ ճոխապետ առ բոցեղէն ասպարիզաւն, ուր յաճախքն ի գիտութիւն եւ հեղմունքն իմաստութեան, ո՛վ դպրապետ անճառ դպրոցացն եւ համակ դիւան անհասական խորոցն վարդապետ Եսայի»⁸⁹: Այս մէջբերումից կարելի է հետեւցնել, որ Ստեփանոս Օրբելեանը բնութագրելով Եսայի Նչեցուն իրրեւ «Յիսուսական համալսարանացն պետ», զրանով իսկ ոչ միայն նրա մտաւոր կարողութեան ներքոյն է հիւսում, այլեւ հաւաստում է այն ուսումնական կենտրոնի բնոյթն ու նշանակութիւնը, որը գլխաւորում էր Եսայի Նչեցին. եթէ Օրբելեանը ասում է՝ «ո՛վ դպրապետ անճառ դպրոցացն», ապա զրանով զրուստում է նաեւ Գլաճորի համալսարանը որպէս այդպիսին:

Ի դէպ՝ կանգ առնենք «Յիսուսական համալսարանացն» արտայայտութեան վրայ, որը բնութագրական նշանակութիւն ունի արծարծուած մեր հարցադրման համար եւ արտացոլում է դարաշրջանի ոգին կրթական բարձրագոյն հաստատութիւններում: Բանն այն է, որ զրանով ակնարկուած է նաեւ միջնադարեան համալսարանների բնոյթն ու գաղափարախօսական ուղղութիւնը առհասարակ՝ ինչպէս հայ իրականութեան մէջ, այնպէս էլ Եւրոպայում: Յայտնի է, որ Բրիտանիայի աստուածաբանութեան հիմքի վրայ են բարձրացել Եւրոպայում միջնադարի բոլոր համալսարանները. եւ եթէ նրանք մասնագիտական թեքումներ են ձեռք բերել յետագայում (Բոլոնյայինը՝ իրաւաբանական, Սալերնոյինը՝ բժշկական եւ այլն), ապա դարձեալ այդ համալսարանների համար բնութագրականը եղել է քրիստոնէական աստուածաբանութիւնը որպէս առաջնայինն ու առաջատարը: Բոլոր գիտութիւններն ու ուսումնական առարկաները բացարձակ կերպով ենթարկուել են դրան՝ կատարելով ազախնի դեր նրա նկատմամբ: Միջնադարի համալսարաններում աստուածաբանութիւնը գերիշխող դիրք ունէր կրթութեան նկատմամբ, իրաւացիորէն նշում է մանկավարժութեան պատմութեան վերաբերեալ ընդհանրացնող աշխատութեան հեղինակ Ս. Իսսորան⁹⁰:

Աւելին. Ստեփանոս Օրբելեանից վերը բերուած քաղուածքում կայ նաեւ մի մի արտայայտութիւն, որի բացայայտման դէպքում՝ կ'իմացուի, որ խօսքը վերաբերում է նաեւ «Ճեմարան» հոշակուած Գլաճորին. «Պուէտ պարուպօղիմօն ճեմարանին ճեմեալ ճոխապետ առ բոցեղէն ասպարիզաւն, ուր յաճախքն ի գիտութիւն եւ հեղմունքն իմաստութեան» արտայայտութեան մէջ «պարուպօղիմօն» բառը յունարէն Περιπατητικόν բառի աղճատումն է, որ նշանակում է գիտնական կամ արիստոտելեան տիպի իմաստասէր, այսինքն՝ այնպիսին, որը ճեմելիս է դասախօսութիւններ կարդում, հէնց զրանից էլ առաջացել է «ճեմարան» բառը, որը իմաստային պատճէնումն է յունարէն Περιπατητικόν բառի, որից եւ կազմուել է Περιπατητικόν «արիստոտելեան տիպի իմաստասէր» նշանակութեամբ բառը. նոյնը նաեւ փոխանցուել է լատիներէնին՝ Schola Peripatetica: Անտիկ եւ միջնադարեան ըմբռնմամբ՝ «Ճեմարանը» բարձրագոյն կարգի կրթական հաստատութիւն է, «Դպրոց ճեմական փիլի-

սոփայից»⁹¹:

Մեզ թւում է, որ «ճոխապետ» բառը բնագրում պէտք է լինէր նոխապէս («ճեմեալ ճոխապէս», եւ ոչ՝ «ճեմեալ ճոխապետ». ըստորում դա մակրայ պէտք է լինի, եւ ոչ՝ գոյական), որպէս ս) տ գրչագրական բաղադրութեան արդիւնք եւ աղաւաղում: Իսկ «ասպարէզ» բառը սոյն կապակցութեան (կոնտեքստի) մէջ պիտի ընկալել իրրեւ «կրթարան», որը հոմանիշային եւ փոխարեբական արժէքներից մէկն է այդ բառի: Այդ դէպքում ամբողջ քաղուածքի իմաստը աշխարհաբարով վերականգնուած է այսպէս. «Յիսուսական համալսարանների պետ/ը/ եւ իմաստութիւնների պարգեւոյ/ը/, ճեմարանի արիստոտելեան տիպի փիլիսոփա/ը/, որ հանդիսաւորապէս ճեմում եւ բոցեղէն կրթարանում/ը/, որտեղ շատ են գիտութիւն սովորողները եւ իմաստութեան յորդումները, ո՛վ անճառելի դպրապետ/ը/ դպրոցների եւ անհասական խորութիւնների մի ամբողջ դիւան հանդիսացող վարդապետ Եսայի»:

1325 թուականին «Իմաստասիրականք» փիլիսոփայական երկերի ժողովածուում կայ գրչի Յիշատակագրութիւնը, ուր յայտնուած է, որ մատենանր ընդօրինակելու յանձնարարութիւնը տուել է ոչ այլ ոք քան բարունապետ Եսայի Նչեցին՝ որպէս ուսումնական ձեռնարկ Գլաճորում սովորող սաների համար: Ուշագրաւ է, որ այս դէպքում Գլաճորը բնութագրուած է իրրեւ «Իմաստութեան դուռ» դիպուկ եւ փոխարեբական արտայայտութեամբ. որքանով որ այդ բնորոշումը վերաբերում է Եսայի Նչեցու անհատական արժանիքների զրուստմանը, նոյնքանով եւ նոյնիսկ առաւել չափով՝ իր գլխաւորած գիտական-ուսումնական կաճառին. «Արդ գրեցաւ եւ կատարեցաւ ըստ իմումս կարի հրամանաւ սուրբ եւ երիցս երանեալ առնն Աստուծոյ Եսայիաս բարունապետի ի վայելումն անձին իմոյ եւ այլոց, որ դեգերեալ կան ի դրուցս իմաստից սորա. իսկ յետ աստեացս՝ ի յիշատակ սորա...»⁹²:

Առաքել վարդապետ Հաղբատեցին 1327 թ. թողած իր արժէքաւոր Յիշատակագրութեան մէջ Գլաճորը համարում է, պատկերաւոր համեմատութեամբ՝ «փարախ իմաստութեան». նկարագրելով Եսայի Նչեցուն իրրեւ հոգածու ուսուցչապետ հայ դպրութեան մշակներ պատրաստելու իր նախանձախնդրութեան մէջ, յիշատակագիրը ասում է. «...Մերացեալ եւ լի իմաստութեամբ, ցուպի ձեռնի առեալ, զտասս եւ զանիմաստ համրակս ժողովէ (Եսայի - Լ.Ս.) ի փարախ իմաստութեան...»⁹³:

Մի Աւետարանի Յիշատակարանում Գլաճորը յայտարարում է «Մեծ դպրատուն». «Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թ. ՉՄԼ (1309), ի մեծ դպրատանս, որ կոչի Գլաճոր, ի վարժապետութեան մեծիս Եսայեայ եւ եռամեծին Դաւթայ, ձեռամբ անիմաստ գրչի Տիրատուր Կիլիկեցոյ...»⁹⁴:

Տուեալ ժամանակաշրջանում միակ ուսումնական կենտրոնը, որտեղ համախմբուած էին բանասէրներն ու «սպասաւոր բանի» մշակները, Գլաճորն էր: Այս պնդման հաւաստիութիւնն ու ճշգրտութիւնը ապացուցուած է նաեւ հետեւեալ վկայութեամբ. Գլաճորի սաներից Յունանը իր մասին խօսելիս, իրեն բնութագրում է իրրեւ «յետինս ի յաշակերտս բանասիրաց»⁹⁵: Առաջին

91 Նոր բառգիրք Հայկական լեզուի, Վենետիկ, 1837, հ. Բ, էջ 178:

92 Լ. Տաշեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենագրանին Միփթարեանց ի Վիեննա, էջ 807:

93 Գ. Յովսէփեան, Խաղբատեանք կամ Պոռչեանք..., հ. Գ, էջ 104:

94 ԺԳ գարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարանները, էջ 60:

95 Անդ, էջ 261:

89 Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 132, ծանօթ. 3: Ընդգծումը իմն է - Լ.Ս.:

90 Տե՛ս La Pédagogie, son Évolution, son Histoire, Paris, 1886, p. 58: Տե՛ս նաեւ Jules Paroz, նշուած աշխատ., էջ 70:

Հայեացքից թուում է, թէ այս արտայայտութիւնը կարելի է ընկալել նաեւ այն իմաստով, որ տուեալ անձնաւորութիւնը իրեն համարում է որպէս առհասարակ մեր բանասէրների (ինչպէս անցեալի, այնպէս էլ ներկայի) աշակերտներից մէկը, — բայց այդ իմաստը սոյն կապակցութեան մէջ բացառուած է, եւ այստեղ խօսքը վերաբերում է միայն Գլաճորին. այս պնդման ստուգութիւնը պատճառաբանում է մանաւանդ նաեւ նրանով, ոչ Գլաճորում իրօք մեր բանասէրները զգալի թիւ եւ որակ էին կազմում խնդրոյ առարկայ ժամանակաշրջանում: Ընդորում նկատենք նաեւ, որ շարունակութեան մէջ նոյն գրիչը ասում է իր մասին՝ «եւ կրսերս ի յընկերակցաց», որով բոլոր տեսակի կասկածներն ու տարակուսանքները փարատում են: Ուրեմն՝ սրանով միանգամայն պայտուցում է, որ Գլաճորն է գիտում իրբեւ «վանս բանասիրաց»:

Այս նոյն վկայութեան մէջ Գլաճորը հռչակում է նաեւ իրբեւ «մեծափառ» անապատ. «Բայց գրեցաւ... ի Ջորս Վայոց, ի յանապատիս մեծափառ Գայլիճոր կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սրբոյն Ստեփանոսի նախավկայի եւ աւգնականութեամբ մեծ վարժապետիս վերասացեալ Եսայեա...»⁹⁶: Իհարկէ, «մեծափառ» մակդիրը, այսօրուայ մօտեցմամբ՝ շատ է հանդիսաւոր հնչում, մինչդեռ իր ժամանակի համար նման որակումը միանգամայն հասկանալի է եւ պատճառաբանուած՝ որպէս իր հեղինակութեամբ հայ իրականութեան մէջ անգերազանցելի՝ ուսումնական միւս կենտրոնների յարաբերութեամբ:

Իրբեւ ապացոյց այն բանի, որ շատ անգամ Գլաճորի համալսարանը ճանաչում է հէնց նրա ղեկավարի՝ Եսայի Նչեցու անունով կամ նրա հետ միասին, որպէս նրա ուսումնական հաստատութիւնը, բերում ենք հետեւեալ վկայութիւնը. «...Աւետարանս ի ձեռն ուրումն երբ յաշխարհէն Հայոց, գրեալ ոսկեզաւծ որակաւք ի Դրագարկն, ձեռամբ Թորոս փիլիսոփայի, զոր տեսեալ տեսուն Ստեփաննոսի՝ հզար եւ իմաստուն գիտնականի, վարժեալ ի վարժարանի վարժապետին Եսայեայ տիեզերաբարոզ լուսաւորչին...»⁹⁷: Այստեղ, ինչպէս եւ այլուր, «տիեզերաբարոզ լուսաւորիչ Եսայի Նչեցու վարժարան» արտայայտութիւնը նոյնն է, ինչ Գլաճորի համալսարանը. միայն տուեալ դէպքում ընդգծուած է Եսայի Նչեցու հեղինակութիւնը իրբեւ «տիեզերաբարոզ լուսաւորիչ», որը գլխաւորում է Գլաճորի համալսարանը: Միջնադարի կրթական բարձրագոյն հաստատութեան ղեկավարին տրուած այդպիսի բնութագրումը, անտարակոյս, գերազանցում է բոլոր տեսակի զրուատական մակդիրներին, որ կարելի է տալ միջնադարեան համալսարանի ուսուցչապետներին:

Ի դէպ՝ նկատենք, որ նման մակդիրները ոչ թէ սոսկ միջնադարի միայն հայ իրականութեան մէջ ուսումնագիտական կեանքում կիրառութիւն գտած մասնաւոր, մեր մատենագրութեան համար ինքնայատուկ կիրառութիւններ են, որոնք տրուում են որպէս թէ յաւուր պատշաճի՝ իրբեւ ձեւական ու բովանդակազուրկ գեղումներ եւ կաղապարուած արտայայտութիւններ. այլ զրանք միջնադարի համար ընդհանուր բնոյթ են ունեցել եւ լայն կիրառում են գտել նաեւ Եւրոպայի ուսումնագիտական միջավայրում, վերագրուելով պահանաւոր գիտնականներին եւ ուսումնականներին՝ ի նշան նրանց կատարած իմացական որոշակի վաստակի կամ ծառայութիւնների ճանաչման: Այլ կերպ ասած՝ զրանք նոյնպէս իրենց ժամանակաշրջանի համար ուսումնագիտական կեանքի նորմերից բխող բնութագրումներ են, ինչպիսիք որ գոյութիւն ունեն

ժամանակակից գիտական աշխարհում՝ միայն տարբեր կոչումներով ու տարբեր բովանդակութեամբ: Այսպէս, օրինակ, միջնադարում աստուածաբանութեան յայտնի տեսարան Մեծն Ալբերտին (1193–1280) բնութագրել են որպէս «տիեզերական վարդապետ» («Universal Doctor»), Օկկամցի Վիլեամին՝ «Անյաղթ վարդապետ» («Invincible Doctor»), «Աստուածաբանութեան հանրագումար» («Summa Theologiae») սլխատութեան հեղինակ Հալէսացի Ալեքսանդրին (մահացած՝ 1345 թ.)՝ «Անհակաճառելի վարդապետ» («The Irrefragable Doctor»), պատոնական Բոնավենտուրային (1221–1274)՝ «Սերովբէական (իմա՝ «վերին դաս հրեշտակների առջին կամ երկրորդ) վարդապետ» («The Seraphic Doctor»), միջնադարի աստուածաբանութեան, մասնաւորապէս սխոլաստիցիզմի ամենակարկառուն ներկայացուցիչ՝ Թովմա Ագուլիացուն (1225–1274)՝ «Հրեշտակային վարդապետ» («The Angelic Doctor»), միջնադարի խոշոր ուսումնականներից Իոհաննէս Դունս Սկոտուսին (1271–1308)՝ «Նրբամիտ վարդապետ» («The Subtle Doctor») եւ այլն⁹⁸: Այս նոյն բնութագրումների ոգով են յատկանշուում նաեւ միջնադարի Հայ ուսումնականները: Այս հանգամանքը, թերեւս, մեզ իշուունք է տալիս եզրակացնելու, որ միջնադարում նման տերմին–բնութագրումները ունեցել են ամէնուրեք միջազգային ճանաչում եւ կիրառութիւն, եւ Հայաստանը որպէս ժամանակի համաշխարհային կուլտուրայի զարգացման օջախներից մէկը, հասկանալի է, չէր կարող դուրս մնալ միջազգային ուսումնագիտական կեանքի ոլորտից:

Բնական է ենթադրել, որ Գլաճորը իրբեւ համալսարան ճանաչուելու համար նրա ղեկավարը նոյնպէս, անհրաժեշտաբար, օժտուած պէտք է լինէր իմացական – խոհական կարողութիւններով ու բարոյական բարեմասնութիւններով, որպէսզի նրա գլխաւորած ուսումնական կաճառն էլ իրբեւ բարձրագոյն կրթական հաստատութիւն՝ համալսարան ճանաչուելու վստահութիւն ներշնչէր եւ համապատասխանաբար՝ գոյութեան իրաւունք ունենար որպէս այդպիսին:

Հարցի նման մեկնաբանման համար չենք սահմանափակում միայն Հայ իրականութեան նկատառումով. նշուած երեւոյթը ընդհանրական է եղել նաեւ Եւրոպական համալսարանների առաջացման ժամանակաշրջանի համար. Եւրոպացի մեծ ուսուցչապետների վայելած համբաւը վճռական նշանակութիւն է ունեցել տարբեր երկրներից ու վայրերից ուսումնականների համախմբման համար ուսումնական կենտրոններում: Համբաւաւոր ուսուցչապետ Արեւլարը ճանաչում է որպէս Փարիզի համալսարանի հիմնադիր: Այս կապակցութեամբ Ֆրանսիացի հետազօտող Գ. Կոմպայրէն գրում է. «Արեւլարը Փարիզի համալսարանի հիմնադիրն էր. եւ հէնց այդ փաստի շնորհիւ առաջացողը՝ բոլոր համալսարանների, որ ստեղծուեցին Փարիզի նմանողութեամբ: Նա Փարիզի համալսարանի հիմնադիրն էր մի շարք նկատառումներով. նախ եւ առաջ՝ իր համբաւի շնորհիւ ընտելացնում էր օտարականներին այն մտքի հետ, որ նրանք Փարիզ գան ուսանելու նպատակով, եւ այդպիսով իր շուրջն է համախմբում ունկնդիրների լայն շրջանակ...»⁹⁹:

Սորբոնի համալսարանի հիմնադիրը ականաւոր ուսուցչապետ Ռոբերտ Սորբոնացին է հանդիսացել, Սալերնոյի համալսարանի հիմնադիրը՝ ուսուցչապետ Կոնստանդին Կարթագէնացին. «...Սալերնոյի (համալսարանի) առաջացումը ուղղակիորէն պարտական ենք նշանաւոր ուսուցիչ Կոնստանդին

96 Անդ:

97 Անդ, էջ 231:

98 St' u Paul Monroe, A Brief Course in the History of Education, New-York, 1907, p.137: Տե՛ս նաեւ Jules Paroz, Histoire Universelle de la Pédagogie, Paris, 1883, p. 71:

99 Gabriel Compayre, Abelard and the Origin and Early History of University, New-York, p. 22:

Աֆրիկացուն...: Նա դիտում է որպէս Սալերնոյի համալսարանի Աբելարը...», - գրում է Փրոֆ. Գ. Սարաֆեանը¹⁰⁰: Բոլոնյայի համալսարանի հիմնադիրը ճանաչում է Իրներուար եւ այլն:

Բերում փաստերից հետեւում է, որ ուսուցչապետների համբար կամ հեղինակութիւնը առաջնային նշանակութիւն է ունեցել միջնադարի համալսարանի, այդ թւում եւ Գլաձորի համալսարանի առաջացման խնդրում: Հէնց այս նկատառումով էլ քննում ենք ամենայն մանրակրկիտութեամբ Գլաձորի համալսարանի հիմնադիր Եսայի Նչեցու հեղինակութիւնը բնութագրող վկայութիւնները մատենագրական աղբիւրներում:

Այսպէս, Գլաձորի, որպէս համալսարանի, ճանաչման եւ ընդհանրացման առումով կարելու է նաեւ Դաւիթ Գեոկեցու ձեռքով գրուած մատենի մի յիշատակութիւնը, որ թողել է գրչազրի պատուիրատու Առաքել վարդապետ Հաղբատեցին. քաղուածքից արուող մակաբերութիւնը, սակայն, այստեղ եւս ուղղագիր չէ, այլ կողմնակի է եւ փոխաբերական. «Արդ գրեցաւ Աստուածաշունչ տառս այս յառաջնորդութեան լուսաւոր առնս Աստուծոյ, մեծի սոփեստոսի, Եսայի վարդապետի, յորում եւ յայսմ ժամանակի փայլէր ի գաեւս իմաստասիրութեան իբրեւ զարեգակն ի կորնթարթն վերին...»¹⁰¹: Ինչպիսի՞ չգերազանցուած համեմատութիւն ու պատկերաւորութիւն, որ իւրապատու է ոչ միայն Հայ, այլեւ առհասարակ մարդկային հասարակութեան միջնադարեան (եւ ո՛չ միայն միջնադարեան) դարաշրջանին: Ակնբախ է, որ ընդգծուած նախադասութեամբ որոշակիօրէն ակնարկուում է նաեւ Գլաձորի մասին, որը դիտուում է գեղեցիկ համեմատութեամբ՝ իբրեւ «իմաստութեան գահ»:

Որքան էլ ժամանակի չափազանցութեան տուրքն ու գեղումը գերիշխող լինեն նման ասոյթներում, այնուամենայնիւ, պիտի ընդունել, որ զբանցում պարփակուած է նաեւ ճշմարտութեան կորիզ. այն, որ Գլաձորն ու նրա բազմամեայ ղեկավար Եսայի Նչեցին իրօք իրենց դարաշրջանում հասել են այնպիսի հռչակի ու հեղինակութեան, որ ժամանակակիցների անկեղծ հիացմունքն ու պատկառանքն են առթել: Այլ կերպ ասած՝ եթէ պատմական մի երեւոյթ արտակարգ ոգեւորութիւն եւ զմայլանք է առթում իր ժամանակակիցների գիտակցութեան մէջ միաժամանակ, ապա չի կարող դա աննշան ու խաբուսիկ պատահականութեան արդիւնք լինել. ընդհակառակն, այդ նշանակում է, որ դա իրօք իր դարաշրջանի համար եղել է աննախադէպ կամ նշանաւոր մի երեւոյթ՝ նորոյթ եւ կամ առաջընթաց նուաճուած մի բարձունք, որի համար էլ արժանացել է ընդհանուր ինքնարուի գրուատանքի ու գնահատանքի: Իհարկէ, մարդիկ անցեալում յիմարներ չեն եղել, որ առանց որեւէ հիմքի կամ պատճառի հիանային որեւէ մի բանով. նման զէպքերում տուեալ երեւոյթը իր հասարակական բացառիկութիւնն է արձանագրած լինում իբրեւ փաստ կամ իրողութիւն:

Կայ նաեւ հարցի միւս կողմը. որքան մեծ է Գլաձորի համալսարանի հռչակը, այնքան եւ վսեմափայլ է նրա ղեկավարի նկատմամբ ցոյց տրուած մեծարանքը: Ծշմարտութեան դէմ շմեղանչելու համար պիտի ասել, որ Գլաձորի համալսարանի համբար նոյնպէս, իր հերթին, զարդարում է Եսայի Նչեցուն երփներանգ ծիրանիով: Այլպէս՝ ինչո՞վ բացատրել այն հանգամանքը, որ ձեռագրական աղբիւրներում վկայութիւններ են լինում, երբ որեւէ թուական

ճշդելիս՝ գահակալող թագաւորների եւ տիրող իշխանների ու կաթողիկոսների անունների հետ միասին տրուում է նաեւ Եսայի Նչեցու անունը իբրեւ «Արեւելեան տան վարդապետութեան» գլուխը կանգնած անձնաւորութեան. «...ի գաւառիս որ կոչի Ձոր Վայոց, ի տէրութեան տեղոյս եւ գաւառիս մեծահաւատ իշխան/աց/ իշխանի Պրն. Բուրթէլի եւ երկեղազարդ ամուսնոյ իւրոյ եւ մեծուհոյ Պարոն Վախախին եւ թագաժառանգ գաւակացիւրոց Պեչքէն եւ Իւանէ կոչեցելոյ, ի դիտապետութեան սուրբ եւ արհիական գլխոյ տէր Ստեփան/ոս/, ի վարժապետութեան տանս արեւելիաց մեծարանաշնորհ հոգևորի Եսայեայ հոր եւ ուսուցչի...»¹⁰²: Այստեղից հետեւութիւն. Գլաձորի համալսարանը նաեւ դիտուում է իբրեւ Արեւելեան Հայաստանի վարժապետարան, այլ կերպ ասած՝ ուսումնական վարժարանների (վանքերի ու մենաստանների) գլխաւորը՝ ամենամեծը. մի հանգամանք, որը լիովին համապատասխանում է Գլաձորի՝ իբրեւ բարձրագոյն կրթական հաստատութիւն լինելու իրական ու փաստական վիճակին:

Այս կապակցութեամբ ուշադրաւ է նաեւ մի այլ վկայութիւն, որում Եսայի Նչեցին հռչակում է իբրեւ «Արեւելեան տոհմի գլուխ», որն իբրեւ արեգակ երկնակամարում՝ շողարձակում է իր ճառագայթները, եւ որի միտքը պայծառ է ինչպէս արեւը, մաքուր՝ ինչպէս կայծակը. նա ճանաչում է որպէս «իմաստութեան մեծաւոր» եւ «առաջնորդ՝ զպրութեան», որի հովանու տակ ջերմանում են եւ աճում շատ ուսումնականներ: Իսկ նման բնութագրումների հեղինակը ոչ թէ աննշան մի գրիչ է, այլ՝ միջնադարեան Հայ մանրանկարչութեան եւ մասնաւորապէս Գլաձորի համալսարանի ամենանշանաւոր մանրանկարիչ եւ տաղասաց Թորոս Տարօնացին. «Ձմեճն իմաստից եւ զպետն վարժից, զկայծակնամաքուրն եւ զարեգակնամիտն Եսայեաս՝ զգլուխն արեւելիան տոհմիս, զի իբրեւ զարեգակի փայլեաց ի կորնթարթն երկնից, ընդ որոց թեւօք բազումք տարբանան, ընդ որում եւ ես անարժան Թորոսս, ընդ հովանեաւ նորա բազում ժամանակս խնամօք աշխատեցայ ի գիր եւ ի ծաղիկ, եւ զօրինակ սուրբ Աւետարանիս նովաւ ըզորդեցի...»¹⁰³:

Պատահական չէ նաեւ, որ պատմիչ Ստեփանոս Օրբելեանը, նկատի ունենալով Եսայի Նչեցու գրաւած դիրքը Գլաձորի համալսարանում եւ վերջինիս խաղացած խոշոր դերը ժամանակի Հայ իրականութեան մէջ՝ ի մասնաւորի Արեւելեան Հայաստանում եւ ընդհանրապէս Հայ մշակոյթի ազգային նկարագրի պահպանման ու զարգացման գործում, խօսքն ուղղելով Եսայի Նչեցուն, ասում է. «Գերագոյն գովեստից եւ անհամեմատող ի բնաւ գումարս վեհից...»¹⁰⁴. այսինքն՝ դրուատանքների գերագոյնին արժանի եւ վսեմագոյն անձնաւորութիւնների մէջ անհամեմատելիո՞ղ՝ Եսայի...: Աւելի՛ն. Օրբելեանը Նչեցուն համարում է նաեւ նոյնիսկ՝ «Բրիտոսապապակ արքայ եւ քաղաւոր ամենայն Հայոց...»¹⁰⁵: Փոխաբերաբար ասուած նման յորջորջումները, անտարակոյս, այն միտքն են թելադրում, որ Եսայի Նչեցին կանգնած լինելով Գլաձորի համալսարանի ղեկավարութեան գլուխը, միաժամանակ ճանաչուում է իբրեւ իմաստութեան եւ խոհականութեան արքայ՝ «թագաւոր ամենայն Հայոց»: Յատկանշական է մեր ժողովրդի անցած ճակատագրի համար ա՛յն, որ պետականութեան կորստից յետոյ մղձաւանջային յարաւերակ ընթացքում նրա գոյամարտի ամենամերձործուն գէնքը եղել է մեր դպրութիւնը

100 K.A. Sarafian, The Rise of Universities During the Middle Ages (Reprinted from EDUCATION, March, 1927), p. 392:
101 Գ. Յովսէփեան, Պատմական կամ Պոռտեանք... մասն Գ, էջ 104:

102 Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1956, Հ. Գ, էջ 54:
103 ԺԴ դարի Հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 215:
104 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 848, թ. 82ա:
105 Անդ, թ. 82բ:

ու մատնագրութիւնը: Ունեցել ենք մշակոյթի բազմաթիւ լուսաւոր կենտրոններ, ինչպիսիք են՝ Տաթևի, Անիի, Սահանհինի, Հաղբատի եւ այլ բարձր տիպի դպրոցները, որոնցով բողոքով եւ ճառագել է հայ ժողովրդի իմացական հանճարը, ստեղծուել ու բեղմնաւորուել է հոգեւոր մեր հարստութիւնը, որի մշակութային արժէքն ու նշանակութիւնը բարձր է գնահատուած համաշխարհային գիտութեան կողմից:

Սակայն անկախ այս բոլորից էլ եւ չնայած դրանց, Օրբելեանը նոյնիսկ ուղղակի ակնարկ ունի Գլաճորի համալսարանի մասին՝ որպէս «Հայաստանեաց աշխարհի» գիտութեան ու ուսման փարոսի, թէեւ առանց նրա անունը: Պղակի յիշատակելու. «Արեգակնափայլ եւ երկնահանդէս գերախոյակ, հոյակապ եւ մեծաշուք վեհագոյն ուխտիդ Հայաստանեաց աշխարհի, տեղի յուսոյ եւ ակնկալութիւն եւ պարծ/անք/ աստուածային հանճարոյն համեղութեան ճաշակացն ընտրութեան, անաւթ վեհագոյն եւ երկնակենցաղավարուց եւ ուսման, մակացութեանց ցերեղութեան»¹⁰⁶: Կասկածից վեր է, որ խօսքը վերաբերում է Գլաճորի համալսարանին, որը դիտոււմ է իբրեւ «անաւթ վեհագոյն եւ երկնակենցաղավարուց եւ ուսման, մակացութեանց (այսինքն՝ գիտութիւններ) ներընդունակ»¹⁰⁷: Ի դէպ, քաղուածքում ասոււմ է՝ «ուխտիդ Հայաստանեաց աշխարհի», որով Գլաճորը հռչակոււմ ու փառաբանոււմ է համահայկական առումով:

Յատկանշական է, որ ձեռագրական այլ վկայութիւններ հաստատոււմ են նոյն միտքը, ներկայացնելով Եսայի Նչեցուն իբրեւ Թորգոմեան ազգին, այն է՝ հայ ազգին դպրութիւն տուող ուսումնարանի ղրխաւորի եւ առաջնորդի. Գլաճորի սաներից Ստեփանոս գրիչը հէնց այդպէս էլ գրոււմ է. «Ձգրիչս ապիկար յիշեա, ով խոհեմ ընթերցաւդ, եւ գպետս վարժից ազգին Թորգոմայ՝ Եսայի»¹⁰⁷:

Ի հաւաստումն եւ հաստատումն այն բանի, որ Գլաճորը միջնադարեան պայմաններում եղել է բարձրագոյն տիպի ուսումնական կաճառ՝ համալսարանի մակարդակով, կարելոր փաստարկոււմ է նաեւ նրա ճանաչոււմ ձեռագրական աղբիւրներում իբրեւ «Հայոց դպրոց»: Գլաճորը ուսումնական միակ կենտրոնն է, որ մեր մատենագրութեան մէջ յիշատակոււմ է իբրեւ այդպիսին: Այսպէս, մի Աւետարանի Յիշատակարանում կարգոււմ ենք. «...գրեալ... ՉԾԳ (1304) ձեռամբ Ոսկան վարդապետին Վայոց ձոր, ի վանս Գլաճոր սուրբ Ստեփանոսին, ի թագաւորութեան Հայոց Հեթմոյ ճգնաւորի եւ աստուածասիրի, ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի, եւ յիշխանութեան այսմ նահանգի պարոն Բարթէլի, եւ ի վերատեսչութեան հոգւոյ մերոյ տէր Յովհաննիսի, եւ ի դաստիարակութեան Հայոց դպրոցի Եսայի վարդապետին...»¹⁰⁸:

Բացի դրանից. արժարձուող հարցի կապակցութեամբ չափազանց արժէքաւոր վկայութիւն է պահպանուած մեր Մատենադարանի 206 համարի տակ պահուող գրչագրոււմ. Յիշատակագրութեան մէջ Եսայի Նչեցին դիտոււմ է որպէս համայն Հայաստանի մեծ ուսուցչապետ եւ հոգեւոր հայր. հետեւաբար, դատելով ի հակառակէն՝ պիտի ընդունել լուելեայն նաեւ, որ Գլաճորն էլ համարոււմ է Համահայաստանեան կարգի ուսումնական կենտրոն. յիշատակագիրը խոնարհաբար աղերսոււմ է չկշտամբել իրեն՝ թերութիւնների համար, որովհետեւ այդքան էր իր կարողութիւնը, մանաւանդ, որ, իբրեւ ուսուցչա-

պետ, Նչեցին իր աշակերտներից պահանջոււմ էր ըստ իւրաքանչիւրի կարողութեան. «Ոհ, աղաչեմ արտաքոյ դնել մեղադրանաց, զի՛ եւ դու զկարն պահանջես, ո՛վ մեծ ըարուսապետդ բոլոր Հայաստանեաց եւ հայր մեր հոգեւոր Եսայի»¹⁰⁹:

Ի դէպ կարելոր է ընդգծել նաեւ Գլաճորի՝ իբրեւ «Հայոց դպրոց» կամ Համահայաստանեան կարգի ուսումնական կենտրոն յորջորջուելուն ի նպաստ բերուած վերոյիշեալ վկայութիւններից ու փաստարկումներից բացի՝ նաեւ հետեւալ հանգամանքը. նման բնութագրումն համար հիմք է ծառայել նաեւ այն, որ ոչ միայն պատմական Հայաստանի, այլեւ Կիլիկիան Հայաստանի տարբեր շրջաններից մագնիսական ձգողութեամբ դէպի Գլաճոր են ձգուել բարձրագոյն կրթութեան՝ վարդապետական կոչման նախանձախնդիր եւ ուսման ծարաւի պատանիները: Մի՞թէ պատահական զուգադիպութիւն պիտի համարել յաճախուած այն վկայութիւնները, երբ թողած հէնց իրենց մայրաքաղաքի վանքերն ու ուսումնական կենտրոնները, հեռաւոր Կիլիկիայից մղոններ կտրելով ճանապարհ են ընկել ուսումնատենչ պատանիները համապատասխան յանձնարարութիւններով կամ միջնորդութեամբ դէպի Վայոց ձոր՝ Գլաճորի համալսարանը: Կարծոււմ ենք, որ ո՛չ: Ընդորում պիտի նկատի ունենալ նաեւ այն պարագան, որ միայն իրենց ուսումնառութիւնը կատարելագործելու համար են գալիս Գլաճոր, այն էլ ոչ թէ մեր դպրութեան սկսնակ, այլ՝ արդէն իսկ քահանայ ձեռնադրուած հոգեւորականները: Բաւարարուե՛նք միայն մի երկու փաստի ցուցադրումով: Այսպէս, Մատթէոս Մլիճեցին իր մասին ասոււմ է.

«Մատթէ անուն եւ եղկելի,
Սուտ քահանայ տարտամ հոգի,
Ի մահանգէ Կիլիկեցի,
.....
Ձանապատէ հրոչակելի.
Որ յորջորջի անուն Մլիճի,
.....
Որոյ եկեալ յայս գաւառի
Որում անուն Վայ ձոր կոչի,
Հուպ ի շիրիմն Սիւնեցի,
Ի յԱղբերց վանս մենաստանի,
յերկրորդ Աթէնս պանծալի...»¹¹⁰:

Այս քաղուածքից մէ՛կ հիմնական մակարեութիւն կարելի է անել. ա՛յն, որ ուսումնառութեան կատարելագործման ձգտումն է դրդել Մատթէոսին գալ «երկրորդ Աթէնքի» համբաւ վայելող Աղբերց վանք - Գլաճոր. ապացոյց՝ նախնական կրթութիւնն ստացել է Կիլիկիայի «հռչակաւոր անապատ» ճանաչուած Մլիճի դպրեւանքում եւ ձեռնադրուել իբրեւ քահանայ, որից յետոյ նոր ուղեւորոււմ է Աղբերց վանք - Գլաճոր:

Ուշադրաւ է նաեւ հետեւեալ ինքնակենսագրական բնոյթի վկայութիւնը. «...Յամս թուարեութեան ժամանակաց հոլովման շրջագայութեան ամաց Հայկազեանս տովմարի ՉԿԳ (1314), ես՝ Պաւղոս, ըստ շնորհատուր անուանն սոսկ վարդապետ կոչեցեալ՝ աշխարհաւ Կիլիկեցի, ի սուրբ ուխտէն Ակներ կոչեցեալ, ըստ տատանման մտաց արդարեւ հոգմով մանգութեան իմոյ, նաեւ յաղագս փափագման իմաստասիրական արհեստից տարաշխարհիկ եղեալ ի կայս

106 Անդ, թ. 78բ-79ա:

107 ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 145:

108 Գ. Սրուանձտեանց, Թորոս աղբար, 5. Բ, էջ 375:

109 Մաշտոցի անուն Մատենադարան, ձեռ. 206, թ. 166բ:

110 Թ. Տաշեան, Մայր ցուցակ, էջ 1039:

բի ի կոյս արեւու, եկեալ բնակեցայ ի կողմն նահանգիս Սիւնեաց, ի գաւառս Վայոց ձոր կոչեցեալ, ի վանս Գլաձոր, առ ոտս սուրբ երիցս երանեալ րաբունապետին Եսայեայ...»¹¹¹: Այստեղ կարեւոր է դիտել, որ յիշատակագիրը աներկմիտ պարզութեամբ յայտնում է՝ կիլիկիայից դէպի Վայոց ձոր՝ Գլաձորի համալսարան գալու պատճառը «յաղագս փափագման իմաստասիրական արհեստից տարաշխարհիկ եղեալ»: Իսկ ի՞նչ բան է «արհեստք իմաստասիրական» արտայայտութիւնը, ինչպիսի՞նք ուսումնական առարկաներ են մտնում այդ հասկացութեան տակ, այլ կերպ ասած՝ գիտական ո՞ր ճիւղերն են կոչուում որպէս այդպիսիք: Այս հարցի պարզաբանումից էլ շատ բան կարող է լուսաբանուել Գլաձորի համալսարանական բնոյթի բացայայտման առնչութեամբ:

Նկատենք, որ Արիստոտելեան սահմանումը իմաստասիրութեան՝ որպէս «արհեստ արհեստից եւ մակացութիւն մակացութեանց», աշխարհարարով՝ «արուեստների արուեստ եւ գիտութիւնների գիտութիւն» լինելու վերաբերեալ, առհասարակ տիրապետող է եղել միջնադարեան Հայաստանի տեսական միտքն ընդգրկող աշխատութիւններում: Իսկ ի՞նչ նկատառումով է ասուած՝ «իմաստասիրութիւնը արուեստների արուեստն է եւ գիտութիւնների գիտութիւնը»՝ ըստ անտիկ եւ միջնադարեան ըմբռնման՝ իմաստասիրութիւնը բացայայտում է ճանաչում է գոյերի կամ երեւոյթների էութիւնը, իսկ դրանց արտաքին կողմերի եւ դրսեւորումների ճանաչումը վերաբերում է արուեստներին եւ գիտութիւններին¹¹²: Բացի դրանից, իմաստասիրութիւնը ունի երկու կողմ՝ տեսական եւ գործնական. իսկ տեսականը իր հերթին իր մէջ ընդգրկում է՝ բնագիտութիւնը, հանրահաշուութիւնը (մաթեմատիկան) եւ աստղաճարանութիւնը՝ իրենց ամենալայն առումով. «...իմաստասիրութիւն բաժանի ի տեսականն եւ ի գործնականն. եւ տեսականն՝ ի բնաբանականն եւ յուսումնականն եւ յաստղաճարանականն»¹¹³: Ըստորում «ուսումնականը», արդի տերմինաբանութեամբ՝ մաթեմատիկան, բաժանուած է չորս ճիւղերի՝ թուաբանութիւն, երաժշտութիւն, երկրաչափութիւն, աստղաբաշխութիւն¹¹⁴: Սրանք մանկավարժութեան պատմութեան մէջ յայտնի են մօտաւորապէս իբրեւ «Քառեակ» (Quadrivium) անուան տակ, որոնք միջնադարի բոլոր համալսարաններում ուսուցման ծրագիրն ու հիմքն են կազմել «Եռեակ» (Trivium) գիտութիւնների, այն է՝ քերականութեան, ճարտասանութեան եւ տրամաբանութեան հետ միասին¹¹⁵: Հետեւաբար, տարակոյս չի մնում ենթադրելու, որ «արհեստք իմաստասիրական» արտայայտութեան տակ յիշատակագիրը նկատի է ունեցել հետեւեալ գիտութիւնները՝ փիլիսոփայութիւնը, բնագիտութիւնը, թուաբանութիւնը, երաժշտութիւնը, երկրաչափութիւնը, աստղաբաշխութիւնը (այդ թւում նաեւ տոմարագիտութիւնը) եւ աստղաճարանութիւնը. իսկ իբրեւ ենթակայ գիտութիւններ, որ կոչուում են նաեւ «նախակրթական» առարկաներ՝ քերականութիւնը, ճարտասանութիւնը, տրամաբանութիւնը, մատենագիտութիւնը եւ այլն. նշանակում է, որ Գլաձորի համալսարանում դասաւանդուում էին վերոյիշեալ առարկաները՝ ի շարս գրչութեան արուեստի, մանրանկարչութեան եւ այլ դասընթացների, որոնք լիովին համապատասխանում են միջնադարեան

բարձրագոյն կրթական հաստատութեան նկարագրին, այդ իսկ պատճառով ուսումնականները տարբեր վայրերից, մեծ զոհարեութիւնների զնով, գալիս հասնում էին «Երկրորդ Աթէնք», «իմաստութեան Մայրաքաղաք» հռչակուած գիտական այս կաճառը¹¹⁶:

Ի դէպ՝ նկատենք, որ բերուած վկայութիւնը Գլաձորում «իմաստասիրական արհեստների» ուսուցման վերաբերեալ բնաւ էլ եզակի չէ մեր աղբիւրներում: Այս առթիւ սահմանափակուենք մի փաստ եւս վկայակոչելով. 1314 թուին Գլաձորում ընդօրինակուած Աւետարանի Յիշատակարանում Պօղոս գրիչը խօսելով Ստեփանոս Օրբելեանի (Տարսայիճի) ուսումնառութեան մասին, գրում է. «...Գրեցի զսուրբ Աւետարանս իմով ձեռամբ... հրամանաւ եւ ծախիւք մեծագարմ եւ իշխանաշուք լուսաբողոքով մանկանն Տարսայիճ կոչեցեալ, իսկ ի շնորհս հոգոյն սրբոյ Ստեփաննոս անուանեալ... տուեալ զանձն ի կրթութիւն գրոց եւ աստղաճարանի արեւնացն եւ պատուիրանացն հլու եւ հպատակ. նաեւ յիմաստասիրական արհեստս յուով ժամանակս ղեգեբեալ ընդ թեւաք խնամոց սուրբ եւ երանաշնորհ բարունապետին եւ տիեզերալոյս վարդապետին Եսայեայ»¹¹⁷:

Կարելոր վկայութիւն ունենք պահպանուած նաեւ այն մասին, որ Եսայի Նչեցին մի տարի ամբողջ շրջագայութիւններ է կատարել նաեւ Արարատեան գաւառի վարդապետարաններում. մի հանգամանք, որը հնարաւորութիւն է ընձեռում ենթադրելու, որ Գլաձորը իբրեւ համալսարան եւ վերադաս կրթական հաստատութիւն՝ իր ուսուցչապետի միջոցով վերահսկում եւ ապահովում է իր ղեկավար դերը նաեւ ա՛յլ վարդապետարանների նկատմամբ. «Եւ ապա, - գրում է յիշատակագիրը, - ըստ պատահման ինչ, դիպեցաւ վեր յիշեցեալ րաբունապետին Եսայեայ յիւրոյն կայանէ եւ երթեալ շրջեր յԱյրարատեան գաւառն, ի վանորայսն, որ յայնմ ցահակի, աղաթից պատնառաւ: Եւ զամ մի ողջոյն այսր անդր շրջեալ, դառնա վերստին ի Վայոյձոր՝ յիւրն մեկաստան...»¹¹⁸: Սոյն քաղուածքում «աղաթից պատնառաւ» արտայայտութիւնը ամենեւին էլ համոզիչ չէ՝ եթէ ըմբռնելու լինենք դա իր ուղղակի եւ նեղ իմաստով, ուստի եւ պէտք է ընկալել այն փոխարեբական նշանակութեամբ. այլ կերպ ասած՝ քարոզելու կամ վարդապետելու իմաստով: Ինչպէս յայտնի է, վարդապետարանները գերազանցապէս հանդիսացել են մեր մշակոյթի եւ դպրութեան կենտրոններն ու առկայծումները միջնադարում, եւ ո՛չ՝ սոսկ աղօթարանները...: Բացի դրանից, հաշուի պիտի առնել նաեւ անձնաւորութիւնը. ա՛յն, որ նման առաքելութեամբ ճանապարհ էր ընկել ոչ թէ սոսկ հոգեւորական մի պաշտօնեայ, այլ՝ Գլաձորի համալսարանի նշանաւոր բարունապետը...:

Եզրափակելով մեր խօսքը, ամփոփենք. ձեռագրական աղբիւրներում առաջին վկայութիւնը Գլաձորի իբրեւ համալսարան ցանցման մասին հաղորդուում է 1321 թուականից՝ Եսայի Նչեցու ուսուցչապետութեան ամենաարգասաւոր շրջանում: Յարակից վկայակոչումները Գլաձորի մասին իբրեւ «Երկրորդ

111 ԺԴ դարի Յիշատակարաններ, էջ 99:

112 Դաւիթ Անյաղք, Սահմանք իմաստասիրութեան, աշխատասիրութեամբ Ս. Արեւշատեանի, Երեւան, 1960, էջ 94:

113 Անդ, էջ 134:

114 Անդ, էջ 126:

115 S. P. Paul Monroe, A Brief Course in the History of Education, New-York, 1907, p. 144-145:

116 Շտապենք ասելու, որ Գլաձորի համալսարանի բարձրագոյն կրթական հաստատութիւն լինելը եւ նրանում դասաւանդուած առարկաների բնոյթը որոշելիս չենք սահմանափակուած միայն այս կարգի յիշատակութիւններից մակարեւորուող կաճումներով: Ո՛չ, ամենեւին: Ինչպէս համապատասխան տեղում ցոյց կը տրուի հանգամանօրէն, ելնելով Գլաձորի համալսարանում յորինուած գրչագրերում առկայ բնագրերի քննութիւնից, միանգամայն հիմնաւոր կերպով ապացուցում ենք այդ առարկաների գերակշիռ մասի ուսուցումը Գլաձորի համալսարանում:

117 ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 99:

118 Անդ, էջ 7:

Աթենքի», «Իմաստութեան Մայրաբաղաճի», «Թորգոմեան ազգի ուսումնա-
րանի» կամ «Հայոց դպրոցի», հաստատում եւ ամրապնդում են նրա բարձրա-
գոյն տիպի ուսումնական կաճառ լինելը միջնադարեան Հայաստանում, որոնց
կիրառութիւնը մատենագրական տեղեկութիւններում պայմանաւորուած է
համալսարանի համարժէքով ու նշանակութեամբ:

Լուսանցազարդ՝ Գլաճորի Համալսարանի մանրանկարիչ Թորոս Տարօնացու
արարմամբ:

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ. 6289, ր. 99ա:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ
ԳԼԱՉՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՈԳԱԲԱՐՉՈՒՆԵՐԸ

Գլաճորի Համալսարանի գոյատեւումը, անտարակոյս, պայմանաւորուած էր տնտեսական որոշակի հիմքի առկայութեամբ ու մշտական նիւթական նպաստով՝ որքան էլ անձուկ լինէին նման հնարաւորութիւնները: Անհնարին է պատկերացնել, որ հսկայական աշակերտութիւն եւ պատկառելի ուսուցչապետութիւն ու դասախօսական կազմ ունեցող ուսումնական այդ կենտրոնը կարող էր իր գործունէութիւնը ծաւալել առանց տնտեսական նուազագոյն հիմքի երաշխաւորութեան:

Հարցի լուսարանման համար նախ եւ առաջ անհրաժեշտ է սեղմ էջերում անդրադառնալ Արեւելեան Հայաստանի հասարակական-քաղաքական այն իրավիճակին, որ ստեղծուել էր մոնղոլական տիրապետութեան հետեւանքով ընդհանրապէս Արեւելեան Հայաստանում եւ մասնաւորապէս Սիւնիքում ու Վայոց ձորում, որտեղ եւ գտնուում էր Գլաճորի Համալսարանը:

Ներսէս Մշեցու կրթական եւ լուսաւորական գործունէութեանը հետեւելիս պարզեցինք, որ նա պատահական կերպով եւ առանց լուրջ զրդապատճառների չէր ընտրել Պոռչեանների տիրոյթում իր դպրոցի հիմնադրման տեղանքը՝ կտրելով հսկայական տարածութիւն իր աշակերտների հետ միասին-Տարօնից մինչեւ Վայոց ձոր:

Մոնղոլական դաժան եւ անագորոյն տիրապետութիւնը Հայաստանում շարաբաստիկ կերպով յարածգուեց աւելի քան մէկուկէս հարիւրամեակ՝ մինչեւ 14-րդ դարի ութսունական թուականները - քամելով հայ ժողովրդի ամենակենսական ուժերը: Ընդամին այդ մղձաւանջային իրադրութեան ժամանակաշրջանում Հայաստանը 1236 թուականից կազմում էր Վրաստանի հետ միասին առանձին մէկ վիլայէթ՝ իբրեւ Գիւրջիստան¹:

Պատմական տուեալ ժամանակաշրջանում խորշակահար էր եղել հայկական բնաշխարհը. մոնղոլ ասպատակող մահասփիւռ ուրուականը քստմնելի ոճիրների, աւերածութիւնների, կողոպուտների ու բազմաստիճան հարկապահանջութեան վայրագ սիստեմի միջոցով արիւնաբամ էր դարձրել հնագոյն եւ բարձր մշակոյթ ունեցող հայ ժողովրդին, որն իր աւանդական նկարագրի համաձայն, զբաղուած էր խաղաղ շինարարական եւ ստեղծագործական աշխատանքներով: Ստեղծուած այս իրադրութեան ահաւորութիւնն ու ողբերգականութիւնը ականատեսի ու ականջալուրի վկայութեամբ հաւաստող Գրիգոր

¹ Տե՛ս Յ. Մանանդեան, Քննական տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութեան, հ. Բ, էջ 244:

պատմիչը (Մաղաքիան) սարսուռ ազգող տողերով է նկարագրում. «Սակայն գլուխ տեսաք աչոք մերով... Չաշխարհս մեր անապատացեալ, զբաղաբար բնակութիւն լեալ գազանաց, քանզի լցան լերինք եւ անապատք մեր անզերծ փախստէիւք եւ դաշտք դիակոյտք ոսկերօք կոտորելոց, եւ անդաստանք մեր եւ հովիտք ոռոգեցան արեամբ, եւ կերաք մնացորդքս զհասկ սննդեան այնպիսի արտօրէից... բարձունք մեր խոնարհեցան եւ փառաւորք մեր յաճարգութիւնս ընկեցան... կուսանն մեր օտարաց եղեն. երիտասարդք մեր հովիւք եւ ջոկարածք այլասեղից... տղայք աշխարհաց մերոց որք եղեն եւ մարք նոցա ալիք...»²: Մոնղոլական տիրապետութեան հետեւանքով հայ ժողովրդի համար տարապայման գոյավիճակի այս փոփոխութեան նկարագրութիւնը ամբողջանում է պատմիչի անպարագիծ վշտի ընդգծումով. «...Դարձաւ տօնն մեր ի սուգ եւ ուրախութիւն մեր յարտասուս. եւ ոչ գոյ թիւ աղաղակի մերում...»³: Փաստերի նկարագրման այս մուսլ գոյների վրձինումով իմաստաւորում է նաեւ պատմիչի տուած ժողովրդական այն «ստուգաբանութիւնը», որով յաւակնում է նա բացայայտել «թաթար» (իմա՝ մոնղոլ) անուան ծագումը. «...զորս ինչ կրեցաք յազգէն նետողաց, զորոց զանուանս կոչէ սուր եւ թեթեւ. եւ զոր թերեւս թաթարն սուր եւ թեթեւ ախ ըստ լծորդաց փոփոխման, եւ կամ տուր եւ տար, որ է թաթար, քանզի հարին անյագապէս եւ տարան աներկիւղաբար գորդիսն Սիոնի ի ստրկութիւն գերութեան»⁴: Յատկանշականն այն է, որ այստեղ, իրականում, տրւում է ոչ թէ «թաթար» անուան առաջացումը՝ իր պատմական-բառական ծագումնաբանական իմաստով, այլ մոնղոլ ասպատակողի աւագակային գործողութիւններից տուած եւ յօշոտուած ժողովրդի ներկայացուցչի հոգեբանական գնահատականն է՝ իր երկիրն աւերակոյտի վերածող դահճի նկատմամբ. հազիւ թէ ուրիշի երկիրը ներխուժած թալանչու նկարագիրը կարելի է տալ առաւել սպառիչ բնութագրմամբ, ինչպէս տրուած է սոյն տողերում:

Մի այլ ժամանակակից պատմիչ՝ Կիրակոս Գանձակեցին, որն աւելի հարուստ տեղեկութիւններ է հաղորդում մոնղոլների տնտեսական-ազգայական վարած քաղաքականութեան եւ նրանց անգութ վարչակարգի վերաբերեալ, այսպէս է բնութագրում Հայաստան ներխուժած մոնղոլների բարբարոսութիւնները. «...Անդ էր տեսանել զսուրս յանխնայ կոտորել զարս եւ զկանայս, զերիտասարդս եւ զմանուկս, զծերս եւ զպառաւունս, զեպիսկոպոսունս եւ զերիցունս, զսարկաւագունս եւ զզպիրս: Մանկունք ստնդեայք զբարի հարեալք, եւ կուսանք զեղեցիկք խայտառակեալք եւ զերծեալք»⁵: Եւ կարծէք ճայնակցելով Մաղաքիա պատմիչին, Կիրակոս Գանձակեցին շարունակում է. «...Մի եւ միոյ մօր արտասուաց ոչ ողորմէին եւ յալիս երբէք ոչ գթային, ի սպանութիւնս խրախուժեամբ ընթանային, իբր ի հարսամիս կամ ի գիւարբունս:

Լցաւ երկիրն ամենայն դիակամբ մեռելոց, եւ ոչ ոք էր, որ թաղէր գնոսա. հատեալ էր արսօսը յաչաց սիրելեաց եւ ոչ ոք էր, որ իշխէր լալ գանկեայնս յառի անօրինացն»⁶:

Ինչպէս պատմագիտական ուսումնասիրութիւնները վաւերական փաս-

² Մաղաքիայ Արեղայի Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց, ի յայս ընծայեաց Բ. Պ., Ս. Պետերբուրգ, Յաւելուած՝ «Յիշատակարան պատմութեան Միքայէլի Ասորու», էջ 60-61:

³ Անդ, էջ 61:

⁴ Անդ, էջ 57:

⁵ Անդ:

⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, նշուած աշխատ., էջ 239-240:

տերով եւ ասպոցոյցներով հաստատում են, մոնղոլական տիրապետութիւնը լլկում եւ հիւծում էր բոլոր այն ժողովուրդների (այդ թիւում եւ հայ ժողովրդի) հոգին, որոնց ենթարկել էր իր արիւնուշտ լծին. համատարած ահաբեկումների ու ասպատակումների՝ սրածուծների, հրդեհումների ու ամայացումների միջոցով առաջացնում էր, իր պրիմիտիւ արտադրութեան եղանակի համաձայն, խաշնարածութեան համար անմարդաբնակ հսկայական տարածքներ: Այս բնութագրումը, ինչ խօսք, ամբողջովին վերաբերում է նաեւ հասարակական այն իրավիճակին, որն ստեղծուել էր Հայաստանում՝ մոնղոլների նուաճման հետեւանքով: Ինչպէս պատմագիտական վերջին ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, Հայաստանում «զարգացած ֆեոդալական յարաբերութիւնների տեղը նուաճողները (իմա՝ մոնղոլները — Լ.Պ.) արմատաւորեցին կիսատոհմատիրական-կենսափէոդալական պրիմիտիւ յարաբերութիւններ»⁷:

Մոնղոլների նուաճումից առաջ, ինչպէս յայտնի է պատմագրութիւնից, Չաքարեանների զօրապետներից էին Օրբելեանները, Դոփեանները, Սաղաղեանները (կամ՝ Պոռչեանները), որոնք աչքի ընկնող ռազմական ծառայութիւններ մատուցած լինելու պատճառով, իբրեւ փոխհատուցումն, նշանակուած էին առանձին-առանձին գաւառների «կողմնակալներ», ըստորում դրանցից իւրաքանչիւրի «կողմնակալութիւնը» ժառանգական իրաւունքի բնոյթ կրելով: Այսպէս, Լիպարիտ Օրբելեանը Սիւնիքի ազատագրման գործում առաջնակարգ դեր խաղալու, ինչպէս եւ Սորազմաների դէպ մղած պատերազմում Իւանէին զօրավիգ կանգնելու համար իբրեւ «հայրենիք» է ստանում Սիւնեաց գաւառը: Վասակ Սաղաղեանը, որը նոյնպէս Չաքարեաններին ակնառու ավակցութիւն էր ցոյց տուել ռազմական գործողութիւններում եւ իր որդիների հետ անձամբ մասնակցել ռազմական կարեւորագոյն թատերաբեմերում, այդ բոլորի դիմաց ստանում է Վայոց ձորը իբրեւ «հայրենական» կալուածք⁸:

Իսկ մոնղոլական տիրապետութեան ժամանակաշրջանում, ինչպէս հաւաստում է Օրբելեան պատմիչը, աւատական այս իշխանութիւնները վասակական կախման մէջ ընկան մոնղոլական արքունիքից եւ իրենց մատուցած ռազմական եւ դիւանագիտական ծառայութիւնների փոխարէն կարողացան նոյնիսկ իրենց գաւառների ներքին ինքնավարման համար որոշակի արտօնութիւններ ձեռք բերել, որով իրենց տիրոջութեան սահմանները մասամբ զերծ մնացին ընդհանուր աւերածութիւններից, սրածութիւններից ու խորշակից: Իրենց այդ արտօնեալ վիճակը, մոնղոլական իրաւահասկացութեամբ՝ ձեւակերպուել էր իբրեւ «ինջու». «...Ապա տայ զՍմբատ (Մանգու խանն — Լ.Պ.) մօրն իւրոյ եւ յանձնէ նմա... եւ աւէ, զայս մի՛ արքայունս մեզ պահեսցուք եւ ոչ տացուք այլ ումեք իշխել ի վերայ զորս: Եւ անուանեցին զնա Յնջու, այսինքն՝ տէրունի...»⁹: Ի դէպ՝ համոզիչ է թւում այն մեկնաբանութիւնը, որ հայ իրականութեան նկատմամբ տալիս է «ինջու» տերմինի կիրառման իրաւական նշանակութիւնը պատմ. գիտ. Դոկտոր Լ. Բաբայեանը, երբ գրում է. «Օրբելեան ֆէոդալական տան իշխող ներկայացուցիչների գործունէութեան մէջ ցուցաբերած ինքնուրոյնութիւնը թերեւս վկայութիւններից մէկն է «ինջու» կատեգորիայի. նորից ենք կրկնում՝ տեղական վասալների կալուածքների արտօնեալ վիճակի առկայութեան մասին: Սիւնիքը այն վայրն էր, որտեղ

⁷ Տճ՝ Լ. Բաբայեան, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական եւ քաղաքական դրութիւնը XIII-XIV դարերում, 1964, էջ 526: Ընդգծումը իմն է — Լ.Պ.:

⁸ Տճ՝ Գ. Յովսէփեան, Սաղաղեանք կամ Պոռչեանք..., մասն Ա, էջ 17-18:

⁹ Ստ. Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիւական, էջ 409:

Հայաստանի տարբեր շրջաններից իրենց գոյութիւնը պահպանելու համար քիչ մարդիկ չէին գալիս, որը նոյնպէս ասում է նրա արտօնեալ վիճակի մասին. թերեւս այդ արտօնութիւնն արտայայտուել է հէնց միայն այն բանում, որ տեղի բնակչութիւնն անմիջականօրէն շփում չի ունեցել իլիսանութեան պաշտօնէութեան հետ, անմիջապէս ենթակայ չի եղել նրա քաղաքական կառավարմանը և սահմանափակութիւններին: Մի բան, որ ամենածանր չարիքներից էր և հիմնական պատճառներից էր, եթէ ոչ ամենախիմական պատճառն էր նուազագուծ ժողովուրդների տնտեսական քայքայման, ծայրաստիճան աղքատացման գործում»¹⁰:

Օրբելեաններն ու Պոռչեանները իրենց տիրոջութիւններում քաղաքական ներքին ինքնավարման բնագավառում ձեռք բերած առանձնաշնորհումները ամրապնդեցին նաեւ ամուսնական կապերով մոնղոլական արքունիքի կանանց հետ. օրինակ՝ Սմբատ Օրբելեանի եղբայր Տարսայիճը, որը ճանաչուած ռազմական առաջնորդ էր մոնղոլների հետ մղուած համատեղ ռազմական թատերաբեմերում, ամուսնացել էր նախապէս մոնղոլ կնոջ հետ, այդպէս և ուրիշներ:

Գլաճորի համալսարանի հետազոտմանը նուիրուած մեր այս քննութեան կապակցութեամբ անհրաժեշտ է ընդգծել նաեւ, որ բացի Միւնիքում և Վայոց ձորում տեղական աշխարհիկ աւատական իշխանութիւններին շնորհուած նպաստաւոր պայմաններից, մոնղոլ նուաճողները սկզբնական շրջանում բարեացակամ վերաբերմունք էին ցուցաբերում նաեւ հոգեւոր իշխանութիւնների գործունէութեան նկատմամբ ընդհանրապէս՝ ինչպէս ձեռք բերած կալուածների անձեռնմխելիութեան, այնպէս էլ դասանների անկաշկանդ պրոպագանդման հարցերում: Այս առնչութեամբ կարելի տեղեկութիւններ է հաղորդում հէնց Ստեփանոս Օրբելեան պատմիչը, որը յիշեալ ժամանակաշրջանում Միւնեաց աթոռին պատկանող 12 թեմերի մետրոպոլիտն էր հանդիսանում. նա երեք անգամ ճանապարհորդութիւն է կատարում դէպի Հուլաեան խաների նստավայրը՝ իբրեւ հոգեւոր իշխանութեան պետ իր լիազօրութիւնները, ինչպէս և թեմական կալուածները իբրեւ Եկեղեցու սեփականութիւն, հաստատելու նպատակով. «...ի գալ մեր ի կիրիկիոյ՝ յետ աւուրց ինչ գնացաք առաջի աշխարհակալ արքային Արղունին, - ասում է Ստեփանոս պատմիչը, - և հանդիպեալ նմա՝ ընկալաւ զմեզ և յոյժ յարգեաց և պիտեաց. և մեր ծանուցաք զվիշտս մեր. և ցուցաք զշրջաբերական մեր, զոր ետ թարգմանել և ընթեռնուլ առաջի իւր: Յուցաք և զսիգել»¹¹ հայրենեաց մարմնաւոր ժառանգութեանց՝ զոր ետ հայրն իմ. զի հանեալ էր բաժին ժառանգութեան մեզ զվանորայսն իւրոյ իշխանութեանն՝ զՏաթեւ, զՆորավանս, զՅաղաքաբար, զԱրատիս և զայլսն ամենայն, զոր և տեսեալ հրամայեաց գրել հրովարտակ հրամանի և վերստին հաստատեաց մեզ կալ և օրինել զեկեղեցիսն...»¹²:

Հարկ է նշել, որ մոնղոլական տիրապետութեան շրջանում յատուկ թոյլտուութիւն՝ արքունիքից հրովարտակ ձեռք բերելու անհրաժեշտութիւնը թելադրուած էր ոչ միայն Եկեղեցու ազատ և անկաշկանդ գործունէութեան ծաւալման ապահովմամբ, այլև տնտեսական շարժառիթներով: Մոնղոլները իրենց հարկային քաղաքականութեան մէջ միակ բացառութիւնը, որով ազատ

10 Լ. Բարսեղի, Նշուած աշխատ., էջ 412-413: Ընդգծումը իմն է - Լ.Խ.:

11 Լատ. sigillum բառից, որ նշանակում է «կնիք». տուեալ դէպքում՝ իշխանական կնիքով հաստատուած մուրհակ կամ հրովարտակ:

12 Ղ. Ալիշան, Հայագատում, էջ 493:

էին կացուցանում ամէն տեսակ հարկապահանջից, ցուցաբերում էին Եկեղեցու և նրա սեփականութեան նկատմամբ: Դրանով պիտի բացատրել հոգեւոր իշխանութեան տիրոջութեան արտակարգ ուժեղացումը պատմական այս ժամանակաշրջանում, որն ընդլայնուած էր «նուիրատուութիւնների» պատրուակով: Եթէ տնտեսական շարժառիթները չլինէին, հաւանաբար կարիք չէր լինի Ստեփանոս Օրբելեանի երկրորդ և երրորդ անգամ մեկնումը Արղուն խանի վարձանման պատճառով նոր խան նշանակուած Քեղաթունի, այնուհետեւ Ղազան խանի մօտ. «Իսկ յետ վախճանին սորա (Արղունի - Լ.Խ.), թագաւորեաց Քեղաթուն, որ կոչէին Երնջի Թուրնջի, այսինքն՝ գտաք զկորուսեալն: Առ որ գնացեալ մեր, և ի նմանէ ընկալաք պատիւ որպէս յեղբորէն, և առաք հրովարտակ հրամանի վերստին հաստատութեամբ: Ապա՝ յետ այս ի թագաւորել Ղազանին՝ գնացաք և առ նա. և բարձրագոյն ի նմանէ ընկալաք փառս քան յայոցն, զի ետ կրկնապատիկ ամրութեամբ գնոյն հրովարտակ, և հրամայեաց ի շրջելն մեր՝ զիսչ զառաջեալ ունել և բարձրագոյն շրջեցուցանել. շնորհեաց և մեզ փայլալուսիկի, որ էր տախտակ ի չափ թգոյ միոյ և կիտոյ, գրեալ ի վերայ գանուց Աստուծոյ և դանին և այլ սակաւ բանք...»¹³:

Ինչպէս պատմագիտական հետազոտութիւնները ցոյց են տալիս, հոգեւոր իշխանութիւնը իր տնտեսական գոյավիճակով առանձնաշնորհեալ դրութեան մէջ էր գտնուում տեղական աշխարհիկ աւատական իշխանութիւնների տնտեսական գոյավիճակի յարաբերութեամբ:

Ահա համեմատաբար այս բարենպաստ պայմանների առկայութեան շնորհիւ էլ ծնունդ առաւ Գլաճորի համալսարանը Վայոց ձորում, ճառագայթեց և իբրեւ դիտութեան փարոս զարմանալի շողարձակումներով փայլատակեց քաղաքակիրթ հնագոյն ժողովրդի հոգու անկորնչելի կանթեղը՝ ընդգրկելով այն թանձր խաւարի դէմ, որ սփռել էր անագորոյն թշնամին:

Փաստերի լոյսի տակ և մեր խորին համոզմամբ Գլաճորի համալսարանի տնտեսական կարիքները անմիջաբար հոգում էին ինչպէս աշխարհիկ, աւատական, այնպէս էլ հոգեւոր իշխանութիւնները անմիջաբար, ըստորում ոչ միայն Պոռչեանները, այլև մամաւա՛նղ Օրբելեանները և նրանց եպիսկոպոսական Աթոռը: Այս մասին մենք հաւաստի վկայութիւններ ունենք ձեռագրական աղբիւրներում:

1328 թուին Գլաճորի համալսարանում Դաւիթ Գետիկեցու ձեռքով գրուած մի Յիշատակարանում յոյժ կարեւոր տեղեկութիւն է պահպանուած մեզ հետաքրքրող հարցի վերաբերեալ. նրանում ուշադրութեան է արժանի նաեւ այն իրողութիւնը, որ 1323 թուին Նչեցու արած հաւաստումը Օրբելեանների մասին՝ Գլաճորի համալսարանի նկատմամբ ցուցաբերած խնամակալութեան և մասնաւորապէս ուսումնականների համալրման ու ընդունման հարցում (այդ մասին խօսք կը լինի քիչ յետոյ), լիովին հաստատուած է նաեւ Դաւիթ Գետիկեցու վկայութեամբ. «Յարեթեանս տումարի Չէ՛կ (1328)... և յաւուրս տէրութեան մեծ իշխանաց իշխանին տանս Սիսակայ Բորթելի, ամենաբարեպաշտի և քաջի և միշտ յաղթողի, որ էր խստակրօն ցայգալան և գիշերավաստակ, ծնրազրող, առաւել քան զմիանձունս քարանձաւաց, և երկու արեգակնանման հարազատ որդոցն Բէջքէնայ և Իւանէի: Եւ ամենայն գովութեամբ բարգաւաճեալ ամենօրհնեալ ամուսնոյն իւրոյ Վախախին, որք են սոքա յարանց և ի կանանց ընտրեալք... որ և զմեզ ընկալան քաղում խնամով և գթով...: Դարձեալ յեռեալ հիւսեցի ընդ յիշատակ է լուսաւորք... յիշման արժանաւոր ծնողաց

13 Ղ. Ալիշան, Հայագատում, էջ 493-494:

զաւակըն՝ ի քաջ եւ արիական ազգէ սերեալ ծնունդըն՝ խաղրակեանքն Պոռայ
եւ իւրոցն, որք են ժառանգ հայրենի տանն իւրոց, հեզահոգի եւ զոգջախողն
(s!) Ամիր Հասան, եւ գհացն եւ գարին յոլովն Վասակ. եւ զկորովամիտն Ամիր
Ասաթն, եւ զտիովմ մանուկն՝ զխայտակն եւ զհաջագանգուրն Ջուլ, որք են տէր
եւ իշխեցող սուրբ մեծաստամիս եւ տանս դպրոցական ժողովելոց, որոց տացէ
տէր Աստուած գրադատ եւ զանուն քաջութեան նախահարցն իւրեանց եւ յիշատակ
նոցա օրհնութեամբ եղիցի»¹⁴:

Ընդգծուած տողերից միանգամայն պարզուած է, որ Խաղրակեանները կամ
Պոռչեանները «տէր եւ իշխեցող» են եղել Գլաճորի համալսարանի եւ նախաձեռ-
նողներ են հանդիսացել «տանս դպրոցական ժողովելոց», այլ կերպ ասած՝
ուսումնականների համալրումները ապահովողներ են եղել նաեւ իրենք՝ Պոռչ-
եանները: Հետեւաբար ոչ մի տարակոյս չի մնում այն մասին, որ առաջին եւ
անմիջական հովանաւորողներն ու խնամակալները Գլաճորի համալսարանի
եղել են Պոռչեանները, որոնց տիրոջթում է գտնուել կրթական այդ հաս-
տատութիւնը: Նկատենք, որ հայագիտական գրականութեան մէջ յակնդէտ-
անէ միայն Պոռչեանների խնամակալութիւնն է ընդունուած Գլաճորի
համալսարանի նկատմամբ¹⁵: Բայց դա թերի եւ միակողմանի պնդում է, ուստի
եւ չի բացայայտում պատմական ամբողջ ճշմարտութիւնը: Զեռագրական աղ-
բիւրների մեր քննութիւնը պարզում է նաեւ իրերի իսկական դրութիւնը:

Այսպէս, Գլաճորի համալսարանում յօրինուած մի գրչագիր ունենք, որի
գրիչը յիշատակում է ինչպէս Պոռչեան տան զեկավարներին, այնպէս եւ Օրբիլ-
եան տան առաջնորդների անունները, վերջում բոլորին էլ համարելով Գլաճորի
համալսարանի «երախտաւորներ»․ «...Բայց գրեցաւ... ի Ձորս Վայոց, ի
յանապատիս մեծափառ Գայլիճոր կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սրբոյն Ստեփանո-
սի նախավկայի եւ ազնականութեամբ մեծ վարժապետիս վերասացեալ Սայեա
ի յիշխանութեան եւ տէրութեան համարէն գաւառացս մեծ իշխանիս Բուրթնի,
եւ որդոց նորին՝ Պէշգեհի եւ Իւանէի, իսկ ի տեղւոյս տէրութեան թոռանց
մեծին Պոռչայ՝ Ամիր Հասանայ եւ Ջուլայի: Արդ, յողերս անկեալ աղաչեմ
զամենեսեան, որք աւարտիք ինչ ի սմանէ, ընթեռնելով կամ արինակելով,
յիշեսցիք առ Քրիստոս զիս՝ զանարժան գծողս եւ զամենայն երախտաւորս,
որք յիշեցան ի սմա, զի եւ ձեզ հասցէ մասն բարի ի բոլորեցունց Աստուծոյ...»¹⁶:

Ինչպէս նկատելի է քաղուածքից, Օրբիլեանները, բացի իրենց սեփական
տիրոջթների սահմաններում ուղղակի իշխանութիւն իրականացնելուց,
«համօրէն գաւառների» «մեծ իշխան» են ճանաչուել, այլ կերպ ասած՝
բարոյական եւ հեղինակային առաւել մեծ իշխանութիւն են վայելել, քան նրանց
ստորագաս Պոռչեանները, որոնք «տեղական» կամ «գաւառային» իշխաններ են
ճանաչուել: Մի այլ Յիշատակարանում Վայոց ձորը յիշուած է իբրեւ «գաւառ»,
իսկ Միւնիքը՝ նրա «նահանգը»․ «...Եկեալ բնակեցայ ի կողմն նահանգիս
Սիւնեաց, ի գաւառս Վայոց ձոր կոչեցեալ, ի վանս Գլաճոր, առ ոսս երիցս
երանեալ բարունապետին Սայեայ...»¹⁷:

Գլաճորի համալսարանի նկատմամբ Օրբիլեանների «երախտաւորութեան»
մասին ձեռագրական աղբիւրներում ունենք առաւել ծանրակշիռ վկայութիւն-

14 Գ. Յովսէփեան, Խաղրակեանք կամ Պոռչեանք... մասն Գ, էջ 103-104:
15 Տե՛ս անդ, մասն Բ, 196-198: Տե՛ս նաեւ Արգ. Մովսիսեան, Ուրուագծեր հայ գրչոցի եւ
մանկավարժութեան պատմութեան (IX-XV դարեր), Երեւան, 1958, էջ 197:
16 Տ՛ր գարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 261:
17 Անդ, էջ 99:

ներ: Ոչ այլ ոք, քան Եսայի Նչեցին իր պատուէր տուած եւ Թորոս Տարօնացու
հանձարեղ վրձինով նկարազարդուած Աւետարանի (Մատենադարան, 6289
համար) սեփական ձեռքով թողած Յիշատակարանում մեզ հետաքրքրող
հարցի կապակցութեամբ հաղորդում է շատ արժէքաւոր տեղեկութիւն-
ներ․ «...Բայց տեղի գրութեան սորա եղեւ ի գաւառիս Սիւնեաց (ի մա՝
Վայոց ձորում — Լ. Խ․), ի նեղ եւ յանձուկ արեւմտեաց»: Ապա բնութա-
գրելով Օրբիլեաններին՝ ասում է․ «Որք են յարանց եւ ի կանանց ազգ
ընտրեալ եւ գովեալ, լի հաւատովք եւ կատարեալք ամենայն գործովք
առաքինութեան, ի ձեռն որոց յոլով շինութիւն եւ խաղաղութիւն գործեցաւ մեզ
եւ ամենայն եկեղեցեաց Քրիստոսի, ըստ որում հայցեմք ի ստեղծողէն բնաւից՝
բարձր եւ հաստատուն առնել գաթոռ իշխանութեան սոցա, իբրեւ գաւառս
երկնից եւ ի վերայ/ երկրի, զի կացցեն մնացցեն ընդ արեւու յառջ քան
զլուսին յազգէ մինչեւ յազգ, գարմաւ եւ գաւառաւ իւրեանց, որք ի
հասարակախմամ բարեաց սոցա ընդ ամենեսեան եւ մեք մեր աշակերտաւ
բազում եւ անթիւ գութս բարեաց գտաք ի սոցանէ, որ գաւառութիւնս մեր
ժողովեցին, եւ ընկալան գմեզ ոչ իբրեւ գաւառ, այլ իբրեւ յինքեանց
հարազատ ծնեալ մանկուցս, գթով եւ սիրով գմեր ստահակութիւնս ընկալան:—
Ըստորում արթուն ակն ամենահայեաց ի նոսա հայեցի, եւ վարձատրոյցն
Քրիստոս հատուցէ նոցա եւ զաւակաց իւրեանց կրկին կենաւք եւ երկու
աշխարհաւք զամենայն փառս եւ զմեծութիւնս, այլեւ զերկարութիւն կենաց,
առանց ցաւոց եւ տրտմութեան տացէ նոցա Տէր...»¹⁸:

Բերուած այս ընդարձակ քաղուածքը կարեւոր է մի քանի նկատառումնե-
րով․ նախ՝ Նչեցին իր երախտագիտական ամբողջ խօսքն ուղղում է միայն
Օրբիլեաններին որպէս այնպիսի «ընտրեալ եւ գովեալ» իշխանական տան, «ի
ձեռն որոց յոլով շինութիւն եւ խաղաղութիւն գործեցաւ մեզ եւ ամենայն
եկեղեցեաց Քրիստոսի»: Այս զեռ հասկանալի է Պոռչեանների համեմա-
տութեամբ, որովհետեւ Օրբիլեանները իրենց տիրոջթների ընդարձակու-
թեամբ, անտեսական եւ քաղաքական հզօրութեան տեսակէտից գերազաս զիրք
էին գրաւում: Բայց ամէնից յատկանշականն ու առաջադրուած խնդրի
լուսարանման տեսակէտից ուշադրաւր այն խոստովանութիւնն է, որ անում է
Գլաճորի համալսարանի ամենահեղինակաւոր անձնաւորութիւնը․ «որք ի
հասարակախմամ բարեաց սոցա ընդ ամենեսեան եւ մեք մեր աշակերտաւ
բազում եւ անթիւ գութս բարեաց գտաք ի սոցանէ, որ գաւառութիւնս մեր
ժողովեցին, եւ ընկալան գմեզ ոչ իբրեւ գաւառ, այլ իբրեւ յինքեանց
հարազատ ծնեալ մանկուցս, գթով եւ սիրով գմեր ստահակութիւնս ընկալան»:
Այդ նշանակում է, որ Օրբիլեանները «հասարակախմամ բարեացներ» են
կատարել ոչ միայն Գլաճորի համալսարանի նկատմամբ ընդհանրապէս, այլեւ
նախանձախնդրութիւն են ցուցաբերել Հայաստանի տարբեր ծայրամասերից
եկած ուսումնականներին հաւաքելու եւ նրանց ասպնջականութիւն տրա-
մադրելու հարցում՝ չըջապատելով նրանց հարազատի ջերմութեամբ ու
գործով: Փաստօրէն Օրբիլեանները հանդէս են եկել իբրեւ խնամակալներ ու
հոգաբարձուներ Գլաճորի համալսարանի նկատմամբ: Այդ պատճառով էլ
Գլաճորի համալսարանի դպրապետը Քրիստոսին է վկայակոչում, որ նա
«վարձահատոյց» լինի Օրբիլեաններէ գերզաստանին Գլաճորի համալսարանի
նկատմամբ ունեցած ծառայութիւնների համար, խնդրելով «բարձր եւ
հաստատուն առնել զաթոռ իշխանութեան սոցա» եւ նրանց շտապելի

18 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 6289, թ. 283բ-284բ:

երկարակեցութիւնը: Բայց զարմանալին այն է, որ իր այս երախտագիտական արտայայտութիւններում ոչ մի խօսք չի ասում Նչեցին, անգամ ակնարկային ձեւով, Պոռչեանների աւատական տան ներկայացուցիչների հասցէին՝ չնայած այն իրողութեանը, որ Գլաճորի համալսարանը գտնուում էր Պոռչեանների տիրոջի սահմաններում, եւ ո՛չ՝ անմիջաբար Օրբելեանների: Այս կապակցութեամբ կարելոր պարզարանում է տալիս ժամանակի հասարակական ականաւոր դէմքերից բանաստեղծ եւ բարունապետ Խաչատուր Կեչառեցին՝ Օրբելեան Բուրթլին բնութագրելով իբրեւ «մեծ կոմս եւ կողմնակալ», եւ որ գլխաւորն է՝ որոշելով նրա դիրքը միւս իշխանական տների յարաբերութեամբ, յայտարարում է նրան «իշխանաց իշխեցող»՝ նրա թողած Յիշատակագրութիւններից մէկում կարդում ենք. «...Աւարտեցաւ սուրբ Աւետարանս տիեզերալոյս վարդապետին Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ... յամս առաքելաչնորհ արհիւպիսկոպոսի տեան Յովհաննէսի, մականուամբ Աւրբէլ կոչեցելոյ, ձեռամբ նուստ եւ ոսկեգիր գրչապետի՝ մեծ բարունապետի Խաչատուր Կեչառեցոյ, գծագրեցաւ ի քաղաքս Եղէզիս, ի տէրութեան արեաց Վեհագունի եւ իշխանաց իշխեցողի, մեծ կոմսի եւ կողմնակալի Բուրթլիի եւ նորին հարազատի Բուղդային, ի խնդրոյ սրբասնունդ քահանային Սահակայ»¹⁹:

Միւս կողմից՝ Օրբելեանների՝ Գլաճորի նկատմամբ տաճած խնամակալական հոգածութիւնը մեզ ենթադրել է տալիս, որ Գլաճորի համալսարանը իր նշանակութեամբ ու դերով ոչ թէ տոհմական ու տեղական բնոյթ է ունեցել նաեւ իրաւական առումով, այլ՝ ընդհանուր. նրա գոյութեամբ շահագրգռուած էին ոչ միայն այս կամ այն իշխանական տունը (տունալ դէպքում՝ Պոռչեանները), այլեւ բոլոր իշխանական տները միասին, ըստորում ամենահզօրը բնականաբար նաեւ առաւել բարեխնամ աջակցութիւն էր ցոյց տալիս:

Ուսումնական այդ խոշոր հաստատութեան սոցիալական դերը հաւասարապէս ըմբռնում էին ինչպէս աշխարհիկ, այնպէս էլ, առաւել եւս, հոգեւոր իշխանութիւնները: Նրանք, լինելով տնտեսապէս տիրապետող հասարակական դասի ներկայացուցիչները, բնականաբար եւ անհրաժեշտաբար պէտք է տիրապետող դասային նաեւ քաղաքականապէս եւ գաղափարախօսութեան տեսակէտից եւս, ուստի եւ առանձնապէս մտահոգուած էին Գլաճորի համալսարանի ստեղծմամբ ու գոյատեւմամբ: Վերջին հաշուով այդ համալսարանը պատրաստում էր աւատական հասարակութեան հիմքերի ամրապնդմամբ շահագրգռուած ջատագովներ ու գաղափարախօսներ, որոնք պէտք է հանդիսանային (եւ իրօք հանդիսանում էին) այդ հասարակութեան վերնաշէնքի կրողները: Ի դէպ՝ փաստերի առարկայական վերլուծութիւնը ճիշդ հետեւութեան է յանգեցրել Գ. Յովսէփեանին, երբ վերջինս գրում է. «...Իսկ այս երկու տարրերն (իմա՝ իշխանական ազնուականութիւնն ու եկեղեցական նուիրապետութիւնը — Լ.Պ.) էին կազմում միջին դարերում քաղաքակրթական կեանքի դեկավարները»²⁰:

Այսպէս, ուրեմն, վերը բերուած Նչեցու վկայութեամբ, այնուամենայնիւ, ընդգծւում է այն բացառիկ բարոյական ու մանաւանդ նրբական աջակցութիւնը, որ Օրբելեանները ցուցաբերել են Գլաճորի համալսարանի նկատմամբ: Պատահական չէ նաեւ, որ Նչեցու Յիշատակագրութեան շարունակութեան մէջ երախտագիտական շեշտուած խօսք է ասուում նաեւ հոգեւոր իշխանութեան երկու կարկառուն մերկայացուցիչների՝ մետրոպոլիտ Յովհաննէս

19 Ժ. Գարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 117:

20 Գ. Յովսէփեան, Պաղարկեանք կամ Պոռչեանք... մասն Ա, էջ 22:

Օրբելու եւ Ստեփանոս Տարսայիցիի հասցէին, որոնք թէեւ ժամանակին հանդիսացել են Գլաճորի համալսարանի սաները: Այնտեղ կարդում ենք. «Դարձեալ յեռեալ հիւսեցի ընդ յիշատակեալս ամենայն բարի յիշման արժանաւորն, արհիական վերատեսուչ այսմ նահանգի, որ ազն սորին ըստ մարմնոյ, վարժն յիմաստս եւ վսաճն (փոխանակ՝ վսեմն) ի գիտունս տէր Յովհաննէս մականուն Աւրպէլ, մետրապոլիտ եւ այցելու Սիւնեաց երկոտասան գաւազանաց՝ մանաւանդ իմաստութեամբ ու ուղղափառութեամբ՝ ամենայն աշխարհի, որ է մեր սիրելի որդի ըստ փրկագործ երկանց բանին ծնրնդեան: Այլ եւ զնորին արեանառու մերձաւոր եւ սնունդ, ամենամաքուր տէր Ստեփանոս մականուն Տարսայից, որ է եւ նա մեր որդի ի բանէ ծնեալ, մանուկ տիաւք առեալ գաշտիճան արհեպիսկոպոսութեան, զոր տէր Աստուած կացուցէ զսոսա երկար ամանակս ի գլուխս եկեղեցոյ իւրոյ, յորոց եւ մեք բազում գութս եւ խնամս տեսաք եւ վայելեցաք ի սոցանէ...»²¹:

Քաղուածքի ուշադիր ընթերցումից ակնյայտ է դառնում, որ Արեւելեան Հայաստանի կրօնական երկու առաջնորդներն էլ փոխանակ երախտաբար սաներ դիտուելու Գլաճորի համալսարանի եւ մասնաւորապէս նրա մեծ ուսուցչապետ Եսայի Նչեցու նկատմամբ, ընդգծւում եւ շեշտւում է միայն այն պարագան, որ «եւ մեք (իմա՝ Նչեցին եւ Գլաճորի համալսարանի բոլոր սաները — Լ.Պ.) բազում գութս եւ խնամս տեսաք եւ վայելեցաք ի սոցանէ»: Քաղուածքի այս տողերից աներկբայօրէն հետեւում է, որ Գլաճորի համալսարանի նրբական ապահովութեան մշտահոս միւս աղբիւրը հանդիսացել է Սիւնեաց եպիսկոպոսական աթոռը, որի եկամտաբեր կալուածքները իրենց «երկոտասան» թեմերով, բնական է, այդ հնարաւորութիւնը տալիս էին նրան: Սերտ համագործակցութեան եւ փոխադարձ աջակցութեան հարուստ վկայութիւններ ունենք նաեւ այն գրադրութիւններում, որ ունեցել են, մի կողմից՝ Գլաճորի համալսարանի դպրապետ Եսայի Նչեցին, միւս կողմից՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսութեան ներկայացուցիչ՝ մատենագիր եւ պատմիչ Ստեփանոս Օրբելեանը, ինչպէս եւ բազմաթիւ փաստեր ունենք այն գործնական պայքարի պատմութիւնից, որ Գլաճորի համալսարանն ու Սիւնեաց եպիսկոպոսական աթոռը միասնաբար մղել են Ունիթոսական շարժման դէմ դաւանաբանական քաղաքական ամենաթէժ բռնկումների ժամանակ: Այդ բոլորից վկայակոչենք միայն մի փաստ, որն ուղղակի առնչւում է առաջադիր հարցի լուսաբանման հետ. Գլաճորի համալսարանի դպրապետ Եսայի Նչեցին, մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելեանի խնդրանքին ընդառաջ գնալով, ձեռնամուխ է լինում «Եզեկիէլի մեկնութեան» ծաւալուն երկի շարադրմանը, որը կատարում է նա բազմաթիւ սկզբնաղբիւրների օգտագործումով ու նրանց խճանկարային բարդ ու գեղեցիկ միահիւսումով: Նչեցին իր այդ աշխատութեան աւարտման առթիւ «Թուղթ ընծայական» է թողել, ուղղուած՝ «առ տէր Ստեփանոս Սիւնեաց արհիեպիսկոպոսն»՝ այնտեղ կարդում ենք. «...Եւ ընկալցիս զգա (իմա՝ «ԳՄեկնութիւնն Եզեկիէլի» — Լ.Պ.) փոխարէնս անվճար քո երախտեացն որ առ իս, յոր գերազանց գտանի բանի եւ գրոյ. ըստ որում տրիտուր յԱրեւելեաց լուծականցս ոչ ոք էր բաւական կշռել, բայց միայն հրամանացս քոյ կատարումն...»²²: Ինչպէս տեսնում ենք, Գլաճորի համալսարանի դպրապետը անխորաշահփելի երախտագիտութիւն է յայտնում Սիւնեաց եպիսկոպոսական աթոռի առաջնորդի նկատմամբ. ընդամին նկատենք նաեւ, որ անձնական երանդ

21 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 6289, Թ. 284բ-285ա:

22 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 3120, Թ. 211ա:

ստացած երախտագիտական վերաբերմունքը նշեցու կողմից իր հիմքում հասարակական բնոյթ ունի, ուստի եւ այն ասուած է միաժամանակ Գլաձորի համալսարանի անունից, քանի որ վերջինիս առաջնորդն ու զպրապետը հէնց ինքը Եսայի Նչեցին է:

Այնուհետեւ. հոգեւոր իշխանութիւնների՝ աւատական իշխանների նկատմամբ գրաւած միջնեւ անգամ առաջատար դերի ու զիրքի մասին վկայութիւններ ունենք ձեռագրական աղբիւրներում. մի յիշատակագիր Սիւնեաց տան աթոռակալ Ստեփանոս Օրբելեանի իշխանութիւնը իր ունեցած հասարակական զիրքով «բարձրագոյն» է համարում եւ նոյնիսկ անհամեմատելի՝ Արեւելեան կողմի աշխարհիկ բոլոր իշխանութիւնների յարաբերութեամբ. «... Ի խնդրոյ աստուածարեալ գիտնական եւ արդիւնական վարդապետի. միանգամայն եւ արհիական աստիճանի արժանացելոյ տեառն Ստեփանոսի, որ է ակն Արեւելեան եւ աթոռակալ մեծի Սիւնեաց տանն: Եւ եթէ նախնականօքն քննեսցուք զնա՝ ոչ ոք է յիշխանացն եւ յիշխեցելոց Արեւելից կողմանցն բարձրագոյն քան զնա. զի ամենեցուն քաջայայտ է ազգն եւ նախնիքն նորա, եւ նա այնպէս է ի մէջ նոցա փառաւորագոյն եւ պայծառ, որպէս զարեգակն ի մէջ աստեղացն»²³:

Սիւնեաց եպիսկոպոսական աթոռի խնամակալութիւնը Գլաձորի համալսարանի նկատմամբ ինքնըստինքեան հասկանալի է եւ բացատրելի. ելնելով աւատատիրական հասակարութեան եւ առաջին հերթին ազգային Եկեղեցու պահանջներից, խիստ կարիք էր զգացում քրիստոնէական վարդապետութեանը քաջատեղեակ, նրա տեսութեան ու դրոյթների՝ ինչպէս դոգմատիկայի, այնպէս էլ նրա պատմութեանը, եկեղեցական հայրերի ուսմունքների համակողմանի հմտութեամբ զինուած կաղերքի պատրաստման, որպիսի կոչում իրօք ունէր Գլաձորի համալսարանը. ընդ որում ոչ միայն Գլաձորի համալսարանը, այլեւ միջնադարի եւրոպական բոլոր համալսարանները ուրիշ նպատակադրում չունէին, բացի մեր այս նշածից: Ուսուցման այդպիսի բովանդակութեամբ Գլաձորի համալսարանը լուազոյն ձեւով կը նպաստէր (եւ նպաստում էր) Եկեղեցու հիմքերի ամրապնդմանը, նրա ազդեցութեան պահպանմանն ու խորացմանը ժողովրդի մէջ: Տարօրինակ կը լինէր, եթէ որեւէ հակասութիւն կամ լուրջ բախում լինէր հոգեւոր գերատեսչութիւն հանդիսացող Եկեղեցու եւ նրա ենթակայութեան տակ գտնուող բարձրագոյն կրթական հաստատութեան միջեւ: Ընդհակառակն, ձեռագրական բոլոր աղբիւրները միահամուռ կերպով վկայում են բացառիկ ներդաշնակութիւն եւ լիակատար փոխըմբռնում Գլաձորի համալսարանի եւ Սիւնեաց եպիսկոպոսական աթոռի միջեւ: Ի հաւաստումն մեր այս պնդման, բերենք միայն մի վկայութիւն, որում Գլաձորի համալսարանի զպրապետ Եսայի Նչեցին դրուատուում է որպէս «լուսատու ջահն մանկանց եկեղեցւոյ», հէնց զբանով իսկ, անդրադարձ կերպով, բնութագրելով նաեւ Գլաձորի համալսարանի կոչումն ու նպատակադրումը. «Ձներհուն հոետորն հանուրց Հայկազանց եւ լուսատու քահն մանկանց եկեղեցւոյ զմեծ պետն վարմից Եսայի, աղաչեմ յիշել...», - գրում է մի յիշատակագիր²⁴:

Եւրոպական համալսարանների պատմութիւնը հետազոտողները նոյն փոխյարաբերութիւններն են նկատում ուսումնական այդ հաստատութիւնների եւ Եկեղեցու միջեւ: Այս առթիւ նրանք նշում են, որ միջնադարում համալսարանները հանդիսացել են «հաւատի պաշտպաններ» եւ ջատագովներ. «... Եւ

իրօք, - գրում է ամերիկացի գիտնական Ս. Ս. Լաուրին, - պապերը մշտապէս արթուն հսկողութիւն են սահմանել հնարաւոր հերձուածների առաջացման նկատմամբ, մասնաւորապէս Փարիզի հանդէպ, եւ յաճախ են նրանք միջամտել առանձին ղէպքերում: Մինչդեռ միջնադարեան համալսարանները, ըստ էութեան, - եզրակացնում է հեղինակը, - դիտուում էին որպէս հաւատի պաշտպաններ. եւ, փոխադարձաբար, համալսարանները ընդհանրապէս վստահութեամբ էին նայում չոռմից (իմա՝ պապին - Լ.Ս.): Սակայն, ճանաչելով հանգերձ, վերջին հաշուով, պապական հեղինակութիւնը, համալսարանները, այնուամենայնիւ, ինքնավար հանրապետութիւններ էին: Առ այսօր Կէմբրիջը իր օրացոյցում իրեն կոչում է «Գրական հանրապետութիւն» («Literary Republic»)՝²⁵: Նոյն հեղինակը «ժամանակավրէպ պնդում» է համարում այն ենթադրութիւնը, որ իբր համալսարանները Եկեղեցու հետ առձակատային յարաբերութիւնների մէջ եղած լինեն: Ընդհակառակն, «եթէ որեւէ ներհակութիւն (antagonism) լինէր համալսարանների հետապնդած նպատակների եւ պապական քաղաքականութեան միջեւ, - ասում է նա, - ոչ մի տարակոյս չէր լինի դրա անմիջական արդիւնքի նկատմամբ. նորաստեղծ հաստատութիւնները (իմա՝ համալսարանները - Լ.Ս.) անյապաղ եւ հեշտութեամբ կը կործանուէին»²⁶: Ինչպէս նկատուի է, Գլաձորի համալսարանը նոյն ընդհանրութիւններն ունի եւրոպական համալսարանների հետ՝ իր վերաբերմունքով ղէպի Եկեղեցին:

Ունենք վկայութիւն նաեւ ուսուցչապետ Նչեցուն աշակերտած Մխիթար Երզնկացու կողմից, որը լոյս է սփռում Գլաձորի համալսարանի նկատմամբ Սիւնեաց աթոռի խնամակալութեան հարցում.

«Գրեցի զԼուծմունք նուրբ
Եւ արտաքին կտակարանիս,
Իմաստից տուն Գլաձորիս,
Ի վայրիձոր վիճակիս,
Առ ոտս տիեզերայոյս վարդապետիս,
Մեծահոգակ Եսայա/յիս,
Նաեւ կարեկից մեծազարմից
Աթոռակալ Տարսայիցիս,
Որ է մեզ կարեկից յամէն բանի
Եւ օժանդակ յիւր գաւառիս...»²⁷:

Այս բոլորից յետոյ պէտք է ենթադրել, որ Սիւնեաց եպիսկոպոսական աթոռը աւելի քան որեւէ այլ հաստատութիւն՝ պատմական տուեալ ժամանակաշրջանում շահագրգռուած էր Գլաձորի համալսարանի տնտեսական բարիքների ապահովմամբ:

Ի ղէպ, անհրաժեշտ է բացայայտել Սիւնեաց եպիսկոպոսական աթոռի՝ Գլաձորի համալսարանի նկատմամբ իրազորած հոգեւոր գերատեսչութեան բնոյթը նաեւ փաստական ապացոյցներով. եղե՞ր է արդեօք ենթակայական յարաբերութիւն Գլաձորի համալսարանի եւ Սիւնեաց եպիսկոպոսական աթոռի միջեւ, թէ դա պարզապէս ենթադրութիւն է: Մեր խորին համոզմամբ՝ այո՛, եղել է. այդ մասին ուղղակի վկայութիւն ունենք զարձեալ Եսայի Նչեցուց:

25 S. S. Laurie, The Rise and Early Constitution of Universities with a Survey of Medieval Education, New-York, 1887, p. 186:

26 Անդ, էջ 185:

27 Ժ. Գարի Հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 104:

23 Ժ. Գարի Հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 13:

24 Գ. Յովսէփեան, Պատմական կամ Պատմական... մասն Գ, էջ 102:

Վերջինս վերոյիշեալ իր աշխատութեան «Առաջաբանում» գրում է. «Յանձն առեալ ընկալաք զայս հրամանք քո աստուածային ըղձից, ո՛վ ամենասրբազան քահանայական գլուխ, տէր Ստեփանոս, այցելու եւ վերատեսուչ, գերահռչակ եւ առաքելական աթոռոյ տան Սիւնեաց...: Եւ վասն զի դու կրկին բարգաւաճիս ճոխութեամբ, որով եւ զմեզ՝ ոչ միայն սիրով գրաւեցեր գոր ունիա առ մեզ անբաղդատելի, այլեւ իշխանական հրամանաւոյ հնազանդեցուցեր, ուստի ամենայնիւ գտանիմ աննողապրելի՝ բնական սիրով գրաւեալ եւ իշխանական հրամանաւոյ բռնադատեալ, որով մոռացեալ զիմս տկարութիւն, բուռն հարից զինդրոյ՝ միսելի մեկնութիւն...»²⁸: Ընդգծուած տողերի աներկմիտ ակնարկով փարատուած են վերջին վարանումներն անգամ այն մասին, որ Գլաճորի համալսարանի նկատմամբ հոգեւոր գերատեսչութիւնը իրականացնում էր Սիւնեաց եպիսկոպոսական աթոռը – զրանից բխող բոլոր պարտականութիւններով ու հետեւութիւններով հանդերձ: Այստեղ պիտի նշել նաեւ այն առանձնայատուկ պարագան, որ ինչպէս աշխարհիկ, այնպէս էլ հոգեւոր իշխանութիւնները Սիւնիքում միեւնոյն ազնուական տոհմի ձեռքում էին գտնուում. դա նոյնպէս պերճախօս կերպով վկայում է այն բանի օգտին, որ տնտեսապէս տիրապետող հասարակական դասը տիրապետում էր նաեւ քաղաքականապէս եւ գաղափարապէս: Որեւէ հասարակարգի գոյատեւման համար այդ երեք բնագաւառներն էլ անքակտելի միասնութիւն են կազմում եւ տիրապետող հասարակական դասի անկապտելի մենաշնորհն են հանդիսանում:

Այնուհետեւ. ինչպէս ձեռագրական աղբիւրների, այնպէս էլ վիճաբար արձանագրութիւնների ուսումնասիրութիւնը հաւանականութեան դոյզն հնարաւորութիւն անգամ չի տալիս մտածելու, որ Գլաճորի համալսարանը իրբեւ եկամտուտի աղբիւր, շահագործման համար կալուածքներ ունեցած լինէր: Փաստեր չունենք նաեւ այն մասին, որ Գլաճորի համալսարանի ուսումնականներն ու վարդապետները զբաղուած լինեն եկեղեցիներում կամ ուխտի վայրերում կրօնական ծիսակատարութիւնների իրացմամբ, որից նրանք կարողանային եկամուտ ձեռք բերել Գլաճորի համալսարանի համար: Ծիղդ է, ձեռագրական աղբիւրներում եւ վիճաբար արձանագրութիւններում միայն երկու յիշատակութիւն ունենք, այն էլ Գլաճորի համալսարանի դպրապետի՝ Եսայի Նչեցու մասին, որ մի դէպքում՝ նա «աղօթելու» նպատակով մի ամբողջ տարի շրջագայութիւններ է կատարել Արարատեան գաւառի վանքերը, եւ երկրորդ դէպքում՝ 1332 թուին Օրբելեան Սմբատի որդի Չեսարի նախաձեռնած «Հոգետան» (իմա՝ ուղեւորների իջեւան) կառուցման առթիւ, ըստ սեւ ժայռի վրայ պահպանուած արձանագրութեան. Եսայի Նչեցին երկու անգամ «աղօթել» է՝ ինչպէս նրա շինութեան սկզբնաւորութեան, այնպէս էլ աւարտի ժամանակ: Բայց սրանք, իհարկէ, չեն առնչուում վերը արած մեր պնդմանը:

Այսպիսով, Գլաճորի համալսարանի խնամակալ հոգաբարձուները համադրեցել են՝ Պոռոշեանները, Օրբելեանները եւ Սիւնիքի եպիսկոպոսական աթոռը, որոնք պաշտօնապէս ցամաքել են Գլաճորի համալսարանը եւ տնտեսական ու բարոյական ամէն կարգի աջակցութիւն եւ հովանաւորութիւն ապահովել նրա համար:

Պիտի դիտել, սակայն, որ խնամակալութեան հարցում Գլաճորի համալսարանը ոչնչով չէր տարբերուում դարաշրջանի եւրոպական համալսարաններից. պապն ու թագաւորը նոյնպէս խնամակալներ են հանդիսացել եւրոպական

համալսարանների համար եւ երբեմն նոյնիսկ իրար դէմ են դուրս եկել իրբեւ ախոյեաններ՝ այս կամ այն համալսարանի ստեղծման, հովանաւորման եւ խնամակալման խնդրում: Նրանք աշխատել են, իրենց ազդեցութիւնը ապահովելու եւ բացարձակ դարձնելու համար՝ որոշ արտօնութիւններ շնորհել համալսարանում սովորողներին, ձեւակերպելով ու ամրապնդելով զրանք իրենց յատուկ հրովարտականութիւնը եւ կոնդակներում³⁰: Այս առթիւ յիշենք թէկուզ Ֆրեդերիկ Ա թագաւորի 1158 թուի հրովարտակը Բուրնյայի համալսարանին տուած առանձնաշնորհումների մասին, որով թագաւորը իր պաշտպանութեան տակ էր վերցնում տարբեր երկրներից ժամանած ուսումնականներին եւ միաժամանակ թոյլ էր տալիս առանձին դատական ատեաններ ունենալու՝ իրենց ներքին գործերի համար³¹:

Իհարկէ, եւրոպական հօր թագաւորի եւ առաւել հօր պապի ցուցաբերած բարոյական, տնտեսական եւ քաղաքական հովանաւորութիւնն ու խնամակալութիւնը եւրոպական համալսարանների նկատմամբ, իրենց տարողութեամբ երբեք չեն կարող համեմատուել մեր Գլաճորի համալսարանի հետ: Նրանց համեմատութեամբ Գլաճորի համալսարանը տնտեսական խղճուկ միջոցներ է ունեցել. եւ առհասարակ նրա տնտեսական սուղ հնարաւորութիւնները հաստատող բազմաթիւ փաստեր ունենք ձեռագրական աղբիւրներում: Բայց այս հարցում չէ, որ Գլաճորի համալսարանը կարող է քննութիւն բռնել միջնադարի եւրոպական համալսարանների հետ, այլ՝ ուսումնա-գիտական առարկաների այն հարուստ մատենագրութեան ուսուցմամբ, որով Գլաճորի համալսարանը իր բացարձակ գերազանցութիւնն է դրսեւորում եւրոպական համալսարանների նկատմամբ: Այդ մասին խօսք կը լինի մեր մենագրութեան յետագայ բաժիններում: Բայց անցողակի նշենք, որ, ինչպէս ժամանակակից յիշատակագիրն է վկայում, Գլաճորի համալսարանը եղել է այն վայրը, ուր «անապական գանձ կայ»:

«Յամենազով սուրբ մենաստան,
Որ Գլաճոր կոչի անուամբ,
Անդ՝ ուր կայ գանձ անապական...»³²:

Տարբեր էին նաեւ Եւրոպայի եւ Հայաստանի քաղաքական պայմանները, որոնք տրամադծօրէն հակադիր բեւեռներ էին ներկայացնում. Եւրոպայի համար բարգաւաճման խիստ արգասաւոր վիճակ, իսկ Հայաստանի համար՝ ողբերգականօրէն դաժան եւ օրհասական դրութիւն:

Ինչպէս վերը ցոյց տուեցինք՝ մոնղոլական տիրապետութեան հետեւանքով Հայաստանում ստեղծուած էր այնպիսի սահմուկեցուցիչ իրադրութիւն, երբ ամէն ինչ խորշակի նման ամայացուում, ոչնչացուում, մոխիր ու փոշի էր դարձուում: Նոյնիսկ քաղաքական այն մասնակի «ապահովուածութիւնը», որ ձեռք էին բերել Սիւնեաց աշխարհը եւ Վայոց ձորը, որտեղ եւ գտնուում էր

29 Այս առթիւ նշենք, որ ժամանակավրէպ է հնչում մանկավարժական գիտ. Դոկտ.-Փրոֆ. Արգ. Մովսիսեանի այն պնդումը, որ իբր բացառուած է եղել ոչ միայն Օրբելեանների եպիսկոպոսական աթոռի, այլեւ առհասարակ հոգեւորականութեան հովանաւորութիւնը Գլաճորի համալսարանի նկատմամբ. նա գրում է. «Գլաճորը... վանքի, եկեղեցու, եպիսկոպոսարանի ենթակայ դպրոց չի եղել, այս համալսարանի տէրերն ու հովանաւորողները աշխարհականներն էին...» («Ուրուագծեր Հայ դպրոցի եւ մանկավարժութեան պատմութեան (IX-XV դարեր)», էջ 196: - Ընդգծումը իմն է - Լ.Պ.):

30 Տե՛ս Paul Monroe, A Brief Course in the History of Education, New-York, pp. 140-141, F. Painter, A History of Education, New-York, pp. 116-117:

31 Տե՛ս F. Painter, նշուած աշխատ., էջ 116-117:

32 Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 135:

28 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 1273, թ. 2ա-բ:

Գլաճորի համալսարանը, յարաբերական էր եւ ամբողջովին շնչում էր այն մահաբոյր մթնոլորտը, որ տիրում էր առհասարակ Հայոց աշխարհում. Միւնեաց պատմիչը իր աշխատութեան աւարտը եզրափակում է այսպիսի տողերով 1297 թուականին. «...Արդ գոհութիւն եւ փառք ստեղծողին էիցս...», - կարդում ենք այնտեղ, - որ կարողացայց զխակակիրթ տհասութիւն իմոյ մտացս եւ զցաւալից տարտամութիւն ծովահեղձուկ հոգւոյս տեսանել զաւարտ առարկութեանս եւ հասանել ի կատարումն սկսմանս ի դառն աւուրս եւ ի սովամածոյց մահաշունչ ժամանակս, յորում մահն ցանկալի եւ երանական, եւ կեանքն ատելի եւ թշուառական. հանապազորդեալ ամենեցունց զցայգն ի ցաւ եւ զցերեկն ի ցնորք. եւ ակնկալութիւն ո՛չ ի բարին, այլ օր ըստ օրէ յանհնարին վիշտս եւ նեղութիւնս»³³:

«Մահաշունչ ժամանակի» եւ վաղուան անստգութեան մղձաւանջի պայմաններում հասակ առած համալսարանի գոյատեւումը հազիւ թէ հնարաւոր է պատկերացնել շքեղութեան կամ թէ թէկուզ քիչ թէ շատ տանելի դրութեան մէջ: Ուշագրաւ է նաեւ Գլաճորի համալսարանի զպրապետի վկայութիւնը, երբ վերջինս 1303 թուականին իր հեղինակած «Եզեկիէլի Մեկնութեան» «Վերջարանութեան» մէջ իրադրութիւնը բնութագրում է հետեւեալ խօսքերով. «...Ի դառն եւ անբարի ժամանակիս, որ տատանեալ ծփիմք ամենաներհակ արկածիւք՝ ի ներքուստ եւ արտաքուստ...»³⁴: Մի այլ առիթով նոյն հեղինակը Գլաճորի համալսարանը համարում է «նեղ եւ անձուկ օթեւան»³⁵, շեշտելով նրա տնտեսական ծանր դրութիւնը: Միւնեաց աշխարհի եւ Վայոց ձորի յարաբերական «ապահովութեան» առաւել բացորոշութեամբ երեւում է մի այլ վկայութիւնից, որտեղ կարդում ենք. «Ի թուականիս Հայոց ի ԶԿԳ (1314) համարողքն ի Վայոձորս եկին, ու մինչեւ ի յամսական տղայն համարէին»³⁶: Ինչպէս հետեւում է բերուած քաղուածքից, մոնղոլ հարկահաւաքները մարդահամար են անցկացրել նաեւ Վայոց ձորում՝ հաշուի անցկացնելով նոյնիսկ մի ամսական երեսային: Էլ ինչի՞ մասին է խօսքը:

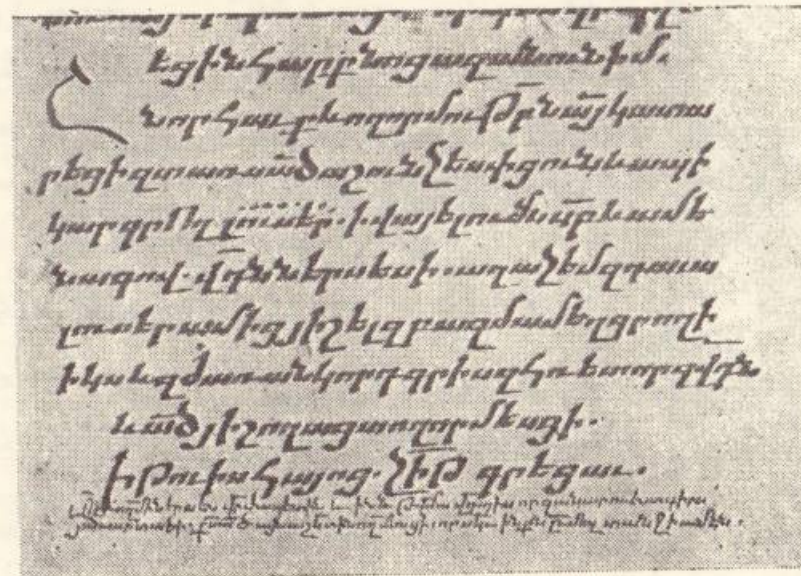
Կոնկրէտ՝ Գլաճորի համալսարանի դրութեանը վերաբերող կարեւոր մի Յիշատակագրութիւն ունենք հէնց նրա սաներից Մխիթար Երզնկացու կողմից. վերջինս անսեթեւեթ ոճով եւ դառր ճշմարտացիութեամբ 1314 թուին գրած իր չափածոյ Յիշատակարանում վկայում է.

«Որք ընթերցմամբ հայիք ի սա
Եւ հանդիպիք զանձու սորա,
Տե՛ս թէ քանի աշխատեցայ
Ես Մխիթար գրիչ սորա.
Թուղթս անկող ու գրիչ չկայ,
Աւուրքս ցուրտ ու պարզկա,
Չարտախս բարձր ու կրակ չկայ,
Դոնքս (իմա՛ հնացած՝ օթեկ հաց — Լ.Ս.) չոր ու սպաս չկայ,
Եւ այս Գլաճորն ո՞վ գիտենայ,
Ինձ հատուցումն յիշման արա
Վասըն փրցուն գրբի սորա»³⁷:

Մի ամբողջ տխուր տեսարան է ներկայացւում՝ Գլաճորի համալսարանի

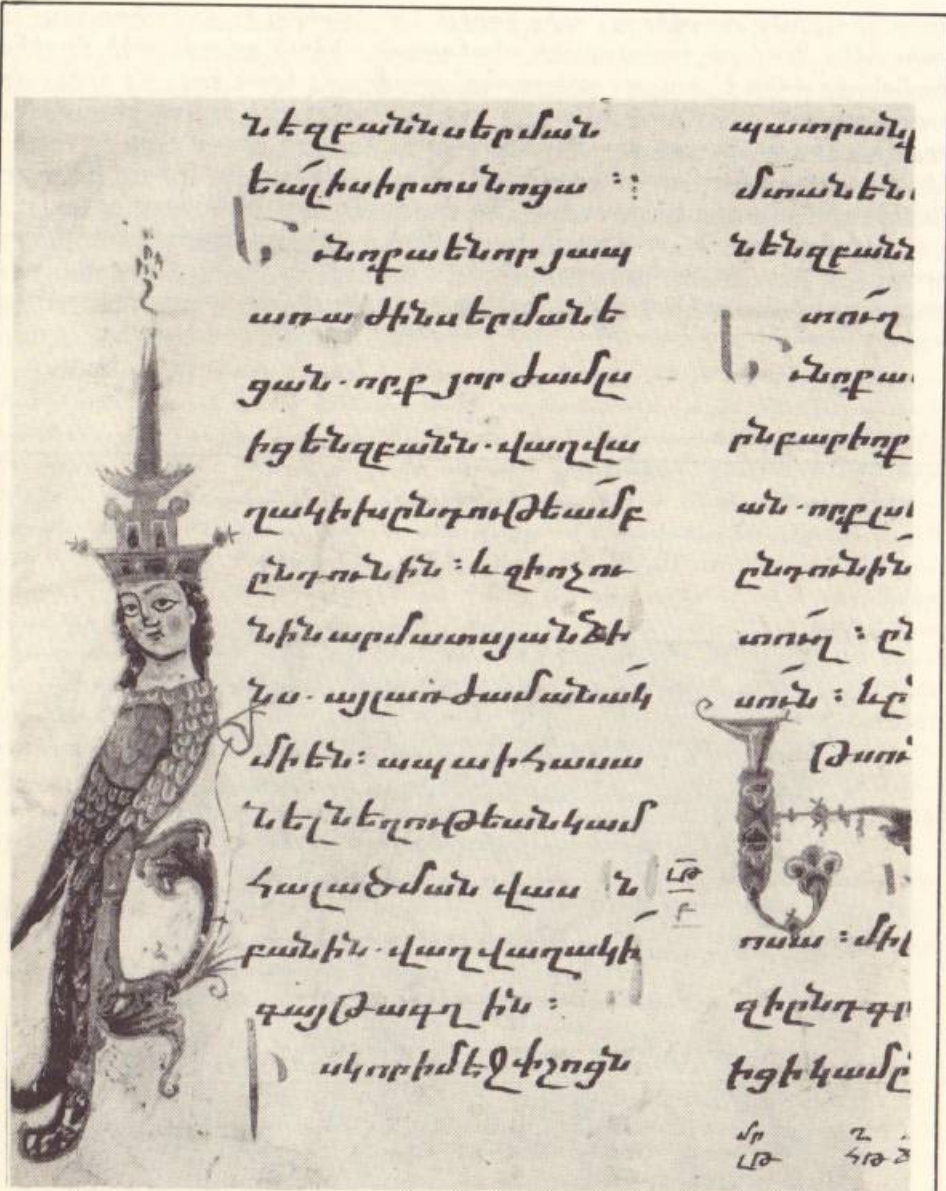
ծանր դրութիւնը պատկերող, որից կարելի է մակաբերել եւ գաղափար կազմել նաեւ հէնց Գլաճորի համալսարանի տնտեսական անձուկ գոյավիճակի մասին. ժամանակը ձմեռ է՝ ցուրտ, առաստաղը՝ բարձր, ո՛չ կրակ կայ, ո՛չ գրիչ, ո՛չ սպաս ուտելու, այլ միայն՝ հնացած չոր հաց. տիրում է «յոյժ» նեղութիւն, որից ելք չկայ աւելի լաւ դրութեան հասնելու, նոյնիսկ վեղար չկայ հազնելու (էլ ո՞ր օրուայ «վարդապետներ» են...), եւ ահա այդ պայմաններում Մխիթար Երզնկացին գրչագիր է արտագրում՝ «Ի վարժումն աստուածիմաստ գրոց»...:

Այսպէս, ուրեմն, անժխտելի իրողութիւն է այն, որ Գլաճորի համալսարանը շատ սուղ եւ անձուկ պայմաններ է ունեցել իր սաների կերակրման, զգեստաւորման, զրենական պիտոյքների հայթայթման, ուսումնառական-աշխատանքային յարմարութիւնների ստեղծման առումներով եւայլն:



Լուսեր գրչի ինքնագիր Յիշատակարանը 1280 թ.: Պատուիրատուներ՝ ուսուցչապետ Ներսէս Մշեցիցն եւ Եսայի Նշեցիցն: Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ. 1097, թ. 145ա:

33 Ստ. Օրբելիան, Պատմութիւն նահանգին Միսական, էջ 504-505: Ընդգծումը իմն է - Լ.Ս.:
34 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, 1276, թ. 174ա:
35 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 6289, է. 284ա:
36 Ժգ դարի ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 104:
37 Անդ, էջ 103-104:



Լուսանցազարդ՝ Գլաձորի Համալսարանի մանրանկարիչ Թորոս Տարոնացու վրձինմամբ:
Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ. 6259, ք. 99բ:

ԳԼՈՒԽ ՆԻՆԳԵՐՈՐԴ

ԳԼԱՁՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆՆԵՐԸ («ՖԻԼՈՍՓԻԱՆԵՐԸ»)

Գլաձորի Համալսարանի ուսումնական բաժինների (ներկայ տերմինով՝ «ֆակուլտետների») մասին ուղղակի ոչ մի տուեալ չունենք, ուստի եւ այս հարցի պարզարանումը հարկադրուած ենք կատարելու օժանդակ աղբիւրների միջոցով, այլ կերպ ասած՝ ինչպէս անդրադարձ, այնպէս էլ յետադարձ (retrospective) փաստերի լոյսի տակ: Անդրադարձ փաստերը, առաջին հերթին, այս Համալսարանի արտադրած կողերի հետաքրքրութիւնների ու մասնագիտական տարբեր թեքումների հաշուառումն ու դրանցից բխեցրած հետեւութիւններն են՝ մի կողմից, միւս կողմից՝ առարկայական դասընթացքների բնոյթից արուած մակաբերութիւնները: Իսկ յետադարձ փաստերը այն վկայութիւններն են, որոնք վերաբերում են Գլաձորի ծնունդ հանդիսացող Տաթևի Համալսարանին, որի «Ուսումնարանների» («ֆակուլտետների») մասին արդէն ունենք հաւաստի տեղեկութիւններ:

Աղբերց վանք-Գլաձորի առաջին շրջանաւարտներից է պատմիչ Ստեփանոս Օրբելեանը: Նա իր մասին գրում է. «...Սնեալ եւ ուսեալ առ ոտս աստուածարեալ արանց, կրթեալ ի հրահանգս ընթերցման եւ երաժշտութեան՝ եղէ փսաղտ (յուն. Φαλγος իմա՝ «սաղմոս երգող» — Լ.Պ.) եւ անագանոս (յուն. ἀναγνώστης, իմա՝ «ընթերցող», «գրակարդաց» — Լ.Պ.) ի գաւիթս տեան... վարժեցայ ի կրթարանի աստուածեղէն տառից, սակաւ մի առեալ գնաշակ ուսմի քաղցրութեան՝ առի հրաման յաստուածազգեաց եւ յաշխարհալոյս րարուցապետէն ներսիսէ, եւ տեսա խակութեամբ նստայ յաթոս վարդապետական»¹:

Ինչպէս պարզում է սոյն քաղուածքից՝ Օրբելեանը ընթերցանութեան, երաժշտութեան դասեր է առել եւ «աստուածային մատենաների» կրթարանում հայ մատենագրական երկերի «մեկնարանման քաղցրութիւն» է ճաշակել: Այդ նշանակում է, որ Գլաձորի Համալսարանի գործունէութեան նախընթաց շրջանում իսկ երաժշտական կրթութիւնը բաղկացուցիչ մասն է կազմել նրա ուսումնական ծրագրում: Բացի այդ, Օրբելեանի պատմագրական աշխատութեամբ կարելի է դատել նաեւ Աղբերց վանք-Գլաձորի ուսուցած պատմագիտութեան դասընթացքի բարձր մակարդակի մասին: Օրբելեանի սոյն աշխատութիւնը, որը գրուած է փաստագրական հարուստ նիւթերի՝ մասնաւորապէս Յիշատակարանների ու վիմական արձանագրութիւնների լայն ընդգրկումով եւ

1 Ղ. Ալիշան, Հայագատում, էջ 492:

դէպքերի ու իրադարձութիւնների վերլուծման հետազոտական սկզբունքով, պատիւ է բերում ոչ միայն Աղբերց վանք-Գլաձորին, այլև միջնադարի համաեւրոպական մասշտաբով գործող որեւէ համալսարանին: Այստեղից հետևութիւն՝ հայ ժողովրդի պատմութեան դասաւանդումը՝ պատմագրական բազմաթիւ աշխատութիւնների հիման վրայ, կազմել է Աղբերց վանք-Գլաձորի ուսումնական ծրագրի կարեւոր բաժիններից մէկը:

Գլաձորի համալսարանի սաներից (իսկ յետագայում՝ դասախօսներից) Մխիթար Սասնեցին «բանասէրներ» է համարում իր ուսումնակիցներին. «... Հրամանաւ մեծ եւ բրանեալ վարդապետիս իմոյ Գրիգորիսի Եզնակայեցոյ՝ բանի սպասաւորի, ի վարժումն անձին իւրոյ եւ ամենայն բանասիրաց»²: Եւ իրօք, բանասիրութիւնը Գլաձորի համալսարանում առաջատար առարկաներից մէկն է եղել. ապացոյց՝ Եսայի Նչեցու եւ Մործորեցու մատենագրական երկերը: Եսայի Նչեցին ինչպէս փիլիսոփայական, այնպէս էլ քերականական իր երկերը կառուցել է միջնադարի մեկնողական բնոյթի աշխատութիւններում կիրառութիւն գտած բանասիրական սկզբունքների համաձայն: Ինչպէս այլուր ցոյց տուցինք, ինքը Եսայի Նչեցին դասաւանդել է Գլաձորի համալսարանում բանասիրութեան առարկան՝ որպէս աղբիւրագիտութեան ու բնագրագիտութեան վրայ հիմնուած մեկնողական բնոյթի աշխատութիւն գրելու հմտութիւն: Նրա աշակերտ Մործորեցին, շարունակելով Գլաձորի համալսարանի ուսումնական աւանդոյթների արմատաւորումը իր ղեկավարած Մործորի դպրեվանքում, գրում է. «... Այլ եւ ժողովեալ առ մեզ բանասէր անձինք...»³: Նա իր «Մեկնութիւն Մատթէի Աւետարանին» աշխատութիւնը ստեղծելու հանգամանքների մասին նշում է. «... Եղեալ ի մտի առնել հաւաքումն մեկնութեան սրբոյ Աւետարանին Մատթէի, լնլով գրքի ճորին ըստ կարողութեան իմում, շահեալ եւ օգտեալ յառաջին սրբոցն եւ է՝ ի ծագմանէ նշուլից շնորհաց վերասացեալ առնն Աստուծոյ ի միտս մեր. դիցո՛ւմ տեսութիւնս պիտանացուս յանձնիւր տեղի, խառնելով գնեսմատեսակ բանիցս տգեղութիւն՝ ընդ չքնաղագիւտ եւ լուսատեսակ իմաստիցն պայծառութեան: Եւ աւանդեցաք մօր մերոյ Սիոնի փարթաւութեան եւ որդւոցն նորին՝ անխոնջ վաստակասիրաց, եւ հրճուանս հոգեւոր խրախութեան, միանգամայն եւ յառատութիւն մտաց եւ բանի, յաւելուած վարկանելով զտաժանումն կարի քրտանցս մերոց՝ առ ընդարձակութիւն անընդական խորոց լայնութեան, գիտելով թէ Պօղոսի շնորհ է վարձս ըստ տնկելոյն եւ Ապօղոսի՝ ըստ ոռոգելոյն»⁴: Բերուած քաղուածքից միանգամայն պարզ երեւում է բանասիրական աշխատանքի բնոյթը, որը իւրաքանչիւր մեկնողական աշխատանքի առանցքն է կազմում. աղբիւրագիտութիւնը արտայայտում է նրանում, որ մեկնիչից առաջ նոյն թեմայի շուրջ ստեղծուած տեսական աշխատութիւնների առանձին դրոյթները համապատասխան վերադասաւորումներով ու վերակառուցումներով դրւում են մեկնաբանութեան հիմքում՝ լրացուելով եւ հարստացուելով մեկնիչի սեփական մտքերի շարահիւսմամբ, որով ստեղծւում է մի տեսակ խճանկարային (մոզաիկ) նոր աշխատութիւն: Պատահական չէ նաեւ, որ Գլաձորի ուսումնականներից Մխիթար Սասնեցին մատենագրութեան մէջ ճանաչում է միաժամանակ «Բանահիւս» կամ «Բանասէր» մականուններով: Կարելի է վկայութիւն ունենք նաեւ Մխիթար Երզնկացուց Գլաձորի համալսարանում գրական -

2 ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 103:
3 Անդ, էջ 125:
4 Անդ:

բանասիրական հմտութիւն ջամբելու մասին. նա Թորոս Տարօնացու առնչութեամբ գրում է. «Ես նուսաստանուն Մխիթար կոչեցեալ Եզնկայեցի, գնալով ի մայրն իմաստից Գլաձոր... եւ հանդիպեալ բարեմիտ եւ քաղցրատեսակ եղբօր՝ լցեալ ամենայն իմաստութեամբ, եւս առաւել գրականութեամբ եւ ծաղկողութեամբ, անուն կոչեցեալ Թորոս՝ ի Տարօն գաւառէ...»⁵:

Այս բոլորից հետեցնում ենք, որ «բանասէրներ» պատրաստելը համընթացել է Գլաձորի համալսարանի հիմնական խնդիրներից մէկը:

Հոնտորութիւնը կրթական ընդհանուր եւ կարեւորագոյն առարկաներից մէկն է եղել Գլաձորի համալսարանում. դա այնպիսի անհրաժեշտութիւն էր, առանց որի առհասարակ պատկերացնել չի կարելի «վարդապետական կրթութիւնը»: Եկեղեցու զաղափարախօսական հիմքերի պաշտպանութեան եւ ժողովրդին զաղափարական մշտական ազդեցութեան տակ պահելու եւ ազգային ինքնազիտակցութեամբ օժտելու համար ճարտասանութիւնն ու բեմբասացութիւնը ամենաներգոր միջոցն էր հանդիսանում եւ վարդապետական կոչում ունեցողի առաջնահերթ պարտաւորութիւնը: «Պիտոյից» դասագրքի (այն էլ մի քանի ընդօրինակութիւններով) առկայութիւնը Գլաձորի համալսարանում, իբրեւ հետադարձ արուեստի տեսական ընդհանրացումն ամփոփող հոյակապ աշխատութիւն միջնադարում, վառ կերպով ապացուցում է ասուածի հաւաստիութիւնը: Իրենց հետադարձ արուեստի հմտութեամբ ու ձիրքերով աչքի են ընկել Եսայի Նչեցին, Դաւիթ Սասնեցին, Մխիթար Սասնեցին, Յովհաննէս Արծիշեցին, Յովհաննէս Երզնկացին եւ ուրիշներ:

Քերականութեան ուսուցումը նոյնպէս դրւած է բարձր հիմքերի վրայ. միջնադարի քերականութեան ձեռնարկ - դասագրքերից երեքը գրուել են Գլաձորի համալսարանի ներկայացուցիչների՝ Եսայի Նչեցու, Յովհաննէս Մործորեցու եւ Յովհաննէս Քոնեցու կողմից: Կրթական այդ հաստատութեան մի ուրիշ ուսումնական՝ Պօղոս վարդապետը իրեն համարում է «քերթող»: «... Արդ, ես տկարս ի գաւրեղս եւ ապիկարս ի վարդապետս, շնչինս ի յիմաստս եւ փանաքիս ի բերթողս»⁶: Նշանակում է, որ նա եղել է քերականութեան զսուրբ Աւետարանս...»⁶: Նշանակում է, որ նա եղել է քերականութեան դասախօսներից մէկը Գլաձորի համալսարանում: Ուսուցուել է նաեւ յունարէն լեզուն. այդ մասին ունենք աներկբայելի վկայութիւններ ինչպէս Նչեցուց, այնպէս էլ Մործորեցուց: Բացի այն, որ Նչեցին իր քերականութեան մէջ հայերէնի ձայնաւոր հնչիւնների մասին ի տառի կապակցութեամբ զուգահեռ է անցկացնում նաեւ յունարէնի համապատասխան տառի («յոտա») հետ՝ տալով նրա գծային պատկերը (H), Դիոնիսիոս Արիսպագացու աշխատութեան առանձին դրոյթների «Լուծմունք»-ները շարադրելիս, մի հարցի կապակցութեամբ յայտնում է, որ յունարէնում դրան համապատասխանում է այսպէս, եւ բերում յունարէն նմուշները⁷:

Եսայի Նչեցու եւ Յովհաննէս Որոտնեցու փիլիսոփայական վաստակով պիտի

5 Անդ, էջ 104:
6 Անդ, էջ 92:
7 Տարբարխտարար՝ Գլաձորի համալսարանում յունարէնից եւ լատիներէնից թարգմանուած երկերի վերաբերեալ ոչ մի վկայութիւն չունենք, որ սահմանուած լինի ձեռագրական աղբիւրներում: Աւելին, բնագրագիտական ոչ մի հաւաստում էլ չունենք այն մասին, որ մինչեւ անգամ «համաշխարհային արժէք ներկայացնող ունիկոմներ» թարգմանուած լինեն ուսումնազիտական այս կանոնում: Ուստի եւ հիմնադրել եւ անձնապատասխան յայտարարութիւն պէտք է համարել Փրոֆ. Ա. Գ. Արբահամեանի հետեւեալ պնդումը. «Համալսարանում յունարէնից եւ այլ լեզուներից կատարել են մի շարք թարգմանութիւններ, որոնց մէջ կան համաշխարհային արժէք

դատել նաև իմաստասիրութեան դասընթացի բարձր մակարդակը Գլաճորի համալսարանում. նրանք ոչ միայն քաջատեղեակ են եղել ինչպէս հայ, այնպէս էլ անտիկ փիլիսոփաների երկերին եւ դասաւանդել այդ առարկան որպէս այդպիսին, այլ եւ ի վիճակի են եղել ինչպէս մեկնողական բնոյթի, այնպէս էլ ինքնուրոյն ստեղծագործական աշխատութիւններ հեղինակել գիտութեան այդ բնագաւառում: Բացի դրանից, հէնց Գլաճորի համալսարանում ընդօրինակւած փիլիսոփայական երկերի պատկառելի քանակը պերճախօս վկայութիւնն է այն բանի, որ պատշաճ տեղ է տրուել այդ առարկային Գլաճորի համալսարանի ուսումնական ծրագրում:

Գրչութեան արուեստը նոյնպէս բարձր հիմքերի վրայ է դրուած եղել Գլաճորի համալսարանում: Մանրանկարչութիւնը զարգացման այնպիսի փուլի է հասցուել, որ միջնադարի հայ մանրանկարչութեան պատմութիւնը Արեւելեան Հայաստանում հիմնականում ներկայացոււ է Գլաճորի համալսարանի շքեղ արտադրանքով⁸:

Սօսելով Գլաճորի համալսարանի մանրանկարչական արուեստի առանձնաշատկութիւնների մասին, ակադեմիկոս Սիրարփի Տէր-Ներսէսեանը կարեւոր ընդհանրացում է կատարում. Գլաճորի համալսարանում, ասում է նա, «գտնում ենք մի խումբ ծաղկողներ, որոնք հետեւում են հին աւանդոյթներին: Քաղաքական իրադարձութիւնները թողել են իրենց դրոշմը. սելջուկների տիրապետութեան ազդեցութիւնը զգալի է զարդանկարային ձեւաւորման մէջ, ուր մուսուլմանական արուեստի տարրերը խառնուում են հարազատ ձեւերին. բիւզանդական տիրապետութիւնը, թէեւ կարճ տեւողութեամբ, ակնառու հետքեր է թողել ընդհանրապէս Աւետարանական տեսարանների սրբանկարներում: Բայց այս բոլոր օտար առնչումների հետ զուգընթաց, որոնց պէտք է աւելացնել Կիլիկեան տարրերը, դրսևորւում է դեռևս ազգային հիմ խորքը (ֆոնը): Պիտի նկատի ունենալ, որ նոյնիսկ 13-րդ դարի խոռվալի շրջաններում էլ, մի վանքից միւսը ապաստան գտնող հալածական վանականները կարողացել են մինչև անգամ պահպանել սերունդների կողմից փոխանցուած արուեստի աւանդոյթները: Եւ երբ վրաց թագաւորների գերիշխանութեան տակ հայ աւատատէրերն ու իշխանները սկսեցին զեկավարել իրենց երկրի գործերը, երբ որոշ ժամանակի համար վերականգնուած խաղաղութիւնը եւ բարգաւաճումը նոր վերելք հաղորդեցին ազգային կեանքին, հայ մանրանկարչները, բոլոր ճարտարապետների եւ քանդակագործների նման, շարունակեցին ընթանալ իրենց նախորդների բացած ճանապարհով»⁹:

Հայ մանրանկարչութեան խոշոր հետազօտողն ու տեսաբանը իր մի այլ կարեւոր աշխատութեան մէջ, որ լոյս է տեսել անգլերէն լեզուով, նշելով Կիլիկեան մանրանկարչութեան տարածումն ու ազդեցութիւնը նաև Արեւելեան Հայաստանում, գրում է. «Մշակութային եւ արուեստի կենտրոնը այդ ժամանակ Գլաճորի մեմաստանն էր»¹⁰:

Ներկայացնող ունիվերսիտետներ: Այդպիսիներից են Կիւրեղ Ազեքսանդրացու, Եփրեմ Ասորու, Յովհանէս Ոսկերեանի եւ յոյն ու ասորի այնպիսի հեղինակների աշխատութիւններ, որոնց բնագրերը կորել են...» («Սովետական Հայաստան», օրաթերթ, 30 Սեպտեմբերի, 1969 թ.):

8 S. Sirarpie Der-Nersessian, Les Manuscrits Arméniens Illustrés des XIe, XIIIe et XIVe siècles, Paris, 1937, pp. 110-136:

9 Անդ, էջ 136:

10 Sirarpie Der-Nersessian, The Chester Beatty Library, A Catalogue of the Armenian Manuscripts, Dublin, vol. I, 1958, Introduction, p. XXIX:

Գլաճորի համալսարանի մանրանկարչական արուեստի ուսումնասիրմանն է նուիրուած նաև Ա. Աւետիսեանի թեկնածուական դիսերտացիոն աշխատութիւնը, որից առանձին հատուածներ լոյս են տեսել «Էջմիածին» եւ «Սովետական Հայաստան» ամսագրերում, նաև ամբողջական՝ առանձին գրքով, յետագայում¹¹: Նա, բացի Թորոս Տարօնացուց, իբրև Գլաճորի համալսարանի մանրանկարչներ է ներկայացնում, նախորդ ուսումնասիրողների հետեւողութեամբ, նաև քանդակագործ եւ ճարտարապետ Մոմիկին, Աւագին եւ ուրիշներին: Ըստ նրա եւ մանրանկարչութեան մասնագէտների հաւաստմանը Գլաճորի համալսարանի մանրանկարչութեան ականաւոր ներկայացուցիչ է համարոււմ իրաւամբ Մոմիկը, որը 1283 թուականին Կիլիկիայի թագուհի Կեռանի յանձնարարութեամբ ծաղկել է մի Աւետարան գրաչափը: Բնութագրելով Մոմիկի արուեստը, Ա. Աւետիսեանը նշում է. «Մոմիկի արուեստը աչքի է ընկնում կատարելութեամբ եւ արտայայտչականութեամբ: Նրա մանրանկարները տարբերոււմ են ինչպէս ձեւի, ծաւալի, այնպէս եւ գունային դամբայի յաջողակ հաղորդմամբ: Նրա մարդկային կերպարները յագեցուած են դրամատիզով եւ հոգեկան խորութեամբ»¹²:

Գլաճորի համալսարանի միւս նշանաւոր մանրանկարչներից է Թորոս Տարօնացու աշակերտ Աւագը: Ակադ. Սիրարփի Տէր-Ներսէսեանի հաւաստմամբ՝ «մասնաւորապէս Թորոս Երէցն ու Աւագը նոր լոյս են սփռում Սիւնիքի նահանգի եւ Հայաստանի սահմաններից դուրս հարեւան շրջանների արուեստի վրայ»¹³: Արուեստաբան Ա. Աւետիսեանը իր ուսումնասիրութեան արդիւնքը այսպէս է ամփոփում Աւագի ստեղծագործութեան վերաբերեալ. «Աւագի ստեղծագործութիւնների ակունքները հարուստ են ու բազմազան. նրա աշխատանքների վրայ նկատոււմ է յատկապէս Մոմիկի եւ Թորոս Տարօնացու ազդեցութիւնը. եւ կարելի է ասել, որ Աւագի ստեղծագործութիւնները կատարուել են Գլաճորի մանրանկարչութեան դպրոցի այդ փայլուն վարպետների ստեղծագործական աւանդոյթների ու նուաճումների հիման վրայ»¹⁴: «...Աւագը գեղարուեստական մեծ շնորհքի, ստեղծագործական բուռն խառնուածքի տէր արուեստագէտ է, պարզ ու վեհ կերպարների վարպետ հեղինակ»¹⁵:

Գլաճորի համալսարանում ընդօրինակուած գրչագրերում իբրև ծաղկողներ յիշոււմ են նաև Յովհաննէսն ու Ամիր-Սարգիսը: Իսկ Միսիթար Սասնեցու վարքագրութեան մէջ վերջինիս մասին կարդում ենք. «Զի յոյժ վարժ գոյով յարուեստս գրչութեան եւ ի ծաղկազարդ նկարակերտութիւնս գրոց...»¹⁶:

Այս բոլորից հետեւում է, որ Գլաճորի համալսարանի մասնագիտական բաժիններում առանձին նշանակութիւն ունէր «գրչութեան արուեստի» ուսուցման

11 S. S. «Էջմիածին» ամսագիր, 1956, թթ. Ը-Թ, էջ 101-107, թթ. ԺԱ-ԺԲ, էջ 82-91. նաև նոյնի՝ «Հայ մանրանկարչութեան Գլաճորի դպրոցը», Երևան, 1971:

12 «Էջմիածին» ամսագիր, 1956, թթ. ԺԱ-ԺԲ, էջ 91: S. S. նաև նոյնի՝ «Հայ մանրանկարչութեան Գլաճորի դպրոցը» աշխատութիւնը, էջ 79:

13 Sirarpie Der-Nersessian, The Chester Beatty Library, A Catalogue of the Armenian Manuscripts, Introduction, p. XXX:

14 «Էջմիածին» ամսագիր, 1961, թ. Է, էջ 51: S. S. նաև նոյնի՝ «Հայ մանրանկարչութեան Գլաճորեան համալսարանը», էջ 143:

15 Անդ, էջ 55:

16 «Պատմութիւն Հաւաստի եւ Համառօտ Միսիթար վարդապետի (հեղինակի գրքոյ)», էջ 30:

բաժինը¹⁷:

Սակայն Գլաձորի համալսարանի ուսումնական բաժինների մասին նախ-
ընթաց ապացույցների քննարկումից բխեցրած հետեւութիւնները առաւել յստա-
կութեամբ կոնկրետացում են յետընթաց փաստերի առկայութեամբ: Այլ կերպ
ասած՝ Գլաձորի համալսարանի ծնունդը հանդիսացող՝ Տաթևի համալսարանի
ուսումնական բաժինների մասին եղած տուեալներով կարող ենք պատկերացում
կազմել նաև Գլաձորի համալսարանի ուսումնական բաժինների (որ եւ նոյնն է՝
«Փակուլտետների») մասին. առարկութիւն չի կարող վերցնել այն պնդումը, որ
Գլաձորի համալսարանի ամենաշնորհալի ուսումնականներից Յովհան
Որոտնեցին, Տաթևի իր համալսարանը հիմնադրելիս, նրա ներքին կա-
ռուցուածքի նմուշը պիտի վերցնէր հէնց այն բարձրագոյն ուսումնական
հաստատութիւնից, որտեղ իր ուսումնառութիւնն էր ձեռք բերել ինքը եւ որի
նմանութեամբ նա ստեղծում էր երկրորդը՝ աւելի ուշ շրջանում եւ պատմական
տարբեր պայմաններում:

Այսպէս, Տաթևի համալսարանի ուսումնական բաժինների մասին պահ-
պանուած է Մաշտոցի անուան Մատենադարանի համար 7821 Ձեռագրում յոյժ
կարեւոր մի տեղեկութիւն այն մասին, որ Տաթևի համալսարանն ունեցել է
երեք «Ուսումնարան», որ եւ նոյնն է ժամանակակից տերմինաբանութեամբ՝
«Փակուլտետ»: Այդ Ուսումնարաններում սովորելիս են եղել, առաջինում՝
երաժշտութիւն, երկրորդում՝ մանրանկարչութիւն, եւ երրորդում՝ որն ամենա-
ծանրակշիռ մասն է կազմում համալսարանական ուսումնառութեան բոլոր դաս-
ընթացքների մէջ՝ մատենագրութիւն - իր ամենալայն ընդգրկմամբ: Այնտեղ
կարդում ենք. «Քանզի ունէր ի սուրբ վանս Տաթևու գերիս Ուսումնարանս. ի
միումն ուսուցանէր գնախկին երգիչ վարդապետաց գերաժշտութիւնս՝
քաղցրալուր ձայնի եղանակաւ. մինչեւ անգամ յամենայն երկրէ եւ ի քաղաքաց
եկեալ պարապէին առ ոտս սորա: Եւ ի միումն՝ նկարագրութիւն պատկե-
րահանութեան եւ զանազան նկարչութիւնս: Եւ ի միումն՝ գնեբքին եւ
գարտաքին գրեանս, ի մասնաւորի՝ գիին եւ զնոր Կտակարանս, ներքին եւ ար-
տաքին մեկնութեամբ եւ քարգմանութեամբ»¹⁸:

Տաթևի համալսարանի համար վկայուած այս առարկաները լիովին համա-
պատասխանում են այդ դասընթացքներին, որոնց մասին փաստացի տեղե-
կութիւններ ունենք Գլաձորի համալսարանում նրանց հիմնական եւ գործուն
ձեռնարկ-դասադրքեր լինելու վերաբերեալ:

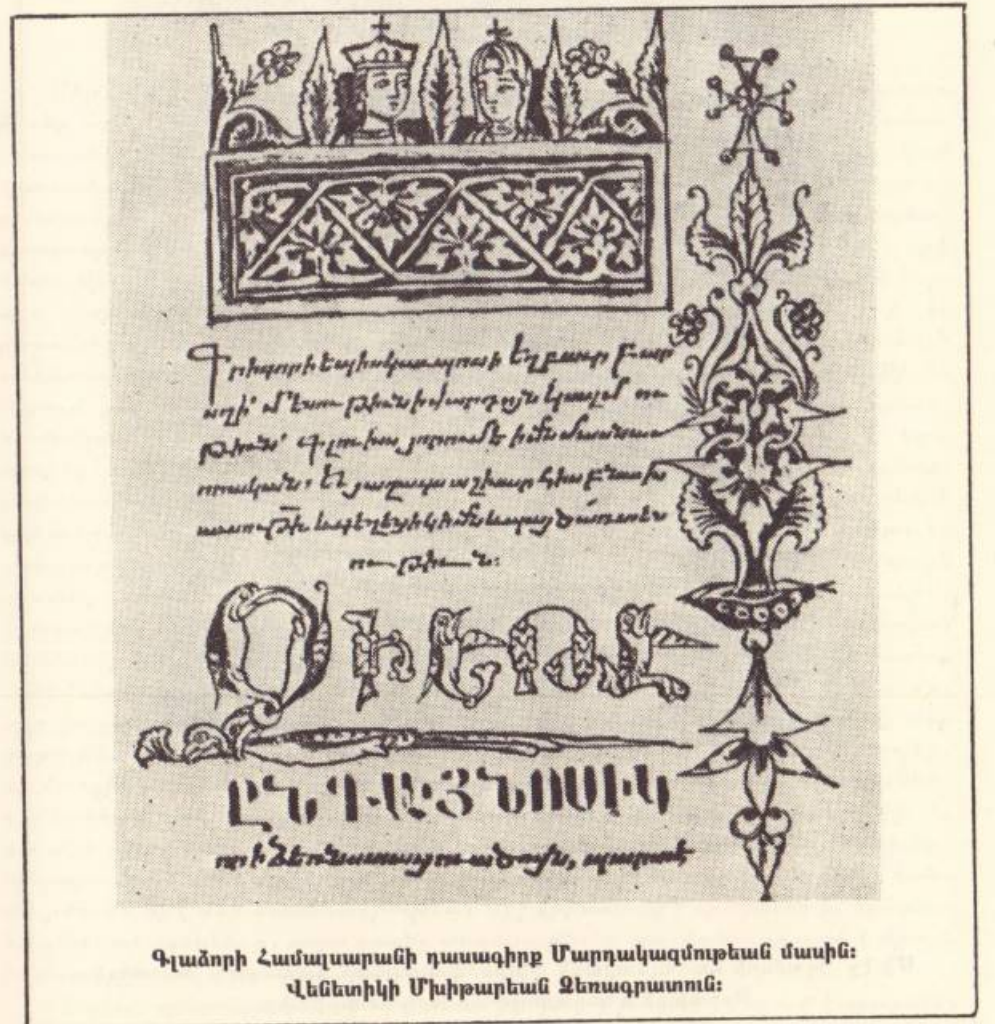
Մի այլ յիշատակագիր խօսում է Տաթևի համալսարանի արտադրած
կադրերի մասնագիտական թեքումների մասին, որոնք նոյնպէս համապա-
տասխանում են վերը վկայակոչուած «Ուսումնարանների» բնոյթին.
Երաժշտագիրը 1386 թուականին Երնջակում իր արտադրած գրչագրում խօսում
է բարունապետ Յովհան Որոտնեցու եւ նրա հիմնադրած համալսարանի մասին՝
հետեւեալ ուշադրաւ բնութագրումներով. «Այլ մեք ընդ սուրբ եւ տիեզ/եր/ա-
համբաւ եւ երանաշնորհ բարունապետիս Հայաստանեաց եւ վերադիտողի
տեառն Յովհաննու Որոտնեցոյ կայաք կարգալ եւ ի գրել ի Համալսարան սորին,
որ յայս անձուկ եւ խաւարեալ ժամանակս փայլէր որպէս զարեգակն ի վերայ
աշխարհի անուն սորին, զի զամենայն զիսց բժշկէր եւ զկարօտութիւն լնոյր՝

17 Գլաձորի համալսարանի մանրանկարիչ-ծաղկողների վաստակի մասին առաւել հիմնաւոր
եւ հանգամանալից խօսք կը լինի յընթացս մեր շարադրանքի՝ սոյն համալսարանի ուսուցչա-
պետների գործունեութեանը անդրադառնալիս (տե՛ս Սոյն աշխատութիւնը, էջ 197-212):

18 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 7823, թ. 25բ:

զիշխանի եւ զազատի, զկաթողիկոսի եւ զիմաստասիրի, զի ազգս հայկազեան
մեծ պարծանս ունէր զաա ի վերայ ամենայն ազգի: Զի ժողովէր զհեռաւորս եւ
զմերձաւորս, զորբս եւ զանընդանիս, երկնէր եւ ուսուցանէր, եւ փառաւոր
յաստիճանս նստուցանէր, զումանս բարունս եւ փառանայս, զումանս երաժիշտս
եւ փիլիսոփայս, զայլ ոք ծաղկոյ եւ փարտուղարս...»¹⁹:

Ինչպէս անդրադարձ, այնպէս եւ յետագարձ նշանակութիւն ունեցող փաս-
տերի քննութիւնից յանգում ենք այն հետեւութեան, որ Գլաձորի համալսա-
րանը նոյնպէս ունեցել է առնուազն երեք «Ուսումնարաններ» կամ ֓ակուլ-
տետներ. դրանք են՝ ա) Երաժշտութեան ուսումնարան, բ) «Գրչութեան
արուեստի» ուսումնարան եւ գ) Հասարակական - բնական («Ճշգրիտ») գիտու-
թիւնների ուսումնարան:



19 ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 560: Տե՛ս նաև Մաշտոցի անուան
Մատենադարան, ձեռ. 507, թ. 485բ:



Մի էջ՝ Գլաձորի Համալսարանի Փիլիսոփայության դասագիրք ծառայած գործիչի «Ներածություն» աշխատությունից: Մաշտոցի անուան Մատենադարան:

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

ԳԼԱՁՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԴԱՍԱԽՈՍԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ

Մեր համոզմամբ՝ «բարունապետ» եւ «բարուն» տիտղոսների կիրառութիւնը հայ մատենագրութեան մէջ տարբերակուած իմաստներով է պայմանաւորուած: Փաստեր ունենք այն մասին, որ «բարուն» լինելու եւ կամ «բարունական գաւազանին» արժանանալու համար թեկնածուն նախապատրաստուելիս է եղել քննութիւններ յանձնելու, մինչդեռ «բարունապետ» տիտղոսը տրուած է այն վարդապետին (որ եւ նոյնն է՝ «բարունին»), որի հմտութիւնն ու գիտական հեղինակութիւնը անվերապահօրէն ճանաչուած է ինչպէս վարդապետների, այնպէս եւ ուսումնականների կողմից, ուստի եւ բարունից բարձր տիտղոս է հանդիսանում՝ իբրեւ ուսուցչապետ: Եթէ միեւնոյն անձնաւորութիւնը միեւնոյն տարում գրուած տարբեր Յիշատակագրութիւններում բնութագրուած է ե՛ւ որպէս «բարուն», ե՛ւ որպէս «բարունապետ», նշանակում է, որ տիտղոսների փոփոխութիւնը պայմանաւորուած է եղել տուեալ ուսումնականի փաստական վիճակի (ուսումնագիտական առումով) փոփոխութեամբ: Սա օրինաչափն է: Բացառուած չէ սակայն, որ առանձին գրիչներ վրիպումներ թույլ տալով նաեւ ճանաչուած ուսուցչապետին «բարուն» տիտղոսը վերագրեն միաժամանակ: Դա նոյնպէս հնարաւոր է. բայց մեր խօսքն այստեղ վերաբերում է միայն ընդհանրականին եւ օրինաչափականին: Հասկանալի է, որ միջնադարում պետականօրէն սահմանուած պաշտօնական նորմաներ ու որոշումներ չեն եղել նման տիտղոսների շնորհման համար (որովհետեւ պետականութիւն չեն ունեցել), բայց կար չգրուած օրէնքի ուժը, որը խարսխուած էր աւանդոյթի եւ գործող փաստական նորմերի վրայ մեր դպրութեան մէջ: Մեր այս մօտեցման մէջ ելնում ենք նաեւ այն նախադրեալից, որ մարդիկ բոլոր ժամանակներում տարբերակուած լեզուական իրակութիւններ գործածելիս նաեւ տարբերակուած իմաստաւորում են ներդրել զրանց մէջ. եւ դա այն պարզ պատճառով, որ լեզուական իրակութիւնների համադրութիւնը, որն արտացոլումն է մարդկային մտածողութեան, աւելորդ բնու երբեք չի հանդուրժում: Եթէ մեր մատենագրութեան մէջ կիրառուել է «բարուն» եւ «բարունապետ» տիտղոսները, ապա զրանց առկայութիւնը պայմանաւորուած է միայն իմաստային հակադրութեամբ:

Ի դէպ, «բարուբապետ» բարդ բառը իր կազմիչներով յանգում է «բարուն» եւ «պետ» արմատների՝ նշանակելով «բարունների պետ» կամ «բարունների ղեկավար»: Իսկ «բարուն» կամ «բարունի» բառերը փոխառութիւն են հայերէնում՝ իբրեւ տառադարձութիւն եբրայական «rabbi» կամ «rabboni» բառերի՝ «Տէ՛ր իմ, վարդապետ իմ» նշանակութեամբ: Հայ մատենագրութեան

մէջ անցել են «տարրի», «տարրունի», «բարուն» եւ «բարունի» գրութիւնները (տե՛ս Հր. Անտոնեան, Արմ. Բառ., հ. Դ, Երեւան, 1979, էջ 137):

Զեռագրական աղբիւրներից մեզ հասած տուեալներով պարզու՞մ է, որ Գլաճորի համալսարանը այն միակ մտաւոր կենտրոնն է ամբողջ միջնադարեան Հայաստանի վարդապետարանների մէջ, որն ունեցել է առնուազն ինը բարունապետներ: զրանք են՝ Եսայի Նչեցին, Դաւիթ Սասնեցին, Գրիգորը, Յովհաննէսը, Մարտիրոսը, Կիրակոսը, Կիւրիոնը, Ներսէսը եւ Տիրատուրը: Բացառուած չէ, որ սրանցում գտնուեն առանձին բարունապետներ, որոնք ոչ թէ միաժամանակեայ պաշտօնավարած լինեն, այլ իրար յաջորդած լինեն Գլաճորի գոյատեւման ամբողջ ժամանակամիջոցի տարբեր հատուածներում: Այդ հերքել կամ հակառակը պնդել չենք կարող՝ փաստերի բացակայութեան պատճառով: Ուստի եւ նշուած բարունապետների (ինչպէս եւ՝ բարունների) հաւաստումը այն առումով է տոււմ, որ զրանք բոլորն էլ պաշտօնավարել են Գլաճորի համալսարանում որպէս այդպիսիք: Շատ հնարաւոր է նաեւ, որ Գլաճորի համալսարանում որպէս բարունապետներ (ինչպէս եւ՝ բարուններ) պաշտօնավարած լինեն նաեւ այլ գիտնականներ եւս, որոնց անունները մեզ չեն հասել Յիշատակագրութիւններով կամ Յիշատակարաններով: Անկախ այս հանգամանքներից, սոյն բաժնում, ըստ հնարաւորին, վկայակոչելու ենք բոլոր այն բնութագրող Յիշատակագրութիւնները, որ հասել են մեզ ձեռագրական աղբիւրներում Գլաճորի համալսարանի բարունապետների մասին, չիտւսափելով այս դէպքում անհամամասնութեան ստոյգ վտանգից, որը պայմանաւորուած է, անշուշտ, փաստերի յարաբերական տոկոսի առկայութեամբ:

Ի դէպ՝ եթէ փաստերի մեր վերլուծութեան ընթացքում ընթերցողին նոյնիսկ թուայ, թէ միջնադարի մասնագրութեան մէջ մասամբ կիրառութիւն գտած եւ մինչեւ անգամ կաղապարուած գիտուող մակդիրների կամ ձեւակերպումների վրայ նոյնպէս ուշադրութիւն ենք դարձնում այստեղ, ապա դա բնաւ էլ տարօրինակ թող չհամարուի: Նախ՝ այդ մակդիրներն ու բնութագրումները ունեն իրենց իմաստային բովանդակութիւնն ու կիրառական առանձնայատկութիւնները, որոնք, ինչպէս այլուր ասուեց, բխում են միջնադարի ուսումնազգիտական նորմերից ու փոխյարաբերութիւններից, ընդ որում ոչ թէ սոսկ տեղական բնոյթ ունեն, այլ՝ միջնադարի համար ընդհանուր, որոնք քաղաքացիական ճանաչում են ձեռք բերել նաեւ այլ ժողովուրդների ուսումնագիտական կեանքում: Երկրորդ՝ այդ բնութագրումների ու ձեւակերպումների քննութիւնը ինքնանպատակ չենք ներկայացնում, այլ փորձում ենք բացայայտել զրանցով ակնարկուող ուսումնագիտական առումները՝ ժամանակի մշակութային կեանքի յարաբերութեամբ:

Ա. ԲԱՐՈՒՆԱՊԵՏՆԵՐ

2. ԴԱՒԻԹ ՍԱՍՆԵՑԻ:– Գլաճորի համալսարանի բարունապետների մէջ միակ ուսուցչապետը, որ յիշատակագիրների կողմից ճանաչու՞մ է Եսայի Նչեցու հետ միասին իրրեւ «դպրապետ», Դաւիթ Սասնեցին է: Կիրեղ բարունապետը 1321 թուականին թողած իր մի Յիշատակագրութեան մէջ այդ առթիւ գրում է. «...Եւ ի վարժապետութեան սուրբ եւ բազմերջանիկ քաջ հրետորաց հայոց երկուց ամրաց նշմարիտ հաւատոց մերոց՝ Դաւիթի եւ Եսայի, ի հաշակաւոր եւ սուրբ մենաստան համալսարանիս Գլաճորոյ, ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփանոսի եւ աստուածընկալ վերասացեալ դպրապետացս, ձեռամբ մեզ-

սամակարդ եւ տարաշարհիկ անձին Կիրեղ սպասաւորի բանի...»¹: Այստեղից հետեւութիւն. Դաւիթ Սասնեցին, ամենայն հաւանականութեամբ, մեծ պատասխանատուութեամբ է օժտուել Գլաճորի համալսարանում. ըստ որում համալսարանի ռեկտոր Եսայի Նչեցուց յետոյ երկրորդ դէմքը հանդիսացել է ոչ այլ ոք, քան Դաւիթ Սասնեցին: Զեռագրական վկայութիւնների քննութիւնը յանգեցնում է հնարաւոր միակ այդ ենթադրութեան: Ըստ երեւոյթին, եթէ ժամանակակից տերմինաբանութեամբ արտայայտուենք՝ Դաւիթ Սասնեցին հանդիսացել է Գլաճորի համալսարանի «պրոռեկտորը»:

Այն հանգամանքը, որ Դաւիթ Սասնեցին Եսայի Նչեցու համեմատութեամբ ստորադաս բարունապետ է եղել, ոչ մի կասկած չի յարուցում. այս պնդումը մակաբերու՞մ է այն ամբողջ Յիշատակագրութիւնների քննութիւնից, որ արուեց վերը: Մի այլ իմաստով ուշադրաւ է հէնց Դաւիթի մի Յիշատակագրութիւնը. «Նուստ ի շարս ուսուցչապետաց Դաւիթ՝ շնորհեցի զսուրբ Աւետարանս սուրբ Աստուածածնին եւ առաջնորդ սուրբ անապատին՝ Մկրտչին հոգեւոր որդեկին իմոյ...»²: Այստեղից ակներեւարար հետեւում է նաեւ, որ Գլաճորում պաշտօնավարում էին մի շարք ուսուցչապետներ եւս: Եւ իրօք, դրա ապացոյցներն ունենք ձեռագրական աղբիւրներում:

Բացի այդ, Կիրիոն բարունապետից վերը բերուած վկայութիւնը արժէքաւոր է նաեւ մի այլ կողմից. այդտեղ Դաւիթ բարունապետը, Եսայի Նչեցու հետ միասին, բարձրացում է համազգային դէմք ու կշիռ ունեցող անձնաւորութեան աստիճանի, որը նախանձախնդիր է «ճշմարիտ հաւատոց մերոց», այլ կերպ ասած՝ դիտոււմ է որպէս Միաբարական շարժմանը հակադրուող եւ հայ եկեղեցու քաղաքական ինքնուրոյնութիւնը ջատագովող «քաջ հոգեւոր»³:

1317 թուականին Գլաճորում արտագրուած մի Աւետարանի Յիշատակարանում Պողոս գրիչը գրուատում է Դաւիթ Սասնեցուն իրրեւ «մեծ վարժապետ». «...Հովանեաւ սուրբ Ստեփանոսիս, որ է երկրորդ Աթէնս եւ մայր ամենայն իմաստից: Բայց գրեցաւ սա հրամանաւ եւ արդեամբ մեծ վարժապետին Դաւիթի/ի/ վայելումն անձին իւրոյ...»⁴: Այլուր Դաւիթ Սասնեցին յիշատակու՞մ է նաեւ որպէս «մեծ բարունապետ». իսկ մի այլ ուսումնական կողմից գնահատու՞մ է իրրեւ «բազմաշնորհ բարունապետ». «...Երջանիկ եւ զբազմաշնորհ գերիցս երանեալ բարու/նապետն /Դ/աւիթ...»⁵:

Դաւիթ բարունապետին համակողմանիօրէն բնութագրող, նրա գիտական-մանկավարժական վաստակը դրուատող ներբողական է պահպանուած Ալիշանին յայտնի մի գրչագրում, որը յոյժ կարեւորութիւն ունի մեր երախտաւոր մշակի կերպարի ամբողջացման համար: Սոյն ներբողականը լոյս է ափում այն հանգամանքի վրայ, որ Դաւիթ բարունապետը իրօք եղել է Եսայի Նչեցուց յետոյ, Գլաճորի համալսարանի հիմնական եւ անխախտ սիւներից մէկը, որի ուսերի վրայ նոյնպէս բարձրացել է գիտութեան այդ կածաւոր: Ալիշանի պնդմամբ՝ այդ ներբողականը, լինելով չափածոյ, իր տների սկզբնատուերով յողում է՝ «Ի Դաւիթ ի նուստ յաշակերտէս»⁶ նախադասութիւնը: Դրանից ակներեւարար հետեւում է, որ դրա հեղինակը եղել է հէնց Դաւիթ բարուն-

1 F. C. Conybeare, A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum, London, 1913, p. 22:

2 Անդ, էջ 24:

3 Sirarpie Der-Nersessian, Les Manuscrits Arméniens Illustrés, p. 180:

4 Յ. Կոնիքի, նշուած աշխատ., էջ 24:

5 Ժ. Գարի Յիշատակարաններ, էջ 335:

6 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Միսակաւ, էջ 135:

նապետի երախտընկալ աշակերտներից մէկը:

Ներբողագիրը առանձնապէս շեշտում է, այն էլ հիացքով ու անզուսպ գեղումով՝ Դաւիթ բարունապետի խորասոյգ մտքի ընդգրկման անհունութիւնը, նրա վերլուծական ու մեկնաբանական անվիճելի կարողութիւնը, որի շնորհիւ իջնում է նա անհասանելի խորութիւններ՝ այնտեղից անյայտ գանձեր երեւան հանելու համար. այդ իսկ պատճառով նրան համարում է խրթնաբանութիւններ բացայայտող ու մատչելի դարձնող իմաստուն: Սակայն գովեստի նման բառերի յորդառատ շոյլումը Դաւիթ բարունապետի հասցէին՝ վկայում է միայն մի բանի մասին. ա՛յն, որ նա իր ժամանակի եւ իր միջավայրի գիտութեան ու լուսաւորութեան քաղաքակրթական մակարդակի բարձունքում էր գտնուում՝ իր շրջապատի մտաւորականների յարաբերութեամբ, տիրապետում էր իր դարաշրջանով թելադրուած ու պայմանաւորուած քրիստոնէական աշխարհայեացքի տեսական զրոյթներին ու սկզբունքներին, քաջատեղեակ էր աստուածաբանական, դաւանաբանական եւ իմաստասիրական երկերին, վերահասու՝ քրիստոնէական միտքից մի քոզով պարուրուած գիտական մտքի հետախուզումներին ու նուաճումներին: Բնական է ենթադրել, որ իւրաքանչիւր դարաշրջանում մեծութիւնները, որոնք կանգնած են իրենց դարաշրջանի հասարակական-գիտական մտքի բարձունքում, զրուատուում եւ գովերգում են համարեա թէ նոյն բարեմասնութիւններով ու բնութագրումներով, միայն այն տարբերութեամբ, որ դրանցից ամէն մէկը սահմանափակուած մեծութիւն է իր ժամանակաշրջանի համար, որովհետեւ մարդկային հանճարը երբեք կանգ չի առնում հասարակական առաջընթացի ինչ որ մի հատուածում կամ բնագծում, այլ համընթաց քայլում է նրա հետ:

«... Ի խորս իջեր անհասական,
Վասըն գանձուն անյայտնական,
Ի վեր բերող անսայթաքական,
Խրթնեացն յայտնող եւ վիպասան»⁷,

բնութագրում է Դաւիթն ներբողագիրը: Այստեղ ուշադրաւ է դիտել մի հանգամանք, որը կարեւոր նշանակութիւն ունի Գլաճորի համալսարանի դասընթացքների բնոյթը բացայայտելու առումով. ներբողագիրը բերուած քաղուածքում ոչ միայն տեսարան է համարում Դաւիթ բարունապետին («խրթնեացն յայտնող»), այլեւ՝ պատմաբան («վիպասան»): Ինչպէս յայտնի է մատենագրութիւնից, «վիպասան» բառի միջնադարեան ըմբռնումը եղել է նաեւ «պատմութիւն» բառի հոմանիշային իմաստով: Այդ նշանակում է, որ Գլաճորի համալսարանում իբրեւ դասընթացք անցնում էին նաեւ պատմութիւն:

Այնուհետեւ. ներբողագիրը Դաւիթի գիտելիքները այլաբանօրէն նմանեցնում է մարգարիտների, իսկ նրա միտքը՝ շտեմարանի, որտեղ ամբարուած են իմաստութեան գանձեր, հէնց իրեն՝ Դաւիթ բարունապետին էլ անուանում է «գերահրաշ վաճառական» այդ գանձերի, - պատկերի ու փոխաբերութեան ինչպիսի՜ նրբին ու գեղեցիկ միահիւսում, որը միաժամանակ վկայում է ներբողագրի բանաստեղծական խօսքի կերտման շնորհքի մասին.

«Թուով գակունս երկոտասան
Եւ գմարգարիտք անհասական
Ամբարեալ եւ ի շտեմարան
Ո՛վ գերահրաշ վաճառական»⁸:

7 Անդ. էջ 135:
8 Անդ. էջ 135:

Ներբողագիրը, այնուհետեւ, առանձնապէս ընդգծում է Դաւիթ բարունապետի խորաթափանց լինելը երկերի ուսուցման ու վերծանման գործում («ներհուն իմաստից կրթական»), խորը իրազեկութիւն եւ լայն ընդգրկում ունենալը հոմերական արուեստում. այլ կերպ ասած՝ քերթողական, չափածոյ գրականութեան մէջ («Ո՛վ ներամիտ հոմերական») եւ նրա օժտուածութիւնը համապարփակ գիտելիքներով ու հմտութեամբ («Եւ ներշրջանակ անհասական...»): Մի այլ քառեակում զրուատուում է նաեւ Դաւիթ բարունապետի հետորական ձիրքը.

«Սուրբ եւ մաքուր հայր սրբազան,
Պարծամբ բարուց /հ/րետորական,
Յեզիբ անհաս եւ անյաղթական,
Անհուն քանից քերթողական...»⁹:

Յատկանշական է, որ, իբրեւ եզրակացութիւն վերը ասուածների, ներբողագիրը Դաւիթ բարունապետին ներկայացնում է այնպիսի լուսաւոր գործչի կերպարով, որպիսին է՝ «Մերժիչ խաւարի եւ մըթութեան» եւ «լուսատու ազգի մարդկան».

«Այգ առաւօտ արեգական,
Վըճիտ լուսովն արփիական,
Մերժիչ խաւարի եւ մըթութեան,
Եւ լուսատու ազգի մարդկան»¹⁰:

Իր մահկանացուն կնքում է շուրջ 1328-29 թուականներին:

3. ԳՐԻԳՈՐ ԲԱԲՈՒՆԱՊԵՏ: - 1298 թուականին, Գլաճորի սաներից Մկրտիչ Բըջնեցին իր չափածոյ Յիշատակարանում յայտնում է, որ իր «սնուցիչն» ու «երախտաւորը» եղել է բարունապետ Գրիգորը, որը կատարելութեան է հասել «յիմաստս առաքինութեան», ինչպէս եւ «տեսական» ու «գործնական» առարկաների հմտութեան մէջ: Ըստ երեւոյթի, բարունապետ Գրիգորը Գլաճորի համալսարանում դասաւանդում էր այն առարկաները, որոնք միջնադարեան ուսումնա-կրթական սիստեմում յայտնի են «տեսական» եւ «գործնական» տերմին-արտայայտութիւններով: Դրուատելուց յետոյ Եսայի Նչեցու բարեմասնութիւնները, ինչպէս եւ իր արտագրած գրչագրում ընդգրկուած եւ Գլաճորի համալսարանի ուսումնականների համար նախատեսուած մատենագրական նիւթերը թուարկելուց յետոյ, յիշատակագիրը շարունակում է.

«... Զի յիշատակ անջնջելի
Ինձ եւ ծ/ն/ողաց իմ եղիցի,
Նաեւ եւ գտուրբ բարունապետն իմ գԳրիգոր.
Մակ յորջորջեալ Բըջնեցի,
Զսնուցիչն իմ եւ գերախաւար,
Որ էր այր բարեսէր եւ կատարեալ
Յիմաստս առաքինութեան,
Ի տեսականն եւ ի գործնականն.
Բայց առաւելեալ բնականաւն,
Որպէս թէ սեռ իսկ ասել զնա բանի,
Եւ կամ միտ, վասն որոյ պատուեալ
յԱստուածուատ եւ ի մարդկանէ,
Ի մեծամեծաց եւ ի փոքունց...»¹¹:

9 ԺԴ գրքի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 335:
10 Անդ:
11 Մաշտոցի անուան Մատենագրան, ձեռ. 1409, թ. 330ա:

Ընդամին՝ սա միակ վկայութիւնն է բարունապետ Գրիգորի մասին, որ պահպանուել է ձեռագրական աղբիւրներում:

4. ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԲԱՐՈՒՆԱՊԵՏ:— 1318 թուականին արտագրուած մի գրչագրի Յիշատակագրութեան մէջ Մարտիրոս բարունապետը դեռեւս վկայուած է իբրեւ դասախօս՝ «սնուցող» եւ «վարդապետ», ինչպէս եւ որպէս մատենագիտութեան ու բանասիրութեան հետ կապուած գիտնական՝ ճանաչուած է նաեւ «սպասաւոր բանի»: Իսկ իր կենցաղավարութեամբ բնորոշուած է իբրեւ «ճգնազգեստ կրանաւոր»: «Յամի Չ. երորդի Կ. երորդի է. երորդի (1318) յանկ ելեալ աւարտեցաւ տառս այս, որ է տեսիլ սրբոյ աւետարանչին Յովհաննու, ձեռամբ անպիտան գրչի կր/տ/սեր համբակի եւ պատենեկի Եփրեմի, հրամանաւ իմոյ սնուցողի եւ վարդապետի՝ Մարտիրոս սրբաւէր եւ ճգնազգեստ կրանաւորի, նաեւ սպասաւորի բանի, զոր ետ գրել զսա բազում ըղձիւս եւ փափաքմամբ սրտի, վասն իւրոյ աւգտի, եւ ի պայծառութիւն մանկանց Սիոնի եւ խրատ ստահակ եւ անվարժ մտաց...»¹²: Եւ կամ նոյն գրչագրի մի այլ Յիշատակագրութեան մէջ կարգուած ենք. «Կատարեցաւ տառս այս ձեռամբ ապիկար գրչի եւ համբակի, հրամանաւ ճգնազգեստ հաւր Մարտիրոսի եւ իմ սնուցաւորի, ի վանս Գլաձոր, ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփանոսի եւ սուրբ բարունապետիս Եսայեայ»¹³:

1321 թուականից մեզ հասած Յիշատակագրութիւններում Մարտիրոս վարդապետը արդէն ճանաչուած է իբրեւ բարունապետ. Կիւրիոն վարդապետը (յետագայում՝ բարունապետ) Գլաձորի համալսարանում արտագրած մի գրչագրում թողել է երկու Յիշատակագրութիւն. առաջինում կարգուած ենք. «Բարունապետին Մարտիրոսի ի սուրբ Աւետարանս, մեղաւոր Կիւրիոնի գրած, յիշեալ ի Քրիստոս»¹⁴: Երկրորդում՝ «Չսրբամիտ սպասաւոր բանի զբազմերախտ եղբայրն իմ՝ զՄարտիրոս զստացող զանձուս յիշեալ ի տէր: Նաեւ զբազմավէր հոգիս զԿերիոն գծողիս, ամէն»¹⁵: Ուրիշ Յիշատակագրութիւններ Մարտիրոսի բարունապետութեան մասին, տարաբախտաբար, բացակայում են ձեռագրական աղբիւրներում, բայց այսքանն էլ բաւական են, իբրեւ վաւերական վկայութիւն նրա Գլաձորի համալսարանում բարունապետ լինելու իրողութեան մասին:

5. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԲԱՐՈՒՆԱՊԵՏ:— Այս բարունապետի մասին վկայութիւն ունենք Մխիթար վարդապետի եւ Կիւրիոն ուսուցչապետի կողմից:

Մխիթար վարդապետը իր արտագրած «Մեկնութիւն Դանիէլի Վարդանայ Արեւելցւոյ» բնագրում թողել է այսպիսի Յիշատակագրութիւն. «Գրեցաւ վերլուծութիւնս Դանիէլի մարգարէի յանապատիս Գայիձոր անւանելոյ, ի թուի ՉԾԲ. երորդի (1303), աւժանդակութեամբ մերոյս սրբազան եւ արդիւնական Եսայ/իսս անուն առձայնելոյ, ի ստացումն եւ ի խնդրոյ պատուական եւ աստուածահաճոյ Յոն/անէւ/ վարժապետի եւ իմս հոգւոյ հարազատի, ձեռամբ անպիտան եւ անարժան Մխ/իթար/ պիտականուն վարդապետի...»¹⁶: Նկատենք, որ «վարժապետ» բնութագրուածը նոյնն է, ինչ «բարունապետ» կամ «ուսուցչապետ» մակդիրները:

1311 թուականին Կիւրիոնը Գլաձորի համալսարանում արտագրել է երկու

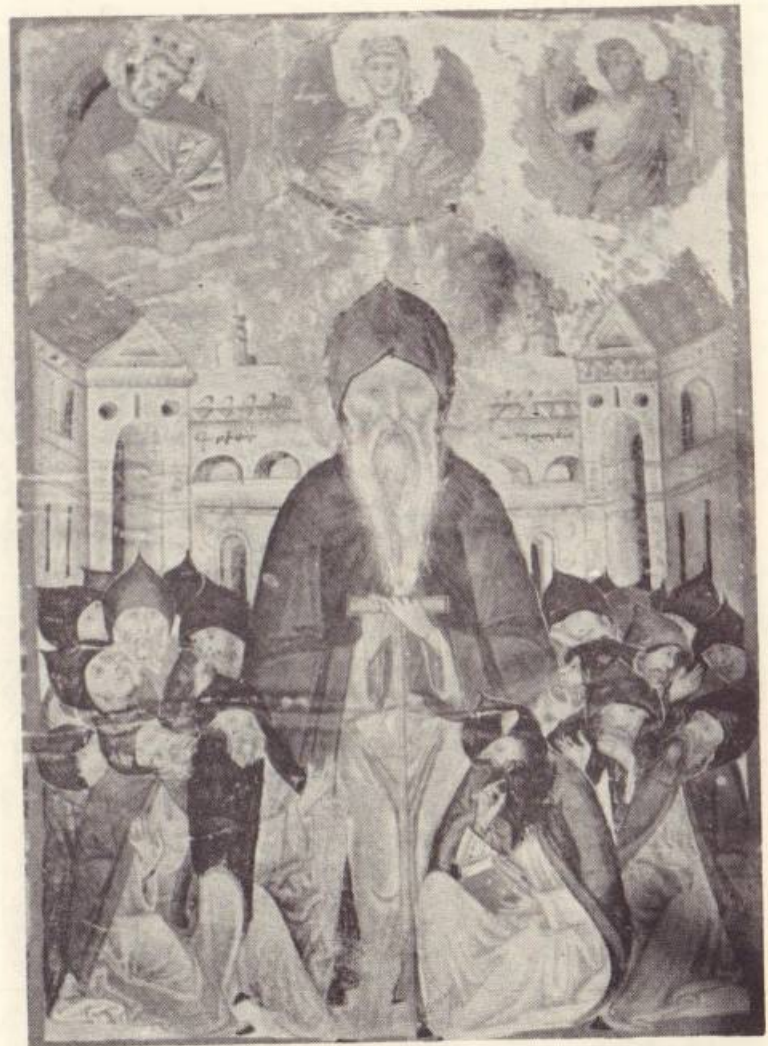
12 ԺՂ Գորի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 148:

13 Անդ:

14 Անդ, էջ 166:

15 Անդ:

16 Անդ, էջ 16:



Ուսուցչապետ Գրիգոր Տաթևացի՝ իր աշակերտների հետ միասին:
Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ. 1208, թ. 186:



Եսայի Նչեցու «Եզեկիէլի Մեկնութիւնը» Ստեփանոս Օրբէլեանի պատուերով: Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ. 5566:

գրչագիր՝ ա) «Մեկնութիւն «Բարձրացուցէք»-ին Ներսիսի Ծնորհալուոյ եւ Մեկնութիւն Երզոյն Վարդանայ» եւ բ) «Յաղագս բնութեան մարդոյ եւ յաղագս կազմութեան մարդոյ Գրիգորի Նիւսացւոյ»: Այս երկու գրչագրերում էլ նա թողել է Յիշատակագրութիւններ, որոնցում խնդրում է յիշել իր «բազմերախտ» բարունապետ Յովհաննէսին. «... (Յիշեցէք) նաեւ զարժանին յիշատակի գրագմերախտ բարունապետն իմ գՅոն/աննէս/՝ գծողն երկամբք հոգւոյ... էր թուարկանութեանս հայոց ՉԿ (1311), յորում աւարտումն եղեւ գծագրութեամբ, ձեռամբ յոգնամեղի Կիրիոնի՝ սպասաւորի բանի»¹⁷:

Նաեւ՝ «Ջրագմավէր անձին հիքոյս Կիւրոնի՝ ծրողի սորին, յիշեալ ի թողութիւն մեղաց, եւ զՄիսիթար քահանայ, եւ զՌաշապուր կրօնաւոր, եւ գրարունապետն իմ Յովհաննէս, ամէն»¹⁸:

Առաջին վկայութիւնից միանգամայն ակնհայտ է դառնում, որ «սպասաւոր բանի» Կիրիոնը մինչեւ 1311 թուականը ներառեալ Գլաձորի համալսարանում աշակերտել է բարունապետ Յովհաննէսին, որովհետեւ վկայութիւններ ունենք նաեւ, որ Կիրիոնը յետագայ տարիներին աշակերտել է բարունապետ Դաւիթ Սասնեցուն:

Ուրիշ վկայութիւններ բարունապետ Յովհաննէսի մասին բացակայում են: Հնարաւոր է ենթադրել, որ այս Յովհաննէս բարունապետը լինի, ամենայն հաւանականութեամբ, հէնց Յովհաննէս Արճիշեցին, որը յայտնի է նաեւ իբրեւ մատենագիր:

6. ԿԻՐԱԿՈՍ ԲԱՅՈՒՆԱՊԵՏ:— Այս ուսուցչապետը նոյնպէս Գլաձորի համալսարանի ներքին ուժերից անձնակազմ է թւում. նրա մասին հիմնական տեղեկութիւնները քաղում ենք 1317 թուականին Գլաձորում ընդօրինակուած Աստուածաշունչ գրչագրի բազմաթիւ Յիշատակագրութիւններից, որոնցից իմանում ենք, որ նա իբրեւ գրչակից եւ ստացող է հանդէս եկել: «Ձանպիտան գծող եւ զստացաւղ սուրբ տառիս, — կարգում ենք իր ձեռքով թողած Յիշատակագրութիւնում, — եւ գեղարարողիս իմ՝ զՅովհաննէս սարկաւազ, որ զանձն ի յաշխատանս եղ ջանակից լինել մեզ, մանաւանդ թէ զյոյով մասն սա գրէ, վասն որոյ աղաչեմ յիշել ի տէր զիս՝ զպսիկարս Կիւրակ/ոս/, եւ զՅովհաննէս, եւ զձնաւղան մեր...»¹⁹:

Մի այլ յիշատակագիր Գլաձորի համալսարանի սաներից՝ գրչակից Կարապետը հաղորդում է, որ Կիրակոսը «վարդապետ» է. «Տէր Աստուած, ի քոյ անաւոր զալըստեանդ ողորմեա գրիս գրել տւողի՝ Կիրակոս վարդապետի, եւ ծնողաց իւրոց...»²⁰: Ուշագրաւ է նաեւ Տիրացու յիշատակագրի մի վկայութիւնը, որտեղ Կիրակոս վարդապետին նա համարում է «հետեւող» մեծ բարունապետ Եսայի Նչեցուն. «Ձմեծ բարունապետն զԵսայի, եւ զհետեւող նորին՝ զԿիրակոս վարդապետն, ընդ նորին եւ զմեղաւոր հոգս՝ տիրացու գրիչ, աղաչեմ յիշել ի տէր»²¹:

Թորոս Տարօնացին, որը այդ գրչագրի երախտընկալ ծաղկողն է, իր թողած Յիշատակագրութիւններում Կիրակոս վարդապետին բնութագրում է իբրեւ «սրբասնեալ բարունի». «Ո՛վ սրբասնեալ բարունի Կիրակոս, անարժան նկարչիս Թորոսի յանցանաց թողութիւն հայցեա...»²²:

17 ԱՆԳ, էջ 82:
 18 ԱՆԳ, էջ 83:
 19 ԱՆԳ, էջ 82:
 20 ԱՆԳ, էջ 128:
 21 ԱՆԳ:
 22 ԱՆԳ, էջ 127:

Իսկ մի այլ Յիշատակագրութեան մէջ, դարձեալ Գլաճորի սաներից գրչա-
կից Տիրացուն՝ Կիրակոս վարդապետի մասին հաւաստում է իրբեւ «րարունա-
պետի»։ «Տէր Աստուած ամենայնի... պահեալ զսուրբ րարունապետն Կիր/ակոս/
եւ զմեղաբ դատապարտեալ գրիչս ի կամս քո...»²³։

ժամանակակիցների այս վկայութիւններից այլեւ ոչ մի տարակոյս չի
մնում Կիրակոսի ուսուցչապետութեան մասին Գլաճորի համալսարանում։

7. ԿԻՒՐԻՈՆ ԲԱՔՈՒՆԱՊԵՏ։- Ինչպէս այլ առիթներով անդրադարձել ենք,
Կիրիոնը (որ երբեմն ձեռագրերում հանդիպում է նաեւ Կիրեղ ձեռով)
«տարաշխարհիկ» ուսումնական է եղել. աւարտել է Գլաճորի համալսարանի լրիւ
դասընթացները, վարդապետական աստիճան ստացել Եսայի Նչեցուց,
առժամանակ ծառայել է իրբեւ «սպասաւոր բանի» դասախօս, այնուհետեւ
րարունապետի կոչումն ստացել է նախապէս Գլաճորի համալսարանում, յետոյ
նոր՝ րարունապետի պաշտօնով ուսումնա-մանկավարժական գործունէութիւն
ծաւալել Վերին Նորավանքում։ Նա այստեղ րարունապետ եղած ժամանակա-
միջոցում իր ամենասերտ եւ մտերմիկ յարաբերութիւնները, որ ունեցել էր իր
ուսումնասուութեան ընթացքում, շարունակել է պահպանել Գլաճորի համալսար-
անի հետ։

Ձեռագրական աղբիւրներում մինչեւ 1329 թուականը Կիրիոնը
յիշատակում է Գլաճորի համալսարանում արտագրուած գրչագրերում իրբեւ
«գրիչ», «սպասաւոր բանի» (հետեւաբար նաեւ դասախօս-վարդապետ) եւ իր
ձեռքով թողած Յիշատակագրութիւններում շատ անգամ իրեն համարում է
երախտընկալ աշակերտը ուսուցչապետներ՝ Եսայի Նչեցուց, Յովհաննէս
(Արճիշեցու) եւ Դաւիթ Սասնեցու²⁴։ Ներսէս Լամբրոնացու «ժողովածու
Մեկնութեանց» գրչագրի (1329 թ.) մի Յիշատակագրութեան մէջ կարդում ենք.
«Ձարդիւնական եւ զհահաւէտ գանձիս ստացողն զպայծառացեալն հոգով,
զմեծն րարունապետն Կիրեղ, յիշեա...»²⁵։

Նոյն գրչագրի բուն Յիշատակարանում Կիրիոն ուսուցչապետի մասին
Ստեփանոս գրիչը հաղորդում է. «...Որ ետ կարողութիւն մերում տկարութեան
յաւարտումն տառիս, իմոյ անարժան գրչի Ստեփանոսի, հրամանաւ եւ
արդեամբ/բ սբ. րարունապետին Կի/ւ/րիոնի, առաջնորդի մեծ մենաստանիս
Վերի Նորավանք կոչեցելոյ, ընդ հովանեաւ մօրս լուսոյ... ի վարժապետու-
թեան տանս Արեւելեաց մեծարանաշնրհ հռետորի Եսայի հօր եւ ուսուցչի սոն
Աստուծոյ սուրբ րարունապետիս Կի/ւ/րիոնի...»²⁶։

8. ՆԵՐՍԷՍ ԲԱՔՈՒՆԱՊԵՏ։- Այս ուսուցչապետի մասին միայն մէկ
վկայութիւն ունենք, այն էլ 1314 թուականից, Գլաճորի համալսարանի
նշանաւոր մանրանկարիչ, երաժիշտ եւ գրիչ Աւագի կողմից հաւաստուած։
Վերջինս երկու անգամ յիշատակում է Ներսէսին միեւնոյն Յիշատակարանում
որպէս «զարհիական գլուխ» (իմա՝ «գերագոյն») եւ «րարունապետ», որի
երախտիքը առանձնապէս իր նկատմամբ՝ անմոռաց է համարում։ Այն փաստը,
որ Աւագը «Մանրուսմունք» (երաժշտական դասագիրք) է գրչագրել խնդրարկու
Սիւնեաց մետրոպոլիտ Սարգիսի համար, - չափազանց բազմախոստում է։
Դրանից աներկմիտօրէն արդէն կարող ենք հետեւցնել, որ Գլաճորի

23 Անդ, էջ 129։

24 Անդ, էջ 82-83, 167։

25 Ն. Պողարեան, Ձեռագրացուցակ..., հ. 7, էջ 54։

26 Անդ։

համալսարանում երաժշտագիտութիւնը, որպէս համալսարանական դաս-
ընթացք, դրուած է եղել պատշաճ բարձրութեան վրայ, որի տեսական եւ
գործնական բաժինները դասաւանդելիս է եղել, մեր հաւանական
ենթադրութեամբ՝ ոչ այլ ոք քան Ներսէս րարունապետը։ Այս ուշագրաւ
վկայութիւնը բերում ենք ամբողջութեամբ. «Մեծ եւ ամեներջանիկ
մետրոպոլիտն եւ արհիական գլուխն այսմ (Սիւնեաց) նահանգիս տէր Սարգիս
խնդրող լեալ... ի վայելումն անձին իւրոյ սրբազանի եւ եղբորորդւոյ իւրոյ
Յովհաննէսի՝ կուսակրօն քահանայի, որ բազում ժամանակս զեգբերի յուսումն
Աստուածաշունչ հին եւ նոր կտարականաց եւ արտաբնոցն եւս։ ...Այլ եւ աղա-
չեմ... յիշել յամենայն սրտէ զարեիական գլուխն զտէր Ներսէս, եւ զազգայինս
նորա զամենայն՝ զհայրն Գրիգոր եւ զեղբայրն նորա Սարգիս սարկաւազն՝ ի
Քրիստոս։ Եւ դարձեալ կրկին աղաչեմ յիշեցէք եւ աստուածողորմի ասացէք
Ներսէս րարունապետին»²⁷։

9. ՏԻՐԱՏՈՒՐ ԲԱՔՈՒՆԱՊԵՏ։- Այս ուսուցչապետը, ինչպէս եւ Կիրիոն
եւ Ներսէս րարունապետները, ամենայն հաւանականութեամբ Գլաճորի հա-
մալսարանի ներքին ուսերից աճած եւ բացառիկ հեղինակութեան հասած
ուսումնական է։ 1309 թուականին Գլաճորի համալսարանում արտագրած մի
Աւետարանում իրեն համարում է Տիրատուր Կիլիկեցի՝ մատնանշելով իր
Կիլիկիայից Գլաճորի համալսարան տեղափոխուած լինելը։ Իր թողած
Յիշատակարանում կարդում ենք. «...Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվ. ՉՄԸ
(1309), ի մեծ դպրատանս, որ կոչի Գլաճոր, ի վարժապետութեան մեծիս
Եսայեայ եւ եռամեծին Դաւթայ, ձեռամբ անիմաստ գրչի Տիրատուր
Կիլիկեցոյ...»²⁸։ Նոյն տարեթուին նա արտագրել է իմաստասիրական մի
ժողովածու եւ մի Աւետարան։

1321 թուականին արդէն նա յիշատակում է ձեռագրական աղբիւրներում
իրբեւ ճանաչուած հեղինակութիւն եւ «րարունի», որ երեւում է իր թողած
Յիշատակագրութեան մէջ ինքնաձեռնագրման կարգի հետեւեալ արտայայտու-
թիւնից՝ «Յետինս ի բանասիրաց», որպիսի կիրառութիւնը գտնում ենք
Գլաճորի համալսարանում միայն Եսայի Նչեցու եւ Դաւիթ Սասնեցու թողած
գրութիւններում։ Մործորի վանքում Գլաճորի համալսարանի նախկին սան եւ
այալ դասախօս Յովհաննէս Երզնկացու (Մործորեցու) ձեռքով թարգմանուած
«Յաղագս Եւթն խորհրդոց եկեղեցւոյ թովմայի Ազուինացւոյ» աշխատութիւնն
ստացողը եղել է Տիրատուրը, որն իր ձեռքով գրել է. «Ես նուաստս եւ յետինս ի
բանասիրաց Տիրատուր րարունի, ստացա զտառս զայս բազում աշխատու-
թեամբ, որ էր ժողովեալ ի հոգեկիր եւ յիմաստուն վարդապետէ Ֆրա Թումա
կոչեցեալ, եւ ետու զսա գրել ի հալալ արդեանց, ի յիշատակ անձին իմոյ եւ
ծնողաց մերոց եւ ամենայն արեան մերձաւորաց...»²⁹։

Իսկ 1337 թուականից մեզ հասած գրչագրերի Յիշատակագրութիւններում
Տիրատուրը ճանաչուած է իրբեւ «մեծ րարունապետ» եւ յիշում է Եսայի Նչեցու
հետ միասին, «առ ոտս» որի «բազում ժամանակս» սովորելու են եկել տարբեր
տեղերից ուսումնականներ. «...Յիշեսլիք զանարժան եւ նուաստ Աւագտէր
սպասաւոր բանի, - կարդում ենք մի Յիշատակարանում, - որ անուամբ միայն եմ
վարդապետ եւ ոչ ելով զարդի/ւ/նական, որով տեսական արիւնի, որ բազում

27 ԺԳ գրքի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 262։

28 Անդ, էջ 60։

29 Անդ, էջ 174։

ժամանակ աշխատեցայ առ ոտս մեծ բարունապետացն Յեսայի եւ Տիր/ատր/ոյ...»³⁰: Այստեղից հետեւում է, որ բարունապետ եւ Եսայի Նչեցու անմիջական տեղակալ՝ «պրոռոկտոր» Գաբրիէլ Սասնեցուն (որը վախճանուել էր 1329 թուականից քիչ առաջ), փոխարինել էր Տիրատուր բարունապետը:

Այս ուսուցչապետից մեզ է հասել քարոզների մի ժողովածու, որ նախատեսուած է եղել ուսումնական նպատակների համար. ժամանակակիցների կողմից Տիրատուր բարունապետը դրուատուել է իբրեւ «բանիբուն», «ամենիմաստ վարդապետ», «հայոց փիլիսոփայ». նրա մատենագրական աշխատութիւնը գրչագրերում վերնագրուած է հետեւեալ բնորոշ խորագրով. «Քարոզգիրք... արարեալ է եւ շարադրեալ Տիրատուր բանիբուն եւ ամենիմաստ վարդապետի եւ փիլիսոփայի Հայոց... յօգուտ ուսումնասիրաց մանկանց»³¹:

Յաջորդ տարուց, ինչպէս եւ 1342 թուականից մեզ հասած Յիշատակագրութիւններից երեւում է, Տիրատուր բարունապետը արդէն պաշտօնավարում է Վայոց ձորում գտնուող Հերմոնի վանքում: Այդ նշանակում է, որ Գլաձորի համալսարանի անհետացումից յետոյ, Տիրատուր ուսուցչապետը շարունակել է ուսումնագիտական իր գործունէութիւնը Հերմոնի վանքում: Եսայի Նչեցու վերջին տարիներին եւ մանաւանդ նրա մահուանից առժամանակ յետոյ Տիրատուր բարունապետը ճանաչուած է նաեւ իբրեւ «ընդհանուր հայկազեանս սեռի վարժապետ». համեմատել «.../Գծագրեցաւ/ ի նահանգիս Վայոցձոր, ի վանս Հերմոնի, ընդ հովանեաւ սրբոյն Գրիգորի... յիշխանութեան եւ ի տէրութեան տեղոյ մեծ եւ բարեպաշտ իշխանին Բուրթէլի, եւ զաւակաց նորին՝ Պէշքենի եւ Իւան/է/ի, եւ ի վարժապետութեան ընդհանուր հայկազեանս սեռի երջանկի մեծի եւ երիցս երանեալ հոգևորի Տիրատուր առձայնելոյ, առ որ կամք դեզերեալ ի վարժս կրթութեան... որպէս զաւակ առ ծնող, որ սփոփէ զկեանս մեր՝ ըստ հոգևոյ եւ ըստ մարմնոյ»³²:

Վերջին Յիշատակագրութիւնը Տիրատուրի մասին 1348 թուականից է, որից յետոյ նրա ճակատագրի մասին ձեռագրական աղբիւրները լուծւում են: Հերմոնի վանքում արտագրուած Գրիգոր Նարեկացու «Մատեան ողբերգութեան» գրչագրի Յիշատակարանում ասուած է. «Գրեցաւ աստուածային եւ հոգեբուխ մատեանս ի փառս սուրբ Երրորդութեանն եւ մի աստուածութեանն՝ հար եւ որդւոյ եւ սուրբ հոգւոյն, ի նահանգիս Սիւնեաց, ի Զորս Վայոց, ի վանս Հերմոնի, ընդ հովանեաւ սուրբ քաւարանիս Գրիգորի, առ ոտս մեծ վարժապետիս Տիրատուր կոչեցեալ, կամօք եւ ձեռնադրութեամբ սորիմ, ձեռամբ Մովսէս կրաւնաւորի...»³³:

Սրանով էլ աւարտուում է, ըստ մեզ հասած մատենագրական տեղեկութիւնների, Գլաձորի համալսարանի բարունապետների շարքը:

Բ. ԲԱՐՈՒՆԱՊԵՏ

Եթէ միայն բարունապետները ոչ պակաս քան ինն են եղել Գլաձորի համալսարանում, ապա «բարունիները» (իմա՝ «դասախօսները»), բնականաբար, առնուազն մի քանի անգամ աւելի շատ պէտք է լինէին: Բացի դրանից, բարունապետների մասին եղած վկայութիւնները քննութեան առնելիս

տեսանք, որ ուսուցչապետների մեծ մասը նախքան բարունապետ դառնալը առժամանակ եղել են «բարունիներ» Գլաձորի համալսարանում: Այդ այդպէս լինելով հանդերձ, ասենք, սակայն, որ ձեռագրական աղբիւրներում, տարաբախտաբար, քչերի անուններն են պահպանուած իբրեւ «սպասաւոր բանի» վարդապետներ կամ «բարունիներ»: Յամենայն դէպս, վկայակոչենք նրանց մասին եղած Յիշատակագրութիւնները՝ թէկուզ եւ նախօրօք ձեռնպահ լինելով այն մտքից, որ դրանցով էլ սպառուում է Գլաձորի համալսարանի դասախօսական կազմի ամբողջութիւնը:

Իբրեւ կարեւոր հանգամանք պիտի նշել, որ բոլոր բարունապետներն ու բոլոր բարունիները միաժամանակ Գլաձորի համալսարանի բոլոր ուսումնականների բարունապետներն ու բարունիները չեն եղել, այլ նրանցից իւրաքանչիւրն ունեցել է իր սաների որոշակի խումբը, որոնց հետ պարապելիս է եղել այս կամ այն բարունապետն ու բարունին: Այդ պատճառով էլ շատ յաճախ գրչագրերում հանդիպում ենք «վարդապետս իմոյ», «սնուցանողն իմոյ», «հոգեւոր հայրն իմոյ» եւ այլ արտայայտութիւնների, որոնցում նշուում է կոնկրետ երախտաւոր ուսուցչի կամ ուսուցչապետի անունը: Այս իրողութիւնը թոյլ է տալիս մեզ եզրակացնելու, որ դա պայմանաւորուած է եղել Գլաձորի համալսարանում մասնագիտական բաժինների (ժամանակակից տերմինաբանութեամբ՝ «Ֆակուլտետներ») առկայութեամբ ու տարբեր առարկաների դասաւանդման հմտացմամբ՝ բարունիների ու բարունապետների կողմից, այլապէս անհասկանալի ու անբացատրելի կը մնար, թէ ինչու՞ իւրաքանչիւր բարունապետ կամ բարունի ունէր իր «հոգեւոր մանկունքը», իր «սնուցած զաւակները» որոշակի խումբը եւ չեն դիտուում բոլոր ուսուցչապետներն ու ուսուցիչները որպէս բոլոր ուսումնականների «հոգեւոր հայրեր» հաւասարապէս: Սրանցում, անշուշտ, բացառութիւն է կազմում Եսայի Նչեցին, որն իբրեւ Գլաձորի համալսարանի ռեկտորն ու ամենապատասխանատու ուսուցչապետը, բնական է, որ բոլոր ուսումնականների կողմից դիտուէր իբրեւ համընդհանուր ուսուցչապետ: Իսկ ի՞նչ առարկաներ էին դասաւանդուում Գլաձորի համալսարանում՝ առաւել հանգամանօրէն կը մեկնաբանուեն այդ եւ այլ յարակից հարցերը մեր յետագայ շարադրանքում:

Ի դէպ՝ նշուած հանգամանքը բնորոշ է ոչ միայն հայ իրականութեան՝ Գլաձորի համալսարանի համար, այլեւ՝ եւրոպական համալսարանների. ինչպէս նշում է Քոլումպիա համալսարանի Փրոֆ. Պաուլ Մոնրոյէն, «13 կամ 14 տարեկան պատանին, որն ուզում է սովորել «Եօթն Ազատ Արուեստներ» կամ ուսուցիչ դառնալ, համալսարան ընդունուելիս, նրան կցում են մի դասախօսի, որը առժամանակ պատասխանատու է լինում նրա ուսումնառութեան եւ ամէն ինչի համար»³⁴:

1. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՐԶՆԿԱՅԻ (ԾՈՐԾՈՐԵՑԻ):— Մատենագիր է, քերական մեկնիչ, թարգմանիչ, ուսուցչապետ եւ հասարակական գործիչ Յովհաննէս Երզնկացի կրտսերը, որը ձեռագրական աղբիւրներում առաւելաբար յայտնի է իբրեւ Յովհաննէս Ծործորեցի³⁵:

Նա իր փայլուն ուսումնառութիւնը իրականացրել է Գլաձորի համալսարանում:

30 Անդ, էջ 294:

31 Արտ. Արթ. Սիւրբեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Հայկ. Գր. Քառասուն Մանկունք Եկեղեցւոյ... 1935, էջ 372:

32 ՓՒ գրքի ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 303-304:

33 Անդ, էջ 378:

34 Տե՛ս Paul Monroe, նշուած աշխատ., էջ 143:

35 Այստեղ չենք անդրադառնում, կրկնութիւնից խուսափելու համար, բանասիրութեան մէջ աւագ եւ կրտսեր համանուն երկու Երզնկացիների՝ Պրուզի եւ Ծործորեցու շփոթման, նոյնացման, ինչպէս եւ սահմանադատման պատմութեան հարցին, քանի որ արդէն առիթն ունեցել ենք մեր խօսքն ասելու հանգամանօրէն ինչպէս «Եսայի Նչեցի. Վերլուծութիւն Քերականութեան»:

բանում եւ բարձրագոյնի իր գիտա-մանկավարժական որակաւորումը՝ «վարդապետական աստիճանը», ստացել մեծանուն գիտնական եւ բարունապետ Եսայի Նչեցու երախտաւորութեամբ ու, մանաւանդ, երաշխաւորմամբ:

Այս մատենագրի ծննդեան թուականը ստուգապէս հաղորդուած չէ ձեռագրական վկայութիւններում, ուստի եւ այն հնարաւոր է որոշել միայն մօտաւոր ճշգրտութեամբ՝ կռուան ունենալով նրա Գլաճորի համալսարանի իր ուսումնառութեան տարիները: Բնականաբար՝ նրա կենսագրութեան³⁶ վերաբերեալ ձեռագրական վկայութիւններ չեն հանդիպում նախազրաձորեան ժամանակաշրջանում, իսկ «Յովհաննէս Երզնկացի» յիշատակումներն էլ գերազանցապէս ակնարկում են համանուն աւագ մատենագրին, որը բնորոշուում է աղբիւրներում նաեւ «Պլուզ», «Քաղցրիկ», «Մաշաճին» մակդիրներով:

Զեռագրական աղբիւրներում յիշատակութիւններ են առկայ Յովհաննէս Երզնկացի կրտսերի Գլաճորի համալսարանում գտնուելու մասին դեռեւս 1298 թուականից: Համալսարանական իր ուսումնառութեան մասին առաջին անգամ հաւաստում է ինքը՝ Յովհաննէս Երզնկացին, նշելով «մեծ բարունապետ» Եսայի Նչեցուն իր ունկնդրելը որպէս «աշակերտ բանի», դեռեւս 1298 թուականին ընդօրինակած «Պիտոյից գրքում» թողած Յիշատակարանում³⁷. «Ի թուականիս ԶԽԷ (1298) գրեցաւ սա ի գաւառիս կոչեցեալ Վայոց ձոր, ի վանս Գլաճոր, ընդ հովանեաւ սուրբ նախավկայիս, ի վարժապետութեան Եսայեայ առն հեզոյ եւ խաղաղարարի, մեծի բարունապետին Նչեցոյ ձեռամբ յոգնամեղ ծառայիս Յովհաննիսի աշակերտի բանի»³⁸: Այս ինքնավկայութիւնը «աշակերտ բանի» բանաձեւմամբ՝ աներկրայօրէն յուշում է եւ ընդգծում միաժամանակ Յովհաննէսի դեռեւս իբրեւ ուսումնականի համագամակը: Նոյն տարին նա «լուսազարդեալ» Աւետարան է գրչագրում գարձեալ Գլաճորի համալսարանում՝ իրեն ընդթափազելով իբրեւ «քահանայի»․ «...Բայց գրեցաւ լուսազարդեալ Աւետարանս ի մերս թիւ ԶԽԷ (1298) ձեռամբ Յովհաննէս անարժան Բախանայի,

թեան» (Երեւան, 1966, Առաջարան, էջ 24-25, ծան. 35), այնպէս էլ «Յովհաննէս Երզնկացի-Հաւաքումն Մեկնութեան Քերականի», Լոս Անճելըս, 1983, Առաջարան, էջ 17-25) երկասիրութիւններում:

36 Ի զպ, իրաւացի է անշուշտ Փրոֆ. Լ. Պաշիկեանը, երբ նշում է, որ Յովհաննէս Մործորեցու կենսագրութեան գիտական ուրուագծմանը լուրջ ձեռնարկումներ չեն եղել. «Անհամատար քիչ աշխատանք է կատարուած Մործորեցի Յովհաննէսի կենսագրութեան եւ գիտա-մանկավարժական գործունէութեան կարեւոր դրուագների բացայայտման ուղղութեամբ» (տե՛ս նրա «Արտագի հայկական իշխանութիւնը եւ Մործորի դպրոցը» ծաւալուն յօդուածը, «Բանբեր Մատենագրարանի», No. 11, 1973, էջ 174): Բայց նկատենք, որ ինքն էլ Յովհաննէս Մործորեցուն նուիրած հատուածում կանգ է առել գերազանցապէս նրա մատենագրական վաստակի բնութագրման վրայ (համեմատի՛ր՝ էջ 173-204):

37 Այս յիշատակարանային վկայութիւնը, քաղուածքի համառոտմամբ, առաջին անգամ Լ. Պաշիկեանը գիտական շրջանառութեան դրեց Յովհաննէս Երզնկացի կրտսերի նկատմամբ՝ նրա մասին բանասէրներին յայտնի տեղեկութիւնը չորս տարով շարժելով դէպի ետ (տե՛ս «Բանբեր Մատենագրարանի», No. 11, էջ 175): Այսպէս, Յ. Քիւրտեանը գրում է. «Յովհաննէսին առաջին անգամ կը հանդիպինք 1302-ին, էջմիածնայ նոր ժողովածուի թիւ 1844-ին, որ ներառէ Լամբրոնացի Մազմուսայ Մեկնութեան օրինակ մըն է Եսայի Նչեցոյ համար գրուած...» («Երկրա եւ Եկեղեց գաւառ», Վենետիկ, 1953, էջ 236-37): Ա. Սրապեանը նշում է. «Բողոքովին ա՛յլ է Մործորեցի Յովհաննէս Երզնկացու կեանքն ու գործունէութիւնը: Նրա մասին մեզ յայտնի առաջին տուեալը վերաբերում է 1302 թուականին («Յովհաննէս Երզնկացի», Երեւան, 1958, էջ 31): Կենսագրական փաստի իմացութեան այս սահմանափակութիւնը հետեւանք է անշուշտ ժԳ դարի Յիշատակարանների ոչ-լրիւ հրատարակման:

38 Մաշտոցի անուան Մատենագրարան, ձեռ. 6273 («Յիշատակարանը կամ Նշխարք պատմութեան հայոց հաւաքեալ ի մի յոգնաջան աշխատութեամբ նուստա Ղեւոնդ Մ. Վարդապետի Տոպիցոյ, Վարազայ վանաց միաբանի, 1878թ»), էջ 100:

ի խնդրոյ Տիրատուր քահանայի. եւ խոշորութեան եւ սխալանաց մի՛ մեղադրէք...»³⁹:

Յատկանշական է, որ նկարագրելով մոնղոլների («ազգն նետողաց») ներխուժմամբ ստեղծուած արհաւիրաց իրադրութիւնը երկրում իր մղձաւանջային հետեւանքներով՝ հայ ժողովրդի համար փրկութիւն է խնդրում «ամենակարողից» թէ՛ նրա հոգու եւ թէ՛, մանաւանդ, մարմնի համար՝ թախանձագին աղերսելով նաեւ նրա գոյատեւման կենսական կարեւորութիւնը: Նոյն Յիշատականում գրչութեան արուեստի նկատմամբ հնարաւոր մեղանշումներ թող տուած լինելու դէպքում ներողամտութիւն է հայցում Յովհաննէս Երզնկացին՝ «հիմնաւորելով» իր այդ աղերսանքը հայրենիքի ճակատագրով տոչորուող հայրենասէրի հետեւեալ սրտառուչ խօսքերով. «...Քանզի էր ժամանակ չար եւ դառն, եւ տիրեալ էին աշխարհին ազգն նետողաց, եւ ազգի խառնիճաղանճ պարսից թուրքաց իսմայէլականաց, եւ ոչ գոյր յոյս կամ տեղի ապաստանի քրիստոնէից. բայց միայն յոյսն Քրիստոս է. նա արասցէ իրաւունս գրկելոց, եւ դարձուցէ զգերութիւն եւ գտառապանս ազգիս մերոյ, եւ արասցէ այց իւրում ժողովուրդեան, եւ փրկեսցէ ի վտանգից հոգւոյ եւ մարմնոյ»⁴⁰: Այս տողերը դեռ վաղ հասակից ընդթափազում են անշուշտ մեր ուսումնականին՝ ամենապայծառ կողմերով:

Ինչպէս քիչ յետոյ կը տեսնենք Յովհաննէս Երզնկացու բարձրագոյն կրթութեան ընթացքին հետեւելիս, 1302 թուականից Յիշատակարանային վկայութիւն ունենք իր ուսումնակիցներից Մկրտիչ գրչի կողմից այն մասին, որ Երզնկացին արդէն «սպասաւոր բանի» է եւ «մերձ ի կատարելութիւն», այսինքն՝ պատրաստուած է «վարդապետական աստիճան» ստանալու⁴¹: Եւ իրօք, յաջորդ տարուանից ձեռագրական վկայութիւն է պահպանուած, որում աներկրայաբար հաւաստուում է, որ Երզնկացին արդէն վարդապետ է Գլաճորի համալսարանում, եւ իբրեւ մանկավարժ-ուսուցիչ յանձնարարութիւններ է տուել իր սանին Զեռագիր գրչագրելու⁴²:

Վաւերական այս փաստերից բխում է հետեւեալ եզրակացութիւնը. այնքանով, որքանով բարձրագոյն ուսումնառութեան թեւակոխումը Գլաճորի համալսարանում ընդհանրապէս նախատեսուում էր 13-14 տարեկանից, երբ այդ հասակում յաճախողներն արդէն իսկ բոլորած էին լինում նախընթաց՝ «քահանայական» ուսումնառութիւնը, իսկ համալսարանական կրթութիւնը տեւում էր շուրջ եօթ-ութ տարի, նշանակում է, որ Յովհաննէս Երզնկացի կրտսերը առաջին անգամ ոտք է դրել Գլաճորի համալսարան 1296 թուականին (1303-7=1296), հետեւաբար նրա ծնունդը պէտք է համարել մօտաւորապէս 1296-14=1282 կամ 1283 թուականին⁴³:

Հարկ է նշել, որ այս մատենագրի ծննդավայրը ընդհանրապէս կասկած չի յարուցել՝ տեղանուամբ իբրեւ «մականուն» ծառայող որոշեալի (այն է՝ «Եր-

39 Անդ:

40 Անդ:

41 ԺԳ դարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 5-6:

42 Տե՛ս Մաշտոցի անուան Մատենագրարան, ձեռ. 6558, Թ. 637ր:

43 Զաչուած այն ուսումնասիրողներին, որոնք շփոթելով աւագ եւ կրտսեր համանուն Երզնկացիներին, երկուսի էլ ծննդեան տարեթիւը համարել են 1250 թուականը (տե՛ս Գ. Զարպ-Յուլիից հայրենաց հայոց, հատ. Բ, տպ. 2-րդ, Վենետիկ, 1886, էջ 132, Ղ. Ալիշան, համալիան, Հայկական հին դպրութիւն (Գ-ԺԳ դարեր), Վենետիկ, 1886, էջ 414 եւ ուրիշներ), վեր-ջին հետազոտողներից (որոնք թէեւ յստակ սահմանադատում են համանուն այս մատենագիր-ական թուականները) (տե՛ս նրա նշուած աշխատ., «Բանբեր Մատենագրարանի», No. 11, էջ 176):

զընկացի») ուղղակի ցուցումով: Բացի այդ, նա եւս վկայութիւն է թողել աներկմիտ հաւաստմամբ իր ծննդավայրի մասին. իմաստասիրական-խրատարանական, կանոնական, քարոզչական-դաւանարանական, աստուածաբանական-մեկնարանական երկերի խայտարղէտ մի ժողովածու ընդօրինակելիս, դեռեւս 1314 թուականին Յովհաննէս կրտսերն իր մասին յիշատակագրում է. «Եւ զվերջացեալս ի բարեաց գործոց՝ զտարտամ գրիչս՝ զՅոհանն, ծանօթ բանի եւ տեղեալ Եզնկացի...»⁴⁴:

Բանասիրութեան մէջ, սակայն, վարկած է առաջ քաշուել նաեւ այն մասին, որ իբր մեր այս մատենագիրը ծնուած է եղել Երզնկայի Պարկանց գիւղում, ուստի եւ յորջորջուել է թէ՛ իբրեւ Յովհաննէս Պարկանցցի եւ թէ՛ իբրեւ Յովհաննէս Երզնկացի: Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան մատենադարանի համար 2019 Ձեռագրում պարփակուած Յիշատակագրութիւնների թիւր քննութեամբ հայագէտ Յ. Քիւրտեանը այնպէս է մեկնաբանել, որ Յովհաննէսը, իբր թէ, նախքան Գլաճորի համալսարան մեկնելը, իր կրթութիւնը ձեռք է բերել Գէորգ Սկեւոցի կամ Լամբրոնացի ուսուցչապետի մօտ եւ նոյնիսկ «վարդապետ օծուել» նրանից: Այս առնչութեամբ բանասէրը «Բազմավէպ»-ի 1954 թուի համարում, իբրեւ իր քննութեան եզրակացութիւն, գրում է. «...Յովհ. Պարկանցցի-Երզնկացին՝ աս կը նոյնացնեմ նոյն Յովհ. Երզնկացի-Մործորեցիի հետ...»⁴⁵: Այնուհետեւ. «Հաւանարար Յով. արեղայ Պարկանցցի-Երզնկացի-Մործորեցի իր նախնական կրթութիւնը ստացած է՝ Գէորգ Լամբրոնացիի մօտ, Արեւելեան Հայաստանի մէջ վաճառ մը: Անկէ ուսած է գրչութիւն եւ հաւանարար ստացած է նաեւ վարդապետական գաւազան»⁴⁶: Եւ կամ՝ «Ինծի համար տարակոյս չի մնար որ այս Գէորգը նոյն է մեր վերի թուղթերուն Գէորգին (իմա՝ Գէորգ Լամբրոնացուն — Լ.Ս.), որուն բազմաթիւ աշակերտներուն շարքին մէջ եղած ըլլալու է նաեւ Յով. Պարկանցցի իբր արեղայ եւ հաւանարար ալ անկէ վարդապետ օծուած»⁴⁷: Այս ենթադրութիւնները, հարկ է արձանագրել, տարաբախտաբար մատենագրական տուեալների սխալ համադրումով է կատարուած, մանաւանդ որ անյարիրութիւնները նրանցում չափազանց ակնբախ են:

Առաջին անյարիր մատենագրական տուեալն այն է, որ «ձեռագրիս մէջ կը հանդիպինք Յովհաննէս Երզնկացիի մը, որ ինքզինքը զատորոշելու համար ուրիշ համանուն Երզնկացիներէ, կը կոչէ «Յովհաննէս Երզնկացի որոյ գիւղն Պարկանց կոչի» կամ «զՅոհաննէս Պարկանցցի»⁴⁸: Յիշատակագրային այս պնդումը, սակայն, հերքում է Գլաճորի համալսարանի սաներից Մկրտիչ գրչի վկայութեամբ, երբ նա Յովհաննէս Երզնկացուն համարում է ոչ թէ Երզնկայի գիւղից (իմա՝ «Պարկանց»), այլ՝ բուն իսկ Երզնկա քաղաքից: Նա այդպէս էլ յիշատակագրում է. «...Ձեռամբ առն իմաստնոյ եւ ճարտարի... Յովհաննէս անուն, որ էր ի հոչակաւոր քաղաքէն Եզնկայ կոչեցեալ»⁴⁹:

Երկրորդ՝ Յ. Քիւրտեանը կարծում է, որ Ձեռագիրը ընդօրինակուել է 1300 թուականին, իսկ ուսուցչապետ Գէորգ Լամբրոնացին գլխաւորում էր Սկեւոցի ուսումնագիտական կենտրոնը մինչեւ 1301 թուականը, երբ իր մահկանացուն է

44 Ք.Գ. Գարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 111:

45 Յ. Քիւրտեան, Յովհաննէս Երզնկացի-Մործորեցի (նորագիւտ նիւթեր Ս. Ղազարու մէկ նոր ձեռագրէն), «Բազմավէպ», 1954, էջ 245: Ընդգծումը իմն է — Լ.Ս.:

46 Անդ, ընդգծումը իմն է:

47 Անդ, ընդգծումը իմն է:

48 Անդ, էջ 244:

49 Ք.Գ. Գարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 5-6:

կնքում: Սակայն Յովհաննէս Երզնկացի կրտսերը դեռեւս նոյնիսկ 1302 թուականին «վարդապետ» չէր ճանաչուած եւ բոլոր իր Յիշատակագրութիւններում էլ, ինչպէս շարադրանքի ընթացքում կը տեսնենք, Պարկանցցի լինելու մասին ո՛չ մի հաւաստում չի արուած, իրաւացի հիմքով նկատում է Փրոֆ. Լ. Խաչիկեանը եւ մերժում այդ վարկածը⁵⁰: Քիւրտեանի բերած Յիշատակագրային վկայութիւններից պարզապէս հետեւում է, որ մեր մատենագրի ապրած ժամանակաշրջանում եղել է նաեւ մի աննշան համանուն գրիչ եւս, որը եւ իրեն կոչել է երկրորդաբար նաեւ Պարկանցցի՝ միւս համանուն Երզնկացի մատենագիրներից, ամենայն հաւանականութեամբ, սահմանազատուելու համար, ընդորոշում ձեռագրական ընդօրինակութիւններում յայտնի մնալով թերեւս միակ այդ Ձեռագրի իր ընդօրինակումով: Այս գրիչը, պէտք է ասել, բացի նշուած փաստից, չի շփոթուել աւագ եւ կրտսեր Երզնկացիների հետ բանասիրութեան մէջ:

Ուսումնառութիւնը Գլաճորի համալսարանում Յովհաննէս Երզնկացի կրտսերի ընթացել է բեղմնաւոր արդիւնաւէտութեամբ:

Ապագայ այս մատենագրի մասին, իբրեւ համալսարանական ուսանողի, երրորդ տեղեկութիւնը, ինչպէս վերը ասուեց, հաղորդում է Գլաճորի համալսարանի սաներից եւ ուսումնակիցներից Մկրտիչը, որից իմանում ենք, որ 1302 թուականին Երզնկացին հմտացել է ամբողջ Աստուածաշնչին՝ իր չորս կտակարաններով, համարեա աւարտել է համալսարանական ուսումնառութիւնը՝ «գործնական» եւ «տեսական» գիտութիւնների, այլ կերպ ասած՝ «Եօթ Ազատ Արուեստների» հմտացմամբ ու տիրապետմամբ, իմաստասիրութեան ու բանասիրութեան ոլորտների ընդգրկմամբ⁵¹, այդ իսկ պատճառով ստացել է «սպասաւոր բանի» կոչումը, ճանաչուել որպէս «իմաստուն եւ ճարտար» ուսումնական: Ըստ յիշատակագրի վկայութեան, Եսայի Նչեցին նախապէս Յովհաննէս Երզնկացուն եւ վարդան կիրիկեցուն պատուիրել է «Մեկնութիւն Սաղմոսաց Ներսիսի Լամբրոնացոյ» աշխատութիւնը գրչագրելու, եւ երբ նրանք արգելադրեցին հանգամանքների բերումով կիսատ են թողնում, Նչեցին խնդրում է, որ Մկրտիչ գրիչն աւարտի հասցնի այն: Վերջինս, գրուատալից խօսքերով բնութագրելով Յովհաննէս Երզնկացի կրտսերին, յիշատակագրում է. «Ձեռամբ ուրումն արբազան քաղաքայի՝ առն իմաստնոյ եւ ճարտարի, որ էր ամենայն Աստուածաշունչ կտակարանաւմ վարժեալ՝ սպասաւոր գոյով բանի, մերձ ի կատարելութիւն Յովհաննէս անուն, որ էր ի հոչակաւոր քաղաքէն Եզնկայ կոչեցեալ...»⁵²: Սոյն վկայութիւնից միանգամայն ակնբախ է դառնում, որ մինչեւ 1302 թուականը, որքան էլ որոշ հեղինակութիւն է ձեռք բերել Երզնկացին Գլաճորի համալսարանում, բայց դեռ «բահանայ» վիճակում է եղել այն ժամանակ եւ դեռեւս չի ստացել «վարդապետական գաւազան», դրա համար էլ ասում է՝ «մերձ ի կատարելութիւն» էր նա: Այստեղից հետեւութիւն՝ նրա բարձրագոյն ուսումնառութեան շրջանը համարեա թէ իր լրումին էր հասել 1302 թուականին:

Եւ ահա յաջորդ տարում՝ 1303 թուականին, Յովհաննէս Երզնկացուն տեսնում ենք արդէն իբրեւ վարդապետ եւ ուսուցիչ. Գլաճորի համալսարանի սաներից մի այլ գրիչ, «Լուծմունք նուրբ գրեանց Յակոբայ կաթողիկոսի»

50 Տե՛ս նշուած աշխատ., «Բանբեր Մատենադարանի», No. 11, էջ 174:

51 Տե՛ս մեր աշխատութիւնը՝ «Գլաճորի համալսարանը հայ մանկավարժական մտքի զարգացման մէջ», Երեւան, 1973, էջ 98-125:

52 Ք.Գ. Գարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 5-6:

մատենագիտական աշխատութիւնը ընդօրինակելիս վկայում է, որ արդէն վարդապետ Յովհաննէս Երզնկացին հարկադրել է իրեն, թերեւս իր ծուլութիւնը յաղթահարելու համար, ինչպէս խոստովանում է գրիչը, ձեռնարկել այդ աշխատանքը: Այս առթիւ հեղինակուած Յիշատակարանում գրիչը բարձր է գնահատում Երզնկացու հմտութիւնը նաեւ «գրչութեան արուեստում»՝ յայտարարելով, որ Երզնկացին ամենեւին էլ իր օգնութեան կարիքը չի ունեցել, որովհետեւ «այնքան երազ էր ի գիր արուեստին»։ Ընդ որում նշուած իրողութիւնը այնքան հանրայայտ է եղել, որ այն կարող են հաստատել բոլոր նրանք, ովքեր երբեւէ չփում են ունեցել հետը. «...Ընդ նմին եւ զիմ վարդապետս՝ Յովհաննէս Երզնկայեցի, - կարդում ենք այնտեղ, - որ եւ զիս իբրեւ զստահակ ծառայ քարչ է ի վերայ երեսաց, թերեւս զերծուցէ, ի յեղզանալոյ, եւ ոչ թէ կարիս ինչ ունիլով առ այս փոտորի գիրս, գայս մի՛ ոք վարկցի, զի այնքան երազ էր ի գիր արուեստին, որ ոչ դիպաւ աւրիւնակի, եւ ճշմարտութիւն բանիս նոքա՛ վկայեմ, որք մերձ եղեալ հանդիպեցան նմայ. վասն որոյ աղաչեմ յիշել զվարդապետն իմ ի մաքրափայլ աղաթս ձեր...»⁵³:

Գլխաճորի համալսարանում, ի շարս վերը նշուած դասընթացքների իւրացման, մեր մատենագիրը ձեռք է բերում նաեւ օտար լեզուների, այն է՝ յունարէնի, լատիներէնի եւ պարսկերէնի իրազեկութիւն ու հմտութիւն, որ ակներեւ է մասամբ նաեւ նրա թարգմանչական գործունէութիւնից, եւ որի մասին խօսք կը լինի յընթացք մեր շարադրանքի: Վերջին երկու լեզուները՝ լատիներէնն ու պարսկերէնը, ինչպէս կը տեսնենք, խորացրեց եւ հիմնաւոր դարձրեց յետագայում, երբ ձեռնամուխ եղաւ թարգմանական աշխատանքներին:

1306 թուականին, ուսումնառական նպատակով Երզնկացի կրտսերը Ստեփանոս Սիւնեցի, Անդրէաս եւ Աթանաս եպիսկոպոսների հեղինակած Մեկնութիւնների մի ժողովածու է գրչագրում նուիրուած Յովհաննէս Աւետարանիչին, Գլխաճորի համալսարանի սաների համար՝ «ի վարժ կրթութեան երկասէր անձին բանասիրի», թողնելով միաժամանակ հետեւեալ բովանդակութեամբ Յիշատակարանը, որը բերում ենք համառոտակի. «Դարձեալ յիշեսլիք ի Քրիստոս եւ զիս՝ զտարժանեալ մեղսաներկ ոգիս՝ զնուստ Յոհ/աննէս/ Երզնկայեցի սպասաւոր բանի, որ հարեալ ցանկութեամբ սիրոյ ի փափաք սորին, գրեցի իմով իսկ տինեղձ մատամբս ի միսթարութիւն վշտացեալ հոգւոյ իմոյ, եւ ի վարժ կրթութեան երկասէր անձին բանասիրի...: Գրեցաւ ի թիւ (Հայոց) ԶԾԾ. (= 1306), ի Բանեւիկն մարտի ամսոյն»⁵⁴: Տարաբարտար, բանասէր Յ. Քիւրտեանը⁵⁵ - սոյն գրչագիրը իր Յիշատակարանի հետ միասին սխալմամբ վերագրում է Յովհաննէս Պլուզին...⁵⁶:

Այս գրչագիրը Գէորգ Երէցը ընդօրինակում է հէնց նոյն տարում, ըստ որում ի պատիւ Երզնկացու զեղագրական վարպետութեան ու հեղինակութեան, միաժամանակ ներդիր ներկայացնում է Երզնկացու տրամադրութեան տուեալ պահի ներչնչմամբ գրուած չափածոյ Յիշատարականը: Գրիչը մեծագոյն դրուատանքով ու յարգանքով յիշատակագրում է ընդօրինակութեան հիմք ծառայած գրչագրի հեղինակին՝ Յովհաննէս Երզնկացուն՝ հաւաստելով միա-

ժամանակ. «Գիտութի՛ւն լիցի աստուածարեալ եւ վսամագարդ որդեացդ՝ զեղեցկազան եւ քաղցրապտուղ սրբոյ Աւետարանիս Յովհաննու Մեկնութեանս պատահողացդ, զի գայս գրոցս զուսաւոր մեկնիչս օրինակն որ եղաք եւ գրեցաք զսա էր գրեալ Յոհաննու վարդապետին Երզնկայեցոյն ԶԾԾ (= 1306) Բ-վիմ, զոր եղաք գաղափար եւ փոխարկեցաք: Վասնորոյ սակս յիշատակելոյ նորին Յոհաննու վարդապետին եղաք գգրեալ Յիշատակարան նորին գոտանաւորն, որպէսզի յիշեսցի եւ նա եւս ընդ մեծին նաւայի բազմաշխատ եզնաւորի եւ ուղղափառ վարդապետի ասորոց, սորին մեկնչի»⁵⁷:

Ահա այս չափածոյ Յիշատակարանում կայ նաեւ ինքնակենսագրական մի փաստ, որ վերաբերելով Գլխաճորի համալսարանի ուսումնառութեան ընդհանուր բնութագրին ու գնահատականին, կարեւորում է առաւել քան երբեք.

«...Զի յայս տեղիքս յորում էի էր դպրութիւն հրաշալի. եւ ես կարօտ յայսմ տառի, Զի յիւր տեղին սա հասանի, Շտապեցայ յաւէտ կարի, Բայց իւր տեղոջն ոչ հասուցի»...⁵⁸:

Նորաւարտ համալսարանական ուսումնառութեան շուրջը այստեղ, ինչպէս նկատելի է, ղեռնու թարմ է. հետեւաբար այս առումով եւս բացառում է նրա հեղինակի վերագրումը համանուն աւագ մատենագիր Երզնկացուն՝ Պլուզին, որը առաւել քան մէկ տասնամեակ առաջ արդէն իսկ հրաժեշտ էր տուել կեանքին: Ինչպէս յայտնի է՝ սխալը նաեւ այլ սխալ է բերում իր հետ. Յ. Քիւրտեանը, մի անգամ կարծելով, թէ գրչագրի «հեղինակը» Պլուզն է, բնականաբար՝ «դպրութիւն հրաշալի» փառաբանուած ուսումնագիտական կենսականաբար՝ «գրչագրի» համարում ընդունել Սեպուհ լեռան կողմերում գտնուող բնակարանները, ուր եւ իր մասնակի կրթութիւնն էր ձեռք բերել Յովհաննէս մենարանները, ուր եւ իր մասնակի կրթութիւնն էր ձեռք բերել Յովհաննէս Երզնկացի Պլուզը. «Լաւ կը պատշաճի Սեպուհի մենարաններուն այն ատենուան Երզնկացի Պլուզը. «Լաւ կը պատշաճի Սեպուհի մենարաններուն այն ատենուան վիճակին (իմա՝ «զի յայս տեղիքս յորում էի, էր դպրութիւն հրաշալի» խօսքերը — Լ. Խ.)», ուր բազմաթիւ բարունիք, մենակեացներ, գրիչներ, վարդապետներ գրեթէ «ոսկեղարեան» գործունէութեան մը մէջ էին»⁵⁹: Բայց չէ՛ որ, եթէ «պատշաճութեամբ» առաջնորդուելու լինենք, սպա հազիւ թէ նշուած ժամանակաշրջանում հայ իրականութեան մէջ առաւել «հրաշալի դպրութիւն» ունեցող ուսումնագիտական կենտրոն լինէր, քան Գլխաճորի համալսարանը, որը եւ Յիշատակարանի հեղինակի կենսագրական փաստով էլ աներկբայելի է:

Նոյն չափածոյ Յիշատակարանում, ինքնարուխ խոստովանութեամբ ակնարկում է, թէ ինչքան գրասէր եւ ընթերցասէր ուսումնական է եղել ինքը՝ Յովհաննէս Երզնկացի կրտսերը.

«...Ես՝ Յով (հաննէս) աղքատ ոգի, Տառապանօք թանձրագունի, Կարօտութեամբ անպատմելի, Այլ աղաչեմ զբարունքդ բարի, Յիշման առնէք զիս արժանի: Սակայն փափաք յոյժ տեմչալի,

53 Մատոցի անուան Մատենագրան, ձեռ. 6558, թ. 637բ:

54 Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Դ, էջ 65:

55 Ի զէպ, Յ. Քիւրտեանը առաջին հայագէտն է, որ ծաւալուն մանրամասնութեամբ անդրադարձել է երկու համանուն Երզնկացիների սահմանադատման եւ նրանց մատենագրական վաստակի որոշման բանասիրական արդիւնաւէտ ու ճիշդ ուղղութեամբ կատարուած աշխատանքներին:

56 Յ. Քիւրտեան, Երիզա եւ Եկեղեցաց գաւառ, էջ 190-91:

57 Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Դ, էջ 65:

58 Անդ:

59 Յ. Քիւրտեան, Երիզա եւ Եկեղեցաց գաւառ, էջ 191:

Եւ Խոսրժանք անբըննի
Ձիս յորդորեաց յայս գործ իրի՝
Առ ի շարել զսա ի քարտի...»⁶⁰:

Յետագայում անյայտ մի յիշատակագիր, որը, սակայն, անձամբ աշակերտել է Մործորի ուսումնագիտական կենտրոնում արդէն «բարունապետ» դարձած Յովհաննէս Երզնկացուն, «համապարփակ» գիտութեամբ հարստացած է համարում իր ուսուցչապետին նաեւ այն պատճառով, որ վերջինիս ուսումնա-
նութիւնը իրացուել է, հասկանալի է, Գլխավոր համալսարանում՝ «ի ձեռն վար-
ժից կրթութեան», որոնք իրօք հռչակուած էին գիտական մեծ հեղինակու-
թեամբ. «Քանզի թէպէտ մասն էր ինքն (իմա՝ Երզնկացի կրտսերը — Լ. Պ.)
բոլորին, սակայն զհանուրցն եւ զմասանցն ստացաւ գիտութիւն, ի ձեռն վար-
ժից կրթութեան, եւ բնական շնորհացն աջողութեան. նաեւ առաքինի եւ հեզ
վարուց պարկեշտութեան»⁶¹:

Անտարակոյս, Յովհաննէս Երզնկացուն նկատի ունի Եսայի Նչեցին, երբ նրան բնութագրում է իրբեւ «աշխատասէր» եւ «առատամիտ» ուսումնականի, որը նաեւ «սրբազրիչի» հանգամանքով է հանդէս եկել Նչեցու իսկ հեղինակած «Մեկնութիւն Եղեկիէլի» աշխատութեան առնչութեամբ. «Նաեւ գաշխատասէր եւ գառատամիտ վարդապետն Յովհաննէս, զմեծալ որդեակն իմ ի Քրիստոս, - գրում է Նչեցին իր աշխատութեան «Վերջարանութեան» մէջ, - ի ձեռն որոյ սրբագրութիւն տառիս եղիւ, յիշեցէք բարի կամօք, զի ըստ աշխատանացն եւ զհատուցումն ընկալցի ի Տեառնէ...»⁶²: Իսկ ձեռագրական սրբագրութիւնների աշխատանքը, ինչպէս ակնբայն է գլխավորեան գրչագրերի քննութիւնից, յանձնարարում էր Գլխավոր համալսարանում ամենահմուտ աղբիւրագէտներին ու բանասէրներին, որոնք մեծ վստահութիւն պէտք է ներշնչէին իրենց ան-
տարակուսելի գիտելիքներով ու բնագրագիտական խորաբնին հմտութեամբ: Ուշագրաւ է եւ այն փաստի արձանագրումը Գլխավոր համալսարանի դպրապետի իսկ հաւատամամբ, որ Երզնկացին ոչ թէ Գէորգ Լամբրոնացուց կամ որեւէ մի այլ ուսուցչապետից է «Վարդապետ օծուել», այլ հէնց իր՝ բարունապետ Եսայի Նչեցուց, քանի որ վերջինս նրան աներկբայօրէն համարում է «զմեծալ որդեակն իմ...»⁶³:

Բազմափաստակ հայագէտ Ղ. Ալիշանը անշուշտ սխալուում է, երբ Յովհան-

60 Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Դ, էջ 65:

61 Անդ, հ. Դ, էջ 5:

62 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 1276, թ. 320ր:

63 Յ. Քիրտեանը ուշագրութիւն չի դարձրել Յիշատակագրութիւններում հանդիպող «զմեծալ որդեակն իմ» ձեռագրութեան վրայ, որը համարժէք է «սանի» կամ «աշակերտի» հոգեւոր գաւակի, այլապէս չէր գրի հետեւեալ տողերը. «Նոյն ստեղծ գիտել տամ որ ոչ մէկ տեղ կը համ-
դիպիմք Յովհաննէս Երզնկացի Մործորեցի Եսայի Նչեցույ աշակերտ ըլլալուն: Անտարակոյս չեմ ուզեր բռնի թէ աշակերտ չէր, սակայն հաստատական վկայութիւն մը չունինք...» («Ներգա
ն Եղեկեաց գաւակ», էջ 248):

Ի դէպ, հայ մշակոյթի պատմութիւնն ուսումնասիրող երախտաւորներից Գար. Յովսէփ-
հանը եւս ակնյայտօրէն շփոթում է Երզնկացի կրտսերին համանուն աւագի հետ, եւ երկուսին էլ իրբեւ մէկ անձնաւորութիւն դիտում, այդ իսկ պատճառով Յովհաննէս Երզնկացի կրտսերի էլ ուսուցչապետն է համարում ոչ թէ Եսայի Նչեցուն, որից եւ «վարդապետական» աստիճան է ստացել, այլ՝ Վարդան Արեւելցուն, որը, ինչպէս յայտնի է, վախճանուել էր շատ վաղուց՝
40 տարի տառք, զեռեւս 1269 թուականին: Այս հարցում, կարծում ենք, Գար. Յովսէփեանը
ուզողի յիշում է Մ. Չամչեանցի վրայ (տե՛ս «Պատմութիւն Հայոց», Վենետիկ, 1786, հ. Գ, էջ
271): Բայց նման փաստ իրօք վկայուել է նոյնիսկ ձեռագրական հաւատամամբ՝ միայն թէ Յով-
հաննէս Երզնկացի Պլուզի ուսումնառութեան առնչութեամբ. բնորոշում Պլուզն անձամբ հաս-
տատում է, որ ինքը եղել է «աշակերտ հոգեւոր իմ եւ սուրբ վարդապետին վարդապետ» (Մաշ-

նէս Երզնկացի կրտսերին, շփոթելով իր համանուն աւագ մատենագրի հետ, կամ հասակակից է դարձնում Գլխավոր համալսարանի դպրապետ Եսայի Նչե-
ցուն, կամ էլ նրանից... ծեր: Այս առնչութեամբ նա գրում է. «Տարիքով եթէ
(Եսայի Նչեցին — Լ. Պ.) պզտիկ այլ չէր, այլ գոնէ հասակակից պիտի ըլլար մեր
Երզնկացույն. բայց գուցէ անկէ առաջ վարդապետական պատուոյ հասած էր,
եւ այն անուանի վարժարանին գլխաւոր ըլլալով՝ թուի թէ Երզնկացին
խոնարհաբար իրեն այլ վարդապետ կամ գոնէ ուսմանց բարգաւաճող կը ցըցընէ
զնա մեծարանօք»⁶⁴:

Վերջ արդէն նշուած Յիշատակարանում, որում Երզնկացին իբրեւ «բարու-
նապետ» համարուելով՝ «զհայրն մեր հոգեւոր» է վկայուում, մեծ դրուատանքով
է բնութագրուում նրա իմացութիւնների «համապարփակութիւնը»: Թէեւ
ակնբայն է մեծարման չափազանցութիւնը՝ երախտագիտական իր զեղումով,
այնուամենայնիւ փաստը մնում է փաստ, որ Երզնկացին իր ժամանակի մակար-
դակով գիտական-իմացական զժուարանուած բարձունքներում էր գտնուում:
Յիշատակագիրը իր խորին համոզմունքն է յայտնում՝ ասելով, որ եթէ հայ
դպրութեան պատմութեան երկնակամարում այս կամ այն ուսումնականը
փայլատակել է իր մէկ կամ միւս շնորհքի ճառագումով, ապա Յովհաննէս
Երզնկացին ճառագել է իմացական ժայթքումի «համապարփակ» դրսեւոր-
մամբ...: Որքան էլ մեղմ ժպիտ կարող է առթել ժամանակակից ընթերցողին
պատկերաւոր այս համեմատութիւնը՝ ներբողական զեղումի յորդումով,
բերե՛նք յիշատակագրի այդ տողերը, որոնք, այնուամենայնիւ, ժամանակի
«մտաւորականութեան» վերաբերմունքի ու զնահատականի կոնկրէտ արտա-
յայտութիւնն են անշուշտ. «...Ձի թէպէտ եղեալ ոմանք համբաւեալ հռչակին ի
խումբս աստուածեղէն տառից, սակայն ոմն այսու եւ ոմն այնու շնորհացն
պայժառութեամբ յարգին ըստ Առաքելոյ, եւ ըստ այնմ, եւ զգովութեանն
տպրան մրցանակ, եւ կամ տանին: Իսկ նա (իմա՝ բարունապետ Յովհան
Երզնկացին — Լ. Պ.) զրովանդակն ընկալաւ իմաստ, եւ բոլորին եղիւ ընդունակ
հաննարոյ»⁶⁵: Մասնաւորելով իր խօսքը Երզնկացու բանասիրական հմտութեան
եւ գրչութեան արուեստում ունեցած բացառիկ կարողութեան ու ձիրքի նկատ-

տոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 2329, թ. 226ա):

Այսպէս, ուրեմն, խօսելով Յովհաննէս Երզնկացի-Մործորեցուն 1318 թուականին Եսայի
Նչեցու պատուիրած նշանաւոր Աւետարանի ընդօրինակման հանգամանքների մասին, Գար.
Յովսէփեանը մի շարք սխալների սպրդմամբ ծանօթագրում է. «Այս Յովհաննէս Երզնկացին
Վարդանի աշակերտն էր, մէկը մեր բազմաշխատ մատենագիրներից եւ ընտիր գրիչներից:
...Բազմաթիւ են նորա աշխատութիւնները գիտական, մատենագրական, բանաստեղծական
եւ թարգմանական ասպարիզում: Նա եղել է իւր ժամանակի բոլոր հոգեւոր կեդրոններում՝
Տփլիսից սկսած մինչեւ Հոռոմիայի հայրապետանոցը եւ Կիլիկիայի արքունիքը, ամէն տեղ
վայելելով իւր ընդունակութիւններին համապատասխան պատիւ եւ յարգանք: Այս գլխի մէջ
յաճախ առիթ կ'ունենանք յիշելու նորա անունը, որչափ կապուած է Գլխավոր հետ»: (Տե՛ս
«Պարզակեանք կամ Պոռչեանք հայոց պատմութեան մէջ», Երուսաղէմ, 1942, մասն Բ, էջ 15,
ծան. 1): Նկատաւորումը, ինչպէս տեսնում ենք, վերաբերում է բացառապէս Յովհաննէս
կրտսերին, քանի որ Յովհաննէս Երզնկացի աւագը բնաւ չի եղել Գլխավոր համալսարանում,
հետեւաբար եւ չի ունեցել որեւէ առնչութիւն ուսումնագիտական այդ բարձրագոյն կանառի
հետ:

64 Ղ. Ալիշան, Յուշիկք հայրենեաց հայոց, հ. Բ, էջ 421:

Համեմատելու նաեւ այս բանասէրի համանուն մի այլ պնդումը եւս: Երզնկացին «գի եւ
տիօք ոչ կրսեր քան զԵսայի երեւի քոյ եւ վաղու իսկ յայտնեալ բանասիրութեամբ, կամ զիւր
յոյժ մեծ ուսումնասիրութիւնն յայտնէ կրկին աշակերտութեամբն (գէր լսողութեամբ), եւ
կամ զարդարիւ մեծ արժանաւորութիւնն Եսայեայ, զոր ոչ կարեմք հաւատել ի զրուածոցն
սո մեզ հասելոց» («Միտական», էջ 131):

65 Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Դ, էջ 5:

մամբ, յիշատակագիրը վկայում է միաժամանակ. «Եթէ ըստ մտացն տեսողութեան եւ ծննդական գոյոյն ի գիւտս հնարից դարձուածոց բանից արագ էր քան զամենսնսն»⁶⁶:

Հայ գրչութեան արուեստի պատմութեան ներհուն հետազոտող Գար. Յովսէփեանը, քննելով վերը մեր յիշատակած՝ Եսայի Նչեցու պատուէրով, Կիրակոս եւ Յովհաննէս Երզնկացիների գրչութեամբ ու Թորոս Տարօնացու մանրանկարչութեամբ շքեղորէն զարդարուած Աստուածաշունչը՝ համարում է այն «Գլաճորի դպրոցի գրչութեան գլուխգործոցը»⁶⁷, ընդ որում յանգում նաեւ այն հետեւութեանը, որ Յովհաննէս Երզնկացի կրտսերը «սքանչելի գեղագիր էր միեւնոյն ժամանակ»⁶⁸:

Իսկ ճարտասանութեան արուեստում այնքան առինքող Հռետոր է եղել մեր այս մատենագիրը, որ մինչեւ անգամ փնտռուել է ամբիոններում իբրեւ «բաղձալի» բեմբասացի. «...Եւ թէ ըստ առատ եւ յորդարուղի բանին րդիտողութեան, եւ համեմ եւ խորթ ի շահ օգնութեան ի լուր լսողաց՝ ամենեցուն էր սա բաղձալի»⁶⁹:

Բացի վերը ուրուագծուած գրչագրական եւ ուսումնագիտական-մանկավարժական աշխատանքներից, Գլաճորի համալսարանում Յովհաննէս Երզնկացու ուրիշ պաշտօններ գրաւելու մասին վկայութիւններ չեն հասել մեզ⁷⁰:

Հարկ է արձանագրել, իբրեւ ամփոփում մինչեւ այժմ ասուածի, որ Երզնկացու կենսագրութեան մէջ Գլաճորի համալսարանում գտնուելու ժամանակաշրջանը բնութագրուած է գերազանցապէս գրչութեան արուեստում թողած իր վաստակով եւ, մասնաւորապէս, գիտա-մանկավարժական բեղմնաւոր գործունէութեամբ: Իսկ մատենագրական երկերի յղացումը եւ թարգմանչական ու դաւանաբանական-հասարակական գործունէութեան ծաւալումը առաւելապէս վերաբերում են նրա կենսագրութեան ծործորեան ժամանակաշրջանին, որը նրա ստեղծագործական հրաշքի երկրորդ կարեւորագոյն շրջանն է: Հէնց նրա դպրապետութեան օրօք էլ ծաղկում, ապրում ու հռչակ է ձեռք բերում Մործորի ուսումնագիտական կենտրոնը:

Նկատուման է արժանի այս առթիւ այն պարագան, որ ձեռագրական աղբիւրները Յովհաննէս Երզնկացի կրտսերի Գլաճորի համալսարանում գտնուելու եւ գիտա-մանկավարժական գործունէութիւն ծաւալելու մասին հասնում են մինչեւ ԺԴ դարի առաջին տասնամեակը, աւելի ստոյգ՝ մինչեւ 1309 թուականը: Այդ ժամանակուանից մինչեւ 1314 թուականը, շուրջ հինգ տարի Յիշատակագրութիւնները յամառօրէն լուծւում են նրա մասին: Ինչո՞վ բացատրել այս ընդհատումը, որը փոքր ժամանակամիջոց չէ ուսումնագիտական հասունութիւն արդէն ապրած դասասաց գիտնականի համար, օժտուած՝ միջնադարի մշակութային գործչի բազմակողմանիութեամբ. թէկուզեւ մի Ձեռագիր կ'ընդօրինակէր գրչութեան արուեստում ձեռք բերած իր հմտութիւնը հաւասար

տելով, կամ յանձնարարութիւններ տուած կը լինէր իր սաներին գրչագրեր ընդօրինակելու եւ բազմացնելու համար ուսումնագիտական նպատակներով, որ այնքան սուր զգացում էր դրանց կարիքը Գլաճորի բազմանդամ աշակերտութեան համար, եւ կամ որեւէ ձեռով արտայայտուած երախտագիտական յիշեցում կը լինէր իր մասին շնորհապարտ սաների կողմից՝ ի հատուցումն իրենց «մտաւոր» եւ «հոգեւոր» աճի, որ ընդհանրացած եւ աւանդոյթային սովորութիւն էր միջնադարի հայ դպրութեան կենտրոններում, առաւել եւս Գլաճորի համալսարանում, եթէ, իհարկէ, Յովհաննէս Երզնկացին շարունակում էր գործել եւ դասաւանդել ուսումնագիտական այդ կաճառում: Բայց եւ միաժամանակ ձեռագրական աղբիւրների լուծուելու անշուշտ ինչ-որ բան նշանակում է, մասնաւորապէս որ 1314 թուականից սկսած ձեռագրերը դարձեալ արձագանգում են Յովհաննէս Երզնկացու կրթական-մշակութային-մատենագրական-թարգմանչական-հասարակական համապարփակ գործունէութեանը, գրական-թարգմանչական-հասարակական համապարփակ գործունէութեանը, այս անգամ, սակայն, համբաււոր ուսուցչապետի, վաստակաշատ գիտնականի եւ Մործորի ուսումնագիտական կենտրոնը գլխաւորողի պատկառելի հանգամանքով, ընդ որում զուգադրաբար արդէն նոր յորջորջմամբ՝ իբրեւ Յովհաննէս Մործորեցի:

Իրադրութեան տրամաբանութիւնը, յարակից հանգամանքների հաշուառմամբ, յուշում է, որ Երզնկացու տեղափոխումը եւ Մործորի ուսումնագիտական կենտրոնի ղեկավարութեան ստանձնումը պէտք է զուգադրուէր 1310-11 թուականներին, եւ ո՛չ՝ աւելի ուշ կամ աւելի վաղ: Իսկ այնուհետեւ նշմարուող 3-4 տարիների լուծուելու միանգամայն հասկանալի է ու բնական, քանի որ այդ ժամանակամիջոցը խիստ անհրաժեշտ էր ուսումնակազմակերպչական աշխատանքների համար:

Իհարկէ, ձեռագրական աղբիւրների հետ փաստական հակասութեան մէջ է Զ. Ալիշանի յայտարարութիւնն այն մասին, որ «Յովհաննէս ԺԳ դարում վերջերք գնաց Հայաստանի Արտագ գաւառը, ուր Ս. Թաղէոս առաքեալ Մործոր գեղին մօտ վանք մը շինեց էր Աստուածածնի անուամբ»⁷¹: Մինչդեռ իրականում, ինչպէս վերը ցոյց տրուեց Յիշատակարանային հաւաստումներով, դեռ մինչեւ 1309 թուականը վկայութիւններ կան ուղղակի թէ անուղղակի ակնարկումներով՝ Գլաճորի համալսարանում Երզնկացու գտնուելու մասին:

Մաշտոցի անուան Մատենադարանի 267 համարի ձեռագիրը, ընդօրինակուած լինելով որոշակիօրէն 1314 թուականին, իր մէջ պարփակում է նաեւ 3 քարոզներ Երզնկացուց՝ վերնագրերում «Յոհաննիսի Մործորեցույ տիեզերալոյս վարդապետի ասացեալ» բնութագրումներով: Մենք եւս քննեցինք այդ Ձեռագիրը. ներկայ դէպքում մեզ յուզող հարցի հետ առնչուող Յիշատակագրութիւնները ներկայացնում ենք ընթերցողին.

«գլխաշ/իկ/ յիշեցէք, այլ գրեցաւ ԶԿԳ (763+551 = 1314) թուիս ի ճանճին խուզն Գրիգորի բարեկենդանին եւ Քրիստոսի փառք»⁷²:

«Յոհաննիսի Եզնկայ/եցոյ որ եւ Մործորեցի տիեզերալոյս վարդապետի ասացեալ» (վերնագիրն է). «Յարարչական բանէ անեղական լուսոյն հաստատեալ...»⁷³:

«Յոհաննիսի Մործորեցոյ Հոգացեալ զբանքս» (երկրորդ քարոզի վերնագիրն է)⁷⁴:

66 Անդ:

67 Գար. Յովսէփեան, Պարզակեանք կամ Պոռչեանք Հայոց պատմութեան մէջ, մասն Բ, էջ 225:

68 Անդ, էջ 226:

69 Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Դ, էջ 5:

70 Ի դէպ, Լ. Պաշիկեանը վաւերական ոչ մի հիմք չունի, երբ յայտարարում է աներկմիտարար. Յովհաննէս Երզնկացին «վարդապետական գաւառան է ստացել 1302-1303 թթ. ու դարձել նշանաւոր ուսումնական այդ հաստատութեան ուսուցիչ, Եսայի րարուցապետի օգնակաւններից մէկը, այդ պաշտօնում մնալով, հաւանաբար, մինչեւ Մործորի վաճօ տեղափոխուելը» («Բանբեր Մատենադարանի», No. 11, էջ 176: Ընդգծումը իմն է - Լ.Պ.):

71 Ղ. Ալիշան, Յուշիկք Հայրենեաց Հայոց, հ. Բ, էջ 423:

72 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռագիր 267, թ. 152բ.

73 Անդ, թ. 25ա:

74 Անդ, թ. 26ա:

«Նորին Յոհաննէս վարդապետի ասացեալ ի փոխումն սուրբ կուսին եւ ի ծնունդն»⁷⁵ (Երրորդ քարոզի վերնագիրն է)։

Այսպիսով, ամենավաղ վաւերական Յիշատակագրութիւնները Երզնկացու Մործորի վանքում արդէն իսկ մշակութային գործունէութիւն ծաւալել սկսած լինելու մասին ստուգապէս հաղորդում են 1314 թուականից։ Սա արդէն հաստատ է, միաժամանակ եւ աներկբայելի։

Այսպէս, ուրեմն, 1310–11 թուականներին, իրրեւ ուսումնա-կրթական գործը կազմակերպող եւ ղեկավարող մանկավարժ-գիտնական Յովհաննէս Երզնկացին, խիստ հաւանաբար Արտազ գաւառի եպիսկոպոս, մատենագիր ու հասարակական գործիչ, Ս. Թադէի «վերագրող» Չաքարիա Մործորեցու հրաւերով եւ Գլաձորի համալսարանի դպրապետ Եսայի Նչեցու «հրամանաւ» ուղարկւում է Մործորի վանքը։

Հարկ է արձանագրել, որ Մործորի վանք անունը առաջացել է Արտազ գաւառի համանուն գիւղից։ Այստեղ մի առժամանակ մեծ ճանաչում գտնելուց ու հռչակ ձեռք բերելուց յետոյ Յովհաննէս Երզնկացի կրտսերը ամենուրեք իր գրուածքներում սկսում է իրեն վերանունակ գերազանցապէս իրրեւ Յովհաննէս (կամ «Յոհան», «Յովհան») Մործորեցի։ «Եւ զվերջացեալս բարեաց գործոց՝ զտարտամ գրիչս՝ զՅոհան, ծանօթ բանի եւ տեղեւ Երզնկացի, իսկ այժմ Մործորեցի, աղաչեմ չմոռանալ ի բարին զիս եւ զիման ամենայն։ Ի թուականիս փրկչին ՌՅԺԶ (1316)»⁷⁶։ Ընդգծուած բառերից միանգամայն ակնբխ է, որ այս մականունումը հէնց նոր՝ Մործորի վանքում հիմնաւորւելուց կարճ ժամանակ անց Յովհաննէս Երզնկացին սկսում է կիրառել («Իսկ այժմ Մործորեցի»), որպիսի ստորագրութիւնը այնուհետեւ յաճախուած ենք տեսնում նրա բոլոր գրչագրերում ու ստեղծագործութիւններում։ Դիցուք՝ թովմա Ագուրիացու «Յաղագս Տնօրէնութեանն Գրիստոսի» երկը Հոռմի պապի «հրամանաւ» լատիներէնից հայերէնի թարգմանելիս Յովհաննէս ուսուցչապետն իր մասին յիշատակագրում է. «...Որում տենչացայ հոգևով նուաստ ոգիս եւ յոյժ կարօտ բանիս Յովհաննէս Երզնկայեցի, որ այժմ կոչիմ Մործորեցի, եւ մեծաւ թախանձանօք թարգմանեցի զսա ի հայ բարբառ հրամանաւ վեհա/պետին Հոռմայ...»⁷⁷։

Յովհան Մործորեցու հեղինակութիւնն ու հռչակը ուսումնագիտական այս կենտրոնը գլխաւորելու առաջին իսկ տարիներից թափանցում է հայ իրականութեան թէ՛ ուսումնական եւ թէ՛ հոգեւոր շրջանակներում։ Նրան հէնց այդպէս էլ սկսում են ճանաչել ու ներկայացնել իրենց վկայութիւններում։

Այսպէս, Գլաձորի համալսարանի նախկին սան Յովհան Քոնեցին խորին ակնածանքով վկայակոչում է մեր այս ուսուցչապետին որպէս «մեծ վարդապետն Յոհան Մործորեցին»⁷⁸։ Կիլիկիայում գումարուած դաւանաբանական ժողովների Պատմիչը, ընդունելով Յովհաննէս կրտսերի վայելած հեղինակութիւնը, բնութագրում է նրան որպէս «հռչակաւոր Յոհան Մործորեցի»⁷⁹։

Քերականական Մեկնութիւնների աղբիւրագիտական յիշեցումներում համանուն Երզնկացիները իրենց ուրոյն քերականական երկերով սահմանազատուած են ներկայացւում, ընդորում Յովհաննէս Երզնկացի կրտսերին

75 Անդ. Թ. 37ա։

76 Ժ դարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 111։

77 Ե. Տաշեան, Յուցակ ձեռագրաց մատենագրարանին Միթիթարեանց ի վիեննա, էջ 777։

78 Կղեմէս Գալաթոս, Միաբանութիւն Հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հոռմայ, հ. Ա, 1650, էջ 517–18։

79 Ե. Տաշեան, Յուցակ ձեռագրաց..., էջ 115։

որպէս Եսայի Նչեցու քերականական Մեկնութիւնից յետոյ սեփական Մեկնութեամբ հանդէս եկած հեղինակի, որը Մործորեցի անուամբ է ճանաչուած։ Այսպէս, առաջինը Առաքել Միւնեցին է յիշատակուած նրան՝ գրելով. «...Թէ յումէ՞ թարգմանեցաւ եւ ո՞վ էր, որ մեկնութիւն արար սորա, այսինքն՝ զի Դաւիթ փրիստփայն թարգմանեաց եւ մեկնեաց զսա։ Իսկ յետ նորա Գրիգոր Մագիստրոս այլ ընդարձակ մեկնեաց գրաւթի մեկնեալն։ Իսկ յետոյ Յովհաննէս վարդապետն մականուն Պրուզ համառաւտեաց զնոյն վասն դիւրալուր լինելոյ։ Եւ յետ նորա Եսայի վարդապետն Գլաձորոյ այլ համառաւտեաց զնոյն, որ այժմս կայ ի միջի, այսպէս եւ Մործորեցին է համառաւտեալ»⁸⁰։

Այնուհետեւ միջնադարի հայ «Մեկնիչներին» նուիրուած մատենագիտական ցանկերում եւ ձեռագրացուցակներում Առաքել Միւնեցու տուած մատենագիտական այս տեղեկութիւնը քերական մեկնիչների վերաբերեալ՝ համարեա նոյնութեամբ է ընդգրկուած. «Զքերականն՝ բաղումք, բայց յետոյ Յովհաննէս վարդապետն Երզնկացին, յետ նորա՝ Եսային, յետ նորա՝ Յոհաննէս Մործորեցին, յետ նորա՝ Վարդան վարդապետն Կիլիկիացին յաւուրս Հեթմոյ թագաւորին»⁸¹։

Գրիգոր Կամախեցին (1576–1643 թթ.), մատենագրութեան մէջ եւ մասնաւորապէս քերականական Մեկնութիւններում միանգամայն ճիշդ արուած համանուն՝ աւագ եւ կրտսեր երկու Երզնկացիների սահմանազատուած ընդունելով հանդերձ⁸², Մործորեցու առնչութեամբ փոքր-ինչ շփոթութիւն է թոյլ տուել՝ համարելով նրան ոչ թէ Արտազ գաւառի Մործոր վանքի, այլ Չորակ գիւղի համանուն վանքի վարդապետ, ընդորում յայտնելով այն թիւր կարծիքը միաժամանակ, որ նա, իբր, Մործորեցի է մականունանուել «Չորակ գիւղի պատճառով»։ Այսպէս, խօսքը մասնաւորելով Մործորեցու կենսագրական մոմենտների բնութագրման վրայ, նա առանձին ենթափնջաբով ներկայացնում է նրան՝ գրելով. «Վասն Չորակի վանաց Յովհաննէս վարդապետին», եւ ապա շարունակում. «Սա մականուամբ Մործորեցի կոչի վասն Չորակ գիւղին, որ այժմուս մարացիք են բնակեալ, որ ազգաւ քուրդ են...։ Յայնմ ժամանակին այս Յովհաննէսս այլ Երզնկոյ լինելով եւ բնակելով ի վանս Մործորի»⁸³։ Այս մասնակի թիւրմտացութիւնը Արտազ գաւառում գտնուող Մործորի վանքը «Չորակ գիւղի» հետ աղբրելու մասին՝ ժամանակին նկատուել է բանասիրութեան մէջ⁸⁴։

Ղազար Ճահկեցին, ճանաչելով հանդերձ աւագ եւ կրտսեր համանուն Երզնկացիներին, մեծ դրուատանքով է խօսում նաեւ Յովհաննէս Մործորեցու մասին. «Յոհաննէս Մործորեցին, այր քաջուսումն եւ մտապերճ։ Սա մեկնեաց գրաւտարան Մատթէոսի պարզ եւ դիւրահաս ոճով, եւ մեկնեաց գերականութիւն»⁸⁵։

80 Տե՛ս մեր աշխատասիրութիւնը՝ «Առաքել Միւնեցի. Յաղագս քերականութեան. Համառաւտ լուծմունք», Լոս Անճելըս, 1982, էջ 73։

81 Ե. Անասեան, Հայկական մատենագիտութիւն, հ. Ա. Երեւան, էջ LXI, տե՛ս նաեւ «Յուցակ ձեռագրաց Դաւիթիոյ ազգային Մատենագրարանի հայոց», Անթիլիաս, 1961, էջ 979։ Ի դէպ, վերոբերեալ քաղուածքում ժամանակավրէպ փոխաշրջում է Վարդան Կիլիկեցոյ (ի՞մա՝ Արեւելցու) քերականութեան հեղինակման վկայութիւնը. իրականում այն յօրինուել է Մործորեցուց էլ, Նչեցուց էլ, Պրուզի էլ աւելի վաղ, հետեւաբար ճիշդ կը լինէր յիշատակել այն Մագիստրոսից անմիջապէս յետոյ։

82 Տե՛ս «Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցւոյ կամ Դարանաղցւոյ», Երուսաղէմ, 1915, էջ 399–402։

83 Անդ, էջ 401։

84 Տե՛ս Ա. Մրապեան, Յովհաննէս Երզնկացի, էջ 37։

85 Ե. Անասեան, Հայկական մատենագիտութիւն, էջ XLVI։

Մործորի ուսումնագիտական կենտրոնում Յովհան Երզնկացին շուտով արդէն «բարունապետ» է ճանաչուում՝ համախմբելով իր շուրջը «բանասէրների» եւ «սպասաւոր բանի» տիրող սով օժտուած խոստումնալից ուսումնականների:

Այսպէս, Մործորի վանքի դեռ նոր նշանակուած ուսուցչապետը Մատթէոսի Աւետարանի մեկնութիւնը ամբողջացնելիս, որ շուրջ 150 տարի առաջ կիսատ թողել էր Ներսէս Շնորհալին, այդպէս էլ բնութագրում է իր աշակերտներին, հետեւաբարեւ՝ իր գլխաւորած ուսումնագիտական կենտրոնի ընդհանուր թեքումը, վկայելով Յիշատակարանում. «...Ես՝ նուսատի Քրիստոս եւ յետին յորդիս Սիոնի, ապիկար ոգիս Յոհաննէս Եզնկայեցի սպասաւոր բանի, բնակեալ ի վիճակ սուրբ Առաքելոյն Թադէոսի ի վանս Մործորու կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, այլեւ ժողովեալ առ մեզ բանասէր անձինք ի յուսումն կրթութեան աստուածաշունչ տառից լսողութեան. յորոց յորդորմանէ եւ ի փափաքելի խնդրոյ, եղեալ ի մտի առնել հաւաքումն մեկնութեան սրբոյ Աւետարանին Մատթէի, լնլով զքերի նորին ըստ կարողութեան իմում, շահեալ եւ օգտեալ յառաջին սրբոցն. եւ է՛ ի ծագմանէ նշուլից շնորհաց վերասացեալ առնն Աստուծոյ ի միտս մեր, դիցո՛ւմ տեսութիւնս պիտանացուս յանձնելու տեղի, խառնելով զնսեմատեսակ բանիցս տգեղութիւն ընդ չքնաղագիւտ եւ յուսատեսակ իմաստիցն պայծառութեանս...»⁸⁶:

Զեռագրական աղբիւրներում մեծանուն ուսուցչապետների համբաւը ընդգծելիս եւ նրանց ժամանակը որոշելիս, իբրեւ գրչութեան արուեստի աւանդոյթ, ընդունուած էր, ինչպէս վերը ասուեց,⁸⁷ նրանցից առաջ ու միասնաբար յիշատակել նաեւ նրանց ժամանակակից հայ թագաւորներին ու կաթողիկոսներին: Յիշատակագիրները այդպէս են վարում նաեւ ուսուցչապետ Յովհան Մործորեցու նկատմամբ՝ արժանաւորապէս բնութագրելով նրան իբրեւ «վարժապետի» կամ դպրապետի: Փիլոն Եբրայեցու երկերն ամփոփող Մաշտոցի անուան Մատենադարանի 2104 համարի ձեռագրի Մխիթար գրիչը այդպէս էլ հաւաստում է. «Յորժամ գծագրեցաւ մատենան զայս թուական Հայ/ոց 2ՃԿԷ (767 + 551 = 1318) էր, եւ թագաւոր Օշին, եւ կաթողիկոս տէր Կոստանդին, եւ վարժապետ եւ ուսուցիչ Յոհաննէս՝ ստացող գրոյս, եւ անուն գծողիս Մխիթար»⁸⁸: Սա յարգանքի տուրքի ու պատկանանքի զգացողութեան մեծագոյն զրուստումն էր ուսուցչապետների նկատմամբ՝ միջնադարում:

Ուշագրաւ է, որ 1315 («ի լրման թուականութեանս Հայոց 2ԿԴ») թուականին Ս. Թադէի վանքում Ռստակէսը գրչագրում է ստուարածաւալ մի Զեռագիր՝ բաղկացած 507 մեծագիր թերթերից, որի Յիշատակարանում հաւաստում է, որ այդ ժամանակ արդէն «բարունապետ» է ճանաչուում Յովհաննէս Երզնկացին. «...Չտանաւ տաւնից տէրունական եւ պայծառացուցիչ յիշատակաց որդւոց վերին առագաստի, բազմահամբար պատրաստութեամբ ըստ իմանալի մտաց լուցման լապտերաց եւ բուրման խնկոց անուշահոտութեան, զբարունապետ զՅովհաննէս եւ զԿիրակոս յիշեալիք ի Տէր»⁸⁹:

Յովհաննէս Մործորեցու «Քարոզգրքի» Յիշատակարանում երախտընկալ սաներից մէկը, իր հերթին, վկայում է, որ «յոզնարեղուն» ժրջանութեամբ ուսուցանում էր մեծարգոյ բարունապետը իր աշակերտներին, ամէն կերպ խրախուսում գրչագրերի ընդօրինակման եւ բազմացման շնորհակալ գործը,

աճեցնում՝ հմտացնում ու կատարելագործում «բանասէրների» ու մատենագիրների, որոնց նկատմամբ տածում է «զգութ հայրական խնամոյն»: Ուսուցչապետի խօսքի կշիռը դասաւանդումների ժամանակ այնքան յագեցած է եղել իմաստութեամբ, «կորովամտութեամբ», բանականութեան «արգասաւորմամբ», որ յիշատակագիրը, երկար ժամանակ հմայուած՝ քաղցրութեամբ ունկնդրելով նրան, հարկադրաբար ու ակամայից համեմատում է նրան (Իհարկէ, ակնբախ գեղումով) նոյնիսկ Ոսկեբերանի եւ Աստուածարանի հետ իբրեւ նրանց յաջորդի, որոնք քրիստոնէական ջատագովական գրականութեան մէջ յայտնի են իրենց անզուգականութեամբ ու անհասանելիութեամբ. «...Բե՛ր այժմ ի մէջ առցուք զաղբերն իմաստից՝ զայն կորովամիտ՝ զչքեղացեալն զանազան իմաստիւք բանականութեան արգասեօք, զերկրորդն Ոսկիարան, եւ կամ համարակիցայց ասել Աստուածարան, զՀայրն մեր հոգեւոր, զբարունապետն Յոհան»⁹⁰: Նրա բարեմասնութիւնները իբրեւ գիտնականի եւ պերճախօս հռետորի, թէեւ հանրայայտ իրողութիւններ, զանց առնելով, ուշադրութիւն ենք ուղում հրաւիրել միայն մի հանգամանքի վրայ, ասում է յիշատակագիրը, այն է՝ իր սաների հոգեւոր աճման ու կատարելագործման նկատմամբ բարունապետի անսահման հոգածութեան ու գթասիրութեան վրայ. «...Չայս զամենեսեան ի բաց թողեալ իբրեւ զյայտնիս, զմին միայն եւեթ յիշեցից, կարդում ենք Յիշատակարանում, - զգուք հայրակալն խնամոյն որ առ մեզ, զի սնոյց եւ վարժեաց զմեզ յոգնարեղուն խրատութեամբ, իբրեւ զորդի սիրելի, եւ կամ զճշմարտագոյնն ասել՝ ի վեր քան զնական սիրոյն ցուցակութիւն, վասն զի կրկնակի տածմանն եցոյց առ իս զօրինակ, մանաւանդ յայսմ իրակերտութեան գործոյ եղեւ նպաստ եւ առիթ, յորդորական բանիւք քաջալերս տալով»⁹¹:

Դաւանաբանական-հասարակական գործունէութիւնը ուսուցչապետ Յովհաննէս Մործորեցու տարեգրութեան մէջ կարեւոր տեղ է բռնում:

Յայտնի է, որ ուսուցչապետ Յովհաննէս Մործորեցին ոչ միայն դասասացութեամբ է զբաղուել մինչեւ խոր ծերութիւն, այլեւ աշխատութիւններ է մատենագրել, մեկնութիւններ հեղինակել (որոնց մասին յընթացս մեր շարադրանքի յիշատակումներ եղել են), քարոզներ գրել ու հանելուկներ յղացել, ինչպէս եւ լատիներէնից թարգմանութիւններ կատարել աստուածաբանական երկերի: Այս բոլորի վրայ, Իհարկէ, մանրամասն կանգ չենք առնի, քանի որ դրանք արդէն իսկ հանգամանորէն բնութագրուած են բանասիրութեան մէջ⁹², իսկ սերունդներին թողած նրա քերականական Յուշարձանին, այն է՝ «Համառուտ տեսութիւն Գերակամի» երկին եւ այլ հարցերին հանգամանորէն անդրադարձել ենք մեր արդէն լոյս ընծայած առանձին աշխատասիրութեան մէջ⁹³:

Ուսուցչապետի մատենագրական վաստակի եւ թողած Յիշատակարանների ամբողջական եւ համակողմանի քննութիւնից պարզում է, որ Յովհաննէս Երզնկացին Գլաճորի համալսարանից բաժանուելուց յետոյ եւ Մործորի ուսում-

90 Մայր ցուցակ Սրբոց Յակոբեանց, հ. Դ, էջ 5:

91 Անդ:

92 Տե՛ս Գ. Զարպիանալեան, Հայկական դպրութեան պատմութիւն, Վենետիկ, 1886, Բ. սպ., էջ 737-43, Պլուզի աշխատութիւնների հետ խառը ներկայացուած, իսկ անջատարար՝ Յ. Քիրտեան, Երկա եւ Եկեղեցաց գաւառ, էջ 251-53, Ա. Սրապեան, Յովհաննէս Երզնկացի, էջ 236-53, Լ. Խաչիկեան, «Արտագի իշխանութիւնը եւ Մործորի դպրոցը», «Բանբեր Մասնաւորանի», No. 11, էջ 177-200:

93 Այն 14 ձեռագրական ընդօրինակութիւնների համադրմամբ իբրեւ գիտա-բնական բնագիր հայագիտութեան մէջ առաջին անգամ ներկայացրինք գիտական հասարակայնութեանը՝ ուսումնասիրութեամբ եւ ծանօթագրութիւններով հանդերձ, Լոս Անճելիս, 1984:

86 Ղ. Ալիշան, Հայագատում, Վենետիկ, 1901, էջ 512-13:

87 Տե՛ս Սոյն աշխատ., էջ 128-129:

88 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 2104, թ. 164բ:

89 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 378, թ. 465բ:

նագիտական կենտրոնը գլխավորելու առաջին իսկ տարիներից աստիճանաբար հեռանալով գլխավորնալ դաւանարանական-քաղաքական ուղղութիւնից, ընդգրկում է միաբարական շարժման մէջ⁹⁴, բայց եւ վերջնականապէս բնաւ չի խզում իր կապերը գիտական այդ կաճառի հետ իր ամբողջ կեանքում, ինչպէս դա վկայում են ձեռագրական ընդօրինակումների ու բազմացումների փոխադարձ գործառնութիւնները, մի կողմից, միւս կողմից՝ Երզնկացու իսկ չափաւորութիւնը նոր որդեգրած դաւանարանական իր կեցուածքում: Նրա դաւանաբանական նոր կողմնորոշման մէջ անշուշտ զգալի դեր կատարեցին ինչպէս իր անմիջական հովանաւորողի՝ Արտազ գաւառի եպս. Զաքարիա Մործորեցու ազդեցութիւնը, այնպէս եւ Կիլիկիայի հայկական պետականութեան նոր քաղաքական գիծը, որը փորձում էր անցկացնել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսարանը:

Այսպէս, ուրեմն, բնաւ պատահական չէր, որ Յովհաննէս Մործորեցու առաջին թարգմանական երկերը լատիներէնից էին, այն էլ կաթողիկական դաւանարանութեան տեսական-հիմունքային կարեւորագոյն աշխատութիւններից: Դրանք, գաղափարական մշակում նախապատրաստելով՝ անմիջաբար եւ ուղղակիօրէն առնչում էին պապական քաղաքական ներթափանցման եւ ուժեղացման հրատապ խնդիրների հետ:

Նկատենք, որ Պապի նուիրակ Բարթողիմէոս Բոլոնյացին Մարաղայից դեռեւ 1320-22 թուականներից, ինչպէս ձեռագրական աղբիւրների քննութեամբ հաւաստում է Գար. Յովսէփեանը, կապեր է հաստատել Զաքարիա Մործորեցու եւ Յովհանն Երզնկացու հետ⁹⁵:

Մեր այս մեծանուն ուսուցչապետի եւ մատենագրի հասարակական գործունէութիւնը ուրուագծում է դաւանարանական հէնց այս պայթարով: Բանն այն է, որ Յովհաննէս Երզնկացին ծործորեան իր գործունէութեան ամբողջ ժամանակաշրջանում յարում է հայ հասարակական կեանքն այդ ընթացքում յուզող ունիթոռական շարժմանը, հէնց նրա շորշոփների տարածման ամենավաղ շրջանից:

Ուսուցչապետ Յովհաննէս Երզնկացի-Մործորեցին ապրեց շուրջ 60-63 տարի երախտաշատ եւ արդար վաստակով, բազմաթիւ մատաղ սերունդներ դաստիարակելով իրրեւ «ամենապարկեշտ» եւ «մաքրամիտ» րաբունապետ, եւ իր մահկանացուն կնքեց ժԴ դարի քառասնական թուականներին: Վերջին յիշատակութիւնը նրա մասին 1336 թուականից է. բազմավաստակ ուսուցչապետի երբեմնի սաներից, բայց եւ արդէն դասասաց մանկավարժ՝ րարուն Իսրայէլի առնչութեամբ 1337 թուականին Արտազ գաւառում ընդօրինակուած մի գրչագրի յիշատակարանային վկայութեան մէջ հաւաստուում է. «Սա սնեալ եւ վարժեալ եղիւ առ ոտս ամենապարկեշտ ծերունուոյն եւ մաքրամիտ րարունապետին՝ որ մակնուն Մործորեցին, եւ որ դաստիարակեալ գսա յերկեղն Աստուծոյ եւ ի պաշտօն եկեղեցւոյ բազում աշխատութեամբ եւ խնամօք փոյթ արարեալ վասն սորա մինչեւ յարբունս կատարելութեան հասուցեալ, զոր ըստ վաստակոցն եւ աշխատութեան նորա Տէր հասուցէ յերանաւէտ կեանսն»⁹⁶:

94 Կաթողիկական այս շարժման բնոյթի ու նկրտումների մասին առանձին գլուխ է յատկացուած մեր Սոյն աշխատութեան մէջ (տե՛ս 327-366 էջերը):

95 Տե՛ս Գար. Յովսէփեան, «Պաղարկեանք կամ Պոռչեանք հայոց պատմութեան մէջ», մասն Բ, էջ 257:

96 Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենադարանին, կաղմեց՝ Մեսրոպ Վրդ. Քէլիշեան, Վիեննա, 1964, էջ 579:

Այնուհետեւ Յիշատակագրութիւնները մեծանուն գիտնական եւ ուսուցչապետ Յովհաննէս Երզնկացու - Մործորեցու գործունէութեան մասին՝ մէկ-ընդմիշտ լռում են:

2. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵՐԶՆԿԱՅԻ: - Ուշագրաւ է, որ մատենագիտութեան ու մատենագրութեան տեսութեանը վերաբերող «Պատճառ սահմանաց գրոց» աշխատութեան արտագրման պատուիրատուն եւ արտօնատէրը Գլաճորի համալսարանում ոչ պատահաբար եղել է դասախոս Գրիգորիս Երզնկացին. ըստ երեւոյթին այդ առարկան էլ, իրրեւ մատենագիտութեան դասընթացք, անցել են համալսարանում՝ զինելով ուսումնականներին, ժամանակակից ըմբռնմամբ՝ գրականութեան տեսութեան ու գրական երկերի մասին ամենալայն ու համակողմանի գիտելիքներով, որոնք հիմնական նախադրեալներ են ծառայում բանասիրական մտքի զարգացման ու խորացման համար՝ ընդհանրապէս. գրչագրի արտագրողի՝ Մխիթար Երզնկացու կողմից հէնց այդպէս էլ դնահաստուում է սոյն մեծարժէք աշխատութիւնը մեր մատենագրութեան մէջ, շեշտելով՝ «ի վարժումն... ամենայն բանասիրաց»⁹⁷ նպատակադրումը:

Գրիգորիս Երզնկացին այս նոյն գրչագրում թողել է ինքնակենսագրական բնոյթի Յիշատակարան, որից իմանում ենք, որ նա «ծննդեամբ» Սարբերդից է եղել, Յաղման կոչուած գաւառից. փոքր հասակում քահանայ է դառնում, բայց երբ հասուն տարիքի է հասնում՝ նուիրում է «ընթերցման գրոց». եւ որքան խորանում է մատենագրական երկերի ուսումնասիրման մէջ, այնքան անզօր է զգում իրեն՝ գրքերի ծով աշխարհում, այդ պատճառով էլ խոհական իմաստութեամբ նա բացականչում է՝ «զի ո՛չ գիտացի զչափ գործոյս»⁹⁸:

Սկզբում նա տեղափոխուում է Եկեղեցաց գաւառը եւ իր առաջին ուսումնասիրութիւնը ձեռք է բերում «ի մեծահոշակ վանքն Տիրաչէն». այնուհետեւ տեղափոխուում է Դարանաղեաց գաւառը, երբ Կիլիկիայից «բազում գրեւօք» գալիս է Մովսէս վարդապետը եւ վեց տարի իր ուսումը շարունակում է «ի լեառն սուրբ եւ մեծ Լուսաւորչին մերոյ»...⁹⁹: Իսկ յետոյ նրան տեսնում ենք արդէն Գլաճորի համալսարանում, որի մասին վկայում է համալսարանի սաներից Մխիթար Երզնկացին՝ 1314 թուականին: Վերջինս բնութագրում է Գրիգորիս Երզնկացուն իրրեւ «մեծ եւ երանեալ վարդապետի» եւ ուսուցչի, «բանի սպասաւորի»: Այդ կապակցութեամբ նա գրում է. «...Բայց գրեցաւ գիրքս այս առ ոտս մեծ վարդապետիս Եսայեայ, ի տեղիս որ կոչի Գլաճոր, ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփանոսիս, հրամանաւ մեծ եւ երանեալ վարդապետիս իմոյ Գրիգորիսի Եզնկայեցոյ՝ բանի սպասաւորի, ի վարժումն անձին իւրոյ եւ ամենայն բանասիրաց: Արդ, աղաչեմ զամենեսեան, որք հանդիպիք այսմ խրթնայայտ կտակիս, յիշեսցիք զառաջասացեալ զուսուցիչն իմ զԳրիգորիս եւ զծնողսն իւր...»¹⁰⁰:

Գլաճորի համալսարանի սաներից Բարսեղ գրիչը նոյնպէս վկայում է Բարսեղ կենսարացու «Մեկնութիւն Վեցօրեայ գործոց արարչութեան» ձեռնարկ-դասագիրքը արտագրելիս Գրիգորիս Երզնկացու մասին որպէս դասախոսի այդ համալսարանում:

97 ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 103:
98 Անդ:
99 Անդ:
100 Անդ:

«Որք հանդիպիք յայսմ գրի,
Քաղցրաբարբառ յայսմ տառի
ԶԳրիգորէս Եզրնկեցի
Դուք յիշեցէք տեառն առաջի»¹⁰¹:

Այնուհետեւ՝

«Յիշեցէք զԳրիգորէս վարդապետն իմ ողորմած,
Զիս՝ աշակերտ նորին խիստ ցած»¹⁰²:

Արուած մէջըրերումից ակնյայտ է դառնում Գրիգորիս Երզնկացու վայելած հեղինակութիւնը Գլածորի համալսարանի ուսումնականների շրջանում. անշուշտ նրա խորը իմացութիւնը եւ լայն էրուզիցիան նկատի ունենալով Բարսեղ ուսումնականը իրեն «խիստ ցած» է համարում իր յարգարժան ուսուցչի նկատմամբ: Գրչագրի մի այլ էջում դարձեալ անգրադառնալով իր ուսուցչի երախտիքին, նրան բնութագրում է իբրեւ «աշակերտ գրոց»՝ ընդգծելով, ըստ երեւոյթին, նրա արտակարգ ընթերցասիրութիւնն ու մատենագիտական հմտութիւնը:

«Յիշեա զԳրիգորէս աշակերտ գրոց եւ զԲարսեղ փցուն գրող սորին, ծնողաւք հանդերձ»¹⁰³:

Ուրիշ վկայութիւններ, բացի նշուածից, տարաբախտաբար չունենք Գլածորի համալսարանում արտագրուած գրչագրերի Յիշատակարաններում բարունի Գրիգորիսի մասին:

3. ՄԻԻԹԱՐ ՍԱՄՆԵՑԻ:— 1303 թուականից, որպէս վարդապետ, այս ուսումնականը յիշուած է Գլածորի համալսարանում արտագրուած գրչագրերում՝ հանդէս գալով մինչեւ 1317 թուականը որպէս ամենաբեղմնաւոր գրիչներից մէկը. «Գրեցաւ վերլուծութիւնս Դանիէլի մարգարէի յանապատիս Գայլիձոր անուանելոյ, ի թուի ԶՄԲ. երրորդի (1303), աւժանդակութեամբ մերոյս սրբազան եւ արդիւնական Եսաիաս անուն առձայնելոյ, ի ստացումն եւ ի խնդրոյ պատուական եւ աստուածահաճոյ Յով/անէս/ վարժապետի եւ իմս հոգւոյ հարազատի, ձեռամբ անպիտան եւ անարժան Մխ/իթար/ պիտականուն վարդապետի...»¹⁰⁴: Մխիթար Երզնկացին իրեն մի առիթով «պանդուխտ» է համարում: «Գործք առաքելոց» աշխատութիւնը արտագրելիս, Մխիթար Երզնկացին իր մասին ասում է.

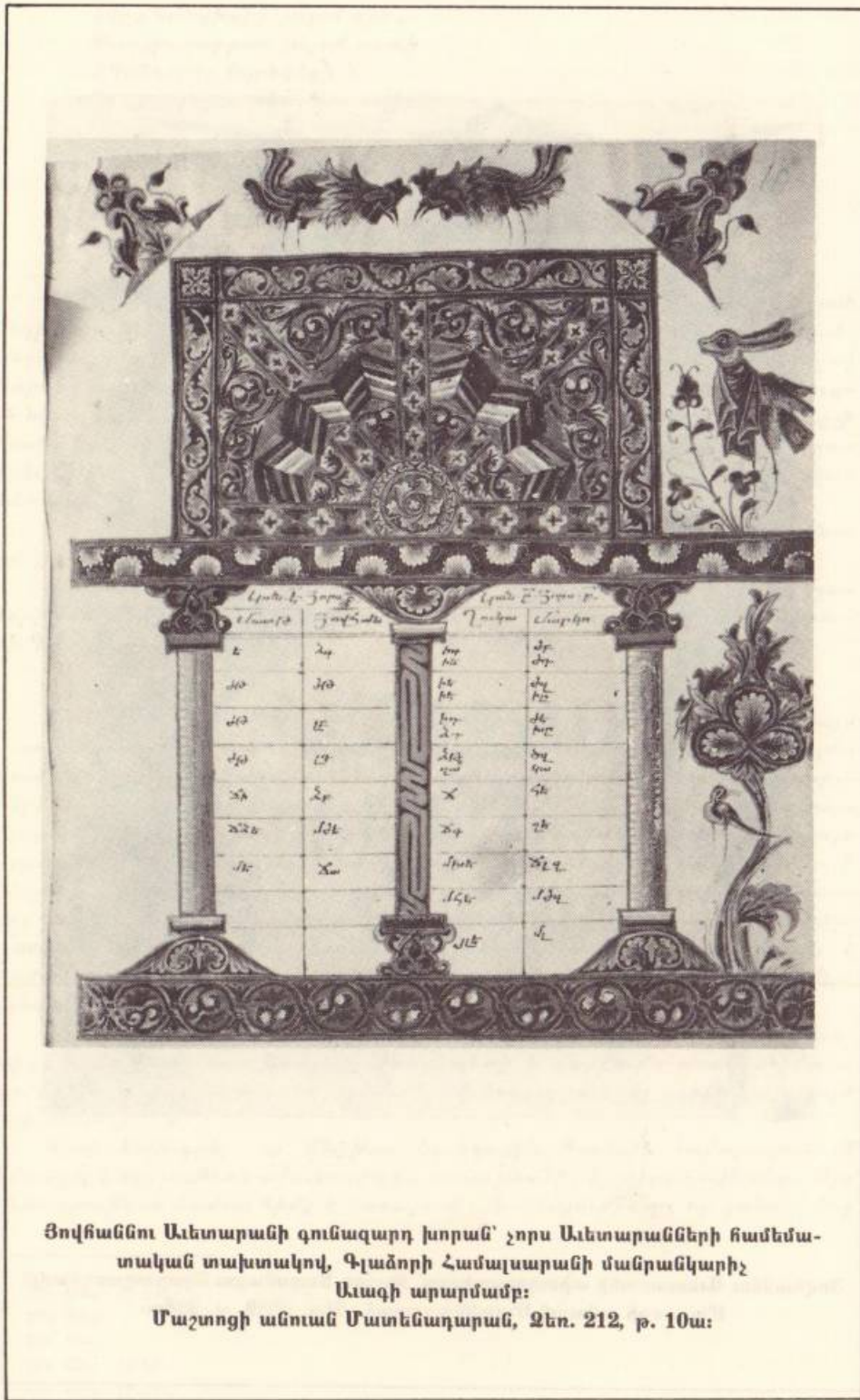
«Ես նուաստանուն Մխիթար կոչեցեալ Եզնկայեցի, գնալով ի մայրն իմաստից Գլածոր՝ առ ոտս Եսայեայ վարդապետի ի վարժումն աստուածիմաստ գրոց, եւ յորդորեալ զիս վարդապետն իմ Գրիգորիս գրել զգիրս զայս յոյժ աշխատանօք...»¹⁰⁵:

Պիտի ենթադրել, որ Մխիթար Երզնկացին Գլածորի համալսարանում հմտացել է «գրչութեան արուեստի» ե՛ւ տեսութեանը, ե՛ւ կիրառութեանը: Այս ենթադրութեան համար հիմք է ծառայում այն վկայութիւնը, որ գտնում ենք

101 Անդ, էջ 105:
102 Անդ:
103 Անդ:
104 Անդ, էջ 16:
105 Անդ, էջ 104:



Յովհաննու Աւետարանի տիտղոսաթերթը՝ Թորոս Տարօնացու նկարազարդմամբ:
Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ. 6289, ք. 226ա:



Յովհաննու Աւետարանի գունազարդ խորան՝ չորս Աւետարանների համեմատական տախտակով, Գլաճորի Համալսարանի մանրանկարիչ Աւագի արարմամբ: Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ. 212, թ. 10ա:

Գլաճորի Համալսարանի ծաղկողներից Ամիր-Սարգիսի թողած Յիշատակագրութիւններից մէկում. «Ո՛վ պատուական քահանայ, յորժամ ընթեռնուս զմեղապարտ եւ զանարժան եւ զանպիտան ծաղկողս՝ զԱմիր-Սարգիս յաղաւթս յիշեայ, - կարդում ենք այնտեղ, - ընդ նմին զհայրն եւ զմայրն իմ՝ գԴանիէլն եւ զԱղուտիաթունն, նայեւ զվարդապետն իմ զՄիսիթար սարկաւազն եւ զԳրիգոր զրազիրն յաղաւթս յիշեցէք...»¹⁰⁶: Այս հաւաստումը հիմնաւորում է նաեւ փաստապէս՝ այն մի շարք զրչագրերի ընդօրինակմամբ, որ հասել են մեզ Միսիթար Երզնկացու անունով:

4. ՍԱՐԳԻՍ ԲԱՐՈՒՆԻ (Ա): - Գլաճորի Համալսարանի սաներից Պօղոս վարդապետը 1314 թուականին մի Աւետարան զրչագիր ընդօրինակելիս կարեւոր տեղեկութիւններ է հաղորդում Ստեփանոս Տարսայիճի ուսումնառութեան մասին Գլաճորի Համալսարանում: Նա գրում է. «...Տուեալ զանձն ի կրթութիւն գրոց, եւ աստուածային աւրինացն եւ պատուիրանացն հլու եւ հպատակ, նաեւ յիմաստասիրական արհեստս յոլով ժամանակս ղեգեբեալ ընդ թեւաք խնամոց սուրբ եւ երանաշնորհ բարունապետին եւ տիեզերալոյս վարդապետին Եսայեայ, նաեւ աստիճանի սարկաւազութեան եւ քահանայութեան արժանացեալ. եւ հանդերձեալ է կոչմամբ եւ ընդրութեամբ սուրբ հոգոյն Ելանի ի պատիւ եւ յաստիճան վարդապետութեան եւ Կալսկոպոսութեան տանս Սիւնեաց. զոր ընգալցի տէր եւ յաջողեցցէ ի հաճոյս կամաց իւրոց, ի զարդ եւ ի փառս կաթուղիկէ սուրբ եկեղեցւոյ»¹⁰⁷: Ինչպէս երեւում է քաղուածքից, Ստեփանոս Տարսայիճը Գլաճորի Համալսարանում նախապատրաստուելիս է եղել 1314 թուականին «վարդապետական աստիճան» ստանալու: Պօղոս զրչի թողած սոյն Յիշատակարանի շարունակութեան մէջ տեղեկութիւն է տրւում նաեւ բարունի Սարգիսի մասին, որը Ստեփանոս Տարսայիճի «դաստիարակն» ու «սնուցիչն» է եղել. «...Եւս առաւել աղաչեմ յիշել աղաւթիւք զսուրբ եւ զերանաշնորհ բարունին զՍարգիս, զդաստիարակ եւ զսնուցիչ տեառն Ստեփանոսի, որ ի մանգութեանէ մինչ ի յարրունս հասակի, մեծաւ ջանի եւ աշխատութեամբ, վաստակեալ ի սնունդ տիրապէս, եւ յուսումն, եւ ի հրահանգս հոգեւոր եւ մարմնաւոր, հատուցէ նմա տէր վարձս բարեաց՝ ընդ միոյ բիրապատիկ՝ աստ եւ ի հանդերձելումն...»¹⁰⁸:

Ամենայն հաւանականութեամբ այս Սարգիս բարունուն նկատի է ունեցել թորոս Տարօնացին, երբ «Լուծմունք սուրբ գրոց վարդանայ Արեւելցւոյ» զրչագիրը ընդօրինակելիս գրում է. «Յիշելոյ եւ Աստուած ողորմոյ արժանի առնէք զյոթներանեալ, սրբազան եւ հեզահոգի վարդապետն Սարգիս, ընդ նմին եւ գծնողսն իւր եւ զամենայն արեան մերձաւորսն, որ եռափափագ սրտիւ ետ գրել զգիրքս իմաստասիրաց...»¹⁰⁹: Բերուած քաղուածքից հետեւում է, որ Սարգիս բարունին ոչ թէ կողմնակի մարդ է եղել, այլ՝ Գլաճորի Համալսարանի վարդապետներից եւ դասախօսներից: Այդ մասին լրացուցիչ տեղեկութիւն է հաղորդում թորոս Տարօնացին նոյն Յիշատակագրութեան մէջ. «...Եւ սա (Սարգիս վարդապետը — Լ.Ս.) խոկայ եւ բաղձայ ի տուէ եւ ի գիշերի արհեստից եւ մակացութեան եւ իմաստասիրաց արանց...»¹¹⁰: Այս բնութագրումը

106 Անդ, էջ 136-137:
 107 Անդ, էջ 99:
 108 Անդ, էջ 100:
 109 Անդ, էջ 175:
 110 Անդ:

լիովին համապատասխանում է դասախօսի զբաղմունքների նկարագրմանը, ընդ որում ուղղակի ակնարկում է նաև նրանց բնոյթը. Սարգիս բարունին իր ընթերցումներում հետամուտ է եղել փիլիսոփաների եւ գիտութեան մարդկանց աշխատութիւնների ու «արհեստների» (իմա՝ գիտութիւնների ու արուեստների) տիրապետմանը:

5. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՃԻՇԵՑԻ («ՈՍՊՆԱԿԵՐ»):- Միայն մի առիթով, այն էլ Մխիթար Սասնեցու կողմից յիշատակում է Յովհաննէս Արճիշեցին որպէս բարունի: Մխիթար Սասնեցու յօրինած «Սովփերք»-ում նշուած է, որ Յովհաննէս Արճիշեցին «գործակցել» է այդ մատեանի ստեղծմանը. «Ի թուի ՉՀ-երորդի հայկազեանս տոհմի տոմարի (1321), ես՝ անպիտանս ի ծառայս տեառն Աստուծոյ Յիսուսի Քրիստոսի՝ Մխիթար անուն, կրտսեր վարժապետաց եւ յետին բանահիւսաց, կարգեցի եւ հիմնացեալ կառուցի զայս մատեան հոգեւորական տառից յանուն եւ ի փառս սրբոյ երրորդութեանն հաւր եւ որդւոյ եւ հոգւոյն սրբոյ, յուսումն հոգեւոր աւգտից մանկանց եկեղեցւոյ սրբոյ, գործակցութեամբ ընտրեալ եւ սրբազան Յոնանու բարունուոյ եւ մերում հարազատի՝ հոգեւոր եղբար, այլ եւ աւգնականութեամբ աղաթից Բարսեղ արեղայի...»¹¹¹:

6. ՍԱՐԳԻՍ ԲԱՐՈՒՆԻ (Բ):- 1335 թուականից մեզ հասած մի գրչագրի Յիշատակարանում, որ գրուած է Գլաձորի համալսարանի սան Գրիգորի կողմից, հաղորդում է Սարգիս քահանայի մասին, որ պատրաստում է «բարունական գաւազան» ստանալու: Ի դէպ՝ Սարգիս քահանան ուսուցիչ Սարգիս վարդապետի հետ չի կարելի շփոթել այն ակնառու փաստի պատճառով, որ վերջինիս մասին Յիշատակագրութիւններում խօսուում է մինչեւ 1314 թուականը, երբ արդէն նա Գլաձորի համալսարանում ճանաչուած վարդապետ է: մինչդեռ առաջինի մասին յիշուում է 1335 թուականից, երբ նա նոր է պատրաստում «բարունական գաւազան» ստանալու. «...Արդ, որ ոք պատահի յարձանս անշունչս, բայց բանօր իր կենդան ընթերցեալ, յիշեալիք ի բարի զստացօղ սորայ եւ զվալ/ելող՝ զՍարգիս քահանայ, որ համարձակալ է զօգազան առ/ն/ուլ բարունի, եւ զեղբայր իւր միայնակ/այց/, եւ ամենայն մերձօրօք իւրաւր...»¹¹²: Պէտք է ենթադրել, որ Սարգիսը «բարունական գաւազանի» իրօք արժանացել է, թէեւ յետագայ վկայութիւններ այդ մասին բացակայում են ձեռագրական աղբիւրներում: Այս քաղուածքը ուշագրաւ է նաև նրանով, որ միանգամայն որոշակի կերպով ակնարկում է Գլաձորում ընդունուած կարգի մասին՝ դասախօսական իրաւունքի համար. «այն, որ ենթական նախապատրաստում է («հանդերձեալ է») դրան, այլ կերպ ասած՝ համապատասխան քննութիւններ է տալիս եւ ատենախօսութիւն կարդում «բարունական գաւազանին» արժանանալու համար, որը եւ վաւերացում է հանդիսաւոր պսակադրութեան պայմաններում՝ «պսակադիր» ուսուցչապետի կողմից¹¹³:

111 Անդ, էջ 168:

112 Անդ, էջ 272:

113 Ի դէպ, Գլաձորի համալսարանի ինչպէս այս, այնպէս եւ նախորդ համանուն Սարգիս վարդապետներին շփոթելով միմեանց հետ, Ի. Ղարիբեանը համարում է նրանց իրրեւ միեւնոյն անձնաւորութիւն, իսկ վերջինիս էլ նոյնացնում է Քանահատում հանգչող համանուն քահանայի հետ (տե՛ս «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», 1971, No. 2, էջ 259-260): Նկատենք, սակայն, որ հնագէտ-պատմաբանը թիւրիմացութեան մէջ չէր ընկնի, եթէ իր համարած փաստերի ակնբախ հակասութիւնները ըմբռնէր. նախ՝ «պսակաւոր բանի» արտայայտութիւնը մեր մատենագրութեան մէջ վերագրում է զերազանցապէս վարդապետներին, որ նոյնն է թէ՛ ուսուցիչներին ու գիտնականներին. հետեւաբար 1327 թուականին յիշատակուած «պսակաւոր բանի»

7. ՅՈՎՀԱՆՆ ՈՐՈՏՆԵՑԻ:- Մեծանուն իմաստասէր, տեսարան-մեկնիչ, մանկավարժ, եկեղեցական-հասարակական գործիչ, որն իր ուժեղ ազդեցութիւնն է թողել միջնադարի հայ գիտական-փիլիսոփայական մտածողութեան վրայ, սատարել զաւանդական-եկեղեցական ազգային հիմքերի եւ աւանդոյթների ամրապնդմանն ու պահպանմանը, նպաստել ազգային-քաղաքական ճիշդ կողմնորոշման տեսական մշակմանը, զարկ տուել մանկավարժական-համալսարանական փայլուն համաստեղութեան պատրաստմանը՝ շուրջ աւելի քան կէս-դարեայ գիտա-դասախօսական իր եռանդուն ու բեղմնաւոր գործունէութեան ընթացքում:

Մականուամբ՝ աղբիւրներում Յովհան Որոտնեցին հանդիպում է «Կախիկ» յորջորջումով: Ամենայն հաւանականութեամբ ծնուել է 1315-18 թուականներին. ծննդավայրն է Միւնիքի Որոտան գաւառի Վաղանդնի գիւղը, որդին Միւնիքի առաջնակարգ իշխան Վասակի զարմից՝ Իւանէ իշխանի: Նրա ազնուական ծագման այս վկայութիւնը հաղորդում են յետագայում իր մեծանուն աշակերտները՝ Գրիգոր Տաթեւացին եւ պատմագիր Թովմա Մեծոփեցին: Այսպէս, Յովհան Որոտնեցին էր «յազնէ Սիսական բնիկ հայկազնի, գաւառիւ Որոտնէի, իշխան ազգաւ» հաւաստում է Տաթեւացին իր ուսուցչապետին նուիրած դամբանական-ներբողում¹¹⁴: Իսկ Մեծոփեցին, որը նաև Գրիգոր Տաթեւացու աշակերտն է եղել, լրացուցիչ տեղեկութիւն հաղորդելով Որոտնեցու ծնողների մասին, յարում է. Որոտնեցին էր «ի գաւառէն Որոտնոյ, ի գեղջէն Վաղանդնու՝ որդի մեծի իշխանին Իւանի, որ էր ի զարմէ առաջին իշխանացն Միւնեաց, յորմէ Վասակն էր»¹¹⁵: Պատմագիրը արձանագրել է նաև, որ Յովհան Որոտնեցին իր ուսումնառութիւնը ձեռք է բերել Գլաձորի համալսարանում՝ ուսուցչապետներ Եսայի Նչեցու եւ Տիրատուրի մօտ¹¹⁶: Հարկ է նշել այս առնչութեամբ, որ Յովհան Որոտնեցին Գլաձորի համալսարան ոտք դրած կը լինի 1328-30-ական թուականներին:

Հիմքեր ունենք ենթադրելու, որ Գլաձորի համալսարանի գոյութեան վերջին տարիներին՝ առնուազն բարունական աստիճանի էր հասել Գլաձորի համալսարանի շնորհազարդ սաներից Յովհան Որոտնեցին, որին վիճակուած էր, Գլաձորի համալսարանի գոյութեան դադարումից յետոյ, շարունակել համալսարանական դասընթացների վերարձարծումն ու կազմակերպումը Ապրակունիսում եւ Տաթեւում: Փաստօրէն հէնց նա հանդիսացաւ հիմնադիրը

Սարգիսը Գլաձորի համալսարանի դասախօսներից էր, ուստի եւ չէր կարող Քանահատի աւանդատանը հանգչող «քահանայ» Սարգիսը լինել: Երկրորդ՝ հէնց Ի. Ղարիբեանի վկայակոչած այն Յիշատակագրութիւնը, ըստ որի գեոեւս 1335 թուականին «Սարգիս քահանայ, որ հանդերձեալ է զգաւազան առնուլ բարունի»... - պիտի յուշէր նրան, որ այս Սարգիսը չէր կարող 1344 թուականին Քանահատում իրրեւ պարզ քահանայ վախճանուած թերուս կրօնաւորը լինել. չէ՛ որ այդ նոյն վկայութեան մէջ ասուած է, որ Գլաձորի համալսարանի ուսումնականը գեոեւս 1335 թուականին պատրաստում էր («հանդերձեալ էր») «բարունական» (որ եւ նոյնն է՝ վարդապետական) աստիճան ստանալու՝ զուրս զարով քահանայական վիճակից: Մինչդեռ Ի. Ղարիբեանի մատնանշածը 1344 թուականին Քանահատում իր մահկանացուն կնքած անշուն մի Սարգիս քահանայ է: Հետեւաբար՝ նոյնացումը այս դէպքում եւս կատարուել է անունների պատահական համընկնման հիման վրայ, առանց արժանահաւաստութեան որեւէ կողմնի: Այս բոլորից յետոյ ի՞նչ արժէք կարող է ունենալ հնագէտ-պատմաբանի եզրափակիչ այս պնդումը. «Համոզուած ենք»⁽¹⁰⁰⁾, որ սա ձեռագրերում յիշատակուած Սարգիսն է...» (անդ, էջ 260):

114 «Գրիգորի ողբերգական ոգեալ եւ ներբողեալ ի թաղումն տիեզերայոյս վարդապետի իւրոյ Յովհաննու Որոտնեցւոյ», Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 2170, թ. 190բ:

115 Թովմա Մեծոփեցի, Պատմութիւն Լանկ-Քամուրայ եւ յաւորդաց իւրոց, Փարիզ, էջ 14-15:

116 Տե՛ս անդ, էջ 15:

Տաթևի համալսարանի, որով եւ մեր դւրութիւնը ճառագայթեց երփներանգ նոր փայլով եւ շեշտուած պայծառութեամբ: Որոտնեցու արժանաւոր աշակերտ եւ իրենից յետոյ միաժամանակ Տաթևի համալսարանի բազմամեայ ռեկտոր Գրիգոր Տաթևացին, յիշատակելով հայ դպրութեան մէջ ուսուցչապետների հերթականութիւնը՝ սկսած Մխիթար Գօշից, նշում է նաեւ իր ուսուցչապետի՝ Յովհան Որոտնեցու անունը իբրեւ աշակերտ Եսայի Նչեցու, հետեւաշարեւ՝ Գլաճորի համալսարանի սան. «Եւ ժողովողի մեկնութեանս ի Վանական վարդապետն՝ աշակերտ Մխիթար վարդապետի, - գրում է նա, - որ Գոշ անուանի. եւ է՛ սա վարդապետն Վարդանայ, եւ Վարդանն՝ Ներսէսի, եւ նա Եսայայ վարժապետին, որ եւ Յոհաննու Որոտնեցույ՝ լուսաւորչին մերոյ, որոց յիշատակն արհնութեամբ եղիցի, ամէն»¹¹⁷:

Ուսուցչապետ Յովհան Որոտնեցու կեանքը փոթորկալի ու հալածական մանկավարժ-գիտնականի թափառիկ գործունէութեամբ է բնորոշում: Գլաճորի համալսարանի խափանումից յետոյ 1340-ական թուականներին նա ապաստան է գտնում միաժամանակ Որոտանի վանքում եւ այնտեղ կազմակերպում է ուսումնադիտական կենտրոն ու գլխաւորում այն: 1350-ական թուականներին լինում է Թիֆլիսում, հակաճառում վրաց քաղկեդոնականների դէմ¹¹⁸, ապա անցնում Եկեղեցաց եւ Դարանաղեաց գաւառները, այնուհետեւ ուխտագնացութեան մեկնում Երուսաղէմ՝ իր աշակերտ Գրիգոր Տաթևացու ուղեկցութեամբ. «Կամեցաւ մեծ փրկիստփայն հայոց Յովհաննէս Որոտնեցին գնալ յերուսաղէմ», հաղորդում է յիշատակագիրը, ընդորում իր աշակերտ Գրիգոր Տաթևացուն եւս «տարեալ ի հանգիստ դամբարանի սուրբ Լուսաւորչին, ի Սեպուհ լեռուն... եւ տարեալ յերուսաղէմ... եւ դարձեալ բերեալ առ գերեզմանն սուրբ Լուսաւորչին... եւ բերեալ յաշխարհն Սիւնեաց»¹¹⁹: Այնուհետեւ, 1372-73 թուականներին, հալածուելով ու հետապնդուելով ասպատակող ու հոգեւլկող մոնղոլներից, դարձեալ իր մեծատաղանդ աշակերտի՝ Գրիգոր Տաթևացու հետ ապաստան է գտնում Բարձր Հայքի Եկեղեցաց եւ Դարանաղեաց գաւառներում: Այս առթիւ Գրիգոր Կամախեցին հաղորդում է՝ «փափստեայ գոլով յարեւելից կողմանէ ի յահէ անօրէն նեղչաց եւ գերչաց եւ սպանողաց, բնակելով ի մեր Դարանաղեաց լերինն Սեպուհոյ, ի հանգստարանի Սրբոյն Գրիգորի մեր լուսատուին»¹²⁰: Աննկուն եւ անխոնջ մեծ մանկավարժ-գիտնականը Աւագ վանքում եւս ուսումնադիտական կենտրոն է կազմակերպում՝ անասելի ծանր պայմաններում, դարձեալ կրթա-դաստիարակչական բեղմնաւոր գործունէութիւն ծաւալելով:

1373 թուականին հիմնադրում է, Գլաճորի համալսարանի նախատիպով, Տաթևի համալսարանը, որը վիթխարի նշանակութիւն է ունենում հայ մշակոյթի ու դպրութեան, տեսական մտածողութեան եւ արուեստագիտական ճիւղերի, մատենագրութեան եւ գիտութեան տարբեր բնագաւառների զարգացման համար իբրեւ հայ ժողովրդի իմացական հանճարի մի նոր փարոս եւս:

Նոյնիսկ հայ ժողովրդի համար ստեղծուած դաժան ու մղձաւաջային պայմաններում, ինչպէս հէնց այդ օրերի ականատես յիշատակագիրներն են վկայում, մեծանուն ուսուցչապետ Որոտնեցին լրջօրէն մտահոգուած էր ուսումնա-կրթական կենտրոնների ցանցի ամրապնդմամբ ու ընդլայնմամբ,

117 Ժե դարի ձեռագրերի Յիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 86:

118 Տէ՛ս Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 219-20:

119 Ժե դարի ձեռագրերի Յիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 103-104:

120 Քաղուածքը բառ Ե. Քիւրտեանի, տե՛ս նրա «Ներիզա եւ Եկեղեցաց գաւառ» աշխատութիւնը, հ. Ա, էջ 293:

սեւեռուն այդ նպատակի համար լծուելով համապատասխան կազմերի պատրաստման աշխատանքներին, դրա մէջ տեսնելով արհաւիրակ ժամանակներում հայ ժողովրդի ազգովին գոյատեւելու գաղտնիքը եւ գրաւականը միաժամանակ. «Յայս անձուկ եւ խաւարեալ ժամանակիս փայլէր որպէս զարեգակն ի վերայ աշխարհի անուն սորին (իմա՝ Որոտնեցույ — Լ.Պ.), -հաւաստում է յիշատակագիրը, - ... զի ժողովէր զհեռաւորս եւ զմերձաւորս, զորոս եւ զանընդամիս, երկնէր եւ ուսուցանէր, եւ փառաւոր յաստիճանս նստուցանէր, զովանս ըստուցս, զովանս եւ քանանս, զովանս երաժիշտս եւ փրկիստփայս, զայլ ոք ծաղկոյ եւ քարտուղարս»¹²¹:

Նկատենք նաեւ, որ Տաթևացու վկայութիւնից պարզում է միաժամանակ դասընթացքների համալսարանական բնոյթը, որ ուսուցչապետ Որոտնեցին հաղորդում էր իր գլխաւորած Ապրակունիսի եւ Տաթևի բարձրագոյն տիպի դպրոցներում: Այդ դասընթացքները գերազանցապէս «արտաքին կրթութեանց», այն է՝ յունական դպրութիւնից վաղնջական ժամանակներից որդեգրուած «Եօթ Ազատ Արուեստներն» էին, որոնք արդէն իսկ լայն կիրառում էին գտել Գլաճորի համալսարանում՝ իրենց «տեսական եւ գործնական» գիտակարգերով, «հոգեշունչ» մատենաների մեկնարանութիւններով եւ զարգանկարներով հարուստ գրչագրերի («յոթնանկար նորագիծ տառից») մատենագրումով, երաժշտական խաղաղիւր եղանակներով եւ այլն: Ահա թէ ինչ է գրում երախտընկալ աշակերտ Գրիգոր Տաթևացին. «Ի սմանէ (իմա՝ յՈրոտնեցույ — Լ.Պ.) ընթերցումն սուրբ գրոց եւ վարժումն արտաքին կրթութեանց, տեսական իմաստից եւ գործնական արդեանց շարայարութեանց: Ի սմանէ յոքնակար նորագիծ տառք, եւ երաժշտական եղանակք...: Մեկնութիւն հոգեշունչ մատենից... եւ արտաքացումն արտաքին սոփեստից»¹²²:

Ուսուցչապետ Որոտնեցին հարստացրեց հայ մատենագրութիւնը գերազանցապէս փրկիստփայական տրակտատներով ու մեկնարանական խորաքնին վերլուծութիւններով Պլատոնի, Արիստոտէլի, Փիլոն Ալեքսանդրացու, Պորփիրի եւ միջազգային ճանաչում ունեցող յունական այլ իմաստասէրների երկերի, որ դասախօսութիւնների ձեւով աւանդել է Որոտնեցին եւ սակայն գրի են առել ու խմբագրել, աշխատութիւնների կառուցային բնոյթ տալով, իր աշակերտները, յատկապէս Գրիգոր Տաթևացին: Ի դէպ, Որոտնեցին այն բացառիկ իմաստասէրներից մէկն է եղել հայ իրականութեան մէջ, որ մատենագրական աղբիւրներում յիշատակում է իբրեւ «երիցս փրկիստփայ կամ իմաստասէր», «տիեզերալոյս» գիտնական, «երկրորդ Լուսաւորիչ», «Պետն բարունեաց» եւ այլ պերճախօս բնութագրումներով:

Շարունակելով Գլաճորի համալսարանի ազգային-դաւանաբանական կողմնորոշման մայրուղին, Յովհան Որոտնեցին յետագայում սկզբունքային անպիջող պայքար ծաւալեց կաթոլիկ միսիոնարների եւ առհասարակ ունիթոական շարժման իրափանարարական եւ ազգային ուժացման նկրտումների դէմ, փայլուն կերպով պաշտպանելով ազգային եկեղեցու անկախութեան եւ ինքնուրոյնութեան տեսական հիմունքները, նոյն ոգով դաստիարակելով ու պատրաստելով նաեւ իր աշակերտներին, մասնաւորապէս Գրիգոր Տաթևացուն, իբրեւ ազգային գաղափարախօսութեան աննկուն եւ անվեհեր մարտիկների: Ահա թէ ի՛նչ է հաւաստում յիշատակագիրը՝ պատմական արժանահաւատութեամբ. երբ «նուազկալ ընդադաւտացաւ ի մէնջ անհամեմատ պարզեւս այս իմաստից...»

121 Ժե դարի ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 560:

122 Մաշտոցի անուան Մատենագրան, ձեռ. 2170, Թ. 191բ:

յայնժամ... ծագեաց որպէս ի մէջ գիշերի զՎահան անշիջանելի՝ զպետն
 րարունեաց, զքաջ հոստորն եւ գերկորոզ լուսաւորիչն մեր զՅովհաննէս
 Որոտնեցի մականունն Կարեալ ի սէր Քրիստոսի, եւ քազմաջան շառաիղափ
 զարգացեալ անեցոյց ի պայծառութիւն եկեղեցւոյ իւրոյ եւ ի վանումն ամենայն
 հակառամարտից»¹²³: Հայոց Առաքելական եկեղեցու ազգային զաղափարաւ-
 նութեան պաշտպանութեան մատոյցներում անյողողող կանգնած լինելով՝
 Որոտնեցուն առաւել հօգր է համարում Գրիգոր Տաթևացին քան ազանգաւո-
 րութեան եւ քաղկեդոնականութեան դէմ մարտնչած Յովհան Օձնեցին ութե-
 րորդ դարում, որը յայտնի է հայ եկեղեցական պատմութեան մէջ իր կանոնա-
 կան քանոնաւանդներով առհասարակ ուղղափառութիւնից կատարուող
 շեղումների ու հերձուածքների վերաբերեալ. «Երկակի Յովհանն յՕձնեան էր,
 մաքրելով զիմոքիայն յաղանդոյն քաղկեդովնեան, եւ ոչ հաւանեալսն
 հերձեալ եւ գրագում վանորայս ի նոցին ագատեալ»¹²⁴:

Ուսուցչապետի առաջացած՝ եօթնասունն անց տարիքում, երբ դեռեւս
 անխոնջ եռանդով շարունակում էր նա իր դասախօսութիւնները կարգալ Տաթևի
 համալսարանում, 1385 թուականին Ոսկէ Յորդայի Թողթամիշի հրոսակները
 ասպատակում են Հայաստանը եւ խորշակի նման հողմացրիւ անում շէնութիւն-
 ները՝ կոտորելով ու տեղահան անելով հայ բնակչութեանը, այդ թուում եւ
 պատուհասելով Սիւնիքը եւ նրա ուսումնագիտական կաճաւոր՝ Տաթևի հա-
 մալսարանը: Այս առթիւ Յակոբ գրիչը յիշատակագրում է, թէ ինչպէս ուսուց-
 չապետ Որոտնեցին, խուսափելով ձերբակալումից, իր 60 աշակերտների հետ
 փախստական լինում գրեմական պիտոյքները շալակած՝ ապաստանելով երկու
 տարի շարունակ լեռներում ու քարանձաւներում, ընդորում՝ մինչեւ իսկ
 մղձաւանջային այդ պայմաններում ուսուցանելով, վերծանելով ու մեկնա-
 քանելով գրչագիր մատնաները...: Բնագրային ընթերցմամբ. «Եւ մինչդեռ
 անճառ ցնծութեամբ եւ բերկրալից ուրախութեամբ լցեալ կայաք, բարունին Կ
 (60) աշակերտօքն, ի բնիկ գաւառն իւր՝ յերկիրն Որոտան, կարգալով եւ գրելով
 զսուրբ մատնանս, մեղքն իմ ծովացեալ եհան զգունդս անօրինաց ի վերայ
 քրիստոնէից, մանաւանդ ի վերայ տանն Բուրտիլի: Որ եկին եւ առին զբերդն
 Որոտան եւ հայրենազուրկ արարին զպարոն Սմբատն, որդի Նանիկին: Եւ կա-
 մէին ձերբակալ առնել զսուրբ բարունիս մեր վասն հայրենեացն ժառանգու-
 թեան: Եւ սա կամօքն Աստուծոյ գերծաւ ի նոցանէ եւ Բ՛ ամ բոլոր յայլիւյայլ
 տեղիս շրջէր աշակերտօքն հանդերձ՝ կարդալով եւ ուսուցանելով»¹²⁵:

Թովմա Մեծոփեցու վկայութեամբ՝ ուսուցչապետ Որոտնեցին վախճանուել
 է իր սան Մարտիրոս Ղրիմեցուց երեք տարի աւել ապրելուց յետոյ. «Մահ սորա
 (այսինքն՝ Որոտնեցու — Լ. Ս.) երեք ամաւ յետոյ է քան զճգնաւորին Մաղա-
 քիա»¹²⁶: Եւ եթէ յայտնի է, որ Ղրիմեցին մահացել է 1384 թուականին, ապա մեծ
 ուսուցչապետը վախճանուած պէտք է լինի 1387 թուականին՝ շուրջ 70-72
 տարեկան հասակում:

Վերջում, սակայն, կ'ուզենայինք ընդգծել հետեւեալը. միջնադարի մեր
 դպրութեան այս խոշոր ներկայացուցիչը, իր մատենագրական հարուստ ժա-
 ոանգութեամբ եւ գիտա-մանկավարժական բեղմնաւոր գործունէութեամբ մեծ
 վաստակ եւ երախտիք ունեցաւ մեր մշակոյթի համար, որը եւ գերազանցապէս
 պարտական էր նա Գլաձորի համալսարանին: Չենք տարակուսում, որ Յովհան

Որոտնեցին միանգամից չէր կարողանայ հասարակական-գիտական գործու-
 նէութիւն ծաւալել Տաթևում՝ համալսարանի բնոյթ տալով նրան, առանց
 նախնական այն փորձի եւ հմտութեան, որ նա ձեռք բերած պէտք է լինէր
 Գլաձորի համալսարանում իր ուսուցչապետ Նչեցու ղեկավարութեամբ, քէկուզ
 իրրեւ դասախօս-բարունի, հաշուի առնելով միայն նրա համեմատարար
 ամենաբրիտասարդ հասակ ունենալը միւսների համեմատութեամբ: Նրա
 մատենագրական հարուստ վաստակը այստեղ չենք քննում, նկատի ունենալով,
 որ այն գերազանցապէս արդիւնք է յետագայ շրջանի՝ Տաթևի համալսարանում
 նրա ծաւալած արգասաւոր գործունէութեան:

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐ:— Տարակոյս չի կարող լինել այն
 բանում, որ Գլաձորում ստեղծագործած նշանաւոր մանրանկարիչ արուեստա-
 գէտներ՝ Մոմիկը, Թորոս Տարօնացին, Պօղոսը եւ Աւագը իրենց գողտրիկ
 մանրանկարները երկնելիս, միաժամանակ հանդիսացել են ուսուցիչներ
 ընդհանրապէս գրչութեան արուեստի եւ, մասնաւորապէս՝ մանրանկարչու-
 թեան ասպարիզում: Նրանք սոսկ միայնակ եւ ինքնանպատակ ստեղծագործող-
 ներ չէին կարող լինել ուսումնական մեր այդ բարձրագոյն կենտրոնում,
 ասենք՝ իրրեւ ազատ պրոֆեսիայի տէր մարդիկ, այլ միաժամանակ նրանք
 հանդիսանում էին ուսուցիչներ եւ ուսուցչապետներ: Հէնց համալսարանի իսկ
 բնոյթը թելադրում էր, որ նրանք ուսուցանէին նաեւ իրենց արուեստը
 մանրանկարչական շնորհալի հակումներ դրսևորող ուսումնականներին,
 մանաւանդ, որ անհերքելի իրողութիւն էր առանձին «Ուսումնարան»ի առկա-
 յութիւնը գրչութեան արուեստի ուսուցման համար Գլաձորի համալսարանում:

Գլաձորի համալսարանի մանրանկարչութիւնը, իր գլխաւոր առանձնայատ-
 կութիւններով, բնորոշում է գեղանկարչական արուեստի ազգային աւան-
 դոյթներով յագեցած, հիմնականում, մասամբ եւ կիրիկեան նրբագեղ մանրա-
 նկարչութեան միջոցով՝ քիւզանդականի, իսկ ունիթոտական գրչագրերի միջո-
 ցով՝ եւրոպականի ստեղծագործական ընկալումներով: Հէնց այն հանգաման-
 քը, որ Գլաձորի համալսարանը համազգային ուսումնագիտական կենտրոն լի-
 նելով՝ ընդգրկում էր պատմական Հայաստանի եւ կիրիկեան թագաւորութեան
 լուսագոյն եւ ամենաշնորհալի ուսումնականներին, բնականաբար իր դրոշմն էր
 դնում նաեւ նրա մանրանկարչական արուեստի բազմաբնոյթ ու բազմաբովան-
 դակ անդրադարձումների առումով: Չնայած այս իրողութեանը, տարաբախ-
 տարար մանրանկարչութեան կամ գրչութեան արուեստի ուսուցիչների կամ
 ուսուցչապետների վերաբերեալ Յիշատակագրութիւններում յակնդէ-անուանէ
 վկայութիւններ հազուադէպ են՝ իրենց աշակերտների յիշատակումով¹²⁷:

127 Համագատասխան փաստերով չեն ամրապնդում արուեստարան Ա. Աւետիսեանի արած
 հետեւեալ պնդումները. Գլաձորում յօրինուած «ձեռագրերի Յիշատակարաններում մի շարք
 վկայութիւններ կան այն մասին, որ այս կամ այն նկարիչը սովորել է այսինչ վարպետի մօտ:
 Այսպէս, 1334 թուի մի ձեռագրում (Հայկ. ՍՍԻ Պետ. Մատեն.ի ձեռ. No. 1319) նշուած է, որ
 Թորոս Տարօնացի նկարչի մօտ սովորել են Յովհաննէսն ու Գրիգորիսը. իսկ 1314-1356 թուա-
 կանների մի ձեռագրի (Հայկ. ՍՍԻ Պետ. Մատեն.ի ձեռ. No. 6230) Յիշատակարանից յայտնի
 է, որ Գլաձորի համալսարան այդ վարպետի աշակերտն է եղել նշանաւոր մանրանկարիչ Աւագը»
 («Էջմիածին» ամսագիր, թ. 7-6, էջ 91, տե՛ս նաեւ նոյնի՝ «Հայկական մանրանկարչութեան
 Գլաձորի դպրոցը», էջ 24-25, ընդգծումները իմն են - Լ. Ս.): Նման պնդման համար հիմք ծառա-
 յած առաջին վկայութիւնը խախտուած է, որովհետեւ այդ գրչագիրը, ո՛չ թէ Գլաձորի համալսա-
 րանում է յօրինուել, այլ՝ երզնկա գաւառում, եւ ոչ թէ Թորոս Տարօնացու, այլ՝ Թորոս Սար-
 կաւագի կողմից, որը տարբեր անձնաւորութիւն է (տե՛ս Մաշտոցի անուան Մատենագրան,
 ձեռ. No. 1379, թ. 159թ. «Վատարեցաւ... ձեռամբ նուստ եւ անգեղ գրչի Թորոս Սարկաւագի»):

123 Ժե գարի ձեռագրերի Յիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 141:
 124 Մաշտոցի անուան Մատենագրան, ձեռ. 2170, թ. 191թ:
 125 ԺԴ գարի Յիշատակարաններ, էջ 560:
 126 Թովմա Մեծոփեցի, Պատմութիւն Լանկ-Քամուրայ... էջ 17:

8. ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԻՉ-ԾԱՂԿՈՂ ՄՈՄԻԿԸ:— Գլաձորի համալսարանի գրչա-
գրերում յիշատակուող առաջին գեղանկարիչ արուեստագետն էր, որն ստեղծա-
գործական ընդուն արտադրանքով իր գրոջմն է գրել հայ մշակոյթի պատմու-
թեան մէջ ոչ միայն որպէս անդուզական ծաղկող-մանրանկարիչ, այլեւ՝
հանճարեղ ճարտարապետ եւ քանդակագործ:

Գլաձորի մանրանկարչութեան վարպետաց վարպետ լինելու վաւերական
հաւաստումն այն է, որ դեռեւս 1283 թուականին Աղբերց վանք-Գլաձորում
յօրինուած գրչագրին զեղարուեստական ձեւաւորում տուողը եղել է ոչ այլ ոք
քան Մոմիկը, իսկ գրիչը՝ Մատթէոս Կիլիկեցին, երբ վերջինս աներկմտաբար
վկայում է. «ԳՄոմիկ Գկարիչ խորանիս յիշեցէք աղաչեմ»¹²⁸:

Մինչ այդ, 1282-83 թթ. Մոմիկը եղել է Կիլիկիայում, ամենայն հաւանա-
կանութեամբ իր հովանաւոր՝ Միւնիքի մեծանուն պատմիչ եւ մետրոպոլիտ
Ստեփանոս Օրբելեանի հետ միասին, երբ վերջինս եկեղեցական նւիրապետու-
թեան իր այս նոր կոչումը պաշտօնական վաւերացմամբ հաստատելու համար
ճանապարհորդել էր այդ օրերին Կիլիկիայի Հայոց Մայր Աթոռ: Իսկ նաեւ
ճարտարապետ Մոմիկի եւ Ստեփանոս Օրբելեանի մտերմութիւնը ակնբախ էր
այն իրողութեամբ, որ վերջինս պատուէրով Մոմիկը եկեղեցիներ ու մատուո-
ններ էր կառուցել, իրրեւ ճարտարապետական կոթողներ, Միւնիքի տարբեր
վայրերում եւ տարբեր ժամանակներու: Հէնց նշուած առիթով էլ Մոմիկը,
Հայոց Կեռան թագուհու պատուէրով, ծաղկանկարում է մի Աւետարան, որը
հայ մանրանկարչութեան գլուխգործոցներից է համարում եւ յայտնի է
«Կեռան թագուհու Աւետարան» յորջորջմամբ: Այս գրչագրի մանրանկարների
յղացքներում անգամ պահպանել է արուեստագէտը իր ինքնուրոյնութիւնն ու
անհատականութիւնը որպէս ստեղծագործողի. «Մոմիկը իւրացրել էր Կիլիկեան
մանրանկարչութեան լաւագոյն աւանդոյթները, — գրում է Կիլիկեան մանրա-
նկարչութեան պատմութեան մասնագէտ, արուեստաբան Լ. Ազարեանը:—
Սակայն նրան չէր հրապուրում Կիլիկեան ձեւագրերի արտաքին փայլը,
ուստի եւ ցաւ մեքենայօրէն չկրկնեց Կիլիկիայում իր տեսածն ու սովորածը»¹²⁹:

Մեզ հասած մոմիկեան մանրանկարներով գեղագարգուած գրչագրերը
չատ չեն. ընդամէնը՝ հինգն են, եթէ հաշուենք նաեւ աչքացաւի պահճառով
կիսատ թողածը, որը աւարտի է հասցրել 1307 թուականին իր շնորհալի ու
տաղանդաշատ աշակերտներից Թորոս Տարօնացին, ընդամին՝ Գլաձորի ման-
րանկարչական դպրոցի ամենարեղմնաւոր եւ ամենապայծառ արուեստագէտ-
մանրանկարիչը, որի մասին առաւել հանգամանօրէն խօսք կը լինի քիչ յետոյ: Ի
դէպ, ծաղկանկարուած այս գրչագրերը, իրենց թեմատիկ բնոյթով, հիմնակա-
նում Աւետարաններ են, միայն մէկը (Ներսէս Մշեցու պատուիրածը)՝ զանա-
զան նիւթերի ժողովածու: Ընդորում չորս Ձեռագրերը կրում են 1283, 1292,
1302, 1307 թուականները եւ գտնուում են Երեւանի Մաշտոցի անուան Մատենա-
դարանում, իսկ մէկը՝ Վիեննայի Միսիթարեան Միարանութեան Ձեռագրատա-
նը՝ 1283-84 թուականների ընդգրկմամբ:

Երկրորդ վկայութիւնը նոյնպէս անհիմն է, որովհետեւ ոչ միայն նրա նշած 6230 համար գրչա-
գրի Յիշատակարանում (504թ), այլ եւ գրչագրի բոլոր 14 Յիշատակագրութիւններում էլ ոչ մի
վկայութիւն կամ ակնարկ անգամ չկայ այն մասին, որ Աւագը աշակերտել է Թորոս Տարօնացուն
կամ մանրանկարչութեան որեւէ այլ ուսուցչի...: Թէեւ կասկածից դուրս է, որ Աւագը եւս
մանրանկարիչ իր մասնագիտութիւնը ձեռք է բերել Գլաձորի համալսարանում եւ շատ հաւա-
նաբար Թորոս Տարօնացու մօտ ...:

128 Տե՛ս Թ. Տաշեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանի Միսիթարեանց ի Վիեննա,
էջ 1039:

129 Հայ ժողովրդի պատմութիւն, Բազմահատորեակ, հ. 9, Երեւան, 1976, էջ 950-51:

Յաւօք, Յիշատակարանների կամ Յիշատակագրութիւնների ձեւակերպման
հարցում չափազանց ժլատ է եղել Մոմիկը, թողածներն էլ համարեա թէ զուրկ են
լրատուական (ինֆորմատիւ) արժէքից: Այսպէս, մի դէպքում կարդում ենք՝
«ԳՄոմիկ նկարիչ խորանիս յիշեցէք աղաչեմ»¹³⁰, միւս դէպքում՝ «...սպիկար
քարտուղարիս Մոմիկ կոչեցելոյ, գրոջմել ի քարտենի զգիծ եւ զնկար»¹³¹, որ
նշանակում է՝ թէ՛ գրիչը («քարտուղար») եւ թէ՛ ծաղկողը («գրոջմել ...
զնկար») այդ գրչագրի հէնց միեւնոյն անձնաւորութիւնն է՝ Մոմիկը: Իսկ
Գլաձորի համալսարանի մանրանկարչական դպրոցի արտադրանքը համարուող
մի այլ գրչագիր Աւետարանի (Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 6792)
Յիշատակագրութիւններից իմանում ենք, որ այն գրչագրուել է 1302
թուականին Միւնեաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելեանի պատուէրով,
Գլաձորի համալսարանական Յովհաննէս Օրբելեանի գրչագրմամբ (մագա-
ղութեայ մասը), եւ զարգանկարմամբ... Մոմիկի. «Ձգերարուն բանի սպասա-
ւորն եւ զարեգակնափայլ լուսատուն հոգոյ՝ զմետրոպոլիտն Միւնեաց՝ զտ/է/ր
Ստեփ/անոս/ ստացող՝ յիշեցէք ի տ/է/ր»¹³²: Որպէս արուեստագէտ, ինչպէս
մշակոյթի մեր միւս գործիչները ամբողջ միջնադարում, Մոմիկը ստեղծա-
գործել է չափազանց ծանր ու խղճուկ պայմաններում: Մոյն գրչագրի
Յիշատակարանում չբնագրանքով խոստովանում է իր այդ անձուկ վիճակը
Գլաձորի մեծանուն մանրանկարիչը. «Աղաչեմ գհանդիպեալքդ այսմ
ա/ստուա/ծարան տառիս յիշել զանիմաստ Գկարոզս Մոմիկ եւ սխալանացն
անմեղադիր լինել, զի թէպէտ անհմուտ էր, այլ ժամանակս ձմեռն էր եւ տուես
Գսեմ եւ Ա/ստուա/ծ գյիշողսդ յիշէ յիւր անբաւ ողորմութիւն/ն եւ նմա փառք
յաւիտեանս, ամէն: Ի թվիս ՁԾԱ (1302 թ.)»¹³³:

Մանրանկարիչ-ծաղկող Մոմիկը, մասնագէտների գնահատմամբ, մի շարք
լուծումներ է առաջադրել մանրանկարների կերպաւորման իր արուեստում,
որոնք սեփական ներդրումն են. հոգեբանական արտայայտչականութիւնը եւ
ժաւաշային խորքի ընդգրկուն օգտագործումը՝ հնարաւորին չափ շատ իրողու-
թիւնների ու աւարկանների համադրմամբ: Դիցուք՝ նրան յաջողուել է «Համ-
բարձման» պատկերում՝ չափազանց սեղմ էջի տարածքում 17 կերպարներ ցու-
ցադրել՝ իւրաքանչիւրի հոգեբանական ուրոյն դրսեւորումներով: Պատ-
կերագրական բացառիկ վարպետութիւն է բացայայտել իր մանրանկարչական
յղացքներում, որոնք աղբրում են իր արուեստը հայ մանրանկարչութեան
արուեստի աւանդականութեան հետ: Թէկուզեւ հարեւանցի քննութիւնը
Մոմիկի մանրանկարչական արուեստի, որ մեծ ներդրում է անշուշտ Գլաձորի եւ
առհասարակ միջնադարի հայ մանրանկարչութեան բնագաւառում, ցայտուն է
զարձնում այն իրողութիւնը, որ նրա գեղանկարները՝ հոգեբանական
բացայայտումներով հարուստ դիմանկարներն ու չքեղ զարդարանքները,
գլխաւորապէս ու լուսանցազարդերը թոյնագրերով, կենդանագրերով ու
բուսագրերով, դրսեւորում են ազգային-աւանդական մանրանկարչութեան
առանաձնայատկութիւնները, ընդորում՝ միաժամանակ սեփական՝ մոմիկեան
ստեղծագործական հրայրքով թրծուած: Ակնբախ են նրա գունապնակի
յարարբերական համեստութեան հետ նաեւ կիրառած երանգների գեղեցիկ
զուգորդման, հակակշռման ու համադրման ցայտուն ու գրաւիչ արտայայտ-
չականութիւնը, լուսաստուկերային համամասնութիւնների հակադրման
բացառիկ հմտութիւնը, ինչպէս եւ խորքային առարկաների ծաւալային-

130 Տե՛ս Թ. Տաշեանի Մայր ցուցակը, էջ 1039:

131 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 2848, թ. 315բ:

132 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 6792. թ. 263ա:

133 Անդ, էջ 13բ:

ճարտարապետական համաչափությունների վարպետ կիրառումը: Մասնագետների հաւաստմամբ՝ գրչագրի ձեւաւորման գրաւչականացման ու շքեղացման տեսակէտից Մոմիկի մանրանկարչական արուեստը նոր շրջափուլ են նշանաւորում առհասարակ Սիւնեաց աւանդական գրչութեան արուեստում: «Մոմիկի վարպետութիւնն ի յայտ է գալիս, - գրում է գլաձորեան մանրանկարչական դպրոցի ուսումնասիրութեան հեղինակ արուեստաբան Ա. Աւետիսեանը, - գեղանկարչական, կոմպոզիցիոն եւ տարածական նոր լուծումների եւ ինքնատիպ գունային գամմայի մէջ: Նրա ստեղծագործութիւնը մանրանկարչութեան յետագայ զարգացման վկայութիւնն է: Մոմիկի արուեստն աչքի է ընկնում մեծ արտայայտչականութեամբ: Նրա մանրանկարներում եւ ձեւը, եւ գոյնը հաղորդելու շահագրգռութիւն կայ»¹³⁴:

Մանրանկարչութեան, ճարտարապետութեան ու քանդակագործութեան բնագաւառներում ստեղծագործական արարումները Մոմիկի՝ ընդգրկում են շուրջ վեց տասնամեակներ (1283-1340 թթ.): Ունեցել է աչքացաւի հիւանդութեան ծանր մի շրջան (1307-1331 թթ.), երբ համարեա թէ կուրանալու վտանգն էր ցաւագնորէն վերապրում մեծ արուեստագէտը, բայց եւ երկարատեւ տաղանապից յետոյ այնուամենայնիւ ապաքինւում ու վերագտնում է տեսողութիւնը՝ նորանոր արարումներ կերտելով այս անգամ գերազանցապէս ճարտարապետական ու քանդակագործական կառոյցների յղացքներում: Այդ մասին մեզ է հասել ինքնագիր Յիշատակագրութիւն, որ աշխարհարար ներկայացնում ենք. «Արդ, աւարտուեց գրչութիւնը հայոց ՉԾԶ (1307) թուականին... Նոյն տարուայ աշնանը ես՝ Մոմիկ գրիչս, եւ Պօղոս վարդապետը, Յովհաննէս Օրբելի յանձնարարութեամբ սկսեցինք գրել երկու Աւետարան եւ աւարտեցինք, բայց աչքերիս վատանալու պատճառով չկարողացայ գրել եւ աւարտել համարաբառի ծաւալուն ցանկը եւ ոսկենկարները. աւա՛ղ եւ եղո՛ւկ հիւանդութեանս, որ (գրանք) իմ ձեռքով գրուած չեղան: Յովհաննէս գրիչը թերին լրացրեց, իսկ թորոսը՝ ոսկենկարները...: Տարիներ յետոյ, հայոց 780 (1331) թուականին, աչքերիս լոյսը նորից եկաւ, կազմեցի (ձեռագրի) Յիշատակարանը եւ գրեցի այն իշխան Տարսայիճի հրամանով»¹³⁵:

Մոմիկը, լինելով բազմակողմանի արուեստագէտ, իր դրոշմը դրել է նաեւ հայ միջնադարի ճարտարապետութեան ու քանդակագործութեան, թերեւս նաեւ որմնանկարչութեան, վրայ: Ենթադրուում է, որ 1295 թուականին, Ստեփանոս Օրբելեանի պատուէրով Տաթևում կառուցուած ս. Գրիգոր եկեղեցին, իր ոճական առանձնատեսակութիւններով, սերտորէն ազդեցում է Մոմիկի կառուցած մի այլ ճարտարապետական կոթողի հետ, որն իր ստորագրութիւնն է կրում, այն է՝ 1321 թուականին Արփայում կառուցուած եկեղեցու հետ, ուստի - եւ այն իրաւամբ վերագրուում է, հայ ճարտարապետութեան պատմութեան հետազոտութիւններում, ճարտարապետ Մոմիկին¹³⁶:

134 Տե՛ս Ա. Աւետիսեան, Հայկական մանրանկարչութեան Գլաձորի դպրոցը, Երևան, 1971, էջ 79:

135 Բնագրային ընթերցումն է. «Արդ՝ եղեւ գրաւ գրչութեանս ի ժամանակին եւ ի թուարբութեան ՉԾԶ (1307)... Ի նմին ամի՝ յաւարան աշնան, ես Մոմիկ գրիչ եւ Պօղոս վարդապետն երկու Աւետարան սկսեալ՝ հրամանաւ տէր Օրպէլ Յովանիսի կատարեցաք՝ բայց ես յաչաց վատեալ զհամարաբառոսն եւ զճապացանկն (?) ու ոսկենկարսն ոչ կարացի ի գլուխ հանել: Աւա՛ղ եւ եղուկ իմոյ տկարութեանս, զի իմով ձեռամբ ոչ եղեւ: Բայց յետոյ Յոհաննէս գրիչ զթերին ելից, եւ թորոս՝ զոսկենկարսն: ... Չկնի սակաւ ամաց լոյս աչաց իմոց դարձաւ առ իս ի թուիս ԶԶ (1331) եւ զՅիշատակարանս արարի եւ գրեցի հրամանաւ տէր Տարսայիճին, մականունն տէր Ստեփանոսի» (A Catalogue of Medieval Armenian Manuscripts in the United States, edited by Avedis K. Sanjian, University of California Press Berkeley, Los Angeles, London, p. 86):

136 Ստ. Մնացականեան, Մոմիկ, տե՛ս «Հայ մշակոյթի նշանաւոր գործիչները V-XVIII դարեր» ժողովածուն, Երևան, 1976, էջ 351:

Մոմիկի ճարտարապետական առաջին Յուշակոթողներից է Արենիի կենտրոնագմբէթ եկեղեցին, որ նա ձեռնարկել է իրագործել է 1321 թուականին: Այս եկեղեցին հարուստ է ներսի կողմից պատկերաքանդակներով, որոնք ճարտարագէտ-արուեստաբանների հիացքն են առթում մեր օրերում եւս: Արձանագրութիւնը եզրափակուում է կառուցող-ճարտարապետի ստորագրութեամբ՝ «Շարժ եղեւ. Մոմիկ վարդապետ»¹³⁷:

Իր ուսուցչի՝ մեծանուն ճարտարապետ Սիրենէսի վերանորոգած Նորավանքի գաւիթը 1321 թուականին տեղի ունեցած երկրաշարժից քանդուում է եւ այն վերակերտելու համար Օրբելեանները պատուիրում են Մոմիկին ստանձնելու վերանորոգման աշխատանքները, որը եւ նա պատուով է կատարում: Կառուցողական աշխատանքի բարդութիւնը, սակայն, նրանումն էր, որ գաւիթի ծածկը պէտք է իրագործուէր անսիւն ձեւով՝ շարուածքի աղեղնաձեւ ընդելուզմամբ կամ ագուցմամբ. «Դիւրին գործ չէր զգալի չափեր ունեցող նման կառուցուածքը ծածկել անսիւն, աստիճանաբար դէպի կենտրոն առաջացող պարփակ ծածկով, - գրում է հայ միջնադարեան ճարտարապետութեան լաւագոյն հետազոտողներից Դոկտ. Ստ. Մնացականեանը: - Այդ անելու համար ճարտարապետը մշակել էր պահուստակային ծածկի կոնստրուկտիւ մի խիստ ուշագրաւ համակարգ, որտեղ քառալանջ ծածկի շարքերը աստիճանաբար առաջանալով, կենտրոնում հպուում են քառակուսի եզրաձեւ ունեցող ստալակտիկային խիստ ուշագրաւ ձեւերով ծածկուած երդիկի կողերին: Ծածկի այդպիսի կոնստրուկցիան եզակի երեւոյթ է եւ անվերապահօրէն վկայում է կառուցող ճարտարապետի մեծ հմտութեան մասին»¹³⁸:

Զօրաց եկեղեցու կառուցումը նոյնպէս Մոմիկի ճարտարապետական մտայնացքի արգասիք է համարուում, որը գտնուում էր Օրբելեանների ամառանոցում՝ Եղեգիսում: Բնութագրելով նրա կառուցողական ճարտարապետական առանձնատեսակութիւններն ու լուծումները, մասնագէտ-պատմաբանը յարում է. «Յուշարձանն աչքի է ընկնում իր խիստ արտասովոր ճարտարապետական յօրինուածքով, նման լուծում չենք տեսնում ուրիշ ոչ մի տեղ: Մեծ վարպետութեամբ են մշակուած նրա ճարտարապետական ձեւերը, եւ կառուցուածքն ամբողջութեամբ տողորուած է բարձր գեղարուեստականութեամբ եւ համամասնութիւնների արտակարգ ներդաշնակութեամբ»¹³⁹:

ճարտարապետական կարեւոր Յուշարձան է նաեւ Բուրթէլ իշխանի յանձնարարութեամբ Մոմիկի կառուցած երկյարկանի դամբարան եկեղեցին Նորավանքում: Ընդորում՝ առաջին յարկը պանթէոնի համար է նախատեսուած եղել, իսկ երկրորդ յարկը՝ աղօթելու: Ուշագրաւն այն է, որ երկյարկանի դամբարան-եկեղեցին նաեւ գեղարուեստական ոճաւորում է ունեցել իր քարակոփ հարուստ պատկերաքանդակներով, որոնք առանձին հմայք են պարգեւում հոգեւոր Յուշակոթողին, որի մասին պատմա-ճարտարապետական այսպիսի գնահատական է տուել հետազոտողը. «...Յուշարձանն ամբողջութեամբ տողորուած է կառուցողական արտակարգ միասնականութեամբ, եւ նրա ծաւալային ձեւերի ու առանձին համամասնութիւնների մշակման մէջ ակընայայտորէն զգացուում է մեծ վարպետի հմուտ ձեռքը: Այս ամէնը մեզ իրաւունք է տալիս համարձակ կերպով դասելու այս կառուցուածքը հայ ճարտարապետական մշակոյթի առաւել նշանաւոր յուշարձանների շարքը»¹⁴⁰:

137 Անդ:

138 Անդ, էջ 354:

139 Անդ, էջ 356:

140 Անդ, էջ 357:



Մարկոսի Աւետարանի տիտղոսաթերթը՝ Գլածորի Համալսարանի մանրանկարիչ
Թորոս Տարոնացու ոճագարդմով:
Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ. 206, թ. 461ա:



Գրուագներ Քրիստոսի կեանքից՝ մանրանկարիչ Աւագի արարմամբ:
Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ. 6280, թ. 442բ:

Առանձնապէս երկու խաչքարեր Մոմիկի քարակոփած՝ աչքի են ընկնում խաչքարային քանդակագործութեան արուեստում՝ իրենց նրբահիւս զարդածեւերի ու մանրանկարային գողտրիկ կերպարների հիասքանչ քանդակումով: Առաջինը 1302 թուականին քանդակած խաչքարն է՝ Թաթմա խաթունի յանձնարարութեամբ, երկրորդը՝ 1305 թուականին Սիւնեաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելեանի մահուան առնչութեամբ մահարձանի քանդակումը: Այս երկու Յուշարձան-կոթողներն էլ, բարեբախտաբար, կրում են մեծ քանդակագործի ստորագրութիւնը:

Ընդհանրացնելով Մոմիկի ճարտարապետական-քանդակագործական ներդրումը հայ քարային մշակոյթի միջնադարեան շրջափուլի պատմութեան մէջ՝ Ստ. Մնացականեանը հաւաստում է. «Սիւնիքի բազմաթիւ այլ յուշարձանների շարքում Մոմիկի գործերն են, որ աչքի են ընկնում իրենց խիստ որոշակի անհատականութեամբ, եւ մեծ վարպետի այդ կոթողները կարծես մի-մի գազաթ լինեն Սիւնիքի XIII-XIV դդ. ընդհանրապէս կառուցողական բարձր մակարդակով բնութագրուող յուշարձանների շարքում»¹⁴¹:

14-րդ դարի քառասնական թուականներից ձեռագրական եւ քարային վկայութիւնները լուրջ են մեծանուն մանրանկարչի, գրիչի, ճարտարապետի ու քանդակագործի մասին: Նորավանքում, իբրեւ մահարձան, երկար ժամանակ եղել է մի խաչքար Մոմիկի յիշատակմամբ, որը եւ յետագայում փոխադրուել եւ օգտագործուել է իբրեւ շինանիւթ...:

Բնական է ենթադրել, որ վարպետաց վարպետ Մոմիկը ունեցել է նաեւ բազմաթիւ աշակերտներ մանրանկարչութեան, ճարտարապետութեան ու քանդակագործութեան գծով, որոնց անունները, տարաբախտաբար, չեն հասել մեզ վաւերական յիշատակումներով:

9. ԹՈՐՈՍ ՏԱՐՈՆԱՅԻ: - Գլաձորի համալսարանի ամենատաղանդաւատ եւ բազմարդիւն մանրանկարիչն է, որը ամենայն հաւանականութեամբ աշակերտել է Մոմիկին եւ այնուհետեւ իբրեւ գեղանկարչական արուեստի ուսուցչապետ, իր հերթին գլխավորել է Գրչութեան-Մանրանկարչութեան Ուսումնարանը եւ շնորհալի աշակերտներ պատրաստել՝ իր ուժեղ ազդեցութիւնը թողնելով պատմական Հայաստանի մանրանկարչական արուեստի զարգացման վրայ:

Ձեռագրական կցկտուր հաղորդումներից եւ իր մականունից ակնբախ է, որ Թորոս Տարոնացին ծննդավայրով Մուշից է, պապը կոչւում է Սիար, հայրը՝ Սարգիս, մայրը՝ Մարիամ. կենսագրական այս փաստերի մասին տեղեկութիւնը ժխտօրէն ընծայում է ինքը՝ մեծանուն ծաղկողը 1332 թուականին զարդանկարած Աստուածաշունչի իր Յիշատակագրութիւններից մէկում՝ այլեւս բնաւ չանդրադառնալով, սակայն, իր կենսագործունէութեան այս կամ այն դրուագին. «Վարդապետ Ներսէս, յիշեա՛ յաղօթս գԹորոս ծաղկող, եւ զպապն իմ Սիար, եւ զհայրն իմ Սարգիս, եւ զմայրն իմ Մարիամ՝ ի քաղաքէն Մշոյ»¹⁴²:

Թորոս Տարոնացու ուսումնառական կեանքի մասին վկայութիւն ունենք դեռեւս 1314 թուականից, երբ Միսիթար Երզնկացին, իբրեւ ուսումնակից, նոյնպէս սովորելիս է եղել Գլաձորի համալսարանում, «առ ոտս» ուսուցչապետ Եսայի Նչեցու, «ի վարժումն աստուածիմաստ գրոց»: Թորոս Տարոնացուն բնութագրելիս յիշատակագիրը ընդգծում է նրա «բարեմտութիւնը» եւ բնաւորութեան հեզահամբոյր՝ «քաղցրատեսակ» լինելը, ընդորում յատկապէս

դրուատում Թորոս Տարոնացու խոր իմացականութիւնը համալսարանական գիտելիքների համապարփակ իւրացմամբ, ինչպէս եւ զնահատում մանաւանդ գրչութեան արուեստում ու մասնաւորապէս մանրանկարչութեան բնագաւառում ի յայտ բերած բազմաշնորհ ձիրքերի ակներեւութիւնը. «Ես նուաստանուն Միսիթար կոչեցեալ Եզնկայցի, գնալով ի մայրն իմաստից Գլաձոր՝ առ ոտս Եսայեայ վարդապետի ի վարժումն աստուածիմաստ գրոց ... եւ հանդիպեալ բարեմիտ եւ քաղցրատեսակ եղբոր՝ Եցեայ ամենայն իմաստութեամբ, եւս առաւել գրականութեամբ եւ ծաղկողութեամբ, անուն կոչեցեալ Թորոս՝ ի Տարոն գաւառէ»¹⁴³: Նշանակում է՝ եթէ 1314 թուականին Տարոնացին 17-18 տարեկան ուսումնական էր, ապա նրա ծնունդը պէտք է ենթադրել 1296-97 թուականներին:

Տարոնացին ստեղծագործել է չուրջ չորս տասնամեակներ (1307-1346 թթ.)՝ արուեստագէտ սերունդների ժառանգութեանը թողնելով 19 Աստուածաշունչների, Աւետարանների եւ բազմարժանի ժողովածու մատեանների շքեղ նկարազարդումներ ու զգլխիչ մանրանկարներ սիւժետային-թեմատիկ դրուագներով ու բիբլիական համապատասխան պայմանական դիմանկարներով հոգեբանօրէն պատճառարանուած, ինչպէս եւ բազմազան ու անհամար զարդամոտիւններով միջարկուած: Իր ստորագրութիւնը կրող զեղարուեստական բարձր ձեւաւորմամբ օժտուած առինքնող այդ Ձեռագիր մատեանները, անշուշտ, դարերի միջից յաւերժացնող յուշարձաններն են մեծանուն այդ զեղագէտ ծաղկողի:

Թորոս Տարոնացու ստեղծագործական ուղին համակողմանիօրէն ուսումնասիրելու հետ մէկտեղ, ակադեմիկոս Սիրարփի Տէր-Ներսէսեանը միաժամանակ խորաքնին վերլուծութեամբ ուսումնասիրել է նաեւ Գլաձորի համալսարանի մանրանկարչական արուեստը ընդհանրապէս: 1936 թուականին Ֆրանսերէն լեզուով լոյս տեսած իր մեծարժէք աշխատութեան մէջ հէնց այդպէս էլ վերնադրել է մի ամբողջ ծաւալուն բաժին՝ «Թորոս Տարոնացին եւ Գլաձորի դպրոցը»¹⁴⁴: Այդտեղ կարդում ենք. «14-րդ դարի Մեծ Հայքի ոչ մի մանրանկարիչ չունէր այնպիսի գործունէութեան ընդգրկում եւ այնպիսի համբաւ, որպիսին ունէր Թորոս Տարոնացին. ուսումնասիրելով նրա ստեղծագործութիւնը, ուսումնասիրում ենք Գլաձորի դպրոցի՝ այդ ժամանակաշրջանի Մեծ Հայքի առաւել հոշակաւոր կենտրոնի յաւաքոյն ներկայացուցիչների աշխատութիւնները»¹⁴⁵:

Միջնադարի հայ մանրանկարչութեան ներհուն հետազօտողներից Գար. Յովսէփեանը Թորոս Տարոնացու զեղանկարչական ստեղծագործութիւնները ընդհանրացուած գնահատմամբ ներկայացնելով՝ բնութագրում է նրանց հեղինակին իբրեւ «Գլաձորի մեծ մանրանկարչի»¹⁴⁶:

Ի մասնաւորի Գլաձորի համալսարանի մանրանկարչական դպրոցի արտադրանքն ամբողջական ուսումնասիրութեան ենթարկած հեղինակի՝ արուեստարան Ա. Աւետիսեանի եզրակացութիւնն այն է, որ յանձին Թորոս Տարոնացու «գործ ունենք Գլաձորի նկարչական դպրոցի ամենաականաւոր ներկայացուցիչներից մէկի ստեղծագործութեան հետ, նկարիչ, որի համբաւը, եռանդն ու բեղմնաւոր գործունէութիւնը չի կարող վիճարկել Մեծ Հայքի նկարչներից եւ ոչ մէկը: Այս ստույգով Թորոս Տարոնացու կարելի է համեմատել Առնոլդի

141 Անդ, էջ 255:

142 ԺԴ դարի ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 247:

143 Անդ, էջ 104:

144 Տե՛ս Sirarpie Der-Nersessian, Les Manuscrits Arméniens illustrés..., pp. 110-136:

145 Անդ, էջ 112:

146 Գար. Յովսէփեան, Խաղրակեանք կամ Պոռչեանք..., մասն 2, էջ 222:

լայնօրէն հռչակուած մի այլ վարպետի՝ Սարգիս Պիծակի հետ, որ նրա ժամանակակիցն էր Կիրիկեան Հայաստանում»¹⁴⁷:

Տարօնացու առաջին ակնառու գործը մանրանկարչութեան արուեստում 1307 թուականին ծաղկագարգած Աւետարանն է, որ յանձնարարուած է եղել իրեն, Ձեռագրում առկայ Յիշատակագրութիւնների վկայմամբ, Եսայի Նչեցու եւ Դաւիթ Սասնեցու պատուէրով: Նրանում սիւժետային դիմանկարներով ցուցադրուած դրուագները հասնում են շուրջ երկու տասնեակի, զարդամոտինները յատկանշուած են բազմազանութեամբ՝ բուսական, կենդանական ու թրուչնական բնոյթի, ինչպէս եւ գունապնակի համեստութեամբ, բայց եւ օգտագործուած երանգների (կանաչ, կարմիր, կապոյտ, մանիշակագոյն) եւ ոսկու վարպետ գուգորդումներով ու համադրմամբ:

Մանրանկարչութեան արուեստի պատմութեան մասնագէտների գնահատմամբ՝ ինչպէս այս, այնպէս եւ սկզբնական շրջանի ստեղծագործութիւնները թորոս Տարօնացու, ոճական առանձնայատկութիւններով դեռեւս լիովին արտացոլում են ազգային-աւանդականը գտարիւն՝ անխառն ձեւով, գերծ՝ Կիրիկեան փարթեամբ ու շքեղ մանրանկարչութեան եւ Արեւմտեան նրբին ու ճառագայթող գեղանկարչութեան ազդեցութիւնից: Այս շրջանի գեղարուեստական արտադրանքը, ըստ երեւոյթի, նկատի ունի Գար. Յովսէփեանը, երբ ընդգծելով Տարօնացու գեղագիտական արժանիքները, միաժամանակ մատնանշում է նրա թոյլ կողմերը. «Թէեւ չունի ժՊ դարի վերածնութեան տաք շունչը, Կիրիկեան արուեստի հիւսիսից, պայծառ, վճիռ եւ խօսուն, թովիչ գոյների համադրութիւնն ու ներդաշնակութիւնը. գարուն չէ, որ այստեղ փթթում է, աչքերը պայծառագոյն գալիքին ուղղուած, այլ թեքման եւ խոնարհման նշաններով արդէն, բայց նա չէ կորցրել ձեւերի գեղեցկութեան զգացումը, շարժումների ու իմաստը, ամբողջի մէջ գաղափարի ներդաշնակ արտայայտութեան գեղեցկութիւնը»¹⁴⁸:

Իր ստեղծագործական հարուստ վաստակից արժէ, սակայն, յատկապէս կանգ առնել 1318 թուականին հեղինակած «Եսայի Նչեցու Աստուածաշունչի» մանրանկարների վերլուծութեան վրայ՝ ընդհանուր գծերով: Այն մասնագիտական գրականութեան մէջ համարուած է թորոս Տարօնացու, նաեւ ամբողջութեամբ վերցրած Գլաճորի համալսարանի, գլուխգործոցը: Այս Աստուածաշունչը, որ առկայ է Մաշտոցի անուան Մատենադարանում 206 համարի տակ, մագաղաթեայ երկսիւն գրութիւն ունի, բոլորգիր՝ մարգարտաշար վայելչագրութեամբ, աւարտի է հասցուած, գեղարուեստական ձեւաւորմամբ հանդերձ, 1318 թուականին, Գլաճորի համալսարանում: Ընտիր գրչագրութիւնը պատկանում է Կիրակոս Երզնկացուն եւ Յովհաննէսին (հաւանաբար՝ Մործորեցուն), որը ճանաչուած հեղինակութիւն էր իր գեղագրական վարպետութեամբ¹⁴⁹: Բայց «հաւանականութիւնը» փոխարկուեց ստուգութեան, երբ նոյն գրչագրի մեր ընթերցումներում հանդիպեցինք նաեւ Մործորեցու ստորագրութիւնը կրող վաւերական Յիշատակագրութեանը, որում ակնարկուած է նաեւ ծաղկող մանրանկարիչը իրրեւ «նկարագրող թորոս»: «Չաստուածեղէն գանձիս ստացօղն, գերջանիկ վարժապետն Եսայիս յիշեսջիք ի Քրիստոս, ընդ նմին եւ գնուաստ գծող սորին՝ զՅոն/աննէւ/ սպասաւոր բանի Եգկկայեցի, որ եւ Մործորեցի, հանդերձ ծնողօք, որ եւ գրեցի զսա յըստ մեզ մարդեղութեան

թուին Յիսուսի Քրիստոսի տեաւն մերոյ ՌԳՃ. եւ ԺԸ (1318) եւ ըստ խորովային տօմարին՝ ՉԿէ:

Եւս եւ զանարժան նկարագրող զթորոս եւ զծնաւզան մեր (յիշեսջիք) ի Քրիստոս»¹⁵⁰: Ի դէպ՝ թորոս Տարօնացին իր ստեղծագործութիւններում ստորագրութիւն թողնելիս յիշատակում է որպէս «նկարագրող» իրեն եւ «նկարող թորոս»: համեմատի՛ր նաեւ. «Չվերջին նկարող զթորոս/ յիշես եւ թողութիւն յանցանաց իմ հայցես»¹⁵¹:

Կարելի է անվարան սսել, որ Տարօնացու հանճարը իրրեւ ծաղկողի ճառագայթել է ամբողջութեամբ հէնց ա՛յս երկում, որի մէջ ցայտուն դրսււորուած են նրա գեղագիտական ձիրքն ու սկզբունքները իրենց ամբողջ թափով, հզօրութեամբ եւ որոշակիութեամբ: Արուեստագէտը վիթխարի ուժ եւ տաղանդ է ներդրել, ու նաեւ ժամանակ՝ զարդանկարելու համար ամբողջ Աստուածաշունչը՝ համարեա իր բոլոր հիմնական դրուագներով եւ իմաստաւորումներով, որոնց շնորհիւ փառահեղ եւ անկրկնելի յուշակոթող է ստացուել արուեստի: Պատկերացնել, թէ գրեթէ իւրաքանչիւր էջ Աստուածաշունչի 589 մեծադիր էջերից (26.2 × 18.8 սմ. գրադաշտով) ձգտում է ցուցաբերել թորոս Տարօնացին զարդանկարել արուեստի նրբութեամբ ու կատարելութեամբ՝ ինչպիսի՛ ստեղծագործական երեւակայութիւն ու միաժամանակ արուեստի հրայրք՝ գեղագիտական յուզական բռնկում է պահանջել արուեստագէտից: Բաւական է աչքի առաջ ունենալ թէկուզեւ խորանների բարձրարուեստ գեղանկարումը, ընդամին երկրաչափական, բուսական, կենդանական, թռչնային բազմաբարդ զարդամոտիւնների ու մարդկային դիմանկարի համադրմամբ գերյազեցած ընդգրկումը մանրանկարում, որ հետեզհետէ ուժգնացող հրացք է առթում դիտողին (համեմատի՛ր մեր Սոյն աշխատութեան էջ 271 նկարը): Կամ՝ Մարկոսի Աւետարանի անուանաթերթի հոյակապ եւ զգլխիչ զարդանկարումը կիսախորանի, լուսանցազարդի եւ սկզբնատողերի գլխագրերի՝ կենդանակերպ, մարդակերպ, թռչնակերպ եւ բուսակերպ մոտիւններով գեղեցկօրէն համադրուած (տե՛ս մեր Սոյն աշխատութեան էջ 201 նկարը): Եւ կամ՝ Յովհաննու Աւետարանի անուանաթերթի դարձեալ լրիւ էջ բռնող վիպային հիասքանչ գեղանկարումը (տե՛ս էջ 189) միեւնոյն զարդամոտիւնների օգտագործմամբ, սակայն սիւժետային ու թեմատիկ ա՛յլ դրուագումով եւ իմաստաւորմամբ: Բացառիկօրէն շքեղ կիսախորանը համադրուած է նոյնքան գեղեցիկ ոճաւորուած թռչնակերպ, մարդակերպ, կենդանակերպ ու բուսակերպ լուսանցազարդով եւ համապատասխանաբար տողասկզբի գլխագարգ մեծատառերով: Ի դէպ, կիսախորանը իր թեմատիկ բնոյթով ներկայացնում է մայրական գորովագութ սէրը յանձին գահին նստած Տիրամօր, ստինքով սնելիս գրկին առած նորածին Յիսուսին, միաժամանակ մի քիչ ստորեւ՝ աջին ու ձախին պատկերում է մայր եղնիկին նոյնպէս ձագին սնելիս եւ ծնող «հայր» եղջերուին, հաղորդելով ընտանեկան ջերմութեան ու միասնութեան աստուածային նշանակութիւնը, ընդորում շրջապատուած հրեշտակներով, որոնք սկիհներով անմահութեան՝ յաւերժութեան կենսահիւթն են մատուցում...: Այս առնչութեամբ հայ մանրանկարչութեան պատմութեան խոշոր մասնագէտներից Լ. Դուրնովան հետեւեալ ընդհանրացումն է կատարում. «Թորոս Տարօնացին, Մարիամ-Մօր գորովագութ վերաբերմունքի այս պատկերում, աւելի հեռու է գնում, բան արեւմտեան նկարիչները՝ կերակրող Տիրամայրը համադրելով հայր եւ մայր եղջերուներին եւ նրանց ձագին»¹⁵²:

147 Ա. Աւետիսեան, նշուած աշխատ., էջ 90:

148 Գ. Յովսէփեան, Պարզականք կամ Պոչեանք..., հ. Բ, էջ 228-29:

149 Տե՛ս մեր աշխատակրութիւնը՝ «Յովհաննէւ Մործորեցի. Համառու Տեսութիւն Քերականք», Լոս Անճելիս, 1984, էջ 25:

150 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 206:

151 Վենետիկի Ձեռագրատուն, համար 1917:

152 Լ. Դурново, Древнеармянская Миниатюра, Երեւան, 1952, (աղբւակ 45):

Սոյն Աստուածաշունչը մանրանկարչութեան արուեստում յայտնի է պատուիրողի անունով՝ իբրև «Եսայի Նչեցու Աստուածաշունչ»։ Բարեբախտաբար այս գեղանկարչական կոթողային Յուշարձանում է պահպանուած ինչպէս Գլաձորի համալսարանի ուսուցիչ Եսայի Նչեցու, այնպէս եւ իր՝ մեծանուն մանրանկարչի դիմանկարները, որոնք թանգարանային վաւերական հազուագիւտ եւ թանկագին պատկերներն են, ընդամին՝ ժամանակակից գեղագէտի վրձինամբ, հայ մշակոյթի գիտութեան եւ արուեստի երախտաւորների (տե՛ս մեր Սոյն աշխատութիւնը, էջ 74)։

Նկատենք, որ բուսական եւ կենդանական զարդամոտիւների ուսումնասիրումը Տարօնացու առհասարակ մանրանկարչական ժառանգութեան՝ կապուած վաղնջական պատկերագրութեան աւանդոյթների, հետեւաբար եւ դիցարանական դարաւոր ընկալումների հետ, արժէքաւոր եւ հետաքրքիր շատ փաստեր ու վկայութիւններ կարող է ընծայել մեր հոգեւոր մշակոյթի հնամէնի պատմութեանը, որ տարաբախտաբար դեռեւս այդ կիզակէտով քննութեան չեն ենթարկուած դրանք։ Այդ կապը չափազանց ակներեւ է մանաւանդ այն պատճառով, որ հանճարեղ գեղագէտը ստեղծագործական այս շրջանում դեռեւս երկու ոտքով կանգնած էր ազգային-աւանդական մանրանկարչութեան պատկանի վրայ։

Այնուհետեւ. Թորոս Տարօնացու մանրանկարչական ստեղծագործութիւնների ուսումնասիրումը շատ արժէքաւոր փաստեր ու տուեալներ կը բացայայտի մեր ժողովրդի պատմական անցեալի կենցաղավարութեան ու կենցաղագիտութեան, ինչպէս եւ արհեստների ու հասարակական տարրեր խաւերի ներկայացուցիչների հոգեբանական-կեցութային արտայայտութիւնների վերաբերեալ։

Տարօնացու այս եւ յետագայ գեղանկարչական յղացքներում առկայ է նաեւ Կիրիկեան մանրանկարչութեան ազդեցութիւնը. այն յատկապէս նկատելի է զարդամոտիւներում՝ Ձեռագիր մատեանի գեղագիտական ձեւաւորմանը նպաստող նախազարդերում, լուսանցազարդերում, գլխազարդերում եւ այլն։ Առանձին հետաքրքրութիւն են ներկայացնում գլխազարդերի հարուստ ոճերի կիրառումը Տարօնացու սիւժետային գեղանկարների համադրութեամբ. դրանք Ձեռագիր մատեանների գեղագիտական ձեւաւորման բարձրագոյն նուաճումն են մեր գրչութեան արուեստում եւ միաժամանակ հաստատում են սերտ աղերսը, փարթամ զարդամոտիւների շոյալագին օգտագործման հետ, Կիրիկեան մանրանկարչութեան արուեստի շքեղ ու նրբանշակ, վառ եւ ակնհասնոյ գլխազարդերի եւ նախազարդերի ու լուսանցազարդերի հետ։ Ի դէպ, Տարօնացու մօտ այնպիսի կատարելագործման են հասել, արուեստի տեսակէտից, գլխազարդերը, որոնք արտայայտուել են բուսազարդով, թռչնազարդով, կենդանազարդով ու նաեւ մարդազարդով... որ ապշեցուցիչ տպաւորութիւն են թողնում իրենց առթած զմայլանքով...։

Թորոս Տարօնացին ոչ միայն Գլաձորի համալսարանի ամենակարկառուն ծաղկող մանրանկարիչն էր, այլեւ առհասարակ միջնադարի հայ մանրանկարչութեան ամենապայծառ դէմքերից մէկը, որի աւանդը այնքան հարստացրից ու զարգացրից գեղարուեստական ու գեղագիտական մտածողութիւնը հայ միջնադարում։

Իբրև գեղագիտութեան ու մանրանկարչութեան բաղամամեայ ուսուցչապետի Թորոս Տարօնացու գործունէութեան մասին Գլաձորի համալսարանում՝ տարաբախտաբար շատ քիչ վկայութիւններ են պահպանուած ձեռագրական աղբիւրներում՝ յականէ անուանէ յիշատակութիւններով։ Դրանցից է, գիցուք, հետեւեալ հաւաստումը, որ պահպանուել է 1323 թուականին իր զարդանկարած

Աւետարանում. «գճիրացու աշակերտ եւ սպասաւոր բանի յիշեցէք ամենայն սրտի մտաւք, հանդերձ ծնօղաւք, որ զմագաղաթս գնեաց, եւ զկարմիր ոսկին շատ բաժին ընծայեաց»¹⁵³։

10. ՊՕՂՈՍ ԿԻՒԿԵՅԻՆ։- Իր ուսումնառութիւնը եւ յետագայ ամբողջ կենսագործունէութիւնը անց է կացրել Գլաձորի համալսարանում՝ նաեւ իբրև անուանի գրիչ, ապա՝ ծաղկող-մանրանկարիչ։ Գրչագրերում թողած իր Յիշատակարաններից պարզուած է, որ ինքը, իբրև ուսման եւ գիտութեան ծարաւ պատանի, Կիրիկիայից «տարաշխարհիկ» լինելով՝ կտրում հասնում է Վայոց Ձոր՝ Գլաձորի համալսարան, «յաղագս իմաստասիրական արհեստից»։ Դեռեւս 1314 թուականին գաղափարած գրչագրի ինքնագիր Յիշատակարանում յայտնում է իր մասին. «...Յամս թուարբրութեան ժամանակաց հոլովման շրջագայութեան ամաց Հայկազեանս տովմարի ՉԿԳ (1314), ես՝ Պաւղոս, ըստ շնորհատուր անուանն սոսկ վարդապետ կոչեցեալ, ըստ տատանման մտաց արգարեւ հոգմով մանգութեան իմոյ, նաեւ յաղագս փափագման իմաստասիրական արհեստից տարաշխարհիկ եղեալ ի կայս եւ ի կոյս արեւու, եկեալ բնակեցայ ի կողմն նահանգիս Սիւնեաց, ի գաւառ Վայոցձոր կոչեցեալ, ի վանս Գլաձոր, առ ոտս սուրբ երիցս երանեալ րարունապետին Սայեայ...»¹⁵⁴։

Այս նկարագրող Աւետարանը, որ գրչագրել եւ ծաղկել է միաժամանակ Պօղոս Կիրիկեցին, Սիւնիքի իշխանագուններից Տարսայիճ Օրբելեանի պատուէրով է արուած. վերջինս այդ օրերին, դեռեւս «հանդերձեալ է ելանել ի պատիւ եւ յաստիճան վարդապետութեան եւ եպիսկոպոսութեան տանս Սիւնեաց...»¹⁵⁵։ Իր հեղինակած Աւետարանը, իբրև գրչագիր մատեան, «հրամանաւ... տեսունս իմոյ տէր Ստեփանոսի մակառուն Տարսայիճ, գրեցաւ... յընդիր ընդիր երանգոց եւ ի յուկոյ սրբոյ»¹⁵⁶։ Հետեւաբար՝ իր այս առանձնայատկութիւնների շնորհիւ բնութագրում է այն իբրև «լուսանկար աստուածաբան կտակ»։

Պէտք է ենթադրել, որ սոյն գրչագիրը ծաղկագարդելիս Պօղոս նկարիչը արդէն տարիքն առած վարդապետ էր 1314 թուականին, քանի որ իր հիւժուած մարմնի, տկարացած աչքերի եւ դողդոջուն ձեռքերի մասին ցաւագնորէն խոստովանում էր. «Եւ արդ, ես... Պաւղոս անուն վարդապետ, ըստ կարի իմում մեծաւ աշխատութեամբ, վատեալ ի յուսոյ եւ պակասեալ ի գաւրութենէ, դողդոջեալ ձեռամբ գրեցի գաւ եւ ընծայեցի իբր զակն անգին եւ պատուական պատկին եկեղեցոյ...»։

Սոյն գրչագիրը, տարաբախտաբար, ամբողջական մեղ չի հասել Աւետարանի բնագրային ընթերցմամբ, հետեւաբարեւ զարդանկարների ու մանրանկարների լրիւ ընդգրկմամբ։ Միակ բարեբախտութիւնը Յիշատակարանն է, որպէս գրչագրի ինքնութեան վկայական, որ պահպանուած է ամբողջական եւ անաղարտ ձեւով, երկու խորանների միջեւ ամփոփուած, որը պարփակում է կենսագրական որոշ կարեւոր տուեալներ հէնց իր՝ գրիչ եւ ծաղկող Պօղոս Կիրիկեցու, Տարսայիճ Օրբելեանի եւ նրա գերդաստանի, ինչպէս եւ Գլաձորի համալսարանի բնոյթի եւ նրա ուսուցչապետ Եսայի Նչեցու, այլեւ միւս ուսուցչապետների վերաբերեալ, թէ՛ եւ ժլատ ձեւակերպումներով, որ բնորոշ է առհասարակ պատմական այս յարաձիգ ժամանակաշրջանի համար։

Մեր պատկերացումը Պօղոս մանրանկարիչի զարդարուեստի գեղագիտական սկզբունքների ու ձիրքերի մասին բնականաբար առաւել ամբողջական կը

153 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 6289, Թ. 90ա։

154 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 9150։

155 Անդ։

156 Անդ։

լինէր, եթէ պահպանուէր այս եւ միւս գրչագրական յուշակոթողները ժամանակի աւերիչ ձեռքից, որ յատկապէս դաժան է գտնուել վերջինիս մշակութային արտադրանքի նկատմամբ, չնայած իր բազմամեայ վաստակին: Ամենեւին պատահական չէ, որ ձեռագրական աղբիւրներում Պօղոս մանրանկարիչը գրուածուած է իր ժամանակակից ուսումնականների կողմից իբրեւ «Քաջ գրչապետ...»¹⁵⁷:

Սակայն իբրեւ ամբողջական գրչագիր իր հեղինակած Զեռագիր մատենաներից զարձեւել մի Աւետարան է հասել մեզ, որն աւարտել է Պօղոս մանրանկարիչը մի տարի առաջ՝ 1313 թուականին: Դրա Յիշատակարանում, բնութագրական է, իրեն «քերթող» է համարում նա, որ «քրտնաջան տառապանաւք» է գեղագրել ու ծաղկագարգել իր յանձնառութիւնը. «...Արդ, ես՝ տկարս ի գաւրեզս եւ ապիկարս ի վարդապետս, չնչինս ի յիմաստս եւ փանաբիս ի Բերթողսն՝ Պաւղոս վարդապետ, ծրեցի իմով տկարութեամբ գտուրք Աւետարանս յոլով աշխատանաւք եւ տմնաջան տառապանաւք ի գաւառիս, որ Վայոժոր ասի, եւ ի մեծ մեծաստանիս, որ Գլաճոր յորջորջի...»¹⁵⁸:

Ուշագրաւ է, որ ժամանակի սոցիալական եւ կեցութային-կենցաղային որոշ իմֆորմատիւ տեղեկութիւններ, թէեւ ժլատորէն, հնարաւոր է քաղել դիմանկարների հազուադէպ կապուստային վերլուծութիւնից եւ իւրաքանչիւրի առանձին կեցուածքների ու դիմային ցոլացումների հոգեբանական արտայայտութիւնների նրբանկատ դիտարկումից:

Իր զարդանկարներում, ոճական մերձեցմամբ, մի կողմից աղերսուած է Մոմիկին իր պատկերագրութիւններում, միւս կողմից՝ Կիլիկեան մանրանկարչութեանը՝ զարդանկարներում, մոտիւնների նրբաճաշակութեան եւ որոշ պերճութեան իմաստով: «Եթէ Պօղոսը օրնամենտային զարդերով ու մասամբ կոմպոզիցիայով յարում է Կիլիկեան մանրանկարչութեան վապեաներին, որ նկատել է զեռ Գարեգին Յովսէփեանը (տե՛ս «Պաղարակեանք կամ Պոռչեանք...», մասն Բ, էջ 41), - գրում է արուեստաբան Ա. Աւետիսեանը, - ապա իր աշխատանքների ոճով ու անուանաթերթերով յիշեցնում է նկարիչ Մոմիկին»¹⁵⁹:

Անշուշտ, Գլաճորի համալսարանում մանրանկարիչ Պօղոսի բազմամեայ գործունէութեան ընթացքում վերջինս հասցրել է նաեւ բազմաթիւ մանրանկարիչ աշակերտներ, որոնց անունները, տարաբախտաբար, զլացել են պահպանել ձեռագրական աղբիւրները՝ ճակատագրի բերումով...:

11. ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԻՉ ԱԻԱԳԸ: - Գլաճորի համալսարանի սաներից էր նաեւ միջնագրի հայ մանրանկարչութեան խոշոր գէմքերից ծաղկող Աւագը: Հասարակագիտական ուսումնառութիւնը ձեռք է բերել Գլաճորի դպրապետ Եսայի Նչեցու մօտ 14-րդ դարի քսանական թուականներին, իսկ մասնագիտականը՝ ամենայն հաւանականութեամբ Թորոս Տարօնացու, որի հետ գեղարուեստական առանձնաշատկութիւնների ու գաղտնիքների ընդհանուր աղերսակցութիւնը կասկած չի յարուցում ամենեւին: Նա ոչ միայն ստեղծագործաբար իւրացրել է գլաճորեան մանրանկարչութեան աւանդոյթներն ու սկզբունքները, այլեւ զարգացրել է դրանք՝ անհատականութեան ուժեղ գրոշմը դնելով իր արուեստի միանգամայն բարձրորակ ու նրբագեղ յղացքներում:

Մանրանկարիչ եւ ծաղկող Աւագը շուրջ երեք տասնամեակի ստեղծագործական վաստակ է թողել արուեստագէտ ու արուեստաբան սերունդներին եւ հայ

մեծահարուստ մշակոյթին, որոնք նրա հանճարի յուշակոթողներն են անտարակոյս. դրանք ամփոփուած են եօթ Աւետարանների եւ Աստուածաշունչերի գեղարուեստական ձեւաւորմամբ մեզ հասած շքեղ գրչագրերում, ընդգրկելով 1329-58 թուականները, որոնք պատկառելի կշիռ են կազմում մանրանկարչութեան պատմութեան մէջ: Դրանցից հինգը այժմ գտնուած են Երեւանի Մաշտոցի անուան Մատենադարանում, երեքը՝ Աւետարան (N.N. 7650, 212, 7631), երկուսը՝ Աստուածաշունչ (N.N. 4429 եւ 6230. վերջինը՝ «Օշին թագաւորի Աստուածաշունչ» յորջորջմամբ յայտնի). մէկ Պաղարակ՝ Բեռլինի Կայզերական գրադարանում, եւ մէկ Աստուածաշունչ՝ Վենետիկի Զեռագրատանը:

Նշուած գրչագրերում զգլխիչօրէն սփռուած են այս համբաւոր վարպետի մանրանկարչական եւ զարդանկարային փարթամօրէն հարուստ արուեստի յղացքները: Բարբախտաբար դեռեւս 1329 թուականին երկնած մանրանկարներում, որ ամփոփուած են Մաշտոցի անուան Մատենադարանի N. 7650 գրչագիր Աւետարանում, պահպանուած է արուեստագէտի ինքնանկարը ամբողջական տեսքով՝ ծուկի մասամբ եկած եւ աղերսագին ձեռքերը մեկնած ներշնչման իր երկնային աղբիւրին՝ ստեղծագործական հրայրք հայցելիս (թ. 25ա): Նոյն գրչագրում, իբրեւ պատմական յուշարձան, պատկերել է նաեւ Աւրան պարունին՝ իր պատուիրատուին (դարձեալ նոյն էջում): Իսկ 1354-58 թուականների մանրանկարչական իր յղացքներում, որ ընդգրկուած են «Օշին թագաւորի Աստուածաշունչում» (Մատենադարան, N. 6230), առկայ են դարերի յիշեցման համար զարդանկարների պատուիրատու-մեկնասաների՝ Սորխաթմիչի եւ նրա տիկնոջ՝ Բէթի-խաթունի դիմանկարները իբրեւ երախտընկալներ:

Արուեստի այս սրտագրաւ արտադրանքը իր պատկառելիութեամբ, սակայն, երկնուել է ո՛չ միայն եւ ո՛չ գերազանցապէս Գլաճորի համալսարանում, ա՛յլեւ՝ ամենատարբեր վայրերում ու ժամանակներում, յընթացս մեծանուն մանրանկարչի աստանդական թափափիկ կեանքի, երբ իր կենսագործունէութիւնը, առժամանակ Գլաճորում մնալուց յետոյ, շարունակում է Ղրիմի, Ատրպատականի, Փայտակարանի եւ Կիլիկիայի գրչութեան ու մշակոյթի կենտրոններում: Այսպէս, երկրորդ հանգրուանը եղել է Սուլթանիան (Ղրիմ), երրորդը, 1350 թուականին՝ Կիլիկիան, չորրորդը՝ Փայտակարանը, 1358 թուականին: Այս շրջագայութիւններում ե՛ւ ստեղծագործել է, ե՛ւ լայնօրէն ծանօթացել ու ուսումնասիրել է այդ վայրերում զարգացուած մանրանկարչական տարբեր դպրոցների գեղագիտական նուաճումները: Այստեղից 'ւ՝ սեփական սաղանդի պրիզմայով անցած բարձրորակ արարումների կրած ազդեցութիւնները տարբեր դպրոցների:

Չնայած այս իրողութեանը, արուեստաբան Ա. Աւետիսեանը միանգամայն իրաւացի է, երբ հակադրուելով որոշ մասնագէտների կարծիքին, որոնք Աւագի արուեստը մերժում են Գլաճորի համալսարանի հետ առնչելու տեսակէտը, գրում է. «Աւագի լուծած խնդիրները յարուցուել էին Գլաճորի մանրանկարչութեան զարգացման ամբողջ ընթացքում, դպրոց, որ նրա ներշնչման հիմնական աղբիւրն էր»¹⁶⁰:

Մանրանկարիչ Աւագը մեծ վարպետ է լուսաստուներային հակադրութիւններ ստեղծելու մէջ՝ գունային զուգորդումների ու համադրութիւնների աննկատ անցումներով, ծաւալային եւ բազմակողմանի դիտարկումներով զարդանկարուած պատկերների իրական պատրանքայնութեամբ՝ շարժուն ու կենդանի արտայայտչականութեամբ, երբ ապրումի՝ յոյզի հոգեբանական զրսւնորումները առաջնային ակներեւութիւն ունեն, իսկ իրերի երկրաչափական ուրուագծում-

157 Տե՛ս Գար. Յովսէփեան, Պաղարակեանք կամ Պոռչեանք, ..., մասն Բ, էջ 41:

158 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 7842, թ. 325ր:

159 Ա. Աւետիսեան, Գլաճորի մանրանկարչական դպրոցը, էջ 82:

160 Անդ, էջ 143:

ները՝ երկրորդական, իբրև խորք (Ֆոն): Բիրլիական զրուագների մանրանկարչական կերպարներին ներկայացնելիս գեղանկարիչը կարողանում է հոգեբանորէն պատճառաբանում համապատասխան հոգեվիճակներ արտացոլել՝ տալով սեփական խորաթափանց ու նրբանկատ իւրովի մեկնարանումներ, որոնք, լրացնելով բնագրային ընթերցումները, բնորոշ առանձնայատկութիւնն են կազմում իր զարգարուեստի: «Այս առումով, - նկատում է Ա. Աւետիսեանը, - Աւագի ստեղծագործութիւնը կարելի է համեմատել XIII դարի երկրորդ կէսի իտալացի վարպետ Դուչչոյի ստեղծագործութեան հետ, ուր Քրիստոսի տառապանքները նոյնպէս բովանդակութեան կենտրոնում են: Երկու նկարչի մօտ էլ աւետարանական լեզուները շարքում, որ երկրորդ պլան են մղում զարգանկարն ու միւս գեղորատու զարգարանքները, գերիշխող նշանակութիւն ունի գրամատիկական հիմքը: Աւագը իւրաքանչիւր գործող անձի մէջ տեսնում է միս ու արիւն ունեցող մարդու: Ուստի պատկերուող հերոսների գրամատիկ սպորումները անդրադարձել են մեկնարանութեամբ արտայայտիչ հայեացքներում ու շարժումներում, դառնալով, ամբողջութեամբ առած, այդ նկարչի ստեղծագործութեան տարրերիչ յատկանիշներից մէկը»¹⁶¹:

Գլաձորի համալսարանում ընդօրինակուած գրչագրերում իբրև մանրանկարիչ-ծաղկողներ յիշուած են նաեւ Յովհաննէսն ու Ամիր-Սարգիսը: Մխիթար Սասնեցու վարքագրութեան մէջ վերջինիս մասին կարդում ենք. «Ձի յոյժ վարժ գոլով յարուեստս գրչութեան եւ ի ծաղկազարդ նկարակերտութիւնս գրոց...»¹⁶²:

Սակայն Գլաձորի համալսարանի շօշափելի նպաստը եւ ծառայութիւնը հայ մշակոյթի գեղանկարչութեան՝ մանրանկարչութեան բնագաւառում որոշելիս չպիտի սահմանափակուել սոսկ իր ծաղկող-մանրանկարիչների վաստակով կամ արտագրանքով. այլեւ պիտի նկատի ունենալ, որ Գլաձորի համալսարանը ոչ միայն վառ պահեց ազգային գեղագիտական աւանդները եւ համեմարեց ու տաղանդաշատ ծաղկող-մանրանկարիչներ տուեց հայ մշակոյթին՝ իրենց մնալուն գեղանկարչական գանձերով, այլեւ արժարձեց ու հրահրեց մանրանկարչութեան ծաղկումն ու զարգացումը յետագայում ինչպէս Տաթևի համալսարանում, այնպէս եւ պատմական Հայաստանի ուսումնագիտական քաղաքի կենտրոններում ու արտերկրում: Սա՛ է գլխաւոր արդիւնքը հայ մշակոյթի գեղագիտական ըմբռնումների ու հնարքների զարգացման Գլաձորի համալսարանի մանրանկարիչ-ծաղկողների, որ դժուար է նոյնիսկ գերագնահատել:

ԳԼՈՒԽ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ

ՈՒՍԱՆՈՂՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՌՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԸ

Որքա՞ն էր կազմում ուսումնականների ընդհանուր քանակը ընթացիկ ուսումնական տարում՝ որոշակի ասել չենք կարող՝ փաստացի տուեալների բացակայութեան պատճառով: Ձեռագրական աղբիւրներում միայն նշուած է. «...Եւ ժողովեցան առ նա (առ Եսայի — Լ.Խ.) քաղումք յամենայն գաւառաց յաշակերտութիւն աստուածաշունչ գրոց գիտութեան...»¹: Համալսարանի ռեկտոր Նչեցին, երբ առիթ է ունենում իր աշակերտների մասին խօսելու՝ դարձեալ չի հաղորդում նրանց ընդհանուր քանակի մասին որոշակի ոչ մի տեղեկութիւն²: Թորոս Տարօնացին նոյնպէս անորոշ է արտայայտուած՝ ընդգծելով միայն ուսումնականների «չատութիւնը». «...Ձեռն իմաստից եւ զպետն վարժից, զկայծակնամարտն եւ զարեգակնամիտն Եսայեան՝ զգլուխն Արեւելեան տոհմիս, - ասում է նա, - զի իբրև զարեգակն փայլեաց ի կոր-ընթարթն երկնից, ընդ որոյ թելօք քաղումք տարբանան...»³: Մի բան պարզ է, սակայն, որ միջնադարի մեր ուսումնական հաստատութիւններից ոչ մէկը չի ունեցել ուսումնականների այն քանակը, ինչ ունեցել է Գլաձորի համալսարանը. այդ տեսակէտից նոյնիսկ Տաթևի համալսարանը զիջում է նրան: Ըստ երեւոյթին, վերջինիս մասին մեզ հասած ձեռագրական աղբիւրներում երբեք չի նշուած, որ ունեցել է «քաղում» աշակերտութիւն:

Սակայն Գլաձորի համալսարանի մասին բազմաթիւ վկայութիւններ կան այն մասին, որ նրա ուսումնականները բարձրագոյն կրթութիւն ձեռք բերելու նպատակով այնտեղ են ժամանել ինչպէս պատմական Հայաստանի, այնպէս էլ Կիլիկիայի շատ ու շատ վայրերից: Գլաձորի համալսարանում ընթացիկ տարեկան սովորողների քանակի մասին Փրոֆ. Արզ. Մովսիսեանի արած այն հետեւութիւնը, որ 363 ուսումնականներ պէտք է լինէին, ճշմարտութեան մօտ ենք համարում⁴:

Իսկ Գլաձորի համալսարանն աւարտած եւ վարդապետական աստիճան ստացած ուսումնականների մասին եղած հաւաստի տեղեկութիւնը, որ ընդունւած է հայագիտութեան մէջ՝ սկսած Կղեմէս Գալանոսից եւ Չամչեանից, նրա

1 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 1511, թ. 327ա:

2 Տե՛ս Ստ. Օրբէլեան, Պատմութիւն նահանգին Սիւսական, էջ 462. տե՛ս նաեւ «ԺԴ դարի Հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ», էջ 182-183:

3 ԺԴ դարի Հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 215:

4 Տե՛ս Արզ. Մովսիսեան, Ուրուագներ հայ դպրոցի եւ մանկավարժութեան պատմութեան (IX-XV դարեր), Երեւան, 1958, էջ 176:

161 Անդ, էջ 145:

162 «Պատմութիւն հաւաստի եւ համառօտ Մխիթար վարդապետի (հեղինակի գրքոյս)», էջ 30:

գոյատեւման շուրջ վաթսուներեայ գործունէութեան ընթացքում հասնում է 360-365-ի: Այդ մասին Գալանոսի մօտ կարդում ենք. «Եւ ըստ այսմ վայրի, յետ ծննդեանն Քրիստոսի ամի տեառն ու յ ի ը. (1328) ոմն գոյր ի մէջ արեղայիցն հայոց պայծառ եւ մեծահռչակ դպրապետ, ի բոլոր Հայս /յ/որջորջեալ Եսայի, որ էր վերակացու վանից որ էր մերձ քաղաքին Երեւանայ: Եւ սա զերիս հարիւր վաքսուն աշակերտս պերնագարդեալ էր վարդապետական արժամաւորութեամբ, զոր հայք աւանդութեամբ գրոյն եւ գաւազանին սովոր են առնել»⁵: Ուսումնական հունձքի նման բեղմնաւորութիւնը, ինչ խօսք, միջնադարի հայ իրականութեան համար պատկառելի, նոյնիսկ աննախադէպ թիւ է եւ որակ:

Ինչպէս այլուր ասուեց, Գլաձորի համալսարանն ուսանելու էին գալիս, հիմնականում, «քահանայական կրթութիւնն» արդէն ստացած ուսումնականները: Իսկ ի՞նչ էր ըմբռնւում «քահանայական կրթութիւն» ասելով, ուսումնական ինչպիսի՞ մակարդակ էր ենթադրւում եւ ուսումնառութեան տեւողութեան որքա՞ն ժամանակով էր պայմանաւորուած դա: Մակարդակի մասին շօշափելի պատկերացում ունենք հէնց Գլաձորի սաներից Մխիթար Սասնեցու վերաբերեալ եղած վկայութիւնից. նրա Վարքագրութեան մէջ կարդում ենք. «...Եւ ի վախճանել հօր եւ մօր իւրոյ սա մնացեալ երանելիս Մխիթար պատանի իբր տասնամեայ աւելի ինչ պակաս եւ ընկալեալ զսա կրօնաւոր ոմն ազգական նորին, որոյ անուն Անդրէաս կոչեցեալ եւ ուսուցեալ նմա գիր եւ դպրութիւն: Բայց նա... կարի յոյժ մտադիրութեամբ եւ յօժարութեամբ ընթեռնոյր գուրք գիրս, եւ միմչառ անկատար գոյով ի հասակ մարմնոյ, ժամանէ յիմաստս գիտութեան: Իսկ վերադիտող գաւառին՝ իմաստուն եւ անախտական եպիսկոպոսն տէր Խաչատուր հայեցեալ ընդ նորա ամենաշնորհ յաջողութիւնն՝ ձեռնադրէ զնա քահանայ: Իսկ նա՝ ըստ տուեցելոյ նմա իմաստութիւնն՝ սկիզբն առնէ Աստուածաշունչ կրթութեան...»⁶: Ինչպէս պարզւում է քաղուածքից, այնքանով որքանով «գիր եւ դպրութիւն» է սովորում ենթական եւ կարողանում է սոսկ կարգաւ Աստուածաշունչը՝ հասկանալով, աւելացրած դրան նաեւ, բնականաբար, շարականներ երգելու կարողութիւնն ու պատարագի եւ ծէսերի հետ կապուած արարողութիւնների որոշ գործնական իմացութիւնը – դա էլ հէնց «քահանայական կրթութիւն»-ն է, – առանց, սակայն, Աստուածաշունչի տեսական խորացումների եւ դրա շուրջն ստեղծուած մեկնողական հարուստ մատենագրութեան ընդգրկման, ինչպէս եւ իմաստասիրական երկերի ու առարկայական այլ դասընթացքների ուսուցման, որոնք նախատեսուած են վարդապետական կրթութեան համար:

Քահանայական ուսումնառութեան վերաբերեալ առաւել ամբողջական պատկերացում է տալիս Ներսէս Ծնորհալին իր նշանաւոր «Թուղթ Ընդհանրական»-ում. ձաղկելով ու պախարակելով բոլոր նրանց, որոնք սիրում են «զկուրութիւն տգիտութեան», եւ թերագնահատելով «քահանայական ուսումը», ծուլութեամբ են անցկացնում իրենց ժամանակը, Ներսէս Ծնորհալին այդ առթիւ քահանայական կրթութեան համար «օրէնքով» նախատեսուած պահանջներն է առաջադրում միաժամանակ. «Մի՛ ոք ի ձէնջ սիրեցէ զկուրութիւն

տգիտութեան քահանայական ուսմանց յաղագս ծուլութեան կամ աշխարհական զրազմանց, – գրում է նա. – այլ թէ եւ ոչ ամենեցուն ամենայն շնորհօք կատարեալ լինել հնար է, զոր եւ աստուածային օրէնքն պահանջեմ ի քահանայից, սակայն ի հարկաւորսն պարտին անթերի լինել, այսինքն՝ զեկեղեցական գիրս ուղիղ ընթեռնուլ, եւ զմանր ուսմունս ձայնաւորացն պաշտել յեկեղեցիս, եւ ապա գալ ի ձեռնադրութիւն քահանայութեան»⁷:

Իսկ ո՞ր տարիքից են սկսում «քահանայական կրթութեան» եւ որքա՞ն է նրա տեւողութիւնը. վերը բերուած քաղուածքում չեշտում է, որ Մխիթար Սասնեցու պարագան բացառութիւն է կազմում. տասը տարեկանից «գիր եւ դպրութիւն» սովորելը եւ 13 տարեկան հասակում Աստուածաշունչ կարգաւ վաղահաս է համարուում, այդ պատճառով էլ վերապահութիւն է արւում նրա մասին, ասելով՝ «անկատար գոյով ի հասակ մարմնոյ»: Աւելին. Աղբերց վանք – Գլաձոր մեկնելու համար նրա տարիքը միանգամայն անհամապատասխան է եղել, այդ պատճառով էլ անձնապէս երկչոտութիւն է դրսեւորել Մխիթար Սասնեցին, եւ միայն իր ուսումնական կիցների խրախուսանքով է մեկնել Վայոց ձոր. «...Եւ նա (Մխիթար – Լ.Խ.) վասն տղայական հասակին եւ անկատար գոյոյն պատկառէր եւս ուրեք երթալ, զի դեռ եւս մորուք ոչ եւս էին բուսեալ յերեսս նորա: Եւ քաջալերեալ ուսումնակցաց իւրոց... գնայ յԱյրարատեան գաւառ...»⁸: Պարզւում է, որ «քահանայական կրթութիւնն» աւարտած լինելու եւ Աղբերց վանք – Գլաձորում ընդունուելու համար օրինաչափ է համարուում այն հասակը, երբ «մորուք բուսեալ լինէր յերեսս» ուսումնականին, այլ կերպ ասած՝ առնուազն 17-18 տարեկան լինէր:

Անշուշտ, առանձին հետաքրքրութիւն է ներկայացնում նաեւ այն հարցը, թէ «քահանայական կրթութեան» տեւողութիւնը որքա՞ն էր նախատեսուած միջնադարի ուսումնական կենտրոններում: Այդ մասին որոշակի տեղեկութիւն է հաղորդում Գլաձորի համալսարանի սաներից Կարապետ Տոբազին, որն իր նախահամալսարանական ուսումնառութեանը անդրադառնալիս, գրում է. «Ես նուստ ԿՊ (= Կարապետ) վարդապետս, որ եմ ի գաւառէն Տոբա մերձ առ ստորոտս լերինն Վարագա, եւ ի տղա/յ/ութեան հասակին սիրեցի զսպասաւորութիւն բանի, դնացի առ Յօհանէս վարդապետն Արճիչեցի եւ աշակերտեցի նմա Գ ամ եւ առի զաւրիւնութիւն կարգի քահանայ/ութեան: Եւ անտի գնացի ի մեմաստանն Գլաձորի առ հոչակաւոր վարդապետն Յեսայի...»⁹: Հետեւաբար՝ այս վկայութիւնը հիմք ընդունելով կարող ենք շտարակուսել, որ միջնադարի մեր վարդապետարաններում «քահանայական կրթութեան» տեւողութիւնը նախատեսուած է եղել առնուազն երեք տարի: Եւ եթէ այդ այդպէս է, ապա «քահանայական կրթութեան» են նախաձեռնում 13-14 տարեկանից, իսկ վարդապետական կրթութեան, մասնաւորապէս Գլաձորի համալսարանում ուսանելու համար ընդունուում են 17-18 տարեկան հասակից:

Մեզ, անշուշտ, առանձնապէս հետաքրքրում է, թէ Գլաձորի համալսարանում ուսումնառութեան տեւողութիւնը քանի՞ տարի էր: Բայց նախապէս ասենք, որ «վարդապետական կրթութեան» տեւողութիւնը՝ մի կողմից, եւ առհասարակ գիտական ուսումնառութեան ժամանակամիջոցը՝ միւս կողմից, միջնադարի իրականութեան պայմաններում տարբեր են եղել: Եթէ առաջինը ենթադրում է յատուկ ծրագրով ու դասընթացքների ընդգրկման ուղորտով

5 Կղեմէս Գալանոս, Մխարանութիւն հայոց սուրբ եկեղեցոյն ընդ մեծի եկեղեցոյն Հոսովմայ, Հոսովմ, 1648, էջ 347-348: Մի այլ գրիչ թողել է հետեւեալ վկայութիւնը. «Մեծ Եսայի վարժապետ ի Նիջ գաւառէն 34 (360) աշակերտս վարժեաց, որոց մի աշակերտաց է արմատ դառնութեան ժանտ Յոհան Քոնեցի որպէս Ուղայ աշակերտաց Քրիստոսի» (տե՛ս Գ. Յովսէփեան, Խաղարկեանք կամ Պոռչեանք... մասն Բ, էջ 199, տողատակի ծանօթ. 3):

6 Գ. Յովսէփեանի հրատարակած «Պատմութիւն հաւաստի եւ համառօտ Մխիթար վարդապետի (հեղինակի գրքոյս)» աշխատ., 1899, Վարդապետ, էջ 28:

7 «Ընդհանրական թուղթ սրբոյն Ներսիս Ծնորհալոյ», Երուսաղէմ, 1871, էջ 59:

8 «Պատմութիւն հաւաստի եւ համառօտ Մխիթար վարդապետի (հեղինակի գրքոյս)», էջ 28:

9 Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, 5. Ե, Երուսաղէմ, 1960, էջ 73:

որոշակի տարիների սահմանափակում, ապա երկրորդը՝ համեմատաբար անսահմանափակութիւն: Վերջինս պայմանաւորուած է ուսումնականի գիտութեան ու մատենագրութեան նկատմամբ ունեցած անյազ ծարաւով ու կատարելագործման եւ հմտութեան անզուպ ձգտումով. ձեռագրական աղբիւրներում բազմաթիւ են փաստերը, երբ վարդապետական աստիճան արդէն ունեցող ուսումնականները Արեւելեան Հայաստանից, իրազեկ լինելով առաւել մեծ գիտելիքներ ու համբաւ ունեցող ուսուցչապետի գործունէութեան մասին, քաբցնում են իրենց «վարդապետական կոչումը» եւ դարձեալ երկարատեւ ուսումնառութեան համար աշակերտում են նրան. կիրակոս Գանձակեցիին Մխիթար Գոշի մասին պատմում է, որ նա սովորել է այն ժամանակ «գիտութեամբ երեւելի» Յովհաննէս վարդապետ Տաուշեցու եւ ուրիշների մօտ, ստացել է վարդապետական աստիճան. բայց դրանով չի բաւականացել, որովհետեւ նրան ոչ թէ ուսումնական աստիճանն է հետաքրքրել, այլ առաւել համակողմանի գիտելիքների ձեռքբերումն ու խորացումը, հմտացումը. այդ պատճառով էլ հսկայական տարածութիւն է կտրում՝ Արեւելեան Հայաստանից մեկնելով Կիլիկիա, հասնում Սեաւ լեռան հոչակաւոր վարդապետարանը, ուր ներկայանալիս, սակայն, թաքցնում է իր վարդապետական աստիճանը. «Կացեալ առ սմա (առ Յովհաննիսի վարդապետի — Լ.Ս.) Մխիթարայ եւ առ այլս ոմանս — գրում է Գանձակեցին, — էտա նա զանուն վարդապետական: Եւ այնու ոչ շատացաւ, այլ չողաւ նա յարեւմուտս կոյս յաշխարհն, որ կոչի Սեաւ լեռան, առ վարդապետսն, որք էին անդ ուսուցիչք, եւ զայն ինչ ի վեր ոչ հանեալ, թէ իցէ նորա առեալ զայն պատիւ, այլ բազում ինչ օգտեալ ի նոցանէ, եկն նա ի Կարնոյ քաղաք»¹⁰: Այնուհետեւ Մխիթար Գոշը, իր հերթին, այնպիսի հեղինակութիւն եւ հռչակ է ձեռք բերում ուսումնականների շրջանում, որ կարճ ժամանակամիջոցում շատերն են սովորելու եւ «վարդապետական կրթութիւն» ստանալու գալիս նրա մօտ, ընդորում նոյնիսկ «վարդապետական պատիւ» ունեցողները՝ «ծածկելով» իրենց վարդապետական կոչումները. «Վասն այսպիսի համբաւոյ, — յարում է Գանձակեցին, — բազումք, որ էին ի կարգի վարդապետաց, ծածկէին զինքեանս եւ զային, ի կարգի աշակերտաց կալով՝ ուսանէին ի նմանէ (ի Մխիթարայ Գոշայ — Լ.Ս.) եւ առնուէին վերստին հրաման»¹¹: Ինչպէս նկատելի է բերուած քաղուածքների ուշադիր ընթերցումից, շատ ուսումնականների համար «վարդապետական աստիճանը» երկրորդական նշանակութիւն է ունեցել, իսկ հիմնականը, առաջնայինն ու առաջատարը՝ գիտութեան մէջ նրանց խորացման ու հայ մատենագրութեան ծովագրկումների նկատմամբ վերահասու լինելու ներքին հրաշքն ու անդիմադրելի մղումն է եղել: Այդ ազնիւ մղումը ծնւում է, մի կողմից՝ հայ մատենագրութեան անպարագիծ ընդգրկումների առկայութեան հարկադրանքից, միւս կողմից՝ մեր մտաւորականների՝ «իմաստասիրութեան զազախները» նուաճելու նկատմամբ դրսեւորած նախանձախնդրութեան բարձր արժանիքից: Փոխադարձ խթանման այս երկու դէպքերում էլ շահուած է միայն հայ մատենագրութիւնն ու գիտական միտքը:

Ուսումնառութեան անսահմանափակութեան վառ արտայայտութիւնն է նաեւ այն փաստը, որ միջնադարի խոշորագոյն մտածողներից Գրիգոր Տաթեւազիին շուրջ 28 տարի աշակերտել է Տաթեւի համալսարանի հիմնադիր Յովհաննէս

Որոտնեցուն:

Բայց «վարդապետական կրթութիւնը» ինքնին իր տեւողութեամբ, անուշտ, բացարձակապէս անսահմանափակ չէ. ելնելով Գլաճորի համալսարանից մեզ հասած գրչագրերի Յիշատակագրութիւններից, «վարդապետական կրթութիւնը» ձեռք է բերուել 7-8 տարիների ընթացքում: Ներսէս Տարօնացին, որը ս. Ղազարի վանքից (իմա՝ Մուշի Գլաճորից) է եկել, նշում է, որ Գլաճորի համալսարանում իր «վարդապետական» ուսումնառութեան ձեռքբերման համար բոլորած տարիները սահմանափակուած են եօթ տարով. «...Ես՝ Ներսէս անուամբ վարդապետ, բայց գործով վերջացեալ հող եւ մոխիր վարդապետաց, որդի Վահրամա, յաշխարհէն Տարօնու ի գաւառէն Սասնու, ի վանացն Ղազարու, ի գեղջէն, որ կոչի Կոռ, եղէ ցանկացող ուսման եւ ընթացայ յԱրեւելս ի գաւառն Վառձոր, ի վանքն Գայլեճոր, եւ եօթն ամ աշխատեցայ ի վարժումն Հին եւ նոր տառից եւ այլ բազում բանից»¹²: Իսկ Կարապետ Տոբազիին վկայում է, որ ութը տարուայ ընթացքում է ստացել «վարդապետութեան հրամանի օրհնութիւնը». «...Եւ անտի գնացի ի մենաստանն Գլաճոր առ հոչակաւոր վարդապետն Յեսայ/ի եւ անդ կացեալ զամս Ը՝ առի աւրիմութիւն հրամանի վարդապետութեան...»¹³: Բերուած վկայութիւնները բաւական են հետեւեցնելու, որ Գլաճորի համալսարանում ուսումնառութեան տեւողութիւնը եղել է ոչ աւել քան 7-8 տարի:

Ի դէպ՝ ուսումնառութեան սահմանուած այս ժամանակաշրջանը լիովին համընկնում է նաեւ եւրոպական համալսարաններում աստուածաբանութեան բնագաւառում վարդապետական աստիճանի համար նախատեսուած ուսումնառութեան տեւողութեանը¹⁴:

Պէտք է ենթադրել, որ այնքան բարձր է եղել Գլաճորի համալսարանի ուսուցչապետների ու դասախօսների պատասխանատուութիւնը իրենց սաների նկատմամբ, այնքան հոգեհարազատութիւն ու սրտայոյզ մտերմութիւն է ստեղծուած եղել նրանց միջեւ, որ սաների հոգեւոր ու մտաւոր աճը՝ նրանց ձեւաւորումն ու կոփումը իրրեւ «բանասէրների», «տեսական» ու «գործնական» վարդապետների՝ համարուել է ուսուցչապետների ու դասախօսների սեփական վաստակով բեղմնաւորուած երկուցի արգասիք, «ի բանէ ծնեալ որդեակ...», «հոգեւոր որդի»...: Սա մարդկային փոխյարաբերութիւնների ջինջ ու բիւրեղեայ դրսեւորումն է, որի ակունքը գիտութեան ու լուսաւորութեան՝ դպրութեան նկատմամբ անպարագիծ սէրն ու պաշտամունքն է ինչպէս իմաստութեամբ ծանրաբեռն գիտունների, այնպէս եւ «սպասաւոր բանի» տեսլափառ աշակերտութեան: Փաստերը չափազանց հոգեպարար են եւ բազմանշանակալի:

Այսպէս, Գլաճորի դպրապետ Եսայի Նչեցին իր աշակերտ, բայց արդէն Սիւնեաց եպիսկոպոսութեան աթոռակալ Յովհաննէս Օրբելեանի եւ Ստեփանոս Տարսայիճի մասին հետեւեալ բնութագրումներն է տալիս. «...Դարձեալ յեռեալ հիւսեացի ընդ յիշատակեալս ամենայն բարի յիշման արժանաւորն, արհիական վերատեսուչ այսմ նահանգի, որ է ազն սորին ըստ մարմնոյ, վարժն յիմաստս եւ վսամն (վսեմն) ի գիտունս տէր Յովհաննէս մականունն Աւրպէլ,

10 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ Կ. Մելիք-Օհանջան-հանի, Երեւան, 1964, էջ 208:
11 Անդ, էջ 217-218:

12 ԺՊ դարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 245:
13 Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Ե, Երուսաղէմ, 1960, էջ 73:
14 St'e Hastings Rashdall, նշուած աշխատ., հ. 1, էջ 469:

մետրապոլիտի եւ այցելու Միւնեաց երկոտասան գաւազանաց մանաւանդ իմաստութեամբ եւ ուղղափառութեամբ՝ ամենայն աշխարհի, որ է մեր սիրելի որդի ըստ փրկագործ երկանց բանին ծնընդեան: Այլ եւ զնորին արեանառու մերձաւոր եւ սնունդ, ամենամաքուր տէր Ստեփաննոս մականունն Տարսայիճ, որ է եւ նա մեր որդի ի բանէ ծնեալ...»¹⁵: Կամ Դաւիթ Սասնեցին «սուրբ Աստուածածին» անապատի առաջնորդ Մկրտչին Աւետարան նուիրելիս համարում է նրան «հոգեւոր որդեակ», որով աներկբայ է դառնում, որ նրան գիտելիքներ է հաղորդել ու աճեցնել «հոգեւոր սնունդով» ոչ այլ ոք քան հէնց ինքը՝ ուսուցչապետ Դաւիթ Սասնեցին. «Նուաստս ի շարս ուսուցչապետաց Դաւիթ, շնորհեցի զսուրբ Աւետարանս սուրբ Աստուածածինն եւ առաջնորդի սուրբ անապատին՝ Մկրտչին՝ հոգեւոր որդեակին իմոյ, ի յիշատակ...»¹⁶:

Մեր ուսուցչապետներն ու ուսուցիչները, իրենց հերթին, իրենց համարում են «հոգեւոր ծնողներ», ի տարբերութիւն «մարմնական ծնողներին»: Եւ այս հանգամանքը ընդգծւում է ոչ միայն իրենց, այլ իրենց սաների կողմից: Այսպէս, Եսայի Նչեցին գրում է. «...Արդ, յայսմ ժամանակի՝ ես՝ նուաստ Եսայի կրտսեր բանասիրաց եւ յետին վարժապետաց, ցանկացող եղէ աստուածարան եւ աւետարեք Աւետարանական տառիցս, ետու գրել զսա ի լրումն փափագանաց իմոց, եւ ընծայեցի զսա... /ք/աւութեան իմոյ մեղուցեալ անձինս եւ յիշատակ բարեաց վարդապետին իմոյ ներսիսի՝ մեծ եւ քաջ /հ/ոնտորի եւ աստուածախաւս վարժապետի, եւ որք ըստ մարմնւոյ ծնան զմեզ եւ սնուցին, եւ այլ ամենայն երախտաւորաց, մանաւանդ աշակերտեալ մանկանցս՝ զոր ծնաք բանին երկամբք, որ դեգերին ի կրթութիւն տեսական եւ գործնական իմաստից...»¹⁷:

Ինչպէս նկատելի է բերուած քաղուածքից, այդ թուում եւ բազմաթիւ ձեռագրական վկայութիւններից, որպէս երախտագիտութեան գերագոյն արտայայտութիւն՝ իր ուսուցչապետի յիշատակը յաւերժացնելու նպատակով, իբրեւ կենդանի յուշարձան, Եսայի Նչեցին գրել է տուել եւ ընծայել սոյն գրչագիրը: Ի դէպ՝ ուշադրութեան է արժանի այն հանգամանքը, որ նման ազնիւ ձգտումներով թելադրուած երախտահատոյց լինելու պարտքի գիտակցութիւնը, մինչեւ անգամ իր ուսուցչապետի յետմահու ժամանակաշրջանում, դրսեւորում է այնպիսի խոշոր հեղինակութիւն, որպիսին Եսային Նչեցին է: Այս առումով ուշադրաւ է նաեւ Գլաձորի համալսարանի կարկառուն դէմքերից Յովհաննէս Երզնկացու (Մործորեցու) հետեւեալ Յիշատակագրութիւնը, որ թողել է «Համառօտ պատմութիւն Միւնեաց եպիսկոպոսի» աշխատութիւնը գրչագրելիս. «...Եւ ի յիշատակ արձանի հոգւոյ իմոյ եւ ամենայն նախնեաց, փոխեցելոց ի Քրիստոս արեան մերձաւորաց, եւ համօրէն ամենայն երախտաւորաց՝ հոգեւորաց եւ մարմնաւորաց, զի եւ դուք յիշեսլիք...»¹⁸: Նշանակում է՝ յաւերժացման մեծագոյն առհաստիցեան գրչագրի յորինումն է, ըստ որում ոչ միայն ընծայումի արժանացածի, այլեւ մանաւանդ գրչի. հէնց այս գիտակցութիւնն է տիրապետող եղել մեր դպրութեան մէջ՝ ամբողջ միջնադարում:

Միւս կողմից, Գլաձորի համալսարանի սաները իրենց ուսուցչապետներին եւ ուսուցիչներին դիտում են իբրեւ «հոգեւորական երկունքով սնուցող» ծնողներ, ըստորում «հոգեւորական սնունդ» հասկացութեան մէջ զննելով դրա

ամենալայն ըմբռնումը՝ իբրեւ իմացական աշխարհը հարստացնողներ, գիտելիքներ ջամբողմներ ու միաժամանակ իրենց իմացական կարողութիւնները կազմակերպողներ: Բաւարարուե՛նք բազմաթիւ փաստերից միայն մի երկուսի վկայակոչումով. «Ջրագմերջանիկն ի յոքունս եւ զարժանին յիշատակի՝ զհոնտորական բարունապետն եւ զհոգեւորական երկամբք զսնուցաւոյ մեր՝ զստացաւոյն բազում ջանիւ եւ աշխատութեամբ Աստուածաշունչ կտակիս՝ Եսայի...»¹⁹: Կամ՝ «...Ի դպրապետութեանն մեծ վարժապետին եւ իմոյ անլուսաւոր կենացս լուսաւորչի՝ Եսայի...»²⁰:

Չափազանց բնութագրական են Գլաձորի համալսարանի շրջանաւարտների Աւարտաճառերում արձանագրուած սրտառուչ արտայայտութիւնները: Ատենախօսներից մէկը, դիմելով իր ուսուցչին, ուզում է բնորոշել նրան՝ այն երախտիքի ու վաստակի հաշուառումով, որ ուսուցիչը կամ ուսուցչապետը ունեցել է իր սաների եւ յատկապէս հէնց ատենախօսի հանդէպ: Բայց շրջանաւարտը տատամտում է եւ դժուարանում՝ ինչպէ՞ս բնութագրի իր երախտընկալ ուսուցչին, որ ճիշդ եւ զիպուկ լինի: Եւ ահա, ուշադրաւ այն է, որ ատենախօսը իր ուսուցչին արեգակից էլ լուսաւոր է համարում, որովհետեւ արեգակը կարող է միայն ցերեկը լոյս տալ, մինչդեռ ուսուցիչը՝ ամէ՛ն ժամ եւ ամէ՛ն վայրկեան...: Չուշալ աղբիւրը նոյնպէս յաւերժօրէն չի կարող զուլալ մնալ, քանի որ արտաքին հեղեղների պատճառով եւ զազանների կոխտամբ պղտորում է...: Մինչեւ անգամ «յոզնապտուղ դրախտն» էլ նսեմանում է ուսուցչի համեմատութեամբ. «...Ո՛վ հայր հոգեւոր, յերկբայս գոմ, թէ զի՛նչ առասացից գրեց. արեգա՞կն. եւ ահա գտիւն միայն լուսաւորէ. եւ թէ աղբի՞ւր՝ երբեմն յարտաքին հեղեղների պատճառով եւ զազանների կոխտամբ պղտորում է...: Մինչեւ անգամ «յոզնապտուղ դրախտն» էլ նսեմանում է համեմատութիւնը, որ բնութագրական կարող է լինել ուսուցչի համար, «հոգեւոր հացի սեղանն» է, որի նմանութեամբ ուսուցիչը առատաբար բաշխում է գիտելիքներ եւ հոգեւոր սնունդ՝ աշխարհի բոլոր մարդկանց. «Այլ սեղա՛ն, առասացից գրեց հոգեւոր հացին, որ միշտ առատաբար բաշխես կերողաց՝ եկեղեցականաց եւ աշխարհականաց եւ առհասարակ ամենայն ուխտի մանկանց եկեղեցւոյ»²²: Ընդամին, նման գնահատման հիմքը այն գերադասութիւնն է, որ նրա՞նչ կարող է արժէքների հանդէպ իմացական արժէքներին է տրուած եղել Գլաձորի համալսարանում. «Արդ՝ ես, վերջացեալս յամենայնի,՝ մի այլ ատենախօսութեան մէջ կարդում ենք.՝ այսքան բարեացս եւ մեծայմեծ պարգեւացս զի՞նչ տաց փոխարէնս, մանաւանդ թէ եւ բանից իմաստութեան զի՞նչ հատուցից. ոսկի՞ արդեաւք կամ արծաթ կամ ականս պատուականս, հի՞ւթ յերկրէ, որ երկրաւորացս է սիրելի: Ո՛ջ ԶԱՅՍ, վասնզի ԱՆՀԱՄԵՄԱՍՏ է ԻՄԱՍՏՈՒՆՆ ԶԱՅՍ ԲԱՆԻՆ»²³:

Ինչ խօսք, նման սրտառուչ փոխյարաբերութիւնը միջնադարի մեր ուսումնագիտական բարձրագոյն կաճառում՝ Գլաձորի համալսարանում ուսուցչապետների, ուսուցիչների եւ սաների միջեւ, չափազանց յատկանշական է ոչ միայն մեր ուսումնական կեանքի պատմութեան մարդկային փոխյարաբերութիւնների հետազօտման տեսակէտից, այլեւ առհասարակ միջնադարի ուսումնական կեանքի ընդհանուր պատմութեան ուսումնասիրման համար:

15 ԺԴ գրքի ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 183:

16 Անդ, էջ 167:

17 Անդ, էջ 182:

18 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 2520, թ. 344ա:

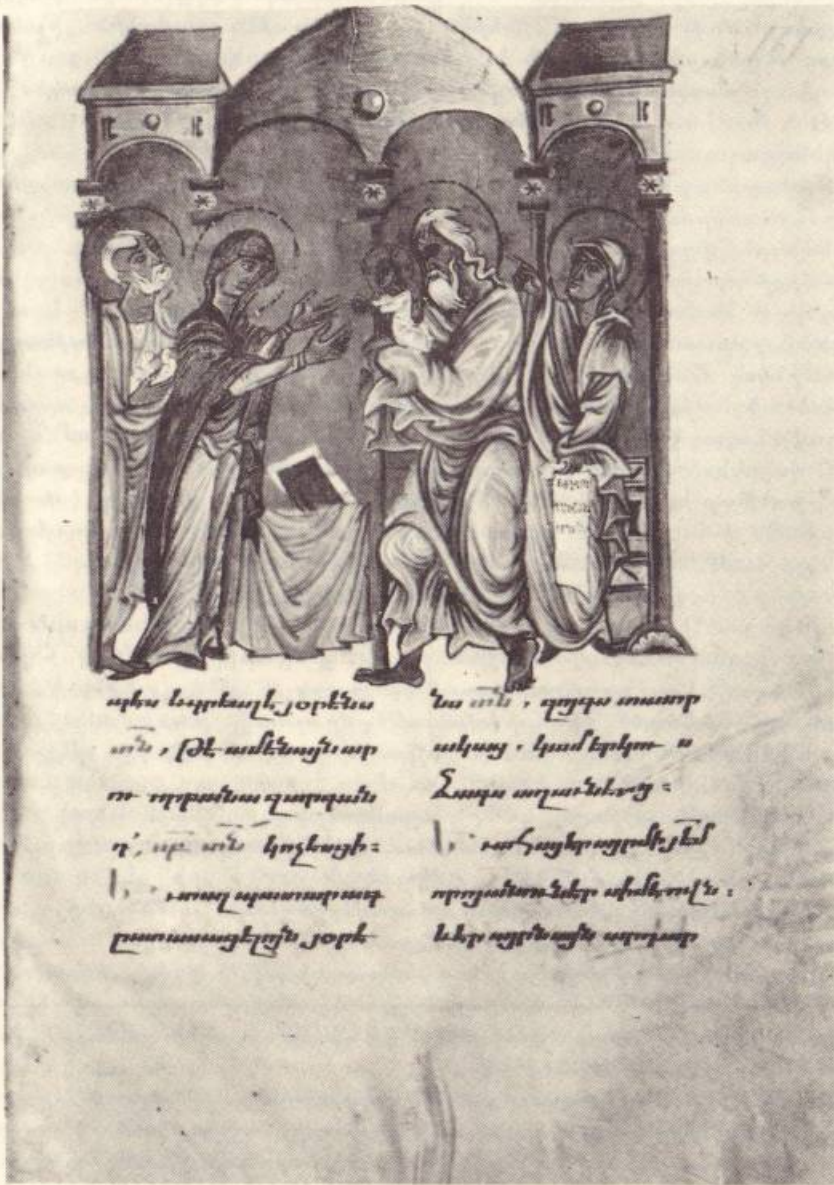
19 ԺԴ գրքի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 146:

20 Անդ, էջ 257:

21 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 734, թ. 42բ:

22 Անդ:

23 Անդ, թ. 139բ:



պիս և պրեալի յօրենս
 անն, թէ ամենայն ար
 րո՝ որքանն ազարգան
 դ՛, սբ. անն կոչեացի:
 1. ասոյ պատարարաց
 ըստ ասացելոյն յօրե-

նա անն, զորքս տասոր
 ակաց. կամ եղևո՞ւ
 չապս աղաւնեաց:
 1. ասացելոյն սղբով յեմ
 որոյանն անն պիսեւոլն:
 և եր ոչքնայն պարագո

Ընծայում՝ Գլաճորի Համալսարանի մանրանկարիչ Աւագի արարմամբ:
Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ. 212, ք. 161ա:

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

ԲՆԱԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԽՈՒՉՈՒՄՆԵՐ ԳԼԱՉՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ԴԱՍԸՆԹԱՑՔՆԵՐԻ ԵՒ ՁԵՌՆԱՐԿ-ԴԱՍԱԳՐՔԵՐԻ ԲԱՅԱՅՍՅՏՄԱՆ
ՈՒ ԲՆՈՒԹԱԳՐՄԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹԵԱՄԲ

Ի՞նչ դասընթացքներ էին անցնում Գլաճորի Համալսարանում եւ ինչպիսի՞^o դասագրքերով էին առաջնորդում այդ Համալսարանի ուսուցչապետներն ու դասախօսները: Բացի դրանից՝ ի՞նչ յարաբերութեան մէջ էին Գլաճորի Համալսարանում գոյութիւն ունեցած դասընթացքներն ու ձեռնարկ-դասագրքերը միեւնոյն ժամանակաշրջանում գործող եւրոպական Համալսարաններում ընդգրկուած դասընթացքների ու ձեռնարկ-դասագրքերի հետ: Մեր շարադրանքի ընթացքում այս երկու տեսանկիւններից ենք քննելու առաջադիր հարցադրումները:

Գլաճորի Համալսարանում կիրառութիւն գտած դասընթացքների եւ ձեռնարկ-դասագրքերի բացայայտմանն ու որոշմանը կարելի է յանգել երեք ուղղութիւններով. ա) Գլաճորի Համալսարանի ուսումնականների թողած Յիշատակագրութիւններում արուած ակնարկների վերլուծութեամբ. բ) գիտաուսումնական նպատակով միջնադարի մեր մատենագրութեան մէջ մշակուած մատենագիտական ցանկերի («Լայն», «Նուրբ», «Սուրբ», «Վարդապետական» եւ «Արտաքին» գրքերի) քննութեամբ եւ գ) Գլաճորի Համալսարանում իբրեւ ձեռնարկ-դասագիրք նախատեսուած գրչագիր աշխատութիւնների բովանդակութեան բացայայտմամբ ու բնութագրմամբ:

Ա. ԳԼԱՉՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ՑԻՅԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ ԲՆԵՑՈՒԱԾ ՀԵՏԵՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մեր հետազոտութեան ընթացքում տարբեր խնդիրներ լուսաբանելիս տեսանք, որ Կիլիկիայից եւ Հայաստանի այլ վայրերից Գլաճորի Համալսարանն էին գալիս ուսումնականները՝ մասնաւորապէս «յաղազս փափագման իմաստասիրական արհեստից»¹: Իսկ «իմաստասիրական արհեստներ» էին համարում միջնադարում, ինչպէս արդէն ասուել է, փիլիսոփայութիւնը, բնագիտութիւնը, թուաբանութիւնը, երաժշտութիւնը, երկրաչափութիւնը, աստղաբաշխութիւնը եւ աստուածաբանութիւնը: Այդ պնդումը լրացուած է եւ ամրապնդուած Օրբելեանի կարեւոր վկայութեամբ ուսուցչապետ Եսայի Նչեցու մասին՝ բնութագրելով վերջինիս իբրեւ «տեսակաւն եւ գործնական արգասիք ճոխացեալ» գիտնականի²: Ժամանակակիցների կողմից Եսայի Նչեցուն (ինչպէս եւ Դաւիթ Սասնեցուն) տրուած մակդիրներից ու բնութա-

1 ԺԴ դարի ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 99:
2 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 848, Թ. 82ա-բ:

գրումներից ակնյայտորէն մակարերում է վերոյիշեալ դասընթացքների ընդգրկումը Գլածորի համալսարանում:

Առաւել յատկանշական է այն վերագրումը, որով Գլածորի համալսարանի ուսումնականներից Վարդանը բնութագրում է Դաւիթ Սասնեցուն, ներկայացնելով նրան իրրեւ «համայնագէտի»:

«Ներանձնական վերնոյն կայան
Ներհուն իմաստից կրթական
Ո՛վ ներամիտ հոմերական
Եւ ներըջանակ անհասական...»³:

Ուշագրաւ է դիտել, որ «ներըջանակ» բառը յն. Έγκυκλοπαίδεια, լատ. Encyclopaedia բառի իմաստային ուղղակի պատճէնումն է միջնադարի մեր մատենագրութեան մէջ՝ յունարան հայերէնի կազմութեամբ շրջանառութեան մէջ մտած, որ նշանակում է՝ «բոլորական ուսումն իրր շրջանակաց յամենայն կարգի. գիտութիւն հանրական, հմտութիւն տիեզերական իրաց. ուսումնականութիւն եւ ամենայն մակացութիւն եւ իմաստասիրութիւն բնական...»⁴: «Առձեռն» բառարանը առաւել որոշակիութեամբ տալիս է հետեւեալ բացատրութիւնը. «Կարգ բոլոր ուսմանց աշխրբիս վրայ՝ մաթեմատիկա, աստղագալ-խութիւն, փիլիսոփայութիւն, Ֆիզիկական եւ բարոյական, իմաստասիրութիւն»⁵:

Ի դէպ՝ ձեռագրական աղբիւրներում կայ նաեւ «ներըջական» արտայայտութիւնը, որով ըմբռնուել են «Եօթ Ազատ Արուեստները». հէնց «րանցում էլ ընդգրկուած են միջնադարի բոլոր գիտութիւնները. այդ պատճառով էլ «Եօթ Ազատ Արուեստները» ներհուն իմացութեամբ հմտացած դիտնականը դիտուել է իրրեւ «ներըջանակ» իմաստուն, այն է՝ համընդհանուր իմացութիւններով օժտուած, համայնագէտ իմաստուն. «...Ամենայն ոք, որ զգիրս աստուածայինս ի ձեռն առնուցուն, - կարգում ենք 1106 թուականին գրուած մի Յիշատակարանում, - նախ զմակացութիւն նորա ընթեռնուն եւ նովաւ հասու լինին, եթէ մարգարէական իցէ արդեաւք եւ եթէ առաքելական կամ թէ ի ներըջական արհեստից, ի բանիբուն արանց առաքեալ...»⁶:

Այս բոլորից հետեւում է, որ ներբողագիրը բնութագրելով Դաւիթ Սասնեցուն իրրեւ «ներըջանակ անհասական»՝ միաժամանակ, դատելով ի հակառակէն, ընդգծում է Գլածորի համալսարանում՝ հանրահաշուի, աստղաբաշխութեան, փիլիսոփայութեան... մի խօսքով՝ «Եօթ Ազատ Արուեստների» գծով դասընթացքների առկայութիւնը Գլածորի համալսարանում:

Կասկածից դուրս է նաեւ Մեկնողական գրականութեան՝ մասնաւորապէս հայրաբանական աշխատութիւնների, ուսումնասիրումը Գլածորի համալսարանում. ընդորում՝ ոչ միայն իրրեւ դասընթացք գոյութիւն է՝ ունեցել այս առարկան, այլեւ Գլածորի համալսարանի ուսումնականները, իրենց հերթին, աշխատութիւններ են գրել այդ բնագաւառում: Յիշենք թէկուզ Արասի որդի Գրիգորի «Գիրք պատճառաց» աշխատութեան, իրրեւ դասագիրք, կիրառութիւնը Գլածորի համալսարանում, Նչեցու՝ «Մեկնութիւն Եզեկիէլի», «Վերլուծութիւն քերականութեան» եւ Մործորեցու՝ «Հաւաքումն Մեկնութեան»

3 Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 135:

4 Նոր Հայկազան բառարան, հ. Բ, էջ 420: Ընդգծումն իմն է - Լ.Ս.:

5 Առձեռն բառարան հայկազանեան լեզուի, Վեներիկ, 1865, էջ 615, Բ տպ.

6 Գ. Յովսէփեան, Յիշատակարանք, Անթիլիաս (Բէյրութ), էջ 297:

սրբոյ Աւետարանի Մատթէի» ու «Համառատ տեսութիւն քերականին» աշխատութիւնները: Բացի դրանցից, այս կապակցութեամբ բազմաթիւ ակնարկներ կան տարբեր առիթներով մեր քննած Յիշատակագրութիւններում՝ Եսայի Նչեցու եւ Դաւիթ Սասնեցու մասին որպէս «Լուծումներ» գրող մեկնիչների:

Ի դէպ՝ եւրոպական համալսարաններում մեկնաբանական աշխատանքը, բանաբաղաբային իր բնոյթով, նոյնպէս եղել է ճանաչուած աստուածաբանի հիմնական խնդիրը: Այս առթիւ յայտնի հետազոտող Ս.Ս. Լաուրին գրում է. «Նախքան մտաւորական այն շարժումը, որը յանգեցրեց աստուածաբանութեան մասնագիտացմանը որպէս ինքնուրոյն բնագաւառ՝ ընդգրկելով նաեւ դիւլեկտիկան, աստուածաբանութեան ուսուցումը պարզապէս յանգում էր Աստուածաշնչի եւ Եկեղեցու Հայրերի աշխատութիւնների ուսումնասիրմանը. սերտել, արտագրել, բանաբաղել (compile) եւ համառօտել դրանք՝ ցանաչուած աստուածաբանի խնդիրն էր. եւ այն, ինչ փնտռում էր նա՝ փաստականը չէր, այլ՝ հեղինակութիւնը: Սխալաստիկ աստուածաբանութիւնը, միւս կողմից, այն էր նշանակում, որ սիստեմի բերէր աստուածաբանութիւնը՝ ինչպէս տրամաբանութեան, այնպէս եւ հեղինակութեան երկեակ հիմքերի վրայ. - ընդորում նրա շարադրման մեթոդական ընդգրկումները ընթացել են՝ արսիոմաների, սահմանումների եւ տրամաբանական դեդուկցիաների ուղղութեամբ»⁷:

Պատահական չէ նաեւ, որ երբեմն այս «դպրապետները» յորըրջում են իրրեւ «պուէտիկոսներ»⁸: Ամրապնդող եւ լրացուցիչ կոուաններից է նաեւ ժամանակակցի վկայութիւնը ուսուցչապետ Դաւիթ Սասնեցու մասին.

«Ո՛վ ներամիտ հոմերական»⁹:

Այս հաւաստումը աշխարհաբար վերձանելու դէպքում նշանակում է՝ «Ո՛վ հանձարեղ հոմերական»՝ այլ կերպ ասած՝ «Չափածոյ արուեստի ո՛վ հանձարեղ»: Այստեղից հետեւութիւնը ինքնին բխում է՝ Գլածորի համալսարանում, անտարակոյս, բարձր հիմքերի վրայ դրուած պէտք է լինէր նաեւ բանարուեստը:

Պէտք է ենթադրել, որ պատմագիտութիւնը, իրրեւ դասընթացք, նոյնպէս իր ամուր պատուանդանն է ունեցել Գլածորի համալսարանում: Դրա կենդանի Յուշարձանը, անշուշտ, ժամանակի պատմագիտութեան ամենախոշոր ներկայացուցիչն է՝ Ստեփանոս Օրբելեանը, որի պատմագիտական հայեացքները ձեւաւորուել են դեռեւս Աղբերց վանքում՝ Գլածորի համալսարանի անմիջապէս նախընթաց շրջանում: Մեր պատմագիտութիւնը, ինչպէս յայտնի է, իր էութեամբ ու բազմաբովանդակ բնոյթով անբակտելի եւ առաջատար մասն է կազմում մեր ամբողջ մատենագրութեան: Աւելին. մեր պատմագիտութիւնը որքան գիտութիւն է պատմական իրադարձութիւնների ու դէպքերի մասին, նոյնքան եւ՝ որոշ իմաստով, գեղարուեստական գրականութիւն է, բանարուեստ եւ փիլիսոփայութիւն: Գլածորի համալսարանում պատմագիտութեան՝ իրրեւ դասընթացք աւանդման փաստի մասին ուշագրաւ տեղեկութիւն է պահպանուած ժամանակակցի Յիշատակագրութեան հետեւեալ արտայայտութեան մէջ, երբ վերջինս դրուատում է չափածոյով իր ուսուցչապետ Դաւիթ Սասնեցուն որպէս՝

7 S. S. Laurie, նշուած աշխատ., էջ 273-274: Ընդգծումները իմն են - Լ.Ս.:

8 Ժ. Գարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 303:

9 Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 135:

Գլաձորի համայնարանում¹⁶:

Երկրորդ զուգահեռը, որ ուզում ենք անցկացնել, ունի բնագրադիտական նշանակություն, որով մեր պնդման հաւաստիությունը անհերքելի ապացուցման ոյժ է ստանում:

Մեր Մատենադարանում պահուող համար 598 գրչագիրը, որը 1303 թուականին ընդօրինակուել է Գլաձորի համայնարանում եւ որի մասին վկայութիւն ունենք իրրեւ ուսումնական ձեռնարկի՝ «ի կրթութիւն մանկանցն Սիոնի», ամփոփում է իր մէջ նաեւ ծաւալուն մի բնագիր, որը հեղինակուած է իսկ եւ իսկ Արասի որդի Գրիգորի «Պատճառաց գիրք»-ի նմանողութեամբ, ըստորում նոյնիսկ նրա առանձին հատուածները ընդհանրութիւն են կազմում «Պատճառաց գիրք»-ի հետ: Ասուածը ակնբախ դարձնելու համար դիմենք փաստերի:

Բնագիրը, թէեւ անվերնագիր է, սակայն Յիշատակարանի վկայութեան համաձայն, նոյնպէս մատնագիտակամ տեսութիւն է, որը յայտնի է «Հարցողաց գրոց» վերաբերող Յակոբ վարդապետի «Լուծմունք» վերնագրով. «...Ո՛վ սուրբ հարք եւ եղբարք, որք պատահիք այսմ փցուն տառիս, որ է սայ Լուծմունք սուրբ եւ ընտրեալ վարդապետին տեսուն Յակոբայ, զոր արարեալ է Հարցողաց գրոցն...»¹⁷: Նկատենք նաեւ, որ նրա հատուածների կամ գլուխների բաժանումները համարեա նոյն ձեւով են, ինչ «Պատճառաց գիրք»-ինը. «Պատճառ կազմութեան գրոցս»... «Պատճառ սահմանացն» եւ այլն...:

Բայց առաւել ակնառու փաստ է համանման յօդուածների առկայութիւնը երկու աշխատութիւններում էլ:

«Պատճառաց գիրք»-ից.

«Հարցողաց գրոց» վերաբերող «Լուծմունք»-ից.

«Սկիզբան եւ պատճառ Սահմանաց Դաւթի վարդապետի»: - Այսպէս պարտ է իմանալ զպատճառ գրոցս որ Սահմանաց կոչի. յորժամ գնաց մեծ եւ կատարեալ փիլիսոփայն Դաւիթ ի մայրաքաղաքն իմաստուութեան յԱթէնս եւ վարժեալ եղեւ ամենայն իմաստութեամբ, մինչեւ ընդ առաջին իմաստունսն համարել զնա եւ եղեւ ի ժամանակին յա/յն-

«Պատճառ Սահմանացն»: - Մեծն Դաւիթ եւ Եզնակ Կողբացի չոգան յԱթէնս եւ լուան եւ տեսին բիծս ի վարս վարդապետացն եւ զայրացեալ մեղադրեցին. եւ նոքա զչարեալ ասեն. զհայս կարճողիս եւ չարածրճիկս եւ հակառակ եւ փորձող, զոր յիշէ Աստուածարան եւ խորհել չթողուլ զոր անտի հայոց ուսանել. եւ չգոյր պատճառ, բայց աւելի

16 Ղ. Ալիշանի վկայած «Պատճառ Սահմանաց գրոց» աշխատութիւնը, որը ընդօրինակուել է Գլաձորի համայնարանում, արդեօք նոյն աշխատութիւնը չէ՞, ինչ Արասի որդի Գրիգորի «Պատճառաց գիրք»-ը (տե՛ս «Հայագատում», էջ 525-526, «Սիսական», էջ 135 եւ 136): Բերուած Յիշատակագրութիւններում կարողւմ ենք. «...Բայց գրեցաւ գիրքս այս առ ոտս մեծ վարդապետիս Եսայեայ, ի տեղիս, որ կոչի Գլաձոր, ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփանոսիս, հրամանաւ մեծ եւ երանեալ վարդապետիս իմոյ Գրիգորի Եզնակայեցոյ՝ բանի սպասաւորի, ի վարժումն անձին իւրոյ եւ ամենայն բանասիրաց...» («Հայագատում», էջ 525):

Անկախ սրանից էլ, յարակից իրողութիւնների նկատառումն ու գրանցից արուող մակաբերութիւնները հաստատում են, որ Գլաձորի համայնարանում Արասի որդի Գրիգորի «Պատճառաց գիրք» աշխատութեան իրրեւ մատենագիտութեան զատագիրք գործածուելը կասկածից զուրս է: Ընդամին այս պնդման ճշգրտութիւնը ապացուցուած է նաեւ առարկայական այն հաւաստմամբ, որ Գլաձորի համայնարանում յօրինուած գրչագրերի բնագրերը լիովին համապատասխանում են «Պատճառաց գրքի» մատնանշած հիմնական աշխատութիւններին:

17 Մաչողի անուան Մատենադարան, ձեռ. 598, թ. 213ր:

միկ բազում հակառակութիւն ի մէջ իմաստասիրացն վասն իմաստութեան. ոմանք անգոյ ասելով, եւ այլք աւրինակ ի մէջ բերելով, թէ որպէս է քս ի ծորման եւ ի հոսմանէն, եւ ոչ ունին դադարումն. այսպէս եւ իմաստասիրութիւնն գոյութիւն ունի, բայց ոչ դադարէ. եւ ոչ միաբան էին ասացեալք նոցա առ միմեանս. եւ սակս այսորիկ բազում վրդովէր ի մէջ նոցա, զոր մի ըստ միովէ ցուցանէ մեծս Դաւիթ: Յինքն առեալ զամենայն հոգս իրին, եղծ զամենայն հակառակութիւնս նոցա եւ եցոյց գոյաւոր գիմաստութիւնն. եւ առեալ զբանս նոցա եցոյց միմեանց հակառակ գոլ. նախ սկիզբն զնէ եւ լուծանէ զնոցա ասացեալսն եւ ապա հաստատէ զիրն, որպէս յառաջ մատուցեալ ասէ առ ներհակսն: Երկու յեղանակաւք պատահեմ ձեզ. ընդգիմութեամբ եւ ընդգիմայտութեամբ: Եւ զոր ասեն՝ այսպիսի է. ընդգիմութեամբն առ տեղաւ կալ ընդէմ նոցա անբանիցն, իսկ ընդգիմայտութեամբն այն է՝ զնոցայն եղծանել եւ զիրն հաստատել: Եւ այսպէս ի բազում ճառս տրամատելով տեղեակ առնէ զնոսա խնդրոյն եւ ցուցանէ վեց գոլ Սահման իմաստութեան, զորս առաջիկայ զիրսզ գտանես, եւ զամենայն բանս գրոց այսպէս գրելով եւ տալով նոցա պատասխանի: Եւ յոմանց ասի ||| դարձեալ թէ ոչ յԱթէնս, այլ յորժամ մեկնի ի Հայք ի բնիկ գաւառն իւր Հարք, յայնժամ եհաս համբաւս այս ի լսելիս նորա, գոլով ոմանց անտի յուսումնակցացն եւ պատմելով զանհաշտ խոսովութիւնն, որ ի մէջ իմաստասիրացն էր: Եւ յայնժամ ասեն արար զգիրս զայս եւ առաքեաց առ նոսա, զի բարձի/ի/նոցանէ խոսովութիւնն եւ արարեալ աւրինակ. զայն թողու ի Հայոց աշխարհիս, որ է այս գիրք ի պէտս բանի սպասաւորաց: Եւ թէ որ հարցանէ ի վերնագրին զիւր անունն

իմանալն քան զայլոց ազգաց. եւ զի էր ի նոսա շատ ինչ հակառակութիւն. Պիհոնացիք եւ Սեգատացիք, որ ակադիմեանք կոչին, այս է՝ հակառակողք, որք սովորեն բազում բանս ի գրոց սրբոց հեզնել որպէս զտէրունիսն եւ զԴաւիթի զբանն թէ հաւատացի զոր նոյնպէս. զի իմաստութիւն անգոյ ասացին. եւ առնէ եւ պատահումն եւ անսահման ունի զայս գիրք, թէ կարող են հայր զայս եւ թէ դուք ընդէ՞ր զայս անտես արարեալ եւ զհայս ամբաստանէք. ոմանք ասեն թէ ի տեղն գրեաց եւ զօրինակն ի հետ երեր. եւ կէսք թէ յերկիրս գրեաց եւ առաքեաց որպէս Ստեփանոս զիւր թուղթն, բայց յոյնք ասեն || գիրք ունել զԴաւիթի, եւ յիւրեանց ազգէ զնա: Այլ յայտնի/ի ազգական եւ աշակերտ է Մովսեսի Բերթողի եւ առ մեզն սորայ գիրք դք, մին Բարձրացուցէքն, ր. Սահմանացն. գ. Պէտքն. դ. Մեկնութիւն քերականին. են եւ այլ ճառք անձնականք եւ մեկնութիւն վերագրաց Սաղմոսին, կարող էր եւ բազմաց աստուածատուրիմաստիւքն, զի զբանականն եւ զչնորհականն քաջ ունէր, զատ յուսմանէն, այլ վասն անխիսանութեան եւ ազգիս անընդունելութեան խափան եղեւ զայս գիրքս ի նոցունց գրոց հաստատէ զկարն յայտնեալ»:

Ձեռ. 598, թ. 19ր-20ա:

ընդէ՞ր չէ եղեալ, թէ նոր արարած է այս գիրք. վասն զի ոչ ընդունէին հպարտ ազգս հայոց զիմաստս վարդապետաց իւրեանց, ոչ եղ անունն, զի մի՛ կորուսցեն եւ կամ մի՛ առաւել պատուեսցեն այլք: Իսկ ի Բարձրացուցեալն սկիզբն յետոյ եղին զնորա զանուն եւ Սահմանաց գիրս ոչ գտեալ եղեւ յայնժամ, եւ այլ յետոյ շարարին փոյթ զննել զանուն նորա: Ասաց սա չորս գիրք. առաջին՝ զԲարձրացուցէքն. երկրորդ՝ զՍահմանացն, զՔերականին մեկնիչըն, չորրորդ՝ զՊետքն. գոն եւ առանձինն այլ ճառեր: Արար հինգերորդ եւ Սաղմոսին Պատճառ, եւ զի ոչ գոյր փափազանաւք խնդրող վասն այն եւ նա ոչ արար գիրք այլ, զի մի՛ նախատեսցի յառաջդ ասացաք, ապա թէ ոչ իմաստուն էր առ !!!աւել քան զառաւել»:

Ձեռ. 1879, թ. 284բ-286ա:

Համեմատութիւնից պարզուեալ է, որ Յակոբ վարդապետը «Սահմանաց գրքի» մասին յօդուածը կազմելիս, իր հիմնական տեղեկութիւնները անմիջականօրէն քաղել է Աբասի որդի Գրիգորի «Պատճառաց գիրք»-ից եւ մնացել նրա մատենագիտական ծանօթութիւնների ոլորտում. իսկ յարաբերական ծաւալի առումով «Պատճառաց գիրք»-ը աւելի շատ եւ հարուստ մանրամասներ է բովանդակում, քան «Լուծմունք»-ը. դա ինքնին յաւելադիր կուտան է այն ծանրակշիռ փաստի կողքին, որ ժամանակագրական տեսակէտից մի դար աւելի վաղ է ստեղծուել «Պատճառաց գիրքը» «Լուծմունք»-ից՝ ապացուցելու համար «Պատճառաց գիրք»-ի առաջնայնութիւնը «Լուծմունքի» նկատմամբ, ուստի եւ նրա փաստական կիրառութիւնը Գլաճորի համալսարանում¹⁸:

18 Ի դէպ, իրրեւ կողմնակի ապացոյց նշենք, որ ամենահին գրչագիրը «Պատճառաց գիրք»-ի, որ պահուեալ է Մաշտոցի անուան Մատենադարանում 1879 թուահամարի տակ, բարբոսեանցեալ Պաշտոցի Կեչառեցու սեփականութիւնն է: Մեր խորին համոզմամբ՝ ելնելով այն իրողութիւնից, որ Կեչառեցին Եսայի Նշեցու հետ համատեղ իր ստորագրութիւնն է դրել 1295 թուականին միարարական շարժման դէմ կաթողիկոս Անաւարդեցուն ուղղուած համախոսականի տակ, գտնուել է ամենասերտ յարաբերութիւնների մէջ Գլաճորի համալսարանի հետ: Աւելին, Ղ. Ալիշանը, միայն իրեն յայտնի մատենագրական աղբիւրի վկայակոչման հիման վրայ (առանց, սակայն, ըստ իր սովորութեան, ուղղակի նշելու այն), հաւատարմ է, որ Պաշտոցի Կեչառեցին իր ուսումնասիրութիւնը ձեռք է բերել Գլաճորի համալսարանում՝ Հանգիստանով Եսայի Նշեցու փայլուն աշակերտներից մէկը. «Ի հոյս յոգնաբիւ աշակերտաց Եսայեայ՝ զատ ի վերոյ յիշեցելոցն եմ եւ թաշատուր Կեչառեցի, - գրում է նա, - ծանօթ վասն սրբագրութեանց Պատմութեան Ազգասանդրի եւ յաւելեալ Բարաճնութեանց ի նոյն, զոր եւ երկասիրեալ ի Հոռովմ, եւ զարդարեալ զմատենան սակով եւ տնօրինակով եւ ոտանաւորով... բերեալ ի Հայս պարզեւս՝ մեծ վարդապետին եւ քաջ վարդապետին (իմոյ) Եսայեայ ընծայէ» (Ղ. Ալիշան, Սրտական, էջ 134: Ընդգծումը իմն է - Լ. Ս.):

Ի դէպ՝ բնութագրական է Աբասի որդի Գրիգորի սոյն աշխատութեան վերնագիրը՝ «Պատճառ լայն եւ նուրբ գրեանց»... որ նշանակում է՝ «Լայն եւ նուրբ գրքերի առաջացման շարժառիթը», որն ըստ էութեան, բովանդակում է մատենագիտական տեղեկութիւններ «Լայն» եւ «նուրբ» կոչուած երկերի մասին:

Նկատենք, որ բանասիրութեան մէջ «Պատճառ» բառի մատենագիտական ըմբռնումը երկու կերպ է ընկալուել տարբեր հեղինակների կողմից, որպիսիք, մեր կարծիքով, թերի են, ուստի եւ կարիք ունեն ճշգրտման: Այսպէս, օրինակ, Ն. Ալիինեանը մեկնում է այն իրրեւ սոսկ «շարժառիթ»¹⁹: Բայց դրանով վերնագրի իմաստը լրիւ չի բացայայտում. ի՞նչ է նշանակում «Գրքերի շարժառիթներ» («Պատճառաց գիրք») ոչի՛նչ չի հասկացուի, եւ այդ չէ, որ ուզեցել է ասել մատենագրական այս Յուշարձանի հեղինակը: Բանասէր Իշխանեանը, ելնելով քննարկուող աշխատութեան բովանդակութիւնից եւ բնոյթից՝ ընդհանուր իմաստով է մեկնում այն. «Ամէն մի գլուխ նուիրում է մի գրքի, - գրում է նա, - եւ սկսում է «Պատճառ» բառով, որ նշանակում է ծանօթութիւն, գրքի գրման շարժառիթի բացատրութիւն, նաեւ գրքի մեկնութիւն, այսինքն՝ տուեալ գրքի ծանօթութիւնն ու մեկնութիւնը»²⁰: Նշենք, սակայն, որ «Պատճառ» բառի մատենագիտական ըմբռնման նման բացատրութիւնը ոչ թէ տեխնոլոգիա է, այլ իմաստային ընդհանուր, այդ պատճառով էլ՝ հեռուոր մեկնութիւն է:

Մենք կ'առաջարկէինք «Պատճառ» բառի տեքստային մեկնութիւնը տալ այսպէս՝ «Գրքերի առաջացման շարժառիթները» («Պատճառաց գիրք»): Այս դէպքում կը պահպանուէր տեքստի մեկնութեան գիտական ճշգրտութիւնը: Բանն այն է, որ «Պատճառը» ոչ թէ որեւէ երեւոյթի շարժառիթն է ընդհանրապէս, այլ նրա առաջացման շարժառիթը. հէնց այդ նկատառմամբ էլ այնքան յանձնարարութեամբ, իւրաքանչիւր յօդուածում, Աբասի որդի Գրիգորը կիրառել է «պատճառ» բառը մատենագիտական իմաստաւորմամբ, որը եւ լիովին համապատասխանում է իր ծրագրին ու նպատակադրմանը:

Կառուցուածքային տեսակէտից սոյն աշխատութիւնը բաղկացած է երեք հիմնական մասերից.

ա) Տեսութիւն Հին կտակարանի մատենանների ու նրանց վերաբերեալ մեկնութիւնների (թթ. 3ա-143ա).

բ) «Նուրբ գրքեր» բաժինը (թթ. 143ա-186ա), որն իր հիմքում ընդգրկում է անտիկ շրջանի եւ Հայ միջնադարի խոշոր իմաստասէրների փիլիսոփայական, տրամաբանական, ճարտասանական ու քերականական աշխատութիւնները, ինչպէս եւ, աստուածաբանական տերմինաբանութեամբ՝ «Հայրախօսութիւնն» (Patrologie) ու «Հայրագիտութիւնը» (Patristic, իմա՝ Եկեղեցու Հայրերի մասին՝ նրանց կեանքի ու գործունէութեան վերաբերեալ գրականութիւն):

գ) Նոր կտակարանի մատենանները (թթ. 186բ-376ա):
Ընդամին, պատկերացում կազմելու համար մատենագիտական սոյն երկի ընդգրկած լայն ծիրի մասին, հարկաւոր է աչքի առաւ ունենալ ոչ միայն յօդուածների կամ գլուխների, այլեւ մասնաւորապէս մեկնաբանուող մատենանների ընդհանուր քանակը: Այսպէս, առաջին բաժնում քննարկուեալ են՝ 36 անուն գիրք. երկրորդում՝ 102 անուն գիրք. երրորդում՝ 28 անուն գիրք. ընդամէնը 166 անուն գիրք: Իսկ յօդուածների ընդհանուր քանակը կազմում է

19 Ն. Ալիինեան, Մատենագրական հետազոտութիւններ, հ. Ա, էջ 12:
20 Ի. Իշխանեան, Հայ մատենագիտութեան պատմութիւն, պրակ Ա, էջ 81:

196: Ի դէպ՝ յօդուածները եւ քննարկուած գրքերի քանակների տարբերութիւնը պատճառաբանուած է նրանով, որ շատ անգամ, միեւնոյն գրքի վերաբերեալ մատենագիտական տեղեկութիւնների ամբողջականացման համար տրուած են մէկից աւել յօդուածներ, որոնք գրուած են տարբեր հեղինակների կողմից:

Այսպէս, ուրեմն, «Լայն գրքեր» մատենագիտական տերմին-հասկացութեամբ ըմբռնուած են առաջին եւ երկրորդ բաժինները ամբողջութեամբ, որոնք իրենց մատուցման մեթոդական բնոյթով ու ծրագրային միտուածութեամբ, ըստ էութեան, ներածութիւն են հանդիսանում աստուածաբանական դասընթացի, ի մասնաւորի՝ Աստուածաշունչի համար: «Այս գիրքը իւր բովանդակութեամբ խիստ հետաքրքրական է նախ եւ առաջ այն պատճառով, - գրում է հմուտ բանասէր Կ. Տէր-Մկրտչեանը, - որ նա ներկայացնում է մի փորձ համառոտ ծանօթութիւն տալ Հին ու Նոր կտակարանի բոլոր գրուածքների ծագման եւ նշանակութեան մասին, այսինքն տալ մօտաւորապէս այն բանը, ինչ որ արդի աստուածաբանութեան մէջ Հին եւ Նոր կտակարանի ներածութիւն է կոչուում»²¹: Այս հետեւութիւնը ճիշդ է, իհարկէ, ոչ թէ քննարկուող ամբողջ աշխատութեան, այլ՝ միայն ու միայն նրա «Լայն գրքերի», այն է՝ առաջին եւ երկրորդ բաժինների համար:

Իսկ ի՞նչ սկզբունք է կիրառուել մատենագիտական խիստ ուշագրաւ այս երկասիրութեան յօրինման համար: Սկզբից եւեթ ասենք, որ քննարկուող աշխատութիւնը, նրա հեղինակի՝ միջնադարի մեր խոշոր մատենագէտի իսկ խոստովանութեամբ, ոչ թէ ամբողջութեամբ սեփական գրչի արգասիք է, այլ բանաբաղային (compilative) բնոյթի գործ է՝ հոգեւոր հայրերի եւ իմաստասէրների երկերից համադրուած, որոշակի ծրագրով ու եղանակով: Առաջարանում կարգում ենք. «...Մի՛ ո՛վ կարծեսցէ յանձնէ ինչ ստեղծանել յաւելումն կամ ի պակասումն, այլ գոր սրբոց հարանցն ասացեալ է ի հոգւոյն ազդմանէ, զայն ի մի վայր ժողովեալ ըստ կարի իմում, զի եթէ իցէ հաճոյ ամենեցուն՝ Աստուծոյ շնորհ, եւ եթէ ոչ՝ այն մեր ամարդութեանս...»²²: Սոյն մէջբերումից պէ՞տք է հետեւցնել, արդեօք, որ Աբասի որդի Գրիգորը պատրաստի իր ձեռքի տակ ունեցած աղբիւրները պարզապէս ներմուծել է իր այդ ժողովածուում՝ առանց ներքին կառուցուածք ստեղծելու ուղղութեամբ համադրական-բանասիրական աշխատանքի, որը միջնադարում մեկնողական արուեստում կիրառութիւն գտած գիտական լուրջ աշխատանք էր դիտուում ըստորում նման մեկնողական երկը «հեղինակային» իրաւունքով էր օժտում նաեւ ուսումնականին: Սոյն երկի բանասիրական մանրակրկիտ քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ, իրօք, հեղինակը համադրական մեծ աշխատանք է կատարել. նախ եւ առաջ ունեցել է իր որոշակի մտասեւեռումը՝ տա՛լ այս կամ այն մատեանի առաջացման համառոտ պատմութիւնը, նրա բնոյթը, նշանակութիւնը աստուածաբանութեան համար, ընդգրկած խնդիրների թուարկումը, հեղինակի մասին կենսագրական տեղեկութիւններ եւ այլն, ապա նոր միայն այս կամ այն եկեղեցական Հայրերի մեկնութիւններից ամբողջական հատուածների բառացի փաղուածքներ առաջադրել:

Աղբիւրագիտական այս մատեանում, ինչպէս ցոյց է տուել քննական բանասիրութիւնը, Աբասի որդի Գրիգորը օգտուել է ինչպէս հայ մեկնիչների, այնպէս եւ վաղ ժամանակներում հայերէն թարգմանուած եկեղեցական Հայրերի աշխատութիւններից, որոնց մի մասի՝ հայերէն լեզուով մեր մատենա-

գրութեան մէջ առկայ լինելուն իրազեկ ենք դառնում միայն մատենագրական սոյն երկի շնորհիւ²³: Ըստորում՝ ա) հայ մեկնիչներից ընդգրկուած են՝ Եղիշէն, Դաւիթ Անյաղթը, Ստեփանոս Միւնեցին, Դաւիթ Քորայրեցին, Գրիգորը, Գէորգ Կաղը, Մխիթար Գոշը՝ այս կամ այն հարցին նուիրուած իրենց համապատասխան մեկնութիւններով: բ) Օտար հեղինակներից՝ Եփրեմի, Աթանաս եպս. -ի, Ոսկերեանի, Եպիփան Կիպրացու, Հիւսիթոսի, Գրիգոր Նիւսացու, Որոգինի, Բարսեղ Կեսարացու, Կիւրեղ Երուսաղէմացու, Սերբրիոսի, Եւթաղի, Եւագր Պոնտացու, Դիոնիսիոս Արիսպագացու, Փիլոնի, Գրիգոր Աստուածաբանի Մեկնութիւններն ու աշխատութիւնները: Ի դէպ՝ օտար աղբիւրներից հայերէն թարգմանուած այս աշխատութիւնները եւ Սարկաւազի ցուցակում նշուածները չափազանց կարեւոր նշանակութիւն ունեն մեր թարգմանական գրականութեան պատմութեան համալրման ու ուսումնասիրման տեսակէտից²⁴:

Այս առթիւ նկատենք, որ բանասէր Յ. Անասեանը ճիշդ չէ, երբ պնդում է, գնահատելով «Պատճառաց գիրքը» ամբողջութեամբ, թէ այն «հաւաքական աշխատանքի պտուղ է», ելնելով այն բանից, որ «նիւթերի նախապատրաստումը, ժամանակի յայտնի դէմքերի գործակցութեամբ, կատարուել է նախորդ ժամանակաշրջանում, սկսած դեռեւս 12-րդ դարի երկրորդ կէսից, յատկապէս նրա վերջին երեք տասնամեակներում, երբ Հիւսիսային Հայաստանում գրական-գիտական շարժում կար անցեալի մատենագրական ժառանգութիւնն ուսումնասիրելու»²⁵: Նման տեսակէտը ոչ մի կերպ հիմնաւորել չի կարելի. եթէ Յ. Անասեանի մօտեցման ելակէտն այն է, որ «Պատճառաց գիրքը»-ում կան նաեւ այնպիսի նիւթեր, որոնք 12-րդ դարի երկրորդ կէսի հայ հեղինակների՝ Դաւիթ Քորայրեցու եւ Մխիթար Գոշի գործերից են, ապա ինչո՞ւ չիսուել աւելի վաղ ժամանակների, ըստորում ոչ միայն 6-8-րդ դարերի, այլեւ 5-6-րդ դարերի (ն.մ.թ.) յոյն հեղինակների «գործակցութեան» մասին... որոնց աշխատութիւններից առաւել մեծ յաճախուածութեամբ են բանաբաղ արուած «Պատճառաց գիրքը»-ում: Յ. Անասեանից բերուած քաղուածքում, ըստ երեւոյթին, շփոթուած են երկու բան. իբրեւ առաջ՝ ծառայած աղբիւրների առկայութիւնը եւ այդ աղբիւրներից ստեղծուած նոր դասագրքի բնոյթը, որի միակ ճանաչուած հեղինակը Սանահնի առաջնորդ եւ «բարունապետ» Աբասի որդի Գրիգորն է: Բանն այն է, որ միջնադարի համընդհանուր մատենագրութեան մէջ ընդունուած գիտական մեթոդ է եղել տարբեր աղբիւրների համադրմամբ ու նոր կառոյցով աշխատութիւններ գրելը, որոնք արդէն դասագրքային նպատակադրում ունեն. ըստորում իբրեւ առաջ՝ ծառայած այդ աղբիւրները, որպէս կանոն, ուսումնականների կողմից ընդունուած եւ համընդհանուր ճանաչում գտած երկեր են լինում, որոնց բացարձակ հեղինակութիւնը առաւել մեծ ձգողականութիւն է հաղորդում դրանց հիման վրայ ստեղծուած նոր երկին, որը ծառայելու է իբրեւ ձեռնարկ-դասագիրք: Եթէ դատենք յարգելի Անասեանի նման, ապա մեկնողական բնոյթի բոլոր երկերը պէտք է դիտենք իբրեւ «հաւաքական աշխատանքի պտուղ», որի նախապատրաստումը եղել է աւելի վաղ ժամանակների «յայտնի դէմքերի գործակցութեամբ» եւ այլն: Մինչդեռ, իրականում, մեկնողական երկը, որքան

21 «Արարատ», 1899, էջ 148:

22 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 1879, թ. 3ր.

23 Տե՛ս Ն. Ակիմեան, Մատենագրական հետազոտութիւններ, հ. Ա, Վիեննա, 1922, էջ 25:

24 Տե՛ս A. Carriere, Une Version Armenienne de l'Histoire d'Asseneth, ծանօթ. 3: Տե՛ս նաեւ Ն. Ակիմեան, Մատենագրական հետազոտութիւններ, հ. Ա, էջ 36:

25 Յ. Անասեան, Հայկական մատենագիտութիւն, հ. Ա, էջ XV: Ընդգծումը իմն է - Լ. Խ.:

էլ իր մէջ պարփակի քաղուածքային ձեւով այլ հեղինակների աշխատութիւններից հատուածներ, նոր աշխատութիւն է համարում եւ կոչում է ա՛յն ուսումնականի անունով, որն իր հայեցողութեամբ ու ծրագրով՝ բանասիրական աշխատանքի ներդրմամբ համադրել է այդ բանաճառային աղբիւրները՝ կազմելով նոր երկասիրութիւններ:

Ի դէպ՝ միջնադարի մեկնողական արուեստում առնուազն երեք կարգի մեթոդական մշակում է կիրառուել.

ա) «Շղթայական» (Catenaire), երբ բանաբաղային աշխատանք կատարողը բառացի մէջբերումներով է ամենատարբեր հեղինակների գործերից ներկայացնում արժարժուող հարցադրումների ամբողջ պարզարանումը, առանց իր կողմից ամենադոյզն միջամտութեան: Տուեալ դէպքում մեկնողական երկի «հեղինակի» դերը բուն տեքստի շարադրանքի նկատմամբ հասնում է զրօյի, բայց մեկնողական այդ երկի ընդգրկման ծաւալի, նիւթերի բնոյթի ընտրութեան ու նրանց համադրման եւ ամբողջ երկի հանգուցային նպատակադրումների լուծման հարցերում «հեղինակի» դերը դրսեւորում է իր բացարձակ ուժով:

Այս առումով էլ՝ Մ. Տէր-Մովսէսեանը ճշմարտութեան աւելի մօտ է կանգնած, երբ գտնում է, որ «Պատճառաց գիրք»-ը իր բանաբաղութեամբ, հիմնականում, «շղթայական» բնոյթի մեկնողական աշխատութիւն է. բայց պէտք է աւելացնել նաեւ, որ երկասիրողը՝ Աբասի որդի Գրիգորը, իր հերթին, բանաբաղումներից առաջ, սեփական խօսքերով ծանօթութիւններ ու բացատրութիւններ է տալիս, ներածականի կարգով, վկայակոչուող տարբեր հեղինակների մեկնութիւններին նախորդելով: «Եպիսկոսպոս Գրիգորի գիրքը (իմա՝ «Պատճառաց»-ը — Լ.Պ.) — գրում է Մ. Տէր-Մովսէսեանը, — կազմուած է գրականութիւն անուամբ, այսինքն՝ դա ներկայացնում է նախընթաց դարերի խոշոր գրողների մեկնութիւններից քաղուած հատուածներ»²⁶:

գրականութիւն անուամբ, այսինքն՝ դա (իրենից) ներկայացնում է նախընթաց դարերի խոշոր գրողների մեկնութիւններից քաղուած հատուածներ»²⁶:

ն. Ակիմեանը, սակայն, այս հարցում տարամիտում է Տէր-Մովսէսեանի կարծիքից, գտնելով, որ «նշանաւոր տեղ կը գրաւեն նաեւ Գրիգորի խօսքերը»²⁷: Բանասիրութեան մէջ արտայայտուած այս երկու տեսակէտները հաշուի առնելով՝ մենք կրկին քննութեան առանք բնագիրը՝ իրերի իսկական դրութիւնը պարզելու համար: Պէտք է խոստովանել, որ փաստերի գերակշռութիւնը, անշուշտ, Մ. Տէր-Մովսէսեանի տեսակէտի ճշգրտութիւնն են հաւաստում՝ այն վերապահութեամբ միայն, որ Աբասի որդի Գրիգորի ներածական խօսքը նախորդում է բանաբաղ արուած տարբեր հեղինակների մեկնութիւններին՝ լրացնելով մատենագիտական տեղեկութիւնները այս կամ այն գրքի առաջացման պատմութեան մասին, որ նա ձեռք է բերել երկարամեայ հետախուզումների եւ պրպտումների ընթացքում:

բ) Մասնակի շղթայական, երբ խիստ ընդգծուած է լինում «հեղինակի» համադրական-բանասիրական աշխատանքը իրրեւ նիւթ ծառայած տարբեր մեկնութիւնների վրայ. մեկնողը, ըստ իր նպատակադրման եւ հայեցողութեան, ամփոփում, խտացնում է իր օգտագործած աղբիւրները՝ վերցնելով նրանցից միայն այն, ինչ հարկաւոր է իր նոր աշխատութեան համար. մտքերի անցումներն ու տրամարանական կապակցութիւնները մեկնողը կատարում է

ըստ նիւթի իր մշակման եւ իր սեփական լեզուամտածողութեան. ըստորում չի խորշում նոյնիսկ, անհրաժեշտութեան դէպքում, մի շարք տարբեր մեկնութիւնների համադրմամբ ստեղծելու բնագրական բոլորովին նոր ձուլուածք:

գ) Ոչ-շղթայական, երբ «հեղինակը», բազմաթիւ աղբիւրների հիման վրայ, ազատ վերաշարադրանքով ստեղծում է մեկնողական նոր աշխատութիւն, որի դէպքում նա իր սեփական բառապաշարով ու մեթոդական ըմբռնողութեան համաձայն, հարցադրումների ու ծաւալի տարբեր ընդգրկումով նոր բնագիր է պատրաստում:

Բնականաբար հարց է ծագում. իսկ ի՞նչ անհրաժեշտութեամբ է պայմանաւորուած միջնադարի մեկնողական արուեստում մեթոդական նման մշակումների անհրաժեշտութիւնը եւ ո՞րն է նրանց դրական արդիւնքը գիտութեան համար:

Նկատենք, որ մեկնողական երկերը, առաջին հերթին, նախատեսուած են եղել ուսումնական նպատակների համար իրրեւ ձեռնարկ-դասագիրք: Բնականաբար, դրանց յօրինողներն էլ, որպէս կանոն, եղել են դասախօս-բարունապետներ, որոնք մեծ հմտութիւն են ունեցել մատենագրական երկերի ուսումնասիրման բնագաւառում. օժտուած են եղել մատենագիտական ծաւալուն եւ խորը գիտելիքներով (ինչպիսին էր, տուեալ դէպքում, Սանահինի առաջնորդ եւ բարունապետ Աբասի որդի Գրիգորը): Գրքերի աշխարհի հետ նրանց երկարամեայ շփումն ու ծանօթութիւնը իրենց մէջ մտահոգութիւն է առաջացնում՝ ընդհանուր յայտարարի քերիւղու ցաֆ ու ցրիւ, բայց միեւնոյն հարցն արժարժող տարբեր դարաշրջաններում մարդկային մտածողութեան վիթխարի աշխատանքները երկասիրութիւններում: Այդ նպատակի համար էլ հրամայական պահանջ է առաջադրում՝ համադրական երկի համար մշակել մեթոդական այնպիսի ձեւեր, որոնք լաւագոյնս կը համապատասխանէին դարերի հաւաքական միտքը ամբարելուն ըստ առանձին պրոբլեմատիկայի: Այդ հիման վրայ զարգացաւ մեկնողական արուեստը միջնադարում. ըստորում հարցադրումների ընդհանրութեան վրայ կատարուած խմբաւորումների ու համադրումների շնորհիւ առաջացան նաեւ առարկայական նոր բնագաւառներ ու ճիւղաւորումներ: Մեկնողական աշխատութիւնների արդիւնքը յանգեցնում է հետեւեալին.

ա) յարանման հարցերի մշակման շուրջ եղած բոլոր դրոյթների ու տեսակէտների ամբարում՝ մի աշխատութեան մէջ, ըստ որում գիտելիքների եւ ըմբռնումների սխառմատիկ շարադրանքով.

բ) համադրական աշխատանքի շնորհիւ ոչ միայն ուսումնական ձեռնարկների ստեղծում ու դրանց ծրագրային ու հիմնաւոր պրոպագանդում՝ դպրոցների կողմից պատրաստելու առումով, այլեւ մտաւոր շարժման յետագայ բողոքումն էլ ինքնուրոյն ու առաւել բարձր մակարդակի աշխատութիւնների հեղինակման համար պատուանդանի եւ հիմքի նախապատրաստութիւն, առանց որոնց մեր դպրոցներն իր առաջընթացը կը կասեցնէր:

Այնուհետեւ կարծում ենք՝ վերանայելի է Յ. Անասեանի մի այլ պնդումը եւս. այս անգամ ելնելով այն «հաւանականութիւնից», որ Վարդան Հաղբատեցին լինելով Կիլիկիայում՝ իր հետ Սանահին բերած կը լինի Եղիա Ասորու գործերը, որոնց մի մասը օգտագործուել է Քորայրացու յօդուածներում, իսկ վերջիններս էլ մտել են «Պատճառաց գիրք»-ում, այստեղից Յ. Անասեանը բխեցնում է մատենագիտական ոչ ճիշդ եզրակացութիւն. «Հաւանաբար նա (իմա՝ Վարդան Հաղբատեցին — Լ.Պ.) էր բերել այնտեղից նաեւ Եղիա Ասորու գործերը: Մի խօսքով «Գիրք պատճառաց»-ը, մատենագիտական աշխատանքի միջնադարեան այս հսկան, ԺԲ դարի վերջերում ու ԺԳ-ի սկզբներում առաջ էր

26 Тер-Мовсесян М., История Переводы Библии на армянском языке, 1902, էջ 228:
27 Ն. Ակիմեան, Մատենագրական հետազոտութիւններ, հ. Ա, էջ 92:

եկել Մեծ Հայքի եւ Կիլիկիան Հայաստանի մտաւորականութեան հաւաքական աշխատանքով, մեր արեւելեան եւ արեւմտեան մշակութային շփումը»²⁸: Ազգերազգիտական վերլուծման նման ելակէտը չի կարող զրական արդիւնքի յանգեցնել մեզ՝ միջնադարի մեր մատենագրական յուշարձանների ինքնութիւնը պարզելու կամ ճշգրտելու առումով: Մեր կարծիքով՝ նման «պատճառաբանութիւններով» ու «առարկութիւններով» կարելի է ժխտել ուզածը մատենագրական յուշարձանի ինքնութիւնն ու հեղինակային պատկանելութիւնը՝ դուր քայքայով անստուգութիւններով:

Այս բոլորից հետեւում է, որ Աբասի որդի Գրիգորի «Պատճառաց գիրքը» իրրեւ «հաւաքական աշխատանքի պտուղ» համարելը արդիւնք է, մեր կարծիքով, առհասարակ մեկնողական բնոյթի աշխատութիւնների գնահատման հարցում Յ. Անասեանի ոչ ընդունելի դրոյթի:

Ի տարբերութիւն Յ. Անասեանի, «Պատճառաց գիրք»-ի հեղինակային վերագրումը աւելի ճիշդ դիրքերից է լուծում բանասէր Ն. Ակիւնեանը: Վերջինս, նպատակ ունենալով փարատել Տէր-Մկրտչեանի եւ Տէր-Մովսէսեանի տարակուսանքն այն մասին, թէ «Արդեօք այս ձեռնարկութիւնը նա (իմա՝ Աբասի որդի Գրիգորը — Լ.Պ.) ինքնաբերաբար է սկսել, թէ արդէն պատրաստի մի նախագաղափար ունեցել է աչքի առաջ», աներբ վստահութեամբ պատասխանում է. «... Բայց մենք հաստատապէս կրնանք ըսել թէ չկար որ եւ իցէ նման աշխատութիւն մը, եւ առաջին ձեռնարկուն ինքն Գրիգորն է: Պատրաստ ազգիւրներ, օր. համար Ս. Հարց Մեկնութիւններն եւ այլ եւ այլ անհատներէ ցրիւ ըսուածներ կային, զայս կարելի է յարանապ, եւ հեղինակն սլ կը հաստատէ. բայց ոչ յօրինուածութեամբ ի մի ամփոփուած երկասիրութիւն»²⁹: Ինչպէս տեսնում ենք, մեկնողական բնոյթի այս աշխատութեան հեղինակային պատկանելութիւնը որոշելիս Ն. Ակիւնեանը ելնում է ոչ թէ այն իրողութիւնից, որ նրանում բազմաթիւ ազգիւրներ են համադրուած (ինչպէս Յ. Անասեանի մտեցումն է), այլ բնագրագիտական այն ճիշդ մեկնակէտից, որ «յօրինուածութեամբ» սոյն երկասիրութիւնը տարբերում է բոլոր այլ կարգի, այդ թւում եւ իրրեւ սկզբնաղբիւր օգտագործուած, աշխատութիւններից: Հէնց այս չափանիշով պէտք է գնահատել միջնադարի մատենագրական երկերը:

Մատենագիտական ըմբռնման տեսակէտից անընդունելի է Յ. Անասեանի կարծիքը «Պատճառաց գիրք»-ի նաեւ ընդհանուր գնահատման մասին: Նա գրում է. «Գիրք Պատճառաց»-ի երեւումը հայ գիտական գրականութեան մէջ ոչ միայն մղում տուեց մատենագիտական յետագայ այլազան երկերի առաջացմանը, այլեւ ուղի հարթեց հայկական մատենագիտութեանը՝ դուրս գալու նախորդ շրջանի քայքայիկ կրօնականութիւնից եւ թեւակոխելու գիտութեան տարբեր բնագաւառները»³⁰: Մեր կողմից ընդգծուած ձեւակերպումը քրննադատութեան զիմանալ չի կարող³¹ ե՛ւ տեսական, ե՛ւ փաստական առումներով:

28 Յ. Անասեան, Հայկական մատենագիտութիւն, Ներածութիւն, էջ XV-XVI: Ընդգծումները իմն են - Լ.Պ.:

29 Ն. Ակիւնեան, Մատենագրական հետազոտութիւններ, հ. Ա, էջ 28: Ընդգծումները իմն են - Լ.Պ.:

30 Յ. Անասեան, Հայկական մատենագիտութիւն, հ. Ա, էջ XVIII:

31 Բանասէր Ռ. Իշխանեանը իրաւացի հիմքով թէեւ առարկում է Յ. Անասեանի այս տեսակէտի դէմ, սակայն ինքը եւս գործածում է նոյն արտայայտութիւնը՝ գրելով. «... հայկական մատենագիտութիւնը տարբեր բնագաւառներ (պատմական, գեղարուեստական, փիլիսոփայական գրականութիւն) թեւակոխել էր նախքան այդ» (տե՛ս նրա նշուած աշխատ., էջ 90, ծանօթ. 3. ընդգծումը իմն է - Լ.Պ.):

Նախ՝ տեսական առումով. ի՞նչ է նշանակում՝ «Պատճառաց գիրք»-ը «ուղի հարթեց հայկական մատենագիտութեանը՝ դուրս գալու նախորդ շրջանի քայքայիկ կրօնականութիւնից եւ թեւակոխելու գիտական տարբեր բնագաւառները»:

մի՞թէ մատենագիտութիւնը կարող է «դուրս գալ» կամ «թեւակոխել» գիտութեան այս կամ այն բնագաւառը: Ո՛չ, ամենեւին: Այդպիսի ազատութեամբ ու կամայնութեամբ չի օժտուած մատենագիտութիւնը. այդ հարցում նա բացարձակ չէզոքութիւն է հանդէս բերում: Իրականում՝ մատենագիտութիւնը պարզապէս արտացոլում է առկայ մատենագրութիւնը այս կամ այն չափով՝ կազմողի ծրագրին ու մտասեւեռմանը համապատասխան: Մատենագիտութիւնը, ինչպէս յայտնի է, ոչ թէ երեւոյթների՝ առաւել եւս հասարակագիտական երեւոյթների, հետազոտման առանձին բնագաւառ է, այլ՝ ոչ աւել, ոչ պակաս՝ գիտութիւն է գրքերի մասին, իմացութիւն՝ գրքերի աշխարհի մասին ընդհանրապէս. ըստորում առկայ՝ մինչ այդ գոյութիւն ունեցած գրքերի մասին: Հետեւաբար մատենագիտական երկը, իր հերթին, գերազանցապէս առարկայական բնոյթով է օժտուած: Ի դէպ, եթէ անհրաժեշտութիւն զգացուի՝ դեռ այսօր էլ կարելի է կազմել մատենագիտական աշխատութիւններ, դիցուք, Աստուածաշնչերի, Աւետարանների, Մաշտոցների, Յայամաւուրքների եւ այլնի վերաբերեալ, բայց դրանով մատենագիտական այդ երկերը երբեք չեն «թեւակոխում» կրօնականութեան սահմանափակութիւնը: Իսկ նրանց «գիտական արժէքը» ցոյց տալու համար ամենեւին կարիք չկայ համեմատութեան մէջ դնելու դրանք գիտութեան այլ բնագաւառներն ընդգրկած մատենագիտական երկերի հետ՝ ընդգծելով առաջինների կամ երկրորդների «առաւելութիւնը» աշխարհայեացքային հիմնաւորմամբ:

Փաստական առումով նոյնպէս իրականութեանը չի համապատասխանում Յ. Անասեանի պնդումն այն մասին, որպէս թէ Աբասի որդի Գրիգորի կազմած «Պատճառաց գիրքը», ի տարբերութիւն նախորդ զարաշրջանների մատենագիտական երկերի, «թեւակոխում է» «գիտութեան տարբեր բնագաւառները» եւ դրանով իսկ մատենագիտական այդ երկը, իբր, նոր փուլի սկիզբ է նշանաւորում յետագայ դարերում ստեղծուած մատենագիտական աշխատութիւնների համար: Նա այդպէս էլ գրում է. «Եթէ մինչեւ այդ մատենագիտական աշխատանքները գրքի տեսակաւորման գործին մօտեցում էին լոկ կրօնական հայեցողութեան եւ եկեղեցու գաղափարախօսութեան դիրքերից, ապա սկսած ժԳ դարից եւ յետագայ դարերում, դրանք ընդգրկում են գիտական հետաքրքրութեան հետզհետէ աւելի լայն սահմաններ. գրականագիտական, պատմագիտական եւ այլ թեմաներ, որոնցով մատենագիտութիւնը գնում է դէպի աշխարհականացում»³²:

Նման պնդումը չի զիմանում քննադատութեան. «կրօնական հայեցողութիւնն» ու «եկեղեցու գաղափարախօսութիւնը» պաշտօնական, տիրապետող գաղափարախօսութիւն է եղել հայ իրականութեան մէջ ոչ միայն մինչեւ 13-րդ դարը, այլեւ ամբողջ միջնադարում եւ յետագայ յարածիզ ժամանակաշրջանում: Հետեւաբար չէր կարող 13-րդ դարը ինչ-որ ջրարածան գիծ հանդիսանալ դպրութեան մարդկանց համար «կրօնական հայեցողութիւնից» ու «եկեղեցական գաղափարախօսութեան դիրքերից» հրաժարուելու իմաստով: Բացի դրանից. ինչպէ՞ս կարելի է լրջութեամբ հաւատաւել, որ «Պատճառաց գիրք»-ը ինչ-որ «աշխարհականացող մատենագիտութեան» սկզբնաւորում է նշանակում՝ այն դէպքում, երբ նրանում ընդգրկուած յօդուածների 90 տոկոսը

32 Յ. Անասեան, նշուած աշխատ., էջ XVIII:

բացառապէս վերաբերում է աստուածարանական գրականութեան տեսակաւորմանն ու բնութագրմանը եւ միայն տասը տոկոսը՝ այսպէս կոչուած «աշխարհիկ» գրականութեանը, որի պրակտիկ նշանակութիւնը վաղուց ըմբռնել էր Եկեղեցին, քանի որ նրա ուսուցումը խիստ անհրաժեշտ էր հէնց աստուածաբանական կրթութեան տեսակէտից: Միւս կողմից՝ եթէ նոյնիսկ մի պահ անտեսենք մեր պատմիչների (սկսած Ղազար Փարպեցուց մինչեւ Կիրակոս Գանձակեցին) աշխատութիւններում եղած մատենագիտական ցանկերը, եւ նկատի ունենանք 12-րդ դարում սպրած միայն Յովհաննէս Սարկաւազի կազմած մատենագիտական ցուցակը, ապա վերջինիս հետ «Պատճառաց գիրք»-ի ընդգրկած մատենագիտական ցուցակը, ինչպէս եւ նրա հետեւողութեամբ՝ Մխիթար Այրիվանեցու ընդօրինակած ձառնարկում առկայ բնագրերի «աշխարհիկ նրութեան» աւելի շատ են, քան «Պատճառաց գիրք»-ում: Այսպէս, մի ամբողջ շարք փոխառական եւ քերականական աշխատութիւններ, ինչպիսիք են՝ Հերմէս Իմաստասէրի, Պորփիրի, Արիստոտէլի եւ Դիոնիսիոս Թրակացու (ընդամէնը շուրջ ութը աշխատութիւն) լրիւ բացակայում են «Պատճառաց գիրք»-ում:

«Պատճառաց գիրք»-ի տեղն ու նշանակութիւնը մեր մատենագրութեան մէջ ճիշդ են գնահատել Յ. Տաշեանը, Մ. Տէր-Մովսէսեանը եւ Ն. Ակիւնեանը:

«Ասոր (իմա՝ Գրիգորի որդի Աբասի — Լ. Ս.) «Գիրք Պատճառաց» գործը, գրում է Յ. Տաշեանը, — բովանդակ հայ մատենագրութեան մէջ եզակի են երևոյթ մըն է, եւ մատենախօսութիւն մ'իւր ժամանակին տեսութեանց համաձայն՝ Ս. Գրոց եւ Եկեղեցույ գլխաւոր վարդապետաց գրութեանց վրայ, մեծաւ մասամբ որչափ ծանօթ էին հեղինակին հայերէն թարգմանութեամբ»³³: Յ. Տաշեանի այս գնահատականը, ինքնին վերցրած, ամենահիմնաւորումն է մեր բանասիրութեան մէջ «Պատճառաց գիրք»-ի մասին: Ն. Ակիւնեանը, սակայն, լրացման կարգով, նկատում է, որ «Պատճառաց գիրք»-ը նաեւ մատենագրութեան պատմութիւն է, որովհետեւ այն շօշափում է նաեւ, գրքերի քննարկման ընթացքում, նրանց բովանդակութիւնը, վեր հանում, թէեւ շատ սեղմ եւ ընդհանուր ձևով, բովանդակութեան մէջ արծարծուած հարցերը. «Գրիգոր երբեմն կը համառօտէ նաեւ ճառած մատենին բովանդակութիւնն եւ նոյնին նշանակական մեկնութիւնը կը դնէ»³⁴, — գրում է Ն. Ակիւնեանը: «Հեղինակն ամփոփած է հոս ի մի, — գրում է նա մի այլ տեղում, — ինչ որ կարելու տեսած է իրրեւ նախապատրաստութիւն Ս. Գրքին իմանալու. լեզուագիտականը, հնախօսականը, մեկնողականը եւլն. յաճախ շատ անկարգ կուտակուած են առանց համեմատական քննութեան»³⁵: Իրրեւ հիմնական եզրակացութիւն «Պատճառաց գիրք»-ի կառուցուածքի վերաբերեալ արուած քննութիւնից, Ն. Ակիւնեանը հետեւցնում է. «Գործս իսկապէս Մատենագրութեան Պատմութեան փորձ մ'է, թէպէտ մասնական ծրագրով»³⁶: Սոյն քաղուածքի վերաբերեալ, սակայն, պէտք է անել մի վերապահութիւն, որպէսզի զբանից չհետեւցուի, որ այն հայ մատենագրութեան պատմութիւնն է ներկայացնում ընդհանրապէս. դա միանգամայն սխալ եզրայանգում կը լինէր, որին, տարաբախտաբար, տեղիք է տալիս Ն. Ակիւնեանի այս ձեւակերպումը: Իրականում, «Պատճառաց գիրք» Մատենագրու-

33 Յ. Գաբրիելեան, Արքայան պատարագամտոյցք հայոց, Վիեննա, 1897, էջ 177-178, բաղաձայն՝ Յ. Տաշեանից:

34 Ն. Ակիւնեան, Մատենագրական հետազոտութիւններ, Հ. Ա, էջ 23:

35 Անդ, էջ 22:

36 Անդ, էջ 12:

թեան պատմութեան բնոյթն ունեցող աշխատութեան փորձ է, եւ ո'չ թէ Մատենագրութեան պատմութեան փորձ ընդհանրապէս...:

Մենք հարկադրուած այսքան հանգամանօրէն կանգ առանք «Պատճառաց գիրք»-ի նաեւ բանասիրական խնդիրների քննութեան վրայ հէնց նրա համար, որ մատենագրական այս Յուշարձանը, լինելով բացառիկ երեւոյթ միջնադարի մեր ամբողջ մատենագրութեան մէջ, եղել է նաեւ Գլխաւորի համալսարանի ձեռնարկ-դասագիրքը, որի մէջ ծաւալուն եւ ամբողջական քննարկման են ենթարկուած «Լայն գրեանք» (ինչպէս եւ «Նուրբ» գրեանք) աշխատութիւնները: «Լայն գրեանք» ընդհանուր հասկացութեամբ ըմբռնուած մատենագիտական ցանկը, ինչպէս վերը ցոյց տրուեց, բացառապէս վերաբերում է Աստուածաշնչի բաղկացուցիչ մասերը հանդիսացող մատեններին ու նրանց մեկնութիւններին, որոնք Գլխաւորի համալսարանում դասաւանդուող աւարկանների ծրագրում ամենակարեւոր եւ կենտրոնական տեղն են զբաղեցրել:

Ի դէպ՝ մատենագիտական այս տերմին-հասկացութեան նման կիրառութիւնը մեր ամբողջ մատենագրութեան մէջ հանդիպում է միայն «Պատճառաց գիրք»-ում. վերջինիս համակողմանի բացայայտումը, անտարակոյս, կը նպաստի, նաեւ «Լայն գրեանք» (ինչպէս եւ «Նուրբ գրեանք») մատեններին նուիրուած յօդուածների նկարագրման կառուցուածքային սկզբունքների, ինչպէս եւ այլ յարակից հարցերի լուսարանմանը, որի անհրաժեշտութիւնը թելադրական է հէնց բնագրի բարդութեամբ ու առանձնայատկութիւններով: Այդ իսկ տեսակէտից պատահական չէ, որ այդ Յուշարձանը այդքան բանասէրների ուշադրութիւնն է բեւեռել իր վրայ:

2. «Նուրբ գրեանք»: Այս բնոյթի գրքերի գատորոշումը գալիս է դեռեւս 12-րդ դարի սկանաւոր իմաստասէր, տոմարագէտ եւ միաժամանակ մատենագէտ Յովհաննէս Սարկաւազից: Այդ առթիւ Կիրակոս Գանձակեցին կարելուր մի տեղեկութիւն է յայտնում այն մասին, որ Սարկաւազը «...գրեաց եւ օրինակ ստոյգ գրոց»³⁷: Այդ նշանակում է, որ Սարկաւազը հաւաստի եւ յանձնարարելի գրքերի ցուցակ է թողել, իրրեւ ուսումնա-գիտական ժառանգութիւն, ուսումնականներին: Այս հակիրճ տեղեկութիւնը, սակայն, առաւել հանգամանօրէն եւ Սարկաւազի մատենագիտական ցուցակի մէջըբերումով ներկայացնում է Մխիթար Այրիվանեցին: Բացի զբանից, Այրիվանեցին միաժամանակ յայտնում է, որ ինքը, ըստ Սարկաւազի մատենագիտական ցուցակի («Կարգադրութիւնը»), մի զրչագրում է ամփոփել նրա յանձնարարած բոլոր մատենները՝ ընդօրինակելով զբանք 170 օրուայ ընթացքում: «Կարգադրութիւնը գրոց սրբոց որք ստուգարանեցան ի Սարկաւազ վարդապետէն, — յայտարարում է նա, — եւ գրեցան յինէն ի տէր Մխիթար վարդապետէս պատմագրէ ի մին տուփ յաւուրս ձՀ (170)»³⁸, որից յետոյ Այրիվանեցին բերում է Սարկաւազի մատենագիտական ցուցակը հետեւեալ կարգով. ա) Նոր կտակարանի, բ) Հին կտակարանի եւ գ) «Նուրբքն» կոչուող գրքերը³⁹: Ի դէպ՝ զրչագրում «Նուրբքն» գատորոշումը տրուում է ինչպէս Հին կտակարանի մատեններից յետոյ, որպէս առանձին բնոյթի երկերի սկզբում՝ բնութագրող վեր-

37 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 113:

38 Մխիթարայ Այրիվանեցույ Պատմութիւն ժամանակագրական, ի լոյս ընծայեաց Բ. Պ., Ս. Պետերբուրգ, 1867: Տե՛ս նաեւ Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 582, թթ. 39ա:

39 Մխիթարայ Այրիվանեցույ Պատմութիւն ժամանակագրական, էջ 33-36, տե՛ս նաեւ Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 582, թթ. 39ա-40ա:

նագրի հանգամանքով, այնպես էլ թուարկուած «Նուրբ» գրքերի վերջում՝ «Ահայ կատարեցան նուրբ գրեանքն, յիշեա մեղաւորս»⁴⁰:

Դ. Ալիշանը, ըստ արժանւոյն գնահատելով Սարկաւագի մատենագիտութեան այս ցուցակը ընդհանրապէս միջնագրի ուսումնագիտական կեանքի համար նրա ունեցած բարեբաստիկ նշանակութեան տեսակէտից՝ ինչպէս ուսումնական յարաբերականօրէն կայուն ծրագիր ստեղծելու, այնպէս եւ մատենագրական երկերի միասնական ցանկ առաջադրելու իմաստով, գտնում է, որ Սարկաւագը հայ մատենագրութեան մէջ յիշուելու միանգամայն արժանի կը լինէր միայն իր «Կարգադրութիւնը սուրբ գրոց»-ով, եթէ նոյնիսկ ուրիշ գիտական ժառանգութիւն թողած չլինէր: Այդ առթիւ նա գրում է. «Այս կարեւոր աշխատութիւնը (իմա՝ «Կարգադրութիւնը»-ը — Լ.Ս.), որ իհարկէ շատ տարիներու այլ կարօտ էր՝ կ'արժէր Սարկաւագայ մեծ յիշատակ մը թողուլ՝ եթէ ուրիշ յիշատակ այլ չունենայ»⁴¹:

Բանասիրական հետազոտութիւնները ցոյց են տալիս, որ Մխիթար Այրիվանեցու միջոցով մեզ հասած Սարկաւագի մատենագիտական ցուցակը, այնուամենայնիւ, կրել է մասնակի երկու կարգի փոփոխութիւն. ա) Արիստոտէլի «Աշխարհաց»-ից յետոյ յիշուած վերջին 10 հեղինակների բոլոր աշխատութիւններն էլ յետագայ աւելացումներ են՝ ուրիշների կողմից. բ) բուն մասում՝ ժամանակագրօրէն անյարիր մի քանի աշխատութիւնների առկայութիւնը արուել է հէնց Այրիվանեցու կողմից. «...Բայց Մխիթար հոս մեզ անփոփոխ չի ընծայեր Սարկաւագի կարգադրութիւնը, — գրում է Ն. Ակինեանը: — Այսպէս, Մխիթար ի կարգին նշանակած է Եւագրեայ գրոց թուոյն մէջ Հարիրաւորքը յարկիցներով, գորոնք Վարդան թարգմանած է ժԳ. դարուն. Պրոկղի Լուծմունքը, որուն թարգմանիչն Սիմէոն Գառնեցին է նոյնպէս ժԳ. դարուն, որոնք բացարձակապէս չէին կրնար ծանօթ ըլլալ Սարկաւագի ժԳ. դարուն: Մխիթար փոխած է Սարկաւագեան «Կարգադրութիւնը» նաեւ աւելցրելով մեկնողական գրքեր, որոնք չեն վերաբերիր «Նրբերուն»: Աչքի զարնող փոփոխութիւն է նաեւ Բարձրացուցէք ճառին գասելը Լայն գրոց մէջ, որ նուրբերու խմբէն է...»⁴²: Բանասէր Ռ. Իշխանեանը հիմնաւոր կերպով ապացուցում է Ն. Ակինեանի առաջ քաշած ենթադրութեան ճշգրտութիւնը՝ փաստարկելով, որ Սարկաւագի ցուցակի «Նուրբերի» բաժնում ժամանակագրականօրէն անյարիր աշխատութիւնների համատեղումը կատարուած է Մխիթար Այրիվանեցու (եւ ո՛չ ուրիշի) ձեռքով, մանաւանդ, որ այդ աշխատութիւնները արտացոլուած են նաեւ Այրիվանեցու պատրաստած ճառերտիրում. «...Նուրբ գրքերի ցուցակի հիմնական մասում (Արիստոտէլի Աշխարհաց-ից վեր) եղած ետսարկաւագեան շրջանի թարգմանութիւնների անունները, — պարզարանում է Ռ. Իշխանեանը, — աւելացուած պէտք է լինեն Մխիթար Այրիվանեցու կողմից, քանի որ տեղ եմ գտել նաեւ վերջինիս կազմած ճառերտիրում...»⁴³:

Մատենագիտական ցուցակում Սարկաւագի կողմից կիրառութիւն գտած «Նուրբ» գրքերի տարբերակումը քաղաքացիական իրաւունք է ձեռք բերում՝ ինչպէս յետագայի մատենագիտական աշխատութիւններում ու ցուցակներում, այնպէս եւ ուսումնականների շրջանում:

Սարկաւագի մատենագիտական ցուցակի հետեւողութեամբ 13-րդ դարում հրատարակ է գալիս Արասի որդի Գրիգորի «Պատճառաց գիրք» աշխատութիւնը,

40 Մատոցի անունն Մատենագրան, ձեռ. 582, թ. 40ա:

41 Դ. Ալիշան, Յուշիկք Հայրենեաց, Վենետիկ, հ. Բ, 2-րդ տպ., 1921, էջ 256:

42 Ն. Ակինեան, Նշուած աշխատ.:

43 Ռ. Իշխանեան, Նշուած աշխատ., էջ 77:

որը, ինչպէս վերը ասուեց, նուիրուած է «Լայն» եւ «Նուրբ» գրքերի ուսումնասիրմանը, այդպէս էլ վերնագրուած է այդ աշխատութիւնը՝ «Պատճառ լայն եւ նուրբ գրեանց, առեալ ի Հարցն սրբոց եւ ի վարդապետաց եւ ի մի հաւաքեալ...»⁴⁴:

Սոյն աշխատութիւնը նշանակալի է նրանով, որ, ի տարբերութիւն Սարկաւագի «Կարգադրութեան», ոչ թէ մատենագիտական ցուցակ է «Լայն»⁴⁵ եւ «Նուրբ» գրքերի վերաբերեալ, այլ տեսակաւ ուսումնասիրութիւն է իւրովի տեսակի՝ հէնց այդ տերմինների տակ ըմբռնուած երկերի բնոյթի, ստեղծման հանգամանքների, ժամանակաշրջանի եւ ընդգրկման տարողութիւնների, նրանցից իւրաքանչիւրի արժէքաւորման ու նշանակութեան, նրանց հեղինակների կենսագրական տուեալների եւ այլնի մասին:

Այս բոլորով հանգրծած, ընդգծելով նշուած աշխատութեան եւ «Կարգադրութեան» միջեւ եղած որակական տարբերութիւնը, հարկ է մատնանշել նաեւ նրանց առնչութիւնը ընդհանրութեան առումով. արդեօք կա՞ն սկզբունքային արմատական խոտորումներ այս երկուսի միջեւ՝ գրքերի ըստ բնոյթի որոշման եւ նրանց ընդհանուր քանակի ու հերթականութեան տեսակէտից, թէ՞, հիմնականում, համընթաց են (եթէ նկատի չունենանք մասնակի առանձին շեղումները): Բանասիրական հետախուզումները եւ հէնց թէկուզ հպանցիկ համեմատութիւնը այդ աշխատութիւնների ցանկերի հետ՝ ցոյց են տալիս, որ մատենագիտութեան տեսարան Արասի որդի Գրիգորին «ծանօթ են — որչափ կ'երեւայ — Սարկաւագի կարգադրութիւնը»-ը⁴⁶. «Վասն զի, — հիմնաւորում է իր հետեւութիւնը Ն. Ակինեանը, — կրկին բաժանում — «սուրբ» (կամ ըստ Գրիգորի «լայն») եւ «նուրբ» գրքեր — Սարկաւագէ եմ եւ... նուրբերն, նոյն եմ գրեթէ յեակամս Սարկաւագի ցանկին հետ»⁴⁷:

Ակինեանի պնդումը մատենագրութեան տեսակաւորման հարցում Սարկաւագի առաջնութեան մասին՝ Արասի որդի Գրիգորի նկատմամբ ճիշդ լինելով հանդերձ, առարկութիւն է վերցնում «Սուրբ» (գրեանք) արտայայտութեան ընկալումը նրա կողմից իրեւ «Լայն» (գրեանք) արտայայտութեան հոմանիշ կամ համագոր հասկացութիւն: Իրականում, սակայն, բոլորովին էլ այդ այդպէս չէ: Սարկաւագի մօտ «Սուրբ գրեանք» արտայայտութիւնը վերաբերում է ոչ միայն «Կարգադրութեան» ենթաբաժին հանդիսացող նոր եւ Հին կտակարանների մատեանների սահմանազատմանը «Նուրբ» գրքերից, այլեւ «Նուրբ» գրքերին՝ որպէս ընդհանուր բնութագրող վերնագրի բաղկացուցիչ հատուածը: Այս հարցի վրայ առանձնապէս հրաւիրում ենք ընթերցողի ուշադրութիւնը, որովհետեւ Ն. Ակինեանի այս տեսակէտը նոյնութեամբ ընդունուել է նաեւ այլ բանասէրների կողմից եւ հիմք ծառայել սխալ դիտակէտից մեկնած դատողութիւնների: Այս հարցին առաւել հանգամանօրէն կ'անդրադառնանք համապատասխան տեղում:

Այնուհետեւ. մատենագրութեան տեսակաւորման հարցում Սարկաւագի

44 Յ. Տաշեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենագրարանի միջնարանի վիճակ, 1895, Վիեննա, էջ 213:

45 Ի դէպ՝ Սարկաւագի մօտ եթէ չի գործածուած «Լայն» տերմինը, ապա իր ցուցակի «Ահայ կատարեցան նոր կտակարանքն» եւ «Ահայ կատարեցան Հին կտակարանքն» աւարտական ծանօթագրութիւններից առաջ բերած մատեանների թուարկումով նոյնպէս ընդգրկում է Աստուածաշնչի բոլոր այն մատեանները, որոնք «Պատճառաց գիրք»-ում ներկայացուած են «Լայն գրեանք»-ի տակ:

46 Ն. Ակինեան, Նշուած աշխատ., էջ 30:

47 Անդ: Ընդգծումը իմն է — Լ.Ս.:

գրքերը այնտեղ (իմա՝ «Կարգադրութեան» մէջ — Լ.Պ.) երեք խմբերի են բաժանուած. առաջին՝ Նոր կտակարանը, երկրորդ՝ Հին կտակարանը, եւ երրորդ՝ Աստուածաշնչից դուրս գտնուող՝ նուրբ, խոր գրքերը («նուրբք»)...

Ռ. Իշխանեանը այս հարցում կանգնած է նոյն տեսակէտի վրայ, ինչ Յ. Անասեանը. նա նոյնպէս կարծում է, թէ Արիստոտէլի, Պորփիրի աշխատութիւնները թէեւ Եկեղեցու կողմից «յանձնարարուած» էին, բայց դրանք որպէս թէ «Սուրբ» մատեաններ չեն համարուել. եւ նա զարմանք է յայտնում, թէ ինչո՞ւ Այրիվանեցին Սարկաւագեան ցուցակը համարել է «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց»՝ ա՛յն դէպքում, երբ վերոյիշեալ փիլիսոփայական եւ քերականական աշխատութիւնները իբր թէ չեն պատկանում «սրբոց» մատեանների շարքին. «Այլ բան, — գրում է նա, — որ Արիստոտէլի, Պորփիրի գրքերը եւ Քերականը չեն համապատասխանում Մխիթար Այրիվանեցու կողմից Սարկաւագեան ցուցակին տրուած ընդհանուր անուանը (իմա՝ «Արբոց» — Լ.Պ.): Իրօք, ինչո՞ւ է Այրիվանեցին «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց» անուանել Սարկաւագի գործը, եթէ այնտեղ նշուած բոլոր գրքերը այդպիսիք չէին»⁵⁸: Մեր խորին համոզմամբ՝ ոչ մի հակասութիւն չկայ Մխիթար Այրիվանեցու «Սուրբ գրոց» ընդհանուր բնութագրման եւ Սարկաւագեան ցանկի մատեանների միջև. միջնադարում արտագրուած մեր բոլոր գրչագրերը, այդ թւում եւ՝ պատմագրական, իրաւական, քերականական, փիլիսոփայական եւ այլն, մեր դպրութեան ներկայացուցիչների կողմից դիտուել են իբրեւ «Սուրբ» մատեաններ. մեր գրիչները իրենց Յիշատակարաններում ամէն անգամ գրել են՝ «Երեսուցուր տասս գծողին...»: Դա այնքան ցայտուն եւ համատարած իրողութիւն է, որ մեր ձեռագրագիտութեանը մօտ կանգնած մարդու համար վկայակոչման ոչ մի անհրաժեշտութիւն չի ներկայացնում այն: Ռ. Իշխանեանը նշելով հանդերձ, որ «քիչ չեն դէպքերը, երբ Հին ձեռագրերի մէջ սուրբ գրքեր (սուրբ տասս, սուրբ գիրս) են համարուում Պորենացու, Բուզանդի, Փարպեցու եւ այլ հեղինակների պատմագրական գրքերը, նոյնիսկ՝ Գոշի Դատաստանագիրքը»⁵⁹ (իսկ ինչո՞ւ՝ «նոյնիսկ» — Լ.Պ.), ձեռագրագիտութեան տեսակէտից ճիշդ չի մեկնաբանում այս իրողութիւնը. դա վերագրում է «միջնադարում այնքան էլ որոշակի»⁶¹ ըմբռնման բացակայութեանը «Սուրբ» մատեանների որոշման հարցում. ընդ որում միաժամանակ նա պնդում է, որ «տարբեր ժամանակ տարբեր հեղինակներ իւրովի են հասկացել եւ օգտագործել» ինչպէս այս, այնպէս եւ նուրբ, լայն, մեկնողական, արտաքին մատենագիտական տերմին-հասկացութիւնները⁶²: Այս պնդումը նոյնպէս չի համապատասխանում իրականութեանը: Միջնադարի ամբողջ տեսողութեան ընթացքում, ինչպէս մատենագրական սղորհրների քննական վերլուծութիւնը ցոյց է տալիս, նման հետեւութեան համար հիմք չկայ. աներկբայելի իրողութիւնն այն է, որ մեր դպրութեան ներկայացուցիչները շատ յստակ եւ որոշակի կերպով ոչ միայն ըմբռնել եւ տարբերակել են մատենագիտական այդ տերմինների բովանդակութիւնը, այլեւ ըստ այդմ էլ մշակել են ուսումնառութեան ամբողջ ծրագիրը վարդապետարաններում ու համալսարաններում եւ կենսագործել այն: Յետագայում, միայն «արտաքին գրեանց» ցուցակներում եթէ նշուած են նաեւ յաւելադիր աշխատու-

58 Անդ:

59 Ռ. Իշխանեան, նշուած աշխատ., էջ 94: Ընդգծումները իմն են — Լ.Պ.:

60 Անդ, էջ 93-94: Ընդգծումը իմն է — Լ.Պ.:

61 Անդ:

62 Անդ, էջ 94:

թիւններ բացի անտիկ աշխարհի մտածողների որպէս այդպիսին ճանաչուած եւ ընդունուած երկերից, ապա դա նոյնպէս բնաւ չի հակասում «արտաքին գրեանց» սահմանազատման հիմքում դրուած սկզբունքին: Այսպէս, Յ. Անասեանի «Հայկական մատենագիտութիւն» աշխատութեան մէջ բերուած մատենագիտական ցուցակների քննութիւնից պարզուած է, որ եթէ Արիստոտէլի եւ Պորփիրի աշխատութիւնների հետ միասին յիշուած են նաեւ Որոտնեցու եւ Տաթևացու Մեկնութիւնները դրանց վերաբերեալ, կամ Մովսէս Քերթոզի քերականական Մեկնութիւնը, Արիստակէսի «Գրչութեան արուեստի» մասին գրած աշխատութիւնն ու նրա վերաբերեալ Տաթևացու Մեկնութիւնը, ապա այդ ա՛յն պատճառով է միայն, որ առարկայական բնոյթով դրանք բոլորն էլ պատկանում են ոչ թէ աստուածաբանական երկերի շարքին, այլ՝ փիլիսոփայութեանն ու քերականութեանը, որոնք եւ «արտաքին գրեանց» էութիւնն են համարուում:

Այնուհետեւ. Յ. Անասեանը, արհեստականորէն անջատելով Սարկաւագի մատենագիտական ցուցակից «Նուրբքն» բաժինը, վերագրում է այն ոչ թէ Սարկաւագի հեղինակութեանը, այլ՝ Մխիթար Այրիվանեցուն: Նա այդպէս էլ գրում է. «Այրիվանեցին նուրբ գրքերն ինքն է հաւաքել ու դասաւորել Ճառնոտրի (Չեռ. 1500) մէջ եւ նրանց ցուցակն ինքն է կազմել»⁶³: Այստեղից էլ հետեւութիւն է արւում, որպէս թէ «Նուրբ» մատենագիտական տերմինը Մխիթար Այրիվանեցին անմիջաբար վերցրել է ոչ թէ Սարկաւագից (մի բան, որ անհերքելի իրողութիւն է), այլ Արասի որդի Գրիգորից: Յ. Անասեանի այս պնդումը նոյնպէս անյարիր է իրերի իսկական դրութեան հետ, ուստի եւ այն անվերապահօրէն ժխտում է⁶⁴:

«Նուրբ» գրքերի մասին ճշգրիտ պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ է անդրադառնալ նաեւ հետեւեալ հարցերին. ա) ի՞նչ բնոյթի աշխատութիւններն են ընկալուել իբրեւ «Նուրբ գրքեր» հայագէտների կողմից. բ) իրականում՝ ի՞նչ բնոյթի գրքերն են «Նուրբ» կոչուել մատենագրութեան մէջ. գ) «Նուրբ» գրքերի իբրեւ առարկայական դասընթացք իւրացումը, տեսական մտքի ձեւաւորման առումով, ի՞նչ նշանակութիւն է ունեցել (այս վերջին հարցադրմանը կը պատասխանենք աւելի ուշ՝ «Արտաքին գրեանք» մատենագիտական տերմին-հասկացութեան բացայայտման առթիւ եւ սրա հետ միասնաբար):

ա) «Նուրբ գրքերի» ընկալման եւ բացատրման հարցում զգալի տարակարծութիւն կայ հայագիտական աշխատութիւններում: Ք. Պատկանեանը, Մխիթար Այրիվանեցու «Ժամանակագրական պատմութիւնը»-ը բնագրով եւ ուսուցիչն թարգմանութեամբ հրատարակելիս, բնագրի «Ահա կատարեցան Նուրբ գիրքն»⁶⁵ նախադասութիւնը թարգմանել է որպէս "Конецъ философовским" («Աւարտ փիլիսոփայական գրքերի»)՝ Նշենք, սակայն, որ «Փիլիսոփայական գրքեր» մեկնութիւնը «Նուրբ գրքերի» համար, ամբողջութեամբ վերցրած, ճշգրիտ չէ, որովհետեւ, ինչպէս ակնյայտ երեւում է այդ ստորաբաժանման տակ ներկայացուած գրքերի ցուցակից, այնտեղ համախմբուած են ինչպէս փիլիսոփայական (անտիկ եւ քրիստոնեայ հեղինակների), այնպէս եւ

63 Յ. Անասեան, նշուած աշխատ., էջ XVII:

64 Տե՛ս Ռ. Իշխանեան, նշուած աշխատ., էջ 90:

65 Մխիթարայ Այրիվանեցույ Պատմութիւն Ժամանակագրական, Ի լոյս ընծայեաց Ք. Պատկանեան, Մ. Պետերբուրգ, 1867, էջ 36:

66 Անդ, էջ 302:

գերագանցապէս ոչ-փրիխոփայական երկեր: Պատկանեանի մեկնարանութիւնը նոյնութեամբ որդեգրում է Ս. Տէր-Մովսէսեանը:⁶⁷ Հայագէտ Ա. Կարիբերր երկրորդաբար՝ «խոր» (profond) բառով է բացատրում «նուրբ» բառը, բայտորում նշելով միաժամանակ՝ «գրքեր, որոնց ընթերցումը թոյլատրելի եւ յանձնարարելի էր հաւատացեալներին»⁶⁸: Այս մեկնարանութիւնը նոյնպէս բաւարար չէ, որովհետեւ, ինչպէս ճիշդ կերպով նկատում է Ն. Ակինեանը⁶⁹, այդ դէպքում անհասկանալի կը լինէր Ոսկերերանի, Աթանասի, Եւսեբիոս Կեսարացու եւ շատ ուրիշ եկեղեցական Հայրերի գործերի չիշատակուելը «նուրբ գրքերի» ցանկում, քանի որ դրանք հաւատացեալների համար ոչ միայն «թոյլատրելի եւ յանձնարարելի» երկեր են եղել, այլեւ՝ պարտադիր: Ղ. Ալիշանը աւելի մօտ է կանգնած ճշմարտութեանը, երբ, թէեւ հայեցողաբար, «նուրբ գրեանք» է համարում՝ «նախնեաց թողած ամէն դժուարիմաց եւ խրթին գրեանս»⁷⁰: Ն. Ակինեանը, այս հարցում հետեւելով Ալիշանին, «ոճի պայմանականութեամբ» է որոշում «նուրբ գրքերը»՝ որպէս «խորին ոճ» ունեցող երկեր⁷¹: Փրոֆ. Ա. Գ. Արբահամեանը հարցի լուսարանմանը մօտենում է այլ կողմից, որը լրացուցիչ կարեւոր հանգամանք է ինդրի գիտական լուծման համար: Նա գրում է. «Հնում «նուրբ» գիրք սակով հասկանում էին տեսական, փրիխոփայական բովանդակութիւն ունեցող աշխատութիւնները»⁷²: Բանասէր Յ. Անասեանը «նուրբ գրեանք» համարում է պարզապէս «եկեղեցական եւ արտաքին մատենագիրների գործերը»⁷³: Ռ. Իշխանեանը մի դէպքում՝ ընդունում է Ն. Ակինեանի տեսակէտը⁷⁴, միւս դէպքում՝ Փրոֆ. Ա. Արբահամեանի⁷⁵:

բ) Անշուշտ, որեւէ տեսակէտի ստուգութիւնը այն չափով է հաւաստի, որ-չափով այն խարսխուած է ոչ միայն հայեցողութեան, այլեւ, մանաւանդ, երեւոյթների փաստաքննական վերլուծութեան վրայ: Այդ պատճառով էլ, իրերի իսկութիւնը հնարաւոր է բացայայտել կամ հիմնաւորել միայն վաղագոյն շրջանից մեզ հասած վկայութիւնների մեկնարանման շնորհիւ: Այսպէս, Կիրակոս Գանձակեցին, բնութագրելով Սարկաւազի թողած գիտական ծառանգութեան լեզուա-ոճային առանձնայատկութիւնները, գրում է. «... Յոյժ իմաստուն էր այրն եւ աստուածային շնորհօք զարդարեալ, նորա քանքն ամե-նայն իմաստասիրական ոգով, որպէս զԳրիգորի Աստուածարանին, եւ ոչ զեղ-ջուկ...»⁷⁶: Ինչպէս նկատելի է ընդգծուած բառերից, «իմաստասիրական ոճը» այստեղ հակադրուած է «գեղջուկ» ոճին: Ուշագրաւ է դիտել, որ դեռեւս 1106 թուականից մեզ հասած մի Յիշատակագրութեան մէջ, ինչպէս վերը մի այլ առիթով վկայակոչեցինք, ընդգծուած աարբերակում է տրուում «գեղջուկ բանի», «նուրբ բանի» եւ «միջակ բանի» միջեւ. «... Մեկնէ զամենայն, ոչ նուրբ բանիւք եւ ոչ զեղջուկ՝ այլ զմիջակ...»⁷⁷: Նշանակում է, որ միջնադարի ուսում-

նականների մօտ լեզուա-ոճական առանձնայատկութիւնների բնորոշման համար առնուազն երեք հիմնական ըմբռնումներ են եղել՝ իրար ներհակ՝ մէկը՝ «իմաստասիրական ոճ», կամ «նուրբ բան», միւսը՝ «գեղջուկ ոճ», իսկ երրորդը՝ «միջակ»: Ըստորում այդ չափանիշներով էլ միջնադարի ուսումնականները սնութագրում են այս կամ այն գիտնականի ոչ միայն գրաւոր շարադրանքը, այլեւ բանաւոր խօսքը: Առաջադիր խնդրի ճիշդ մեկնարանման համար, բացի վկայաբերուած ապացոյցներից, ունենք առաւել դիպուկ եւ պերճախօս մի վկայութիւն եւս, որը գրուած է դեռեւս 1176 թուականին. «... Քննէր անդադար զխորին միտս գրոց նուրբ տեսութեամբ...»⁷⁸: Ուրեմն՝ միջնադարի ուսում-նականները տարբերակել են գրքեր, որոնք իրենց լեզուա-ոճային բնոյթով բարձր են՝ «նուրբ տեսութեամբ» եւ պարփակում են «խորը մտքեր»: Այստեղից հետեւութիւն՝ միայն տեսական մտածողութիւնը կազմակերպող եւ զարգացնող աշխատութիւններն են, որոնք պարուրուած են համապատասխանաբար լեզուա-ոճային քարդ երփներանգով եւ ծառայում են աշխարհայեացքի հիմնաւորմանը, մատենագիտութեան մէջ տեսակաւորուել են իրրեւ «նուրբ» գրքեր: Ըստ-որում, այդ ըմբռնման ոլորտում ընդգրկուել են ինչպէս եկեղեցական տեսա-բանների, այնպէս եւ «արտաքին» իմաստասէրների աշխատութիւնները: Այդ նշանակում է, իբրեւ կողմնակի հետեւութիւն, որ «նուրբ գրքեր» մատենագի-տական հասկացութիւնը իր ծաւալային յարաբերութեամբ անհամեմատ աւելի մեծ է, քան «Արտաքին գրքեր» մատենագիտական հասկացութիւն-տերմինի ըմբռնումը:

Իսկ ինչպիսի՞ աշխատութիւններն են իրրեւ «նուրբ գրքեր» դիտուում: Նկատենք, որ այդ կարգի երկերի ցանկում ընդգրկուած են ինչպէս իմաստասի-րական, այնպէս եւ եկեղեցական բնոյթի աշխատութիւններ, որոնց քանակը, ըստ Սարկաւազեան ցուցակի, հասնում է շուրջ 50-ի՝ դրանք են՝

«նուրբքն».

Փիլոն Թ. գիրք.

Նախախնամութիւն	Ս.
Նահապետացն	Ա.
Հեսսեանցն ⁷⁹	Ա.
Ալլարանութեանց	Ա.
Առաջի որ ի լինելութեանց	ՂԹ.
Բ. որ ի լինելութեանց	ՁԲ.
Գ. որ ի լինելութեանց	ԿԲ.
Դ. երեւեցանն	ՄԽԳ.
Թ. Յելիցն բազմացան	ՃԿԸ.

Դիոնեսիոսի Ե գիրք.

Երկնային քահանայա-պետութեան	ԺԵ.
Եկեղեցւոյ քահանայու-թիւնն	ԺԴ.
Աստուածային անուանցն	ԺԲ.
Սորհրդական աստուածա-բանութեանցն	Դ.

78 Անդ, էջ 426:

79 Տպագրուած է Հեսսեցն, օգտագործուած ձեռագրում՝ Հեսսեցն աղաւղուած ձեւերը (տե՛ս Միքիբարայ Այրիվանցւոյ Պատմութիւն ժամանակագրական», էջ 351 (եւ Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 582, թ. 39բ): Ուղիղ ձեւն է՝ «Հեսսեանցն» (տե՛ս Ն. Ակինեան, Մատե-նագրական հետազոտութիւններ, հ. Ա, էջ 37):

67 Մ. Տէր-Մովսէսեան, նշուած աշխատ., էջ 229:

68 Ա. Կարիբեր, նշուած աշխատ., էջ 478:

69 Ն. Ակինեան, նշուած աշխատ., էջ 35:

70 Ղ. Ալիշան, Յուշիկը հայրենեաց, Վենետիկ, 1921, 2-րդ տպ., էջ 255:

71 Ն. Ակինեան, նշուած աշխատ., էջ 34:

72 Ա. Գ. Արբահամեան, Յովհաննէս Իմաստասէրի մատենագրութիւնը, Երեւան, 1956,

էջ 111:

73 Յ. Անասեան, նշուած աշխատ., էջ XVI:

74 Տե՛ս Ռ. Իշխանեան, նշուած աշխատ., էջ 92:

75 Տե՛ս անդ, էջ 70, 79:

76 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 113: Ընդգծուածը իմն է - Լ. Խ.:

77 Գ. Յովսէփեան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 299:

Թուղթքն	ԺԲ.
Նիւազցիքն է.	
Բնութիւնն	ԼԴ.
Կազմութիւնն	ԼԲ.
Կուսութիւնն	Ի.
Ժողովողն	Ը.
Երգ երգոցն	ԺԴ.
Թ. երանութիւնքն	Ը.
Հայր մեր որ յերկ.	Զ.
(Սեբերիանոս Ա. գիրք)	
Ի մէջ Քրիստոսասիրացն	Ա.
(Գրիգոր) Աստուածարանն. Դ. գիրք	
Քրիստոս ծնեալն	ԺԲ.
Յաղթեցայն	Ը.
Առ որսն	ԺԵ.
Որք յԵզրիպտոսէն	ԺԱ.
Բարսղի Դ. գիրք	
Հարցողացն	ՅԿԱ.
Զ. աւրէն	Թ.
Կուսութեան	Ա. ճառ
Եւագրեայ Բ. գիրք	
Կրօնաւորացն	ԺԹ.
Ճաւորքն	Լ.
Սահմանքն Դաւթի	ԻԴ.
Պրոկղի՝ Դիաղորաւսն	
եւ Ամեկախաւսի լուծ-	
մունքն	ՄԺԱ.
Բերական ⁸⁰	ԻԴ.
Հերմէսն	Ա.
Պորփիրն	ՄԱ.
Արիստոտէլի. Ե. գիրք	
Ժ. Ստորագութիւնքն ⁸¹	ՃԽ.
Պերիարմենասն	ՀԹ.
Առաքինութեանցն	Ա.
Վերլուծութեանցն	
էակքն Դաւթի	
Պէտքն Մովսիսի	
Յովհաննու Մայրավանեցոյ Գ. գիրք՝	
Որատվարքն.	
Հաւատոյ արմատն.	
Նոյնմական.	
Մեկնութիւնք Հից եւ Նոր կտակարանաց.	
Սբ. Եբրեմի	
Սբ. Եպիփանու	

80 Նկատի ունի Դիոնիսիոս Թրակացու աշխատութիւնը - Լ.Ն. :
81 Սխալագրութիւն է, պէտք է լինի «Ստորագութիւնքն» - Լ.Ն. :

**Ոսկերերանին
Կիրեղ Աղեքսանդր.**

Ճառասաց Հայրապետացն Հանուրց եւ մասնաւորաց :
Ահա կատարեցան նուրբ գիրքն⁸²:

Ինչպէս նկատելի է մատենագիտական այս ցուցակի կառուցուածքից, ոչ միայն սկզբում տրուում է հեղինակի անունն ու նրա աշխատութիւնների քանակը ընդհանրապէս եւ ապա զրանց անուանական թուարկումը առանձին-առանձին, այլեւ նշուած իւրաքանչիւր աշխատութեան գիմաց մատնացոյց արւում նրա բաղկացուցիչ գլուխների եւ ամփոփած ճառերի ընդհանուր թիւը:

Այնուհետեւ. բանասիրութեան մէջ Սարկաւագի մատենագիտական այս ցուցակի կապակցութեամբ հարցադրում է արուած հաւանականութեան ենթադրութեամբ. «Արդեօք այդ ցուցակը չի՞ օժանդակել նաեւ Գլաճորի ու Տաթեւի եւ այլ համալսարանների ուսուցչապետներին որոշելու, թէ ի՞նչ նոր Զեռագրեր պէտք է ընդօրինակուեն իրենց զբաղարանների ունեցուածքը համալրելու նպատակով»⁸³: Առկախ մնացած այս հարցին, մեր ձեռքի տակ եղած Գլաճորի համալսարանին վերաբերող փաստերի ու կուսանների օգնութեամբ, այժմ հաստատապէս կարող ենք ասել՝ այո՛, Սարկաւագի մատենագիտական ցուցակը Գլաճորի համալսարանում նոյնպէս կիրառութիւն է գտել իրրեւ ձեռնարկ-դասագրքերի համալրման ծրագրային ուղեցոյց: Մեր այս պնդման հաւաստիութիւնը ապացուցելու համար ամենաճիշդ մօտեցումը, բնականաբար, կը լինէր այն, որ նախ՝ համեմատենք Սարկաւագեան այս ցուցակի մատենաները Արասի որդի Գրիգորի «Պատճառաց գիրք»-ում առկայ աշխատութիւնների հետ, որից յետոյ Սարկաւագի մատենագիտական ցուցակում «Պատճառաց գիրք»-ի յարաբերութեամբ ստացուած տարբերութեամբ գրքերի զուգարկումը կատարենք այս անգամ Գլաճորի համալսարանում յօրինուած եւ իրրեւ դասագրքի ծառայած բնագրերի հետ. եթէ ապացուցուի, որ վերջիններս համապատասխանում են այն աշխատութիւններին, որոնք յանձնարարուած են Սարկաւագի մատենագիտական ցուցակով, ապա տակաւոյս չի մնայ, որ Սարկաւագեան ցուցակը կիրառուել է Գլաճորեան համալսարանում: Այսպէս, մեր քննութիւնից պարզուում է, որ Սարկաւագի մատենագիտական ցուցակում առկայ Դիոնիսիոս Թրակացու Բերականութիւնը, Պրոկղի Լուծմունքը, Պորփիրի Ներածութիւնը, Արիստոտէլի, Ստորագութիւնքը, Պերիարմէնասը, Յաղագս Առաքինութեանցը, Յաղագս աշխարհացը, որոնք բացակայում են «Պատճառաց գիրք»-ում, իրրեւ ձեռնարկ-դասագրքեր շրջանառութեան մէջ են եղել Գլաճորի համալսարանում⁸⁴:

Ընդհանուր կարգով նկատենք նաեւ, որ «Նուրբ գրքերի» ուսուցումը մեր դպրութեան մէջ միջնադարում կրել է համընդհանուր բնոյթ. զբանցով ուսումնառութիւն են ձեռք բերել ինչպէս արեւելեան Հայաստանում, այնպէս եւ Կիլիկիեան Հայաստանում: Գլաճորի համալսարանի օրինակով ցոյց ենք տուել

82 Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն ժամանակագրական, էջ 35-36. Համեմատի՛ր նաեւ Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 582, թթ. 39բ-40ա:

83 Ռ. Իշխանեան, Նշուած աշխատ., էջ 77:

84 Համեմատի՛ր մեր Սոյն մենագրութեան 367-416 էջերում ցուցակագրուած Գլաճորեան՝ զրչագրերի պարփակած բնագրերը:

զրա փաստական կիրառությունը Արեւելեան Հայաստանում. կիրիկեան թագաւորութեան տարածքի ուսումնական ծրագրերում զրա կիրառման մասին նոյնպէս վկայութիւններ ունենք: Ներսէս Լամբրոնացին Շնորհալու մասին հիւսած իր ներդրականում գրում է.

«Ուրախացիր՝ պետրդ վարժ ման,
Մածուկ եւ նուրբ գրքոց լուծ ման.
Որ քննութեամբ՝ քոյ պարգա բան
Թողբր յերկրի՝ գրով ար ձան»⁸⁵:

Ընդգծուած բառերից ու տողերից պարզուում է, որ ուսումնականները ոչ միայն իւրացնում «վարժուում» էին, այլեւ մեկնարանում՝ «լուծում» էին «Նուրբ գրքերը»:

3. «Արտաքին գրեանք»:- Ինչպիսի՞ աշխատութիւններ էին ըմբռնում միջնադարի մեր ուսումնականները մատենագիտական այս տերմին-հասկացութեամբ. ինչո՞ւ յատկապէս «Արտաքին» բառն են կիրառել մատենագրական առանձին երկերի որոշման համար, որը, առաջին հայեացքից, նոյնիսկ տարօրինակ է թուում: Արդեօք դա հակադրուում է այլ բնոյթի երկերին եւ եթէ այո, ապա ո՞րն է նման հակադրութեան հիմքը: Հարցեր են սրանք, որոնք չեն կարող չհետաքրքրել ընթերցողին՝ պատմականօրէն ստեղծուած մատենագիտական նման տերմին-հասկացութիւնների բովանդակութեանը խորամուկ լինելու նախանձախնդրութիւն ցուցաբերելու դէպքում:

Ինչպէս վերը ասուեց, «Արտաքին» համարուած աշխատութիւնները ամբողջութեամբ մտնում են մատենագիտական աւելի մեծ ըմբռնման ծաւալի՝ «Նուրբ գրեանք» մէջ: Դրա պերճախօս ապացոյցը ոչ միայն Սարկաւազեան ցուցակը, Մխիթար Այրիվանեցու ձառնարկը եւ Աբասի որդի Գրիգորի «Պատճառաց գիրք»-ն են, որոնցում, ի հակադրութիւն «Լայն գրքերի», «Նուրբ»-երի մէջ տրուած են ինչպէս եկեղեցական Հայրերի տեսական աշխատութիւնները (որոնք գերակշիռ՝ 90 տոկոսն են կազմում «Նուրբ»-երի), այնպէս եւ անտիկ փիլիսոփաների երկերը, որոնք ի սկզբանէ մեր մատենագրութեան մէջ յայտնի են իբրեւ «Արտաքին գրեանք»: Այն, որ «Արտաքին գրանք»-ը նաեւ «Նուրբ գրանք» են, ապացուցւում է նաեւ Արիստոտէլի «Պերիարմենիաս» աշխատութեանը տրուած բնութագրումով՝ որպէս միաժամանակ նաեւ «Նուրբ» եւ «Արտաքին» գիրք: Թ. Անասեանի «Հայկական մատենագիտութիւն» աշխատութեան մէջ բերուած մատենագիտական ցանկերից մէկում կարգում ենք. «Այլեւ արար (Արիստոտէլ) գիրք նուրբ եւ արտաքին, եւ իւր անունն կոչեց Պերիարմենէս...»⁸⁶:

Սակայն, «Արտաքին» կոչուած մատենագրական երկերը «Նուրբ»-երի շարքին պատկանելով հանդերձ, որպէս մատենագիտական տեսութեամբ բնութագրուող աշխատութիւնների առանձին խումբ, սահմանազատուում եւ առանձին ուսումնասիրուում է մեր վարդապետարաններում ու համալսարաններում: Աւելին. ուշագրան այն է, որ մեր դպրութեան մէջ «արտաքին գրեանք» բացառիկ նշանակութիւն է տրուած եղել, նոյնիսկ եկեղեցական «Նուրբ» գրքերին գերադաս: Սա շատ կարեւոր հանգամանք է:

Բնական է ենթադրել, որ եթէ կայ «արտաքին գրեանք» արտայայտութիւնը, ապա պէտք է լինի նաեւ «ներքին գրեանք» մատենագիտական տերմին-հասկացութիւնը, որով կարող է հաւաստուել նման տերմին-հասկացութեան ստեղծման անհրաժեշտութիւնն ու գոյութեան իրաւունքը:

Եւ իրօք, մատենագրական հազուագիւտ փաստերը հաստատում են, որ «արտաքին գրեանք» արտայայտութեանը հակադրում է «ներքին գրեանք» արտայայտութիւնը: Այսպէս, Տաթեւի համալսարանի Երրորդ «Ուսումնարանի» բնոյթը բացայայտելիս, յիշատակագիրը վկայում է. «...Եւ ի միուսումն՝ զներքին եւ զարտաքին գրեանք...»⁸⁷: Ինչպէս հետեւում է ընդգծուած բառերից, Տաթեւի համալսարանի մի ամբողջ Ուսումնարան, ըստորում ամենաժանրակշիռը նրա երեք Ուսումնարանների մէջ, նախատեսուած է եղել «ներքին եւ արտաքին գրքերի» ուսուցմանը:

Ի դէպ՝ «ներքին» եւ «արտաքին գրեանք» հասկացութիւնների ըմբռնման համար առաջին ենթադրութիւնը, բնականաբար, կը լինի այն, որ «արտաքին գրեանք» արտայայտութիւնը նշանակի ընդհանրապէս թարգմանական գրականութիւն, ի տարբերութիւն հայեցի՝ բնիկ գրականութեան, որի համար եւ օգտագործուում է «ներքին գրեանք» արտայայտութիւնը: Բայց նման հետեւութիւնը չի հաւաստուում մատենագրական վկայութիւններով:

Հարցի լուսարանմանը որոշ լոյս է սփռում աղբիւրներում եղած այն հաւաստումը, ըստ որի միջնադարում եղել են ոչ միայն «ներքին եւ արտաքին գրեանք», այլեւ «ներքին եւ արտաքին ուսմունք», այլ կերպ ասած՝ ուսումնական որոշակի երկու տարբեր բնագաւառներ: Ներսէս Շնորհալու մասին մեզ հասած Վարքագրութեան մէջ Գրիգոր Մազիստրոսի ուսումնատեսութեան կապակցութեամբ ասուում է, որ նա էր «յոյժ իմաստուն եւ հանճարեղ, եւ ներքին եւ արտաքին ուսմամբ ներառեալ վարժմամբ ի մանկական տիոց հայկական եւ յունական դպրութեամբ մինչեւ հասեալ ի հռետորական աստիճան փիլիսոփայութիւն»⁸⁸:

Եթէ «ներքին եւ արտաքին գրեանք», ինչպէս եւ «ներքին եւ արտաքին ուսմունք» ըմբռնումների հակադրման հիմքում ընկած են բնիկ՝ հայեցի եւ թարգմանական գրականութիւնների սահմանազատման սկզբունքը, ապա ո՞րն է նման բնորոշումների հիմքը: Պէտք է ասել, որ «ներքին եւ արտաքին գրեանք», ինչպէս եւ «ներքին եւ արտաքին ուսմունք» բնորոշումների հիմքը սկզբնական շրջանում եղել է տեսական՝ աշխարհայեացքային, եւ ոչ՝ լեզուական: Այդ բաժանումը կատարուել է թրիստոնէական աշխարհայեացքի մաքաւման ժամանակաշրջանում՝ ընդդէմ հեթանոսական եւ մասնաւորապէս անտիկ աշխարհի գաղափարախօսութեան: Բոլոր այն ուսմունքներն ու մատենագրական ստեղծագործութիւնները, որոնք թրիստոնէական գաղափարախօսութեան արգասիքը չեն, համարուեցին «օտար գրեանք» եւ «օտար ուսմունք», իսկ թրիստոնէական գաղափարախօսութիւնը՝ աստուածարանութիւնը եւ նրա ստեղծած ամբողջ գրականութիւնը՝ «ներքին ուսմունք» եւ «ներքին գրեանք»:

Այդ պատճառով էլ պատահական չէ, որ մեր մատենագիրները, ելնելով աշխարհայեացքային իրենց դիրքերից, անտիկ աշխարհի մատենագիրներին վկայակոչելիս նրանց բնութագրում են կամ իբրեւ «արտաքին իմաստունք», կամ պարզապէս որպէս «արտաքինք»: Այսպէս, Եզնիկ Կողբացին, որի անդուգական աշխատութիւնը Գլաձորի համալսարանում ծառայել է իբրեւ փիլիսոփայական դասընթացի կարեւորագոյն ձեռնարկ, հակաճառելով եւ լուրջ փաստարկներով հերքելով անտիկ աշխարհի գիտական ներկայացուցիչների դրոյթները բնագիտական այս կամ այն երեւոյթի վերաբերեալ, գրում է. «Եւ ոչ

85 «Թուղթ ընդհանրական», էջմիածին, 1865, էջ 495:

86 Թ. Անասեան, նշուած աշխատ., էջ XLI:

87 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 7823, Թ. 26բ:

88 Սրբոյն ներսէսի Շնորհալու Պատմութիւն վարուց, Սոփեք հայկականք ԺԴ, Վենետիկ, 1854, էջ 13:

երկինք չըջին, գորմէ ասէն արտաքին իմաստունցն՝ թէ...»⁸⁹: Պատմահայր Խորենացին, խօսելով այն մասին, թէ ինչի՞ց է սկսելու իր պատմագրութիւնը, ասում է. «Եւ սկսայց յորոց եւ այլքն, որք յեկեղեցւոջ եւ ոյք ըստ Քրիստոսի, աւելորդ համարելով գարտաբնոցն երկրորդել յազագս ի սկզբանն առասպելս...»⁹⁰:

Ասուածից հետեւում է, որ «արտաքին գրեանց» եւ «արտաքին ուսմանց» նկատմամբ բացարձակ ժխտողական վերաբերմունք ունէր քրիստոնէական գաղափարախօսութիւնը՝ ամբողջութեամբ վերցրած նրանց բոլոր դրսեւորումներին նկատմամբ եւ պատմական բոլոր ժամանակաշրջաններում: Իհարկէ՞ ո՛չ: Նա վերցնում էր նրանցից միայն այն, ինչ օգտակար եւ պետական էր քրիստոնէական աշխարհայեացքի հիմնաւորման եւ զարգացման համար:

Բանն այն է, որ քրիստոնէութեան գաղափարախօսները, հէնց իրենց աշխարհայեացքի հիմնաւորման եւ զարգացման, ինչպէս եւ թշնամական հոսանքների դէմ պայքար մղելու համար, հարկադրուած էին ուսումնասիրել եւ իւրացնել անտիկ աշխարհի գիտական նուաճումները. փիլիսոփայութիւնը, դիալեկտիկան, հեթոտրական արուեստը, լեզուի իմացութիւնը՝ քերականութիւնը եւ այլն նոյնքան անհրաժեշտ էին աստուածաբանական դրոյթների հիմնաւորման եւ պրոպագանդման, ինչպէս եւ պաշտպանութեան համար, որքան քրիստոնէական աշխարհայեացքն ինքնին: Իսկ այդ գիտութիւնները՝ մշակուած ուսմունքների ձեւով իբրեւ տեսական համադրութիւններ հիստորիայի, ստեղծուած եւ զարգացուած էին անտիկ աշխարհի գիտնականների կողմից: Այդ իսկ պատճառով՝ որքան կարեւոր եւ յարգի էր «ներքին գրեանց» եւ «ներքին ուսմանց» իմացութիւնը, նոյնքան եւ անհրաժեշտ էր, հետեւաբար եւ խրատուելի, «արտաքին գրեանց» եւ «արտաքին ուսմանց» հմտութիւնը: Հետեւաբար, ուշ շրջանում արդէն, «արտաքին ուսմունքը» կամ «արտաքին գրեանքը» նոր իմաստաւորում էր ձեռք բերել. այսինքն այնպիսին, որը տեսական-գիտական եւ իմացական հիմնաւորումն է տալիս աշխարհայեացքային:

Այդ առումով էլ ուշադրաւ է Մագիստրոսի կապակցութեամբ վերը բերուած քաղուածքը, որում շեշտուած է նրա՝ ոչ միայն «ներքին», այլեւ մանաւանդ «արտաքին ուսմամբ նախակրթեալ» լինելը: Այստեղից բխում է, որ «արտաքին ուսմանց» հմտութիւնը ոչ թէ խոտելի ու բացասական հանգամանք է դիտոււմ, այլ՝ միանգամայն դրական եւ խրատուելի, որի մասին յիշատակումը տուեալ անձնաւորութեան վերաբերեալ՝ տրուած է պատկառամբի առանձին հմայով: Համեմատի՛ր նաեւ նոյն վարքագրութեան հետեւեալ քաղուածքի ընդգծուած բառերը. «Բայց զի թագաւորն՝ արեւմտական աշխարհին չփոխմամբ զբաղեալ, անկարանայր զելսն յարեւելս ըստ հայցուածոյ հայրապետին. գայր ոմն ճարտարբան փիլիսոփայ արտաքին գրով կրթեալ եւ եկեղեցական ուսմամբ ճիշտացեալ վերստին առաքէր առ սուրբ հայրապետն ի հարց եւ ի փորձ...»⁹¹: Ըստ երեւոյթին, ժամանակի ամենագիտուն եւ յարզարժան մարդիկ ուսումնականների մէջ նրա՞նք էին համարուում, որոնք հմտութիւնն էին նաեւ «արտաքին գրոց», այդ պատճառով էլ հայոց թագաւորը Ներսէս Ծնորհալու մօտ իբրեւ

89 Եղնիկ Կողբացի, Եղծ ազանդոց, Վենետիկ, էջ 187: Ընդգծումը իմն է - Լ.Ն.:
90 Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց, 1827, Վենետիկ, էջ 23: Ընդգծումը իմն է - Լ.Ն.:
91 Սոփերք Հայկականք, Սրբոյն Ներսիսի Ծնորհալույ Պատմութիւն վարուց, Վենետիկ, 1854, էջ 79: Նոյնը եւ Գ. Յովսէփեան, Յիշատակարանք, էջ 440-441:

բանիմաց մարդ ուղարկում է այնպիսի գիտնականի, որը «արտաքին գրով կրթեալ» է:

Միայն այս տեսանկիւնով հասկանալի է դառնում, թէ ինչո՞ւ յատկապէս մեծ ուշադրութիւն էր դարձուել Գլաճորի համալսարանում Արիստոտէլի, Պրոկղի, Պորփիրի, Հերմէսի, Դիոնիսիոս Թրակացու եւ այլոց աշխատութիւնների ուսումնասիրմանը:

Ի դէպ՝ «արտաքին» համարուած այս աշխատութիւնների թուին է պատկանում նաեւ Դաւիթ Անյաղթի «Գիրք Սահմանաց» կոթողային երկասիրութիւնը, որը, իբրեւ հիմնական եւ կարեւորագոյն ձեռնարկ, լայն կիրառութիւն է գտել Գլաճորի համալսարանում: Տեսական բարձր մակարդակով գրուած սոյն աշխատութեան հեղինակը թէեւ անտիկ աշխարհի ներկայացուցիչ չէ՝ ազգային իր պատկանելութեամբ, սակայն արծարծած իր հարցադրումներով ու դրոյթներով եւ նրանց տուած իր մեկնաբանութիւններով, իսկն ասած՝ անտիկ մտածողութեան հանրագիտարան է հանդիսանում. այդ երկում գիտական խորաքննի վերլուծութեան եւ ընդհանրացման են ենթարկուած անտիկ աշխարհի բոլոր մտածողների՝ ստոիկեանների, եպիկուրեանների, Սոկրատի, Պլատոնի, Արիստոտէլի եւ այլոց աշխատութիւններն ու նրանց տեսութիւնները: Այդ պատճառով էլ պատահական չէ, որ Դաւիթ Սահմանաց գիրքը ամբողջ միջնադարում ծառայել է իբրեւ Ներածութիւն՝ նախապատրաստական առաջին ձեռնարկ «արտաքին գրոց» համար:

Այժմ անդրադառնանք այն հարցին, թէ ուսումնագիտական մտքի ձեւաւորման տեսակէտից ի՞նչ նշանակութիւն ունէին «Նուրբ», այդ թւում եւ «Արտաքին» գրքերի ընդգրկումը վարդապետարանների եւ առանձնապէս Գլաճորի համալսարանի ուսումնական ծրագրում, ըստ մատենագրական վկայութիւնների:

Այն, որ «Նուրբ», հետեւաբար եւ «Արտաքին» գրքերը, քրիստոնէական աշխարհայեացքը ձեւաւորող տեսական աշխատութիւններ են, որոնք նպաստում են տեսական մտածողութեան եւ արատրահման ունակութիւնների զարգացմանը ենթակայի մէջ՝ վե՛ր է ամէն կասկածից: Մեր փաստարկման իբրեւ լրացուցիչ սպասոյց բերենք թէկուզ եւ Առաքել Դաւրիժեցու վկայութիւնը՝ Սիմէոն Զուղայեցու առնչութեամբ ասուած, երբ վերջինս, «Արտաքին», այդ թւում եւ «Նուրբ» գրքերի քննական ուսումնասիրման հետեւանքով լցուել է «տեսական իմաստութեամբ»․ «...եւ ի բազմաժամանակեայ եւ ի մշտաջան աշխատութիւնէն, յաւելու տեսական իմաստութիւն ի միտս սորա...»⁹²:

Միւս կողմից, եթէ «Նուրբ գրքերի», այդ թւում է «Արտաքին գրքերի» համար յատկանշականը նրանց «տեսական» բնոյթով օժտուած լինելն է, ապա ինքնին հասկանալի է, որ դրանց ընկալումն ու իւրացումը մատչելի չէ ամէն մի ուսումնականի համար. դա, բնականաբար, ենթադրում է մտաւոր ընդհանուր զարգացման համապատասխան մակարդակ, այլապէս անհնարին է վերահասու լինել նրանց «նուրբ տեսութեամբ» գրուած ձեւակերպումներին ու վերացարկուած (արատրահում) սահմանումներին: Այս կապակցութեամբ բաւարարուենք երկու փաստի նշումով. «բանասէր» յորջորջուած կիրակոս վարդապետը իր վարքագրութեան մէջ, ակնաւոր ուսուցչապետ եւ մատենագիր թովմա Մեծոփեցու ուսումնառութեան ընթացքն ու ընդգրման տարողութիւնը ցուցադրելիս, խօսում է նաեւ այն մասին, որ թովմա Մեծոփեցին հմտացել է, ի

92 Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դաւրիժեցւոյ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 403: Ընդգծումը իմն է - Լ.Ն.:

չարս ուսումնական այլ առարկաների, նաև «...Մ (50) նուրբ գրոց՝ դժուարիմաց եւ խրթին քառի/ւ/բ ծածկեալ աստուածագարդ եւ ուղղափառ սուրբ վարդապետաց...»⁹³:

Ի դէպ՝ սոյն մէջբերումը ուշագրաւ է երկու նկատառումներով. առաջին՝ «Մ (50) նուրբ գրոց» արտայայտութեամբ ուղղակիօրէն, առանց ամենադոյզն տարակոյսի, ակնարկուում են Սարկաւագեան մատենադիտական ցուցակի «Նուրբքն» բաժնում թուարկուած հէնց յիսուն աշխատութիւնները: Այստեղից հետեւութիւն՝ «նուրբ գրոց» քանակի որոշակիութիւնը «Մ» (50) թուի մատնանշումով՝ ամենեւին էլ պատահական չէ, այլ յենուում է ուսումնականների կողմից միջնադարում ընդունելութիւն գտած Սարկաւագեան մատենադիտական ցուցակում ընդգրկուած «50 նուրբ» գրքերի վրայ, այդ պատճառով էլ հարկ չի համարուում յիշատակել ե՛ւ Սարկաւագին, ե՛ւ նրա աշխատութեանը:

Երկրորդ՝ Սարկաւագեան մատենադիտական ցուցակի այդ «50 նուրբ» գրքերն էլ յիշատակագրի կողմից բնութագրուում են որպէս «դժուարիմաց եւ խրթին բառիւք ծածկեալ աստուածագարդ եւ ուղղափառ սուրբ վարդապետաց» աշխատութիւններ: Այդ նշանակում է, որ այսպէս կոչուած «Նուրբ գրքերը» նրանք են, որոնք սահմանադատուում են միւս սովորական երկերից իրենց տեսական ու լեզուա-ոճական առանձնատկութիւններով եւ մատչելի են միայն բարձրագոյն կրթութիւն ստացած ուսումնականներին, որովհետեւ նուրբ գրքերը «դժուարիմաց» են եւ շարադրուած են «խրթին» բառերով:

Թովմա Մեծոփեցու վարքագրի այս նոյն միտքը առաւել յստակութեամբ բացայայտուում է Առաքել Դավրիժեցին. ակնարկելով «արտաքին» գրքերի բովանդակային ընկալման դժուարութիւն յարուցող պատճառները, դիպուկ եւ աներկմիտ պարզութեամբ նա հաւաստուում է. «...Քանզի շարադրեալ քառքն՝ եւ քանքն եւ միտքն՝ եւ ոնն՝ արտաքին գրոցն դժուարաւ ըմբռնի մտաց մարդկան եւ քագում աշխատութեան պէտք են»⁹⁴: Նշուած հանգամանքներով միայն ինքնընդունելի են հասկանալի են դառնում եւ մեկնաբանուում այն տրտուներն ու դժկամակութիւնները, որ առանձին ուսումնականներ խոստովանում են «Նուրբ» գրքերի ընկալման եւ իւրացման առթիւ. շատ անգամ նոյնիսկ յուսարեկութիւնից ընկճուելով՝ խուսափում են մտաւոր վիթխարի աշխատանք կլանող ուսումնական այդ ձեռնարկների յաղթահարումից: Ցատկանշական է, որ Դաւրիժեցին «Արտաքին» գրքերի, այդ թւում եւ «Նուրբ» գրքերի մասին խօսելիս ընդգծում է այն միտքը, որ նման բնոյթի երկերի ընթերցման «աշխատութիւնն» (իմա՝ շարչարանքը, նեղութիւնը — Լ.Ս.) յոյով էր», իսկ «միտքարուստութիւնն՝ սակաւ»⁹⁵: Նա, առանձին ուսումնականների օրինակով ցոյց է տալիս, որ բոլորը չէ, որ կարողանում են յաղթահարել եւ տեսական մտքի ոլորտներում ճախրել, ուստի եւ «ձանձրացեալք յետս կացին յընթերցմանէ արտաքին գրոց»⁹⁶: Դաւրիժեցին հաւաստում է, որ ընկրկող ուսումնականները եթէ հրաժարուում են «արտաքին» գրքերի ընթերցումից եւ իւրացումից, սուրբ այդ այն պատճառով է, որ նրանք դեռեւս չեն «թաղաւորում ի վերայ բանի», չեն կարողանում թափանցել լեզուի գաղտնիքների՝ իմաստային նրբութիւնների մէջ, ուստի եւ այդ գրքերի ընթերցումից բաւականութիւն՝ «ճաշակ քաղցրութեան» չեն ստանում. մինչդեռ նա, ով հմուտ է այդ բնոյթի երկերի ի-

մացութեան մէջ, ինչպէս Դաւրիժ փրկիստփան է վկայում՝ կրած տքնութիւնները «նուստ» եւ երկրորդական են թւում իրեն⁹⁷:

«Նուրբ» եւ «Արտաքին» գրքերի ուսումնասիրման արդիւնքները միջնադարի դպրութիւնը ձեռք բերողների համար, ըստ մատենագրական աղբիւրների, կարելի է ամփոփել հետեւեալ կէտերում.

ա) Այդ կարգի աշխատութիւնների իւրացումը զարգացնում է ուսումնականների մօտ արստրահման եւ ընդհանրացման՝ բարձր մտածողութեան ընդունակութիւն. այդ աշխատութիւնների վրայ մարզուելով՝ ուսումնականների մտածողութիւնը, իր հերթին, կարողութիւն է ձեռք բերում վերացական դատողութիւններ ու տեսական ընդհանրացումներ կատարելու աստուածաբանութեան բարդ եւ մանուածապատ բաւիղներում: Նման անհրաժեշտութիւնը, բնականաբար, թելադրուած էր բուն իսկ քրիստոնէական գաղափարախօսութեան պահանջներով: Այս առնչութեամբ փարատող լոյս է սփռում այն յորդորականը, որ իր աշակերտներին հանդիսաւորապէս անում է ուսուցչապետ Պատատուր Կեսարացին. «...Եւ այժմ մեծաւ հարկիւ պատուիրեմ ձեզ, զի եւ դուք այսպէս առնիցէք, որքան եւ իցէք կենդանի. եւ զայս՝ զոր եւ դաս ասացի ձեզ, համապագօր կարդացէք, եւ ի վերայ սորին դուք եւս անցուցէք, ընթերցելով եւ յառաջ գնալով. եւ զոր ինչ եւ տացէ ձեզ Աստուած սուրբ Հոգին գլխինն ուսեալն եւ զձեր գտեալն ձեր աշակերտելոցն դաս ասացէք, եւ միշտ վարժեցէք զնոսա ի նոյն՝ մինչեւ ունակացի ի միտս նոցա...»⁹⁸:

բ) Միջնադարում ոչ միայն հայ իրականութեան մէջ, այլեւ Եւրոպայում ընդհանրապէս «իսկական գիտութիւն» է համարուել «Արտաքին» (ինչպէս եւ «Նուրբ») գրքերում շարադրուած ուսմունքը: Արիստոտէլի աշխատութիւնները միջնադարում տիրապետող դասագրքեր են եղել՝ Պլատոնի, Պորփիրի, Պրոկղի, Հերմէսի աշխատութիւնների հետ միասին՝ ինչպէս Եւրոպական համալսարաններում, այնպէս եւ Դաւոթի համալսարանում. քերականական ուսմունքը շատ յարգի եւ, իրրեւ «նեբաժական» եւ «նախապատրաստական» առարկայ, պարտադիր է եղել գիտական աշխարհում. այս տեսակէտից յատկանշական է, որ նոյնիսկ 17-րդ դարի սկզբներին, երբ էջմիածնի մի խումբ ուսումնականներ Լւովում հանդիպում են «Փրանգ» Հայրերին («պատրիկք»), այսպիսի դէպք է տեղի ունենում. «Եւ յաւուրս յայնոսիկ, — պատմում է Դաւրիժեցին, — Մովսէս Կաթողիկոսն զմեծ աշակերտն իւր զԿեսարացի Պաշատուր վարդապետն՝ եղբարք ոմամքք առաքեաց ի Լեհաց աշխարհ յաղագս նուիրակութեան սուրբ էջմիածնի. եւ վասն զի ոչ ընդդիմակայ աստիճանի պատահեալք էին եղբարք՝ որք ընդ Պաշատուր վարդապետին, վասն որոյ ի միտս իւրեանց կարծէին զինքեանն գիտնականս եւ կարողս ոմանս գոյ: Եւ անդ յիլով քաղաքի յագգէն Փռանգաց պատրիկք ոմանք եկին առ աշակերտսն Մովսիսի վասն հակաճառութեան. եւ հարցին ցմերսն նախ ի քերական արհեստէն, եւ ասացին՝ վարեմ բառս անուն է թէ բայ. եւ մերքն անհմուտ գոյով զայլեւայլ պատասխանիս ասէին. յորժամ նոքա քամահելով եւ ծիծաղելով այլն արարեալ են զմերովքն. եւ ի բազում աւուրս վասն հակաճառութեան այսպէս են արարեալ. յայնժամ մերքսն ի սիրտս եւ յոգի խոցեալք են, եւ իմացեալ թէ զայն, զոր գիտեն, ոչ է գիտութիւն, այլ պարտ է նոցա զարտաքին գիրքն կարդալ...»⁹⁹: Եթէ մինչեւ անգամ 17-րդ դարի սկզբին ուսումնականների

93 Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենադարանին, Վիեննա, 1964, էջ 288:

94 Առ. Դաւրիժեցի, նշուած աշխատ., էջ 406:

95 Անդ, էջ 395:

96 Անդ:

97 Անդ:

98 Անդ, էջ 393: Ընդգծումը իմն է — Լ.Ս.:

99 Անդ, էջ 398-399: Ընդգծումները իմն են — Լ.Ս.:

չրջանում հիմնադրուած համոզմունք էր գոյացել «Արտաքին» գրքերի ուսմունքը «Ճշգրիտ գիտութիւն» ընդունելու մասին, ապա այդ հաւաստումը շատ աւելի տիրապետող՝ հանրաճանաչ բնոյթ է կրել ամբողջ միջնադարի համար: Այս պնդման վաւերական ապացոյցներից է նաեւ Մելքիսէթ վարդապետի յորդորականը իր աշակերտներին այն մասին, որ դեռեւս «նախնի վարդապետները» կտակ են յանձնարարել «արտաքին» գրքերի ուսմունքը սերունդից սերունդ հաղորդելու ուսումնականներին. «...Բայց խնդրեմ ի ձեռք եղարք իմ սիրեցեալք ի սէր, որպէս պատուիրեցին մեզ նախնի վարդապետքն մեր կտակ արարեալ եւ հարկ եղեալ ի վերայ մեր, նոցին նման եւ ես այսօր ձեզ պատուիրեմ, եւ զնոյն հարկ դնեմ ի վերայ ձեր. զի մի՛ թուլանայցէք՝ եւ մի՛ տայցէք հանգիստ աչաց կամ նինջ արտեւանաց. այլ բուռն առեալ զչաւիղս իմաստութեանս այսմիկ. եւ յաւուրս կենաց ձերոց անդուլ եւ անդադար աշխատեցե՛ք ի վերայ սորին մինչեւ ցօր վախճանի ձերոյ...»¹⁰⁰:

Այնուհետեւ՝ միջնադարեան տեսական ըմբռնման համաձայն, «Նուրբ» եւ «Արտաքին» գրքերը, իրենց հերթին, ունեն «ներածական ուսմունք», որի իւրացումը նոյնպէս, իբրեւ պարտադիր պահանջ, ներկայացուած էր Գլխավորի (եւ ո՛չ միայն Գլխավորի) ուսումնականներին: Այդ «ներածական ուսմունքը» ընդգրկում է, դարձեալ «նախնի վարդապետաց գրեանցն մէջն» շարադրուած, տեսութիւն՝ «Սեռ», «Տեսակ», «Տարբերութիւն», «Յատուկ», «Պատահումն», «Ստորաստութիւն», «Բացասութիւն», եւ բազմաթիւ այլ տրամաբանական կատեգորիաների վերաբերեալ: Հարցի լուսարանմանը նպաստում են մատենագրութեան մէջ արտացոլում գտած միայն յետընթաց շրջանի փաստերը: Այսպէս, 16-րդ դարի վերջին եւ 17-րդ դարի սկզբին ապրած ուսումնական Բարսեղ Գաւառեցի «Արտաքին գրոց» վերաբերեալ դասախօսութիւնք կարդալիս, աչքի առաջ ունենալով միջնադարի վարդապետարաններում այդ առարկային ուսումնական ծրագրում տրուած տեղի ու նշանակութեան մասին աւանդական մօտեցումը, ասում է իր աշակերտներին. «Որդեա՛կք իմ սիրեցեալք, զորս հոգեւոր երկամբք ծնայ ի Տէր, զի նախնի վարդապետաց գրեանցն մէջն՝ գորս յիշեմ, Սեռ, Տեսակ եւ Տարբերութիւն, եւ Յատուկ եւ Պատահումն, եւ Ստորաստութիւն եւ Բացասութիւն, որոց բազմաց եւ յոյովից պատահեալ էր ի մէջ Պարապմանց գրոցն, եւ զանուց գրոցն, եւ առ որս գրոցն, եւ այլոց այսպիսեաց, թէպէտ եւ ընթեռնումք, եւ անցանեմք, այլ թէ զի՞նչ են սոքա, եւ սոցին հետեւումնքն, եւ բուռն եւ մասունքն, եւ այլ որպիսութիւնքն՝ մեք ո՛չ գիտեմք. եւ հարկ է վարդապետաց, որ սոցին ամենեցուն Բազ գիտակ գոյ. զի թարց սոցին գիտութեան, թէպէտ ընթեռնու ոք, զի՛նչ եւ ընթեռնու, եւ կարծէ իմացեալ զնա, այլ ո՛չ է իմացեալ ըստ պատշաճին եւ պարտին, զի ամենայն իմաստութեանց եւ գրոց ներածութիւնք սոքա են, եթէ՛ նրբից եւ եթէ՛ արտաբնոց»¹⁰¹: Այստեղից հետեւութիւն՝ այնտեղ, որտեղ «Նուրբ» եւ «Արտաքին» գրքեր, իբրեւ դասընթացքներ, անցնում են, ապա որպէս նախապատրաստական առարկայ՝ «ներածութիւն», անցնում են նաեւ Տրամաբանութիւն:

զ) «Զքնաղ», «պանծալի», «գերադրական» իմաստութիւն եւ գիտութիւն է համարուած այն, ինչ ամփոփուած է «Արտաքին» (ինչպէս եւ «Նուրբ») գրքերում. ըստորում այդ գիտութեան ճանապարհները եւ դռները կարելի է բացել միայն անվերջ եւ յարատեւ ընթերցումների շնորհիւ այն գրքերի, որոնք կոչւում են իբրեւ այդպիսիք. «...գի բանայ եւ ցուցանէ զամենայն Բանապարհս եւ

գորումս չփնայ եւ պանծալի գիտութեանս այսմիկ»¹⁰², - ասում է Առաքել Դաւրիթեցին: Այս տեսակէտից ուշագրաւ է նաեւ Դաւրիթեցու՝ ուսումնական Մելքիսէթի մասին պատմածը. ուսուցչապետ Մելքիսէթը իր աշակերտներին դասախօսութիւն կարդալիս հրճուում է միայն նրա համար, որ նրանք «արտաքին գրեանց» տեսութիւնը լսում են հետաքրքրութեամբ, եւ նրան սփոփում է միայն այն մտածումը, որ բազում խոկումներով ու տառապանքով ձեռք բերած «արտաքին գրքերի» «պանծալի եւ չքնաղ գիտութիւն»-ը վերջապէս աւանդում է սպորող սերունդին, եւ ո՛չ թէ՛ իր հետ հոգին յանձնում այն. «Ոչ այլ ինչ խոկումն կամ մտածութիւն գոյր ի սիրտս իմ, - ասում է իր աշակերտներին ուսուցչապետ Մելքիսէթը, - բայց միայն վասն իմաստութեանս այսմիկ (իմա՛ «արտաքին գրոց» - Լ.Խ.)», զոր բազում եւ անթուղի շարակրութեամբ հագիւթէ գտի, եւ այն եւս շնորհելովն Տեսուն. երկնչէի թէ առանց ումե՛ք ուսուցանելոյ մեռանէի, եւ այս պանծալի եւ չփնայ գիտութիւնս ընդ իս ի հող մտեալ ամփոփիր»¹⁰³: Այնուհետեւ վկայակոչելով «նախնի վարդապետաց կտակ»-ը «Արտաքին գրոց» ուսուցման եւ հմտացման, ինչպէս եւ սերունդից - սերունդ փոխանցման դրա անհրաժեշտութեան մասին, Մելքիսէթը իր հերթին հետեւում է նրանց այդ պատգամին, եւ իր դասախօսութիւնը շարունակում է այսպէս. «Բայց խնդրեմ ի ձեռք եղարք իմ սիրեցեալք ի Տէր, որպէս պատուիրեցին մեզ նախնի վարդապետքն մեր կտակ արարեալ եւ հարկ եղեալ ի վերայ մեր, նոցին նման եւ ես այսօր ձեզ պատուիրեմ, եւ զնոյն հարկ դնեմ ի վերայ ձեր. զի մի՛ թուլանայցէք եւ մի՛ տայցէք հանգիստ աչաց կամ նինջ արտեւանաց, այլ բուռն առեալ զչաւիղս իմաստութեանս այսմիկ, եւ յաւուրս կենաց ձերոց անդուլ եւ անդադար աշխատեցե՛ք ի վերայ սորին մինչեւ ցօր վախճանի ձերոյ...»¹⁰⁴: Այս փաստը, իր հերթին, վկայում է այն մասին, թէ ինչպիսի անչէ՞լ սէր եւ անդիմադրելի հակում է եղել մեր դպրութեան մէջ միջնադարում՝ տեսական մտածողութեան նկատմամբ:

դ) Ի տարբերութիւն «Գործնական առաքինութիւն» առարկայի, որը ծառայում էր ուսումնականների հոգին «գարգարելու» դաստիարակչական ներգործութեան նպատակին, այլ կերպ ասած՝ բարոյագիտական դաստիարակութեան, «Արտաքին» (այդ թւում եւ «Նուրբ») գրքերի միջոցով ուսումնականների խօսքն է պերճաշուք դառնում, բանականութիւնը լայն ընդգրկումներ ձեռք բերում. «Եւ ի միաբանից մեծ անապատին ոմանք արեղայք, - գրում է Դաւրիթեցին, - սկսան դաս առնուլ զարտաքին գիրքն ի ներսէս վարդապետէն. եւ վասն զի գործնական առաքինութիւնն յարգոյ եւ նախապատիւ էր առ նոսա. զի հոգիս զարդարելոյ փոյթ ունէին եւ ոչ զբան. սորին վասն ոմանք ի դաս ստողացն յետ կացին...»¹⁰⁵:

ե) «Արտաքին» (այդ թւում եւ «Նուրբ») գրքերի ուսումնասիրման միջոցով հայ դպրութիւնը մշտական շփման եւ հաղորդակցման մէջ է եղել հելլենիստական գիտութեան տարբեր բնագաւառների հետ, նրա տեսական սկզբները, այդպիսով, նոյնիսկ զարգացած աւատատիրութեան ժամանակաշրջանում, երբեք չի դադարել հելլենիստական մշակոյթը լինելուց: Իսկ այս համայնականը, ինչ խօսք, արգասաւորման ու բարգաւաճման բարեբար նշանակութիւն է ունենում հայ մշակոյթի բողբոջման եւ զարգացման համար ընդհան-

100 Տե՛ս անդ, էջ 400: Ընդգծումը իմն է - Լ.Խ.:
101 Անդ, էջ 393: Ընդգծումները իմն են - Լ.Խ.:

102 Անդ, էջ 393-394:
103 Անդ, էջ 399-400:
104 Անդ, էջ 400: Ընդգծումը իմն է - Լ.Խ.:
105 Անդ, էջ 394-395: Ընդգծումը իմն է - Լ.Խ.:

րապէս: Այդ իմաստով իրաւացի է մեծանուն հայագէտ Յ. Մանանդեանը, երբ գրում է. «Բովանդակութեան կողմից հայ մատենագրութիւնը յունարան շրջանում հարստանում է բազմաթիւ թարգմանութիւններով յունարէնից՝ ոչ միայն կրօնական երկերի, այլեւ ոչ կրօնական, որոնց մեծագոյն մասը յայտնի են «արտաքինք», «արտաքին գրեանք» եւ «գիրք արտաքինց իմաստասիրաց» անունների տակ: Յունարան այս շրջանում միայն հայ միտքը ծանօթանում է հելլենական – հեթանոս գիտութիւնների գանազան Յիւդեայի հետ»¹⁰⁶: Իսկ մեր դպրութեան այս ծանօթացումն ու գիտական հաղորդակցումը հելլենական քաղաքակրթութեան ամենապայծառ նուաճումների հետ՝ պահպանուում են ամբողջ միջնադարում՝ ընդհուպ 17-րդ դարը ներառեալ:

4. «Վարդապետական գրեանք»: Մեր դպրութեան մատենագիտական տեսութեան համաձայն, գրքագիտական ամենալայն ընդգրկումն ունի սոյն տերմին-հասկացութիւնը: Այս տեսակաւորման մէջ են մտնում՝ ինչպէս «Լայն», «Նուրբ», «Արտաքին» աշխատութիւնները, այնպէս եւ պատմագրական, իրաւաբանական, բժշկագիտական, տոմարական-թուարանական, աստղաբաշխական, երաժշտական եւ այլ յուշարձանները. մի խօսքով՝ բոլոր այն մատենագրական երկերը, որոնք ուսուցման համար էին նախատեսուած:

Այս տեսակէտից ուշագրաւ է Գլաճորի համալսարանի դպրապետ Եսայի Նչեցու դասախօսական աշխատանքների բնոյթի մասին Յակոբ Թադորցու հաղորդած վկայութիւնը. «Յորում կամք զեզերեալ ի դրուես սորա (իմա՝ Եսայեայ Նչեցույ — Լ.Խ.), — գրում է նա, — բազումք աշակերտեալ բանին ճշմարտութեան, զոր լուսաւորեալ բացայայտէ գրագում խրթին եւ զժուարալուծանելի եւ անյայտ իմաստս ծածկեալս, զոր ի գիրս Հին եւ Նոր Կտակարանաց եւ Վարդապետական տառից, որ ի բազում ժամանակաց խցեալ ի հարանց նախնականաց...»¹⁰⁷: Այս քաղուածքում «վարդապետական տառից» արտայայտութիւնը նոյնն է, ինչ «վարդապետական գրեանք» կամ «վարդապետական մատենից» մատենագիտական տերմին-հասկացութիւնները:

Այս նոյն ըմբռնումն է հաւաստում նաեւ Մովսէս Երզնկացու ընդօրինակած Աստուածաշունչի (Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 177, ԺԴ դ.) երկու վկայութիւններում. առաջին Յիշատակագրութեան մէջ զգուշացում է արւում՝ բոլոր նրանք, որոնք «դասասաց» վարդապետին չեն տրամադրի Աստուածաշունչ մատենաները, մեկնութիւնները, «նուրբ» գրքերը եւ առհասարակ վարդապետական աշխատութիւնները, կը գրկուեն «արքայութեան դռնից» ներս մտնելու «բախտաւորութիւնից», քանի որ այդ մատենաները բոլորն ալ նախատեսուած են «վասն դասի»: Այս խիստ ուշագրաւ Յիշատակագրութիւնը բերում ենք ամբողջութեամբ. «Որ զգիրքս զԱստուածաշունչս եւ կամ զմեկնը չերն եւ զնրբերն եւ զինչ վարդապետական գիրք կայ խնայէ դասասաց վարդապետի, փակեալ լիցի նմա դուռն արքայութեան Աստուծոյ. զի զգրեանքի վասն դասի եմք դրել ի դուռն սուրբ Լուսաւորչիդ, որ փակէ եւ չտա՝ փակեալ լիցի նմա կենացն մուտ, ամէն»¹⁰⁸: Այս քաղուածքում «վարդապետական գիրք»-ը լիովին համահնչուն է Նչեցու կապակցութեամբ բերուած «վարդապետական տառից»-ի մեր մեկնաբանութեանը:

106 Յ. Մանանդեան, Յունարան դպրոցը եւ նրա դարգացման շրջանները, Վիեննա, 1928, էջ 5: Ընդգծումը իմն է — Լ.Խ.:

107 Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 133:

108 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 177, թ. 12բ:

Ի դէպ՝ հայագիտական գրականութեան մէջ թիւր կարծիք է յայտնուած այս քաղուածքում ընդգծուած «Վարդապետական գիրք» մատենագիտական տերմին-հասկացութեան առթիւ: Մ. Տէր-Մովսէսեանը իր *М. Тер-Мовсесян, История Переводы Библии на армянском языке, арабском и грузинском языках* մէջ «Վարդապետական գիրք» տերմին-հասկացութիւնը մեկնում է իբրեւ «աստուածաբանական գրքեր»՝ «БОГОСЛОВСКИЕ КНИГИ»¹⁰⁹, որն անընդունելի է: Մատենագրական աղբիւրները, աներկբայելի հաւաստմամբ յուշում են, որ Վարդապետական գրքերը մեր դպրութեան մէջ գործածութիւն գտած առհասարակ բոլոր այն երկերն են, որոնք նախատեսուած են իբրեւ ձեռնարկ-դասագիրք¹¹⁰:

Այս տեսակէտից բնութագրական է նաեւ նոյն Աւետարանում միեւնոյն գրչի մի այլ Յիշատակագրութիւնը, որում առաւել ուժգին սաստում է նա բոլոր նրանց, որոնք կը թաքցնեն «Վարդապետական գրեանք» կոչուած գրչագրերը նոյնիսկ շրջակայ դպրեմանքերի դասատուներից. չանսացողներին նա նզովում եւ անիծում է, քանի որ, ինչպէս զիպուկ համեմատութեամբ հիմնաւորում է իր յորդորականը՝ «զէնն զինաւորին է», հետեւաբար եւ Վարդապետական գիրքը՝ վարդապետին. «Որ զԱստուածաշունչս եւ կամ զայլ վարդապետական գրեանք, որ ի սուրբ Լուսաւորչիս կա, յաղագս յաշարանաց խնայէ, որ ի շուրջակա վանօրեայիդ դասատուն լինի, եղիցի ընդ անիծիք իբրեւ զայն ծառայն, որ քառոյց գարծաթ տեառն իւրոյ եւ իբրեւ զայն, որ ինքեանք ոչ մտին եւ որ մտանէին չապին բոյլ մտանի. եւ զնոյն անէծս ժառանգեսցէ. եւ այս բաւական է, զի զէնն զինաւորին է, եւ կատարողն եղիցին արեանեալ, ամէն»¹¹¹:

Առաջ բերուած այս երկու Յիշատակագրութիւնների ուշադիր քննութիւնից բխում է, որ նշուած բնոյթի մատենագրական երկերը զանուկիս են եղել «սուրբ Լուսաւորչի» դպրեմանքի գրադարանում, որից «դասասաց» վարդապետների ազատ կերպով օգտուելու պահանջ է առաջադրուում. ըստ երեւոյթին, այդ գրադարանի գործունէութիւնը լուեայն ենթադրուում է որպէս ընդհանուր հիմունքով սպասարկող մատենադարան. այնպէս նման պահանջ եւ զգուշացում չէր արուել նրան, ում տնօրինութեան տակ է գտնուում այդ գրադարանը, որպէսզի վերջինս թոյլ տայ «դասասաց» վարդապետներին, ըստ անհրաժեշտութեան, անկաշկանդ կերպով օգտուելու այդ մատենադարանից. հակառակ դէպքում՝ «որ փակէ եւ չտա՝ փակեալ լիցի նմա կենացն մուտ...»: Այս գրադարանի հասարակական հիմունքներով գործելու ենթադրութեան ճշդութեան մասին կարելի փաստարկ է նաեւ այն պահանջը, որ նոյնիսկ «շրջակայ» դպրեմանքերի դասատուները առանց այլեւայլութեան պէտք է օգտուեն Աստուածաշունչ մատենաներից, Նուրբ գրքերից եւ առհասարակ «Վարդապետական» գրչագրերից, ինչպէս ասուած է երկրորդ Յիշատակագրութեան մէջ:

«Վարդապետական գրեանք»-ի ըմբռնումը իբրեւ ուսումնական ձեռնարկներ ոչ մի տարակոյսի առիթ չի տուել մատենագրական աղբիւրներում՝ ընդհուպ մինչեւ 17-րդ դարը ներառեալ. դա պարզ երեւում է նաեւ մատենագէտ Վարդան Բաղիշեցու 17-րդ դարի վերջին կազմած՝ Ամիրդոլու վանքի գրադարանի ցուցակից, որը վերնագրուած է՝ «Այս են վարդապետական գրեանք ի վանքն Ամիրդոլու»՝ համարով անջինջ յիշատակ գրեալ իմովս ձեռամբ Վարդանայ վարդապետին»¹¹¹: Ըստորում սոյն վերնագրի տակ բերում են բոլոր այն գրչագրերը, որոնք միջնադարի մեր դպրութեան մէջ ծառայել են

109 Մեսրոպ Տէր-Մովսէսեան, նշուած աշխատ., էջ 229:

110 Այս հարցում ճիշդ մտեցում է ցուցաբերում Յ. Անասեանը. տե՛ս նրա «Հայկական մատենագիտութիւն»-ը, հ. Ա, էջ XVII-XVIII: Հմտ. նաեւ Ռ. Իշխանեան, նշուած աշխատ., էջ 59-60:

111 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 177, թ. 608բ-609ա:

իրբեւ ուսուցման համար նախատեսուած դասագրքեր. ընդորում պատմագիտական, աստուածաբանական գրքերի հետ բերում են նաեւ «Արտաքնոց» եւ «Նուրբ գրեանց» ստորաբաժանումներով Ամիրզոյի դպրեկանքի մատենագարանում առկայ բոլոր գրչագրերը:

Միջնադարի մեր դպրութեան մատենագիտական տեսութեամբ պայմանաւորուած վերոյիշեալ տերմին-հասկացութիւնների քննական վերլուծումը ցոյց է տալիս, որ Գլաձորի համալսարանում ինչպիսի՛ բարձր հիմքերի վրայ են դրուած եղել մատենագիտութեան տեսութիւնն ու մատենագրութեան պատմութիւնը, ինչպիսի՛ ձեռնարկ - դասագրքեր են եղել եւ որպիսի՛ բովանդակութեամբ ու թեքումով:

Գ. ԳՐՁԱԳՐԵՐԻ «ԼՈՅՍԸՆԾԱՅՄԱՆ» ԿԱՐԳԸ ԳԼԱՁՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆՈՒՄ

Մեր ձեռագրական մշակոյթի պատմութեան համակողմանի ուսումնասիրման տեսակէտից առանձին հետաքրքրութիւն է ներկայացնում այն հարցը, թէ միջնադարի հայկական խոշորագոյն ուսումնագիտական կաճատում՝ Գլաձորի համալսարանում, եղե՞լ է արդեօք ձեռագրերի ընդօրինակման եւ բազմացման որոշակի կարգ: Դրան կարող ենք առանց վարանման պատասխանել՝ այո՛, եղել է: Մեզ հասած գրչագրերի Յիշատակարանների ու Յիշատակագրութիւնների քննութիւնը աներկմիտ պարզութեամբ ցոյց է տալիս, որ գրչի (ընդօրինակողի) սոսկ ցանկութիւնն ու պատրաստակամութիւնը դեռեւս իրաւունք չէին տալիս նրան անմիջապէս ձեռնամուխ լինելու որեւէ գրչագրի արտագրմանը, ոչ էլ դրա համար դեռեւս բաւական էր նաեւ գրեանական պիտոյքների սպահովումը: Այս բոլորը միայն նախադրեալներ էին գործն սկսելու համար: Փաստերի լոյսի տակ եւ մեր խորին համոզմամբ՝ Գլաձորի համալսարանում սահմանուած է եղել այդ բնագաւառում իրաւունքի անխախտ սկզբունք, ըստ որի ոչ թէ ամէն մի պատահական ուսումնական կամ նոյնիսկ վարդապետ լիազօրուած էր իր հայեցողութեամբ եւ առանց կաշկանդումի որեւէ գրչի ձեռագիր ընդօրինակելու թոյլտուութիւն շնորհելու իրաւունքով, այլ նման լիազօրութեամբ օժտուած էին միայն Գլաձորի համալսարանի բարունապետներն ու որոշ դասախօսներ, մասնաւորապէս ուսուցչապետներ՝ Եսայի Նչեցին (հիմնականում), Դաւիթ Սասնեցին, Մարտիրոսը, Տիրատուրը, դասախօսներ՝ Գրիգորիսը, Սարգիսը եւ ուրիշներ: Փաստօրէն սրանք հանդէս էին զալիս իրբեւ գրչագրերի «արտօնատէրեր»՝ այնպէ՛ս, ինչպէ՛ս մեր ժամանակներում, զիցուք, «Գիտական Խորհուրդներն» են յանձնարարութիւններ տալիս այս կամ այն գրքի հրատարակման համար: Ընդորում նկատենք նաեւ, ինչպէս ձեռագրական աղբիւրները ցոյց են տալիս, որ Գլաձորի համալսարանում մինչեւ անգամ պատուիրատու վարդապետը դեռեւս ի վիճակի չի եղել, առանց մի երրորդ՝ իրենից վերադաս անձնաւորութեան պաշտօնական թոյլտուութեան, գլուխ բերելու ձեռագրի յօրինումը: Ասուածը հիմնաւորելու համար դիմենք փաստերին:

«Արդ գրեցաւ եւ կատարեցաւ ըստ իմուծս կարի, - կարգում ենք մի Յիշա-

տակարանում, - հրամանաւ սուրբ եւ երիցս երանեալ առնն Աստուծոյ Եսայիաս բարունապետի, ի վայելումն անձին իմոյ եւ այլոց, որ դեգերեալ կան ի դրուսն իմաստից սորա, իսկ յետ աստեացս՝ ի յիշատակ սորա...»¹¹⁴: Ինչպէս նկատելի է ընդգծուած տողերից, նոյնիսկ յիշատակագիրը իր սեփական (նմանապէս եւ իր ուսումնակիցների) օգտագործման համար, գրչագրի արտագրման նպատակով, դիմել է բարունապետ Եսայի Նչեցուն եւ արտօնութիւն («հրաման») ստացել՝ գործին ձեռնամուխ լինելու իրաւունքով: Կայ եւ սրա հակառակ գրղապատճառով թելադրուած գրչագրի արտագրման փաստը, երբ բարունապետ Մարտիրոսը իր «աւգտի» եւ աշակերտների ուսուցման համար դարձեալ «արտօնատէրի» իրաւունքով է հանդէս եկել. «...Ձեռամբ անպիտան գրչի կրսեր համբակի եւ պատանեկի Եփրեմի, հրամանաւ իմոյ սնուցողի եւ վարդապետի՝ Մարտիրոս սրբաւեր եւ ճգնագգեաց կրաւնաւորի ցան սպասաւորի բանի, գոր ետ գրել զաւ բագում ըզձի եւ փափաքմամբ սրտի, վասն իւրոյ աւգտի եւ ի պայծառութիւն մանկանց Սիոնի եւ ի խրատ ստահակ եւ անվարժ մտաց, զի սովաւ լուսաւորեսցին խաւարեալքն մտաւք»¹¹⁵: Այս փաստը ինքնին ամրապնդում եւ աներկբայելի է դարձնում վերն արտայայտած մեր այն կարծիքը, որ Գլաձորի համալսարանում գրչագրերի ընդօրինակումը տեղի էր ունենում համաձայն սահմանուած որոշակի կարգի:

Մեր այս հարցադրման ճշմարտացիութիւնը հաւաստուած է նաեւ առաւել ծանրակշիռ մի փաստարկով. ինչո՞վ բացատրել այն իրողութիւնը, որ նոյն ժամանակաշրջանի Գլաձորի համալսարանին մերձակայ վարդապետարաններում (դարաշրջանի ուսումնակազիտական այդ կենտրոններում) արտագրուած գրչագրերի թոյլտուութեան համար նոյնպէս երբեմն դիմում են բարունապետներ Եսայի Նչեցուն եւ Դաւիթ Սասնեցուն. մի՞թէ սա ինքնին պերճախօս վկայութիւն չէ այն ենթադրութեան օգտին, որ Գլաձորի համալսարանում եւ անմիջաբար նրա ենթակայութեան տակ գտնուող վարդապետարաններում գրչագրերը ընդօրինակուած էին ըստ յանձնարարականների եւ արտօնագրութեան: Այսպէս, 1303 թուականին Այրարատեան գաւառում գտնուող Նոնաւնից վանքում արտագրուած «Մեկնութիւն երկոտասան մարգարէից Ներսիսի Լամբրոնացւոյ եւ Մեկնութիւն Դանիէլի վարդանայ Արեւելցւոյ» աշխատութիւններն ամփոփող գրչագրերի առաջին մասի Յիշատակարանում կարգում ենք. «...Բայց գրեցաւ հրամանաւ վերասացեալ առնն Աստուծոյ Եսայիայ/ բարունապետի, ի խնդրոյ Յովհաննէս վարդապետի եւ ձեռամբ Թաղէնոսի անարիստ գրչի, ի թուիս Հայոց ՉԼԲ (1303), ի գաւառիս Այրարատեան, ի վանքս, որ կոչի Նոնաւնից, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ այլ կենսակիր սուրբ նշանացս...»¹¹⁶:

Ինչպէս ուղղակի, այնպէս եւ կողմնակի փաստերի քննութիւնից ելնելով, յանգում ենք մի հետեւութեան եւս. Գլաձորի համալսարանում արտագրուած որոշ գրչագրերի Յիշատակարաններում «արտօնատէր» բարունապետին բնութագրող «հրամանաւ» բառին զուգադիր հանդիպում ենք նաեւ «արդեամբ» արտայայտութեանը իրբեւ յատկացեալ նոյն բարունապետին: Այսպէս. «...Բայց գրեցաւ սա հրամանաւ եւ արդեամբ մեծ վարժապետին Դաւիթ ի վայելումն անձին իւրոյ եւ յաստեացս յիշատակ իւրն հոգւոյ եւ իւրոյ վար-

112 Տե՛ս «Արարատ», էջմիածին, 1903, էջ 178-183:

113 Սոյն հատուածը տպագրուած է «Սովետական Գրականութիւն» տեսագրում, Երեւան, 1965, No. 4:

114 Ժ՛ր գարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 198-199:

115 Անդ, էջ 147:

116 Անդ, էջ 15:

դասակարգում...»¹¹⁷: Նշանակում է, որ «արտոնատէրը» կարող է հանդէս գալ նաեւ իրրեւ սեփականատէր այդ գրչագրին, որովհետեւ «արդեամբ» արտայայտութիւնը ցոյց է տալիս, որ գրչագրի պատրաստման համար պահանջուած ծախսերը յատկացրել է հէնց Դաւիթ բարունապետը: Համեմատի՛ր նաեւ՝ «...Այս տառ սրբազան մեծին Դիոնիսիոսի Աթենացոց եպիսկոպոսի գրեցաւ ի ստոյգ եւ յընտիր արիմակէ, ի հոչակաւոր ուխտէն Հաղբատայ, հրամանաւ եւ արդեամբք եռամեծի եւ անյաղթ վարժապետի եւ ժրաջան հոնտորի Եսայ-եայ...»¹¹⁸:

Սոյն վկայութիւնը չափազանց ուշագրաւ է նաեւ մի այլ կողմից. ի հակառակէն դատելով՝ հնարաւոր է ենթադրել, որ «հրամանաւ» արտայայտութիւնը կիրառուած լինի այն իմաստով, որ գաղափարատիպ (իմա՝ իրրեւ նմուշ կամ հիմք ծառայած) գրչագրի՛ր պատկանելիս եղած լինի Եսայի Նչեցու կամ մի այլ բարունապետի եւ այդ հիման վրայ «թոյլ տրուի» գրչին օգտուելու վերադասի սեփականութիւնը կազմող գրչագրից՝ ընդօրինակման համար: Նման պնդման հաւանականութիւնը, անշուշտ, չի բացառուում: Բայց այդպիսի պարագաներում, ինչպէս յայտնի է ձեռագրական բազմաթիւ փաստերից, գրիչը, անշուշտ, կը յիշատակէր, որ գաղափարատիպ գրչագիրը ումի՞ց է վերցրել կամ ո՞վ է տրամադրել նրան եւ ինչպիսի՞ որակ է ունեցել. դա կասկածից վեր է: Իսկ «հրամանաւ» արտայայտութիւնը ունեցող Գլաձորի համալսարանում արտագրուած գրչագրերի Յիշատակարանային վկայութիւններում, նախ՝ բացի քննարկուող քաղուածքից, չենք հանդիպել այլ համանման յայտարարութիւնների. երկրորդ՝ նոյնիսկ սեփական «օգտի» համար բարունապետների փափագած գրչագրերի Յիշատակարաններում «հրամանաւ» ձեւակերպումը, ինչպէս վերը տեսանք, բացառում է այդպիսի ենթադրութիւնը. եթէ բարունապետը իր սեփականութիւնը կազմող գաղափարատիպ գրչագրից իր համար մոր գրչագիր արտագրելու «թոյլտուութիւն» է շնորհում... , ապա դա շատ պերճախօս փաստարկ է հարցի պարզարանման տեսակէտից. «...Գրեցաւ ի ստոյգ եւ յընտիր արիմակէ, ի հոչակաւոր ուխտէն Հաղբատայ», բայց եւ՝ «հրամանաւ եւ արդեամբք եռամեծի եւ անյաղթ վարժապետի եւ ժրաջան հոնտորի Եսայեայ...»: Այստեղ արդէն որոշակիօրէն նշուում է, որ գաղափարատիպ օրինակը բերուել է Հաղբատից, սակայն եւ միաժամանակ նրանից ընդօրինակութիւնը կատարուել է դարձեալ «հրամանաւ եւ արդեամբք» Եսայի Նչեցու:

Այնուհետեւ. յատկանշական է, որ մի այլ գրչագրում, «արդեամբք» արտայայտութեան փոխարէն ուղղակի ասուած է՝ «աւժանդակութեամբ մերոյս սրբազան եւ արդիւնական Եսայի/իաս առձայնելոյս ի ստացումն եւ ի խնդրոյ պատուական եւ աստուածահաճոյ Յոհ/անէս/ վարժապետի եւ իմս հոգւոյ հարազատի, ձեռամբ անպիտան եւ անարժան Մխիթար/ պիտականուն վարժապետի...»¹¹⁹:

Կարելոր է նկատել, որ տուեալ դէպքում բարունապետ Եսայի Նչեցիմ հանդէս է եկել ոչ միայն իրրեւ «արտոնատէր», այլեւ իրրեւ «մեկենաս», որ հոգացել է նաեւ գրչագրի ծախսերը, որովհետեւ գրչագրի ստացողը, ինչպէս հետեւում է քաղուածքից, «Յովհաննէս վարժապետն» է: Այս կապակցութեամբ ուշագրաւ է նաեւ Գլաձորի համալսարանի վարդապետներից Կիլիկեցի Պօղոսի

վկայութիւնը իր արտագրած մի գրչագրի առթիւ: Նրա խօսքերից պարզուում է, որ Ստեփանոս Տարսայիճը, որը նոյնպէս Գլաձորի համալսարանում ուսումնասուցութիւն ձեռք բերած Եսայի Նչեցու սաներից է եղել ժամանակին, հանդէս է գալիս իրրեւ սոյն գրչագրի «արտոնատէր» եւ միաժամանակ «մեկենաս». «...Եւ ընդ հովանեաւ ամենազաւր աջոյն Յիսուսի գրեցի զսուրբ Աւետարանս իմով ձեռամբ, - ասում է Կիլիկեցի Պօղոսը, - վառեալ ի լուսոյ եւ պակասեալ ի զարութենէ, զողողեալ ձեռաւք եւ մտաւք, հրամանաւ եւ ծախիւք մեծագարմ եւ իշխանաշուք լուսարողոջ մանկանն Տարսայիմ կոչեցեալ...»¹²⁰:

Գրչագրի մեկեմասի հանգամանքը ապացուցուում է նաեւ կողմնակի փաստերի առկայութեամբ՝ միջնադարի մեր գրչութեան արուեստի հարուստ պատմութեան մէջ, երբ «հրամանաւ» եւ «արդեամբք» արտայայտութիւնը պարզապէս «մեկենասի» իմաստ է վերագրուում ենթակային: Օրինակ, 1313 թուականին Տայոց երկրի Շիրազ գիւղում արտագրուած մի գրչագրի Յիշատակարանում կարդում ենք. «...Հրամանաւ /եւ ձեռնտու/ ուրեմամբ թամամ խաթունին, որ ազնական եղիւ ի գիմս Բղթոյն, եւ ի կապելն, եւ ի ծաղկելն. յիշատակ հոգոյ իւրում, յաւժար փափագանաւք, վասն փրկութեան անձին իւրոյ եւ վասն յուսոյ արքայութեանն...»¹²¹: Կամ՝ «մաւրթուր թագաւորացն Հայոց», «զղուստը պարոն Հեթմոյ» տիկին Ալիծը մեկենաս է դարձել մեր գրչութեան արուեստի ամենակարկառուն ներկայացուցիչներից մէկի՝ Ստեփանոս Գոյներիցանցի համար՝ Կիպրոսում 1310 թուին արտագրել տալով «Գիրք Առաքելոց» եւ «Կաթողիկէից» աշխատութիւններն ամփոփող գրչագրերը. «Գրեցաւ, պրակք սուրբ Առաքելոցն, Կաթողիկէիւքն հանդերձ, հրամանաւ աստուածասէր եւ բարեպաշտ պարոնին տիկին Ալիծին...»: «Արդ վերոյգրեալ բարեպաշտուհի պ/ա/ր/ոնն/ բազում ամս իմամարկեաց զիս բազում եւ մեծ գթով, գրեթէ որդեսէր ծնաւդ զանդրամիկ իւր, այնպէս գթաց ի նուաստս եւ յանարժանս... վասն որոյ, որպէս յոյժ պարտական մոցա անհատ բարեացն յերեսս անկեալ աղաչեմ զառհասարակ հանդիպաւղսդ, յիշել ի բարին զվերոյգրեալ բարեպաշտուհի պ/ա/ր/ոնն/...»¹²²:

Կարելոր է դիտել, որ Գլաձորի համալսարանի գրչագրերի ընդօրինակման եւ բազմացման համար «արտոնատէրի» ու «մեկենասի» սահմանուած կարգը եղել է ի սկզբանէ անտի. դրա արմատաւորողը ոչ այլ ոք է, եթէ ոչ Եսայի Նչեցու երախտընկալ մեծ ուսուցչապետ Ներսէս Մշեցին՝ սկսած ա՛յն ժամանակներից, երբ վերջինս 1280 թուականին հիմնադրել էր հէնց նոյն մշակութային խոշոր կենտրոնը՝ մատենադրութեանը յայտնի Աղբերց վանք անունով, որը յետագայում՝ նրա աշակերտ Եսայի Նչեցու օրօք, վերածեց համալսարանի, վերանուանուելով իրրեւ Գլաձոր: Առաջագրուած հարցի կապակցութեամբ կարելոր վկայութիւն ունենք 1283-1284 թուականներին արտագրուած «Լուծմունքների» ժողովածու ամփոփող մի գրչագրի երկու Յիշատակարաններում, որոնց հեղինակը հէնց նոյն Ձեռագրի գրիչ Մաթէոս Մլիճեցին է: Առաջինում կարդում ենք. «Արդ, յորժամ գրեցաւ... էր թիւ հայկազեան սեռի ՉԼԲ (1283)... եւ վարժապետ եւ իրատիչ սուրբ վարդապետ Ներսէս որոյ հրամանաւ գրեցի զսա մեղապարտ Մատթէոս, որ դեգեբեալ կայի առ ոտս սորա...»¹²³: Երկրորդ Յիշատակագրութիւնը, որ թողել է Մատթէոս գրիչը, «ի

117 Sirarpie Der-Nersessian, Manuscripts Arméniens illustres. ., p. 180:
118 ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 301:
119 Անդ, էջ 16:

120 Անդ, էջ 99:
121 Անդ, էջ 94-95:
122 Անդ, էջ 68-69:
123 Թ. Տաշեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց..., էջ 1038:

հայկազեանս տուժարի, յեւթն հարիւր մերոյս թուի, երեսներորդ եւ երրորդի (ՉԼԳ) = 1284 թուականից է, առաւել հետաքրքրութիւն է ներկայացնում ուսումնական այդ հաստատութեան բնոյթի ու զարգացման մակարդակի, Գլաճորի համալսարանի նախընթաց վիճակի մասին ընդհանրաբար պէտք է ինչպէս եւ մեզ յուզող հարցի կապակցութեամբ՝ մասնաւորապէս, ուշագրաւ տեղեկութիւններ հաղորդելով: Մեզ հետաքրքրող խնդրի առնչութեամբ սաւուռ է «Հրաման առի այսմ տառի», այսինքն՝ Ներսէս Մշեցուց արտօնութիւն վերցրի՝ այս մատենի, գրքի («այսմ տառի») համար.

«...Որոյ եկեալ յայս գաւառի,
Որում անուն Վայ ձոր կոչի,
Հուպ ի շիրիմն Սիւնեցի,
Ի յԱղբերց վանս մենաստանի,
Երկրորդ Աթէնս պանծալի,
Առ ոտըս հաւր մեր Ներսէսի
Եւ բարունեաց վարդապետի,
Հասեալ ի ծայր իմաստ բանի,
Քննէր զգիրս մատենի...
Հրաման առի այսմ տառի...»¹²⁴:

Այս վկայութիւնը մեր հարցադրման տեսանկիւնից արժէքաւորում է նրանով, որ այստեղ ուղղակի ակնարկում է գրչագրի ընդօրինակման պայմանաւորութիւնը՝ «հրամանի ստացումով», որով բոլոր տեսակի կասկածները փարատում են գրչագրի «արտօնատէր» ունենալու անհրաժեշտութեան ու հարկադրանքի մասին՝ Աղբերց վանքում կամ Գլաճորի համալսարանում, ընդ որում «հրաման» տուողը այս դէպքում եւս ամենահեղինակաւոր անձնաւորութիւնն է:

Քննարկուող հարցի ամբողջականացման առումով կարեւոր նշանակութիւն ունի նաեւ հետեւեալ խնդրի լուսարանումը. Գլաճորի համալսարանում գրչագրերի արտագրումն ու բազմացումը եկամուտի աղբիւր ծառայել է արդեօք՝ հէնց համալսարանի տնտեսական կարիքների բաւարարման համար:

Առաջին մտածումը, որ կ'ունենանք, բնականաբար այն ենթադրութիւնն է, որ Գլաճորի համալսարանի եկամուտներից կարեւոր մի աղբիւր էլ պէտք է կազմէր գրչագրերի ընդօրինակումներից ու բազմացումներից ձեռք բերուած դրամական օգուտը: Սակայն Գլաճորի համալսարանում արտագրուած Ձեռագրերի Յիշատակարանների ուշագիր քննութիւնը բացառում է նման ենթադրութիւնը. բոլոր գրչագրերն էլ ընդօրինակուած են մեծաւ մասամբ համալսարանի կարիքների համար, «հրամանաւ» Եսայի կամ բարունապետ Դաւթի եւ ուրիշների, եւ հիմնականում՝ հէնց Գլաճորի համալսարանի վարդապետների «խնդրանօք»: Ի տարբերութիւն այն գրչագրերի, որոնք միջնադարում ընդօրինակուած կամ բազմացուած են այս կամ այն պատահական անձնաւորութեան, ուսումնական կեանքի հետ առնչութիւն չունեցող պատուիրատուի կողմից, Գլաճորի համալսարանում արտագրուած գրչագրերի պատուիրատուները եղել են միայն ուսումնական մարդիկ: Բացի դրանից, կարեւոր է ընդգծել նաեւ, որ Գլաճորի համալսարանում ընդօրինակուած Ձեռագրերի քովանդակութիւնը նոյնպէս զարմանալի հետեւողականութեամբ բացայայտում է, որ դրանք տեսական եւ ուսումնական հետաքրքրութիւն ներկայացնող, ինչպէս եւ

որպէս համալսարանի կարիքների համար ձեռնարկ-դասագիրք ծառայած մատենագրական միւլտրոններ են: Այս բոլորից բխում է մէկ հիմնական հետեւութիւն՝ Գլաճորի համալսարանում արտագրուած գրչագրերը նախատեսուած չեն եղել տնտեսական շահոյթի ձեռքբերման համար: Եթէ փաստերի մեր վերլուծութեան ընթացքում տեսանք, որ շատ անգամ գրչագրերի ընդօրինակման համար ծախսերը հոգացել են հէնց իրենց՝ իբրեւ արտօնատէր հանդէս եկող բարունապետները, ապա խօսք անգամ չի կարող լինել գրչագրերից եկամուտ ձեռք բերելու մասին՝ Գլաճորի համալսարանի նիւթական կարիքների համար: Իսկ դա նշանակում է արդեօք, որ Գլաճորի համալսարանում առհասարակ առուծախի գործարքներ չեն եղել գրչագրերի ձեռքբերման համար: Իհարկէ՝ ո՛չ: Նշենք, սակայն, որ դրանք եւս եղել են շատ սահմանափակ առիթներով. ընդամենը երկու փաստ է միայն արձանագրուած, այն էլ՝ մասնաւոր գործարքի բնոյթ է կրում: Անդրադառնա՛նք դրանց:

Առաջին դէպքը վերաբերում է Ներսէս Տարօնացուն, որը լինելով նոյնպէս Գլաճորի սաներից ու վարդապետներից, 1331 թուին ցանկութիւն է յայտնում ձեռք բերելու մի Աստուածաշունչ գրչագիր. «Յայսմ ժամանակի եմուտի հոգիս իմ ցանկութիւն մեծ վասն Աստուածաշունչ գրոց»¹²⁵, - սաւուռ է նա իր Յիշատակարանում: Սակայն նիւթական հնարաւորութիւնից զուրկ է եղել նա՝ նման մեծածախս գրչագիր պատուիրելու համար. «Եւ ես աղքատ էի եւ ոչ ունէի ոչ փող մի, բայց միայն զՔրիստոս»¹²⁶, - պարզում է իր նիւթական վիճակը Ներսէս Տարօնացին: Ուստի, փող ճարելու նպատակով մեկնում է ծննդավայրը՝ Կապուտեանց գաւառի Ուրնու գիւղը (որ միաժամանակ կոչուելիս է եղել Սանակահ), իր հարազատների մօտ՝ «խնդրել օգնութիւն ի նոցանէ»: Այս կապակցութեամբ ուշագրաւ է նրա տուած տեղեկութիւնը մի Աստուածաշունչ գրչագրի (Իհարկէ՝ մանրանկարներով զարդարուած, որի ծաղկողը, տուեալ դէպքում, Թորոս Տարօնացին է) ձեռք բերելու համար պահանջուած գումարի չափսի մասին. «Իսկ նոքա (իմա՝ մերձաւորքն — Լ.Ս.) չարժեալ սիրով, եւ լի սրտիւ՝ ողորմութեամբ սուրբ Աստուածածնի ետուն ի ծախք Աստուածաշնչիս՝ իւրաքանչիւր ըստ կարողութեան իւրում մասն յիշատակի. Մլիհն ԲձԺ (210) սպիտակ/, եղբայր նորա՝ Լեւոն Ղ (90) դրամ, Յովան Ղ. (90) դրամ, Թուրան, Լ. (30) դրամ, Դամուր, Լ. (30) դր., Մխիթար իմ հօրեղբորորդին ՍԲ. (42) դր., Մխիթար հուսն Լ. (30) դր., Վարդան ԼԳ (33) դր.: Հայրապետ ԼԶ. (36) դր., Մարտիր Թաղկան Լ. (30) դր., Լուսեր ներկարար Լ. (30) դր., Չաքար ԺԼ (18) դր., Ռոմանոս եւ իւր մայր ԼԶ (36) դր., Ֆոանգ Սլաթցին ձ. (100) դր., Անտոն Ի. (20) դր., Ումեկն եւ իւր որդիքն Ս. (40) դրամ»¹²⁷: Ընդամենը՝ մօտաւորապէս 210 սպիտակ եւ 655 դրամ: Այս գումարով նա մեկնում է Պարսկաստանի Թաւրիզ քաղաքը գրչագրի համար գրելու թուղթ ճարելու նպատակով: Այնտեղից վերադառնում է Գլաճոր: Այստեղ նա երկու գրիչների հետ բանակցութիւնների մէջ մտնելու համար միջնորդ է ունենում իր պաշտօնակից Յովհաննէս Մշեցուն, «որ առնէր միջնորդութիւն ընդ իս եւ ընդ երկու գրագիր/ս/, ընդ Եփրեմ եւ ընդ Դաւիթն, որ էին կուսան քահանայք»: Ի դէպ՝ թոուցիկ կերպով նկատենք, որ գործը, ըստ երեւոյթին, զուրկ չի եկել առանց միջնորդի, այլապէս նրա մասնակցութիւնը անհնարին է պատճառարանել: «Երկու գրագիրները» համաձայնում են գրչագրի արտագրութիւնը 1500

124 Անդ.

125 ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 245:

126 Անդ.

127 Անդ, էջ 246:

դրամով, սակայն յետագայում Դաւիթ գրիչը 300 դրամ եւս է պոկում Ներսէսից. «Եւ ապա ի բազում աւուրս հազիւ կարացաք կտրել գրելն, — ասում է Ներսէսը, — առանց այլ խարճի ԹՇԾ (1500) դր., բայց յետոյ զրկեր զիս Դաւիթն, քանզի խիստ ազան էր եւ արծաթաւէր. ԳՃ. (300) դր. այլ ել յինէն, վասն որոյ թողցէ զ/յ/անցանս նորա»¹²⁸: Ըստ երեւոյթին Ներսէսի փողը չի հերիքում եւ նա ստիպուած դիմում է Թագէոս առաքեալի վանքի առաջնորդ Զաբարէ արքեպիսկոպոսին՝ փողի խնդրանքով. վերջինս նրան տալիս է 500 դր.: Վերադարձին, սակայն, Ներսէսը հիւանդանում է: Ապաքինուելուց յետոյ, կազմարար ճարելու համար Ներսէսը գնում է Քոնստանտնուպոլիս՝ «միարարներ» մօտ, որոնց յարել էր նաեւ գրչագրերի կազմի մասնագէտ Մարգարէ վարդապետը: Բայց վերջինիս այստեղ էլ չի գտնում. «Եւ Մարգարէ վարդապետն չէր տեղ անդ, որ կազմող էր գրոց, այլ գնացեալ էր ի Ճահուկ»¹²⁹:

Ներսէսը ճանապարհին դարձեալ հիւանդանում է՝ շուրջ 45 օր, բայց այս անգամ՝ «մերձ ի մահ»: Սակայն իր մտադրութիւնից չի հրաժարուում: Ոտքի կանգնելուց յետոյ վերջապէս ճահուկ գիւղում գտնում է կազմարար Մարգարէ վարդապետին. «Եւ սա յանձն առեալ կազմեաց յաւուրս Խ. (40) եւ ետ ցիս»¹³⁰: Վերջացնելով իր գործառնութիւնը, Ներսէսը ուղեւորում է դէպի իր երկիրը՝ Տարօն. «Եւ ամենեւին ինչ ոչ ունէի խարճ ճանապարհին, — յայտնում է նա իր նիւթական ծայրայեղ դրութեան մասին եւ ապա շարունակում. — յայնժամ ծախեցի զփիւրն եւ զհողաթափն վասն խարճի»¹³¹: Եւ հաշուելով գրչագրի վրայ իր կատարած ծախսումների ընդհանուր գումարը, եզրափակում է իր շատ կողմերով հետաքրքրական այս պատմութիւնը՝ ասելով. «Բայց խարճն, որ եղեւ այս Աստուածաշունչ գրոցս՝ ընդ ամենայն միահամուռ ԲԹԾ (2200) դրամ է...»¹³²:

Ի՞նչ է ցոյց տալիս վերը շարադրուած փաստերի վերլուծութիւնը: Այստեղ նկատուման արժանի մի քանի հանգամանքներ ունենք. առաջին՝ այն, որ գրչագրի պատուիրատուն եղել է ոչ թէ զրոսի մարդ, այլ հէնց Գլաճորի համալսարանի սան եւ վարդապետ Ներսէս Տարօնացին: Երկրորդ՝ գործառնութիւնը տեղի է ունենում ոչ թէ պաշտօնական՝ ներկայացուցչական հողի վրայ, այլ մասնաւոր մարդկանց՝ գրագիրների հետ եւ միջնորդի բարեխօսութեամբ: Երրորդ՝ որ ամենակարեւորն է եւ ըխում է երկրորդ հանգամանքից, գումարը մտնում է ոչ թէ Գլաճորի համալսարանի գանձարկղը, այլ հէնց գրչագրիչների անձնական գրպանը: Այս իմաստով էլ շափազանց բնութագրական է Ներսէսի ղժգոհութիւնը «քարտուղար» Դաւիթից՝ նրա «ագահութեան» եւ «արծաթասիրութեան» համար. այլապէս, եթէ գրչագրի գումարի պահանջը ներկայացուցչական բնոյթ ունենար, այսինքն՝ Գլաճորի համալսարանի գանձարկղին պատկանէր, պատուիրատու Ներսէսը ղժգոհելու ոչ մի պատճառ չէր ունենայ:

Գրչագրի առուձախի վերաբերեալ երկրորդ փաստը դարձեալ, ամենայն հաւանականութեամբ, մասնաւոր քննութիւն է կրում: Ուշագրաւ է դիտել, որ պատուիրատուն, այս դէպքում եւս, ոչ թէ կողմնակի անձնակորութիւն է, այլ նոյնպէս Գլաճորի համալսարանի սաներից, «սպասաւոր բանի» եւ վարդապետ Աւագտէրն է: Յիշատակարանում կարդում ենք. «...Յիշեսջիք զանարժան եւ

նուստ Աւագտէր, սպասաւոր բանի, որ անուամբ միայն եմ վ/արդա/պ/ետ/ եւ ոչ ելով զարդի/ւ/նական, որով տեսական աւրինի, որ բազում ժամանակս աշխատեցայ առ ոտս մեծ բարունապետացն Յեսայի եւ Տիր/ատ/րոյ, եւ գնեցի զսայ ի հալալ ընչից իմոց ի ձ (100) մթխալ արծաթ, ի Գայի/ձորի/ն ի ք/վ/ին/Հայոց ԶԶԶ (1337)»¹³³: Գրչագիրը ամփոփում է «Մեկնութիւն երկոտասան մարգարէից Ներսէսի Լամբրոնացոյ» աշխատութիւնը:

Այս բոլորից աներկբայելի է դառնում միայն մի բան. գրչագրերի ընդօրինակումն ու բազմացումը երբեք էլ եկամուտի աղբիւր չեն ծառայել Գլաճորի համալսարանի տնտեսական պահանջների բաւարարման համար:

Գլաճորի համալսարանում արտագրուած գրչագրերի մէջ կայ նաեւ մի երկուսը, որոնց Յիշատակարանների ընթերցումից կարող է թուալ, առաջին հայեացքից, թէ զրանց յօրինմանը դրամական օգնութիւն են ցոյց տուել կողմնակի մարդիկ: Բայց դա միայն առաջին հայեացքից. նման խաբուսիկ երեւութեանութիւնը անմիջապէս փարատում է, երբ փաստաբանական վերլուծութեան ենթ ենթարկում մեզ հասած տուեալները:

Այսպէս, Գլաճորի սաներից Մարգիս գրիչը հաղորդում է, որ իր ընդօրինակած երկու գրչագրերի համար «ձեռնտու» են եղել Գրիգորիս քահանայն եւ իր կիներ՝ Մամախաթունը. մի դէպքում Ոսկեփորիկ արտագրելիս (1317թ.), միւս դէպքում՝ Աւետարան (դարձեալ՝ նոյն թուին): Կասկածից դուրս է, սակայն, որ Գրիգորիս քահանայն եղել է Գլաճորի ուսումնականներից:

Առաջին գրչագրի Յիշատակարանում կարդում ենք. «...Արդ, ես Մարգիս համբակ եւ սպասաւոր բանի, տկար մարմնով եւ տառապեալ անձամբ, բազում երկովք եւ աշխատութեամբ ծրագրեցի զսայ իմովս փցուն եւ անարհեստ մատամբ, գումարեցի զսայ իբրեւ զմեղու, որ զխորիսին ժողովէ ի վայելուչ բուրաստանաց՝ ի բլիշս մաղու իւրոյ, նախ ի պէտս իւր եւ ապա բժշկութեան հիւանդաց: Այսպէս եւ ես, կամեցայ զսայ ամբարել ի քարտի՝ ի մարմին, ձեւով տառի, եւ ապա իմանալարար՝ ի հօգի ստացողացն զսա...: Արդ, որք աւգտիք ի սմանէ, ասաջիք՝ տէ՛ր Յիսուս, ողորմեսցի Գրիգորիսի, եւ ամուսնոյ իւրոյ Մամախաթունին, եւ ծնաւղաց նոցայ, եւ ամենայն արեան մերձաւորաց, որ ձեռնտու եղեն այսմ գրոցս, զոր Տէր Աստուած հատուցէ նոցա միոյն հարիւրապատիկ յայս կեանքս եւ ի հանդերձեալն...»¹³⁴: Ինչպէս հետեւում է քաղուածքի բովանդակութիւնից, գրչագիրը նախատեսուած է եղել «ի պէտս իւր», իսկ Գրիգորիսի եւ նրա տիկնոջ «ձեռնտուութիւնը» դեռեւս այստեղ չի բացայայտուած, թէ ի՞նչ մղումներից է թելադրուած: Սակայն երկրորդ գրչագրում մենք գտնում ենք դրա պատասխանը:

Ի դէպ՝ ուշագրաւ են բերուած քաղուածքում այն տողերը, որոնցում տրուում է այդ գրչագիրը յօրինելու ներքին մղման մասին գրիչ Մարգիս հաւաստած պատճառարանութիւնը, երբ վերջինս գեղեցիկ կերպով համեմատում է իր «բազում երկովք» ու տքնութեամբ աւարտած գրչագրի համբերատար աշխատանքը՝ մեղուի «բազմաթիւ վայելուչ բուրաստաններից» քաղած հիւթով կառուցած խորիսիսի հետ, ըստ որում վերջինս նպատակադրուած կերպով պատրաստում է խորիսիսը նախ եւ առաջ իր կարիքները, յետոյ նոր՝ հիւանդների բուժման համար. նման պատկերաւոր համեմատութեամբ լաւագոյն գնահատականն է տրուում միաժամանակ երախտընկալ այն աշխատանք-

128 Անդ:
129 Անդ:
130 Անդ:
131 Անդ:
132 Անդ:

133 Անդ, էջ 294:
134 ԺԳ գրքի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 135-136:

ներին, որ ծառայել են մեր համեստ մշակները գրչութեան արուեստի բնագաւառում՝ ունենալով այդպիսի ազնիւ ներքին մղումներ, յանուն հայ մատենագրութեան պահպանման ու հարստացման:

Երկրորդ գրչագիրը, որ Աւետարան է բովանդակում, ունի նոյնպէս Յիշատակարան Սարգիս գրչի կողմից գրի առնուած, որտեղ առաւել որոշակի կերպով ակնարկուած է, թէ ինչո՞ւմն է կայացել Գրիգորիսի եւ նրա տիկնոջ՝ Մամարաթուհի «ձեռնտուութիւնը» այդ գրչագրի (նաեւ նախորդի) յօրինման գործում:

«Աւգնեա եւ փրկեա յերեւելի եւ յաներեւոյթ թշնամեաց զԳրիգորէս քահանայ եւ զամուսին իւր զՄամարաթուհին, որ աւգնութիւն արար Աւետարանիս ծաղկելուն ամնայն իրաւք՝ հացի եւ քացի եւ հոգութեամբ»¹³⁵:

Ընդգծուած տողերից պիտի ենթադրել, որ Գրիգորիս քահանան Աւետարանի ծաղկմանը՝ մանրանկարներով զարդարելուն օգնել է ոչ միայն ներկերի հայթայթմամբ, այլեւ ապահովել է մանրանկարչի ապրուստը՝ «հացի» եւ «թացի»:

Այս ամէնից հետեւում է, որ աւելորդ անգամ ժխտուած է կողմնակի մարդկանց զբաղման օգնութեամբ մասնակցութիւնը Գլաճորի համալսարանում գրչագրերի «լոյս ընծայման» աշխատանքներին:

Ամփոփելով մեր այս քննութիւնը, յանգում ենք մէկ հիմնաւոր եզրակացութեան, որ նոր լոյս է սփռում գրչութեան արուեստի մեր պատմութեան շատ չհետազօտուած, բայց եւ յոյժ կարեւոր մի հարցի մեկնաբանման ուղղութեամբ. այդ ա՛յն է, որ միջնադարի մեր խոշորագոյն մտաւոր կենտրոնում՝ Գլաճորի համալսարանում գրչագրերի ընդօրինակման եւ բազմացման համար սահմանուած է եղել որոշակի կարգ, ըստ որի իւրաքանչիւր գրչագրի լոյս ընծայումը գերազանցապէս պայմանաւորուած է եղել գրչի, պատուիրատուի եւ արտօնատէր-մեկեմասի մասնակցութեամբ. այլ կերպ ասած՝ իւրաքանչիւր գրչագիր ունեցել է երեք երախտընկալ անձնակազմութիւն՝ գրիչը, պատուիրատուն եւ արտօնատէր-մեկեմասը: Գրչութեան արուեստի հարուստ մշակոյթ ունեցող միջնադարեան Հայաստանում գրչագրերի լոյսընծայման համար սահմանուած նման կարգը կուլտուրական առանձին նշանակութիւն ունի ոչ միայն Հայաստան գրքի պատմութեան հետազօտման ամբողջականացման առումով, այլեւ առհասարակ գրքի զարգացման պատմութեան ուսումնասիրման տեսակէտից՝ քաղաքակիրթ աշխարհում ընդհանրապէս:

135 Անդ, Թ. 136:

ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԳ

ԳԼԱՁՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԴԱՍԸՆԹԱՅՔՆԵՐԸ

Այժմ անհրաժեշտ է քննել մեզ հասած այն գրչագրերի ամբողջութիւնը, որ գրուել եւ յօրինուել է ուսումնառութեան նպատակով Գլաճորի համալսարանում՝ նրանց բովանդակած բնագրական նիւթերի ցուցադրումով:

Անշուշտ, ամենեւին յաւակնութիւն չունենք պնդելու, որ նման քննութեամբ բացայայտած կը լինենք Գլաճորի համալսարանի բոլոր ձեռնարկ-դասագրքերի, ինչպէս եւ ուսումնառութեան համար նախատեսուած բնագրական բոլոր նիւթերի ամբողջութիւնը՝ իր սպառիչ մանրամասներով: Դժբախտաբար նման հնարաւորութիւնը բացառուած է ոչ միայն մեզ, այլեւ առհասարակ յետագայ հետազօտողների համար:

Նախ՝ որ բոլորովին հնարաւոր չէ պարզել, թէ Գլաճորի համալսարանի մատենադարանի ֆոնդում որքան գրչագրեր են եղել առհասարակ: Ինչո՞ւ. միանգամայն այն հասկանալի իրողութեամբ, որ Գլաճորի համալսարանում իրրեւ դասագիրք-ձեռնարկ կիրառութիւն գտած գրչագրերի մասին այժմ կարող ենք պատկերացում կազմել, հիմնականում, միայն ա՛յն գրչագրերի Յիշատակագրութիւնների հիման վրայ, որոնցում ակնարկութիւն կայ դրանց Գլաճորի համալսարանում յօրինուելու վերաբերեալ. ըստորում պէտք է նկատի ունենալ նաեւ, որ Գլաճորի համալսարանում յօրինուած ոչ բոլոր գրչագրերն են մեզ հասել: Հետեւաբար Յիշատակագրութիւնների հիման վրայ մեր ստուգած եւ ներկայացրած գրչագրերը հեռու են Գլաճորի համալսարանի մատենադարանի ամբողջական ֆոնդը կազմելուց: Բնական է ենթադրել նաեւ այնպիսի գրչագրերի առկայութիւնը, որոնք բոլորովին չեն յօրինուել Գլաճորի համալսարանում, սակայն բերուել են այնտեղ այլ վայրերից՝ ինչպէս ուսումնականների կողմից, այնպէս էլ նուիրատուութիւնների եւ այլ գործառնութիւնների շնորհիւ: Այսպէս, օրինակ, 1299 թ. Կեսարիայի Կոստանդին եպիսկոպոսի՝ Նչեցուն յղած նամակից պարզուած է, որ նա Գլաճոր է ուղարկել «Մեկնութիւն Եսայեայ» աշխատութիւնը անկազմ վիճակում. «Իմ ի սրտիս սենեկի անխզելի կապով միացեալ եւ ոգոյ չափ սիրեցեալ եղբայր ի Քս. եւ սրբոյ եկեղեցոյ արդիւնաբան Վտ. Եսախաս, ի քո Կոստանդէ զնվաստ եպիսկոպոսէ Կեսարիու գորխտոսականն ընկալ զողջոյն սբ. վերնատանն եւ ծանի՛ր, որ զՄեկնիչն գոր խոստացա թէ յղարկեմ ձեր սրբութեան, նա տվի ի

1 Գլաճորեան գրչագրերի ցանկը (համառօտ նկարագրումով եւ բովանդակած բնագրերի ցուցադրումով) տե՛ս Յաւելուածում:

տէր Վարդան Մրենու եպիսկոպոսն, որ բերէ առ ձեզ: Աղաչեմ, որ երբ գիրքս առ ձեզ հասանի, նախ/ զձեր բարիոք կենալոյն գորպէսն եւ, գգրոցս թէ հասաւ առ ձեզ՝ գրեալ ի մեզ եւ ի քո սր. աղաւթքն յիշէ զմեզ յաղաչեմ, եւ զիմ համաշունչ եղբայրն զՏէր Կոստանդին զեպիսկոպոսն Դրագրկունս, եւ գիրքս անկապ է եւ է տետրեր համարն Ի: Աստուած վայելի տա ձեզ, ո՛ղջ լեր ի Տէր»²:

Ընդգծուած նախադասութիւններից ինքնըստինքեան հետեւում է, որ Գլաձորի համալսարանի բարունապետը հետամուտ է եղել նաեւ երեւելի անձնաւորութիւններից, ինչպէս եւ ուսումնական այլ կենտրոններից գրչագրեր ձեռք բերելու նախանձախնդրութեան մէջ. այս մտասեւեռմամբ էլ պայմանաւորուածութիւնների ու գործառնութիւնների մէջ է մտել նա համապատասխան մարդկանց հետ:

Յիշատակագրութիւն ունենք նաեւ Կրիկիայի կաթողիկոս Գրիգոր Անաւարզեցուց, որը նոյնպէս գրչագիր է ուղարկել իբրեւ նուէր Գլաձորի համալսարան՝ Եսայի Նչեցուն. ըստորում Անաւարզեցին Ներսէս Ենորհալու «Թուղթ ընդհանրական» երկն ամփոփող գրչագիրը ուղարկում է վերոյիշեալ Կիսարիայի եպիսկոպոս Կոստանդինի միջոցով, 1305 թուականին. «Տէր Գրիգորիս ծառայ Աստուծոյ եւ ողորմութեամբ նորին կաթողիկոս Ամենայն Հայոց ընծայ/եցի զգիրքս Եսայի վարդապետին ի ձեռն մեր հաւատարիմ լեկատին տէր Կոստանդեա արքեպիսկոպոսին Կեսարու, առաքեալ յարեւելս ի թվիս ԶԾԴ (1305)»³: Իսկ Նչեցին գրչագիրը ստանալուց յետոյ մակագրել է. «Եսայի վարդապետին է գիրքս, յաղագս որոյ միշտ յիշել աղաչեմ յողորմութիւնն Աստուծոյ»⁴:

Վկայութիւն կայ նաեւ այն մասին, որ Գլաձորի համալսարանում ընդօրինակուած գրչագրում՝ Դիոնիսիոս Արիսպագացու «Յաղագս Երկնայնոց քահանայապետութեան» բնագրի համար գաղափարատիպ նմուշը բերուել է Հաղբատից, դարձեալ Եսայի Նչեցու կարգադրութեամբ. «Այս տառ սրբազան մեծին Դիոնիսիոսի արքեպիսկոպոսի գրեցաւ ի ստոյգ եւ յընտիր աւրիմակէ ի հոչակաւոր ուխտէն Հաղբատայ, հրամանաւ եւ արդեամբք եռամեծի եւ անյաղթ վարժապետի եւ ժրնջան հոետորի Եսաեայ...»⁵:

Այս եւ նման փաստերից հետեւում է, որ Գլաձորի համալսարանի մատենադարանի ֆոնդում պէտք է լինէին նաեւ այլ բազմաթիւ գրչագրեր, որոնց ինքնութիւնը անկարելի է պարզել՝ գրաւոր վկայութիւնների բացակայութեան պատճառով:

Աւելին. պէտք է ենթադրել, որ Աղբերց վանքի հիմնադրման ժամանակներից, հէնց Ներսէս Մշեցու ուսուցչապետութեան օրօք, բաւականաչափ գրչագրեր արդէն առկայ պէտք է լինէին ուսումնառութեան համար, բայց որոնց ինքնութիւնը դարձեալ հնարաւոր չէ բացայայտել: Ընդամէնը միայն երկու գրչագիր Աղբերց վանքի նախընթաց շրջանից յայտնի են բանասիրութեանը, որ դրանք պատկանելիս են եղել ուսուցչապետ Ներսէս Մշեցուն. երկուսն էլ ընդօրինակուած են Մշոյ ս. Ղազար կամ Առաքելոց վանքում, որտեղ Ներսէս ուսուցչապետը իր ժանկավարժական գործունէութիւնը նոր էր սկսել. առաջինը յօրինուած է 1275 թ. եւ պարփակում է Փիլոնի «Լուծմունք Հնգամատենից» աշխատութիւնը, իսկ երկրորդը՝ 1279 թ. եւ բովանդակում է Բարսեղ

2 Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Արքեպիսկոպոսն, Երուսաղէմ, հ. 7, էջ 10:

3 ԺԴ դարի Հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 35:

4 Անդ:

5 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 167, թ. 337ր:

Կեսարացու «Վեցօրեայ արարչութիւն»-ը, «Հարցողաց գիրք»-ը եւ այլ ձառեր ու թղթեր⁶: Բնական է ենթադրել, որ այս, ինչպէս եւ մեզ անյայտ շատ գրչագրեր Ներսէս Մշեցին իր հետը բերած լինի Աղբերց վանք՝ ուսումնական ծրագիրը համալրելու անհրաժեշտութիւնից մղուած:

Բացի այս բոլորից, Նչեցու հեղինակած ինչպէս «Մեկնութիւն Եզեկիելի», այնպէս եւ «Վերլուծութիւն քերականութեան» աշխատութիւնների բնագրագիտական քննութիւնը ի յայտ է բերում դրանցում օգտագործուած բազմաթիւ մատենագրական աղբիւրներ, որոնք, սակայն, չկան Գլաձորի համալսարանում յօրինուած եւ մեզ հասած գրչագրերում: Այս ինքնին պերճախօս փաստը չի՞ յուշում արդեօք, որ այդ աշխատութիւնները նոյնպէս անկապտելի մասը կազմած լինեն Գլաձորի համալսարանի մատենադարանի ֆոնդին:

Հակառակ նշաւած իրօգութիւններով պայմանաւորուած բազմաթիւ մատենագրական երկերի բացակայութեանն ու կորստին, այնուամենայնիւ Գլաձորի համալսարանի վկայութիւնն ունեցող փրկուած գրչագրերի քննութիւնը դարձեալ որոշ՝ թէկուզ եւ թերատ, պատկերացում կը տայ Գլաձորի համալսարանի դասընթացքների եւ ուսումնական ձեռնարկների բնոյթի ու տարողութեան մասին, մանաւանդ, որ թերատ այս պատկերացումը կարելի է հայեցողութեամբ լրացնել վերը քննարկուած մատենագիտական աշխատութիւնների հետ դրանք համեմատելով՝ ելնելով նրանց միջեւ առկայ սերտ առնչութիւնների փաստից: Ինքնին հասկանալի է, որ նման դէպքերում հետազոտողին ուրիշ բան չի մնում անել, բացի առկայ փաստերի վերլուծմանը ձեռնամուկ լինելուց:

Նշենք նաեւ, որ Գլաձորի համալսարանում ծնուած գրչագրերում առկայ ոչ բոլոր նիւթերը բացարձակապէս եւ անվերապահ պնդումով համարում ենք իբրեւ ուսումնագիտական ձեռնարկ-դասագրքեր, այլ միայն այնպիսիք, որոնք, ինչպէս վերը քննեցինք, մատենագիտական տեսութեամբ պայմանաւորուած միջնադարեան վարդապետարաններում ուսուցման կայուն ծրագիրն են կազմել, այն է՝ «ճերբին եւ արտաքին գրեանք», «նուրբ գրանք» եւ «վարդապետական գրեանք» աշխատութիւնները: Այդ իսկ պատճառով, ընթերցողին հնարաւոր երկմտութիւնից ու տատամսումից ապահովագրելու նպատակով շտապենք ասելու, որ ներկայացուած նիւթերում, ի շարս այլոց, նաեւ կաթողիկական եկեղեցու տեսարանների՝ Թովմա Ազուինացու եւ ուրիշների առանձին աշխատութիւնների յիշատակումը չպէտք է հասկանալ այնպէս, որ դրանք նոյնպէս ձեռնարկ-դասագրքք են եղել՝ ուսումնականների համար նախատեսուած: Պէտք է ենթադրել, որ այդ բնոյթի աշխատութիւնների անհրաժեշտութիւնը պայմանաւորուած է եղել հակառակորդ դաւանաբանական գաղափարախօսութեան (իմա՝ կաթողիկոսութեան) ընդհանուր դրոյթներին ի մօտոյ ծանօթանալու համար Գլաձորի համալսարանի ուսուցչապետների ցուցաբերած նախանձախնդրութեամբ:

Արդ՝ ինչպիսի՞ հետեւութիւնների կարելի է յանգել Գլաձորի համալսարանում արտագրուած գրչագրերում առկայ բնագրերի քննութեամբ:

Առաջին եւ հիմնական հետեւութիւնն այն է, որ բնագրերը, ըստ էութեան, արտացոլում են Գլաձորի ուսումնականների Յիշատակագրութիւններից բխեցրած մեր մակարերումները, Սարկաւագեան մատենագիտական ցանկը, Աբասի որդի Գրիգորի մատենագիտական տեսութեամբ պայմանաւորուած աշխատութիւնները եւ մատենագիտական «Լայն գրեանք», «Նուրբ գրեանք»

6 Տե՛ս Գ. Յովսէփեան, Պողարեանի կամ Պողեանի... հ. Բ, էջ 195:

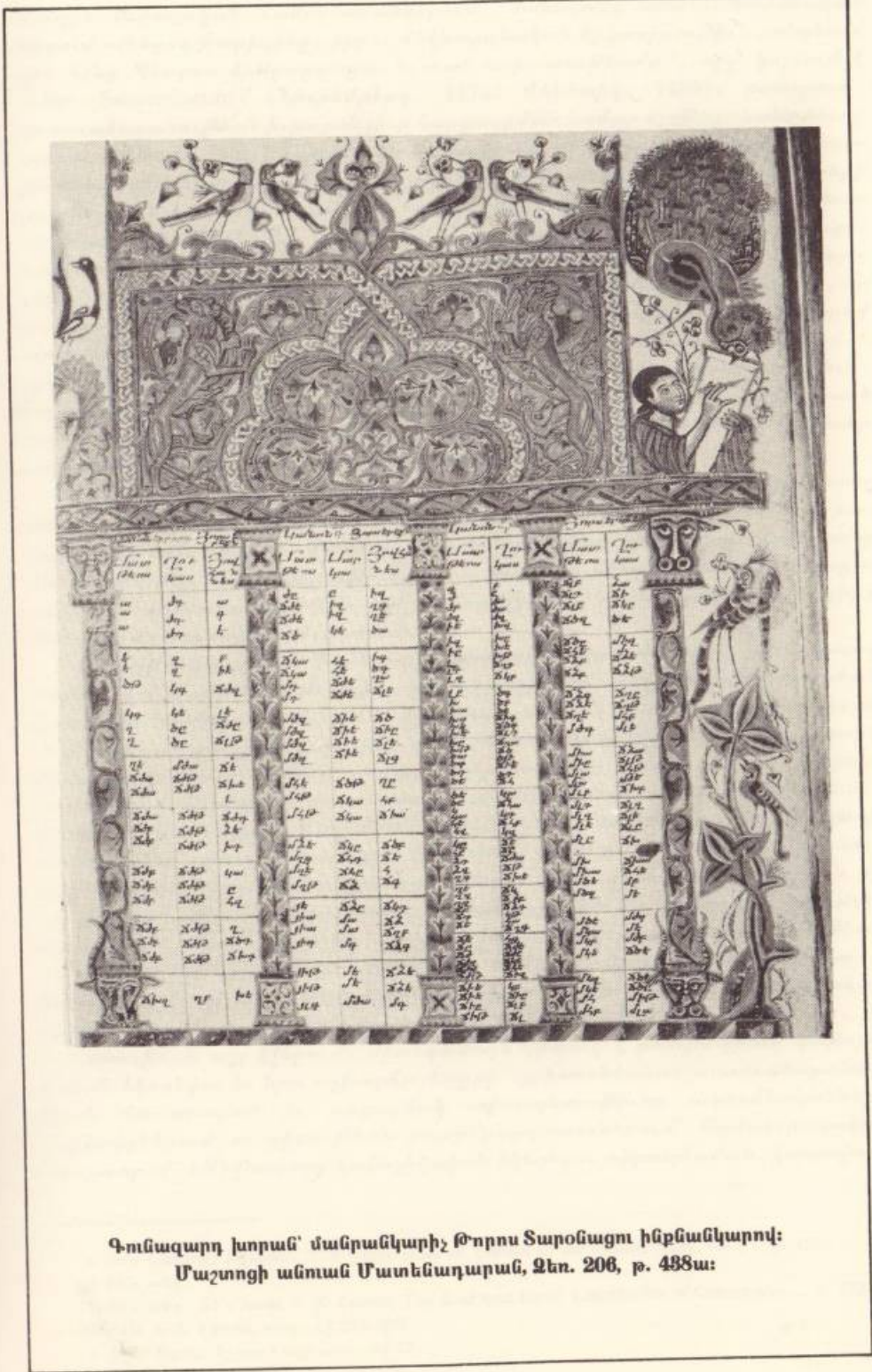
(նաեւ՝ «Արտաքին գրեանք»), «Վարդապետական գրեանք» տերմին-հասկացութիւններով բնութագրուած երկերը: Ընդամին առարկայական դասընթացների առումով այդ բնագրերից կարելի է հետեւեալ հաստատումները կատարել.

ա) Բնագրերի ընդհանուր քանակի յարաբերութեամբ՝ Աստուածաշունչների, Աւետարանների եւ աստուածաբանական Մեկնութիւնների տեսակարար մեծ կշիռը՝ ցոյց է տալիս, որ Գլաճորի համալսարանում աստուածաբանութիւնը, իբրեւ դասընթացք, համաձայն Սարկաւազի մատենագիտական ցանկի եւ Աբասի որդի Գրիգորի մատենագիտական տեսութեան, առաջնակարգ տեղ էր զբաղում նրա ուսումնական ծրագրում:

Դեռեւս Մխիթար Սասնեցու մի վարքում յայտնուած է, որ Աղբերց վանք-Գլաճորում ուսումնառութեան կենտրոնական առարկան եղել է «հարցաքննութիւնս Աստուածաշունչ մատենից». այդ նշանակում է, որ «Աստուածաշունչի» մատենաների ուսումնասիրումն ու իւրացումը տարուել է քննական մտայնամամբ, ըստորում, ամենայն հաւանականութեամբ, ուսումնական մեր այդ կենտրոնի կարգախօսն է եղել՝ «ուր ոչ է քննութիւն, եւ ո՛չ կատարեալ իմաստութիւն» նշանաբանը. սա շատ բազմախոստում վկայութիւն է, ուստի եւ այն բերում ենք մի քիչ ընդարձակօրէն. «Յայնժամ զան հասաննն անդ (իմա՝ յԱղբերց վանս — Լ.Պ.) ուսումնակիցք սորա (իմա՝ Մխիթարայ Սասնեցոյ — Լ.Պ.)...: Յայնժամ երանելիս Մխիթար յոյժ ուրախ եղել ի զայ ընկերաց իւրոց եւ լինել նմա օգնական եւ լծակից յամենայն գործս բարութեան եւ ի հարցաքննութիւնս Աստուածաշունչ մատենից: Վասն զի ի հարցաքննութեանց անտի ոչ միայն աստուածային խորք իմաստիցն յայտնեալ երեւիցն, այլ առաւել եւս ի միտս եւ ի հոգիս հաստատեալ եւ միացեալ լինիցն. զի ուր ոչ է քննութիւն, եւ ո՛չ կատարեալ իմաստութիւն»:

Ի դէպ՝ նկատենք, որ Աստուածաշունչի Հին եւ Նոր կտակարանների ուսումն ու իւրացումը, որպէս հիմնական եւ առաջնային դասընթացք, վարդապետական կոչման համար պարտադիր պահանջ է ներկայացուել ոչ միայն Գլաճորի համալսարանում, այլեւ միջնադարի մեր ուսումնական բոլոր միւս բարձրագոյն կենտրոններում, ուստի եւ այն մինչեւ անգամ իրաւականօրէն ձեւակերպուած է մեր Դատաստանագրքերում: Այս առթիւ Մխիթար Գոշի մօտ կարդում ենք. «...Վարդապետք եղիցին ըստ իրաւանց նախակրթեալք Հին եւ Նոր կտակարանաց եւ կանոնական հրամանաց...: Եւ զայնոսիկ որ հանդերձեալ իցեն կոչել յաստիճան հրամանի (վարդապետութեան — Լ.Պ.), զհամուր ուսման գրոց արժան է պահանջել»⁷: Ինչպէս նկատելի է, «ըստ իրաւանց նախակրթեալք», այսինքն՝ իրաւականօրէն առաջին հերթին կրթութիւն ձեռք բերած պէտք է լինեն վարդապետական աստիճանի թեկնածուները ամբողջ Աստուածաշունչի եւ կանոնական յօդուածների ընդգրկմամբ ու իւրացմամբ:

Եւրոպական համալսարանների պատմութիւնը հետազօտողների միահամուռ կարծիքով՝ աստուածաբանութիւնը նրանց ուսումնական ծրագրում նոյնպէս զբաղել է հիմնական եւ առաջատար տեղը. ուսումնականը շուրջ չորս տարի միայն Աստուածաշունչն էր պարապում իբրեւ կարեւորագոյն դասընթացք, լսում դասախօսութիւններ եւ այլն, եւ երկու տարի էլ յատկացնում էր սխոլաստիկ աստուածաբան Պետրոս Լոմբարդացու (1100-1164)՝ եկեղեցական Հայրերի ասոյթներին նուիրուած բանաբաղային աշխատութեան ուսումնասիր-



Գունազարդ խորան՝ մանրանկարիչ Թորոս Տարօնացու ինքնանկարով: Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ. 206, ր. 488ա:

7 «Պատմութիւն հաստի եւ համառօտ Մխիթարայ վարդապետի (հեղինակի գրոցս)», էջ 29:
8 Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք հայոց, Վաղարշապատ, 1880, էջ 88 եւ 91:

մանր⁹: Եւրոպական համալսարաններում, մանաւանդ աստուածաբանական թեքում ունեցող Փարիզինը, իբրեւ մեկնաբանական երկասիրութիւն, անցնում էին հէնց Պետրոս Լոմբարդացու նշուած աշխատութեամբ¹⁰, որը կոչւում է "Liber Sententiarum" (Նիւրեմբերգ, 1474, Վենետիկ, 1480), ըստորում, աստուածաբանութեան իւրաքանչիւր հարցադրման համար «չղթայական» ձեւով (իբրեւ «cataine»-ներ)՝ բերում են համապատասխան դրոյթներ կամ մեկնութիւններ եկեղեցու նշանաւոր Հայրերից: Այս առթիւ «Համալսարանների առաջացումն ու նրանց վաղագոյն սահամանադրութիւնը» արժէքաւոր աշխատութեան մէջ ամերիկացի գիտնական Ս.Ս. Լաուրին գրում է. Լոմբարդացու «սոյն աշխատութեան գրառումը ուղղագրութիւն սովորելու իմաստով, նրա (առանձին դրոյթների) վիճարկումն ու գրչագրի ընդօրինակումը թւում է, որ աստուածաբանական ուսումնառութեան հիմնական նպատակն է եղած, որով աստուածաբանութեան մասնագէտը կամ վարդապետը սահամանագատում է իրեն՝ մեկնութիւններ տալով այդ բնագրին, սակայն այդ մեկնաբանութիւնների շնորհիւ մեծ չափով սովորեցւում էր նաեւ զտագոյն կամ աղճատուած արիստոտելականութիւն: ...Բայց, յամենայն դէպս, աստուածաբանութիւնը շարունակում է դիտուել իբրեւ «թագուհի գիտութեանց»¹¹:

Այնուհետեւ համալսարաններում շրջանառութեան մէջ է մտնում նաեւ թովմա Ազուինացու «Summa Theologiae» աշխատութիւնը¹²: Նկատենք, սակայն, որ այս կարգի մեկնաբանական երկասիրութիւններով չափազանց հարուստ է մեր մատենագրութիւնը, այդ թւում եւ հէնց թովմա Ազուինացու առանձին աշխատութիւնների թարգմանութեամբ, որոնք իբրեւ դասագիրք ծառայել են Գլաձորի համալսարանում:

Մի այլ հետազօտող՝ Փրանսիացի գիտնական Ժիւլ Փարոզը, քննարկուող ժամանակաշրջանի ուսումնագիտական կեանքը լուսաբանելիս, միջնադարեան Եւրոպայի համալսարաններում փիլիսոփայութեան՝ աստուածաբանութեան հետ ունեցած փոփոխարարութեան կապակցութեամբ նշում է. «Սխուստիկ փիլիսոփայութեան էական բնոյթը կայանում էր նրանում, որ ամբողջ գիտութիւնը ենթարկէր աստուածաբանութեանը, որի միակ աղբիւրը համարուում էր Բիբլիան՝ մեկնաբանուած Հայրերի, համաժողովների եւ պապի կողմից: Նա իրաւում էր չունէր քննութեան առնելու աստուածաբանութեան կողմից ձեւակերպուած ճշմարտութիւնները. նրան վիճակուած էր միայն իր դրոյթները համապատասխանեցնել փիլիսոփայական մի համադրութեան մէջ. այստեղից յայտնի ասոյթը՝ փիլիսոփայութիւնը աստուածաբանութեան աղախինն է (լատ. "Philosophia theologiae ancilla")¹³: Եւ դա միանգամայն հասկանալի է. չէ՞ որ Աստուածաշունչը դարաշրջանի տիրապետող եւ պաշտօնական միակ աշխարհայեացքն էր հանդիսանում: Այս առիթով նոյն հեղինակը, իր աշխատութեան այլ էջերում, միանգամայն դիպուկ է բնութագրում կաթոլիկական եկեղեցու եւ նրա աշխարհայեացքի՝ քրիստոնէական աստուածաբանութեան համատարած եւ բացարձակ տիրապետութիւնը ուսումնականների հայեացքներում ու գիտութեան բոլոր բնագաւառներում՝ համաեւրոպական մասշտաբով. «Միջնադարը կաթոլիկական եկեղեցու տիրապետման, կառավար-

9 Տե՛ս Hastings Rashdall, The Universities of Europe in the Middle Ages, vol., I, p. 455:

10 Տե՛ս անդ:

11 Տե՛ս անդ: Տե՛ս նաեւ S. S. Laurie, The Rise and Early Constitution of Universities..., p. 272:

12 Տե՛ս S. S. Laurie, անդ, էջ 272-273:

13 Jules Paroz, նշուած աշխատ., էջ 70:

ման եւ ներթափանցման ամենակարողութիւնն է՝ ամբողջ հասարակութեան ընդգրկմամբ, - գրում է նա: - Մեծերն ու փոքրերը, գիտնականներն ու համբալկները, - բոլորը խոնարհուում էին հեզօրէն եկեղեցու գերագոյն հեղինակութեան առաջ. իսկ վերջինս ուզում էր, որ նրանք դատողութիւններ անէին, մտածէին եւ գործէին միայն այն սահմաններում, ինչ ինքն էր որոշել՝ եկեղեցին»¹⁴:

Այս բոլորից հետեւում է, որ Գլաճորի համալսարանի ուսումնական ծրագրում աստուածաբանութեանը յատկացուած առաջատար տեղի եւ դերի մասին զրոյթը նոյնական է, հետեւաբար եւ՝ ընդհանրական եւրոպական համալսարանների հետ:

Սակայն ուշագրաւ է դիտել, որ Գլաճորի համալսարանում, ի տարբերութիւն եւրոպական համալսարանների, անցնում էին նաեւ հեթանոսական աստուածների մասին տեսութիւնը (հիմնականում՝ Եզնիկի եւ Մովսէս Քերթողի աշխատութիւնների միջոցով) համապատասխան փաստական նիւթի ամենալայն ծանօթացմամբ, ըստորում դրանց առարկայական մատուցմամբ:

Ի գէպ՝ Եզնիկը իր վերլուծութիւնը կատարելիս այս կապակցութեամբ հարց է տալիս՝ հեթանոսական աստուածները մարմնաւոր գոյեր էին, թէ անմարմին. «Եւ մեք զղիցն իսկ պահանջեցուք ի նոցանէ. Մարմնաւորք էին արդեւ դիքն, թէ անմարմինք: Եթէ մարմնաւորք էին, յայտ է թէ մարդիկ էին, եւ զմարդկան ուրուականս ի պաշտօն առեալ՝ դիս անուանէին. ապա եթէ անմարմինք էին, չէր մարթ անմարմնոց ընդ կանայս մարմաներս ամուսնանալ»¹⁵: Բայց հեթանոսական աստուածները, որ ընդհանրապէս դիտուում էին որպէս մարմնաւոր գոյացութիւններ, իրրեւ աստուած պաշտուելիս՝ հանդիսացել են սոսկ մարդկային ուրուականեր: Այս ընդհանրացումը իրօք ունի պատմականութեան ճշմարտացիութիւն, որը, սակայն, առաւել բացայայտելու եւ հետեւողականութիւն ցուցաբերելու դէպքում կը խփէր կրօնի առաջացման նաեւ սոցիալական արմատներին. մի հանգամանք, որը, իհարկէ, ձեռնտու չէր Եկեղեցուն, այդ պատճառով էլ նշուած դիտողութիւններով սահմանափակուում է հեղինակը:

Նկատենք նաեւ, որ Գլաճորի համալսարանում, բացի առասպելաբանութեան եւ դիցաբանութեան վերաբերեալ տեսութիւնից եւ նրանց հերքման բնոյթի վերլուծութեան սկզբունքների առաջադրումից («Յաղագս եղծման» ճառերից), իրրեւ սկզբնաղբիւր լայն կիրառութիւն են գտել անտիկ դիցաբանութեան եւ աշխարհի հնագոյն ժողովուրդների առասպելաբանութեան բուն նիւթերը՝ իրենց բազմաշարուստ բովանդակութեան համառոտ շարադրանքով: Բնականօրէն, առաջին հայեացքից զարմանալի եւ նոյնիսկ տարօրինակ կը թուայ այն փաստը, որ շուրջ 153 դիցաբանական եւ առասպելաբանական փոքրիկ պատումներ, որոնք վերագրուում են Նոննոսին, ամփոփուած են միայն մի գրչագրում եւ որոնք իրենց բովանդակութեամբ անյարիր են Եկեղեցուն եւ նրա գաղափարախօսութեանը ուղղափառութեան առումով: Նման հանդուրժողականութիւնը, անշուշտ, վկայում է Գլաճորի համալսարանի ուսուցչապետների լայնախոհութեան մասին: Ի գէպ՝ մեր դպրութեան մէջ այդ լայնախոհութիւնը արդիւնք է, հիմնականում, այն սերտ կապի եւ հաղորդակցութեան, որ մեր դպրութիւնը յարատեւ պահպանել է անտիկ մտածողութեան եւ կուլտուրայի հետ ընդհանրապէս: Բայց Գլաճորի համալսարանի կապակցութեամբ պիտի ընդգծենք նաեւ հետեւեալ փաստական իրողութիւնը. ուսում-

նական այդ կաճառում «լոյս ընծայուած» գրչագրերի նիւթերը հետազօտելիս, գտանք այնպիսի մի խրատական յորդոր ուսումնականներին ուղղուած, որը, ըստ երեւոյթին, նշանաբանի կամ ուղեցոյցի առաջատար զրոյթ է հանդիսացել Գլաճորի համալսարանում. «...Որպէս զմեզուն տեսանեմք ի վերայ/՝ ամենայն ծաղկանց նստեալ, սոյնպէս եւ որք խրատու ցանկան, յամենայն անհմտանալ ո՛չ է պարտ, բայց սակայն զպիտանիսն յինքն ժողովել»¹⁶: Ինչպէս դիտելի է, սա արդէն լայնախոհութեան հոյակապ եւ սպառիչ բնութագրում է. ուսումնականը պարտաւոր է ամէն ինչ իմանայ, բայց իր համար վերցնի միայն օգտակարը, չահեկանը, պէտքականը...: Միթէ այս զրոյթը ի չիք չի՞ զարձնում բոլոր տեսակի սահմանափակումներն ու կաշկանդումները՝ մասնաւորապէս անտիկ մտածողութեան ու կուլտուրայի ակունքներից սնուելու իմաստով: Կարծում ենք՝ այո՛: Հէնց այս հանգամանքով է բացատրուում այն, որ նոյնիսկ դիցաբանութեան հարագատ փոխադրումներին Գլաճորի համալսարանի ուսումնականները ծանօթացել են լայնօրէն: Ասուածը հիմնաւորուելու համար բերենք միայն մի քանի նմուշներ.

Ա. «...Գլուխ Արամագղա. գլուխ ասի երկնից, որպէս եւ բարձրն բարձր երկնի, յորժամ եղին Մազդին: Արդ, ասացուք, թէ յորժամ եղեւ գլուխ նորա երկնի, յորժամ ունէր ի նմա զԱթենա. քանզի ասի թէ Աթենա ի գլխոյն Արամագղա ծնաւ, վասն զի անդ ունէր զնա յղացեալ ի Հեփեստոսէ. տապար եհերձ զգլուխն եւ ծնաւ զԱթենա: Ոչ Ափրոզիտեա խորհուրդք պոռնկականք գարչելիք. ասի թէ յերկուորեացն երկնի Ափրոզիտէս ընկալաւ գլխնելու թիւնն, զի Կրօնոս ասի որդի լեալ երկնի, առեալ գերանդի եհատ գերկուորիսն հօր իւրոյ/՝ եւ ընկեց ի ծով. եւ յայնմանէ հաւաքեալ փրփուր բացածնեալն լինի Ափրոզիտէս. ուստի զանունն ընկալաւ՝ Փրփրածին: Իրրեւ թէ ի փրփոյ եւ յածմանէ ծնեալ վասն որոյ ասաց, թէ գարչապար ծնելոյն եւ ի պատուեցելոյն, զի պատիւքն եւ տօնքն նորա ի ձեռն գարչագործութեան եւ հեշտութեան եւ պոռնկութեան կատարեալ լինէին, եւ նոյն ինքն Ափրոզիտէս պոռնկութենէ վերատեսուէ»¹⁷:

Բ. «Յաղագս դիվիիական հոռոտանոյն: - Դելիք քաղաք է ի Փովկիդեա. եւ Փովկիդէ գաւառ է յԵլլաղա. իսկ առ սքօք դելիք եւ ի սմա էր տաճար Ապոզոնի, յորում հարցմունք լինէին: Անդ էր հաստատեալ/՝ պղնձի եռոտանին, յորում դիւթութիւնք արտաբերեալ լինէին, քանզի ի վերայ/՝ եռոտանոյն անօթ ինչ յորում դեւք դիւթականօքն խաղալ/ին եւ վազս սունէին, յորժամ Ապոզոն զդիւթութիւնն արտաբերէր: Եւ եռոտանի վասն այս իրի ասի, զի դիւթութիւն ամանակօք ստեղծանին, եւ ճշմարիտ դիւթութիւնն ասէ զանցեալն եւ զներկայն եւ զապառնին»¹⁸:

Գ. «Յաղագս Պելլոպոսի խահագործութեան: - Պելլոպոս որդի էր Տանտալոսի. արդ այս Տանտալոսի հիւր եկեալ աստուածքն. եւ կամեցեալ հիւրընկալութիւն առնել, եզնն զՊելլոպոս զորդի իւր. եւ եղ առաջի նոցա եւ... հրով: Արդ, աստուածքն սքանչացան միանգամայն եւ ողորմել Տանտալոսի, հաւաքեալ զմասունս մարմնոյն շարադրեցին եւ վերստին կենդանացուցին զՊելլոպոս: Իսկ մի ոմն յաստուածոցն զոսկր ուսոցն կերեալ էր, եւ ի շարագրել

14 Անդ, էջ 76: Ընդգծումը իմն է - Լ. Խ.:

15 Եզնիկ Կողբացի, Եզծ աղանդոց, Վենետիկ, 1826, էջ 100:

16 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 598, թ. 215բ:

17 Անդ, թթ. 25ա-25բ:

18 Անդ, թթ. 26բ-27ա:

զմարմինն, մասն այն, քանզի պակասէր, փեղի ոսկրեալ առեալ եղ առ ուսովն. եւ լցոյց զպակասութիւն. եւ այս Պելլոպոս վերստին կենդանացեալ, զուսն փողոսկրեալ ունէր: Եւ ամենեքեան Պելլոպիդեանքն յուսոցն լինէին ծանուցեալ, քանզի ծնեալքն ի նմանէ զմասն ուսոյն փղոսկրեայ ունէին»¹⁹:

Դ. «Յաղագս Մենդիսայի նոխագացն:— Եգիպտացի լեզուարան կոչի նոխագ զՄենդիս. եւ ոմանք յԵգիպտացոցն պաշտէին զնոխագ, որպէս առ նոխագս վերագրեալ ծնընդական զօրութիւն, քանզի ստի վարար գոյ կենդանին: Արդ, որք բնակեալ էին առ Մենդիսային տեղեան զնոխագս ոչ ուտին, խորշելով ծնընդական զօրութենէն, պատուէին մեծապէս եւ զայծարածսն. եւ է տաճար Մենդիսի առ Եգիպտացիսն, յորում տաճարի կայր պատկեր նոխագ սարան, ուղղորդ ունելով զպատկառանսն»²⁰:

Ե. «Յաղագս գեոնոցն եւ սողնոցն:— Քանզի պաշտէին Եգիպտացիքն զկոկորդիլոս եւ զօձն եւ զաքիս, եւ զայս ոմանս... (չիք՝ մի բառ) ի թարմատաւրացն եւ զազգս ոմանց ի ձկունց յանբանիցն պատուոյն անձանց անարգանս յարմարելով»²¹: Եւ այլն:

Այստեղ հարեւանցիորէն նկատենք նաեւ, որ Գլաճորի համալսարանում անտիկ շրջանի յունական դպրութեան ոչ միայն դիցարանութիւնն ու առասպելաբանութիւնն են քննութեան առարկայ դարձուել, այլեւ ուսումնական ծրագրի մէջ են ընդգրկուել յունական դպրութեան մանաւանդ խոշորագոյն մտածողների ամբողջ համաստեղութեան մասին ամենաբազմազան տեղեկութիւններ, կենսագրական բնոյթի դրուագներ եւ նրանց ստեղծագործութիւնների բովանդակութեան ու արժէքի մասին ուշագրաւ փաստեր, հաղորդումներ եւ այլն: Բաւարարուենք մի երկու օրինակի ցուցադրումով:

«ՅԱՂԱԳՍ ԱՐԿԱԴԱՅԻՍՆ ԴՐՈՑՆ

Հոմերոս քերթող չոգաւ ի գաւառն Արկադացոց, որ է Պիլովմոնէսոս. հանդիպեցաւ ձկնորսաց ոմանց, որք քաղէին զոլիւս յինքեանց. եհարց ցնոսա այսպէս. Արք Արկադիայ ձկնախոյզք, արդեւք հո՞ւպ եմք յինչ: Եւ է միտք հարցուածոյս այսպէս.— Ո՛վ Արկադացիք ձկնորսք արուեստիւ, արդեւք որսացեալ եմք ինչ: Եւ ձկնորսքն պատասխանի ետուն այսպիսի տաղիւ.— Չոր ինչ ըմբռնեցաք, յայնս ոչ եմք հուպ, այլ զորս ոչ ըմբռնեցաք՝ հուպ եմք:

Եւ է՛ տաղիս միտք այսպէս. եթէ յաղագս որ մաքրիմք յոջլոցս զորս կալաք աստանաւր՝ սպանաք, եւ զորս ոչ կարացաք ըմբռնել՝ ունիմք ի ձորձս մեր: Եւ ո՛չ իմացաւ Հոմերոս եթէ որպէ՞ս ասացաւ տաղս այս: Եւ փոքր ինչ զաղարեալ անտանօր՝ մահացաւ ի տրտմութենէ անտի. եւ ասեն թէ հրամանատարութիւն եղեալ էր առ Հոմերոս, թէ յորժամ խնդրէր ինչ՝ լինիցի առաջի նորա եղեալ. զոր ոչ կարացել լուծանել՝ յայնժամ մահացի»²²:

«ՅԱՂԱԳՍ ԱՐԻՍՏՈՏԷԼԻ ԵՒՐՈՊՈՍԻ

Արիստոտելէս իմաստասէր էր, աշակերտ եղեալ Պլատոնի, թէպէտ եւ մանաւանդ յաղագս բնաբանական մասինն յուրվացեալ իմաստութեամբ փութաւ:

19 Անդ, թ. 26ա-բ:

20 Անդ, թ. 28ա:

21 Անդ, թ. 28բ:

22 Անդ, թ. 40ա-բ:

ցաւ զամենեցուն, որ յետ երկնայնոցն մարմինք զպատճառս նոցա. եւ զընութիւնն իբր զերկրի, զծովու, զաւուոյ, զեթերին, զկենդանեաց, զանկոց, զչարժմանց եւ զորոտմանց եւ պարզաբար ամենեցուն զայդպիսեացդ, յետ քննելոյն զամենեցուն բնութիւն՝ կամեցաւ եւ զԵւրոպոսի բնութիւնն բնաբանել եւ ոչ կարացեալ/լ հասանել, ընգէր զինքն յայնտեղի ծովուն՝ բարբառելով այսպէս. «Քանզի եթէ Արիստոտելէս զԵւրոպոսն ոչ ըմբռնեաց, ըմբռնեալ լիցի Արիստոտելէս առ յԵւրոպոսէ»: Եւ մեռաւ Արիստոտելէս այսպէս: Այլեւ Եւրոպոս տեղի է ծովու ի մէջ Բուովտանացոց կղզոյն եւ Ատտիկէոյ, որ եւթնեկի յաւուր դարձեալ լինի, եւ փոփոխեալ լինի ջուրն, որ յայս կողմանս ճոխապրեալ թռուցեալ եւ ընկելալ, եւ դարձեալ բիսեալ եւ լցեալ որպէս յառաջնումն: Եւ այսպէս լինի, որպէս ասացի յաւուրն եւթն անգամ: Այլ մահացան պարտ է ասել հասարակաբար, փոխանակ եթէ Հոմերոս եւ Արիստոտելէս, քանզի Հոմերոս վասն Արկադական խնդրոյն մահացաւ, եւ Արիստոտելէս՝ վասն Եւրոպիեա»²³: Եւ այլն:

բ) «Գործնական առաքինութիւն»:— Բնագրերի բովանդակային քննութիւնից ելնելով, կարող ենք հետեւցնել, որ այս տեսութիւնը, իբրեւ դասընթացք, իր պրակտիկ նշանակութեամբ խիստ ուշագրաւ տեղ է գրաւում Գլաճորի համալսարանի ուսումնական ծրագրում: Նկատենք, որ առաքինութեան տեսութիւնը շարադրուած է այն չորս աշխատութիւններում, որոնք ծառայել են որպէս ձեռնարկ-դասագիրք Գլաճորի համալսարանում. դրանք են՝ Դաւթի «Սահմանք իմաստասիրութեան», Եզնիկի «Եղծ աղանդոց», Արիստոտէլին «Սահմանք»-ի մեկնութեանը նուիրուած երկերը: Ի դէպ՝ այս տեսութիւնը վերաբերում է ուսումնականի «բարոյական կերպարի» կերտմանն ու ներդաշնակմանը, ըստ քրիստոնէական վարդապետութեան, «հոգու բարեզարդմանը»՝ համաձայն աստուածային պատուիրանների: Այս տեսակէտից բնութագրական է Դաւթի Անյաղթի «Սահմանք իմաստասիրութեան» եւ Եսայի Նչեցու աշխատութիւններում յաճախակի վկայակոչուած Պլատոնի այն ցուցումը, ըստ որի իմաստասէր է համարում ո՛չ թէ նա, ով շատ բան գիտի, այլ նա՛, ով իր բարոյական վարքագծով օրինակելի է ուրիշներին, այլ կերպ ասած՝ ով իր արարքները կշռադատում եւ դրսևորում է քրիստոնէական վարքի նորմաներին լիովին ներդաշնակ կերպով: Այսպէս, Դաւթի Անյաղթը, պաշտպանելով տեսականի եւ գործնականի անխզելի միասնութեան դրոյթը, համերաշխուած է Պլատոնի հետեւեալ մտքի հետ. «... Իմաստասէր կոչեմ ես ոչ զյոգնագէտն եւ ոչ Պլատոնի հետեւեալ մտքի հետ. «... Իմաստասէր կոչեմ ես ոչ զյոգնագէտն եւ ոչ զայն, որ կարող գոյ բազում ինչ առնուլ ի բերան. այլ զայն, որ անարատ եւ անբիծ վարս ստացեալ ունի յինքեան, որ է գործական իմաստասիրութիւն»²⁴:

Հարկ է նշել, որ «Գործնական առաքինութեան» (որ եւ նոյնն է՝ «Գործնական իմաստասիրութեան») տեսական ամենահիմնական դրոյթը մարդու «անձնիշխանութիւնն» է՝ նրա կամքի գիտակցական դրսևորումը եւ դրա հետեւանքով, որպէս տեսական ընդհանրացում՝ բարու եւ չարի ուսմունքը, որը առաւել հանգամանօրէն մեկնաբանուած է Եզնիկի կողբացու «Եղծ աղանդոց» երկում, մասամբ՝ նաեւ Ենորհալու Մեկնութեան մէջ: Ինչ վերաբերում է Արիստոտէլին վերաբերող «Յաղագս Առաքինութեան» փոքրիկ, բայց խիստ արժէքաւոր աշխատութեանը, որով ամբողջացում է «Գործնական առաքինութեան» տեսութիւնը, ապա դա 5-10 էջերում ամփոփուած, թեզիսային բնոյթ

23 Անդ, թ. 40ա-բ:

24 Դաւթի Անյաղթ, Սահմանք իմաստասիրութեան, էջ 14:

կրող հիմնական շարժումների շարադրանք է՝ աւելի ստոյգ՝ սա բարոյական նորմերի մի կողմէս է, որն իր հիմքում ունի, ըստ ժամանակի ըմբռնման՝ կիրթ մարդու բարոյական կերպարի կերտման շարժառիթները՝ հոգեբանական վերլուծութեան միջոցով: Հետեւաբար այս աշխատութեան հետապնդած նպատակը մարդու բարեկրթութիւնն է, որը մասամբ կարող է մեկնաբանուել իբրեւ «հոգեբանութեան եւ դաստիարակութեան տեսութիւն»:

Օրինական հարց է ծագում. արդեօք սոյն դասընթացքը, իբրեւ ուսումնական առարկայ, ընդգրկուե՞լ է նաեւ եւրոպական համալսարաններում, թէ՞ այն միայն հայ իրականութեան հետ է առնչուում: Մեր հետազոտութեան ընթացքում պարզեցինք՝ այո՛, ընդգրկուել է: Դրա փաստական ապացոյցներից է այն, որ Փարիզի համալսարանի 1215 թ. օրէնսդրութեամբ շրջանառութեան մէջ է դրուել Արիստոտէլի «Յաղագս առաքինութեան» աշխատութիւնը²⁵ իբրեւ հիմնական դասագիրք՝ «Գործնական իմաստասիրութիւն» դասընթացքի համար: Նշանակում է՝ Գլաճորի համալսարանը ուսումնական իր այս դասընթացքով նոյնպէս ոչնչով չի զիջում եւրոպական համալսարաններին:

Իբրեւ ամփոփում նշենք, որ առաքինութեան տեսութիւնը, ամբողջութեամբ վերցրած, ինչպէս եւ միւս դիսցիպլինները, սերտօրէն առնչուում է նաեւ աստուածաբանութեանը. մի բան, որ բնորոշ է միջնադարի տեսական եւ առարկայական բոլոր ուսումնականների համար. ըստ որում՝ ո՛չ միայն հայ իրականութեան մէջ, այլեւ՝ ամբողջ աշխարհում:

գ) «Փիլիսոփայութիւն»:- Գլաճորի համալսարանում յօրինուած գրչագրերի քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ փիլիսոփայութիւնը, իբրեւ դասընթացք, լուրջ հիմքերի վրայ է դրուած եղել: Այնպիսի բնագրերի առկայութիւնն ու յաճախուածութիւնը, ինչպիսիք են՝ Եզնիկի «Եղծ Աղանդոց»-ը, Դաւիթ Անյաղթի «Սահմանք իմաստասիրութեան»-ը, «Գիրք էակաց»-ը, Շնորհալու «Մեկնութիւն սահմանաց իմաստասիրաց»-ը, Պորփիրի «Ներածութիւն»-ը, Դաւիթի «Վերլուծութիւն Ներածութեանն Պորփիրի» աշխատութիւնները եւ այլն, չափազանց յատկանշական են: Նշուած աշխատութիւնների փիլիսոփայական բնոյթը այստեղ պայմանականօրէն է ընդունուում եւ մասնակի առումով՝ ելնելով այն իրողութիւնից, որ դրանցում այս կամ այն չափով շօշափուած են ու քննարկուած նաեւ փիլիսոփայական դրոյթներ ու հարցադրումներ*: Բանն այն է, որ առհասարակ զուտ փիլիսոփայական երկեր չեն եղել ինչպէս անտիկ, այնպէս եւ միջնադարեան մատենագրութեան մէջ. դրանք համապարփակ բնոյթ են կրել՝ բովանդակելով իրենցում փիլիսոփայականը,

25 Տե՛ս Paul Monroe, նշուած աշխատ., էջ 145:

* Փրոֆ. Ա. Գ. Արրահամեանի պնդումն այն մասին, որ Գլաճորի համալսարանում են հեղինակուել, իբր, Յովհան Որոտնեցու «Վերլուծութիւն Ստորագութեանց Արիստոտէլի» եւ Գրիգոր Տաթեւացու «Լուծումն համառոտութեան Դաւիթ Անյաղթ փիլիսոփայի» աշխատութիւնները, պարզապէս չփոթութեան արդիւնք է: Ազբերագիտական անհրաժեշտ տեսակներով եւ ժամանակագրական ստուգութեան տեսակէտից նշուած երկու երկասիրութիւններն էլ Տաթեւի համալսարանի գիտական արտադրանքն են կազմում, որոնք անհարկօրէն վերագրուել են Գլաճորի համալսարանին: Փրոֆ. Ա. Արրահամեանը գրում է այդ առթիւ. «Գլաճորի համալսարանի ուսուցիչները, սակայն, միայն ընդօրինակութիւններով ու թարգմանութիւններով չէ, որ զբաղուել են. նրանք գրել են ինքնուրոյն գիտական աշխատութիւններ, որոնց մի մասը, բարեբախտաբար, հասել է մեզ: ... Դրանցից, օրինակ, կարելի է մատնացոյց անել... Յովհան Որոտնեցու «Վերլուծութիւն Ստորագութեանց Արիստոտէլի», Գրիգոր Տաթեւացու «Լուծումն համառոտութեան Դաւիթ Անյաղթ փիլիսոփայի» եւ այլ աշխատութիւններ» («Սովետական Հայաստան», օրաթերթ, 30 Սեպտեմբեր, 1969 թ.):

աստուածաբանականը, բնագիտականը, տրամաբանականը, հոետորականը, հոգեբանականը, բարոյագիտականը, լեզուաբանականը, պատմականը եւ այլն, բայց անշուշտ՝ դրանցից իմաստասիրականի գերակշռումով:

Ինչպէս երեւում է առաջին հայեացքից՝ իմաստասիրական երկերի այս հարուստ գրականութիւնը համարեա ամբողջութեամբ հելլենիստական մտածողութեան ու նրա հետ հայ տեսական մտքի բեղմնաւորման արգասիք է. փիլիսոփայութիւնը խիստ անհրաժեշտ էր եւ մեծ նշանակութիւն ունէր տեսական, այդ թւում եւ՝ գիտական մտքի ձեւաւորման եւ ընդհանրացման կարողութիւնների դրսեւորման ու զարգացման առումով: Բացի այդ, Գլաճորի համալսարանում փիլիսոփայութեան առարկային տրուած առանձնաշատուկ ուշադրութիւնը ընդգծում է նաեւ նրանով, որ այնտեղ ուսումնասիրելիս են եղել ոչ միայն սկզբնաղբիւրները, այլեւ դրանց վերաբերեալ ստեղծուած մեկնողական գրականութիւնը. իսկ այդ նշանակում է, որ նշուած իմաստասիրական երկերը խորաբնին հետազօտման եւ վերլուծման են ենթարկուել Գլաճորի համալսարանում:

Ի դէպ՝ եւրոպական համալսարանների պատմութեան վերաբերեալ փաստական հարուստ նիւթի մեր ծանօթացումը մեզ յանգեցնում է այն խորը համոզմունքին, որ Գլաճորի համալսարանը, իր ընդհանուր թեքումով եւ բնոյթով, եւրոպական համալսարաններից աւելի ընդհանրութիւն եւ մերձութիւն ունի Փարիզի համալսարանի հետ: Փարիզիւնը ընդգծուած կերպով հասարակագիտական թեքում է ունեցել, ուստի եւ յայտնի է եղել ամբողջ միջնադարում որպէս աստուածաբանութեան, փիլիսոփայութեան եւ Եօթ Ազատ Արուեստների համալսարան: Ամերիկացի հետազօտող Ս.Ս. Լաուրիի կարծիքով՝ Փարիզը պէտք է դիտուի ամբողջ միջնադարի եւրոպական համալսարանների մայրը կամ օրրանը: Փարիզի համալսարանը, ասում է նա, հիմնականում ծնունդ առաւ փիլիսոփայութեան համակողմանի մշակման շնորհիւ. ընդամին փիլիսոփայութիւնը լայն առումով՝ որպէս բանական մեկնութիւն մտաւոր եւ առարկայական երեւոյթների. «Փիլիսոփայութեան դասընթացքը, - գրում է նա, - այսպիսով, 12-րդ եւ 13-րդ դարերում իրենից ներկայացնում էր հնարաւոր ամենալայն մշակոյթը. նա ազատ էր մասնագիտական եւ տեխնիկական ամէն կարգի նպատակադրումից, բացառութեամբ այն բանի, որ նա ծառայում էր աստուածաբանութեանը եւ որի ընդերքից նա իրօք ծնունդ առաւ եւ որի համար Արուեստների (իմա՝ «Եօթ Ազատ Արուեստների» - Լ.Պ.) ամբողջ դասընթացքը հող նախապատրաստեց»²⁶:

Ինչ վերաբերում է այն հարցի քննութեանը, թէ ինչպիսի՞ փիլիսոփայական աշխատութիւններ, որ անցել են եւրոպական համալսարաններում, համընկնում են Գլաճորի համալսարանում անցածի հետ, ապա պէտք է ասել հետեւեալը. Գլաճորի համալսարանում փիլիսոփայական դասընթացքին նուիրուած դասագրքերից Պորփիրի «Ներածութիւնը» հիմնական ա՛յն դասագիրքն է եղել, որը լայնօրէն օգտագործուել է նաեւ եւրոպական համալսարաններում²⁷. ընդամին հէնց այս աշխատութիւնը ծնունդ է տուել նոմինալիստական եւ ռեալիստական ուղղութիւնների առաջացմանը փիլիսոփայութեան մէջ ամբողջ միջնադարում²⁸:

26 S. S. Laurie, նշուած աշխատ., էջ 166: Ընդգծումը իմն է - Լ.Պ.:

27 Տե՛ս Hastings Rashdall, նշուած աշխատ., էջ 434, նաեւ Paul Monroe, նշուած աշխատ., էջ 144:

28 Տե՛ս Paul Monroe, նշուած աշխատ., էջ 144:

Սակայն նշենք, առանց* սնապարծութեան դոյզն նշոյլի, որ Գլաճորի համալսարանում ուսուցումը Պորփիրի Ներածութեան վերաբերեալ նաեւ Դաւթի «Վերլուծութեան» կոթողային աշխատութեան՝ անմրցելի է մտքի խորութեան ու համապարփակութեան առումով մեկնաբանական այն աշխատութիւնների յարաբերութեամբ, որոնք անցել են եւրոպական համալսարաններում, յարմարեցուած՝ քրիստոնէական դոգմատիկային: Այս առթիւ մասնաւորապէս նկատի ունենք Բոեթիոսի (480-520) անտիկ փիլիսոփայութեան պարզեցմանը (popularized) նուիրուած աշխատութիւնը, որը յատուկ է «De Consolatione philosophiae» («Յաղագս միտքարութեան փիլիսոփայութեան»), որտեղ «քրիստոնէացուած» են անտիկ մտածողները՝ Արիստոտէլը, Պլատոնը, Պորփիրը եւ ուրիշներ: Հէնց նրա այս աշխատութիւնը փիլիսոփայութեան հիմնական դասագիրքն է ծառայել եւրոպական համալսարաններում:

Ի տարբերութիւն եւրոպական համալսարանների, մեր դպրութիւնը անտիկ փիլիսոփայական մտածողութիւնը ներկայացնելիս եւ վերլուծելիս իր ամբողջ վեհութեամբ ու խորութեամբ է քննել այն, աւելացնելով նաեւ իր սեփական ազատախոհ ընդհանրացումներն ու դրոյթները: Այս առումով ոչինչ չի կարող զուգահեռուել Եզնիկի կենսահաստատ փիլիսոփայական խոհականութիւնն ու ընդհանրացման համապարփակութիւնը ներկայացնող այն մեծարժէք աշխատութեանը, որը կոչուած է «Եղծ Աղանդոց», եւ որով Գլաճորի համալսարանականները փիլիսոփայել էին սովորում:

դ) Ինչ վերաբերում է «Պատճառաց» գրքերի (ինչպէս Աբասի որդի Գրիգորի, այնպէս եւ Յակոբի ու այլոց) առկայութեանը Գլաճորի համալսարանի գրչագրերում, ապա պէտք է ասել, որ դրանց զուգահեռները գտնուած են նաեւ եւրոպական համալսարաններում՝ միեւնոյն վերնագրերով, որպէս՝ «Liber de Causis» («Գիրք պատճառաց»): Սա շատ նշանակալի եւ բազմախոստում փաստ է: Այսպէս, 1254 թուականին Փարիզում ընդունուած համալսարանական առարկաների ծրագրում նշուած է նաեւ Արիստոտէլին վերագրուող աշխատութիւնների ցանկում «Liber de Causis» դասագիրքը: Անգլիացի հետազոտողներից Հաստինգս Ռաշդալը կասկած է յայտնում այդ առթիւ, որ նշուած աշխատութիւնը Արիստոտէլին պատկանել չի կարող: Նա գրում է. 1254 թուականի համալսարանական դասագրքերին աւելացուած է «չափազանց կասկածելի» «Liber de Causis» աշխատութիւնը: Այս երկը սկզբում անց էր կացուել որպէս Արիստոտէլի գրչին պատկանող աշխատութիւն, թէեւ նա երբէք չունէր իր յունական բնագիրը եւ այն ճանաչուած էր թոյմա Ազուինացու կողմից որպէս արաբերէնից կատարուած թարգմանութիւն»²⁹: Տուեալ դէպքում մեզ չի հետաքրքրում բնագրի պատկանելութեան որոշման հարցը, այլ ա՛յն փաստական իրողութիւնը, որ «Պատճառաց գիրքը», որպէս մատենագիտական առարկայ, համալսարանական դասընթացի է եղել ոչ միայն Գլաճորի համալսարանում, այլեւ եւրոպական համալսարաններում:

«ԵՕԹ ԱԶԱՏ ԱՐՈՒԵՍՆԵՐ» (SEPTEM ARTES LIBERALES)

Եւրոպական համալսարանների մասին խօսելիս, հետազոտողները միահամուռ կերպով հաւաստում են, որ նրանց ուսումնագիտական ծրագրերի բովանդակութիւնը, բացի աստուածաբանութիւնից, փիլիսոփայութիւնից եւ մատենագիտութիւնից, կազմում են «ԵՕԹ Ազատ Արուեստները», որոնք, ինչ-

պէս յայտնի է, բաղկացած են երկու հիմնական բաժիններից. ա) Եռեակից (Trivium), այն է՝ քերականութիւն, ճարտասանութիւն եւ դիալեկտիկա (ըստ էութեան՝ տրամաբանութիւն), բ) Քառեակից (Quadrivium), այն է՝ թուաբանութիւն, երկրաչափութիւն, աստղաբաշխութիւն եւ երաժշտութիւն: Ըստ որում՝ եթէ Եռեակը իր միտուածութեամբ հասարակական երեւոյթներին է առնչոււմ, ապա Քառեակը՝ գերազանցապէս բնութեանը, որով եւ բեւեռման հակադրութիւն են կազմում նրանք իրար հետ³⁰:

Իսկ ի՞նչ յարաբերութեան մէջ են գտնուում Գլաճորի համալսարանի դասընթացները՝ հէնց այս տեսանկիւնով քննելիս, եւրոպական համալսարանների դասընթացների հետ, որպէսզի համապատասխան զուգահեռներով ու համեմատութիւններով վնասակարապէս որոշուի Գլաճորի համալսարանի դիրքը միջնադարում եւրոպական մասշտաբով գործող համալսարանների մակարդակի նկատմամբ, հետեւաբար եւ՝ գիտական ճշգրտութեամբ տրուի նրա տեղը ժամանակի ուսումնական բարձրագոյն կենտրոնների ընդհանուր պատմութեան մէջ:

Նախօրօք ասենք, որ մեր հետախուզումներն ու հաստատումները մեզ այն հիմնական եզրակացութեան յանգեցրին, որ ոչ միայն Գլաճորի համալսարանի ձեռնարկ-դասագրքերը լիովին համընկնում են եւրոպական համալսարանների «ԵՕԹ Ազատ Արուեստներին» դասընթացներին, այլեւ մեր դպրութիւնը դեռ շատ վաղ ժամանակներից մշակած է եղել «ԵՕԹ Ազատ Արուեստներին» տեսութիւնը, համապատասխան այդ տեսութեան ստեղծել է պահանջուող դասընթացների համար առանձին աշխատութիւններ եւ որոշել միաժամանակ նրանց դասաւանդման յաջորդականութեան կարգը: Նշանակում է՝ Գլաճորի համալսարանի դասընթացների՝ «ԵՕԹ Ազատ Արուեստներին» բովանդակութիւնն ունենալու մասին մեր այս հետեւութիւնը հիմնաւորելու ենք ինչպէս փաստական այն իրողութիւնների քննութեամբ, որոնք անմիջապէս առնչոււմ են Գլաճորի համալսարանին, այնպէս եւ մեր դպրութեան մէջ վաղնջագոյն ժամանակներից «ԵՕԹ Ազատ Արուեստներին» տեսութեան մշակման եւ համապատասխան դասագրքերի ստեղծման փաստերի ամբողջութեան հաշուառմամբ:

Այսպէս, դեռեւս 5-6-րդ դարերում ուսուցանուած էր, ըստ «Սահմանք իմաստասիրութեան» տեսական փառահեղ աշխատութեան, որ գիտական առարկաներն ու դասընթացները բաժանուած են Եռեակի եւ Քառեակի: Նկատենք, սակայն, որ Եռեակի հասկացութիւնը, տուեալ դէպքում, մասամբ տարբեր է միջնադարեան համալսարաններում ընդունուած առարկաների ուղղակի մատնանշումից՝ տեսական բաժանմամբ առարկաների դասակարգումը ներկայացնելիս առանձին բնութագրելով քերականութիւնն ու ճարտասանութիւնը որպէս «նախակրթութիւն»³¹, իբրեւ Եռեակ գիտութիւններ ընդունուած են «իմաստասիրութեան տեսութեան» մէջ ընդգրկուած՝ «բնաբանականն», «ուսումնականն» (այսինքն «մաթեմատիկան»)՝ ամենալայն առումով) եւ «աստուածաբանականն»: «Իմաստասիրութիւն բաժանի ի տեսականն եւ ի գործականն, - կարդում ենք այնտեղ, - եւ տեսականն՝ ի բնաբանականն եւ յուսումնականն եւ յաստուածաբանականն»³²: Ուրեմն հիմքեր ունենք ասելու, որ դեռեւս 5-6-րդ դարերում մեր դպրութեան մէջ Եռեակի

29 S^t Hastings Rashdall, նշուած աշխատ., 4. 1, էջ 443:

30 S^t S. S. Laurie, նշուած աշխատ., Առաջարան, էջ VII:

31 Դաւիթ Անյաղբ, Սահմանք իմաստասիրութեան, էջ 14:

32 Անդ, էջ 134:

ուսուցումը փաստապես իրացուել է մեր վարդապետարաններում, սակայն տեսական ձևակերպման տարրերով թեմամբ:

Ինչ վերաբերում է Քառեակին, ապա այն լիովին համապատասխանում է ինչպես փաստական իրացման, այնպես էլ տեսական սահմանման առումներով. միայն ա՛յն աննշան տարրերով թեմամբ, որ այդ առարկաները գիտուել եւ ներկայացուել են որպէս մաթեմատիկայի («ուսումնական») ընդհանուր գիտութեան բաղկացուցիչ ուսմունքներ. «...Ո՞րք եւ որչա՞փ իցեն տեսակք ուսումնականին: Եւ պարտ է գիտել, թէ չորք եմ տեսակք՝ թուականն, երաժշտականն, երկրաչափականն եւ աստեղարաշխականն»³³: Դաւթի հէնց այս աշխատութիւնը Գլաճորի համալսարանի ամենահեղինակաւոր ձեռնարկն է հանդիսացել տեսութեան բնագաւառում. ընդամին՝ առհասարակ Դաւթ Անյաղթը այնպիսի բացարձակ հեղինակութիւն է ճանաչուել Գլաճորի համալսարանում, որ այնտեղ յօրինուած մի չափածոյ ներբողում կարգում ենք.

«...Անյաղթելի փիլիսոփայի
Որ է պարծանք մերոյս սեռի...»³⁴:

Ուշագրաւ է, սակայն, որ արդէն 11-րդ դարում առաւել որոշակիութեամբ եւ միջնադարեան եւրոպական համալսարանների ըմբռնմամբ, մեր դպրութեան մէջ տրոււմ են Եռեակի եւ Քառեակի տեսական եւ գործնական բաժանումները՝ իրենց առարկայական դասընթացներով ու յաջորդականութեամբ: Խոշոր գիտնական եւ հասարակական գործիչ Գրիգոր Պահլաւունի Մագիստրոսի թղթերում աներկմիտ պարզութեամբ խօսուում է ոչ միայն «Եօթ Ազատ Արուեստների», որպէս առարկայական դասընթացների, կարեւորութեան, այլեւ դրանց ուսուցման յաջորդականութեան մասին: Յատկանշական է, որ Մագիստրոսը նոյնիսկ «արհեստք քառիցն» տերմին-հասկացութիւնն է օգտագործում ճիշդ այն ըմբռնմամբ, ինչպէս հասկանում են միջնադարի եւրոպական համալսարանները «Quadrivium» տերմին-անուան տակ: Իսկ այդ նշանակում է, որ եթէ եղել է մեր դպրութեան մէջ «արհեստք քառիցն» տերմին-հասկացութիւնը, ապա պէտք է լինէր, բնականաբար, նաեւ «արհեստք երիցն» տերմին-հասկացութիւնը՝ քերականութեան, ճարտասանութեան եւ դիալեկտիկայի համար: Մագիստրոսի այդ բազմանշանակալի վկայութիւնը, որ նա թողել է իր աշակերտներ Բարսեղին եւ Եղիսէին գրած Նամակում՝ նրանցից Արիստոտէլի աշխատութիւնը խնդրելու առթիւ, բերում ենք իր հիմնական մասով. «...Արդ լուայ եթէ Աստուծոյ փոխանդ մեր տուեալ է ձեզ Արիստոտէլ. կամիմք եթէ առաքէք դա մեզ. քանզի նախ պարտ է զքերականութիւնն հանդերձ թարգմանութեամբն ուսանել տիրապէս մակտացականութեամբ, եւ զկնի այսր զհոնտորականն երիւք հանդիսիւք անսխալ տրոհութեամբ, եւ ապա զՍահմանացն պարունակել, եւ պղատոնական եւ արիստոտէլական, եւ դարձեալ պիւթագորական կարականկերտութեանն բացորոշմանց եւ դատողութեանց, նախուստ քան զայսոսիկ կրթեցելովք նե/ր/կուռ վերձանութեամբ զհին եւ զնոր կտակարանս, եւ առասպելավարժութիւնս ի բազում եւ զանազան տեղիս գեղեալ գորքանութեամբ արտայայտել հաւանիմք. եւ ի խոյզ ելանել ջերմագոյն եւ քաջողջական խոհականութեամբ եւ տրամաբանական հատուածոց հոմերական եւ պղատոնական նախասականին եւ այլոցն բոլոր արհեստից եւ մատենից: Զի յամենայնի իմաստասէրն խոստովան լիցի զգիտութիւն եւ ուրացեալ զան-

գիտութիւն մանաւանդ ըստ կարողութեան քառիցն արհեստից՝ թուական, երաժշտական, երկրաչափական, աստեղարաշխական»³⁵: Չենք տարակուսում, որ Գլաճորի համալսարանականները անշուշտ իրազեկ էին իրենցից մի երկու դար առաջ պարած մեծ գիտնականի, յունական կուլտուրայի կարկառուն ներկայացուցչի՝ Մագիստրոսի աշխատութիւններին ու թղթերին, մանաւանդ նաեւ ա՛յն պատճառով, որ նրա հեղինակած քերականութեան դասագիրքը, ինչպէս պարզել ենք, գտնուել է Գլաճորի համալսարանում, եւ այն օգտագործուել է Եսայի Նչեցու կողմից: Բացի դրանից. եթէ նոյնիսկ նրանք ծանօթ չլինէին Մագիստրոսի կոնկրէտ այս թղթին, դարձեալ դրութիւնը ոչնչով չէր փոխուի. չէ՞ որ նման հայեացքները մի մարդու սեփականութիւնը չէին կազմում, այլ դրանք բխում էին տուեալ ժամանակաշրջանի մեր դպրութեան մշակած ընդհանուր տեսութիւնից:

Ի հիմնաւորումն ասուածի, մեր դպրութիւնը «Եօթ Ազատ Արուեստների» համար ստեղծել է նաեւ մի այլ տերմին-հասկացութիւն, որի վրայ ընթերցողի ուշադրութիւնն ենք հրաւիրում. դա «ներշնչական արհեստք» տերմին-հասկացութիւնն է, որով ըմբռնուել է՝ ժամանակի համայնագիտութիւնը («էնցիկլոպեդիան»), այսինքն՝ ուսմունքների այն հանրագումարը, որ առկայ է եղել միջնադարում՝ համաշխարհային մասշտաբով. այն է՝ մաթեմատիկան, երկրաչափութիւնը, աստղաբաշխութիւնը, տոմարագիտութիւնը, բնագիտութիւնը եւ այլն: 12-րդ դարի սկզբին (1106 թ.) գրուած մի Յիշատակարանում կարգում ենք. «...Ամենայն ոք, որ զգիրս աստուածայինս ի ձեռն առնուցուն, նախ զմակացութիւն (իմա՝ գիտութիւնը — Լ.Պ.) նորա ընթեռնուն եւ նովաւ հասու լինին, եթէ մարգարէական իցէ արդեալ եւ եթէ առաքելական, կամ թէ ի մերշնչական (յն. 'Εγκυκλοπαίδεια, լս. Encyclopaedia — Լ.Պ.) արհեստից, ի բան ի բուն արանց ասացեալ...»³⁶: Ինչպէս ակնարկ է ընդգծուած տողերից, «ներշնչական արհեստից»-ը որոշակիորէն սահմանազատուում է «մարգարէական» եւ «առաքելական» ուսմունքներից, այլ կերպ ասած՝ աստուածաբանութիւնից, եւ ընդգրկում, մեր կարծիքով՝ «Եօթ Ազատ Արուեստները», որոնք միջնադարի գիտական ուսմունքների ամբողջութիւնն էին կազմում՝ համաշխարհային մասշտաբով:

Այս առումով Գլաճորի համալսարանի համար առաւել քան բնութագրական է այն մակդիրի կիրառութիւնը, որ տրուած է դպրապետ Դաւթ Սասնեցուն.

«Ներանձնական վերնոյն կայան
Ներհուն իմաստից կրթական
Ո՛վ ներամիտ հոմերական
Եւ մերշնչանակ անհասական...»³⁷:

Նշանակում է, որ «ներշնչական (կամ՝ «ներշնչական») արհեստից» կամ «Եօթ Ազատ Արուեստների» տեսութիւնն ու դրանց պրակտիկ ուսուցումը աներկաբայօրէն առկայ են եղել Գլաճորի համալսարանում, հէնց այդ պատճառով էլ դրանց իմացութեամբ հմտացած գիտնական-դասախօսը բնութագրուում է որպէս «ներշնչանակ անհասական»...:

35 Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, բնագիրս յառաջարկում եւ ծանօթութիւններով առաջին անգամ ի լոյս բնծայեց Կ. Կոստանեանց, 1910, Աղեքսանդրապոլ, էջ 105: Ընդգծումը իմն է — Լ.Պ.: Մագիստրոսը մի այլ առիթով ուղղակի «քառիցն» տերմին-հասկացութիւնն է օգտագործում միեւնոյն իմաստով. «...գի մի՞ ոք անկատար ի քառիցն ենթակայ է մոցէ ի լսարան...», անդ, էջ 9:

36 Գ. Յովսէփեան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 297:

37 Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 135:

33 Անդ, էջ 126:

34 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 1409, թ. 330ա:

Բայց չափազանց բնութագրական է եւ այն փաստը, որ Գլաձորի համալսարանի սաներից եւ երբեմնի ուսուցչապետներից Յովհան Քոնեցին ուղղակի խօսում է «Եօթ Ազատ Արուեստների» մասին՝ թուարկելով դրանցում մտնող գիտակարգերը առանձին-առանձին, ընդ որում Եոթնական գիտությունների մէջ՝ քերականությունը, ճարտասանությունը եւ տրամաբանությունը: Այսպէս, նրա «Համառօտ հաւաքումն յազգս քերականին» աշխատութեան Առաջաբանում կարգում ենք. «... Եւ ոմանք բանականք, որք ճառեն յիրողութեանցն, որք բանականութեամբն են կազմեալք, յորոց մասն մի է իմաստասիրութիւնն, որ կոչի բանական փիլիսոփայութիւն, որք յերիս մասունս բաժանին ըստ երից կրից արտաբերական բանին, այսինքն յարմարականին եւ անյարմարականին, յորոց է քերականութիւնն, ճշմարտին եւ ստին, յորոց ճառէ տրամաբանական արհեստն, որ է յօճիքայն, զարդարելոյն եւ անզարդարին, յորոց խօսի ճարտասանականն: Եւ սոքա երեքեանս են նախկնագոյնք ի մէջ Եւրօպաց ազատական արհեստիցն, որ է քերականն, տրամաբանականն, ճարտասանականն, թուականն, երկրաչափականն, երաժշտականն եւ աստեղագաշխականն»³⁸:

Սակայն մատենագրական վերլուծութիւնից մակաբերած մեր այս ենթադրություններն ու հաստատումները առաւել քան ամրապնդում եւ աներկբայելի են դառնում բուն իսկ քննարկի ֆննութեամբ, որոնք, իբրեւ դասագրքեր, կիրառութիւն են գտել Գլաձորի համալսարանում: Ուստի եւ անցնում ենք հէնց այդ դասագրքերի բնութագրմանը՝ դրանց զուգարկելով եւրոպական համալսարաններում շրջանառութեան մէջ եղած համապատասխան դասագրքերն ու դասընթացները՝ օտար աղբիւրների վկայութեամբ ու հաւաստմամբ:

Ա. ԵՌԵՍԿԻ (TRIVIUM) ԴԱՍԸՆԹԱՑՔՆԵՐԸ

1. «Արուեստ ֆերականութեան»:- Գլաձորի համալսարանում քերականութեան դասընթացը անցել են, հիմնականում, Սասյի Նշեցու կազմած նոր դասագրքով՝ «Վերլուծութիւն քերականութեան» հիման վրայ, իբրեւ օժանդակ գրականութիւն ունենալով նաեւ Դաւթի, Մովսէս Քերզոզի, Վարդան Արեւելցու, Մագիստրոսի եւ Յովհաննէս Երզնկացու (Պլուզի) քերականական աշխատութիւնները: Հարկ է նշել, որ քերականական Մեկնութիւնները, ի տարբերութիւն ժամանակակից քերականական ձեռնարկների, լինելով շատ աւելի համապարփակ բնոյթի ձեռնարկ-դասագրքեր՝ իրենց մէջ ամփոփում են ինչպէս լեզուաբանական-բանասիրական-քերականական ըմբռնումներ ու վերլուծութիւններ, այնպէս էլ իմաստասիրական, հոգեբանական, երաժշտագիտական, արուեստագիտական տեսութեան³⁹ վերաբերող հարցադրումների համեմատաբար լայն շրջանակ, ուստի «Վերլուծութիւն քերականութեան» աշխատութիւնը մեզ համար ունի ո՛չ միայն գիտա-մանկավարժական, այլեւ մանաւանդ՝ տեսական ու պատմական արժէք: Այդ իսկ պատճառով պիտի ընդունել նաեւ այն անառարկելի ճշմարտութիւնը, որ առհասարակ հնարաւոր

38 Յովհաննէս Քոնեցի, Յազգս քերականին, Երեւան, 1977, աշխատասիրութեամբ Լ. Ուաչիկեանի եւ Ս. Աւագեանի, էջ 157-158:

39 Ելնելով միայն քերականական Մեկնութիւններում արժարժուած արուեստի տեսութեան վերաբերող հարցադրումների ու ըմբռնումների բնութիւնից՝ ամբողջական եւ ուշադրաւ աշխատութիւն է գրել արուեստաբան Արշակ Աղամեանը միջնադարեան Հայաստանում եղած գեղագիտական հայեացքների մասին (տե՛ս Ա. Адамян, Эстетическое воззрения средневековой Армении, Ереван, 1955г.):

չէ ըմբռնել միջնադարի գործիչների գիտական հետաքրքրութիւնների ուղղութիւնը, տրամադրութիւնները, մտածողութեան եզանակն ու հոգեբանութիւնը, մանաւանդ հայեացքների ակունքները, առանց ի մօտոյ ուսումնասիրելու եւ արժէքաւորելու նաեւ քերականական Մեկնութիւններում շօշափուող խնդիրներն ու ընդհանրացումները: Բանն այն է, որ միջնադարի տեսական մտքի ընդհանրացումները պարփակուած են ինչպէս իմաստասիրական աշխատութիւններում, այնպէս էլ քերականական Մեկնութիւններում, ուստի եւ ժամանակի ուսումնականների հայեացքները նաեւ ձեւաւորում ու ամրապնդում էին համաձայն դրանց:

Պատահական չէ, որ քերականութիւնը միջնադարում դիտուում էր իբրեւ «դուռն եւ բանալի ամենայն իմաստասիրութեանց»: Մագիստրոսի դիպուկ բնութագրմամբ՝ «Քերականութեամբս մտանել յամենայն արհեստ իմաստասիրութեան պարտ է»⁴⁰: Այստեղից հետեւում է, որ առանց քերականական ուսմունքի իւրացման, հնարաւոր չէին ուսումնական բարձրագոյն առարկաների ընկալումն ու տիրապետումը: Այդ պատճառով էլ, միջնադարի մեր համալսարանների ու վարդապետարանների ուսումնական ծրագրերում քերականութիւնը, ճարտասանութեան հետ մէկտեղ, համարում էր «նախակրթական» առարկայ⁴¹, այլ կերպ ասած՝ «առաջնական», «նախապատրաստական», որի ըստ ամենայնի իւրացման դէպքում՝ ուսումնականներին իրաւունք էր վերապահւում հետամտելու իմաստասիրական բարձրագոյն ուսմունքներին: Սասյի Նշեցու մօտ կարգում ենք. «Սա՛ է դձուռն ամենայն իմաստասիրութեան եւ կրթութեան, եւ պարտ էր սոքաւ իբր աստիճանաւ ի կատարեալ իմաստութիւնն իլանել»⁴²: Աւելի՛ն. քերականութիւնը ուսումնականին դիտում է լեզուա-բանասիրական այնպիսի հմտութեամբ եւ իմացութեամբ, որոնցով նա կը կարողանայ թափանցել մատենագրական երկերի խրթնաբանութիւնների, մանուածապատ ու դժուարիմաց ձեւակերպումների մէջ, վերծանել ու վերականգնել հնարաւոր աղաւաղումներն ու խաթարումները, գտել իր իսկութեան մէջ գրող արտայայտուած դարերի միտքը՝ յետագայ աղճատումներից: Այս կապակցութեամբ Մագիստրոսը արդարացիօրէն հաւաստում է. «Քերականութեամբս լինել հմուտ ամենայն իմաստից եւ խորութեամբ մաքրել զբան եւ զբայ եւ զգիր մաքուր եւ վնիտ առաստութեամբ»⁴³: Սակայն սրանով էլ չի սպառում քերականութեան դերի ու նշանակութեան բնութագրումը. յատկանշական է, որ քերականութիւնը միջնադարի ուսումնական սիստեմում ճանաչուել է նաեւ իբրեւ մտաւոր ընդհանուր զարգացման հիմք ու նախապայման: Այս առթիւ միջնադարի ականաւոր մատենագիրներից Յովհաննէս Երզնկացին (Պլուզ) գրում է. «... Յոյժ աղաչանաւք հայցեմ՝ մի՛ անփոյթ առնէք կրթիլ վարժմամբ փոքու այսու գրողք, զի մեծամեծ եւ յոյժս է տուալ զանումն մտաց, եւ քաղմաց է սա բանալի իմաստութեան դրանց...»⁴⁴: Քերականութեան դերի եւ նշանակութեան փաստական կողմին մօտիկից հաղորդակից էին դառնում Գլաձորի համալսարականները:

40 Տե՛ս Լ. Խաչերեան, «Գրիգոր Պահլաւունի Մագիստրոս. Կեանքն ու գործունէութիւնը» աշխատութիւնը, Լոս Անճելըս, 1987, էջ 359:

41 Տե՛ս Դաւիթ Անյաղթ, Մահմանք իմաստասիրութեան, էջ 14 եւ 126:

42 Տե՛ս մեր հրատարակած՝ «Սասյի Նշեցի. Վերլուծութիւն քերականութեան» աշխատութիւնը, Երեւան, 1966, էջ 63:

43 Լ. Խաչերեան, Գրիգոր Պահլաւունի Մագիստրոս..., էջ 363:

44 Տե՛ս մեր հրատարակած «Յովհաննէս Երզնկացի. Հաւաքումն Մեկնութեան Քերականի», աշխատութիւնը, Լոս Անճելըս, 1983, էջ 85:

Պէտք է ասել, որ քերականութիւնը, իրրեւ ուսումնական առարկայ, դրուած է եղել նաեւ Եւրոպայի միջնադարեան համալսարանների ուսուցման հիմքում՝ որպէս Եռեակի (Trivium) բաղկացուցիչ մաս⁴⁵: «Հին եւ միջնադարեան քերականական տեսութիւնը Եւրոպայում» ուշագրաւ աշխատութեան հեղինակ Ռ. Ռոբինսը, բնութագրելով քերականական ուսմունքի տեղը եւ դերը միջնադարի ընդհանուր ուսումնադիտական կեանքում, գրում է. «Քերականութիւնը դրուած է «Ազատ Արուեստների» հիմքում, որպէս անհրաժեշտ ուսումնական առարկայ ընդհանրական լեզուի՝ լատիներէնի ընթերցման եւ գրութեան: Դա հաւասարապէս ուսումնասիրուած էր ինչպէս ինքնանպատակ կերպով՝ որպէս մարդկային մշակոյթի բաղկացուցիչ մաս, ինչպէս եւ իրրեւ միջոց դրագրութեան եւ հաղորդակցման աշխարհի գիտնականների միջեւ, այնպէս եւ հին դասական հեղինակների (երկերի) եւ լատիական Աստուածաշնչի ուսումնասիրման համար»⁴⁶: Ի դէպ՝ միջնադարեան Եւրոպայի համալսարանների պատմութեան հմուտ հետազոտող Ս. Ս. Լաուրին յայտնում է, որ Լոնդոնի Քեմբրիջ համալսարանում քերականութեան դասընթացքի յաջող աւարտման կապակցութեամբ ուսումնականների համար սահմանուած է եղել յատուկ աստիճանի շնորհում՝ դպրոցներում քերականութիւն դասաւանդելու իրաւունքով⁴⁷:

Ինչպէս տեսնում ենք, քերականական ուսմունքին բացառիկ դեր եւ նշանակութիւն էր վերապահուած միջնադարի ուսումնադիտական կեանքում ընդհանրապէս:

Այժմ անհրաժեշտ է, սակայն, ընդհանրութիւններ ընդգծումով հանդերձ, նշել նաեւ հիմնական առանձնայատկութիւնները միջնադարեան հայ եւ եւրոպական քերականագիտութիւնների միջեւ:

Այսպէս, հայ քերականագիտութիւնը, իր մեկնաբանական շրջանում, արդէն սեփական երկար ուղի էր անցել. նախ՝ նշուած ժամանակաշրջանում ստեղծուած էր հայեցի գիտական կայուն տերմինաբանութիւն, որն իր գերակշիռ մասով գործածութեան մէջ է նաեւ մեր օրերում: Երկրորդ՝ քերականական ըմբռնումների եւ հասկացութիւնների հարուստ ընդգրկումը իր միտուածութեամբ, հիմնականում, սեւեռուած էր բուն իսկ մայրենի լեզուի օրինաչափութիւնների քննութեան վրայ: Երրորդ՝ յունական քերականագիտութեան հետ ուղղակի առնչութեամբ արգասաւորուելով՝ հայ քերականագիտութիւնը ձեւաւորուել, աճել ու հզօրացել էր հայկական դպրութեան ընդհանուր ակունքների ներքոյում:

Արդ՝ ի՞նչ բնոյթի քերականական ձեռնարկներով էին այս դասընթացքը անցնում եւրոպական համալսարաններում:

Բոլոր հետազոտողների հաւաստմամբ՝ երկու դասագրքեր են շրջանառութեան մէջ եղել եւրոպական համալսարաններում՝ Դոնատուսի (330-400) «Ars Grammatica» («Արուեստ քերականութեան») աշխատութիւնը, որը բանաբաղային բնոյթի մեկնողական աշխատութիւն է, եւ Պրիսցիանոսի (500) «Institutiones rerum grammaticarum» («Քերականական իրողութիւնների հիմունքներ») ծաւալուն աշխատութիւնը. ընդամին երկուսն էլ լատիներէն լեզուին են նուիր-

ուած⁴⁸: Իսկ այդ նշանակում է, որ տարբեր ազգութիւնների ուսանողները եւրոպական համալսարաններում սովորում էին ոչ թէ իրենց լեզուի քերականութիւնը՝ թէկուզ եւ մեկնաբանական մեթոդով, այլ ա՛յն լեզուի քերականութիւնը, որը գիտական ընդհանուր հաղորդակցութեան լեզուն էր միջնադարում, այն է՝ մեռած լատիներէնը: Ուշագրաւ է, որ Դոնատուսի եւ Պրիսցիանոսի քերականութիւնների առանձին հատուածները գրառուած, բացատրուած եւ անգիր էին արւում համալսարաններում: Հետագոտութիւններում հաւաստուած է, որ 13-րդ դարի սկզբներին Փարիզի համալսարանի պրոֆեսոր Ալեքսանդր դը Վիլլեդիոն չափածոյի է վերածել Պրիսցիանոսի քերականութիւնը, եւ այն մինչեւ 16-րդ դարի կէսերը ծառայել է իրրեւ ամենածաւալուն դասագիրքը համալսարաններում⁴⁹: Այն փաստը, որ շուրջ հազար ձեռագրերում է ընդօրինակուած եւ գրչագրերում պահպանուած Պրիսցիանոսի քերականական աշխատութիւնը, անշուշտ վկայում է նրա լայն ճանաչում գտնելու անառարկելի իրողութեան մասին⁵⁰: Դոնատուսի եւ Պրիսցիանոսի այս աշխատութիւնները միջնադարում բազմիցս մեկնաբանման են ենթարկուել⁵¹, ըստորում գիտական հետազոտութիւններում դրանք գնահատուած են որպէս կապող կամուրջ դասական եւ միջնադարեան քերականական երկասիրութիւնների միջեւ⁵²:

Ընդհանրացնելով եւ սահմանազատելով լատիական քերականագիտութեան բնոյթը ամբողջութեամբ վերցրած, յայտնի մասնագէտ Ռ. Ռոբինսը ընդգծում է այն միտքը, որ լատիական քերականագիտութիւնը բարձրագույն է յունական քերականագիտութեան ընդհանրացումը լատիականները նորարարներ չէին, - գրում է նա, - նրանք հետեւեցին եւ հաւաքեցին իրենց նախորդների՝ մեծ մասամբ յոյն գրողների գործերը...: Պրիսցիանոսը հիմնաւորում է իր քերականութիւնը, բոլոր հնարաւոր դէպքերում, ինչպէս մեզ աներկմիտօրէն ասում է նա, Ապոլլոնիոսի աշխատութեամբ, եւ յայտնում (միաժամանակ), որ տեսական բոլոր հարցերում վկայակոչում է յոյն գիտնականներին որպէս իր համար (միակ) հեղինակութիւնների»⁵³:

Այս բոլորից հետեւում է, որ ինչպէս հայ քերականագիտութեան, այնպէս եւ եւրոպական համալսարաններում կիրառութիւն գտած քերականական ձեռնարկների ակունքը եղել է ընդհանուր, այն է՝ յունական անտիկ քերականական ուսմունքը, - բայց մշակման ուղիների եւ միտուածութեան տարբեր առանձնայատկութիւններով ու նպատակադրմամբ: Այլ կերպ էլ լինել չէր կարող: Այնուամենայնիւ, իրրեւ քերականական գիտելիքների եւ ըմբռնումների հանրագումար՝ Գլաճորի համալսարանում դասաւանդուած այս դասընթացքը իր բնոյթով եւ ընդգրկման տարողութեամբ լիովին համապատասխանում է բարձրագոյն կրթութեան մակարդակին: Այդ մասին երկու կարծիք լինել չի կարող:

2. «Ճարտասանութեան արուեստ»:- Այն փաստը, որ Մովսէս Խորենացու անունով մեզ հասած «Գրիք Պիտոյից» բնագիրը քանիցս ընդօրինակուել է Գլաճորի համալսարանում յօրինուած գրչագրերում՝ ինքնին պերճախօս վկայութիւն է ճարտասանութեան տեսութեանը տրուած պատշաճ ուշադրու-

45 Տե՛ս Hastings Rashdall, նշուած աշխատ., էջ 437, S. S. Laurie, նշուած աշխատ., էջ 219:
46 R. H. Robins, Ancient and Medieval Grammatical Theory in Europe, London, 1951, p. 70:
47 Տե՛ս S. S. Laurie, նշուած աշխատ., էջ 225:
48 Տե՛ս Hastings Rashdall, նշուած աշխատ., հ. 1, էջ 434, S. S. Laurie, նշուած աշխատ., էջ 269, R. Robins, նշուած աշխատ., էջ 124, Paul Monroe, նշուած աշխատ., էջ 63:

49 Տե՛ս S. S. Laurie, նշուած աշխատ., էջ 269, նաեւ R. Robins, նշուած աշխատ., էջ 75-76:
50 Տե՛ս R. Robins, նշուած աշխատ., էջ 63:
51 Անդ., էջ 69:
52 Տե՛ս անդ.:
53 Անդ., էջ 62: Ընդգծումը իմն է - Լ. Խ.:

թեան եւ կարեւորութեան մասին ուսումնական այդ կենտրոնում⁵⁴: Եւ դա միանգամայն հասկանալի պատճառով. չէ՞ որ ճարտասանութեան արուեստը այն հզօր գէնքն է, որի փայլատակմամբ ու կատարելագործմամբ գաղափարական իր ազդեցութիւնն էր տարածում եկեղեցին, որով եւ պահպանում էր նա իր հեղինակութիւնը՝ ընդդիմակայելով թշնամական բոլոր հոսանքներին ու հերձուածներին: Նկատենք նաեւ՝ մի՞թէ սոսկ պատահականութիւն է այն իրողութիւնը, որ ճարտասանութեան տեսութիւնը ամփոփող երկասիրութիւնը հայ մատենագրութեան մէջ՝ դեռեւս վաղնջական ժամանակներից, յորջորջուել ու վերնագրուել է որպէս «Յաղագս Պիտոյից», այսինքն՝ «Անհրաժեշտութեան», «Օգտակարութեան» կամ «Շահաւէտութեան» վերաբերող աշխատութիւն...: Փաստօրէն՝ սոյն աշխատութեան «առաջին գրքի» տեսական մասի (իմա՝ «սահմանումի») վերնագիրը միաժամանակ դարձել է Մովսէս Քերթովի անունով մեզ հասած երկասիրութեան ընդհանուր վերաբերութիւնը: Բայց դա արուած է ոչ թէ առանց որեւէ հիմքի, այլ գիտակցաբար՝ ելնելով նրա բովանդակութեան բնոյթից ու հասարակագիտական արժէքից: Նշանակում է՝ ճարտասանութեան արուեստի առաջացումն ու զարգացումը պայմանաւորուած են նրա դերի կարեւորութեան ըմբռնմամբ:

Հարկ է նշել, որ հայագէտ Ա. Բաումգարտնէրի բնագրագիտական համեմատական խորաքննիչ հետազոտութեան⁵⁵ շնորհիւ մեր բանասիրութեան համար միանգամայն աներկբայելի իրողութիւն դարձաւ, որ Մովսէս Քերթովի ճարտասանութեան տեսութեան ու գործնական կիրառութեան վերաբերող սոյն երկասիրութիւնը բնագրական սերտ առնչութիւնների մէջ է առնուած հելլենական ճարտասանութեան խոշորագոյն ներկայացուցիչներից Ափթոնիոսի եւ Թէոփիլի՝ հռետորական արուեստին նուիրուած երկերի հետ: Այդ քննութիւնից պարզուում է, որ իր աշխատութեան կառուցուածքը կերտելիս, Մովսէս Քերթովը աչքի առաջ է ունեցել Ափթոնիոսի եւ Թէոփիլի երկերի բնոյթն ու կառուցուածքը. ինքը եւս, նրանց նմանողութեամբ, իր երկասիրութիւնը բաժանել է առանձին «գրքերի» (տասը «գիրք»)՝ ըստօրում իւրաքանչիւր «գիրք», իր հերթին, բաժանել է երկու որոշակի մասերի, որոնք են՝ ա) տեսական դրոյթների մեկնութիւն եւ բ) գործնական - կիրառական վարժութիւնների ցուցադրում, որտեղ «Օրինակներ» անուան տակ ամէն անգամ առաջ են բերուում 3-7 ճարտասանական ձեւեր՝ որպէս տեսութեան դրոյթներն արտացոլող նմուշներ:

Մեր դպրութիւնը ճարտասանութիւնը, ամբողջութեամբ վերցրած, դիտել է ոչ միայն իրրեւ պերճախօսութիւն, այլեւ առաջին հերթին, որպէս համոզելու արուեստ: Իսկ սա գիտելիքների իմացութեան այնպիսի համապարփակ բնագաւառ է հանդիսանում, որը սերտօրէն առնչուում է ե՛ւ տրամաբանութեան ուսմունքին, ե՛ւ իրաւաբանութեանը, ե՛ւ հոգեբանութեանը, ե՛ւ առաքինութեան տեսութեանը, ե՛ւ ոճարանութեանը, ե՛ւ պատմագիտութեանը, ե՛ւ մատենագրութեանն ընդհանրապէս: Հետեւաբար՝ ճարտասանը պէտք է համակողմանի զարգացած, մեծ պատրաստութիւն եւ լայն մտահորիզոն ունեցող ուսումնա-

54 Ի դէպ՝ «Գիրք Պիտոյից»-ի առաջին տպագրութեան (1796 թ.) հիմքում գրուած հինգ ձեռագրերից մէկը եղել է 1298 թ. Գլաձորի համալսարանում յօրինուած Զեռագիրը, որպէս հնագոյն գրչագիր, որի Յիշատակարանում կարդում ենք. «Ի թուականիս հայկազեան տոմարի ԶԽէ (1298)... գրեցաւ սա ի գաւառիս կոչեցեալ Վայոց ձոր, ի վանս Գլաձոր, ընդ հովանեաւ սուրբ նախավկայիս, ի վարժակետութեան Ստայեայ...» (տե՛ս Ա. Ղազիկեան, Հայկական նոր մատենագիտութիւն եւ հանրագիտարան հայ կեանքի, հ. Ա, Վենետիկ, 1909-1912, էջ 2060):

55 S. S. Adolf Baumgartner, Über das Buch "Die Chrīe", Leipzig, 1886:

կան լինի: Յայտնի է, որ մարդկային ամենաբազմազան եւ ամենաբարդ գործառնութիւններում պահանջուում է համոզականութեան արուեստի կիրառում, եւ այդ իմաստով էլ «կենցաղօգուտ» գիտութիւն է համարուում ճարտասանութիւնը: Առաւել եւս դրա անհրաժեշտութիւնը («պէտք»-ը) զգացուել է բոլոր պաշտօնական վայրերում ու հանգամանքներում՝ եկեղեցիներում, հանդէսներում, հաւաքոյթներում եւ լսարաններում, ուր ելոյթ ունեցող ճարտասանները ամէն ջանք եւ հմտութիւն գործադրելիս են եղել՝ հասնելու համար այն բանին, որ իրենց առաջադրած դրոյթներին ու թեզերին կողմնակիցներ ու համախոհներ դարձնեն ունկնդիրներին:

Բնականաբար, համոզականութեան արուեստը, իր առարկայի ընդգրկման առումով՝ ամենաընդարձակն է, որը սահմանափակուած չէ իր ոլորտով. դա մարդկային բոլոր պահանջների պատճառաբանուած, փաստալից եւ համոզակեր առաջադրումն է՝ իր (իմա՝ ճարտասանի) նպատակադրման յաջողութեան հասնելու մտասեւեռմամբ: Այդպէս լինելով հանգերձ, ճարտասանութեան բովանդակութիւնը, ըստ էութեան, թելադրուում է այս կամ այն ժամանակաշրջանի յուզող հարցերով, որոնք առանձին շահագրգռութիւն են ներկայացնում տուեալ պաշտօնական գաղափարախօսութեան ջատագովների համար:

Ճարտասանութեան արուեստը, ինչպէս յայտնի է, «Յօթ Ազատ Արուեստների» Եռեակի (Trivium) բաղկացուցիչ դասընթացքներից է, որը պարտադիր էր նաեւ եւրոպական համալսարաններում: Հետազոտողների հաւաստմամբ՝ եւրոպական համալսարաններում իրրեւ ճարտասանութեան ձեռնարկ օգտագործում էին Դոնատուսի «Barbarismus» դասագիրքը (երրորդ գիրքը նրա «Ars Major»-ի եւ Բոեթիուսի ճարտասանական նիւթերը⁵⁶: Որպէս հռետորական նմուշներ սովորեցուում էին Յիցերոնի, Վերգիլիոսի եւ այլոց աշխատութիւններից առանձին հատուածներ, համառօտուած վերամշակուումներ, որոնք օժանդակ գրական նիւթեր էին հանդիսանում համապատասխան հռետորական կանոնների ցուցադրական ուսուցման նպատակին ծառայող⁵⁷:

Ինչպէս նկատելի է, եւրոպական համալսարանների ճարտասանութեան դասագրքերը, ըստ էութեան նոյն ընդհանուր սկզբունքով են կառուցուած, ինչ Գլաձորի համալսարանում որպէս դասագիրք ծառայած Մովսէս Քերթովի «Գիրք Պիտոյից»-ը, այն է՝ տեսական մասից եւ համապատասխան ցուցադրական «Օրինակներից» կամ նմուշներից: Բայց դրանք տարբերուում են մի էական հարցում. եթէ եւրոպական համալսարանները իրենց միտուածութեամբ ուղղակիօրէն առնչուում են հոռմէական կուլտուրայի հետ, ապա Գլաձորի համալսարանինը՝ անտիկ աշխարհի կուլտուրայի եւ հայկական դպրութեան տեսական դրոյթների հետ:

3. Դիալեկտիկա (ժամանակի ըմբռնմամբ) կամ հակառակութեան արուեստ եւ տրամաբանութեան տեսութիւն: - Բնութագրական է նշել, որ աստուածաբանական - փիլիսոփայական գրականութեան մէջ Եզնիկ Կողբացու անզուգական երկի առկայութիւնը Գլաձորի համալսարանում, տեսական ընդհանրացումներով էր գինում ուսումնականներին ոչ միայն քրիստոնէական աշխարհայեացքի դրոյթների քննական համեմատութեան ու զուգահեռների անցկացման շնորհիւ այլ կրօնների՝ ինչպէս հեթանոսական (անտիկ աշխարհի

56 S. S. Hastings Rashdall, Նշուած աշխատ., հ. 1, էջ 434:

57 S. S. S. Laurie, Նշուած աշխատ., էջ 269-270:

բազմաստուածութեան), այնպէս եւ պարսկական մազդեզական հիմնական դրոյթները հետ, այլեւ, որ կարեւորն է, գինում էր նրանց դիալեկտիկայի՝ հակաճառութեան արուեստի հմտութեամբ, այլ կերպ սասած՝ տրամախօսութեամբ: Մեր ամբողջ մատենագրութեան մէջ դիալեկտիկական ուսմունքի ամենափայլուն կիրառութիւնը, իր գերող հմայքով եւ տրամաբանական կուռ պատճառաբանութիւններով անգերազանցելի է մնում Եզնիկ Կողբացու այս հոյակապ ստեղծագործութիւնը: Այստեղից՝ կողմնակի մի հետեւութիւն եւս՝ դիալեկտիկայի՝ հակաճառութեան արուեստը, որն այնքան անհրաժեշտ էր հէնց քրիստոնէական աշխարհայեացքի պաշտպանութեան ու զարգացման համար՝ ընդդէմ աղանդաւորական շարժումների եւ կրօնական ներհակ ուղղութիւնների, Փլաճորի համալսարանում ունեցել է ինչպէս իր տեսական ամբողջական դասընթացքը, այնպէս եւ փաստական կիրառութիւնը, ի դէմս ոչ միայն Եզնիկ Կողբացու սոյն աշխատութեան, այլեւ Դաւիթ Անյաղթի «Սահմանք իմաստասիրութեան», Արիստոտէլի, Պորփիրի եւ այլոց աշխատութիւնների. ըստորում դրանցում քիչ չեն նաեւ դիալեկտիկայի՝ հակաճառութեան արուեստի տեսութեանը վերաբերող դրոյթներ ու հիմնարար ասոյթներ, որոնք անչափ նպաստում են տեսական մտքի ձեւաւորմանն ու զարգացմանը: Աւելին. նոյն-իսկ անհնարին է պատկերացնել տեսական մտածողութիւնն առհասարակ՝ առանց դիալեկտիկայի իմացութեան: Այս առումով՝ որքան պերճախօս է հնչում Եզնիկի հետեւեալ թեւաւոր ասոյթը, որը եւ դիալեկտիկայի էութեան բացայայտումն ու բնորոշումն իսկ է. «Եւ արդ եկեցցուք յիրացն իսկ ի քնին, զի յորժամ Յշդիւ մրցութիւնմ լինիցին՝ դիւրաւ զյայտնութիւնն ցառիցն յանդիման կացուցանիցեն»⁵⁸: Եզնիկն իր ամբողջ աշխատութիւնը կառուցել է դիալեկտիկայի հէնց այս սկզբունքով. նախապէս, անաչառ հետազոտողի եւ իր ուսմունքի արդարացիութեան գիտակցականութեամբ համակուած, իբրեւ խորասոյգ տեսաբան, մէկ առ մէկ առաջ է բերում հակառակորդի բոլոր հիմնական դրոյթները իրենց ամբողջութեան մէջ՝ նրանց բոլոր պատճառաբանութիւններով ու հիմնաւորումներով: Եւ թուում է՝ դարերի ընթացքում լաւ մշակուած այդ դրոյթների ու փաստարկումների դէմ հազիւ թէ հնարաւոր լինի առարկումներ ու հերքումներ առադրել՝ տեսական առաւել բարձր ու վսեմ ընդհանրացումների եւ դրոյթների վերահաստատումով: Սակայն ապշեցուցիչ է վերացարկումների (աբստրահումների) ամենաբարձր ոլորտներում ճախրելու Եզնիկի սլացքն ու թափը. նա մեծ ձեռնհասութեամբ, խորաքնին ու մանրալրկիտ վերլուծութեամբ բացայայտում է առաջադիր դրոյթների բոլոր խոցելի կողմերը եւ հոմերոսեան ծիծաղով հեզնում դրանց սահմանափակութիւնն ու ողորմելիութիւնը իր առաջ քաշած այն «ճշմարտութիւնների» համեմատութեամբ, որոնց մարդկութիւնը հասել է առաւել մեծ ընդհանրացումների ու վերացարկումների ճանապարհով: Չի կարելի չընդունել, որ տեսական մտածողութեան, նրա հմայքի գաղտնիքներին դժուար է վերահասու լինել՝ դրանց սպառիչ բացայայտումով, առանց դիալեկտիկայի տիրապետմանը. բայց մի բան միայն պարզ է, որ Եզնիկը անգերազանցելի հմտութեամբ է տիրապետում դիալեկտիկային՝ հակաճառութեան արուեստին: Թէեւ անօրինաչափ է միջնադարի մատենագրութեան համար, բայց անհերքելի իրողութիւն, որ Եզնիկի իւրաքանչիւր փաստարկումը կամ հիմնաւորումը այնքան առարկայական բովանդակութեամբ է առկայում եւ լեզուական ճշգրտութեամբ է ձեւակերպւած, որ նրա տեսական ամենաբարդ հարցերի վերլուծութիւնների մէջ անգամ անհնարին է գտնել, միջնադարեան սխոլաստիկ մտածողութեանը յատուկ,

58 Եզնիկ Կողբացի, Եզձ աղանդոց, էջ 35:

բովանդակագուրկ ու մանուածապատ որեւէ արտայայտութիւն կամ ձեւակերպում: Այս հանգամանքը, անտարակոյս, պայմանաւորուած է Եզնիկի առարկայական մտածողութեամբ. յատկանշական է, որ Եզնիկը իր բոլոր պատճառաբանումներն ու հիմնաւորումները ներհիւսում է իրական կեանքի փաստերով. առանց վարանման կարելի է ասել, որ նրա աշխատութիւնը հարուստ գանձարան է մասնաւորապէս հասարակական կենսափորձի ընդհանրացումներով: Աւելին. կարող ենք համարձակ պնդել, որ Եզնիկի երկում միայն տեսական դրոյթներն ու հարցադրումներն են աստուածաբանական-փիլիսոփայական բնոյթ կրում, իսկ նրա բոլոր պատճառաբանութիւններն ու փաստարկումները, որոնք կազմում են նրա աշխատութեան գերակշիռ մասը, արտացոլում են ժամանակի հասարակական կեցութիւնն ու յարաբերութիւնները, բնութեան ու նրա տարբեր երեւոյթների եւ դրսեւորումների մեկնաբանութիւնը: Նկատենք, որ ծաւալով այս փոքրիկ երկը իր պարփակած կեանքի իրողութիւններով ու ընդհանրացումներով գերազանցում է ամբողջ միջնադարի (ըստորում եւ ո՛չ միայն հայ իրականութեան) տասնեակ ու տասնեակ հաստաբետ աստուածաբանական-փիլիսոփայական երկերին: Այդ իսկ առումով՝ Եզնիկի երկի գիտա-ուսումնական նշանակութիւնը անհամեմատելի է սխոլաստիկայի տիրապետութեան շրջանում հեղինակուած եւ իբրեւ ձեռնարկ-դասագիրք կիրառութիւն գտած շատ ու շատ այլ երկերի նկատմամբ: Իսկ նրա գողտրիկ լեզուն, ի տարբերութիւն մեր մատենագրութեան մէջ ստեղծուած փիլիսոփայական բոլոր երկերի եւ Մեկնութիւնների լեզուի, միակն է իր դասականութեամբ, ընդամին եւ ամենաօրինակելի՝ դասական հայերէնով գրուած մեր ամբողջ մատենագրութեան մէջ:

Միւս կողմից՝ անտիկ աշխարհի ամենակարկառուն ներկայացուցիչների աշխատութիւնների վերաբերեալ Եզնիկ Կողբացու ունեցած լայն ծանօթութեան ու նրանց հայեացքների իր կատարած քննական վերլուծութեան շնորհիւ, փաստօրէն, հայ տեսական միտքը սեւեռուն միտումնութիւն է պահպանում դէպի հելլենիստական կուլտուրան ու նրա համամարդկային նուաճումները տեսական մտածողութեան բնագաւառում: Իսկ դա, իր հերթին, նշանակում է, որ Փլաճորի համալսարանը, ի տարբերութիւն եւրոպական համալսարանների, լայն էր բացել գիտական ուսումնառութեան իր դարպասները նաեւ հելլենիստական մշակոյթի հարուստ ժառանգութեան քննական իւրացման առաջ: Ընդորում այս պնդման հաւաստիութիւնը չի սահմանափակում միայն նշուած իրողութեամբ, այլեւ այն ամրապնդում եւ լրացում է Փլաճորի համալսարանում Դաւիթ Անյաղթի «Սահմանք իմաստասիրութեան» երկի, Արիստոտէլի բազմաթիւ աշխատութիւնների ու նրանց Մեկնութիւնների, Պորփիրի, Պրոկղի, Դիոնիսիոս Թրակացու երկերի, «Բանք իմաստասիրականք»-ի, ինչպէս եւ յունական դիցաբանութեան անմիջական ուսումնասիրման փաստերով:

Այնուհետեւ. դիալեկտիկան՝ տրամաբանութեան ուսմունքը «Եօթ Ազատ Արուեստների» Եռեակի (Trivium) բաղկացուցիչ դասընթացքներից է, որն այնքան կարեւոր տեղ է զբաղեւ միջնադարեան եւրոպական համալսարանների ուսումնագիտական կեանքում: «Դիալեկտիկան, - գրում է Ս. Ս. Լաուրին, - ընդգրկում էր զլիւսաւորապէս տրամաբանութիւնը...»⁵⁹: Դրուածքն այդպիսին է եղել նաեւ Փլաճորի համալսարանում. ըստորում տրամաբանութեան դասընթացքը Փլաճորի համալսարանում ուսուցուել է, հիմնականում, հետեւեալ հինգ կարեւորագոյն աշխատութիւնների միջոցով. ա) «Ներածութիւն

59 S. S. Laurie, նշուած աշխատ., Առաջաբան, էջ VIII: Ընդգծումը իմն է - Լ.Ս.:

Պորփիրի»։ բ) «Վերլուծութիւն Ներածութեանն Պորփիրի»։ գ) «Յաղագս Ստորագութեանն Արիստոտէլի»։ դ) «Պէրիարմէնիաս կամ Յաղագս Մեկնութեան Արիստոտէլի»։ ե) «Գիրք Հակաց», եւ աւելացրած սրանց՝ մասնակի նշանակութիւն ունեցող Մովսէս Գերթողի «Յաղագս Ստորագութեան Արիստոտէլի Ժ բանին վերլուծութեան» երկը։

Տրամաբանութեան ուսուցումը, անշուշտ, երկակի պահանջի լրացման անհրաժեշտութիւնն էր։ Բնութիւնը միջնադարի բոլոր համալսարանների մասշտաբով՝ ա) իբրեւ գաղափարական - քաղաքական կարեւորագոյն զէնքի տիրապետում՝ պաշտօնական եկեղեցու հակառակորդների, հերձուածողների, աղանդաւորականների եւ սոցիալական շարժումների դէմ եւ բ) գիտական մտածողութեան ձեւաւորման ու զարգացման առումով։

Դաւթի «Վերլուծութիւն Ներածութեանն Պորփիրի» տեսական աշխատութիւնը իր բնոյթով նախորդում է տրամաբանական միւս ձեռնարկներին եւ ամբողջ դասընթացին ընդհանրապէս։ Նրանում հետազոտութեան առանցքն են կազմում իմաստասիրական հինգ կատեգորիաները, որոնք են՝ Սեռ, Տեսակ, Տարբերութիւն, Յատուկ, Պատահում։ Իմաստասիրական այս կարգերի ըմբռնումը կարեւոր է ինչպէս հասարակագիտական բոլոր բնագաւառների, այնպէս եւ տրամաբանական ուսմունքի համար։ Սոյն աշխատութիւնը հաւասարապէս անհրաժեշտ եւ օժանդակ նպաստ է բերում ինչպէս Արիստոտէլի «Յաղագս Ստորագութեան» մեկնութիւնը լաւ հասկանալու, այնպէս եւ ընդհանուր փիլիսոփայութեան եւ տրամաբանութեան տեսութեան ու նրա արժէքների ըստ ամենայնի իւրացման առումով։ «Քանզի պիտանագու լինի մեզ առաջիկայ շարագրութիւնս եւ ի ստորագրութիւնս Արիստոտէլի եւ յամենայն իմաստասիրութիւնս եւ ի տրամաբանական հմարս»⁶⁰։

Այսպէս, եթէ Արիստոտէլի «Ստորագրութիւնը»-ը իր մէջ պարփակում է տասը «սեռականագոյն սեռերի» ուսմունքը, ապա սոյն երկում նոյնպէս խօսուում է, թէ ի՞նչ է սեռը։ Աւելին. եթէ սեռերը տեսակներից են առաջանում եւ նրանց առկայութեամբ է պայմանաւորուած տարբերութիւնների գոյութիւնը երեւոյթների միջեւ, դիցուք՝ «բանականի» եւ «անբանի» տարբերութեամբ տեսակների բաժանում է կատարուում շնչաւորների մէջ։ Հէնց այս աշխատութեան մէջ էլ հանգամանօրէն խօսուում է տեսակների եւ դրանք պայմանաւորող տարբերութիւնների մասին։ Սրանով նոյնպէս հաւաստուում է այս աշխատութեան կարեւորութիւնն ու օգտակարութիւնը Արիստոտէլի «Ստորագրութեան» երկի համար։ Բացի այդ, «սեռականագոյն սեռերի» համար բացատրում է սահմանումը. նրանք չեն ընդունում սահմանում առհասարակ։ Բանն այն է, որ ամէն մի սահմանում երկու եզր է ունենում՝ սեռ եւ այն բաղկացնող տարբերիչ առանձնատեսակները։ Բայց որովհետեւ «սեռականագոյն սեռը», եթէ սահմանել փորձենք, չի ընդունում այլ «սեռականագոյն սեռ», այդ պատճառով էլ անհնար է լինում նրա սահմանումը ձեւակերպելը. աւելի շուտ «սեռականագոյն սեռերի» բնորոշումը կատարուում է «յատուկի» միջոցով։ Իսկ այս աշխատութիւնը ուսուցանում է, թէ ի՞նչ է յատուկը իբրեւ կատեգորիա։ Հետեւաբար եւ՝ այս կողմով եւս շահեկան է Պորփիրի երկարասիրութիւնը՝ «Ստորագրութիւնը»-ը լաւ ըմբռնելու իմաստով։ Դա էլ դեռ ամբողջը չէ. «Յաղագս ստորագրութեան» աշխատութեան մէջ քննարկուած «սեռականագոյն սեռերից» շատերը յատկանիշ («պատահումներ») են, ինչպէս՝ «որակ»-ը, «բանակ»-ը եւ այլն. հէնց քննարկուող այս երկում էլ տրուում է նաեւ

60 Մատենագրութիւնը նախնեաց, Վերլուծութիւն Պորփիրի, էջ 257։

յատկանիշի («պատահումներ») տեսութիւնը։

Այնուհետեւ. Արիստոտէլի «Ստորագրութիւնը»-ը դեռեւս մեր դպրութեան վաղնջական ժամանակներից եւ առհասարակ դիտուել է որպէս փիլիսոփայութեան «ներածութիւն», որովհետեւ այն նոյնպէս հետազոտում է «գոյերը»։ Այդ նշանակում է, որ եթէ «Ստորագրութիւնը»-ը իր շահեկանութեամբ առնչուում է փիլիսոփայութեանը, ապա քննարկուող աշխատութիւնը, ինչպէս ցոյց տրուեց վերը, քանի որ խիստ օգտակարութիւն ունի Ստորագրութեանց համար, հէնց դրա շնորհիւ էլ այն ընդգծուած շահեկանութիւն է ներկայացնում փիլիսոփայութեան համար, այս իմաստով էլ մենք սոյն դասագրքի մասին խօսեցինք նաեւ փիլիսոփայութեան բաժնում։

Ինչ վերաբերում է Պորփիրի «Ներածութեան» երկի՝ տրամաբանութեան տեսութեան համարուեցած նշանակութեանն ու օգտակարութեանը, ապա այն կասկածից վեր է։ Նրա շահեկանութիւնը առաջին հերթին դրսեւորուում է այն սերտ աղբսի մէջ, որ նա ունի «տրամաբանական մեթոդների» («հարքների») հետ, որոնք են՝ «բաժանական», «սահմանական», «ապացուցական» եւ «վերլուծական» կիրառութիւնները։

Պորփիրի այս աշխատութեան՝ նոյնաբնոյթ իմաստասիրական երկերի յարաբերութեամբ ունեցած տեղի եւ դիրքի (իմա՝ «դասաւորութեան») մասին մեր դպրութեան մէջ նշուում է, որ այն պէտք է նախորդի Արիստոտէլի «Ստորագրութեան» աշխատութեանը ուսումնական ծրագրում, քանի որ Պորփիրի աշխատութիւնը նախապատրաստում է ուսումնականներին՝ Արիստոտէլի «Ստորագրութեան» երկը հեշտութեամբ իւրացնելու համար իբրեւ Ներածութիւն։ «Իսկ Ներածութիւնքս Պորփիրի պիտանան մեզ ի ստորագրութիւնքն Արիստոտէլի՝ որպէս ի պիտանացումն ուսաք. ապա ուրեմն պարտ է գառաջիկայ շարագրութիւնս Արիստոտէլի շարագրութեանցն նախադասել»⁶¹։ Այս ցուցումը մեզ հնարաւորութիւն է տալիս միաժամանակ որոշելու Պորփիրի այս իմաստասիրական ձեռնարկի տեղը Գլաձորի համալսարանի ուսումնական ծրագրում։

Ի դէպ՝ որպէս ընդհանուր նկատուում պէտք է նշել, որ իմաստասիրական Մեկնութիւնները, ի տարբերութիւն բուն իսկ մեկնուող նիւթի, իրենց տեսական հիմնաւորումներով ու փաստարկումներով, ինչպէս եւ նորանոր դրոյթների առաջադրմամբ, վկայում են հայ մեկնիչի էրուդիցիայի ապշեցուցիչ խորութեան եւ ընդգրկման լայնահուն ծիրի մասին. դրանով եւ ընդգծուած է մեր դպրութեան անվիճելի մեծութիւնն ու համապարփակութիւնը, նրա համայնաբաղկարկութեան տարողութիւնը, որը եւ վկայական իսկ է համաշխարհային քաղաքակրթութեան առաջաւոր բնագծում պատուաւոր տեղ գրաւելու նրա անտարակուսելի արժանիքի եւ իրաւունքի։

«Մեկնութիւն ստորագրութեանցն Արիստոտէլի» Աշխատութեան մէջ արծարծուում են լեզուի եւ մտածողութեան հարցերը, գոյի եւ յատկանիշի, սեռի եւ տեսակի, տեսակի եւ անհատի (առանձինի), որակի, քանակի, յարաբերականութեան, ժամանակի, դրութեան (տեղի), օժտուածութեան, գործողութեան, կրողութեան ամբողջական ուսմունքը՝ յարակից տեսական բազմաթիւ ու թափաքանի հարցերի քննարկմամբ։ Հէնց այս տասը կատեգորիաների համակողմանի քննութիւնը կազմում է տրամաբանական դասընթացի առաջին մասի բովանդակութիւնը՝ անտիկ եւ միջնադարեան ըմբռնմամբ։

61 Անդ, էջ 263։

Տրամաբանութեան դասընթացքի երրորդ մասի բովանդակութիւնը ներկայացում է Արիստոտէլի «Պէրիարմէնիաս կամ Յաղագս մեկնութեան» աշխատութեամբ, որը լրացնում է «Մեկնութիւն Ստորագութեան» երկը՝ ամբողջացնելով տրամաբանութեան ուսմունքի դասընթացքը Գլաձորի համալսարանում:

Սոյն աշխատութիւնը, ի տարբերութիւն «Յաղագս Ստորագութեան» ձեռնարկի, արդէն ամբողջովին ընդգրկում է կապակցուած մտքերով արտայայտուած դատողութիւնների ուսմունքը: Այսպէս, եթէ «Յաղագս Ստորագութեան» երկը տրամաբանութեան տեսութեան նուազագոյն միաւորներն (կատեգորիաներն) է ուսուցում, ապա «Պէրիարմէնիասը» բուն իսկ տրամաբանական դատողութիւնների հետազոտութիւնն ու համակողմանի քննութիւնն է ներկայացնում: Այդ իսկ պատճառով այս աշխատութեան առանցքն են կազմում՝ անուան, բայի, նախադասութեան, հաստատական եւ հերքողական նախադասութիւնների պրոբլեմները՝ դատողութեան կազմութեան եւ հակասութիւնների ուսմունքի տեսակէտից: Հետեւաբար՝ առաջադրուած դրոյթներն ու մեկնաբանութիւնները առանձին հետաքրքրութիւն են ներկայացնում ոչ միայն տրամաբանական ուսմունքի առումով, այլեւ մանաւանդ լեզուաբանութեան եւ քերականագիտութեան տեսութեան իմաստով: Առաւել ստոյգ արտայայտուելով՝ կ'ասենք, որ այդ դրոյթներն ու մեկնաբանութիւնները ամբողջացրել են Գլաձորի համալսարանականների նաեւ լեզուաբանական եւ քերականագիտական ըմբռնումների հանրագումարը:

Գլաձորի համալսարանի տրամաբանութեան ձեռնարկներից է նաեւ Դաւթի «Գիրք էակաց» աշխատութիւնը, որը վերնագրուած է այսպէս՝ «Դաւթի Անյաղթ փիլիսոփայի ներգինացւոյ Գիրք էակաց, որոց բնաւն են Հարցմունք եւ Պատասխանիք ի վերայ Տրամաբանական ուսմանց»:

Ինչպէս վերնագրից էլ երեւում է, սոյն դասագիրքը միայն գործնական-ուսուցողական նշանակութիւն ունեցած պէտք է լինի Գլաձորի համալսարանում (եւ ո՛չ միայն Գլաձորի համալսարանում)․ ընդամին, ելնելով նրա բովանդակութեան եւ կառուցուածքի բնոյթից տրամաբանական դասընթացքի ամբողջական տեսութիւնը շարադրող աշխատութիւնների մէջ սրա տեղը, մեր կարծիքով, պէտք է լինի վերջինը․ այլ կերպ ասած՝ այն պէտք է յաջորդի «Պէրիարմէնիաս»-ին: Բանն այն է, որ Դաւթի «Գիրք էակաց»-ը իր բնոյթով բոլորովին սահմանազատուած է վերը յիշած աշխատութիւններից․ դա փաստօրէն ամփոփման (Resume-ի) բնոյթ ունի այն բոլոր դրոյթների եւ տեսական հարցադրումների, որոնք հանգամանօրէն շարադրուած եւ վերլուծուած են միւս աշխատութիւններում: Հէնց այդ պատճառով էլ հարց ու պատասխանի ձեւով են ներկայացուած բոլոր այդ դրոյթներն ու նրանց «լուծումները» ամենասեղմ եւ լակոնիկ արտայայտութիւններով: Հետեւաբար «Գիրք էակաց»-ը աւելի շուտ ծրագրային քննութեան նշանակութիւն ունեցող ձեռնարկ է հանդիսացել տրամաբանական ուսմունքի վերաբերեալ, որում ընդգրկուած են բոլոր հարցերն ու պատասխանները, որոնք մանրակրկիտ եւ համակողմանի տեսական շարադրանքը պէտք է իւրացնի ուսումնականը տրամաբանական միւս ծաւալուն աշխատութիւնների օգնութեամբ․ այսպէս անհնարին է միայն «Գիրք էակաց»-ի միջոցով տրամաբանական ուսմունքի որեւէ կատեգորիայի վերաբերեալ քիչ թէ շատ յստակ եւ ամբողջական պատկերացում կազմել: Այդ պատճառով էլ ասում ենք, որ «Գիրք էակաց»-ը Գլաձորի համալսարանի ուսումնական ծրագրում տրամաբանական աշխատութիւնների մէջ եզրափակիչ եւ ամփոփող ձեռնարկ է եղել, ինչպէս նաեւ, ամե-

նայն հաւանականութեամբ, ծառայել է «Հարցաթերթիկի» դեր՝ տրամաբանութեան դասընթացքին նուիրուած քննութիւնների ժամանակ:

Միւս կողմից՝ համաշխարհային բանասիրութեան մէջ հարց ու պատասխանի ձեւով կառուցուած երկերը միջնադարում ամենատարածուած մեթոդական ձեռնարկներն են եղել, որոնք կոչուել են կատեխիզիսներ (յն․ Κατηχισμός) : Այս կապակցութեամբ միջնադարեան Եւրոպայի ուսումնագիտական կեանքի հետազոտողներից ամերիկացի Պաուլ Մոնրոյէն գրում է․ «Մասնաւոր թեմաների շուրջ գրուած ձեռնարկները կատեխիզիսի ձեւով են․ այն է՝ հարց ու պատասխանի, որոնք այնքան սովորական դարձան յետագայ դարերում»⁶² (այն է՝ Եւրոպայի ուշ միջնադարում — Լ․Ս․) : Հետեւաբար լիակատար հիմքերն ունենք պնդելու, որ հայկական դպրութիւնը ընթացել է այն ուղղութեամբ, որին հետեւել է աւելի ուշ՝ Եւրոպան:

Իսկ ինչպիսի՞ անչուութիւն կարելի է հաստատել Գլաձորի համալսարանի Տրամաբանութեան տեսութեան դասընթացքին վերաբերող ձեռնարկ-դասագրքերի եւ եւրոպական համալսարանների համապատասխան առարկայի դժով ձեռնարկ - դասագրքերի միջեւ:

Եւրոպացի բոլոր հետազոտողների միահամուռ պնդմամբ՝ Արիստոտէլի «Կատեգորիաները» (այն է՝ «Ստորագութիւնք»-ը), «Պէրիարմէնիաս»-ը եւ Պորփիրի «Ներածութիւն»-ը⁶³, նաեւ Բոեթիոսի ձեռնարկը հանդիսացել են միջնադարեան եւրոպական համալսարաններում շրջանառութեան մէջ եղած տրամաբանութեան տեսութեան դասընթացքին վերաբերող դասագրքերը, ըստ որում հիմնական ուշադրութիւնը յատկացուել է Բոեթիոսի ձեռնարկին, որը կիրառութեան մէջ է գտնուել եւրոպական որոշ համալսարաններում մինչեւ 18-րդ դարը⁶⁴:

Յատկապէս Արիստոտէլի Կատեգորիաների եւ «Պէրիարմէնիաս»-ի մասին Բրիտանական Համայնագիտարանում կարգում ենք․ «Արիստոտէլին վերագրուած աշխատութիւններից եւ ոչ մէկը այնքան մեկնութիւնների առիթ չի ծառայել, որքան նրա այս երկու աշխատութիւնները: Դրանք ճիշդապէս են որպէս Արիստոտէլի տրամաբանական վեց երկերի, այն է՝ «Օրգանոն»-ի, առաջին երկու աշխատութիւններ, ուստի եւ միջնադարում առանձնակի ուշադրութիւն էր քեւեւում դրանց վրայ՝ յատկապէս եւ գլխաւորապէս տրամաբանական երկերը ուսումնասիրելիս⁶⁵:

Պաուլ Մոնրոյէն հաւաստում է, որ եւրոպական համալսարաններում Արիստոտէլի տրամաբանական աշխատութիւնների մասին ուսումնականները գաղափար էին կազմում Պորփիրի եւ Բոեթիոսի երկերի միջոցով⁶⁶: Իր հետախուզումներից նոյն հեղինակը հետեւցնում է նաեւ, որ տրամաբանութեան ուսմունքը տիրապետող է հանդիսացել Եռեակի միւս դասընթացքների համեմատութեամբ⁶⁷:

Այս բոլորից ինքնըստինքեան հետեւում է, որ Գլաձորի համալսարանում Տրամաբանութեան դասընթացքի ձեռնարկները նոյնն էին, ինչ եւրոպական համալսարաններինը, բայց մի վերապահութեամբ, որ արեցինք փիլիսոփայա-

62 Paul Monroe, նշուած աշխատ․, էջ 127:

63 St' u անդ, էջ 444-445, Hastings Rashdall, նշուած աշխատ․, հ․ 1, էջ 434 եւ ուրիշներ: St' u նաեւ Encyclopaedia Britannica, 9-րդ հրատ․, 1898, հ․ 2, էջ 514:

64 St' u Paul Monroe, նշուած աշխատ․, էջ 123-124, 144-145:

65 Encyclopaedia Britannica, 9-րդ հրատ․, հ․ 2, էջ 514: Ընդգծումը իմն է - Լ․Ս․:

66 St' u Paul Monroe, նշուած աշխատ․, էջ 123-124 եւ 144-145:

67 Անդ, էջ 145:

կան դասընթացքների համեմատութեան ժամանակ. մեր դպրութիւնը անտիկ մտածողութիւնը առաւել հարագատ եւ ամբողջական է ներկայացրել՝ սեփականացնելով անկաշկանդ եւ ազատախոհ ներդրումով, քան եւրոպական համալսարանները, որոնք, ինչպէս ասուեց, անտիկ մտածողներին «քրիստոնէացնում» էին՝ սխոլաստիկ վերամշակմամբ ու մատուցմամբ: Այս կարեւոր հանգամանքը անտեսել կամ մոռանալ չի կարելի: Բաւական է յիշել, որ Եւրոպայում Արիստոտէլի հեղինակութիւնը ընդունուել է ոչ բոլոր ժամանակներում. եղել են նաեւ ժամանակաշրջաններ, երբ բացարձակապէս արգելուել է Արիստոտէլի ուսմունքը եւրոպական համալսարաններում: Աւելին. Պաուլ Մոնրոյէի հաւաստմամբ՝ «Յետագայ դարերում (իմա՝ ուշ միջնադարում — Լ.Ն.) յունարէն լեզուի իմացութիւնը արեւմտեան Եւրոպայում համարեալ քրտալ: Նոյնիսկ անուղղակի իմացութիւնը (ընդգծումը մերն է — Լ.Ն.) յունական գրականութեան, որ մատուցւում էր լատիներէն ամփոփումների կամ ծաւալուն ակնարկների ձեւով այնպիսի գրողների երկերում, ինչպիսին է Բոեթիոսինը, շատ լղարիկ էր, ինչպիսին էր իրականում (նաեւ) լատիական գրականութեան իմացութեան վիճակը: Վերգիլիոսի եւ Յիերոնիոսի որոշ աշխատութիւններ շատ լաւ յայտնի էին: Բանն այն է, որ մեծ մասամբ, յամենայն դէպս, վանքերն ունէին դասական (իմա՝ անտիկ — Լ.Ն.) հեղինակներից շատ սակաւ աշխատութիւններ. ընդհանուր վերաբերմունքը այս (իմա՝ անտիկ — Լ.Ն.) գրականութեան եւ դրա ուսումնասիրման նկատմամբ որոշակիօրէն թշնամական էր: Արիստոտէլը ասում էր իր աշակերտներին Տուրում. «Սուրբ պոէտները բաւական են ձեզ համար. անհրաժեշտութիւն չկայ, որ դուք ձեր ուղեղը աղբորէք վերգիլիոսի պոէզիայի գարշահոտութեամբ»⁶⁸:

Բ. ՔԱՌՆԱԿԻ (QUADRIVIUM) ԴԱՍԸՆԹԱՅՔՆԵՐԸ

Նախորդ հատուածի քննութիւնը ցոյց տուեց, որ Գլաձորի համալսարանը Եռեակին վերաբերող իր դասընթացքներով, աստուածաբանութեամբ, փիլիսոփայութեամբ ու մատենագիտութեամբ հանդերձ, ոչնչով չի զիջում եւրոպական համալսարանների համապատասխան առարկաներին:

Այժմ անհրաժեշտ է քննել, թէ ինչպիսի՞ փոխարարութիւն ունէր Քառեակի ուսուցումը, մի կողմից՝ Գլաձորի համալսարանում, միւս կողմից՝ եւրոպական համալսարաններում: Այդ պարզելու համար, անշուշտ, առաջին հերթին պէտք է որոշել եւրոպական համալսարաններում փաստական դրութիւնը Քառեակի ուսուցման, եւ ապա նոր գուգահեռներ անցկացնել նրանց եւ Գլաձորի համալսարանում համապատասխան առարկաների վերաբերեալ մեր ձեռքի տակ գտնուող փաստական տուեալների հետ:

Այսպէս, Եռեակի ուսուցումը քննելիս մենք տեսանք, որ եթէ եւրոպական համալսարաններում որոշակի ձեռնարկներ են առկայ եղել, ինչպէս եւ Գլաձորի համալսարանում, ապա Քառեակի ուսուցման համար առանձին դասագրքեր չեն եղել: Անգլիացի հետազոտող Հաստինգս Ռաշդալը այս կապակցութեամբ գրում է. «...Քառեակը, այն է՝ թուարանութիւնը, երկրաչափութիւնը, երաժշտութիւնը եւ աստղաբաշխութիւնը, որոնց վերաբերող մասնաւոր դասագրքեր սահմանուած չեն եղել...»⁶⁹: Ամերիկացի ուսումնասիրող Վ. Տ. Հարրիսը

Քառեակի «դասընթացքների» բնոյթի վերաբերեալ գրում է. «Թուարանութիւնը ընդգրկում էր տարրական բնոյթի թուական համարողութիւն, ինչպէս եւ թուական համարողութեան տարբերակներ, որոնք կիրառւում էին գործանութիւնների, առեւտրի եւ տոմարի պահպանութեան համար: Երկրաչափութիւնը ընդգրկում էր Եւկլիդէսից (վերցրած) մի քանի սահմանումներ եւ քեթրէմներ...: Աստղաբաշխութիւնը ընդգրկում էր գերազանցապէս այն, ինչ մենք սովորել ենք ուսումնասիրել բնափիլիսոփայութիւն անուան տակ»⁷⁰:

Իսկ ինչպիսի՞ն էր դրութիւնը Գլաձորի համալսարանում: Նախքան դրան պատասխանելը, Քառեակի առարկաների կապակցութեամբ պէտք է նշել այն ելակէտային հանգամանքը, որ հայ դպրութիւնը, ի տարբերութիւն Եւրոպայի համալսարանների, ունեցել է ամբողջական դասագրքեր ու տեսական աշխատութիւններ Քառեակի առարկաներից իւրաքանչիւրի համար՝ սկսած 7-րդ դարից:

Մեր դպրութեան լուսաւոր դէմքերից Անանիա Շիրակացին «համարողական արուեստի» (իմա՝ թուարանութեան, հանրահաշուութեան), տոմարագիտութեան եւ աստղաբաշխութեան խոշոր տեսաբանն ու ամբողջական առանձին ուսումնական ձեռնարկների հեղինակն է հայ իրականութեան մէջ: Միայն հանրահաշուութեան մասին չորս կարգի աշխատութիւններ է գրել՝ համապատասխան աղիւսակներով. դրանք են՝ ա) «Պոստումն աշակերտացն»:
բ) «Վեցհազարեակ», գ) «Յաղագս հարցման եւ լուծման» եւ դ) «Նրախճանականք»: Նրա դասագրքերում առաջադրուած պայմանական նշաններով ու հայերէնի այբուբենով կարելի է միլիոններ հաշուել, ինչպէս, օրինակ՝ $\Delta = \text{մէկ միլիոն}$, $\Pi = \text{տասը միլիոն եւ այլն}$ ⁷¹: Աւելին. եղել են նաեւ թուարանական առանձին տերմիններ ու տերմին-բառակապակցութիւններ, ինչպէս՝ «գունդ», «աւազ գունդ», «արքայ գունդ», «կայսր գունդ»: Այս առնչութեամբ Փրոֆ. Ա. Գ. Աբրահամեանը գրում է. «Հայկական թուահաշիւը բիւրով չի վերջացել: Գոյութիւն են ունեցել բիւրից շատ աւելի մեծ թիւեր եւ նրանց համապատասխան անուններ: Տասը հազար բիւրը կոչւում է գունդ, տասը հազար գունդը՝ աւազ գունդ, տասը հազար աւազ գունդը՝ արքայ գունդ եւ տասը հազար արքայ գունդը՝ կայսր գունդ: Այդ թուանշանները, մեր ներկայ հաշուով, կարելի է արտայայտել հետեւեալ ձեւով.

- 10.000 = բիւր
- 100.000.000 = գունդ
- 1.000.000.000.000 = աւազ գունդ
- 10.000.000.000.000.000 = արքայ գունդ
- 100.000.000.000.000.000.000 = կայսր գունդ»⁷²:

Այս հանգամանքը, անտարակոյս, խօսում է թուարանութեան եւ հանրահաշուութեան, որպէս գիտական ուսմունքի, զարգացման բարձր մակարդակի անվիճելիութեան մասին: Դեռ Եւրոպան նոյնիսկ համարողութեան համակարգ չունէր, երբ հայ դպրութիւնը հէնց վաղնջական ժամանակներից ստեղծել էր սեփական այբուբենի եւ ինֆնահնար պայմանական նշանների հիման վրայ միլիոններ հաշուելու համակարգ...:

Տոմարագիտութիւնն ու աստղաբաշխութիւնը միասնաբար է ներկայացրել Շիրակացին իր մի այլ հանճարեղ աշխատութեան մէջ, որը հայագիտութեան մէջ

68 Paul Monroe, *Նշուած աշխատ.*, էջ 122-123: Ընդգծումը իմն է - Լ.Ն.:
69 Hastings Rashdall, *Նշուած աշխատ.*, հ. 1, էջ 434:

70 S. S. Laurie, *Նշուած աշխատ.*, Առաջարան, էջ VIII: Ընդգծումները իմն են - Լ.Ն.:
71 Տե՛ս Ա. Աբրահամեան, *Շիրակացու մատենագրութիւնը*, Երեւան, 1944, էջ 54:
72 Ա. Աբրահամեան, *Հայ գրի եւ գրչութեան պատմութիւն*, Երեւան, 1959, էջ 136:

յայտնի է որպէս «Տրեգերագիտութիւն եւ տոմար» վերնագրով⁷³: Աւելին՝ Շիրակացին, իբրեւ գիտական ծանրակշիռ վաստակ, աստղաբաշխութեան բնագաւառում թողել է հարուստ գրականութիւն՝ նաեւ Լուսնի պարբերաշրջանների վերաբերեալ՝ գիտական մեծ ճշգրտութեամբ կազմուած աղիւսակներ, որոնք հայագիտութեանը յայտնի են «Բոլորակներ» կամ «Լուսնացոյցեր» անուան տակ⁷⁴: Անանիա Շիրակացու մատենագրութեան հետազոտող եւ նրա երկերը գիտական շրջանագրութեան մէջ դնող Փրոֆ. Ա. Արրահամեանը «Լոյսնացոյցերի» կամ «Բոլորակների» բնոյթի մասին իր հրատարակած գրքի Առաջաբանում գրում է. «Անանիա Շիրակացու հիմնական նպատակն է եղել, ինչպէս հեղինակն այդ նշել է իր Առաջաբանում, գրանցել լուսնի 10-ամեայ շրջանի ծննդեան եւ լրման ճիշդ ժամանակները, այսինքն՝ ո՛ր թուականին, ամսուայ ո՛ր օրը, ժամին եւ րոպէին է տեղի ունենում՝ լուսնի ծնունդը եւ լրումը: Եւ քանի որ լուսնի 10-ամեայ փուլերը անվերջ կրկնուում են, եւ այդ աղիւսակները կարելի է օգտագործել բոլոր ժամանակներում...»⁷⁵:

Սակայն միայն Շիրակացու գիտական վաստակով չէր սահմանափակուում մեր դպրութեան հարստութիւնը նշուած ճշգրիտ գիտութիւնների բնագաւառում. մինչեւ Գլաճորի համալսարանի հանդէս գալը մեր դպրութեան տոմարագիտութեան եւ մաթեմատիկայի բնագաւառը հարստացել էր 11-րդ դարի մեծատաղանդ գիտնական Յովհաննէս Սարկաւազի մատենագրական ծանրակշիռ երկերով, որոնք իրենց արժէքով համաշխարհային հետաքրքրութիւն են ներկայացնում: Նրա աշխատութիւններն են. ա) տոմարագիտական՝ «Մեկնութիւն տոմարի», «Բանք վասն հինգարիւրից», «տոմար ժամանակաց եւ թուականաց», «Պատճէն տոմարի», «Մեկնութիւն տոմարիս հայկազնեայ», «Յաղագս եղանակաց եւ տօնից եւ քանիօնութեան ամսոց գրպարանութեամբ եւ նոյն տեսութիւն», «Յաղագս ամսոց հայոց եւ տօնից եւ յաղագս Դժաներորդաց Լուսնոյ զատկի», «Պատնախորան պարզատոմարի» եւ այլ աշխատութիւնները, որոնցից միայն պատահիկներ են մեզ հասել. բ) մաթեմատիկայի վերաբերեալ՝ «Յաղագս անկիւնաւոր թուոց»⁷⁶ բնագիրը:

Երկրաչափութեան դասընթացքի վերաբերեալ Եւկլիդէսի ամբողջական աշխատութեան՝ մեր դպրութեան մէջ հայերէն թարգմանութեամբ շրջանագրութեան գրուած լինելու փաստը վկայուում է 11-րդ դարից. Մագիստրոսը իր յղած «Առ վարդապետն Սարգիս» նամակում գրում է. «Բայց եւ երկրաչափականն զԵւկլիդոսին սկսայ թարգմանել...»⁷⁷: Սակայն Մագիստրոսի այս թարգմանութիւնից միայն մի փոքրիկ հատուած է փրկուել եւ մեզ հասել⁷⁸: Իհարկէ՝ չի կարելի տարակուսել այն բանում, որ Եւկլիդէսի «Տարբեր երկրաչափութեան» երկի յունարէն բնագիրը դեռեւս մեր մատենագրութեան սկզբնաւորման շրջանից յայտնի էր հայ դպրութեան գոնէ կարկառուն ներկայացուցիչներին: Հաւանականութեան հիմքից զուրկ չէ նաեւ առանձին հայագէտների այն կոահուումը, որ մեր մատենագրութեան զեռ վաղնջական շրջանում հայերէն թարգմանուած լինէր Եւկլիդէսի սոյն աշխատութիւնը ամբողջական կերպով,

73 Տե՛ս Անանիա Շիրակացի, Տրեգերագիտութիւն եւ տոմար, Երեւան, 1940:
74 Անանիա Շիրակացի, Լուսնի պարբերաշրջանները, տպագրութեան պատրաստեց՝ Ա. Արրահամեանը, Երեւան, 1962:
75 Անդ, էջ 45: Ընդգծուած իմն է - Լ. Խ.:
76 Տե՛ս Ա. Արրահամեան, Յովհաննէս Իմաստասէրի մատենագրութիւնը, Երեւան, 1956:
77 Մագիստրոսի թղթերը, Կ. Կոստանեան, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 66:
78 Տե՛ս «Երկրաչափութիւն Եւկլիտին», տեքստը հրատարակութեան պատրաստեցին Գ. Բ. Պետրոսեան եւ Ա. Գ. Արրահամեան, Երեւան, 1962, էջ 6:

բայց ճակատագրի տխուր բերմամբ այն հասած չլինի մինչեւ անգամ Մագիստրոսին. նման ենթադրութեան ճշգրտութիւնը առաւել քան ամրապնդուում է նրանով, որ հայ ճարտարապետութեան մոնումենտալ կառոյցները, իբրեւ ճարտարապետական արուեստի աննախընթաց զարգացման կենդանի յուշարձաններ, չի կարելի պատկերացնել առանց գիտական այն տեսութեան, որ կոչուում է Երկրաչափութիւն: Իսկ Եւկլիդէսի այն ամբողջական թարգմանութիւնը, որ Փրոֆ. Գ. Պետրոսեանն ու Փրոֆ. Ա. Արրահամեանը գիտական շրջանագրութեան մէջ դրեցին վերջերս, բոլորովին տարբեր բնոյթի է. հետազոտողները բանասիրական միանգամայն համոզիչ կոտլաններով ու փաստարկներով գրքի «Առաջաբանում պայցուցում են, որ այն 16-րդ դարի վերջին եւ 17-րդ դարի սկզբներին կատարուած թարգմանութիւն է՝ շատ հաւանաբար Գրիգոր Կեսարացու կողմից իրագործուած»⁷⁹:

Մեր դպրութեան մէջ մաթեմատիկայի, տոմարագիտութեան, աստղաբաշխութեան եւ երկրաչափութեան ուսումնական բնագաւառների վերաբերեալ նախքան Գլաճորի համալսարանի հանդէս գալը ստեղծուած գիտական հարուստ ժառանգութիւնը ամէնից աւելի ստանձնելու եւ ուսումնասիրելու բարոյական պարտաւորութիւնը, պատասխանատուութիւնն ու իրաւունքը, անշուշտ, վերապահուած պէտք է լինէր միջնադարի մեր ուսումնագիտական խոշորագոյն կենտրոնին՝ Գլաճորի համալսարանին: Այն իրողութիւնը, որ Գլաճորի համալսարանում յօրինուած գրչագրերում Քառեակին վերաբերող ոչ բոլոր ուսումնական դասընթացքներին բնագրեր են մեզ հասել, ոչ ոքի երբեք հիմք տալ չի կարող հետեցնելու, որ այդ առարկաները չեն եղել Գլաճորի համալսարանում. չէ՞ որ, ինչպէս նախապէս ասուեց, քննութեան առնուած գրչագրերը միայն մի փոքր մասն են կազմում Գլաճորի համալսարանի մատենադարանի ֆոնդի. եղել են բազմաթիւ գրչագրեր, որոնք նրա ֆոնդի հիմնական մասն են կազմել՝ համալրուելով նաեւ տարբեր անձնաւորութիւնների կամ ուսումնական հիմնարկների կողմից գրչագրերի նուիրատուութիւններով, որոնք, բնականաբար, չեն ունեցել Գլաճորի համալսարանի կողմից վաւերագրական Յիշատակութիւններ: Իսկ այն գրչագրերը, որոնք ծնուել են Գլաճորի համալսարանում, միայն նրա՛նք են ունեցել Գլաճորի համալսարանում գտնուելու վերաբերեալ վաւերագրական Յիշատակագրութիւնների ընդորում գրանք միայն ու միայն լրացուցիչ կամ համալրող նշանակութիւն են ունեցել Գլաճորի համալսարանի ուսումնական ձեռնարկների ընդհանուր ֆոնդի համար:

Բայց բոլոր հիմքերն ունենք հաւաստելու, որ Քառեակի ուսումնական առարկաներին վերաբերող դասագրքերը, որ ստեղծել է մեր դպրութիւնը վաղնջական ժամանակներից, փաստապէս գործածութեան մէջ իրօք եղել են Գլաճորի համալսարանում: Մեր այս հաւաստումը հիմնուած է ինչպէս Յիշատակագրութիւնների վկայութիւնների վերլուծութեան, այնպէս եւ ժամանակաշրջանի օրյեկտիւ իրականութեան մի շարք նկատառումների վրայ: Այն փաստը, որ Եսայի Նչեցին եւ այլ ուսուցչապետներ գլաճորեան Յիշատակագրութիւններում գրուատուում են իբրեւ «տեսական» եւ «գործնական» գիտնականներ, հէնց այդ մակդիրներով միաժամանակ բնութագրուում են Գլաճորի համալսարանում դասաւանդուած այնպիսի առարկաներ, որոնք իբրեւ «տեսական» համարուում են՝ մաթեմատիկան (հին տերմինով՝ «ուսումնական»),

79 Անդ, էջ ԻԴ-ԻԵ եւ ԻԶ-ԻԷ:

երկրաչափութիւնը, աստղաբաշխութիւնը, երաժշտութիւնը⁸⁰, այսինքն՝ Քառեակի բոլոր առարկաները իրենց լրիւ ընդգրկմամբ. իսկ իրրեւ «գործնական» առարկաներ՝ «քաղաքականութիւն»-ը (այն է՝ քաղաքագիտութիւն կամ պարզապէս իմացութիւն քաղաքային կեանքի մասին), «բարոյականութիւն»-ը (բարոյագիտութիւնը), «տնտեսական»-ը (իմա՝ տնտեսագիտութիւնը)⁸¹: Ինչպէս այլուր պարզաբանուեց նաեւ, որ հեռաւոր Կիլիկիայից եւ Հայաստանի այլ գաւառներէից քահանայական ուսում ձեռք բերած պատանիները շտապում էին Գլաձորի համալսարան՝ «վասն իմաստասիրական արհեստից»։ Իսկ «իմաստասիրական արհեստներ» ստելով մեր դպրութեան մէջ հասկացում են Քառեակի բոլոր գիտութիւնները⁸²:

Օրյեկտիւ իրականութեան մեր նկատումները հետեւեալներն են. ա) տոմարագիտութիւնը, որը սերտորէն կապուած է աստղաբաշխութեանը (եւ առանց վերջինիս տուեալների առհասարակ գոյութիւն չունի տոմարագիտութիւնը միջնադարեան ըմբռնմամբ), իրրեւ ուսմունք՝ ե՛ւ տեսական, ե՛ւ գործնական առումներով այնպիսի անհրաժեշտութիւն էր ներկայացնում Գլաձորի համալսարանում, որ երկրայեւ անկարելի է անգամ. սրբերի ու սոնական օրերի որոշումը, որոնց համապատասխանելու էր ծիսակատարութիւնների զուգորդումը, եկեղեցու պրակտիկ գործունէութեան համար ուղեցոյցային նշանակութիւն ունէր, հետեւաբար եւ՝ «եկեղեցու մանկունք» համարուած Գլաձորի համալսարանականները քաջատեղեակ պէտք է լինէին տոմարագիտութեանը, ուստի եւ՝ աստղաբաշխութեանը: Բացի դրանից. տեսական առումով՝ Գլաձորի համալսարանի դպրապետ Նչեցին մինչեւ անգամ տոմարագիտական վէճեր է մղել Կիլիկիայի լատինամէտ կաթողիկոսութեան հետ:

Երկրաչափութեան տեսութեան եւ պրակտիկայի ուսուցումը Գլաձորի համալսարանում նոյնպէս չի կարելի վիճարկել. այն փաստը, որ Գլաձորի համալսարանի գոյատեւմանն է զուգադիպում ճարտարապետական կոթողների աննախընթաց կառուցումը հէնց Պոռչեանների տիրոջի սահմաններում, անշուշտ ենթադրում է երկրաչափութեան եւ մաթեմատիկայի ուսուցման նկատելի մակարդակի մասին. իսկ զարգացած արտարակա մտածողութիւն պահանջող գիտական այդ ուսմունքները կարելի էր ձեռք բերել, պէտք է ենթադրել, գերազանցապէս Գլաձորի համալսարանում:

Ինչ վերաբերում է երաժշտագիտութեան ուսուցմանը Գլաձորի համալսարանում, ապա դա նոյնպէս առաւել քան անտարակուսելի է: Շարականների տեսութիւնը եւ կատարողականութիւնը, որ ամփոփուած են «Սազգիրք» կամ «Մանրուամունք» կոչուած տեսական - գործնական աշխատութիւններում, մասնագիտորէն պէտք է իւրացնէին «եկեղեցու մանկունք» դիտուող Գլաձորի համալսարանականները: Աւելի՛ն. ենթադրում ենք, որ առանձին «Ուսումնաբան» պէտք է յատկացուած լինէր Գլաձորի համալսարանում երգարուեստի՝ երաժշտագիտութեան համար, ճիշդ այնպէս, ինչպէս Գլաձորի համալսարանի ծնունդը հանդիսացող Տաթեւի համալսարանում, որի մասին արդէն ուղղակի վկայութիւն ունենք:

Այս օրյեկտիւ նկատառումները, սակայն, սոսկ կոահուումներ չեն, այլ դրանք ամրապնդուած են նաեւ այն մասնակի գրչագրական վկայութիւններով, որոնք նոյնպէս ուշագրաւ են եւ բազմախոսուած:

80 Տե՛ս «Սահմանք իմաստասիրութեան», էջ 126:

81 Տե՛ս անդ, էջ 148-152:

82 Տե՛ս Սոյն մենագրութիւնը, էջ 132-133, նաեւ 281-282:

ա) Տոմարագիտութեան վերաբերեալ.

Յովհաննէս Պրուզի «Յաղագս երկնային շարժմանց» (ձեռ. 2189, թթ. 398բ-413բ) մեծարժէք երկը: Պրուզի այս ուշագրաւ աշխատութեան բազմաբովանդակ լինելու պատճառով բերում ենք նաեւ նրա առանձին գլուխների վերնագրերը, որոնք հաւասարապէս վերաբերում են նաեւ բնական գիտութիւնների ա՛յլ բնագաւառներին. «Յաղագս երկրի» թէ՛ որպէս շուրջ գոլովն երկնից՝ երկիրս հաստատուն կայ եւ երկինք միշտ շարժի» (401 ա), «Յաղագս թէ՛ վասն է՞ր աղի ջուրք ծոփուն կամ գի՞նչ է պատճառ, որ այս ամենայն գետք ի ծովն գնան... եւ ծովն ոչ լիանա եւ ոչ պակասի» (401 ա), «Որպէս գնայ արեգակն եւ լուսինն եւ աստեղք», «Յաղագս թէ՛ որպիսի յեղանակաւ գիտասցուք, թէ՛ արեգակն եւ լուսինն եւ աստեղք ընդ յարեւելու երթան» (405 բ), 406 բ երեսում բերում են հայկազան անուանումները ամիսների. «Յաղագս թէ՛ գի՞նչ է գօտիքն, որ աստ է պարունակ եւ կոչի է՛ երկինք» (406 բ-407 բ), «Յաղագս օդոյն» (407 բ), «Զի՞նչ է որտան եւ կայձական» (408 ա), «Վասն է՞ր ձմեռն որտ չլինի» (408 բ), «Յաղագս ձեան եւ անձրեւի» (409 բ) «Վասն կարկտի» (409 ա), «Ուստի՞ լինի ցօղն եւ եղեմն» (409 բ), «Զինչ է աղեղն որ իջնէ (409 ա), շանթի մասին (410 ա), «Զի՞նչ է որ լուսինն բակառնու» (411 ա), «Վասն շորս եղանակաց տարոյն» (48 ա) եւ այլն:

բ) Աստղաբաշխութեան վերաբերեալ.

Եզնիկի «Եղծ աղանդոց»-ում աստղաբաշխութեան տեսութիւնը ամբողջութեամբ վերցրած եւ նրանում արծարծուած բնափիլիսոփայական հայեացքներն ու դրոյթները (տե՛ս գրչագիր 1097). այնուհետեւ գրչագիր 6897-ում՝ «Յաղագս ընթացից արեգակն եւ համարոյ չափոյ» (թ. 420 ա, նոյնը ձեռ. 2189-ում, թթ. 394 բ-396 բ). գրչագիր 598-ում՝ «Վասն մոզոցն յիշողական նաւագիտութեան» (ԺԸ հատուած) եւ «Վասն Քաղզէացուցն աստեղաբաշխութեան» (ԺԹ հատուած), նաեւ «Սահմանք իմաստասիրութեան», «Պէրիարմէնիասի» եւ «Ստորոգութեանց», «Յաղագս Պրոյոյից» երկերում տեսական առանձին դրոյթները, ինչպէս եւ Յովհաննէս Պրուզի՝ «Յաղագս երկնային շարժմանց» աշխատութիւնը ամբողջութեամբ վերցրած (գրչագիր 2189, թթ. 394 բ-396), «Մեծի Վարդանա ճաշակ ինչ ի սուրբ գրոց» (գրչագիր 2189, թթ. 413 բ-423 բ):

գ) եւ դ) Մաթեմատիկայի եւ երկրաչափութեան վերաբերեալ.

Տեսական առանձին դրոյթներ ու մեկնութիւններ՝ «Յաղագս Ստորոգութեանց Արիստոտէլի» երկում («Քանակին» եւ «Առնչութեանց» նուիրուած բաժինները ամբողջութեամբ վերցրած), «Պերիարմէնիաս», Դաւթի «Վերլուծութիւն Պորփիւրի «Ներածութեան» եւ «Սահմանք իմաստասիրութեան» աշխատութիւններում: Յովհաննէս Սարկաւազի կարեւոր մի աշխատութիւն՝ «Յաղագս անկիւնաւոր թուոց» (ձեռագիր՝ 6897, թթ. 414 բ-415 բ, նոյնը՝ ձեռ. 437-ում, թթ. 126-127), Փիլոնին վերագրուող թուարանական աղիւսակը համապատասխան բացատրութիւններով՝ ձեռագիր 437, թթ. 122 ա-122 բ, ձեռագիր 2169-ում՝ «Բանն ինչ պիտանի վարդապետաց, հարցումն՝ գի՞նչ է անյայտ նիչն եւ ուստի՞ բաղկանայ գիծն, եւ մակերեւոյթ եւ մարմին: Պատասխանի. նախ՝ առաջին...» (390 բ-392 ա):

ե) Երաժշտագիտութեան վերաբերեալ.

Վենետիկի մատենադարանի մի գրչագիր, որը Գլաձորի համալսարանի արտադրանքն է՝ «Մանրուամունք» է պարփակում իր մէջ, մանրանկարիչ եւ երաժշտագէտ Աւագի կողմից արտագրուած. իսկ վերջինիս երախտընկալ ուսուց-

չապետը Գլաձորի համալսարանի բարունապետ Ներսէսն է՝ երաժշտագիտութեան մասնագիտացումով:

Այս բոլորից ինքնրստինքեան հետեւում է, որ քառեակի դասընթացքների ընդգրկման տարրութեան եւ բնոյթի առումներով Գլաձորի համալսարանը ոչ միայն չի զիջում եւրոպական համալսարաններին, այլեւ հայկական դպրութեան հարուստ ժառանգութեան շնորհիւ նա շատ կողմերով բարձր է կանգնած եղել նրանցից:



Մնունդ՝ Գլաձորի Համալսարանի մանրանկարիչ Թորոս Տարօնացու մտաշղացմամբ:
Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ. 206, թ. 448ա:

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՐՈՐԻ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԱՒՈՐՈՒՄԸ ԳԼԱՉՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆՈՒՄ

Քննարկուած բոլոր դասընթացքների լրիւ իւրացումը, բնականաբար, պիտի հաւաստուէր ինչ-որ պաշտօնական հաստատումով կամ ձեւակերպմամբ: Մեր դպրութեան մէջ նման դրութեան պաշտօնական ձեւակերպումը «վարդապետական հրամանի» շնորհումն է թեկնածուին, որով եւ հաւաստուած է նրա բարձրագոյն կրթութեան՝ «վարդապետական աստիճանի» ձեռքբերման իրաւական ճանաչումը:

Կարելոր է նկատել, որ «վարդապետական աստիճանը» զուտ ուսումնառական՝ քարձրագոյն կրթութեան առիւտաւառն է՝ համապատասխան վկայութեամբ պաշտօնատար անձերի, եւ բոլորովին տարբեր է եկեղեցական նուիրապետութիւնից: Եկեղեցական պաշտօնները, ամենայն հաւանականութեամբ, պայմանաւորուած չեն եղել վարդապետական աստիճանով, բայց եւ՝ առաւել ծանրակշիռ հեղինակութիւն վաստակելու համար եկեղեցական նուիրապետութեան ներկայացուցիչները ձգտել են միաժամանակ վարդապետական աստիճանի ձեռքբերման: Մատենադարանի աղբիւրների քննութիւնից աներկբայօրէն պարզուած է, որ միջնադարում վարդապետը, որպէս գիտնական եւ դպրութեան ներկայացուցիչ, առաւել մեծ հեղինակութիւն է վայելել քան երբեմն նոյնիսկ կաթողիկոսը: Այս փաստի արձանագրմամբ շեշտուած եւ ընդգծուած է մեր ժողովրդի՝ դպրութեան նկատմամբ տածած անպարագիծ սէրն ու պատկառանքը: «Մեծ Մաշտոց» աշխատութեան՝ «Յաղագս թէ՛ յընդհանուր Ազգիս մերում՝ ո՞չք եղեն սերօղբ եւ անցողիկ ծայրագոյն իշխանութեան վարդապետական գաւազանի, զոր տայ մեծ վարդապետն աշակերտի իւրում» բնագրում կարգուած ենք այդ առթիւ. «Պաշտօն ծայրագոյն վարդապետաց է՝ զի ունիցին զուսումն վարդապետութեան եւ զգիտութիւն Հին եւ Նոր աստուածային կտակարանաց եւ զդաւանութիւն խոստովանութեան ուղղափառ հաւատոյ ի Սուրբ Երրորդութիւն եւ ի մարդեղութիւն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ: Այլ եւ պաշտօն է զգեհնուլ հանդերձ սեռս եւ բրդեղէնս, եւ ունել խաչանման գաւազանս. նստիլ ի վերայ աթոռոյ եւ առնել զբեմասացութիւնն, եւ ծագէ ի ծագ թարց արգելման քարոզել: Եւ պատիւ սոցա մեծագոյն է քան զֆորեպիսկոպոսին՝ որ չունիցի գծայրագոյն գաւազան»¹: Այնքան բնութագրական է եղել վարդապետին վերագրուող գերազանց պատուի այս իրողութիւնը միջնադարում, որ այն մինչեւ անգամ արձանագրուել է առաւել-

¹ Գիրք մեծ Մաշտոց կոչեցեալ, Կ. Պոլիս, 1807, էջ 337:

յարաբերակամորէն, ալըպէս եւ վարդապետները... «Եւ զի աստղ քան զաստղ առաւել է փառօք, նոյնպէս եւ վարդապետ քան զվարդապետ պայծառ եւ մաքուր վարուց: Յորոց եւ մի է ի բազմացն եւ ի լուսաւոր աստեղացն, ի մաքուր անձանցն եւ ի պայծառ քարոզողացն, ի փառաւորագունիցն եւ յերեւելի եւ ի դովելի արանցն երիցս երանեալ երջանիկ, հայրն մեր եւ վարդապետն բարի տէրն Մխիթար...»¹¹:

Պարզելուց յետոյ վարդապետական աստիճանի բնոյթը, առաջադիր խնդրի կապակցութեամբ կարեւոր է լուսարանել նաեւ, թէ ինչպիսի՞ կարգ գոյութիւն է ունեցել Գլաճորի համալսարանում՝ վարդապետական աստիճան շնորհելու համար: Անհրաժեշտ է նկատել, որ Գլաճորի համալսարանի մասին վկայուած է իբրեւ այնպիսի ուսումնական կենտրոնի, որտեղ, շնորհիւ զպրապետ Եսայի Նչեցու, «նորոգուել» է վարդապետութեան աստիճանը. «...Եւ յարդեաց զաթոռ վարդապետութեանն... Եսայիաս եւ ժողովեցան առ նա բազումք ամենայն գաւառաց յաշակերտութիւն Աստուածաշունչ զրոց գիտութեան եւ Մ (50) ամ վարդապետեալ նորոգեաց զաստիճան վարդապետութեան լուսաւորչացն մերոց...»¹²:

Այլուր ցոյց տրուեց՝ ուսումնական առարկաների ամբողջութիւնը իւրացնելու եւ աւարտելու համար, որ դասընթացքների կարգով անցնում էին Գլաճորի համալսարանականները, պահանջուել է, ըստ վկայութիւնների, ուսումնական 7-8 տարիների շրջան: Բայց ինչպիսի՞ պայմաններ են առաջադրուած եղել ուսումնականներին՝ վարդապետական աստիճան ստանալու համար: Հէնց այնպէս՝ դասընթացքները միայն աւարտելով անմիջապէս շնորհուել է նրանց «վարդապետական հրամանը», թէ՞, դրա համար անհրաժեշտաբար եւ պարտադիր կարգով, պահանջուել են քննութիւններ, բնագրերի անգիր արտասանութիւններ, բեմբասացութիւններ, Աւարտաճառեր, մի խօսքով՝ պաշտօնական ծիսակատարութիւններ եւ այլն:

Մատենադրական աղբիւրների վերլուծութիւնը եւ այդ ուղղութեամբ կատարուած հայագիտական մասնակի հետազոտութիւնները հաստատում են, որ Գլաճորի համալսարանում «վարդապետական աստիճան» (որ եւ նոյնն է՝ «վարդապետական հրաման», «վարդապետական գաւազան» կամ «բարունական գաւազան» արտայայտութիւնները, որոնք հանդիպում են Գլաճորի համալսարանականների թողած Յիշատակագրութիւններում եւ Յիշատակարաններում) շնորհելու համար սահմանուած է եղել որոշակի կարգ, որն արտայայտուել է հետեւեալ պահանջներով.

ա) Բնութիւնները պարտադիր են եղել. Գլաճորի համալսարանականներից Գրիգոր գրիչը իր արտագրած «Մեկնութիւնք առակաց Ներսիսի Լամբրոնացույ եւ Երզոց երգոյն Վարդանայ եւ Գրիգորի Նարեկացույ» զրչագրում՝ պատուիրատու Սարգիս քահանայի մասին վկայում է, որ նա պատրաստուելիս է եղել («հանդերձեալ է») «բարունական գաւազան» ստանալու. «...Արդ, որ ոք պատահի յարձանս անշունչս, բայց բանօր իբր կենդան ընթերցեալ, յիշեսլիք ի բարի գտացող եւ զվա/յ/ելօղ՝ զՍարգիս քահանայ, որ հանդերձեալ է գօզգան առ/ն/ուլ ըստուրի...»¹³: Նշանակում է՝ բարունական գաւազանը հէց այնպէս չի տրուում ուսումնականին, այլպէս չէր ասուի թեկնածուի մասին, որ նա

«հանդերձեալ է գաւազան առնուլ բարունի»: Ինքնըստինքեան հետեւում է՝ նա մախապատրաստուելիս է եղել Գլաճորի համալսարանի վերադասների կողմից մախասահմանուած ինչ-որ պայմաններ եւ առաջադրանքներ դիմագրուելու, որոնք եւ համապատասխան աշխատանքներ եւ ճիգեր են պահանջուած իրենից եւ որոնց իրագործումը յանպատրաստի՝ ինքնահոսի կարգով հնարաւոր չէ: Նոյնն է հաւաստում նաեւ Գլաճորի համալսարանականներից Կրիկեցի Պողոս գրիչը՝ Ստեփանոս Տարսայիճի կապակցութեամբ. «...Տուեալ զանձն ի կրթութիւն գրոց, եւ աստուածային աւերինացն եւ պատուիրացն հլու եւ հպատակ, նաեւ յիմաստասիրական արհեստ, յուլով ժամանակս դեգերեալ ընդ թեւաւք խնամոց սուրբ եւ երանաշնորհ բարունապետին եւ տիեզերալոյս վարդապետին Եսայեայ. նաեւ աստիճանի սարկաւազութեան եւ քահանայութեան արժանացեալ եւ հանդերձեալ է կոչմամբ եւ ընդրութեամբ սուրբ հոգոյն ելանել ի պատիւ եւ յաստիճան վարդապետութեան եւ եպիսկոպոսութեան տանս Սիւնեաց...»¹⁴:

Հէնց քննութիւնների մասին որոշակի վկայութիւն է պահպանուած Մխիթար Սասնեցու մի վարքագրութեան մէջ, որ կարդում ենք. «...Յայնժամ երանելիս Մխիթար յոյժ ուրախ եղեւ ի գալ ընկերաց իւրոց եւ լինել նմա օգնական եւ լծակից յամենայն գործս բարութեան եւ ի հարցաբնութիւնս Աստուածաշունչ մատենից, վասնզի ի հարցաբնութեանց անտի ոչ միայն աստուածային խորք իմաստիցս յայտնեալ երեւիմ, այլ առաւել եւս ի միտս եւ ի հոգիս հաստատեալ եւ մնացեալ լինիմ»¹⁵: Սոյն վկայութեան արժէքը ընդգծուած է նաեւ այն առումով, որ քննութիւնները Գլաճորի համալսարանում ոչ թէ պատահական ու ձեւական բնոյթ են կրել, այլ դասընթացքների հիմնաւոր իւրացումը բացայայտելու իրրեւ ստուգատես եմ դիտուել, որպէսզի «հարցաքննութիւնների» միջոցով՝ «խորք իմաստիցս յայտնեալ լինին», ինչպէս եւ ձեռք բերուած գիտելիքները՝ կայուն եւ լիարժէք («առաւել եւս ի միտս եւ ի հոգիս հաստատեալ եւ մնացեալ լինին»): Քննութիւնների կարեւորութեան ու նշանակութեան նման ըմբռնմանը դժուար է որեւէ բան աւելացնել:

Պէտք է ենթադրել, որ քննութիւնները տեղի են ունեցել դասախօսական առանձնացուած Յանձնաժողովի առաջ:

բ) Նշանաւոր եւ իսկապէս յուսուցիչ պատմությունների առանձին երկերի սերտումն ու անգիր արտասանումը, դասընթացքների իւրացման համար պահանջուող քննութիւնների հետ միասին, նոյնպէս պարտադիր պահանջ է եղել՝ վարդապետական աստիճան հայցողին առաջադրուած, թէեւ նման պահանջի վերաբերեալ ուղղակի վկայութիւն չունենք Գլաճորի համալսարանի Յիշատակագրութիւններում ու Յիշատակարաններում. բայց հէնց Գլաճորի սան եւ յետագայում Տաթեւի համալսարանի հիմնադիր՝ ուսուցչապետ Յովհան Որոտնեցու պրակտիկայից (որի վերաբերեալ ունենք գրաւոր վկայութիւն) դժուար չէ մակարերել, որ Գլաճորի համալսարանում նոյնպէս ընդունուած կարգ է եղել «ասացուածոց վարդապետական» սերտումն ու անգիր արտասանումը Ուսումնական Խորհրդի առաջ՝ վարդապետական աստիճանի հրաման ստանալու համար: Գրիգոր Տաթեւացու՝ իր ուսուցչապետ Յովհան Որոտնեցուց 1386 թուականին վարդապետական աստիճանի «հրաման» ստանալու կարգի վերաբերեալ հետեւեալ արժէքաւոր վկայութիւնն է հաղոր-

11 Անդ, Թ. 142բ-143ա:

12 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 1511, Թ. 327ա:

13 ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 272:

14 Անդ, էջ 29:

15 «Պատմութիւն հաւաստի եւ համառօտ...», էջ 29:

դում Թովմա Մեծոփեցին. «Իսկ մեծ վարդապետն Յովհաննէս յ835 (1386) թուականին ետ նմա (իմա՝ Գրիգոր Տաթևացուն — Լ.Ս.) ասացուածոց վարդապետական կարգի ի բերան առնուլ, զի տացէ նմա հրաման իշխանութեան...»¹⁶: Նկատենք, որ վարդապետական աստիճանի համար կիրառութիւն գտած այս պարակտիկան բնորոշ է եղել ոչ միայն Գլաձորի եւ Տաթևի համալսարանների համար, այլեւ՝ ընդհանրապէս ուսումնական բոլոր այն կենտրոնների, որտեղ վարդապետական աստիճան է շնորհուել: Հետեւաբար այն աւանդոյթի ոյժ է ունեցել մեր դպրութեան մէջ եւ պարտադիր պահանջ՝ բոլոր ժամանակների եւ վայրերի համար: Այս պնդման հաւաստիութիւնը ամրապնդուեւ է նաեւ յետագայ շրջանից՝ 1609 թուականից մեզ հասած մի վկայութեամբ, ուր կարդում ենք. «Ի ՌՄԸ (1609) թուին ես Ներսէս եպիսկոպոս գրոց աշակերտս ողորմութեամբ տեսնն սերտեցի գայս մեծախորհուրդ ասացուած» ի պատմառ գաւազանի առնելոյ աւուրն»¹⁷: Իսկ «մեծախորհուրդ ասացուած»-ը, ինչպէս պարզուեւ է, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ՝ Հէնց Յովհան Որոտնեցու գրած աստուածաբանական մի Մեկնութիւնը. «Յոհան Որոտնեցոյ քաջ Հոետորի եւ արդիւնական բարունապետի արարեալ ի բան մարգարէին, որ ասէ...»¹⁸: Այս եւ նման փաստերից հետեւում է, որ նախկին նշանաւոր եւ հանրաճանաչ ուսուցչապետների մեկնաբանական առանձին երկերը, իբրեւ պարտադիր յանձնարարութիւն, վարդապետական աստիճանի թեկնածուն սերտում եւ անգիր էր արտասանում Ուսումնական Խորհրդի առաջ՝ իր հայցածին արժանանալու համար:

Այս առթիւ նկատենք, որ միջնադարեան մեր դպրութեան կեանքում այնքան ընդհանրացուած է եղել վարդապետական աստիճան շնորհող «Խորհուրդների» կամ «Յանձնաժողովների» գործառոյթը, որ մինչեւ անգամ Դատաստանագրքերում իրաւական ձեւակերպման է ենթարկուել նման պահանջը. «Յաղաքս դատաստանաց վարդապետաց» վերնագրով առանձին յօդուածում Գոչի մօտ կարդում ենք. «Յերկուս եւ յերիս վարդապետաց գոչեցին ի պատիւ հրամանի, թէ եւ պատահի միոյ աշակերտելի. եւ թէ զկամս եպիսկոպոսի եւ կամ եւս առաւել զհայրապետի ընդ իրեանս առնուցուն, նաեւ զիշխանի, բարիոք եւս գործիցեմ, ապա թէ ոչ՝ ըստ օրինացն յերկուց եւ յերիցն հաստատեցի»¹⁹:

Վարդապետական աստիճան շնորհելու իրաւական այս յօդուածը նկատուման է արժանի մի քանի կողմերով: Նախ՝ որոշակի պարզութեամբ ասուեւ է, որ անկախ նրանից, թէ ո՛ւմ է աշակերտել վարդապետութեան թեկնածուն, վերջինս վարդապետական «պատիւ հրամանի» ստանում է պաշտօնապէս առանձնացուած երկու կամ երեք այլ վարդապետների կողմից: Հետեւաբար, ըստ օրէնսդրութեան, ուսուցիչը ա՛յլ մարդ է լինում, եւ «պատիւ հրամանի» շնորհողները, արդի ըմբռնմամբ «Մանկավարժական Խորհուրդ» կազմած ուսումնականները՝ ա՛յլ վարդապետներ: Երկրորդ՝ վարդապետական աստիճանը ունեցել է հասարակական նշանակութիւն եւ արժէք, եւ ո՛չ՝

16 Պատմութիւն Լանկ-Պամուրայ եւ յանրոգաց իւրոց, արարեալ Թովմա վարդապետի Մեծօրհուրդ, ի յոյս բնծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբ կարապետ վարդապետ Շահագարեան, Փարիզ, 1860, էջ 55-56:

17 Քաղոքածրբ ըստ Գ. Յովսէփեանի, Խաղարկեանք կամ Պոռչեանք... մասն Բ, ծանօթ. 3, էջ 276-277:

18 Անդ:

19 Միսիլար Գոչ, Դատաստանագիրք Հայոց, Վաղարշապատ, 1880, էջ 88, ընդգծուեւ իմն է - Լ.Ս.:

անհատական: Ըստորում վարդապետական աստիճանի հասարակական բնոյթ կրելը բացատրուեւ է ոչ միայն աստիճան շնորհող Խորհրդի անհրաժեշտութեան պահանջով, այլեւ այդ Խորհրդի որոշումներում եպիսկոպոսի, առաւել եւս կաթողիկոսի եւ նոյնիսկ իշխանի ցանկութիւնների հաշուառման կամ նրանց համաձայնութիւնը վերցնելու նպատակայարմարութեան պահանջով: Երրորդ՝ վարդապետական աստիճանի համար ոչ թէ բանաւոր յայտարարութիւն է եղել, այլ՝ գրաւոր պաշտօնական վկայական, որը «հաստատուեւ է» ուսումնական աստիճան շնորհող Յանձնաժողովի կամ «Խորհրդի» կողմից, քանի որ ասուեւ է՝ «(զպատիւ հրաման) ըստ օրինացն յերկուց եւ յերիցն (վարդապետացն) հաստատեցի»:

Գլաձորի համալսարանը, սակայն, աստիճանների շնորհման կարգի առումով՝ ունեցել է ուշագրաւ իւրայատկութիւններ, որոնց հետազօտումը չափազանց կարեւոր է մեր դպրութեան պատմութեան համար:

Այսպէս, ի տարբերութիւն մեր միւս ուսումնական կենտրոնների, Գլաձորի համալսարանը մշակել եւ իրագործել է աստիճաններ շնորհելու մի արարողութիւն, որը կոչուել է «պսակադրութեան հանդէս»: Ըստորում հանդիսաւոր պայմաններում շրջանաւարտներ կարդացել են ատենախօսութիւններ, իսկ համալսարանի դպրապետ Եսայի Նչեցին «պսակադրել» է նրանց՝ «պսակադիրի» իր հանգամանքով: Ատենախօսութիւնները կամ Աւարտաճառերը փաստօրէն, այն ժամանակուայ «դիսերտացիաներն» են եղած:

Այս առթիւ նշենք, որ հայագիտութեան մէջ Գլաձորի համալսարանում ուսանողական աւարտական ատենախօսութիւնների առկայութեան փաստի բացայայտման եւ դրանց հետազօտման առաջին փորձը արել է Փրոֆ. Լ. Խաչիկեանը, իր «Գլաձորեան համալսարանը եւ նրա սաների աւարտական ատենախօսութիւնները» յօդուածում: Մատենադարանի ձեռագրական հարուստ ֆոնդում նա նկատել է, որ Գլաձորի համալսարանին վերաբերող 631 համարի գրչագրի նիւթերում առանձին բնոյթի փոքրիկ բնագրեր կան, որոնք, արտաքննապէս մերձ լինելով հանդերձ Քարոզների, ըստ էութեան սահմանազատուեւ են նրանցից: Այնպիսի քաջհամուտ ձեռագրագէտ, որպիսին Ն. Ակիւնեանն էր, նման բնագրերը իր կազմած համառօտ ձեռագրացուցակում դասել է Քարոզների շարքը եւ բնութագրել դրանք իբրեւ «Նախերգանք քարոզից»: Սակայն այդ «նախերգանքների» թեմատիկ բնոյթից ելնելով Լ. Խաչիկեանը միանգամայն հիմնաւոր կերպով պարզուեւ է, որ դրանք ոչ թէ քարոզական համապարփակ թեմատիկայի հետ առնչակցութիւն են դրսեւորում, այլ մասնակի՝ սոսկ ուսումնագիտական շեշտուածութեամբ արտայայտուած թեմատիկայի արծարծում, ինչպէս եւ երախտագէտ սանի եւ երախտընկալ ուսուցչապետի ու ուսուցչի փոխյարաբերութիւն: Եւ քանի որ դրանք արտասանուել են Գլաձորի համալսարանի սաների կողմից, ուստի եւ, ինչպէս միանգամայն ճիշդ կերպով հետեւցուեւ է, դրանք Աւարտաճառեր են: Ընդամին՝ Լ. Խաչիկեանին միայն մի գրչագիր է յայտնի եղել, որում Գլաձորի համալսարանականների մասնակի Աւարտաճառերն են ամփոփուած: «Գլաձորի համալսարանի ուսանողների աւարտական ատենախօսութիւնները, - գրուեւ է նա, - պահպանած՝ միակ մեզ առայժմ յայտնի գրչագիրը... նո. 631-ն է, գրիչ՝ Գրիգոր Սամոսնեցի, ժամանակ՝ ԺԴ-ԺԵ դարերում»²⁰: Բայց Մատենադարանի ձեռագրական ֆոնդում կայ Աւարտաճառեր պահպանած մի երկրորդ գրչագիր

20 Տե՛ս Լ. Խաչիկեան, Գլաձորեան համալսարանի աւարտական ատենախօսութիւնները, էջ 474:

«նորագոյն» եւ «բարեպատեհ» վիճակներով զբաւերելու կարողութեամբ, այն է՝ զարգացման նոր դրութեամբ բացայայտելու ներուճակութեամբ: Այս օրինակաբար վերաբերում է «ոչ միայն ի կենդանեաց սեռի՝ խաւսունս ասեմ եւ կամ յանասունս, — ընդհանրացնում է ատենախօսը, — այլեւ ի սնկոցն նորագունից եւ ի պտղոցն ահա հասելոց, որ թէպէտ տրտպատեսակ (իմա՝ «թթուաչ» — Լ. Խ.) ի ճաշակսն իցէ վասն անկատարութեան, սակայն պտորժելի վասն նորոգութեան, եւ մանաւանդ եթէ ինքնասուն իցէ եւ կամ ձեռասուն»²⁷: Ի դէպ՝ այստեղ նկատենք, որ «նորագութիւն», «ինքնասուն» եւ «ձեռնասուն» տերմին-հասկացութիւնները ուսումնական տարբեր վիճակներ են ակնարկում մեր դպրութեան մէջ, ուստի եւ անհրաժեշտ է ճշգրտել դրանց կիրառութիւնները՝ քաղուածքի բովանդակութիւնը ստուգապէս ընկալելու եւ մեր յետագայ վերլուծութիւնը հաւաստութեան հունով տանելու նպատակով:

Այսպէս, «ձեռնասուն» տերմինը մեր դպրութեան մէջ օգտագործուել է «աշակերտի» համարժեքով, երբ տուեալ ուսումնական գիտելիքներ եւ հմտութիւն է ձեռք բերում միայն ուսուցչի անմիջական ղեկավարութեամբ դասընթացքների ամբողջական կուրսի սիստեմատիկ իւրացման շնորհիւ: «Ինքնասուն» տերմին-հասկացութիւնը կիրառուելիս է եղել այն ուսումնական նկատմամբ, որն ինքնուրոյն ջանքերով, առանց ուսուցչի անմիջական ղեկավարութեան, գիտելիքներ եւ ուսում է ձեռք բերում: Իսկ «նորագութիւն» տերմին-հասկացութեամբ ակնարկում է այն ուսումնականը, որն արդէն աւարտել է աշակերտութեան շրջանը՝ դասընթացքների լրիւ կուրսը եւ թեկնածու է վարդապետութեան: Հետեւաբար Գլաճորի համալսարանի բոլոր շրջանաւարտները Ատենախօսութիւններով հանդէս գալու ժամանակ պատկանելիս են եղել ուսումնականների այս վերջին կարգին («նորագութեան»):

3. Մի այլ ատենախօս անուի քան պարզում է իր ուսումնականի դրութիւնը, երբ դիմելով իր երախտընկալ ուսուցչին, ասում է. «...Ձի ի քեզ անկայ յորովայնէ, Հա՛յր, Բե՛ւ մեծացա եւ զարգացա եւ Բե՛ւ ի չափ հասա... Ձեռք քո աշխատասէր սնուցիմ գիս... ուսմամբ. աչք քո քաղցրահայեաց լուսաւորեցիմ գիս, բանք քո բարի առաջնորդեցիմ ինձ, ոտք քո զարդարուն Աւետարանաւն ուղղեցիմ զգնացս իմ, հեզ եւ մարդասէր հոգի քո հանկոյց գիս...»²⁸: Բայ-ստորագեղանքի սահմ. եղանակի անցեալ ժամանակով օգտագործումը ցոյց է տալիս, որ շրջանաւարտ է, եւ ո՛չ՝ սկսնակ:

4. Ուրիշ մի Ատենախօսութեան մէջ ուսուցչապետներին եւ ուսուցչիններին ուղղելով իր խօսքը, ուսումնականը աներկղիմի յստակութեամբ յայտնում է, որ ինքը տունկի նման արդէն աճել է եւ հասունացել, եւ ահա «պտղաբերում» է. այդ իրողութեան առիթով, բնականաբար, նրանք պէտք է «ուրախ լինեն». «Եւ այժմ ուրախ լերուք մեծապէս աւետաւք կենդանիք մարմնով ի վա/յ/ելս եւ հրա-ժարեալքն իմանալի սգա/յ/ութեամբ, զի ահա ըստ յուտ/յ/ ձերոյ հասե/ա/լ ի պտղաբերել տնկեալս ի ձեզ եւ Աստուծոյ յանձնե/ա/լ եւ գուարեացիք, զի ձերոյ աղաւթից է պտուղս, այլեւ առնոյք յԱստուծոյ զհասունցումն փոխանակ վաստակոց ձերոց անսպառ յաւիտենութեան...»²⁹: Խոստումնալից ուսումնականը արդարացնում է իր ուսուցչապետներին եւ ուսուցչի ակնկալութիւնը,

27 Անդ. թ. 60ա:
28 Անդ. թ. 52բ:
29 Անդ. թ. 71բ:

որովհետեւ հասել է պտղաբերելու, այն է՝ վարդապետելու ցանկալի եւ հոգեպարար վիճակին:

5. Յատկանշական է, որ նոյն ատենախօսութեան մէջ ուսումնականը, խօսքն ուղղելով այս անգամ Աստուծուն, ասում է. «...Արժանի արարեր զաւրութեամբ քով անլան փառաց եւ կոչման վարդապետութեան՝ լինել յանաւք ինչ ի պէտս սպասաւորութեան տան քում մեծի եւ երկնաւորի, իշխել ի բուրաստան ծաղկոցաց խաւսուն մրգաց եւ հովտաց շուշանաց եւ տալ անտի ըստ կարի մերում զարմիս եւ սրբազան մանկանց Սիրոնի բանալ զգրունս ընդարձակութեան աստուածատունկդ զբախտին...»³⁰: Ընդգծուած տողերից հետեւում է, որ տուեալ արարողութիւնը վերաբերում է «փառքի անուն» վաստակելուն, այն է՝ «վարդապետական կոչման» արժանի լինելուն, որպէսզի հէնց պսակադրութեան շնորհիւ էլ լիազորուած լինի ատենախօսը «խօսուն մրգերին եւ հովիտների շուշաններին», այն է՝ սկսնակ ուսումնականների հոգու եւ մտքի «զոները» լայն բաց անելու...:

6. Այն իրողութիւնը, որ ատենախօսը դեռեւս աստիճան հայցողի (եւ ո՛չ՝ արդէն ստացածի) վիճակում է գտնուում, ակնբախտէն երեւում է մի այլ Ատենախօսութեան ուշադիր քննութիւնից, ուր ասուած է՝ ուսուցչին ուղղուած դիմառնութեամբ. «...Եւ զպսակն անթառամելի ընդունիցիս եւ վերայդասեալ հանդիցես ի կաճառս սրբազանից առաքելոց, մարդաբէից՝ հանդերձ ամենայն ազգականաւք քով, մանաւանդ թէ քո/յ/ին որդիացեալ զաւակաւք եղբարք մերովք հարազատաւք, որք հաստատեալ են այժմ յաստիճան վարդապետութեան եւ որք ակն ունին հասանել յուսով, աւա/իկ/ ես եւ մանուկ...»³¹: Նշանակում է՝ ուսուցչապետին «որդիացած» եւ կամ, որ նոյնն է՝ աշակերտած երկու կարգի ուսումնականներ ներկայ են Ատենախօսութեան ընթացման տուեալ պահին. ա) նրանք, որոնք արդէն վարդապետական աստիճանով վաւերացուած կամ հաստատուած են, բ) նրանք, որոնք յուսով եւ ակնկալութեամբ սպասում են վարդապետական աստիճանի հաստատմանը, որոնց թուին է պատկանում ահա եւ ինքը՝ ատենախօսը...: Սա չափազանց բնութագրական է եւ բազմախոստում վկայութիւն՝ Աւարտաճառերով հանդէս եկող ուսումնականի վիճակի (ստատուի), ինչպէս եւ առհասարակ Գլաճորի համալսարանում վարդապետական աստիճան ստանալու կարգի վերաբերեալ:

7. Ուշագրաւ է նաեւ, որ նոյն ատենախօսը, իր ուսուցչի հետ դիմառնութեամբ պարզաբանուելիս հարցեր է առաջ քաշում այն մասին, թէ ինչո՞վ կարող է ինքը երախտահատոյց լինել նրան. «Արդ՝ ես վերջացեալս յամենայնի, այսքան բարեացս եւ մեծայմեծ պարգեւացս զի՞նչ տաց փոխարէնս, մանաւանդ թէ եւ բանից իմաստութեան զի՞նչ հատուցից. ոսկի՞ արդեաւք, կամ արծաթ, կամ աղանձս պատուականս, հի՞՞թ յերկրէ, որ երկրաւորացս է սիրելի: Ո՞՞Ձ ՁԱՅՍ, վասն զի ԱՆՀԱՄԵՄԱՍՏ է ԻՄԱՍՏՈՒԹԻՒՆ ՁԱՅՍ ԲԱՆԻՆ, իսկ եթէ զբանս, սակայն եւ զա՛յս ի ԲԷՆ ընկալալ: Արդ, ոչ գոյ իմ անձէ, զի կշռեցից զգին այս գանձիցս, զոր ստացալ/...»³²: Սա միաժամանակ խոստովանութիւն է այն մասին, որ Գլաճորի համալսարանում աստիճանների շնորհումը եղել է ըստ արժանւոյն եւ անկաշառ, ուր «անհամեմատ է իմաստունն զայս բանին»:

30 Անդ:
31 Մաշտոցի անուան Մատենագարան, ձեռ. 734, թ. 140ա:
32 Անդ, էջ 139բ:

ուսու եւ թանկագին ակնեղէնի յարաբերութեամբ:

Այս բոլոր փաստերը հաստատում են միայն մի բան. Ատենախօսութիւնները Գլաճորի համալսարանի շրջանաւարտների Աւարտաճառերն են՝ կարդացուած վարդապետական աստիճան հալցելու առթիւ եւ հանդիսաւոր արարողութեան պայմաններում:

Իսկ ի՞նչ հաւաստի եւ գորեղ կոուաններ ունենք վարդապետական աստիճանի շնորհման հանդիսաւոր արարողութեան վերաբերեալ:

Ունենք ուղղակի ակնարկ հրապարակային ելոյթների բնոյթի եւ նշանակութեան մասին. ատենախօսներից մէկն իր մասին ասում է, որ ինքը հրապարակային ելոյթ է ունենում («Հանդիսանալս»), որպէսզի իր պարտքի անհրաժեշտութիւնը լրացնի. նկատի ունենալով, որ իւրաքանչիւր քննութիւն («այցելութիւն») իրագործում է Աստուծոյ կողմից՝ առաւելապէս ասողի եւ լսողների համար. «...Նպաստես մեզ աւրս տէրունական եւ լսաւազցս յաւժարանութիւն, վասն որոյ եւ հանդիսանալս է, որպէսզի եւ Աստուած փառաւորեացի եւ լսողքն իւրախուսցին եւ մեք զհարկ պարտեացն լցցուի: Եւ իւրաքանչիւր այցելութիւն ի տեառնէ լիցի, յաւեո առաւելութեամբ ասողին եւ լսողաց...»³³: Դժուար չէ հետեւցնել, որ խօսքը վերաբերում է ինչ-որ արարողութեան, ուր հանդիսաւոր պայմաններում հրապարակային ելոյթներ են ունենում շրջանաւարտները ինչ-որ պարտքի հատուցմամբ, որոնք քննութեան բնոյթ ունեն:

Ատենախօսութիւններում մերթըմներթ հանդիպում ենք «աստուածահաւաք առեան», «առեանս տիեզերահոչակ» արտայայտութիւնների, ինչպէս եւ սակաւ ղէպքերում՝ «ստաղիոն» եւ «նաւակատեացս տեսութիւն»: Այսպէս՝ «...Այժմ աստուածահաւաք առեանիս ունեաք ինչ պիտանացու, որք մեծամեծաբն են հարազատեալք»³⁴: «...Յուսով եկաք ի ժամս յայս եւ յերկնահանգիստ առեանս տիեզերահոչակ, անկատարս տիմար հոգեւոր եւ մարմնաւոր փորձիւ՝ ոչ տժգոհելով զԱստուծոյ եւ զվարժողաց մերոց, ա՛յլ՝ զմեր անարժանութեանց եւ զհեղգութեանց...»³⁵:

Ուրեմն՝ եղել է ինչ-որ «ատեան», ուր եկել են շրջանաւարտ համալսարանականները ոչ թէ գանդատի կամ բողոքի համար (իրենց ուսուցիչների ղէմ կամ Աստուծոյ), այլ պարզապէս իրենց ձեռք բերած գիտելիքները դրսևորելու համար նուաստաբար...: Մի այլ Ատենախօսութեան մէջ ուսումնականը ղիմելով հանդիսականներին, ասում է. «...Աւրհնեալ եք աստուածահաւաք ժողովք ընդրելոց հոգիքնկալ դասք հայրապետաց, փառազարդեալ վարդապետական շնորհիւն եւ պանծացեալ մարտիրոսացն գնդիւն...»³⁶:

Արդ՝ հարց է ծագում. ովքե՞ր են «ընտրեալների ժողովի» մասնակիցները: Բայց նախ քան այդ ասենք. քաղուածքից հետեւում է, որ Ատենախօսութիւնները տեղի են ունենում ո՛չ թէ պատահական վայրում, այլ՝ «ընտրեալների ժողովում», որ նոյնն է թէ՛ «ատեանում»: Իսկ ընտրանին կազմում են՝ «գարհեպիսկոպոսս եւ զիշխանն բարեպաշտ եւ զգիտնական եւ զարդիւնական րարունիքս, զհայր եւ զառաջնորդ սուրբ, զփակակալ սուրբ եկեղեցոյս, եւ զայլ միաբան եղբարքս»³⁷, «դաստիարակք եւ սնուցիչ հարք իմ՝ հոգեւոր ալիւք

պատուեալք եւ իմաստիւք ծերունիք», «նաեւ սիրեցեալ եղբարք եւ հասակակից, որ բազումս վաստակեցիք ի մեզ»³⁸ (վերջիններին թեկնածուն յաճախ կոչում է «համշիրակք իմ» կամ «չերդակիցք իմ») եւ, որքան էլ տարօրինակ թուայ, բայց եւ խիստ ուշագրաւ է, «ընտրեալների ժողովին» մասնակցել են նաեւ՝ «արժանաւոր տանուտրքս եւ զհոգեսէր եւ աղքատասէր բարե/պաշտ/ տիկնայք, որ բազում ծնաւդական գուրք ի մեզ ցուցե/ա/լ...»³⁹: Աշխարհիկ իշխանաւորների նաեւ կանանց մասնակցութիւնը ուսումնական գործերին, այն է՝ Ատենախօսութիւնների ունկնդրմանը, չափազանց յատկանշական է եւ բազմանշանակալի մեր դպրութեան համար, ընդամին այդ ազնուափայլ կանայք ոչ միայն հետաքրքրութիւնից մղուելով են ներկայ լինում ուսումնական ասեանի գործունէութեանը, այլեւ, բանից պարզում է՝ բարոյական այն լիարժէք իրաւունքով, որ նրանք խնամակալ հոգաբարձուներ են հանդիսանում Գլաճորի համալսարանի համար («... որ բազում ծնաւդական գութ ի մեզ ցուցեալ»)...

Այնուհետեւ. «ատեանի» բնոյթը բացայայտում է նաեւ ատենախօսութիւններում ակնարկուող «ստաղիոն» եւ «նաւակատեաց տեսութիւն» բնութագրումներով, որ տրուած են տուեալ արարողութեանը:

Գլաճորի համալսարանի շրջանաւարտը խօսքն ուղղելով ուսուցչապետին (ամենայն հաւանականութեամբ՝ Շսայի Նչեցուն), բնութագրում է նրան իբրեւ «շատ ու շատ ուսումնականների պսակադիր («հանդիսադիր», յն. Ἀγασοθέτης տուեալ ստաղիոնում) (որ նշանակում է՝ «մրցարան», «կրկէս», «թատրոն», «հանդիսավայր», յն. ἄγῶν). «...Իսկ դու, ո՛վ պատեալ բազմաց եւ հանդիսադիր յոլովից այսմ ստաղիոնի, զհա՛րդ կամ որպիսի՛ բանիւ զքեզ նկարեցից, զի պարտէզ գտան բանք մեր ի քո՛յ/ոցդ բարեացդ յայտնութիւն, մանաւանդ եթէ տեղի տե/ա/լ փաղչիս ի գովութեանց իբր ի պարսաւանաց...»⁴⁰: Այս չափազանց ուշագրաւ փաստը շատ բան է ասում Ատենախօսութեան նշանակութեան, բնոյթի եւ նպատակադրման մասին: Քաղուածքի ուշադիր քննութիւնից պարզում է, նախ՝ որ Ատենախօսութիւնների համար կազմակերպւել է կրթական մրցասպարէզ («ստաղիոն»), այլ կերպ ասած՝ պաշտօնական հանդիսութիւն, որտեղ, զերազանց քննութիւն բռնելու համար Ատենախօսութիւններով մրցոյթի են դուրս եկել «հասուն», այն է՝ համալսարանական լրիւ դասընթացքներն աւարտած ուսումնականները, ըստորում՝ ո՛չ թէ պարզապէս իրենց ցոյց տալու, այլ մրցմա՛մբ ինչ-որ բանի արժանանալու համար: Նշանակում է՝ հանդիսաւորութեամբ կազմակերպուած հասարակական քննութիւն էր դա:

Երկրորդ հետեւութիւն. այդ պաշտօնական հանդիսութիւնը ունեցել է իր «պսակադրող» ուսուցչապետին («հանդիսադիր»-ին), որը նման մրցոյթում, ատենախօսի իսկ վկայութեամբ՝ շատերին է պսակադրել, այսինքն՝ աստիճաններ շնորհել: Այստեղից եւ՝

Երրորդ հետեւութիւն. Գլաճորի համալսարանում ոչ թէ ամէն մի ուսուցչապետ է շնորհել վարդապետական աստիճանը, այլ միայն եւ բացառապէս՝ պսակադիր բարունակեալը, որն ուրիշ ոչ ոք չէր կարող լինել, բացի Շսայի Նչեցուց. սա տարակոյս չվերցնող պնդում է, որովհետեւ բոլոր այն Յիշատակագրութիւններում, ուր խօսուում է վարդապետական աստիճանի արժանացած լինելու փաստի մասին, վկայագիրները մատնանշում են միայն ու միայն Շսայի

33 Մշտողի անուան Մատենադարան, ձեռ. 631, թ. 82ա-բ:
34 Անդ. թ. 49բ:
35 Անդ. թ. 49բ-50ա:
36 Անդ. թ. 69բ:
37 Անդ. թ. 55ա:

38 Անդ. թ. 71ա:
39 Անդ. թ. 71ա-բ:
40 Անդ. էջ 70բ:

Նչեցում: Բացի դրանից, ատենախօսը ուսուցչապետ Եսայի Նչեցուն առանձնացնելուց յետոյ իբրեւ պսակադիր, քաղուածքի շարունակութեանը միայն խօսում է նաեւ Գլաձորի համալսարանի միւս ուսուցչապետների եւ դասախօսների մասին. դրանով եւ ուրուագծում է փոխյարաբերութիւնների պատկերը հանդիսութեան. «Եւ դուք, ո՞վ դաստիարակք եւ սնուցիչ Հարք իմ հոգեւորք, ալեւք պատեալք եւ իմաստիւք ծերունիք, նաեւ սիրեցեալ/ալ եղբարք եւ հասակակիցք, որ բազումս վաստակեցիք ի մեզ, որոց փոխանակ սիրոյ եւ երախտեաց բազմապատիկս հատուցէ բարեացապարտն Աստուած աստ եւ ի հանդերձեալն»⁴¹: Այսպիսով՝ առաւել քան ցայտուն է դառնում «պսակադիր րարունապետի» իրաւունքի եւ պարտականութեան առկայութիւնը Գլաձորի համալսարանում:

Այժմ քննենք նաեւ «նաւակատեաց տեսութիւն» արտայայտութիւնը:

Դիմելով հանդիսականներին, ատենախօսը իր երախտագիտութիւնն է յայտնում, որ «այսաւր աշխատասիրաբար ի մերս եկի՛ք նաւակատեաց տեսութիւն, զորս զամենայն արժանաւորեցէ ամենախնամն Աստուած, պայծառ հարսանեացն տեսութեան եւ առագաստին ուրախութեան...»⁴²: Այս վկայութիւնը ուղազրաւ է առաջադիր հարցի լուսարանման տեսակէտից՝ մի շարք նկատառումներով:

Արդ՝ ինչպէ՞ս պէտք է հասկանալ «ի մերս եկիք նաւակատեաց տեսութիւն» արտայայտութիւնը. «նաւակատիք» բառը բառիմաստային արժէքով ունեցել է հետեւեալ նշանակութիւնները. «Տօն՝ հանդէս նոր շէնքի, եկեղեցւոյ, թագաւորութեան ու տարեդարձի: 2. Տօնէն օր մը առաջ, կէս ուտիք» («Առձեռն», էջ 611): «Հնեւրդ իբրեւ օտար բառ՝ թարգմանում են «նորոգութիւն կամ ուրախութիւն...», հ.յ. նաւ (ըստ յն. լտ. նաւ «այն մասն եկեղեցւոյ՝ ուր կայ ժողովուրդն) եւ կատարել բռոքից եւ կամ նախակայտիո՛ք կամ նախախայրի՛ք, նախահատիկ, նորահատիկ» (Աճառեան, «Արմատական», հ. Ե, էջ 64-65): «Որպէս նորակերտիք, նոր կերտել...», այն է՝ Տօն եւ հանդէս ուրախութեան վասն կատարման նոր կերտուածոյ, կամ նորոգութեան նորա. եւ նորոգում յիշատակի այն շինութեան՝ ամ ըստ ամէ, որպէս եւ պսակադիրութեան եւ թագաւորութեան թագաւորաց եւ քահանայապետաց...» (Հայկազեան Բաղդիրք, հ. 1, էջ 407): Յունարէն համապատասխան բառն է՝ Έγκαίνια, որից եւ պատճէնուել է «նաւակատիք»-ը՝ հայերէնի բառակազմութեան օրինաչափութեան համաձայն, եւ նշանակում է՝ «Վերանորոգման կամ ընծայարբերման սոնակատարութիւն» (George Liddell and Robert Scott, A Greek-English Lexicon, էջ 409). Իսկ բայական գործածութեամբ՝ Έγκαίνια -ն նշանակում է՝ «հաստատել («նշանակելու» իմաստով՝ որեւէ պաշտօնում կամ գիրքում — Լ.Պ.), ընծայարբերել, ծիսակատարութեամբ բաց անել հանդիսութիւն: 2. «Նորաշինել» (A Greek-English Lexicon, էջ 409):

Այս բոլոր իմաստներից՝ Ատենախօսութիւնից բերուած քաղուածքում «նաւակատիք» բառի նշանակութեան բացայայտմանը առաւելապէս պատշաճում է «պսակադիրութիւն» կամ «հաստատում» իմաստը՝ մանաւանդ յարադրութեամբ գործածուած բառի («տեսութիւն») զուգորդումից ստացուած իմաստային ամբողջութիւնից ելնելով: «Տեսութիւն» բառը զբարբարում նոյնպէս

41 Անդ, էջ 71բ:

42 Անդ:

բազմիմաստ է. նրա նշանակութիւններից մէկն է նաեւ «թատրոն», «հանդէս» իմաստը. հետեւաբար «նաւակատեաց տեսութիւն» զուգորդութիւնը նշանակում է «պսակադիրութեան հանդէս»: Այստեղից հետեւում է, որ «աստուածահաւաք ատեան»-ը, «ընտրելոց ժողովը» Գլաձորի համալսարանի շրջանաւարտների «պսակադիրութեան հանդէսն» է եղել, այն է՝ ուսումնականներին վարդապետական աստիճան շնորհելու հանդիսաւոր արարողութիւնը, որն ունեցել է եւ իր «պսակադիրը», ինչպէս պարզեցինք վերելում: Մեր այս եզրակացութիւնը անտարակուսելիութեան ոյժ է ստանում նաեւ սոյն քաղուածքի շարունակութիւնից, երբ ատենախօս ուսումնականը մաղթում է՝ «զորս (այսինքն՝ «նաւակատեաց տեսութեան» կամ «պսակադիրութեան հանդէսին») զամենայն արժանացուցէ ամենախնամն Աստուած պայծառ հարսանեացն տեսութեան եւ առագաստին ուրախութեան...»⁴³: Նկատենք, որ նման «տարոսը» ցանկանում է ատենախօսը բոլոր այն ուսումնակիցներին, որոնք դեռեւս չեն աւարտել իրենց ուսումնական դասընթացները, որպէսզի նրանք եւս արժանանան «պսակադիրութեան հանդէսին», որը պատկերաւոր կերպով համեմատուում է «հարսանեական պայծառ հանդիսութեան», «ուրախութեան առագաստի» հետ...: Իսկ ի՞նչը կարող է գերազոյն հրճուանք եւ ցնծութիւն պատճառել ուսումնականին, եթէ ոչ նրա օծումը կամ պսակադրումը իբրեւ վարդապետի...: Նման մեկնաբանմանը լոյս է սփռում նաեւ այն կարեւոր հանգամանքը, որ միջնադարի եւրոպական համալսարաններում էլ նոյն հանդիսաւորութեամբ պսակադրում էին ուսումնականներին. բայց ա՛յն տարբերութեամբ, որ պսակադրութեան էին արժանանում եւրոպացի այն ուսումնականները, որոնք աւարտած էին լինում «Եօթ Ազատ Արուեստներից» միայն Եռեակի կուրսը (այն է՝ քերականութեան, ճարտասանութեան եւ դիալեկտիկայի կամ տրամաբանութեան դասընթացները) եւ իրենց շնորհուած աստիճանով իրաւունք էր տրուում նրանց ուսուցանելու այդ առարկաները. իսկ բնութագրականը տուեալ դէպքում այն է, որ նրանք կոչուում էին «Պսակաւոր արուեստից» (Bachelor of Arts) որը եւ շարունակում է կիրառուել, իբրեւ ուսումնական տիտղոս, եւրոպական համալսարաններում նաեւ այսօր: Հետեւաբար՝ պսակադրման ծիսակատարութեան երեւոյթը ընդհանրական բնոյթ է ունեցել ժամանակի ուսումնագիտական կեանքում, եւ չի եղել նեղ, սոսկ տեղական՝ հայկական երեւոյթ:

Գլաձորի համալսարանի շրջանաւարտների պսակադրութեան հանդիսաւորութիւնը յատկանշուում է ոչ միայն մասնակիցների պաշտօնական հանգամանքով, ատենախօսութիւնների ընթացքամբ ու «պսակադիր» ուսուցչապետի առկայութեամբ, այլեւ ա՛յն վայրով, ուր տեղի են ունեցել վարդապետական աստիճանի շնորհման արարողութիւնները: Իրօք, հարց է ծագում, ո՞րտեղ է կայացել շրջանաւարտ ուսումնականների պսակադրումը. հէնց Գլաձորի՞ համալսարանում, թէ՞ նախատեսուած այլ վայրում: Բնականաբար պիտի ենթադրել՝ Գլաձորի համալսարանում: Բայց ո՛չ, դա բացառուած է եղել՝ այդ սկստի հասարակական նշանակութեան պատճառով, որպիսին վերագրուել է տուեալ ժամանակաշրջանում: Ատենախօսութիւնների քննական ուսումնասիրութիւնից պարզում է, որ պսակադրումը տեղի է ունեցել Եկեղեցում: Այսպէս, Ատենախօսութիւններից մէկում կարդում ենք. «Աւրհնեալ է... գտորբ ուխտս զայս եւ զբնակիչ սորայ, զշինող սուրբ եկեղեցւոյս եւ զմիաբան

43 Անդ:

հարցադրումների անցումները մէկից միւսը կատարելիս՝ արևում է գեղեցիկ համեմատութիւն. նախ՝ Աւարտածառի կերտումն ու ծաւալումը պատկերում է իրբեւ «մակոյկ բանի», ատենախօսը՝ «նաւավար անտեսանելի մտաց», իսկ ուսումնազիտական-իմացական աշխարհը՝ «ծովատարած» ովկիանոս. «... Այստեղ հետեւ դարձուցուի գմակոյկ բանիս մեր ի ծովատարած եւ յամենահրաշ գործոց գերագունի իմաստութիւն՝ առ նոյն ինքն տուող գաւրութեան ցայսմն նաւավարի անտեսանելի մտաց...»⁵¹:

Այս երկրորդ մասը եզրափակում է օրինաբանութիւնների մի ծաւալուն շարայարումով, ուր ատենախօսի տուած բնութագրումներից միաժամանակ մակարերում էր նրա աստուածաբանական եւ դաւանաբանական խորիմացութիւնը:

Երրորդ մասը, որ ամենակարեւոր եւ հիմնական մասն է կազմում Ատենախօսութիւնների, «Նախադրութիւնների» մեկնաբանումն ու տեսական հիմնաւորումն է, որ տալիս էր շրջանաւարտը: «Նախադրութիւնները» թեմատիկ հարցադրումներն են, որ, ամենայն հաւանականութեամբ, Քննող Յանձնաժողովն առաջադրել է ատենախօսին՝ հանդիսականների ներկայութեանը հանգամանօրէն պատասխանելու եւ լուսարանելու համար. «... Եւ նեցուկ եւ գաւազան զարուսեան առաքեսցէ մեզ Տէր ի Սիրոնէ. անայթափ եւ անգայթակղ գնալ մեզ առաջի եղև/ա/լ անայարես, որոյ Նախադրութիւնն այս ինչ է»⁵² եւ ապա անմիջապէս մէջ է բերում թեմատիկ հարցադրումը՝ բաղկացած մէկ կամ երկու նախադրութիւններից: Նախադրութիւնների յանձնարարական բնոյթ ունենալը (եւ ոչ ազատ թեմատիկա՝ ըստ ատենախօսի հայեցողութեան լինելը) ակներախ է դառնում նաեւ մի այլ ատենախօսի հետեւեալ խոստովանութիւնից. «Մատիցո՛ւք այսուհետեւ ի հանդէս բանիս եւ բուռն հարցով զքնարանէս, որ եղաւ մեզ առաջի. նպաստէ մեզ աւրս տէրունական եւ յաւազաց յաւժարամտութիւն, վասն որոյ եւ հանդիսանալս է, որպէսզի եւ Աստուած փառաւորեսցի եւ լսողքն խրախուսցին եւ մեք գհարկ պարտեացն լցցուի: Եւ իւրաքանչիւր այցելութիւն (իմա՝ «բնութիւն» — Լ.Պ.) ի տեառնէ լիցի, յաւէտ առաւելութեամբ ասողին եւ լսողացոյ, եւ եղեալ սիդորա եւ քնարանութիւն այսպիսի, որ եղաւ առաջի...»⁵³: Ինչպէս երեւում է բերուած քաղուածքներից, «Բնաբանները» կամ «Նախադրութիւնները» ատենախօսի առաջն են «գրում» (այդ պատճառով էլ ստորագեալը արտայայտուած է կրաւորական սեռով եւ սահմանական եղանակի անցեալ կատարելի եզակի 3-րդ դէմքով՝ «եղաւ»), այսինքն՝ յանձնարարում են, եւ ոչ թէ ատենախօսն է առաջադրում (այդ դէպքում ստորագեալը կ'արտայայտուէր ներգործական սեռով եւ սահմանական եղանակի անցեալ կատարելի 1-ին դէմքով՝ «եղի», այսինքն՝ «դրի» կամ «դրեցի»): Բացի դրանից, «հարկ պարտեաց լցցուի» արտայայտութեամբ ուղղակիօրէն ասուած է, որ «պարտքի պահանջը կամ անհրաժեշտութիւնը լրացրինք» սոյն Ատենախօսութեամբ. ուրեմն եւ թեմատիկ հարցադրումները առաջադրուելիս են եղել Գլաճորի համալսարանի Քննական Յանձնաժողովի կողմից, եւ ո'չ թէ՛ ատենախօսի ազատ ընտրութեամբ եւ ըստ իր հայեցողութեան, մանաւա՛նդ, ինչպէս վերը պարզեցինք, ատենախօսութիւնները եղել են գրաւոր ելոյթներ, ուրեմն եւ՝ նախապէս նրանց տրուած են եղել «Բնաբաններն» ու «Նախադրութիւնները»...:

Ատենախօսութիւնների մեր քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ «Բնաբանները» կամ «Նախադրութիւնները» իւրաքանչիւրում կազմում են մէկից միւսը երբեք:

Տուեալ դէպքում անհրաժեշտ է բացայայտել նաեւ, թէ ի՞նչ եղանակով եւ սկզբունքներով են ձեռնամուխ եղել շրջանաւարտները «բնաբանների» կամ «Նախադրութիւնների» մեկնաբանմանն ու տեսական ընդհանրացմանը: Արդեօք կրաւորակա՞ն բնոյթ է ունեցել այն՝ պատրաստի քաղուածքներ անգիր անելով կամ մէջբերելով տարբեր աշխատութիւններից, թէ՞ ստեղծագործական, ինքնուրոյն եւ գիտական – վերլուծական մօտեցմամբ: Մեր քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ դա ակտիւ բնոյթ է կրել, ուստի եւ՝ ստեղծագործական, ինքնուրոյն եւ գիտական-վերլուծական: Առաւել համոզիչ կը լինի մեր այս հետեւութեան հիմնաւորումը, եթէ միայն ատենախօսութիւնների այս բաժնի բնութագրումը տանք իրենց իսկ՝ Գլաճորի շրջանաւարտների խօսքերով. «... Անայթափ եւ կուռ պաւղոտա/յ/ից սրբոցն մեկնողացն հետեւել շաղուացն, յորմէ եւ ես կթեցի պտուղ քաղցրահամ եւ սորին (այսինքն՝ իր Ատենախօսութեան — Լ.Պ.) աշխատաջան երկանց եւ ի քիչս մտաց աստ աւրինակի մեղուաց գհաղցր ամբարեալ խորիսի եւ ի մարգս ծաղկոցաց աստուածաշունչ տառի կթուցեալ ի համապատուիցն գանազանութեան, գեղեցկագունիցն ծաղկանց ի նոյն մեղուաց մուծանել հոգ տարա ի նպաստ պիտոյից մեծամեծաց եւ փոքունց եւ ես պահարանս անձին իմոյ կեանց...»⁵⁴:

Ուրեմն՝ շրջանաւարտը իր Ատենախօսութիւնը պատրաստելիս դիմում է մեկնիչների երկերին՝ աշխատելով նրանց մակարդակին բարձրանալ. այդ պատճառով էլ հետազոտական որոնումներ կատարելիս, մեղուի նման, տարբեր աշխատութիւններից համապատասխան քաղուածքներ բերելով հիմնաւորում է առաջադիր դրոյթներն ու բնաբանները եւ կազմում իմաստաւորումների երփներանգ ծաղկեփունջ, որոնց «քաղցրահամ հիւթով» կերտում է «բլիթս մտաց»՝ ճիշդ այնպէս, ինչպէս մեղուն է իր խորիսիւր կառուցում...: Իսկ դա, իր հերթին, նշանակում է, որ «Բնաբանները» կամ «Նախադրութիւնները» յանձնուած են եղել շրջանաւարտներին ոչ թէ՛ հէնց անմիջապէս պատկազրութեան պահին, այլ՝ նախօրէ: Սրանից էլ բխում է, որ Ատենախօսութիւնները ոչ թէ՛ յանպատրաստի եւ անմիջական ելոյթներ են եղել, այլ՝ նախապատրաստուած ելոյթներ. որոշակի ժամանակ է տրամադրուած եղել շրջանաւարտներին՝ Ատենախօսութիւն գրելու. իսկ քանի որ Ատենախօսութիւնը դիտուած է իրբեւ «ի մարգս ծաղկոցաց աստուածաշունչ տառի (իմա՝ երկի — Լ.Պ.) կթուցեալ ի համապատուիցն գանազանութեան» (այսինքն՝ համարժէք համեմատութիւններով — Լ.Պ.), ապա ինքնին հետեւում է, որ Ատենախօսութիւնը գիտական-վերլուծական բնոյթի առաջին բանասիրական ուսումնասիրութիւնն է Գլաճորի համալսարանի ուսումնականի:

Աստիճանաւորման տեսակէտից ի՞նչ ընդհանրութիւններ եւ տարբերութիւններ ունի Գլաճորի համալսարանը եւրոպական համալսարանների համեմատութեամբ:

Ինչպէս հետազոտող Ս.Ս. Լաուրին նկատում է՝ եւրոպական համալսարան-

51 Անդ, թ. 57ա:
52 Անդ, թ. 50ա:
53 Անդ, թ. 82-ա-բ:

54 Անդ, թ. 85բ:

ներում աստիճանաւորման կարգի ուսումնասիրումը եւ ճշգրտումը «դժուարին եւ բարդ խնդիր է: ... Միջնադարեան համալսարաններում աստիճանաւորումը պարզապէս շնորհումն էր որակաւորման եւ ուսուցանելու իրաւունքի»⁵⁵:

Այս առթիւ արձանագրենք, որ Գլաձորի համալսարանի վարդապետական աստիճանի շնորհումը իր նշանակութեամբ ու նպատակադրումով լիովին համապատասխանում է եւրոպական համալսարաններում գործող աստիճանաւորմանը:

Պատկերով միջնադարեան համալսարաններում շնորհուող ուսումնական աստիճանների մասին, մի այլ հետազոտող՝ Պաուլ Մոնրոյէն գտնում է, որ դրանց բնոյթը կարելի է ճշգրտօրէն ըմբռնել, եթէ համեմատութիւն անցկացուցի միջնադարեան հասարակական կեանքի առաւել պարզ երեւոյթների հետ, որոնց հետ ընդհանրութիւն կամ զուգորդութիւն է կազմում նաեւ ուսումնառութիւն ձեռք բերողի կեանքը. ասենք՝ ասպետական ուսումնառութիւնը իր եօթ տարիների մարզման պահանջով՝ մանկուկի հանդիսանալու համար, եւ եօթ տարի եւս մարզմամբ՝ ենթասպետ («գինակիր») լինելու համար, որը անմիջապէս նախորդում է լիարժէք ասպետական իրաւունքին: Յարանման զուգորդութիւններ, ասում է նա, առկայ են եղել նաեւ արհեստներում կամ առեւտրի ասպարէզում. նրանցում երիտասարդը եօթ տարի ծառայում էր որպէս աշկերտ, այնուհետեւ՝ որպէս ենթավարպետ մի որոշ ժամանակաշրջան եւս աշխատում էր վարպետի հսկողութեամբ եւ միաժամանակ ուժիկ ստանում. ի վերջոյ ձեռք էր բերում համաբարական ընկերութեան կամ եղբայրութեան անդամ լինելու լրիւ իրաւունք՝ դառնալով վարպետ: Հէնց նոյն ձեւով 13 կամ 14 տարեկան պատանին, որն ուզում էր «Ազատ Արուեստների» ուսումնառութեանը հետեւել կամ ուսուցիչ դառնալու պատրաստուել, համալսարան ներկայանալիս պարտաւոր էր ընդունուել մի վարդապետի (որ եւ նոյնն է՝ ուսուցչի) մօտ, որը պատասխանատու էր լինում իր համար. նրան աշակերտում է 3-7 տարի՝ մինչեւ որ սովորում է կարգալ քերականական, ճարտասանական եւ տրամաբանական սովորական տեքստեր, եւ կարողանում է ինքնուրոյն կերպով որոշել բառերի եւ նախադասութիւնների իմաստը եւ տերմինների կիրառութիւնն ու թեմատիկ պատկանելութիւնը: Երբ արդէն որոշ հմտութիւն է ձեռք բերում սահմանումներ, ստուգաբանումներ եւ բացատրութիւններ տալու առումով՝ ենթավարպետի նման միաժամանակ ինքը հրահանգներ է տալիս սկսնակ աշակերտներին՝ սակայն եւ այնպէս դեռեւս վարդապետ ուսումնականի ղեկավարութեամբ: Ուսումնառութեան որոշ շրջանից յետոյ, երբ նա ընտելանում է պահանջուող տեքստերին եւ վարժոււմ առեւտրառութիւններ կամ տրամաբանական վիճարանութիւններ վարելու գործում, նրան հնարաւորութիւն էր ընձեռուում դրսեւորելու իր «կարողութիւնը» (ինչպէս ենթավարպետին՝ իր «գլուխ-գործոց» նմուշը քննութեան դնելու)՝ հրապարակայնօրէն պաշտպանելով իր քեզերը: Իր ընդդիմաբաններն էին լինում իր ֆակուլտետի անդամները կամ նրանք, որոնք արդէն աստիճան ունէին: Յաջողութեամբ պատկուելու դէպքում այս արարողութիւնը, նրան աստիճան էր շնորհուում՝ «Լիցենցիայի» (Licentiate — «թոյլատուութիւն»), Ուսուցչի (Magister), Դոկտորի (վարդապետի), Փրոֆէսէօրի կամ սրանցից որեւէ մէկ տիտղոսով: Բանն այն է, որ համալսարանների սկզբնական շրջանում՝ Ուսուցիչ (Magister), Դոկտոր եւ Փրոֆէսէօր տիտղոսները նոյնանիշներ կամ նոյնանուններ են եղել: Նման աստիճանի շնորհումը նշանակում էր միայն այն,

55 S. S. Laurie, նշուած աշխատ., էջ 214:

որ տուեալ անձնաւորութիւնը արդէն կարող է վիճարանել, ինչպէս եւ՝ սահմանել, մեկնութիւններ տալ, որով եւ իրաւունք էր ունենում հրապարակայնօրէն ուսուցանելու, այլ կերպ ասած՝ դրանով եւ ընդունուում էր ուսուցիչների «համաբարութեան» կամ ընկերութեան մէջ որպէս լիարժէք անդամ⁵⁶:

Համալսարանների ուսումնական կեանքի ներքին կառուցուածքի բացատրութիւնը տուեալ աւատական հասարակութեանը բնորոշ համանման այլ երեւոյթների կառուցուածքի ընդհանուր բնոյթով՝ միանգամայն տրամաբանական է եւ հիմնաւոր: Չէ՞ որ, վերջին հաշուով, միջնադարեան համալսարաններն էլ դիտուում էին ինտելեկտուալ քննադատի համաբարութիւններ կամ ընկերութիւններ⁵⁷:

Ի դէպ՝ եւրոպական համալսարաններում աստիճանների շնորհումը սկսուում է կիրառուել դեռեւս 1224 թուականից. Ֆրէդէրիկ 2-րդի հաստատած՝ Նէպոլի համալսարանի կանոնադրութեամբ: Հետազոտողների հաւաստմամբ՝ Ֆրէդէրիկ 2-րդ կայսրը պարզապէս ի մի է համախմբում մի շարք դպրոցներ եւ հիմնադրում՝ “Universitas Studiorum”-ը, այնուհետեւ Ֆրէդէրիկ 2-րդը նշանակում է, ասուած է կանոնադրութեան մէջ, Դոկտորներ եւ Մագիստրոսներ ըստ որակական կարողութիւնների («Doctores et Magistros in qualibet facultate»): Այս փաստից միանգամայն ճիշդ կերպով հետեւցւում է, որ Նէպոլի համալսարանը այլեւս սոսկ անկախ ուսուցիչների միաւորում չէր հանդիսանում, այլ՝ կազմակերպուած մի հաստատութիւն, որն ունէր իր կանոնադրութիւնը, տիտղոսները, առանձնաշնորհումները եւ այլն⁵⁸: Դեռ այս ժամանակից գոյութիւն է ունեցել դասախօսական աշխատանքի փոքր-ինչ տարբերակում, որի համաձայն էլ տրուել են երկու առանձին տիտղոսներ. նա, ով կատարում է գործնական աշխատանք եւ պրակտիկա անցկացնող ուսուցիչ է՝ Medicus տիտղոսն է ստանում. նա, ով ուսուցանում է աւարկան իբրեւ տեսութիւն՝ Magister կամ Doctor տիտղոսը: Սովորեցնելը եւ կարգալը (legere, որից եւ առաջացել է դասախօսութիւն՝ lectio բառը) Մագիստրոսի եւ Դոկտորի (որ եւ նոյնն է՝ «վարդապետի») պարտականութիւնն ու պաշտօնն են եղել: Ֆրէդէրիկի կանոնադրութեան մէջ նշուում է նաեւ, որ «ոչ ոք չի կարող ուսուցանել Սալերնոյում կամ Նէպոլում, կամ բժշկութեան կամ էլ վիրաբուժութեան Մագիստրոսի տիտղոս ստանալ՝ առանց պետական պաշտօնանների եւ այլ արուեստների ուսուցիչների կողմից նախապէս մանրակրկիտ քննութեան ենթարկուելու»⁵⁹: Նման պահանջից ինքնըստինքեան հետեւում է, որ դեռեւս 1224 թուականից առաջ տարբերակում է եղել Licentia medenti եւ Licentia legenti կամ Docent տիտղոսների միջեւ⁶⁰:

Ս. Ս. Լաուրին եւ միւս հետազոտողները գտնում են, որ Դոկտորի տիտղոսը, յարաձիգ մի ժամանակաշրջանում, ոչ աւել ոչ պակաս նշանակել է պարզապէս «Ուսուցիչ»⁶¹:

Դոկտորի աստիճանի համար պահանջուել են երկու կարգի քննութիւններ՝ մէկը մեղ շրջանում (ներփակ՝ private), միւսը՝ լայն (հրապարակային): Իսկ աստիճանը շնորհուել է եպիսկոպոսարանում՝ արքեպիսկոպոսի կողմից: Նեղ շրջանակում արուած այսպէս կոչուած անհատական քննութեան առթիւ

56 S. S. Paul Monroe, նշուած աշխատ., էջ 144, նաեւ S. S. Laurie, նշուած աշխատ., էջ 221:

57 S. S. Hastings Rashdall, նշուած աշխատ., հ. 1, էջ 206, 222-223:

58 S. S. Laurie, նշուած աշխատ., էջ 117:

59 Անդ, էջ 121:

60 Անդ:

61 Անդ, էջ 138:

չնորհուով էր թեկնածուին Licentia docenti տրտղուր, իսկ հրապարակային քնն-
նութեան արժիւ միայն՝ Դոկտորի (կամ Վարդապետի) տրտղուր, ըստ որում ոչ
անմիջապէս, այլ մի որոշ ժամանակից յետոյ՝ դարձեալ արքեպիսկոպոսի կող-
մից⁶²: Այս տրտղոսների շնորհումը նոյնն է, ինչ համքարութիւններում
ենթավարպետին տրուած կոչումը, այսինքն՝ Licentia docenti-ն ուրիշ բան չէ,
եթէ ոչ արհեստի կամ ուսումնառութեան ասպարէզում «ազատութեան»
ընձեռում տուեալ անձնաւորութեանը՝ պաշտօնական ճանաչմամբ ու վաւե-
րացմամբ⁶³:

Փարիզի համալսարանում ուսանողները, ունկնդրելով Magistri Artium-ին,
այսինքն՝ Արուեստների Ուսուցչին, Եռեակի դասընթացքները լրիւ անցնելուց
յետոյ, ինչպէս ասուեց վերը, ստանում էին Baccalareus տրտղուր. այս
տերմին-բառը սկզբնապէս պէտք է եղած լինէր Baccalarius գրութեամբ, որի
առաջացումը պայմանաւորուած է լատիներէնի bacca բառով, որ նշանակել է
«կով»: Հետեւաբար, տարօրինակ կերպով սկզբնապէս այն «տաւարած» իմաստն
է ունեցել, որը ենթադրում է փերմերի ենթակայութեան տակ գտնուող հովիւ:
Այս կապակցութեամբ Լատերին գրում է. «Այս բառի պատմութիւնը զարմանալի
կերպով պատկերում է համալսարանների, իրրեւ հաստատութեան, նմանութիւ-
նը առեւտրական համբարութիւնների (իմա՝ ընկերութիւնների — L. N.)
հետ»⁶⁴:

Պատահական չէ, որ Ֆրանսիայում, որտեղ այդ տերմինը առաջին անգամ
կիրառութիւն է գտել, ուսումնառութեան առաջին շրջանն աւարտող պատանին
կոչուել է garcon կամ Baccalareus Artium, այսինքն՝ այնպիսի ուսումնական,
որը պէտք է ձգտի դեռ, ուսուցչապետի կամ ուսուցչի դեկավարութեամբ, լիար-
ժէք ուսուցչութեան: Այդ տրտղոսի («Bachelor») կիրառութիւնը եւրոպական
համալսարաններում, մթազնելով ծագումնաբանական իմաստը, արդէն ձեռք է
բերում «գափնեկիր»-ի կամ, աւելի ստոյգ՝ «պսակաւոր»-ի իմաստ,
նշանակելով «երիտասարդ՝ արուեստների բնագաւառում»⁶⁵, ուստի եւ Bac-
calarius բառը գրւում է այնուհետեւ՝ Baccalareus ձեւով:

Իսպանական որոշ համալսարաններում Դոկտորութեան թեկնածուին,
իրականում, յատուկ զգեստի հետ (որ ընդունուած էր նաեւ միւս համալսարան-
ներում եւ Գլաձորի ուսումնական կենտրոնում), շնորհում էր նաեւ սուր, որը
բնորոշ է, անշուշտ, ասպետական կարգին⁶⁶: Եւրոպական բոլոր համալսարան-
ներում Դոկտորութեան ցուցանիշը եղել է մատանին⁶⁷, իսկ Գլաձորի համալսա-
րանում, ըստ մեր դպրութեան մէջ ընդունուած աւանդոյթի՝ վարդապետական
գաւազանը:

Փարիզի համալսարանում աստուածաբանութեան Դոկտորութեան համար
ուժ տարի է նախատեսուած եղել, իսկ «Պսակաւոր Արուեստից»-ի (Bachelor of
Arts) համար՝ առնուազն երեք տարի⁶⁸:

Սրանք այն հիմնական եւ ընդհանուր առանձնյատկութիւններն են
աստիճանների շնորհման կարգի, որ բնորոշ են եղել միջնադարի եւրոպական
համալսարանների համար: Սակայն, ինչպէս նշում են հետազոտողները,

62 Տե՛ս անդ, էջ 217-218:

63 Անդ:

64 Անդ, էջ 219: Ընդգծումը իմն է - L. N.:

65 Անդ, էջ 219-220:

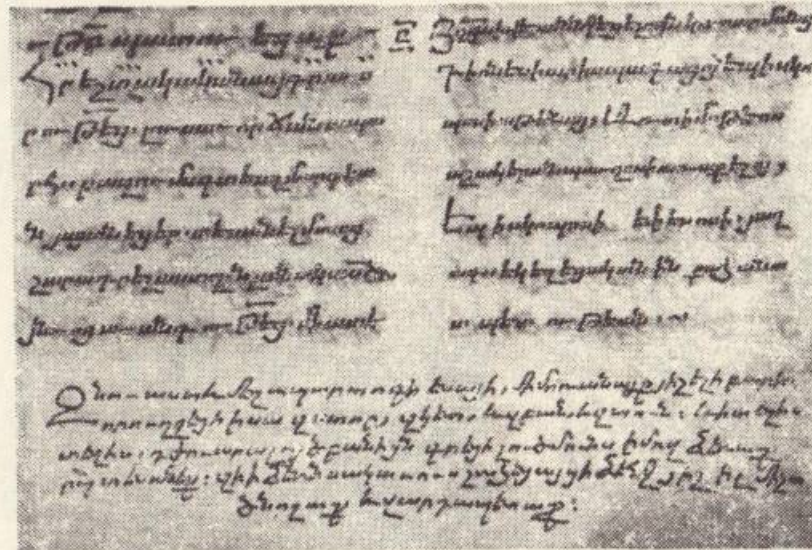
66 Տե՛ս Hastings Rashdall, նշում աշխատ., հ. 1, էջ 209:

67 Անդ:

68 Անդ, էջ 463:

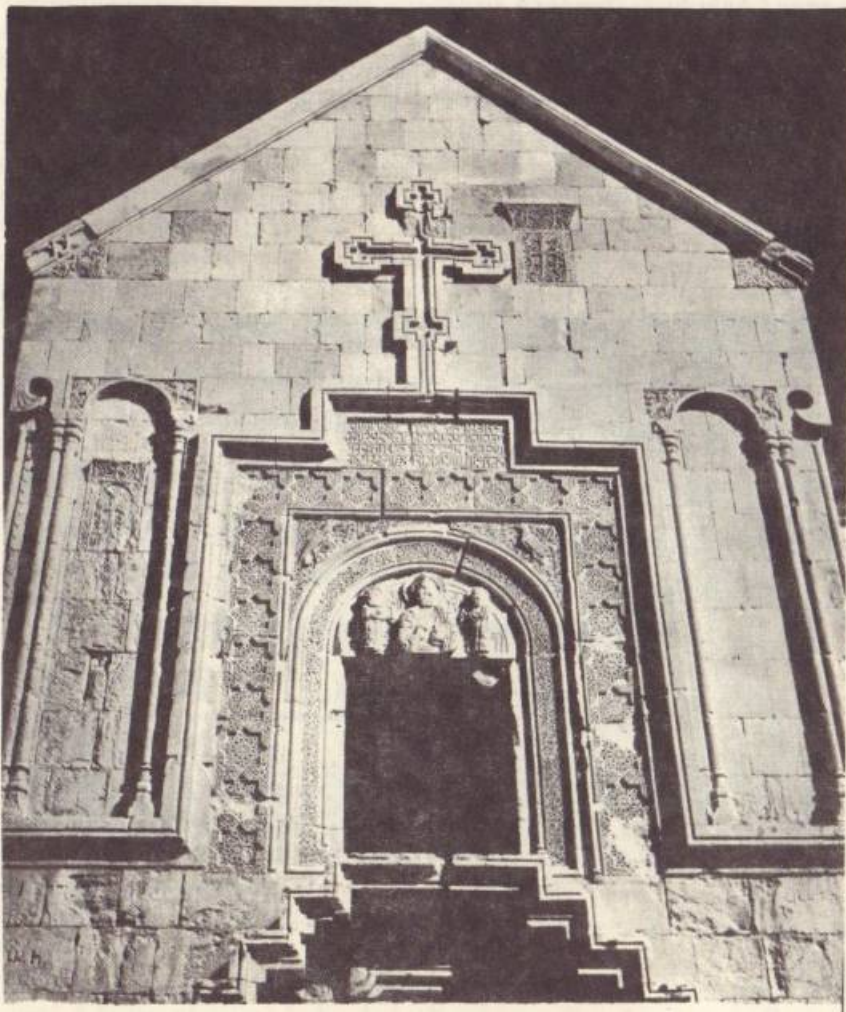
«Իւրաքանչիւր համալսարան ունէր նաեւ իր սեփական իւրայատկութիւնները»⁶⁹
աստիճանների շնորհման կարգում:

Ինչպէս այս համադրումից ու քննութիւնից այժմ արդէն ակնբախ է դառ-
նում՝ եւրոպական համալսարաններում գործող աստիճանների շնորհման կար-
գը բնորոշ է եղել նաեւ Գլաձորի համալսարանի համար՝ իր ընդհանուր եւ հիմ-
նական կէտերում: Այստեղից հետեւութիւն՝ Գլաձորի ուսումնական մեր կենտ-
րոնը աստիճանների շնորհման իր կարգով նոյնպէս կանգնած է եղել ժամանակի
եւրոպական համալսարանների մակարդակի բարձրութեանը:



Գրչագիր՝ յօրինուած Աղբերց վանքում 1282 թ. Ստեփանոս գրչի կողմից:
Ներքեւում Եսայի Նչեցու ուղղումները:
Մաշտոցի անուան Մատենադարան (Ձեռ. 167 թ. 296ա):

69 Տե՛ս S. S. Laurie, նշում աշխատ., էջ 227:



Նորավանք Մայր Տաճարը, ուր Գլաճորի Համալսարանի սաների Աւարտաճառերն էին կարդացում եւ ուսումնագիտական աստիճաններն էին շնորհում:

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆՄԷԿԵՐՈՐԴ

ԳԼԱՉՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՊԱՅԲԱՐԸ «ՈՒՆԻԹՈՒԱԿԱՆ»
(ՄԻԱՐԱՐԱԿԱՆ) ՇԱՐԺՄԱՆ ԴԷՄ

Յատկապէս 13-րդ դարի մայրամուտին եւ 14-րդ դարի առաջին տասնամեակներին, այն է՝ զարմանալի զուգադիպութեամբ՝ Գլաճորի Համալսարանի գոյատեւման ամբողջ ժամանակաշրջանում, Արեւելեան Հայաստանում քաղաքական-դաւանաբանական սուր պայքար ծաւալուեց վերահաս այն ազգակործան վտանգի դէմ, որ հայազիտութեան մէջ յայտնի է «Ունիթոական շարժում» անունով: Այս շարժման մերձաւորագոյն նպատակն էր՝ Հայ Եկեղեցու րացարձակ հպատակեցումը եւ միացումը Հռոմի միահեծան պապականութեանը՝ կաթողիկոսեան տարածումով եւ հայութեան ազգովին վերասերումով, մայրենի լեզուի փոխարէն լատիներէնի ընդունումով, ազգային մշակոյթի փոխարէն հռոմէական մշակոյթի արմատաւորումով, այդ պատճառով էլ դաւանաբանական այդ հոսանքը ստացել է «Ունիթոական» (լատ. Unitor, հյ. «միացնող», «միարարական») անունը. իսկ հեռաւոր, բայց հիմնական նպատակը՝ պապական գերիշխանութեան հաստատումը Կիլիկիայում եւ Արեւելքում:

Սորապէս սխալ կը լինի դաւանաբանական այն պայքարը, որ քննութեան առնուած ժամանակաշրջանում Հայ Եկեղեցին եւ նրա մտաւորականութիւնը մղել են ունիթոական շարժման դէմ՝ համարել սոսկ կրօնական պայքար...²: Բանն այն է, որ միջնադարում ամէն մի պայքար հանդէս էր գալիս կրօնական զգեստաւորմամբ. բայց այդ չի նշանակում, որ այն ամէնը, ինչ կրօնական շղարշով է պարուրուած, պէտք է դիտել սոսկ կրօնական երեւոյթ: Ճշմարտութիւնն այն է, որ պատմական այդ ամբողջ դարաշրջանում գաղափարախօսութեան եւ պայքարի բոլոր ձեւերը կրօնական եւ աստուածաբանական միտւածութիւն են ունեցել, հետեւաբար անհրաժեշտ է բացայայտել ամէն անգամ կրօնական «չուսապսակով» ներկայացուած երեւոյթների բուն իսկ էութիւնը, որը տարբեր է իր դրսեւորումից: Հասարակագիտական մինազամայն հանրայայտ իրողութիւն է, որ ժողովուրդների հոգեբանութիւնն ու աշխարհայեացքը յագեցած էր կրօնական ջերմեռանդութեամբ, եւ որպէսզի ամէն մի գաղափարախօսութիւն ու պայքար ընդունուի ժողովուրդների կողմից եւ հասկանալի դառնայ՝ անպայմանօրէն այն պէտք է քողարկուի եւ մատուցուի

1 Սոյն գլուխը տպագրուած է ամբողջութեամբ «Հասկ»-ում, Բ տարի, Անթիլիաս, 1981-1982 թթ., էջ 56-84:

2 Տե՛ս Գ. Յովսէփեան, *Խաղրակեանք կամ Պոռչեանք...*, մասն Բ, էջ 246-267:

կրօնական եւ աստուածաբանական պաճուճանքով: Ունիթոական շարժումը վերլուծելիս, Հէնց այս տեսանկիւնից ենք մեր քննութիւնը կատարում:

Ինչպէս յայտնի է, միջնադարում կրօնական գաղափարախօսութեան նաեւ դաւանաբանական միասնութեան ստեղծումը ոչ թէ ինքնանպատակ հետապնդում էր «յանուն քրիստոնէական աշխարհայեցքի անաղարտութեան եւ ուղղափառութեան», այլ, առաջին հերթին, քաղաքական նկրտումներին ծառայող փորձում զէնք՝ բացարձակ գերիշխանութեան համար մղուող պայքարում: Այդ տեսանկիւնից դիտելով կարող ենք ասել, որ Հայ Եկեղեցու անկախութիւնը եւ դաւանաբանական առանձնատկութիւններով նրա սահմանադատումը, բնականաբար, որոշակիօրէն խոչընդոտ էր հանդիսանում պապական գաղափարախօսութեան տարածմանն ու քաղաքական տիրապետութեան հաստատմանը ո՛չ միայն Կիլիկեան թագաւորութեան սահմաններում, ա՛յլեւ՝ Արեւելեան Հայաստանում:

Բայց պապականութեան նկրտումները Հայ ժողովրդի նկատմամբ նոր թափ ստացան եւ ուժեղացան Ռուբինեան իշխանութեան Հէնց հաստատման հետ միաժամանակ: Կիլիկիայի աշխարհազարական դիրքը Արեւելք թափանցելու նկատառումով չափազանց զայնակալիչ էր պապականութեան համար, ուստի եւ նրա տեսակարար կշիռը շատ բարձր էր գնահատուում պապական քաղաքականութեան ոլորտում:

Ուսչակրաց արշաւանքները միաժամանակ այն շորչոփներն էին, որոնցով պապական իշխանութիւնը եւ առհասարակ Արեւմուտքը ծանօթանում էր Արեւելքին, նրա ժողովուրդներին ու քաղաքական իրադրութեանը, չափում ու տնտղում իրենց ուժերը մահմեդական աշխարհի եւ սելջուկեան բանակների հետ եւ այլն: Հէնց խաչակրաց արշաւանքները թերեւս նպաստեցին թագաւորական ճանաչում շնորհելու միջազգային առումով՝ Կիլիկիայում հաստատուած Ռուբինեան իշխանութեանը՝ ուղարկելով Լեւոն 2-րդին թագ (1198 թ.): Բայց Կիլիկեան Հայկական թագաւորութիւնը ոչ միայն իր աշխարհազարական դիրքով ու տնտեսական յարաբերութիւններով Եւրոպայի ազդեցութեան ոլորտի մէջ էր ընդգրկուած, այլեւ Հէնց ներսում հաստատուած բազմաթիւ լատինական իշխանական տիրոջութեան առկայութիւնը եւ նրանց հետ սերտ համագործակցութիւնը ընդհանուր թշնամու դէմ՝ ռազմական սուր բախումների ժամանակ, ինչպէս եւ ազգակցական կապերի հաստատումը նրանց հետ՝ խորը նստուածք էր տուել երկրի հասարակական կացութեանը ու բարքերին՝ եւրոպականացման իմաստով. մի կողմից՝ երկարատեւ հակամարտութիւնը Բիւզանդիայի հետ, որը պայմանաւորուած էր տարածքային նուաճումներով, միւս կողմից՝ Կիլիկեան Հայկական թագաւորութեան շրջապատուած լինելը մահմեդական աշխարհով, բնականաբար մղում էին նրան քաղաքական եւ ռազմական մերձեցմանը եւրոպական պետութիւնների, բայց առաջին հերթին՝ պապականութեան հետ, որը ամենահզօր ուժն էր եւրոպական քաղաքականութեան մէջ տուեալ ժամանակաշրջանում: Հէնց առաջին գրադրութիւններից (որ տեղի են ունեցել, մի կողմից՝ Կիլիկիայի Հայկական Արքունիքի ու Կաթողիկոսութեան, միւս կողմից՝ Պապական իշխանութեան միջեւ) միանգամայն պարզ երեւում է, որ Հայկական արքունիքի եւ կաթողիկոսութեան մերձեցումը պապական իշխանութեան հետ սուկ քաղաքական ու ռազմական դաշինքի եւ աջակցութեան շարժառիթներով են թելադրուած եղել, իսկ կրօնական-դաւանաբանականը՝ առաջադր նպատակին հասնելու համար դիւանագիտական բանակցութիւնների իյակելտ եւ սակագին: Մինչդեռ պապական իշխանութեան համար, ընդհակառակը, առաջնայինն ու վճռականը դաւանաբանականն էր՝ Հայ Եկեղեցու բացարձակ հպատակեցումը Հռոմին՝ կաթողիկոսութեան ընդունումով, որպէսզի

ամենահեշտ, բայց եւ նրբամիտ ճանապարհով՝ իր գերիշխանութիւնը հաստատի Կիլիկեան Հայկական թագաւորութեան սահմաններում եւ նրանցից էլ դուրս՝ շատ հեռուները:

Այսպէս, Կիլիկիայի Գրիգոր Տղա կաթողիկոսը՝ Հռոմի պապ Իննեկենտիոս 3-րդին գրած պաշտօնական նամակում յայտնում է, որ ճանաչում է Հռոմի Եկեղեցին իրբեւ «մայր բոլոր Եկեղեցիների», եւ Հայ Եկեղեցու անունից ընդունում է պապական Եկեղեցու օրէնքները. «...Յանձն առաք գորէնս եւ գեղ-բայրութիւնս գերամբարձ սուրբ Եկեղեցւոյդ, որ է մայր ամենայն Եկեղեցեացն Քրիստոսի...»³: Բայց ուշագրաւն այն է, որ նման յայտարարութեամբ հասկացնում է առանձնապէս նոր քաղաքականութեան ինչ-որ դարձակէտ կամ փուլ չի նշանաւորում լուսաւորչա-պապական Եկեղեցիների յարաբերութիւններում, դիւանագիտական նուրբ ակնարկով կաթողիկոսը շարունակութեանը հաւաստելով. «Եւ որպէս սովոր էաք յառաջ, նոյնպէս եւ այժմ ունիմք եւ ընդունիմք գնա (իմա՝ Հռոմի Եկեղեցին — Լ.Ս.) եւ կամիմք միշտ հնազանդ մնալ հրամանաց ձերոց մեք եւ արհեսպիսկոպոսք եւ եպիսկոպոսք, քահանայք եւ ամենայն կղերիկոսք Եկեղեցոյս մերոյ»⁴: Այստեղից հետեւում է, որ Հռոմի նկատմամբ մերձեցումը Հայ Եկեղեցու, այդ թւում եւ Հայկական արքունիքի, սոսկ դիւանագիտական «բեմբերանների» շարժառիթներով էր պայմանաւորուած՝ առանց դաւանաբանական լուրջ գիշումներ տալու անհրաժեշտութեան: Սակայն դիւանագիտական այս մօտեցման բնոյթը բացայայտում է յաջորդող տողերում. «Եւ աղաջեմք զձեզ, միշտ աղօթել առ Աստուած վասն մեր, որ մնամք աստ ի բերանն վիշապի եւ ի մէջ հակառակաց մերոց, եւ թշնամեաց խաչին Քրիստոսի...»⁵: Ուրեմն՝ Կիլիկեան Հայկական թագաւորութեան դրուժիւնն այնպիսին է, որ, պատկերաւոր ասած՝ գտնուած է «վիշապի բերանում», ըստորում այնպիսի «վիշապի», որը ոչ միայն Կիլիկեան թագաւորութեան համար է այդպիսին, այլեւ՝ քրիստոնէական ամբողջ աշխարհի: Հետեւաբար եւ համընդհանուր թշնամին է դա, որին պարտաւոր են եւ պէ՛տք է դիմագրաւենք համընդհանուր ջանքերով: Հէնց այս իմաստով կաթողիկոսը նժարի վրայ է դնում այն, որ եթէ քրիստոնէութիւնը յենարան է ունենալու եւ յարատեւելու աշխարհի տուեալ երկրամասում, ապա դա կախուած է նրանից, թէ ի՛նչ չափով օգնութիւն կը տրամադրի պապական իշխանութիւնը ռազմական տեսակետից: Աւելի՛ն. կաթողիկոսը դիւանագիտական նրբին ակնարկ է անում պապական իշխանութեանը նաեւ այն մասին, որ, վերջին հաշուով, Կիլիկիայի սահմանները պաշտպանելով «վիշապի» ոտնձգութիւններից, հայկական թագաւորութիւնը միաժամանակ պաշտպանած է լինում ինչպէս քրիստոնէութեանը ընդհանրապէս, այնպէս եւ պապական իշխանութեանը... «Եւ դարձեալ աղաջեմք զձեզ վասն Աստուծոյ, տա՛լ մեզ օգնութիւն եւ խրատ, զի կարացումք յայսմ աշխարհիս պահել զպատիւն Աստուծոյ եւ քրիստոնէական օրինաց, ՅԻ ԵԻՍ ԶԶԵ՛Ր»⁶: Նման հաւաստումը խօսում է, անշուշտ, ազգային արժանապատուութեամբ ու հպարտութեամբ տողորուած երկրի հոգեւոր ղեկավարի բարոյական դրական նկարագրի մասին. այդ նամակում աներկմիտ որոշակիութեամբ ընդգծուած է այն հիմնական գաղափարը, որ պապական իշխանութիւնից ո՛չ թէ «ողորմութիւն» է խնդրուում «բարեբարութեան կարօտ» մի անկեալի

3 Կղեմէս Գալանոս, Միաբանութիւն Հայոց սբ. Եկեղեցւոյն ընդ մեծի սբ. Եկեղեցւոյն Հռոմմայ, շարադրեալ ի յերկուս հատորս, հ. 1. Հոտմ, 1648, էջ 347-348:

4 Անդ, էջ 348:

5 Անդ:

6 Անդ:

կողմից, ա՛յլ՝ առաջաւոր բնագծում ընդհանուր թշնամուն խիզախաբար դիմա-
գրաւող եւ մարտնչող մի երկրի ղեկավարի կողմից, որը քաջ գիտակցում է, որ
իր գոյութեան համար մղած պայքարով միաժամանակ նպաստում է Բրիտանո-
նեական աշխարհի պաշտպանութեանը՝ նրա դարպասների անձնակազմի խու-
թեանն ու պահպանութեանը:

Ուշագրաւ է նաեւ այն, որ Գրիգոր կաթողիկոսը մի այլ նամակում, ելնելով
պապական իշխանութեան «բովանդակ Եւրոպային» տիրապետած լինելու
փաստական իրողութիւնից, հարկադրուած է զգում իրեն Կիլիկեան հայկական
թագաւորութեան անունից առաւել եւս «պատուելու» նրան: Հէնց այդպէս էլ
ասուած է նամակում. «Եւ արդ, քանզի ի վերայ աթոռոյն նստիք սիրեցեալ
աշակերտին Քրիստոսի եւ տիրէ՛ ի վերայ բովանդակ Եւրոպայի, ՍԱԿԱ ՍՅՍՈՒ-
ՐԻԿ (= այդ պատճառով էլ — Լ.Ս.) Ե՛ՒՍ ՊԱՐՏ է ՄԵՉ ԱՌԱԿԵԼԱՊԷՍ ՊԱՏՈՒԵԼ
ՉՉԵՉ»⁷: Նշանակում է՝ պապական իշխանութեանը հայ եկեղեցին ու արքունի-
քը «առաւելագէս պատուում են» ո՛չ թէ նրա «ուղղափառութեան» եւ «ուղղադա-
ւանութեան» համար, ա՛յլ՝ նրա ուժի հզօրութեան... «բովանդակ Եւրոպային»
տիրապետած լինելու փաստական նկատառումից ելնելով: Սա նոյնպէս վառ
սպացոյց է այն բանի, որ Կիլիկեան կաթողիկոսութեան եւ արքունիքի մերձե-
ցումը պապական իշխանութեանը ո՛չ թէ դաւանաբանական էր, ա՛յլ, առաջին
հերթին եւ հիմնականում՝ քաղաքական եւ ռազմա-դաշնակցային: Այս իմաս-
տով բնութագրական է, որ հայ կաթողիկոսը իր նամակի վերջում դարձեալ
չեշտում է. «... Զի մինչ դեռ կամօքն Աստուծոյ կեամք ի պատրիարքութեանս,
միշտ հաստատեցուք ընդ հնագանդութեամբ Ձեր զսիրելի որդին մեր ի Քրիս-
տոս թագաւորն հայոց եւ զամենայն իշխանս իւր, եւ զհաւատարիմ ժողովուրդ-
սնն, ուստի աղաջնմք զՁեզ ջերմեռանդ պաղատանօք, մի՛ մոռանալ զնոյն
քաղաւորն մեր, եւ զա՛յս արեւելեան աշխարհս, եւ զտունն Աստուծոյ, այլ՝
օգնեցե՛ք տառապելոցս...»⁸:

Քաղաքական եւ ռազմա-դաշնակցային մերձեցման լուսաբանման համար
չափազանց բնորոշ են Լեւոն 2-րդի եւ Իննոկենտիոս պապի թղթակցութիւննե-
րը, որոնց վրայ եւ կանգ կ'առնենք:

Լեւոն 2-րդի՝ 1199 թվ. Մայիսի 23-ին պապին յղած նամակից պարզում է,
որ պապը բանազնաց է ուղարկել հայկական արքունիք կղերական Մոզունթա-
ցուն. «... Կամիմք եւ փափագանօք ցանկամք ասել օգնականութիւն Աստուծոյ ի
միաբանութիւն մեծի սուրբ եկեղեցւոյդ Հռոմայ զչնորհեալ մեզ յԱստուծոյ
զբովանդակ աշխարհաստարած թագաւորութիւն մեր, եւ զամենայն ուրեք
սփռեալ ազգս Հայոց: Ապա ի ձեռն առաջասացեալ Մօզունթացւոյն ծանուցա-
նմք քարեսէր զթաճութեանդ զստրկութիւնս, զտառապանս, եւ զտկարութիւնս
մեր... քանզի դժուարագոյն գոյով գրել ի Թուղթս զամենայն ինչ, ինքն
(իմա՝ Մոզունթացին — Լ.Ս.) որ լաւ գիտէ, յա՛յտ արասցէ Ձեզ բերանով
զնշմարտութիւն իւրաքանչիւր իրի»⁹: Բայց, այնուամենայնիւ, իր այս
նամակում շարադրուած մտքերից կարելի է բխեցնել մի շարք հետեւութիւններ,
որոնք խիստ կարեւոր են առաջադիր խնդրի ճիշդ մեկնարանման համար:

Այսպէս, Հայոց թագաւորը, ըստ երեւոյթին, պապի օգնութեան վերաբեր-
եալ արած ռազմախոստում առաջարկութիւններից հիասթափուած, վերջին

յուսահատական ճիգն է թափում դարձեալ՝ իրեն զօրավիզ կանգնելու եւ
զործնական ռազմական աջակցութիւն ցուցաբերելու հայցով դիմելով պապին,
ընդորոմ նա իր այս խնդիրը դնում է չափազանց կտրուկ ձեւով՝ միա-
ժամանակ Կիլիկեան հայկական թագաւորութեան ճգնաժամային դրութիւնը
ներկայացնելով այսպէս. «... Զայսպիսի վիշտս եւ զաղէտս՝ մեք թողեալք ի
ձորս արտասուաց՝ ՀԱՄԲԵՐԵՑԱՔ Ի ՅԵՐԿԱՐ ԺԱՄԱՆԱԿԷ. ԻՍԿ ԱՅՍՈՒՀԵ-
ՏԵՒ ԱՌԱՆՑ ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ՉԵՐՈՑ Ո՛Չ ԿԱՐԵՄՔ ԱՅԼ ՀԱՄԲԵՐԵԼ»¹⁰: Ուրեմն՝
«երկար է համբերել» հայկական արքունիքը՝ սպասելով պապի խոստացած օգ-
նութիւնը, որը չի իրականացուել՝ մնալով սին յոյսերի հեռապատկեր որպէս:
Բայց չէ՞ որ թշնամին ոչ միայն Կիլիկեան հայկական թագաւորութեանն է
սպառնում բնաջինջ անելու, այլեւ քրիստոնէական աշխարհին ամբողջագէս,
որովհետեւ նա ոչ թէ սոսկ տուեալ փոքրիկ երկրի թշնամին է, այլ՝ «Խաչի»-
հետեւաբար եւ պէտք է բոլոր ուժերը միաւորել եւ միահամուռ կերպով հանդէս
գալ ընդհանուր թշնամու դէմ. բնականաբար, այդ բարոյական պարտքից չի
կարող խուսափել մաքուր պապական իշխանութիւնը: Իհարկէ՝ «Աստուծոյ տան»
(իմա՝ Կիլիկիայի) պաշտպանութեան նախանձախնդրութիւնը, վերջին
հաշուով, միայն չի վերաբերում հայկական թագաւորութեանը: Աւելին՝ Լեւոն
2-րդը նոյնիսկ կշտամբում է պապին Կիլիկիայի պաշտպանութեան նկատմամբ
ցուցաբերած թուլամորթութեան եւ վախկոտութեան համար, որով եւ շօշափում
է պապի նոյնիսկ արժանապատուութիւնը. «Արդ՝ քանզի նախանձ տանն
Աստուծոյ ո՛չ է պատշաճ քուլանալ ի սիրտս Ձեր, եւ ո՛չ ի մեր. սակս այսորիկ
պիտոյ է մեզ զնոյն տան վայելչութիւնն սիրել. եւ ժողովելով ի մի զգօրութիւնս
մեր, այնչափ դիմամարտիլ վասն նորս, մինչ զի կարասցուք շնորհօքն
Աստուծոյ ի քաց մերժել ի նմանէ զգօրութիւնս քշնամեաց Խաչին Քրիստոսի»¹¹:
Ուստի եւ Լեւոն 2-րդը նորից թախանձագին խնդրում է պապին «ունկնդիր» լի-
նել իր հայցին եւ պատգամաբեր Մոզունթացուն, որպէսզի նախքան վերահաս
«անբժշկելի ջրհեղեղ»-ը, որ սպառնում է Կիլիկիային, կասեցուի, շտապ կար-
գով ռազմական «գօրաւոր օգնութիւն» ջամբելով իրեն՝ «քաղդէացիների»
(իմա՝ սիրիացի ասորիների) եւ «փարաւոնի» (իմա՝ Եգիպտոսի մամլուքների)
հալածանքներից ձերբազատուելու դիտումով. «Աստուստ լինի, թէ մեք ծուր
իջեալք՝ յոյժ աղաջնմք զթաճութիւն սրբութեանդ, զնել զունկն ողորմութեան
արտասուալից աղաջնաց մերոց եւ եւս եպիսկոպոսին Մօզունթացւոյ, եւ
չարչարակից լինելովդ նեղութեանց քրիստոնէիցս, առաքեսցի՛ք փութով առ
մեզ գօրաւոր օգնութիւն առաջ քան թէ մեզ հանդիպեսցի անբժշկելի ջրհեղեղ
ինչ, որ քա՛ւ լիցի, այլ զի կարասցուք աստուածային եւ ձեր օգնականութեամբն
ազատիլ ի Հուռէ քաղդէացւոց, եւ ի հալածմանէ փարավոնի...»¹²:

Հռոմի եկեղեցու նկատմամբ հայ եկեղեցու եւ արքունիքի մերձեցման շար-
ժառիթները, ինչպէս քննութիւնը ցոյց տուեց, թելադրուած էին Կիլիկեան
քաղաւորութեան բուն իսկ պաշտպանութեան եւ նրա յարատեւման մտահո-
գութիւնից բխող նկատառումներով, ուստի եւ քաղաքական եւ ռազմա-դաշ-
նակցային հովանաւորութեան նպատակ էին հետապնդում: Այժմ կարեւոր է
պարզել, թէ բանակցութիւնների մէջ մտնող միւս կողմը՝ պապականութիւնը,
մերձեցման համար ինչպիսի՞ շարժառիթներով էր ղեկավարուում: Այս հարցի
լուսաբանման համար յենուելու ենք ոչ միայն գրաւոր աղբիւրների, այլեւ

7 Անդ:
8 Անդ, էջ 353:
9 Անդ, էջ 358:

10 Անդ:
11 Անդ:
12 Անդ:

Հայ իրականութեան մէջ պապական իշխանութեան վարած քաղաքականութեան անդրադարձ ազդեցութեամբ պայմանաւորուած հետեւեալները վերլուծութեան վրայ:

Այսպէս, Իննուհինսորտ 3-րդ պապի՝ Լեոն 2-րդ թագաւորին գրած նամակներում տիրապետող միտումն այն է, որ Հռոմի եկեղեցին ի վերուստ նշանակուած է, իբր, «ի վերայ թագաւորութեանց եւ ազանց», նրա «որթը» (իմա՝ հիմքը — Լ.Պ.) ձգուած է մինչեւ ի ծով» եւ տարածուած «մինչեւ ի ծագս աշխարհի զշառաւիղս նորա, որոյ է երկիր լրիւ իւրով, աշխարհ, եւ ամենայն բնակիչք նորա»¹³: Այստեղ յաւակնոտութեամբ ընդգծուած են Հռոմի եկեղեցու համաշխարհային տիրապետութեան «միսիս» ունենալու նկրտումները, որոնք, որպէս թէ, նախասահմանուած են եղել ի սկզբանէ անտի... Պապը դիտաւորեալ մտասեւեռմամբ հասկացնում է յանձինս Լեոն թագաւորի նաեւ հայկական արքունիքին եւ եկեղեցուն, որ առաջին նախապայմանը նրանց ակնկալութիւններին ընդառաջելու՝ Հռոմի եկեղեցու գերիշխանութեան ընդունումն է ոչ թէ ձեւականորէն, յաւուր պատշաճի, այլ՝ իբրեւ բացարձակ հեղինակութիւն, որից բոլոր միւս եկեղեցիները, պարտադիր կարգով, պէտք է սովորէին «խրատներ» լսել՝ իրենց վարքագիծը զրսելորելիս: Աւելի՛ն. նրանք պէտք է առաջնորդուեն միայն Հռոմի «սահմանադրութեամբ»: «Եւ արդ՝ նոյն ինքն կացոյց գեկեղեցիս Հռոմայ ոչ թէ ի վերայ ամենայն հաւատացելոց միայն, այլ եւս բարձրացոյց զնա ի վերայ ամենայն եկեղեցեաց, որպէս զի նոքա ուսանէին ի նմանէ խրատս վարուց. եւ մամաւանդ զվարդապետութիւն ուղղափառ հաւատոց, եւ պատիւն զառ ի նմանէ հաստատեալ սահմանադրութիւնս...»¹⁴:

Ինչպէս տեսնուած ենք, առաջին գծի վրայ է առաջ քաշուած դաւանարանական լրիւ եւ բացարձակ անձնատուութիւնը՝ Հռոմի եկեղեցու գերիշխանութեան ընդունումով առանց այլեւայլութեան: Աւելի՛ն. նամակի շարունակութեանը պապը յիշեցնում է Լեոն 2-րդ թագաւորին, որ իր բանագնաց արհեստակողոս Մոզուսիցուն ոչ միայն խոստումներ է տուել ինքը (Լեոնը)՝ անսպառ Հռոմի եկեղեցու «խրատներին», այլեւ համաձայնութիւն է տուել, որ «հռոմէական եկեղեցու գաւիթի տակ» է համախմբելու «զամենայն ազգն հայոց». ընդամին սրանք հէնց այն պայմաններն ու նախադրեալներն են, որոնցից կախման մէջ է զրուել պապի ռազմական աջակցութիւնը, որը այնպէս էլ մնացել է իբրեւ ցանկալի հեռապատկեր: Իսկ հայ պետական գործչին ուրիշ բան չէր մնում, բացի անողոք զիջումների գնալուց՝ միայն թէ երկրի պաշտպանութիւնը ապահովուէր: Նամակում կարդում ենք. «...Արդ՝ ուրախ լինիմք ի տէր, զի Դու իբրեւ ուղղափառ իշխանդ ճանաչեցեր. զի վերոյ ասացեալ իշխանութիւնն առաքելական աթոռոյս եւ բարեսիրութեամբ ընկալաք զպատուական եղբայրն մեր զարհեստակողոսն Մոզուսիցի... եւ զի Դու ոչ միայն զգուշացեալ եղէր փրկական խրատիւք նորա, այլ եւս ցանկանաս զգուշացուցանել նոքա զբովանդակ աշխարհածաւալ թագաւորութիւնդ քոյ. եւ անել ի գաւիթ հոռուական սուրբ եկեղեցւոյս ամենայն ազգն Հայոց»¹⁵:

Ինչ վերաբերում է ռազմական կոնկրէտ օգնութեանը, որ հայցում էր Լեոն 2-րդը, ապա պապը խորամանկորէն խուսանաւում է. իր նամակով մինչեւ անգամ, որքան էլ տարօրինակ թուայ, «հրամայում է» պարտութեան մատնել թշնամուն. «...Այլ եւս ի ձեռն առաքելական թղթոյս հրամայեմք քեզ. որպէս

զի ջանացես յաղթահարել զգոռոզ հպարտութիւնն անհաւատից. եւ անել զվրէժ զանարգութեան խաչին Քրիստոսի»¹⁶: Թւում է, թէ նման հաւատարացման եւ «հրամանի» ետեւում կանգնած են, բնականաբար, նրախական համապատասխան միջոցառումներ՝ զէնք եւ մարդիկ... Բայց ո՛չ. Լեոն 2-րդը իր յոյսը պէտք է դնի սեփական ուժերի եւ Աստուծոյ վրայ... ակնկալութիւն չպէտք է ունենայ զօրքերի «բազմութեան» եւ «կարողութեան», այլ... սոսկ Աստուծոյ «ողորմութեան». «...Համարձակեալ դիմամարտիլ քաջութեամբ, ակն ունելով ո՛չ թէ ի բազմութիւն եւ կարողութիւն զօրաց, այլ մանաւանդ ի յողորմութիւն նորա, որ ուսուցանէ զձեռս ի պատերազմ, եւ շարժէ զմատուցս ի ճակատամարտ, որ հօրաց հաստ աղեղունս թուլացուցանէ, եւ զսկարս վառէ զօրութեամբ...»¹⁷: Եւ զաւելջտականն այն է, որ պապը «խուրհուրդ» է տալիս Լեոն 2-րդին՝ որքան թշնամուն մօտ լինի նա՝ ճակատամարտի առաջաւոր բնագծում... այնքան լաւ կը ճանաչի թշնամու տակտիկական «հնարներն» ու խորամանկութիւնները, ուստի եւ, ինքնաբերական ըլնում է, պապը համակերպուելու տրամադրութեան է մղում Լեոն 2-րդին՝ թշնամու հարեւանութիւնը «օգտաշատ» համարելով... «Իսկ զայս կարես անել (այսինքն՝ թշնամուն պարտութեան մատնել — Լ.Պ.) այնքան սաստկագոյն զօրութեամբ, որքան եւ մերձագոյն մնալով թշնամեաց, լաւագոյն ցանաչեցեր զհնարս եւ զխաբէութիւնս նոցիւն...»¹⁸: Իսկ նամակի վերջում, որպէս ճրի ժեստ, դարձեալ խոստումներ է տալիս «փոյթ ընդ փոյթ» (չուտով) օգնութիւն ջամբելու մասին. այդ արւում է միայն նրա համար, որ զէպի կիլիկեան հայկական թագաւորութիւնը ձգուած պարանները պահպանուեն յարատեւ եւ յարածիք կերպով. «Ապա ուրեմն քաջալերեա՛ց եւ զօրասլի՛ր, — ասում է պապը Լեոն 2-րդին, — զի Արեւելեան աշխարհդ ունիցի փոյթ ընդ փոյթ զօգնութիւն ցանկացեալ»¹⁹:

Այլ թղթակցութիւնների ուսումնասիրութիւնից պարզում է նաեւ, որ փորձեր են արուել անմիջապէս ենթակայութեան տակ դնելու Հայ եկեղեցին մերձակայքում գտնուող որեւէ աննշան լատինական եկեղեցիներէ մէկի, իրաւունք վերապահելով վերջինիս, որ նա՝ տնօրինութիւն անի՝ «նզովի» կամ «դատի» Հայ եկեղեցուն եւ արքունիքին: Նման նկրտումների դէմ ընդվզում է Լեոն 2-րդը՝ անընդունելի եւ վիրաւորական համարելով այդ կարգի պահանջները. թէեւ Հռոմի եկեղեցու գերիշխանութիւնն ընդունում ենք, բայց պարտաւոր չենք լատինական ստորադաս որեւէ եկեղեցու անմիջական ենթակայութեան տակ գտնուելու, — ասում է Հայոց թագաւորը. «Արդ՝ այսուհետեւ մի՛ երկնչիք վասն մեր, — գրում է Լեոն 2-րդը պապին, — զի մեք կապանօք հնազանդութեան պինդ եմք կապեալք առաքելական աթոռոյդ, վասն որոյ՝ եթէ հաճոյ թուի Ձեր սրբութեանց, այլ լատինական եկեղեցւոյ ո՛չ կամիմք եւ ո՛չ եւս պարտ է մեզ կապել»²⁰:

Հէնց այս փաստի մէջ արտացոլուած է ներհակ երկու տենդենցների

16 Անդ:

17 Անդ:

18 Անդ:

19 Անդ:

Ի զէպ՝ յետագայում, արգէն 1335 թուականին, երբ կիլիկիայի թագաւոր Լեոն Հինգերորդը պատուիրակութիւն է ուղարկում Բենեդիկտոս ԺԲ պապին եզրպոստի նաւր սուլթանի յարձակումները դիմագրաւելու համար, պապը յայտարարել է, թէ Հայերը ոչ մի օգնութեան յոյս չպէտք է ունենան այնքան ժամանակ, քանի զեռ ազգովին հոռոմէական չեն դարձել (տե՛ս Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, էջ 864):

20 Կղիմէս Գալանոս, նշուած աշխատ., էջ 361:

13 Անդ, էջ 359:

14 Անդ, էջ 360:

15 Անդ, էջ 361:

բնոյթը մի կողմից՝ Հայկական Արքունիքի՝ բարեկամական դաշինքի եւ օգնութեան հասնելու համար Հոռոմի եկեղեցու հետ դիւանադիտական մերձեցման միտումը, միւս կողմից՝ Հոռոմի եկեղեցու նուաճողական եւ միաձուլողական նկրտումները՝ Հայ եկեղեցու բացարձակ եւ անվերապահ անձնատուութեան պահանջով. բայց դրան, քննարկուող ժամանակաշրջանում, դեռեւս վճռականորէն զիմադրում է Հայկական Արքունիքը եւ մինչեւ անգամ պահանջում է պապից Երաշխաւորագիր, սեփական ձեռքով վաւերացուած, այն մասին, որ Հայ եկեղեցին կարող է ուղղակիօրէն եւ միայն Հոռոմի եկեղեցու հետ յարաբերութեան մէջ մտնել, ուստի եւ միայն Հոռոմի գերադասութիւնը կարող է ճանաչուել. «Սակս այսորիկ յոյժ խոնարհարար աղաչեմք զՁեր սրբութիւնը, յայտնում է իր նամակում Լեւոն 2-րդը, - առաքել մեզ ՁԶՅՌԱԳԻՐՊՅ յայտնի, զի ՄԻՊԱՐՏԱԿԱՆ ԼԻՑՈՒՔ ՄԵՔ եւ լատինացիք որ ի մեր աշխարհս բնակեն, մնալ ընդ իշխանութեամբ այլ ուրուք լատինական եկեղեցույ, ԲԱՅ ՅԵԿԵՂԵՑԻՑ ԻՈՅ ՀՌՈՄԱՅ. եւ զի մի՛ այլ ինչ եղիցի, բայց միայն յառաքելական սուրբ աթոռոյ ունիցի զիշխանութիւնն նոյնի կամ դատելոյ զմեզ, կամ զլատինացիսն որք բնակելին ի թագաւորութիւնս մեր»²¹:

Մի այլ նամակում Լեւոն 2-րդը յիշեցնում է պապին, որ եթէ Հայ եկեղեցին ճանաչում է Հոռոմի եկեղեցու գերադասութիւնը, ապա այդ ճանաչումը բնաւ էլ այդքան հեշտութեամբ ձեռք չի բերուել. ընդհակառակն՝ «...բազում ջանիւ եւ աշխատութեամբ, նաեւ գորութեամբ արժանեաց Ձերոց՝ ածեալ եմք զեկեղեցիս Հայոց առ հնազանդութիւն սուրբ աթոռոյ ի ժամանակս հովուապետութեան Ձերոյ, առ որ ի յանգեալ ժամանակս ոչ կարացան ածել զնա նախնիքն մեր»²²: Ուրեմն՝ մինչեւ անգամ բռնութիւն՝ ուժ է գործադրել Լեւոն 2-րդը իր քաղաքականութեան անցկացման, այն է՝ Հոռոմի հետ մերձենալու համար, եւ ի վերջոյ յաջողուել է նրան հասնել այն բանին, ինչին չի յաջողուել հասնել անցեալում իր նախնիներին: Հետեւաբար ինքը չի կարող հաշտուել այն նուաստացուցիչ դրութեան հետ, որ Հայ եկեղեցին անմիջականորէն ենթակայութեան տակ լինի ինչ-որ լատինական մի եկեղեցու, այլ պահանջում է, իրաւունքի ամբողջ ուժով՝ ուղղակի յարաբերութեան մէջ մտնել Հոռոմի եկեղեցու հետ եւ ճանաչում է միայն նրա գերիշխանութիւնը: Այս իրողութիւնը նոյնպէս ապացուցում է այն, որ Հայկական Արքունիքի համար Հոռոմի եկեղեցու հետ մերձեցումը թելադրուած էր պետական շահերով եւ երկրի ինքնապաշտպանութեան նկատմամբ:

Եւ ահա, պատասխան նամակներից երեւում է, որ պապը, հարկադրուած, համաձայնում է Լեւոն 2-րդի պահանջին. «...Վասն այսորիկ գորութեամբ հրամանաց հզորիս մերոյ ԱՐԳԻԼԵՄՔ, զի ՄԻՊԱՐՏԱԿԱՆ ԼԻՑՈՒՔ ՅԵԿԵՂԵՑԻՑ ԻՈՅ ՀՌՈՄԱՅ կամ հրեշտակին նորա իշխեսցէ նզովել կամ դատաստան ինչ առնել ի վերայ Քո, կամ թագաւորութեանդ Քոյոյ եւ կամ ի վերայ մարդկան զիարդ եւ իցեն, որք բնակեն ընդ իշխանութեամբ Քով, եւ ՈՐՔ ՄԻՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՄԲ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԵՆ ՀՆԱԶԱՆԴԻ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՉՍՈՒՐԲ ԱԹՈՒՈՅՍ...»²³:

Պապական իշխանութեան նուաճողական նկրտումների իրագործման տեսակէտից մեծ դեր խաղացին 13-րդ դարի սկզբներին հիմնադրուած կրօնական երկու միաբանութիւնները, որոնք պատմութեանը յայտնի են

Ֆրանցիսկեան եւ դոմինիկեան անուններով. հական հարցերում նոյն հիմունքներով էին ղեկավարում կրօնական այս երկու միաբանութիւններն էլ՝ հաւատարմորէն ծառայելով պապի իշխանութեանը իբրեւ ազդեցիկ կազմակերպութիւններ. բայց առաջինները (Ֆրանցիսկեանները) ճանաչուել են իբրեւ Մինորք (Minores), այսինքն՝ «Նուաստներ» կամ «Կրտսերներ», իսկ երկրորդները (դոմինիկեանները)՝ Քարողիչներ (Predicadores):

Ինչպէս Ֆրանցիսկեանները, այնպէս եւ դոմինիկեանները, կրօնական սքեմի տակ, հանդիսացել են, ըստ էութեան, պապական իշխանութեան քաղաքական-լրտեսական գործակալները, որոնք շատ յաճախ նաեւ պաշտօնապէս հանդէս են եկել իբրեւ ղեկավարներ, դիւանագէտներ ու բանագնացներ, ըստ որում՝ պապական իշխանութեան եւ եւրոպական պետութիւնների՝ յատկապէս դէպի Արեւելք եւ Ասիա ներթափանցելու գործում վճռական դեր են խաղացել կրօնական ֆարաջայով քաղաքուած այս միաբանութիւնները: Այս կապակցութեամբ նշենք, որ նոյնիսկ Ղ. Ալիշանը միանգամայն ճիշդ կերպով նկատել է նրանց ոչ միայն «կրօնական», այլեւ «քաղաքական» գործունէութեան կողմերը, գրելով. «...Եւ զի մեծ էր յայնժամ (իմա՝ 13-րդ դարում — Լ.Պ.) յարեւմուտս հեղինակութիւն քահանայապետացն Հոռոմայ, սոքա (իմա՝ Ֆրանցիսկեանները եւ դոմինիկեանները — Լ.Պ.) լինէին առաջնորդք բանագնացութեան ընդ ահարկու ինքնակալսն այնորիկ թաթարաց, ի նիգակակցութիւն (այսինքն՝ դաշնակցելու համար — Լ.Պ.) ընդ ֆրիստոնեայ թագաւորութեանց, եւ ի միաբանութիւն հաւատոց: Իսկ միջնորդք առ այսպիսի գործ եւ հրաւէր, թուէր նախախնամութեան յարուցեալ ի նմին ժամանակն զանձնանուէր միանձունս երկոցունց կարգացն, որք ոչ միայն քարողիչք առաքեցան, այլեւ առաջին ղեկավարք քաղաքայապետին եւ թագաւորաց արեւմտից, որպէս յետոյ եւ աշակերտեալք նոցին եւ հետեւողք՝ մերագգի Միաբանողքն»²⁴: Աւելի՛ն. Ալիշանը մինչեւ անգամ գտնում է, որ եւրոպական պետութիւնները Արեւելքն ու Ասիան ճանաչելու գործում պէտք է երախտապարտ լինեն յատկապէս կրօնական այս միաբանութիւններին: Այդպէս էլ գրում է նա. «Երախտապարտ սոցա (իմա՝ Ֆրանցիսկեաններին եւ դոմինիկեաններին — Լ.Պ.) Եւրոպէ... այլեւ վասն կարեւոր ժամօրութեանց հեռուոր աշխարհացն, գորոյ գրեաթէ բնաւ ինչ ոչ գիտէին կամ յոյժ աղաւաղ...»²⁵:

Յետագայ ամբողջ ժամանակաշրջանում, ընդհուպ Գլաճորի համալսարանի գոյատեւման ընթացքի բոլորումը եւ Կիլիկեան թագաւորութեան անկումը, հայկական արքունիքի (ինչպէս եւ՝ կաթողիկոսութեան) եւ պապական իշխանութեան դրսեւորած այս երկու տենդենցները հակադրուել են իրար, սկզբում՝ խուլ եւ յամառ պայքարով, իսկ յետագայ յարաձիգ ժամանակաշրջանում՝ բացայայտ, փոթորկալի եւ անողոք, ըստորում առաջին տենդենցի (հայկական արքունիքի) թուլացման եւ թեք մակարդակով տեղատուութեան արդիւնքով, երկրորդի (պապականութեան) ուժեղացման ու ներթափանցման սպառնալի վտանգներով: Երբ առաւել բացայայտ ու վտանգաւոր էր դառնում երկրորդ տենդենցը, իսկ հայկական արունիքը լիովին վերասերում էր նաեւ ազգակցութիւններով լատինների հետ՝ ընկրկելով սկզբնական շրջանում դաւանաբանական զիջումների նկատմամբ դիմադրողական կորովից ու վճռականութիւնից,

21 Անդ, էջ 363:

22 Անդ, էջ 366:

23 Անդ, էջ 364:

24 Ղ. Ալիշան, էջ 131: Ընդգծումները իմն են — Լ.Պ.:

25 Անդ, էջ 382: Ընդգծումները իմն են — Լ.Պ.:

հանդէս եկաւ մի երրորդ տեղեկաց, որն իր սուր ծայրով ուղղուած էր, մի կողմից՝ պապականութեան դէմ ի դէմ ունիթոններէ, միւս կողմից՝ հայկական արքունիքի եւ հոգեւոր վերնախաւի՝ կաթողիկոսութեան դէմ, յանուն ազգային մշակոյթի ու ասանդոյթների պահպանման եւ ինքնուրոյնութեան: Որքան առաջին տեղեկացը ուժեղացնում էր ճնշումը, այնքան բարձրանում էր երրորդ տեղեկացի դիմադրողականութիւնն ու մարտունակութիւնը: Հէնց այս երրորդ տեղեկացի գաղափարախօսական շտաբն էր Գլաձորի համալսարանը՝ Եսայի Նչեցու գլխաւորութեամբ:

Հարկ է նշել, որ տեսական այն բոլոր դրոյթներն ու պատմագիտական հիմնաւորումները, որ հակամիարարական շարժումը առաջադրում էր, մշակուած եւ ընդհանրացուած էին Գլաձորի համալսարանի կողմից: Մեզ հասած փաստերի քննութիւնից ինքնըստինքեան հետեւում է, որ, կարծէք, միասնական պայքարի աշխատանքային բաժանում էր կատարուած: Եթէ Գլաձորի համալսարանը, ժամանակի ըմբռնմամբ՝ «գիտականօրէն» մշակում էր այն պատասխանները, որոնցով ժխտում էին, աստուածաբանական առարկութիւնների քննադատական կրակով, Կիլիկեան արքունիքի եւ կաթողիկոսութեան դաւանաբանական գիջումները Հոռմին, ապա Սիւնեաց եպիսկոպոսութիւնը, իրրեւ Արեւելեան Հայաստանի առաւել հեղինակաւոր նուիրապետութիւն, ուղղակիօրէն եւ պաշտօնապէս ներկայացնում էր դրանք՝ Կիլիկիայի կաթողիկոսութեանը: Ստեղծուել էր սերտ համագործակցութիւն Գլաձորի համալսարանի եւ Սիւնեաց եպիսկոպոսութեան միջեւ՝ ընդհանուր պայքարը ղեկավարելու համատեղ գործողութիւնների համաձայնեցուածութեամբ:

Գլաձորի համալսարանի գոյատեւման ամբողջ ընթացքում միարարական շարժման դէմ ծաւալուած պայքարը բռնկուած է բացառիկ պոռթկումով. միարարական շարժումը յուզել եւ փոթորկել էր ոչ միայն Կիլիկեան թագաւորութեանը, այլեւ Արեւելեան Հայաստանի հասարակական-քաղաքական կեանքը: Դաւանաբանական վէճերը միաժամանակ քաղաքական վէճեր էին քրննարկուող ժամանակաշրջանում. ա՛յդ է պատճառը, որ դրան մեծ կրքոտութեամբ մասնակցում էին ոչ միայն հոգեւորականները, այլեւ արքունիքը, իշխանները եւ աշխարհիկ մարդիկ:

Պապական իշխանութեան դաւանաբանական նկրտումները այս շրջանում դարձել էին առաւել բացայայտ եւ յարձակողական. նա օգտուած էր Կիլիկեան թագաւորութեան՝ ռազմական ճակատներում եգիպտական մամուլքներից կրած ծանր պարտութիւններից, որոնց հետեւանքով արիւնաքամ էր եղել այդ փոքրիկ երկիրը, բնականաբար եւ անցօր էր դիմադրելու նաեւ իր՝ պապական իշխանութեան թելադրանքներին ու պահանջներին: Դժուար չէ նկատել, որ Կիլիկեան թագաւորութեան թուլացմամբ եւ վերասերմամբ էր պայմանաւորուած նաեւ պապական իշխանութեան դաւանաբանական գրոհը տուեալ ժամանակաշրջանում:

Բայց գտնուեցին ուժեր, յանձին երրորդ տեղեկացի, որ դիմագրաւեցին այդ գրոհը եւ խափանեցին նրա յաղթանակը:

Բանն այն է, որ պապական իշխանութիւնը եթէ քրիստոնեայ ժողովուրդներին զօրավիգ կանգնելու ազնիւ ձգտում դրսեւորած լինէր, ապա կը բաւարարուէր միայն զօրք ուղարկելով Կիլիկեան փոքրիկ թագաւորութեանը եւ կը պաշտպանէր նրան արտաքին ստոյգ վտանգներից. այդ դէպքում, բնականաբար, բացի շնորհակալութիւնից եւ երախտագիտութիւնից ուրիշ բան չէր ստանայ. ինքնըստինքեան հասկանալի է, որ երրորդ տեղեկացի առաջացման անհրաժեշտութիւնն էլ չէր լինի: Բայց նման մեծահոգի քաղաքականութիւնը խորթ էր պապականութեան նուաճողական եւ տիեզերակալական նկրտումներին,

որոնց իրականացման համար նա պէտք է միաձուլէր մեծ ու փոքր բոլոր ժողովուրդներին, առաջին հերթին, դաւանաբանական հարկադրանքով միասնութիւն ստեղծելու միջոցով: Կիլիկեան արքունիքի եւ կաթողիկոսութեան դժբախտութիւնն այն էր, որ նրանք չհասկացան պապական քաղաքականութեան այս բնոյթն ու ուղղուածութիւնը: Եթէ Կիլիկեան թագաւորութիւնը եւ կաթողիկոսութիւնը ղեռնա շարունակուած էին «քաղաքականութիւն խաղալ» պապական իշխանութեան հետ՝ միայն թէ, ինչ գնով ուզում է լինի, հովանաւորութիւն եւ աջակցութիւն գտնէին նրանից, ապա վերջինս, ի հեճուկս նրանց, իր երկղիմի քաղաքականութեամբ, առաջին պլանի վրայ էր դնում հայ ժողովրդին ազգովին դաւանափոխելու՝ ազգային ասանդոյթներից ու հաւատամքից հրաժարուելու խնդիրը: Հէնց այս վտանգի ահազանութիւնը խորապէս ընկալել է եւ մատնանշել երրորդ տեղեկացի գաղափարախօս Ստեփանոս Օրբելեանը՝ գրելով. «Եւ զի որպէս ի մեզ գլուխ մեծ է եւ իշխան ի վերայ բոլոր անդամոց մարմնոյ եւ պատճառ կենդանութեան, այսպէս եւ հաւատն գլուխ է եւ թագաւոր ի վերայ բոլոր հոգեւորաց եւ պատճառ կենդանութեան հոգւոյ»²⁶: Սա այնպիսի խոշոր ընդհանրացում է, որի ճշմարտացիութիւնը հաւաստուած է բոլոր ժամանակներով: Բայց առաւել կարեւոր է տուեալ ժամանակաշրջանի մեր ժողովրդի ճակատագրի համար դրանից արուող քաղաքական հետեւութիւնը. թշնամին իր հարուածն ուղղում է նախ եւ առաջ մեր գլխին, եւ այն ջախջախեցուց յետոյ բնականաբար կը դադարեն գոյութիւն ունենալուց մարմնի (իմա՝ ժողովրդի — Լ.ՈՒ.) բոլոր միւս անդամները. «Վասն որոյ նախաչարն (իմա՝ պապական իշխանութիւնը — Լ.ՈՒ.) գէն առեալ զաշակերտեալն յինքեան, նախ ընդ դիտոյս մեր մարտնչի, զի զայս ի բաց հատեալ զմեռեալս անդամսն դիւրաւ քաշեցէ ի կորուստն յաւիտենից»²⁷:

Որքան էլ տարածութեամբ հեռու էր («տարակացեալ») գտնուած Կիլիկեան թագաւորութիւնը Արեւելեան Հայաստանից, այնուամենայնիւ, մշակութային եւ եկեղեցական ընդհանրութիւնը պահպանուած էր երկու հատուածների միջեւ. սա շատ բնորոշ իւրայատկութիւն է՝ տուեալ ժամանակաշրջանի իրադրութիւնը ճիշդ ըմբռնելու եւ գնահատելու համար՝ ելակէտային առումով: Հայկական բնաշխարհը Կիլիկեան թագաւորներին եւ կաթողիկոսներին ճանաչում էր իրրեւ «ամենայն հայոց» արքաների եւ կաթողիկոսների, Գլաձորի համալսարանը՝ որպէս «թորգոմական ազգի (այն է՝ ամբողջ հայութեան) իմաստութեան մարաքաղաք», իսկ նրա դպրապետ Եսայի Նչեցուն՝ «Հայկեան ազգի վարժապետ»: Պատահական չէ, որ Արեւելեան Հայաստանի եպիսկոպոսութեան թեկնածուները պաշտօնապէս ճանաչուելու համար գալիս էին Կիլիկիա եւ մայր աթոռի կողմից օժուում: Այդ համընդհանրութեան փաստական իրողութիւնը հաշուի էր առնուած նոյնիսկ օտարերկրեայ իշխանութիւնների կողմից. պապի թղթակցութիւններում միշտ ընդգծուած էր Կիլիկեան թագաւորութեան ազդեցութեան ոլորտների ընդգրկումը նաեւ Արեւելեան Հայաստանով: Հէնց այս հանգամանքով էր պայմանաւորուած այն իրողութիւնը, որ Կիլիկեան թագաւորութեան սահմաններում քաղաքական-դաւանաբանական բոլոր իրադարձութիւնները խոր արձագանգ էին գտնում նաեւ հայկական բնաշխարհում: Այլապէս այն տազնապն ու յուզումները, որ վերապրում էին Արեւելեան Հայաստանում Կիլիկեան թագաւորութեան մէջ տեղի ունեցող իրադարձութիւնների կապակցութեամբ՝ անհասկանալի կը լինէին:

26 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 571, Թ. 62ա-բ:

27 Անդ, Թ. 69բ:

Բացի այս հայեցողական դատումներից, կար եւ հարցի փաստացի կողմը կաթողիկոսը նախքան համազգային բնոյթ ունեցող խնդիրների վերաբերեալ վերջնական որոշում ընդունելը պատգամաւորներ կամ Մրջաքերական կոնդակներ էր ուղարկում Արեւելեան Հայաստան՝ հաւանութիւն ձեռք բերելու նպատակով. եւ, համապատասխանաբար, թղթակցութիւններ կամ բանագնացներ էին ուղարկում Արեւելեան Հայաստանից Կիլիկիա:

Ուշագրաւ է դիտել, որ նոյնիսկ այն դէպքում, երբ խուսափում է Կիլիկեան կաթողիկոսութիւնը Արեւելեան Հայաստանի ներկայացուցիչների հետ խորհրդակցելուց, վերջիններս իրաւումն են վերապահում իրենց ուղղակի յիշեցնելու այդ զանցանքը եւ անմիջապէս իրենց տեսակէտները շարադրելու տուեալ հարցի շուրջը: Հէնց այդ կարգի պաշտօնական համախօսական էր, որ 1295 թուին գրել էին Արեւելեան Հայաստանի հոգեւոր եւ աշխարհիկ պաշտօնական ներկայացուցիչները կաթողիկոս Գրիգոր Անաւարզեցուն. համախօսական, որի տակ իրենց ստորագրութիւնն էին գրել նաեւ Գլաձորի համալսարանի երկու ուսուցչապետները՝ հանդիսաւոր յայտարարութիւններ անելով այդ առթիւ: Համախօսականը գրելու շտապել էին Արեւելեան Հայաստանի ներկայացուցիչները միայն այն պատճառով, որ «գոն բաղայք բարանաց ի բերանս բիւրաւոր մարդկան» այն մասին, որ «Հոռոմ է մեր կաթողիկոսն եւ ընդ նոսա դաշնադիր»²⁸: Աւելի՛ն. մինչեւ անգամ համախօսականը ստորագրողները պահանջում են Կիլիկիայի կաթողիկոսից երկու բան. նա պէտք է հանդէս գայ ա) հրաժարականով Հոռոմի եկեղեցու հետ միանալուց. բ) յանձնառութեամբ՝ պահանջելու եւ հետեւելու Հայ եկեղեցու աւանդոյթներին, որպէսզի փարատուեն տարակուսանքներն ու տարաձայնութիւնները նրա հոռոմաձէտ վարքազօր վերաբերեալ. «...Արդ յաղագս այսր պատճառի հայցեմք ի ձէնջ երկու իրս՝ զոմն հրաժարական, եւ զոմն յանձնառական: Եւ այս ոչ ի մարդկանէ, այլ գրեթէ Հոռոմն ազգամամբ վասն զգայթակղութիւնն քազմաց քառնալոյ եւ զմիտս տկարաց բժշկելոյ»²⁹:

Նման պահանջներն ու յանձնարարութիւնները ենթադրում են, բնականաբար, համապատասխան իրաւումն. այլապէս, իրենց կարծիքը կամ տեսակէտը կշիռ չունենալու մտաւարկութեան առկայութեան դէպքում իրար հետ չէին համախմբուի եւ ստորագրութիւններով չէին ահազանգի կաթողիկոսին Արեւելեան Հայաստանի ներկայացուցիչները: Նրանք աներկմիտ վճռականութեամբ յայտարարում են. «...Եւ ընդէ՞ր երկայնել մեզ գրանս. հաւան եմք մեք ընդ մեր հարսն ի դժոխս իջանել, եւ ո՛չ ընդ Հոռոմոց յերկինս ելանել»³⁰: Այսպիսի խրոխտ ձեւակերպմամբ ակներեւ է դառնում այն անսահման ատելութիւնը, որ զրսեւորւում էր հայ ժողովրդի իւրաքանչիւր ճակատագրական գօտեմարտի՝ լինելի - չլինելու հարցադրման առիթներով: Եթէ նման ազդարարութիւնն էլ նշանակութիւն չունենայ կաթողիկոսութեան եւ արքունիքի համար, յայտարարում են Արեւելեան Հայաստանի ներկայացուցիչները, ապա խզումը ձեզ հետ կը լինի անխուսափելի եւ վերջնական, որը եւ պէտք է աչքի առաջ ունենաք Ձեր յետագայ քայլերը կշռադատելիս, - ասում են նրանք. այն ժամանակ դուք սպրէք Ձեզ համար, մենք էլ այստեղ՝ մեզ համար. «...Ապա թէ աւելի ինչ կամ պակաս կամիք մուծանել յեկեղիցս մեր, զոր ոչ ունիմք ի հարցն: Եւ կամ գրեալքս մեր խոտան եմ առ ձեզ, յայնժամ մի՛ աշխատ

լինիք, եւ մի՛ աշխատ առնէք. ըստ ձեր կամաց լիցի աշխարհդ այդ եւ այլ ոք որ կամիցի: Եւ զմեզ թողէք ի մեր ստրուկ գերութեանս, եւ մեք կայցուք, մնացուք ահն ունելով վերին այցելութեան»³¹: Ընդգծուած տողերից հետեւում է, որ երկու հատուածների միջեւ հաստատուած համընդհանրութեան եւ միասնութեան հոգեկան կամուրջը գոյութիւն է ունեցել ի սկզբանէ անտի, որը, սակայն, աւելի՛ն է եղել, քան սոսկ «հոգեկան կամուրջը». եւ ահա այն վտանգուած է եւ կարող է փուլ գալ անվերադարձօրէն: Այս իմաստով առաւել յատկանշականն ու բազմանշանակալին հետեւեալ յայտարարութիւնն է. «Եւ թէ քագաւորական սաստիւ պատժէք զմեզ, մեք պատրաստ եմք ի տանջանս, յաւտրս եւ ի քանտ, ի մահ եւ ի մեռանել ի վերայ սուրբ եւ առաքելական աւանդից: Ո՛ղջ լեր...»³²: Նշանակում է՝ մինչեւ անգամ «սաստիկ պատիժ» կարող է սահմանել կաթողիկոսը «Արեւելեան Հայաստանի ներկայացուցիչների համար՝ «աքսորել», «բանտարկել» եւ «մահապատժի ենթարկել». իսկ այս փաստը աւելին է ակնարկում, քան սոսկ «հոգեկան կամուրջը» հայութեան երկու հատուածների միջեւ:

Գլաձորի համալսարանը այս համախօսական - յայտարարութեանը, որը «քաղաքական պլատֆորմի» նշանակութիւն ունէր տուեալ ժամանակաշրջանի համար, իր ամբողջ կազմով հաւանութիւն է տալիս յանձնիս Եսայի Նչեցու եւ Դաւիթ Սասնեցու յայտարարութիւնների. Եսայի Նչեցին իր բոլոր աշակերտներով մինչեւ անգամ «նզովում» է համախօսականում առաջադրուած դրոյթների հետ համամիտ չեղողներին՝ ակնարկելով, անշուշտ, թագաւորին եւ կաթողիկոսին: Իսկ Նչեցու «նզովքը», պէտք է ենթադրել, հասարակական կշիռ եւ նշանակութիւն պէտք է ունենար այդպիսի լուրջ փաստաթղթում՝ չլինելու համար ծիծաղելի եւ զաւեշտական. «Ես Եսայի կրսեր բանասիրաց եւ յետին վարժապետ, իմով աշակերտօքս համախոս եմ եւ միաբան եմ այսմ գրոյ եւ վերոյգրեալ արանցս եւ որոշեմք նզովիւք զոչ ընդունողսն»³³: Իսկ Դաւիթ Սասնեցու՝ Գլաձորի համալսարանի միւս ակնաւոր ներկայացուցիչ յայտարարութիւնն է. «Ես Դաւիթ՝ նուաստօքի քարոզ բանի եւ վարդապետ Հայաստան/եայց/ եկեղեցւոյ, համախոհ եւ միաբան եմ այսմ ուղղադաւան թղթոյս որ ունի ճշմարիտ զտուրը հարցն աւանդութիւնն. եւ որոշեմք նզովիւք զոչ հաւանողսն եւ զհակառակողսն»³⁴:

Այս կապակցութեամբ բնութագրական է նաեւ Ստեփանոս Օրբելեանի անձնական մի նամակը, որ յղել է Եսայի Նչեցուն. պարզում է, որ երկու հատուածների ճակատագիրը խորապէս մտահոգում է Արեւելեան Հայաստանի ներկայացուցիչներին: Այդ նամակում կարդում ենք. «...Հմտագոյնդ յամենայնի, զի նեղութիւն եւ մեծ տարակուսանս ըմբռնեալ ունի զազգս քրիստոնէից, մանաւանդ զմերայինս ազին, որ թէպէտեւ ի միում վայրի ոչ են, բայց նեղչացն մտախոյզ միապէս մաժեալ ունի զամենեւեան ոչ միայն յարտաքին նեղչացն, այլեւ ի ներուստ»³⁵: Այս տողերում բացայայտում է հասարակական մեծ գործչի լայնախոհութիւնը եւ քաղաքական հասունութիւնը. նա ոչ միայն հայ ժողովրդի վիճակով է յուզւում, այլեւ քրիստոնէական աշխարհի բոլոր ազգերի ճակատագրով: Աւելի՛ն. նա մատնանշում է ոչ միայն արտաքին, այլեւ,

28 Ստ. Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, էջ 452:
29 Անդ, էջ 453:
30 Անդ, էջ 459:

31 Անդ, էջ 460:
32 Անդ:
33 Անդ, էջ 462:
34 Անդ:
35 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 848, թ. 81ա:

որ կարեւորն է, ներքին «նեղիչներին»:

Անուշտ, Նչեցու կարծիքը դաւանաբանական-քաղաքական այս փոթորկալի յուզումների շրջանում այնքան ծանրակշիռ եւ հեղինակաւոր է եղել, որ ինչպէս Արեւելեան Հայաստանի վարդապետներն ու վանքերի առաջնորդները, այնպէս եւ Կիլիկիայի կաթողիկոսներն ու իշխանները նամակներով ու խնդրագրերով դիմել են անձամբ Եսայի Նչեցուն:

Այսպէս, Նչեցու՝ միարարական շարժման դէմ գրած դաւանաբանական-քաղաքական բնոյթի «Թուղթ»-երից մէկի վերնագիրը Ձեռագրերում ունի հետեւեալ ձևակերպումը. «Թուղթ վասն կարգաց եկեղեցւոյ եւ ժամուց, զոր ասացեալ է Եսայի վարդապետի խնդրոյ վարդապետաց Սիւնեաց եւ առաջնորդաց վանորէիցն աստուածատէր կրաւաւորացն»³⁶: Այս «Թուղթը» չափազանց ուշագրաւ է ոչ միայն այն իմաստով, որ վկայում է, թէ տուեալ խառնակ ժամանակաշրջանում յուզող առանցքային հարցերի լուսաբանման համար պաշտօնագէտ դիմում է արւում ժամանակի ամենագիտուն հեղինակութեանը՝ Եսայի Նչեցուն, այլեւ այն առումով, որ նրանում Նչեցին ստեղծուած իրադրութիւնն է բնութագրում հայ ժողովրդի համար՝ ամբողջութեամբ վերցրած. «Զիմաստայեղձ եւ գովելի նամակս խնդրոյ ընկալայ ես թարմատար եւ տկար ոգի Եսայի եւ գիտացի զհմտագոյն իմաստ մտաց Ձեր ծնունդ սիրալի»³⁷, - պատասխանն այսպէս է սկսում Նչեցին: «Անիշխանութեան» ժամանակաշրջան է համարում նա տուեալ շփոթ վիճակը ազգի համար. անիշխանութիւն, որ առաջացել է «փառասէր» եւ թշնամական տարրերի քայքայիչ գործունէութեան հետեւանքով, Հայ Եկեղեցու Դրութիւններում յախուճ եւ խորթ բարբերի ներթափանցմամբ, ակնարկելով դրանով, իբրեւ պատասխանատուների, ունիթոռական շարժման ներկայացուցիչներին. «Եւ ասեմ քաջ գիտողացդ, զի յանիշխանութեան ազգիս, նաեւ ի փառասէր սնապարծ յանդուգն հակառակող բարուց մարդոց եմուտ անկարգութիւն յեկեղեցիս մեր»³⁸: Բայց պայթար ուժացողների՝ ունիթոռների շարժման դէմ դժուարանում է նրանով, ասում է Նչեցին, որ «իրաւադատ թագաւոր» եւ «աւանդութիւնների նախանձանդիր» կաթողիկոս չունենք մեզ առաջնորդ. նրանք գլխովին անցել են հակառակորդների բանակը. այլապէս հաշուեյարդար տեսնելը ժողովրդի մէջ քայքայիչ աշխատանք ծաւալողների դէմ «դիրին» կը լինէր: Իսկ գիտութեան մարդիկս («մատակարարքս բանի») աւելի շուտ փառքի հետեւից ենք ընկել, հակում ենք ցուցաբերում աւելի «հեշտ» գործերի եւ գովասանքներով ինքնաշոյուելու, քան թէ մարտական պայքարի մէջ մտնելու, որպիսին պահանջում է ստեղծուած իրադրութիւնը: Նչեցին այն կարեւոր միտքն է ենթադրեցնում անցկացնում, որ ժամանակն է մարտահրաւէրն ընդունելու եւ գօտեմարտի դուրս գալու՝ թէկուզ եւ ի հեռուկս թագաւորի եւ կաթողիկոսի. «Եւ դիրին էր մեզ ուղղել եթէ գոյր մեր թագաւոր աստուածատէր իրաւադատ կամ քահանայապետ վրէժխնդիր արիւնաց եւ կարգաց: Իսկ որովհետեւ պակասեալ գտանիմք յայսմանէ, եւ մեք մատակարարքս բանի ի փառս եւ ի հեշտութիւնս հայիմք եւ ի գովութիւնս, յընտրութիւն աստուածադիր աւանդիցն»³⁹:

Ըստ երեւոյթի, ունիթոռական շարժումը սպառնալի դրութիւն էր ստեղծել նաեւ Արեւելեան Հայաստանում, քանի որ Նչեցին, պատկերաւոր կերպով

բնութագրում է ժամանակը իբրեւ այնպիսին, երբ նուազել է լոյսը, իսկ ստուերը՝ զօրացել, եւ այնքան ահազանցել է վտանգը, որ «անհնարին է ուղղել» տեղի ունեցածը. «Եւ այժմ անհնարին է գայս ուղղել գիւմարայն ազգս. զի ամբողջեալ եւ հիւանդ է մարմինս եկեղեցւոյ, լոյսն նուազեալ, եւ ստուերն գաւրացեալ, աւանդութիւնն աստուածային խոտե/ա/լ»⁴⁰:

Եսայի Նչեցին մի այլ Շրջաբերականում, որ յղել է Տարօնի սր. Կարապետ վանքի միաբանութեանը, ժամանակի իրադրութիւնը խտացուած ձևով նկարագրում է այսպէս. «... Հօտքն գիտ գայլոց ընթանան, եւ հովիւք լոխալ դադարէք... զօրքն ի տագնապի ի մէջ քշմամբաց, եւ զօրավարդ անկեալ մնչես, նաւդ ի մէջ ալեաց ալեկոծեալ, եւ նաւավարդ կաս անհոգ, գագանքն մտեալ գայգիդ ապականքն, եւ այգեգործդ տեսանես եւ անտես առնես, ժողովուրդդ կարեւր ի վերսդ, եւ բժիշկ ոչ է ի միջի, խաշիքն վարատեալ ցրուեցան, եւ հովիւք ոչ երեւիք...»⁴¹:

Որքան էլ ողբերգականօրէն մտայլ եւ թախծոտ է նկարագրում Նչեցին ստեղծուած իրադրութիւնը, այնուամենայնիւ, իրերի դրութեան զգաստ զնահատականով հանդերձ, այն յոռետեսութեան եւ յուսալքումի անձնատուութիւն չէ բնաւ. այլ, իբրեւ ենթատեքստից բխող հետեւութիւն՝ պայքարի՝ կոչ է՝ ուղղուած բոլոր նրանց, որոնք կարող են եւ պէտք է կանխեն վերահաս փլուզումը համազգային մասշտաբով, որպէսզի ժողովրդին ղեկավարելու կոչուած առաջնորդը զգաստանայ իր թմբիրից, թշնամու հարուածներից տաղնապի մէջ գտնուող զօրքի հրամանատարը զարթնի՝ իր անտարբերութեան եւ անհոգութեան ննջից, որպէսզի այգի մտած անկոչ «գագանները», որոնք աւերում են այգին, վտարուեն «այգեգործի» կողմից, ծանր վէրքերով արինաբամ եղած ժողովրդին բուժող բժիշկը ի վերջոյ հանդէս գայ, որպէսզի ցիր ու ցան եղած հօտը համախմբող եւ պաշտպանող հովիւր տէրութիւն անի...: Կարծէք Նչեցու այս կոչին արձագանգում է Ստեփանոս Օրբելեանը իր «Ընդդէմ ամենայն հերետիկոսաց» բանավիճային աշխատութեան մէջ (որն ամբողջովին ուղղուած է միարարական շարժման դէմ), երբ գրում է. «... Զի պարզամիտք եմք որպէս զաղանի, բայց զխորագիտութիւն օձին ընդ մեզ ունիմք, ոչ տամք գողանալ զմեզ քանասար գայլոցն ի լուսակազմ փարախէ աստի»⁴²: Նման յայտարարութիւնը նաեւ քաղաքական հասունութեան եւ խորթափանցութեան վկայութիւն է՝ ազնիւ կեցուածքի եւ արդար դատի պաշտպանութեան գիտակցութեամբ:

Անպարագիծ վշտով ողբում է Օրբելեանը զաղափարական-դաւանաբանական երբեւնութեան պատճառով տեղի ունեցած ժողովրդի ուժացումը՝ հրաժարումը իր աւանդութիւններից, թախծում այն բանի համար, որ ունիթոռները իրենց կողմն են գրաւել ժողովրդին. «Աւա՛ղ եւ եղո՛ւկ զիս, որո՞յ ժամանակի եղաք սպասաւորք, - բացականչում է նա. - բովանդակ անդամօք խեղեցաք ի պատուիրանաց Տեառն, եւ հատեալ եմք անհնարին վիրօք»⁴³: Եւ ապա Նչեցու նման կրկնում՝ «Եւ ոչ գոյ բժիշկ, ոչ սպեղանի. եւ ոչ սփոփումն. այլ ի վերայ այսր եւ զայս եւս յաւելին. զի ի հաւատոցն եւս գայթաղեցուցին եւ կսկիծ վիրացս անփոյթ թողեալ մնայ»: Այն դրութիւնը, որ ստեղծել էին ունիթոռները, անփարատելի մորմօք է պատճառում հայրենասէր պատմիչին. դժգոհելով

36 Անդ, ձեռ. 1548, Թ. 377ա:
37 Անդ:
38 Անդ:
39 Անդ, էջ 377ա-բ:

40 Անդ, Թ. 377բ:
41 Անդ, ձեռ. 848, Թ. 99ա-բ:
42 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 571, Թ. 98բ:
43 Անդ, Թ. 100բ:

անողորմ ճակատագրից՝ հարց է տալիս. «Քանի՞ ողորմ արժանի եմք, որ թե բնութիւնք ջուրց յարտասուս լինէր փոխարկեալ եւ գլուխք մեր մամնէին գոգոյն ովկիանու, տակաւին չեւ էր բաւականու ի լալ գմեգ...»⁴⁴: Դժուար է ժամանակի դրամատիզմը առաւել պատկերաւոր եւ սպառիչ խորութեամբ նկարագրել, քան մէջբերուած սեղմ տողերը: Օրբելեանը ոչ աւել ոչ պակաս՝ «քաղցկեղ» է համարում ունիթոռականութիւնը հայ իրականութեան համար, որն սպառնում է ժողովրդի, իրրեւ կենդանի օրգանիզմի, կենսունակ ուժերին եւ «ճարակել»՝ ունիթոռականութիւնը, նման քաղցկեղի, եթէ մի վայրում հիմք է բռնում, անմիջապէս տարածում է եւ վարակում ամբողջ աշխարհագրական միաւորն ու էթնիկական օրգանիզմը, ուստի եւ Օրբելեանը իրեն ներշնչում է բարձրաձայն գոռալու վերահաս աղէտի մասին եւ զգուշացնելու. «Զի թերեւս զերծուցից զձեզ յեկեալ հասեալ չարէս. ո՛վ անբիծ եւ անարատ մանկունք եկեղեցւոյ, գառինք անմեղք երկնաւոր հօտապետին, որք վարեալք ի մորկէ հասայք յափն մոլորութեան եւ մահու, զի փորեալ եւ խորեալ են ձեզ գուրք յորոգայթի, զի սովորութիւն է չար ախտին այն որպէս գփաղցկեղ յորժամ ի մի անդամն երեւի, փութայ եւ գրոյր անդամն փարակէ»⁴⁵: Այս նոյն բնութագրումը, իրրեւ «քաղցկեղի», Օրբելեանը տալիս է իր պատմագրական մեծարժէք աշխատութեան մէջ, ուր նշում է. «...Գրեցաք մեք թուղթ մաղթանաց նաեւ ողջամիտ հաւատոյ եւ կարգաց Հայաստանիս եկեղեցւոյ առ կաթողիկոսն մեր Տէր Գրիգոր՝ ո՛չ հիւանդանալ անողջանալի ցաւօք, որ իբր քաղցկեղ փարակէ յակն քօթափի զհասարակ անդամս եկեղեցւոյ...»⁴⁶:

Օրբելեանը միանգամայն պարզ կերպով շրջագծում է ունիթոռական շարժման ազդեցութեան ողորտները տուեալ ժամանակաշրջանում, որը եւ կարելոր է մեր այս քննութեան համար. «Ահա տեսէք, - գրում է նա իր նոյն աշխատութեան մէջ ցաւագին կսկիծով, - զի գեղեցիկ եւ փառաւոր անդամքն մեր այն են, որ ախտացան սովին ախտիւս եւ գլորեցան զանկանգնելի անկումն ... Կիլիկիա բոլոր, որ տեղի էր մեր պարծանաց, - ա՛յս իսկ վարակեալ կայ. եւ գլխաւոր քաղաքք որ ի հոռոմք ի սոյն մոլորեալ են, եւ հասաւ մինչեւ առ մեզ. զի քարոզի այս յայտնապէս ի թագաւորական քաղաքն ի Տըփղիս, եւ ի հին տունն Բագրատունեացն յԱնի, եւ ի Շիրակ, նաեւ ի Թավրէժ շահաստան, եւ յայլ քաղում տեղիս»⁴⁷: Այնուհետեւ հայրենասէր պատմիչը հարց է տալիս՝ «Ահա ո՞ մնաց ի Հայոց ի հայրենի աւանդութեանն», եւ անմիջապէս պատասխանում՝ «միայն սինլոբրքն յանկեան ուրբեք»⁴⁸: Իրօք, որ նման դրութիւնների համար են ասում՝ «պահն օրհասական է»...:

Մեր Մատենադարանի համար 2776 գրչագրում պահպանուած է Կոստանդին Դ. կաթողիկոսին առաքուած հաւաքական պատասխան-նամակը՝ ստորագրութեամբ Սիւնեաց եպիսկոպոսներ Յովհաննէս Օրբելու, Ստեփանոս Տարսայի-ճի, Գլաձորի համալսարանի ուսուցչապետներ՝ Եսայի Նչեցու եւ Դաւիթ Սասնեցու: Նամակի քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ կաթողիկոսը, բացի ընդհանուրին իր գրած վերջին նամակից, նախապէս գրած է եղել նաեւ առանձին նամակներ վերը նշուած անձնաւորութիւններից իւրաքանչիւրին. վերջիններս բաղդատութեան մէջ են դնում կաթողիկոսի յետնագոյն նամակը

44 Անդ:

45 Անդ, թ. 99բ:

46 Ստ. Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, էջ 452:

47 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 571, թ. 100ա:

48 Անդ:

նախորդ՝ առանձին-առանձին ամէն մէկին գրածի հետ, եւ նկատում են կաթողիկոսի վերաբերմունքի մէջ շեշտակի փոփոխութիւն, որի համար եւ բացատրութիւն են պահանջում՝ նման փոփոխութիւնը համարելով հիասթափեցուցիչ. «Եւ յորժամ գառանձին գրեալքս տեսաք, որ ձեր սովորական քաղցր հրամանօքդ էիք առ մեզ առաքել, մեծաւ ուրախութեամբ լցաք եւ ձեզ յերկարութիւն կենաց աղօթեցաք: Իսկ յորժամ գլրկին մատենագրութիւնս հասարակաբար առաքեալ տեսաք, եւ այն լի յանդիմանական քանի եւ սաստիկ անոնադրեալ, որ եւ ըստ նմին եւ անգիր հրամանաւ զմեզ պատուհասեալ իբր զոչ արժանիս մեր աւրհնութեան աղօթից եւ սրբալոյս միւռոնիս զոր բնաչունէաք ակն ամենեւին եւ ձեր հայրական գթոյդ եւ քաղցր կամացդ գայսպիսի քանս լսել եւ տեսանել...»⁴⁹: Նրանք զարմանք են յայտնում, թէ այդ ինչպէ՞ս է որ կաթողիկոսը կշտամբում է իրենց միայն նրա համար, որ Հայ Եկեղեցու աւանդոյթներն են պահպանում, իսկ ինքը՝ կաթողիկոսը յանդգնում է դրանք «թերի եւ անընդունելի» համարել. «Իսկ Դո՛ւք այժմ փոխանակ մեր յուսոյն՝ որ առ ձեզ, ցասուցեալ էք վասն մեր մեղաց, կշտամբանք եւ յանդիմանութիւն էք հատուցումն, գրով եւ անգիր սպառնացեալ մեզ առաքելիք եւ զՀայոց սոսկալի խորհրդածութիւն սուրբ պատարագին թերի եւ անընդունելի Աստուծոյ ցուցիք»⁵⁰: Նամակագիրները, սակայն, պատմական փաստարկներով ցոյց են տալիս, որ վաղ անցեալում քրիստոնէական բոլոր եկեղեցիներն էլ, այդ թիւում եւ հռոմէականն ու յունա-բիւզանդականը, նոյն դրոյթներն ու կարգն էին ընդունել, ինչ Հայոց Եկեղեցին. նրանք համընդհանուր դրութիւններում փոփոխութիւն են մտցրել միայն յետագայում: Մեր այս պնդումը, ասում են նրանք, հաւաստում է պատմագրական բազում աշխատութիւններով եւ նամակներով, որ մենք ունենք մեր ձեռքի տակ եւ ուսումնասիրում ենք դրանք. «Եւ այս ի սուրբ Լուսաւորչին մեր մինչ առ մեզ աստուածային եւ անթերի խորհուրդ պատրեցաւ, այժմ խոտան եւ հեռի ի ճշմարտութեանէն գրեցիք, զորս սոյն եւ ամենայն եկեղեցիք քրիստոնէից որք ընդ տիեզերս յամենայն առաքելոց սկսեալ այսպէս ունէին յառաջ մահուն. մանաւանդ եկեղեցին Հռոմայ ի սրբոյն Պետրոսէ մինչեւ յերկրորդ Աղէքսանդր եւ Յուլիոս պապն, որք անջուր մատուցանէին զսուրբ խորհուրդն, զոր ուսանիմք ի քաղում պատմագրաց, նաեւ ի նամակաց նոցին, որք կան ի միջի մերում: Այսպէս եւ եկեղեցին Յունաց յետոյ առան ի կիր զջուրն ի սուրբ խորհուրդն, որպէս եւ զսոսն Մննդեան ի ժամանակս Որոնեայ եւ Արկաղեայ, ի զեկտեմբերի ԻՆ առին հրաման կատարել»⁵¹: Ի դէպ՝ այս նամակից եւ դաւանաբանական պայքարին նուիրուած իրենց բոլոր միւս փաստաթղթերից եւ աշխատութիւններից ակնբախ պարզութեամբ երեւում է հետազօտական այն զգալի աշխատանքը, որ կատարել են Եսայի Նչեցին, Ստեփանոս Օրբելեանը եւ միւսները պատմագրութեան բնագաւառում, որպէսզի «պատմագիտական» փաստերով հակադրուեն միաբարական շարժմանը եւ հիմքից ժխտեն այն: Այս իմաստով էլ բնութագրական են այն տողերը քննարկուող նամակում, որոնցով հեղինակները կշտամբում են կաթողիկոսին պատմական փաստերի անտեսման եւ միակողմանիութեան մէջ. «Եւ զայս ոչ գովեմք՝ յորժամ Դուք ձերովք իմաստուն խորհրդակցաւք գլխոյ

49 Անդ, ձեռ. 2776, թ. 264ա:

50 Անդ:

51 Անդ:

կողմանն վկայութիւնն ջատագովեալ ժողովեալ գրէք առ մեզ աստի անտի քաղ-
 քալ, զմիւս կողմանն ամենեւին ոչ յիշէք»⁵²: Նշանակում է՝ Արեւելեան Հայաս-
 տանի ներկայացուցիչները ամենայն լրջութեամբ ու տեսական հմտութեամբ էին
 դիմագրուում գաղափարական - քաղաքական գրոհը: Հէնց այդ պատճառով էլ
 հեզնանքի սպանիչ խայթով խեղճացնում են կաթողիկոսին, երբ, ուզենալով
 բացատրել փաստերի միակողմանի վկայակոչման նրա դատապարտելի միտու-
 մը, գրում են. «Ոչ գիտեմք թէ վասն տգիտութեա՞ն գրողաց եւ թէ զմե՞զ իրրեւ
 գտղայս քանայք արհամարհել եւ խարել, թէ՞ ոչ հակառակութեան եւ բաժանման
 կամօք խորհիք»⁵³: Եթէ վերջին հանգամանքն է թելադրել կաթողիկոսին նման
 վարքագիծ դրսեւորելու, ապա դրան նա արդէն հասել է իր նուիրակի միջոցով
 յայտնած վերջնագիր-պայմանով. «Եւ այժմ կարծեմ թէ՛ բաժան եղեն եւ լինին,
 որ եւ եկեալ նուիրակը ի ձէնջ Գրիգոր, կարճ եւ համառօտ բանիւ զպատասխանն
 մեզ ես այսպիսի օրինակաւ, թէ՛ հոգեւոր Տեառն հրամանք է, թէ՛ որ ոք յանձն
 առնու զգրով պատարագելն, եւ ի դեկտեմբերի ԻՅ զծննդեան տօնն կատարել,
 այնոցիկ մեռնու տուր եւ աւրինէ, եւ որք ոչ կամիցին ի սուրբ խորհուրդն զգուրն
 խառնել եւ ի դեկտեմբերի ԻՅ զծնունդն առնել, այնպիսեացն մեռնու մի՛ տալ եւ
 մի՛ օրհնել զայնոսիկ...»⁵⁴: Դրան վճռականորէն եւ կտրուկ մերժումով են
 պատասխանում Արեւելեան Հայաստանի ներկայացուցիչները՝ լիազօրութեամբ
 բոլոր իշխանների, վարդապետների եւ ժողովրդի. «Վասն որոյ մեք մերովք
 ամենայն վիճակեալ հաւտիւքս, իշխանաւք եւ ազատօք, վարդապետօք եւ
 քահանայիւք եւ ամենայն սրբազան ժողովրդովք ի միասին խորհեցաք եւ ոչ
 կարացաք զառ ի մեր սուրբ առաջնորդացն զհաստատեալ կրօնս քակել, ոչ առաք
 յանձն զլուրն ի սուրբ խորհուրդն խառնել, եւ ոչ զծնունդն ի ԻՅ դեկտ» առնել,
 յաղագս որոյ եւ ոչ զսուրբ մեռնուն առաք...»⁵⁵:

Եսայի Նչեցին հակամիարարական պայքարի անցկուն դրօշակակիրն է, նրա
 տեսարանն ու կազմակերպիչը: Անհրաժեշտ է նշել, որ Նչեցու մի շարք աշխա-
 տութիւններն ու Շրջաբերականները, իրենց արձարձած դրոյթներով եւ
 հարցադրումներով, զարմանալիորէն յարանման են ինչպէս այն համախօսա-
 կաններին, որ Միւնխաց աշխարհը՝ Ստեփանոս Օրբելեանի, Յովհաննէս
 Օրբելու եւ Ստեփանոս Տարսայիճի եւ հէնց իր՝ Նչեցու եւ Դաւիթ Սասնեցու
 մասնակցութեամբ յղել էր Կիլիկիայի կաթողիկոսներին, այնպէս էլ այն
 ժամանակ ստեղծուած հակամիարարական գաղափարախօսութեամբ
 տողորում աշխատութիւններին ու փաստաթղթերին: Այս հանգամանքը թոյլ է
 տալիս մեզ ենթադրելու, որ տեսական - գաղափարաբանական հիմնադրոյթ-
 ները մշակել եւ ձեւակերպել է հէնց ինքը՝ Եսայի Նչեցին, որոնք եւ որդեգրուել
 ու մասսայականացում են գտել միւսների գրութիւններում ու համախօսական
 վաւերագրերում: Եսայի Նչեցու այդ կարգի գրութիւններից են նաեւ՝
 «Դաւանութիւն ի սուրբ Երրորդութիւնն որպէս խոստովանէր Եսայի վար-
 դապետն...» (Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 571, թ. 123ա-133ա),
 1306 թուին գրուած՝ «Երջանիկ բարունոյն Եսայեալ/յ/ ասացեալ վասն դաւանու-
 թեան հաւատոյ ընդդէմ այրն Հեթմոյ Կոռիկոսցոյն պատասխանի թխթոյն»
 (Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 573, թթ. 320 --315բ. այս պրակը
 շրջուած դիրքով է գրուած գրչագրում, այդ պատճառով էլ համարակալումը

52 Անդ, թ. 265ա:
 53 Անդ:
 54 Անդ:
 55 Անդ:

բարձրից իջնում է ցած), 1307 թուին յղած իր մի այլ նամակը՝ «Առ Գրիգոր է.
 Անաւարզեցի», 1309 թուին գրած՝ «Վասն խնդրոյ ջրախառնութեան ի բաժակն
 սուրբ», 1328 թուին Ատրպատականի հայաբնակ շրջանների առաջնորդին յղած
 իր նշանաւոր թուղթը՝ «Առ տէր Մատթէոս»⁵⁶ վերնագրելով եւ այլն: Ժամանակի
 իրադրութիւնն արտացոլելու եւ հակամիարարական շարժման ղեկավարների
 կիրառած տակտիկական նկատառումները բացայայտելու առումներով առանձ-
 նապէս ուշագրաւ է վերջին գրութիւնը, որի վրայ եւ կանգ ենք առնում:

Հէնց բնագրի առաջին տողերից պարզուում է, որ Նչեցու սոյն «Թուղթը»
 Շրջաբերակաւ բնոյթ ունի, որով դիմում է նա տուեալ շրջանի ամբողջ բնակ-
 չութեանը՝ յայտնելով միաժամանակ իր պահանջն այն մասին, որ նրանք հեռու
 մնան մոլորութիւններից ու «ճշմարտութեան խոտորումներից» եւ «զատապար-
 տելի հակումներից» («քասրելի կրից»)․ «Հոյակապ եւ հռչակաւոր աստուածա-
 պահ քաղաքիդ եւ բնակչաց, տէրանց եւ ծառայից, արանց եւ կանաց, մեծաց եւ
 փոքունց առհասարակ բոլոր լրմանց յառատաձիր բարերարէն եւ յամենաստեղծ
 արարչէն, օրհնութիւնն ձեզ եւ խնամք քաղցրութեան առատասցի: Ի Նչեցույ
 Եսայեայ աղօթք առ Աստուած՝ պահել զձեզ ի կամս իւր եւ ի հաճոյս, եւ մաքուր
 յամենայն բասրելի կրից եւ ի վրիպակ խոտորմանց մշմարտութեան»⁵⁷: Մարդիկ
 կան, ընդհանուր եւ բազմանշանակ առումով ասում է Նչեցին, որ «կամակոր
 շաւիղով» են գնում եւ «ունին սիրտ թիր»․ իրենց այդ յետին նպատակին
 հասնելու համար նրանք «խոտորեալ մտօք զբազմահիւսս ժողովն իմեանց
 պատնառս, զի թիրիսցեն զեմապարիս Տեառն ուղիղս»⁵⁸, այլ կերպ ասած՝
 հակառակորդները ամէն միջոցի դիմում են՝ մէջտեղ նետելով «բազմահիւսս»
 ասեկոսներ ու յերկրածոյ վարկաբեկիչ վերագրումներ, որպէսզի «միամիտ-
 ներին խաբեն» («զպարզագունից անձինս պատրեն»)․ այս մտահոգութիւն-
 ները, որ յուզում են Նչեցուն խորապէս, սոսկ ենթադրութիւնների կամ
 մտավախութիւնների արգասիք չեն, այլ փաստացի են, ուստի եւ լուրջ հիմքեր
 ունեն․ իրեն այդ շրջանում տեղի ունեցող խմորումների մասին անձամբ են
 իրագեկ դարձրել. «Չայսոսիկ ասեմ, զի առ ի ձէնջ եկեալ եղբորեդ լուայ»⁵⁹:
 Նչեցին ուղղակի զգուշացնում է՝ չհաւատալ այն մարդկանց, որոնք
 «սուտանուն գիտութիւն» են ջատագովում՝ հեռացնելու եւ ուժացնելու համար
 ժողովրդին իր աւանդոյթներից. հէնց այդ «օտարաբար խորհող» վտանգաւոր
 թշնամիներն են, որ հարկադրել են իրեն դիմելու բնակչութեանը նման Շրջաբե-
 րականով. «...Չի ոմանք ի ձէնջ զսուտանուն գիտութիւն՝ օտարացեալ ի սուրբ
 Հարցն կրօնից՝ օտարաբար խորհիմ: Վասն որոյ նախ գրեմ առ ձեզ, եղբարք.
 ՄԻ՛ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀՈԳԻՈՅ ՀԱՒԱՏԱՅՔ»...⁶⁰:

Անհրաժեշտ է նշել նաեւ հետեւեալը. Նչեցին իր այս Շրջաբերականով ցոյց
 է տալիս, որ ինքը ոչ թէ սաստելով եւ նզովելով է հարցերը լուծում կամ
 տարակուսանքները փարատում, այլ բանակալութեան ուժով՝ փաստերի եւ
 ապացոյցների, պատմական տուեալների համակողմանի քննութեամբ
 համոզելու պրատիկան կիրառելով. սա շատ կարեւոր հանգամանք է, որն ար-
 դասիք է, անտարակոյս, իր համոզմունքների եւ պաշտպանած դիրքաւորման
 արդարացիութեան գիտակցման՝ մի կողմից, միւս կողմից՝ հակառակորդի

56 Նչեցու այս «Թուղթը» տպագրուած է «Ճոռաբաղ»-ում (1860 թ., էջեր՝ 157-164, 205-211),
 ուստի եւ քաղուածքները բերում ենք նրանից:
 57 «Ճոռաբաղ», 1860, էջ 157:
 58 Անդ, էջ 158:
 59 Անդ:
 60 Անդ:

նենգ ու խարդախ նկրտումների – ժողովուրդ որսալու եւ նուաճելու համա-
ձուլողական քաղաքականութեան բացայայտման, որպիսի հետեւութեան հասել
է Նչեցին պայքարի ընթացքում՝ իրերի տրամաբանական թելադրանքով:

Այսպէս, Նչեցին, դիմելով իր զինակիցներին, յայտնում է այն ուշադրաւ
միտքը, որ «ճշմարտութիւնը» երբեք ինքնին բացայայտ չի դառնում, այլ
երեւում է միայն նրա՛նց, որոնք սիրում են նրան. իսկ ճշմարտութիւնը
ծածկւում է այն դէպքում, երբ թաքցնում են նրան «բազմամանուած» մտածու-
թիւնների թանձրամած քողի տակ, հետեւաբար եւ պէտք է ՊԱՏՈՒՆԵԼ այդ քողը եւ
ականջալուր շինել թշնամու բորբոքած տարածայնութիւններին. «Բայց նախ
զայս գիտաստե՛ք, հոգեւոր եղբարք մեր ի Քրիստոսս, – ասում է Նչեցին, – զի
նշմարտութիւնն յայտնի կացուցանէ զինքն, որոց սիրեն զնա, եւ ծածկեալ
զանխաւանայ՝ ի բազմամանուած մտածութեանց»⁶¹:

Նչեցին բացատրում է հանգամանորէն, թէ բանը բոլորովին էլ Հայ
Եկեղեցու դաւանանքի «սխալ» լինելուն չի վերաբերում, ինչպէս ճշնում են
ապացուցել ունիթոռները, այլ՝ Հռոմի քաղաքական հեռագնաց նկրտումներին,
այն է՝ հայ ժողովրդի ուժացմանն ու, վերջին հաշուով, Հռոմի գերիշխանու-
թեան հաստատմանը, ինչպէս հետեւում է դա քննարկուող Շրջաբերականի
ենթատեքստից: Եթէ դաւանաբանական տարածայնութիւնները ընէին Հայ
Եկեղեցուն վերագրուող մեղադրանքների ճշդութիւնից, ապա դրանք ան-
պայմանօրէն պէտք է հաւաստուէին նաեւ պատմական տուեալներով եւ իրերի
փաստական քննութեամբ: Բայց հէնց նման մտեցման դէպքում փրփուրի նման
յօզս են ցնդում ունիթոռների դաւանաբանական մեղադրանքները եւ ապացուց-
ւում նրանց անանկ լինելը. բանն այն է, որ Հայ Եկեղեցու դաւանանքը ոչ թէ
աննշան մարդկանց կողմից ներմուծուած «եկամուտ» եւ «խորթ» գրութիւնների
վրայ է հիմնուած, ասում է Նչեցին, այլ «առաքեալների» կողմից եւ հնազոյն
ժամանակներից, որպիսին ընդհանուր էր Բրիտանիայի քրիստոնէական բոլոր
եկեղեցիների, այդ թւում եւ Հռոմի, Բիւզանդիոսի եւ Ասորիքի համար. «Եւ զայս մի՛ ան-
գիտանայք, եղբար՛ք. զի Հայաստանեացս կրօնք եւ աւանդութիւնն ոչ խորթ է եւ
կամ եկամուտ որ յաննշանից բերեալ, այլ՝ յԱռաքելոցն եւ ի Հարցն սրբոց ի
մեզ եկեալ: Թէ զտօն Մենդեանն եւ յայտնութեանն Քրիստոսի Աստուծոյ
տօնեմք ի Յուն վարի վեց, եւ եթէ անապակ բաժակաւ գիտրհուրդն մեղաքաւիչ
պատարագին կատարեմք, զի յառաջ այսպէս ունէին ամենայն եկեղեցիք
Քրիստոսի: Որպէս Առաքելական մեծ Աթոռն Հռոմայ զտօնն է Յուն վարի վեց
կատարէին, մինչեւ ի թագաւորութիւնն Ոնորիայ եւ Արկադիայ, որ հրամանաւ
ինքնակալացն փոխեցին ի զեկտեմբերի քսան եւ հինգն: Նոյնպէս եւ զՂրին
խառնումն յետոյ ընկալան…»⁶²: Ինչ վերաբերում է Քրիստոսի «երկու կամ մէկ
ընութեան» վէճին, ապա դա եւս պէտք է ճիշդ հասկանալ, եւ ո՛չ թէ անհիմն
դատողութիւններ անել այդ առթիւ. Քրիստոսի «երկու ընութեան» դրոյթի
առաջադրումը մեր նախնիներն էլ չեն ժխտում, միայն այն տարբերութեամբ,
որ ո՛չ անպայման մէկի (մարդկային) գերազանցութեամբ, միւսի (աստուա-
ծային) նուաստամբ. ա՛յլ՝ հաւասարապէս եւ «անշփոթ» կերպով, «միացեալ
իրբեւ հուր ընդ երկաթ»⁶³ եւ «լոյս ընդ օդ»⁶⁴: Հետեւաբար այս մեղադրանքն էլ
անհիմն է եւ չպէտք է պատճառ դառնայ երկպառակութեան եւ սեփական

61 Անդ:

62 Անդ, էջ 162-163:

63 Անդ, էջ 163:

64 Անդ, էջ 210:

աւանդոյթներից հրաժարման: Արդ՝ այս բոլորից յետոյ էլ ի՞նչ է մնում այսպէս
կոչուած «դաւանաբանական տարածայնութիւնների» տակը. ա՛յն, որ դրանք
պարզապէս պատրուակներ են, որոնք քողարկում են բուն՝ յետին նպատակը,
որը եւ հայ ժողովրդի համար վնասակար է դիտուում, – այս հիմնական միտքը
կարմիր թելի նման անցնում է քննարկուող Շրջաբերականում:

Իրերի այս դրութիւնը պարզելուց յետոյ, Նչեցին, տակտիկական նկատա-
ռումով, երկու կարգի տարբեր վերաբերմունք ցուցաբերել է պահանջում.
մէկը՝ սեփական հայ եկեղեցուց դէպի ունիթոռների բանակն անցնողների,
միւսը՝ «Փրանգների», «Հռոմների» կամ «ասորիների» ազգից Հայաստան
ներթափանցած մարդկանց նկատմամբ. առաջինի դէպքում պահանջուում է խիստ
եւ անողոք լինել. երկրորդի դէպքում՝ սկզբում ընդունել նրանց մեղմաբար,
քաղաքավարութեամբ, բայց եթէ նրանք փորձեն չարաշահել իրենց ցոյց
տրուած ասպնջականութիւնը եւ սկսեն քայքայիչ աշխատանք ծաւալել ժողովրդ-
դի մէջ, ապա նրանց նկատմամբ եւս պէտք է լինել անզիջող եւ անհանդուրժող:
Աւելի՛ն՝ առանց այլեւայլութեան պէտք է վտարել այդպիսիներին երկրից:

Այսպէս, ըստ երեւոյթին, Ատրպատականի շրջանում հայ եկեղեցու
ներկայացուցիչների մէջ ուժեղ խմորումներ էին տեղի ունենում եւ գտնուում էին
նրանցում այնպիսի տատանուողներ, որոնք ի վերջոյ անցնում էին
հակառակորդների՝ ունիթոռների կողմը եւ «անդուռն բերանով» սկսում էին
վատաբանել եւ «հայհոյել» իրենց աւանդոյթները: Նման պարագաների համար
Նչեցին յանձնարարում է խզել յարաբերութիւնները այդ կարգի մարդկանց
հետ եւ մեկուսացնել նրանց՝ հրաժարուելով մինչեւ անգամ իրենց տներն
ընդունելուց նրանց: Նչեցին ուղղակի, վճռական եւ անզիջում պայքարի կոչ է
յղում՝ գրելով. «Նոյնպէս եթէ իցեն ի ձէնջ ոմանք՝ որ ճեղքեալ ի բաց դառնան
յիւրեանց եկեղեցւոյն, եւ երթիցեն առ հակառակորդսն, եւ սկսանին անդուռն
բերանով եւ չար լեզուով հայհոյել զկրօնս Հայաստանեաց, զեպիսկոպոսս,
զերիցս եւ զվերակացուս, մի՛ տայք մոցս ողջոյն, եւ մի՛ ընդունիք զնոսս ի
տունս ձեր»⁶⁵:

Ուշադրաւ է դիտել, որ Նչեցին առհասարակ ատելութիւն չի տածում ոչ ոքի
նկատմամբ սոսկ այն պատճառով, որ այս կամ այն անձնաւորութիւնը ազգու-
թեամբ եւ դաւանանքով «Փրանգ» է, «Հռոմ», «ասորի» եւ այլն:
Ընդհակառակն, Նչեցին պատշաճ յարգանք դրսեւորել է պահանջում հայ եկե-
ղեցու ներկայացուցիչներից. մինչեւ անգամ ուրախութիւն եւ հրճուանք պէտք
է զգալ, ասում է Նչեցին, որ նշուած մարդիկ ընդհանուր գործում՝ քրիստո-
նէութեան աշխարհայեացքի տարածման համար մեզ «ծառայակիցներ» են հան-
դիսանում, ուստի եւ յանձնարարում է նրանց ընդունել իբրեւ «եղբայրների»:
Աւելի՛ն. Նչեցին կանգնած է «հաւատքի միաբանութեան» դիրքերում՝ յանուն
ժողովուրդների եղբայրութեան՝ համաբրիտանուական աշխարհայեացքի
պլատֆորմի վրայ. «Իսկ ի ֆրանկաց, ի Հռոմոց կամ յԱսորոց ազգէն վարդա-
պետ կամ քահանայ եւ աշխարհական թէ՛ զան առ ձեզ, – գրում է Նչեցին, – ամե-
նայն պատուով ընկալիք իրբեւ զեղբարս եւ ծառայակիցս ի Քրիստոս, եւ
ուրախաւոր ընդ միմեանս յաղագս Միաբանութեան Հաւատոյ եւ յուսոյն առ
Քրիստոս»⁶⁶: Այս փաստը վկայում է, անտարակոյս, Նչեցու եւ նրա
համախոհների՝ հակամիաբանական շարժման ղեկավարների լայնախոհութեան
մասին: Բացի դրանից, այդ նշանակում է միաժամանակ՝ նրանք այլամեր-

65 Անդ, էջ 162:

66 Անդ:

ժուրիներից դրդուած եւ կամ սահմանափակ մտահորիզոնի պատճառով չէ՛, որ հակադրուել են Հոռոմի եւ ունիթոռական շարժմանը: Նչեցու նման դիրքորոշումը մի անգամ եւս ապացուցում է, որ նա միանգամայն ճիշդ է ըմբռնել Հոռոմի բորբոքած դաւանաբանական տարածայնութիւնների քաղաքական նկրտումները: Այդ պատճառով էլ մեր բերած քաղուածքի հէնց անմիջապէս շարունակութեան մէջ մերկացնում է Նչեցին «Փռանգների», «հոռոմների», «ասորիների» նենգ դիտաւորութիւնները՝ բնութագրելով նրանց իբրեւ «գառան մորթով թաքնուած գայլերի» («գայլս ծածկեալս ստեւով գառնենւոյ»): Բնականաբար, նրանց վարքագծի այդպիսի դրսեւորման պատճառով չեն կարող դիտուել նրանք «իբրեւ գաշակերտս Քրիստոսի»: «Ապա թէ հակառակութեամբ գնան ընդ ձեզ, եւ կամին զձեզ չըլլել ի յաւանդութենէ սուրբ հաւատոցն եւ յառաջին վարդապետացն, - գրում է Նչեցին, - մի՛ ընդունեցէ՛ գնոսա իբրեւ գաշակերտս Քրիստոսի, այլ իբրեւ օձտողս (որպէս «անջատողականներ» — Լ.Պ.) եկեղեցւոյ եւ զհակառակորդս ճշմարտութեան եւ գայլս ծածկեալս ստեւով գառնենւոյ»⁶⁷: Հետեւաբար նրանց այդ վարքագծի համապատասխան էլ վերաբերմունքը մեր պէտք է փոխուի՝ այլ լինի, - իր առաջին յանձնարարութեանը հակադրուելով ասում է Նչեցին: Այստեղ կարեւոր է դիտել, որ Նչեցին նրանց մինչեւ անգամ համարում է «հեթանոսներ» եւ «մաքսաւորներ», որոնք հաւատք կամ դաւանանքի շահատակութեան առարկայ են դարձնում. սա արդէն քաղաքական սպառիչ գնահատական է ունիթոռական շարժման առաջացման բնոյթին եւ ծաւալած գործողութիւնների ամբողջ ընթացքին վերաբերող. «Դարձեալ՝ լսեցաք, - ասում է Նչեցին, - թէ սուտ վարդապետք ի Փռանկաց յազգէ, եւ այլք ի Հայոց Ծաղեր եկեալ են առ ձեզ եւ զՀայոց քրիստոնէութիւնս հայհոյեալ՝ նախատեն զեկեղեցի. եւ զառաջնորդս ուրանալ տուեալ՝ բազում հակառակութիւնս յեկեղեցիս ձգեն: Զայնպիսի հերձուածողսն մի՛ ընդունիցիք ի տունս ձեր, եւ մի՛ (տացէք) ողջոյն գնոցա, եւ մի՛ առնուք ողջոյն ի նոցանէ, զի ուրացողք են, այլ՝՝ եղիցին ձեզ իբրեւ զհեթանոս/ս/ եւ զմաքսաւորս»⁶⁸:

Եսայի Նչեցու այս Շրջաբերական Թղթին 1321 թ. արձագանգում է Գլաձորի համալսարանի նախկին ուսանող, բայց արդէն ճանաչուած հեղինակութիւն՝ Մխիթար Սասնեցին, որը նոյնպէս հանդէս է գալիս առանձին «Թղթով»՝ քննադատական սուր ոճով մերկացնելով ունիթոռների հայեացքներն ու նրանց յարողների վարքագիծը:

Մխիթարն սկսում է իր Թուղթը դրամատիկ կոչով՝ պատասխանատուութեան զգացումը բարձրացնելու զգաստութեան հրաւիրելով բոլորին՝ ունիթոռների հասցրած ծանր հարուածների առթիւ. «Ամենայն ումեք պարտ էր ողբակից եւ ճայնակից լինել յանմխիթար սուգս եւ ի բաղբացաւս տառապանաց, զի ողորմագին հարուածք հասին ի վերայ մեր»⁶⁹: Նա ընկվզելով բուժ անտարբերութեան դէմ, որ դրսեւորում են ոմանք՝ անգիտանալով վտանգի ահագնութիւնը, հարց է տալիս. «Եւ ո՞վ ոք համբերէ այսպիսի կոծմանս եւ կամ լսէ այսպիսի աղէտս եւ ո՛չ տարակուսի ի վտանգ մեծ. եւ կամ ո՞վ որ իցէ այնպիսի անմտագոյն անողորմ, որ զայսպիսի բարետեսիլ եւ պայծառագարդ զառաքելական կանոնս տեառնէ խրամատեալ եւ ո՛չ այրեսցի խորովեալ սրտիւ ի պակասամտութենէ սուտ եղբարց»⁷⁰: Ունիթոռները դարձել են սանձարձակ եւ լկտի, -

ահա հէնց այդ մտահոգութեան հարկադրանքով է, որ Մխիթար Սասնեցին գրիչ է վերցնում. «...Զի բազում զրպարտեցաք ի սուտ եղբարց եւ ի հերձուածողաց, յանդիմանեցաք եւ հայհոյեցաք, վասն որոյ եւ ես պահանջեալ ի սրտմտութենէ մտացս գրեցի»⁷¹:

Սակայն ունիթոռների նախատինքները «տղայական նետեր» է համարում Մխիթար Սասնեցին այն պատճառով, որ նրանց ելոյթները սնամէջ են եւ պարզապէս փայլում են ճամարտակութեամբ. «Այլ որպէս նետ տղայոց համարիմ գնալստիմս նոցա, զի նոռոմարան հելլենական իմաստութեամբ լցեալ են»⁷², գնալստիմս նոցա, զի նոռոմարան հելլենական իմաստութեամբ լցեալ են»⁷³: ուստի եւ նրանց որակում է իբրեւ «սուտ առաքեալք եւ նեմգութեան մշակք»⁷⁴: Աստուածաշնչից բերած համապատասխան վկայութիւններով ցոյց է տալիս Մխիթար Սասնեցին, որ քրիստոնեաները միմեանց նախատելու «հրաման» չունեն եւ, աւելի՛ն, դա նոյնիսկ արգելւում է «կանոնական» հրահանգներով. «...Եւ զինչ եւս ասացից՝ զի ի բազում տեղիս գտանիմ արտաբոյ առաքելական կանոնացն՝ զոր ոչ է մեզ պարագրել, զի յամենայն քրիստոնեայս գտանի խորք եւ աւելորդ եւ ո՛չ ունիմք հրաման գմիմեանս նախատել. զի առ Տիմոթէոս գրեաց Պօղոս եւ ասէ. զայս յուշ արասլիր վկայութիւն եկեալ առաջի Աստուծոյ՝ մի՛ քաջակոյ լինել յոչինչ պէտս ի կործանումն յոյրաց»⁷⁵:

Մխիթար Սասնեցին հակադրելով Հայ Եկեղեցու բարեացակամ վերաբերմունքը Հոռոմի եկեղեցու ներկայացուցիչների գործողութիւններին, ցոյց է տալիս վերջիններիս նենգ դիտաւորութիւնները. Մխիթարը յայտարարում է, որ Հայ Եկեղեցին իբրեւ «եղբայրներ» եւ «ծառայակիցներ» է ընդունել Հոռոմի ներկայացուցիչներին սկզբում, մինչեւ անգամ ուրախացել «հաւատքի» ընդհանրութեան եւ միասնութեան համար. բայց վերջիններս այդ վերաբերմունքին պատասխանել են թշնամութեամբ, երկպառակութիւն սերմանել եւ դրսեւորել են իրենց «գառան մորթով չըլող» իբրեւ «գայլերի». ի՛սկեւիսկ համաձայն Նչեցու յանձնարարականի ոգուն, որը եւ քննեցինք վերը. «Այլ համաձայն ոք քաջ գիտէ, զի յորժամ առաքեցան յայտարհս մեր հաւանեալք Քաղկեդոնի, ընկալաք պատուով իբրեւ զեղբարս եւ զծառայակիցս ի Քրիստոս, եւ ուրախացաք ընդ միմեանս յաղագս միաբանութեան հաւատոյ եւ յուսոյն որ առ Քրիստոս: Այլ դո՛ւք իբրեւ զօձտողս եկեղեցւոյ եւ հակառակորդ նշմարտութեան եւ իբրեւ զգայլս ծածկեալ ստեւով գառանց, նեղքեցին զումանս ի մէնջ, դառնալով յառաջնորդէ եւ յեկեղեցւոյ իւրեանց եւ անդուռն բերանով եւ յեզուաւ հայիոյն գկրօնս Հայաստանեայց»⁷⁶: Կարծէք սա ուղղակի քաղաածք է՝ բերուած Նչեցու մեզ արդէն յայտնի Շրջաբերականից:

Մխիթար Սասնեցին, խստիւ դատապարտելով դաւանաբանական տարածայնութիւններն ու երկպառակութիւնները, ցաւազնօրէն մատնանշում է, որ հայ եւ հոռոմէական քրիստոնեայ ազգերը ծաղրուծանակի առարկայ են դարձել ի տես Հոռոմի ներկայացուցիչների եւ ուժացողների խայտառակ վարքագծի՝ մահմեդական ազգերի կողմից. «Եւ եղաք ամենայն ազգս քրիստոնէից՝ ծաղր եւ այպն եւ կատականս քշնամեացս մեր մահմեդական ազգիս»⁷⁶: Դժուար է սրանից աւելի ծանր մեղադրանք հասցէագրել Հոռոմի եկեղեցուն:

Պօսքն ուղղելով ուժացող Հայ մարդկանց, Սասնեցին սպանիչ հեղանակով

67 Անդ:

68 Անդ, էջ 210:

69 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 774, թ. 23բ-24ա:

70 Անդ, էջ 24ա:

71 Անդ, թ. 24ա-բ:

72 Անդ, թ. 24բ:

73 Անդ, թ. 42ա:

74 Անդ:

75 Անդ, էջ 45ա:

76 Անդ, թ. 48ա:

ասում է. այդ դեռ հասկանալի է, երբ Հոռմի «Փռանդ» վարդապետները քարոզում են այն, ինչ սովորել են իրենց ուսուցիչներից: Բայց ձեզ ի՞նչ է պատահել. դո՛ւք, որ յարել էք նրանց, բարոյական ի՞նչ իրաւունքով «հայհոյում» եւ նշաւակում էք ձեր աւանդոյթները. «Փռանդ վարդապետք թող քարոզեն եւ ուսուցանեն, - գրում է նա, - գոր ընկալան ի վարդապետացն իւրեանց. դուք զի՞ ալոյչափ շնորհաց հասէ՛ք՝ քահանայք եւ ժողովուրդ/ եւ կանայք լրբնի երեսոք բամբասէ՛ք զՀայոց կրօնս եւ զվարդապետս եւ զքահանայս եւ ասէք՝ զինչ հայոց վարդապետ եւ քահանայ եւ զիրք կայ՝ թող զուղղափառքն անիծէ. նոցա ո՛չ աւրհնութիւնն է ի բանի եւ ո՛չ անէծքն»⁷⁷: Սա, ինչ խօսք, ծանր կշտամբանք է՝ անողոք փաստերի եւ իրադարձութիւնների արձանագրումով միաժամանակ: Բայց եւ դեռ սարսափելի՛ն կայ:

Մխիթար Սասնեցին նշում է, որ ունիթոական շարժումը առիթ տուեց եւ խրախուսեց միաժամանակ հակահասարակական երեւոյթների անկաշկա՛նդ դրսեւորմանը. եթէ առաջներում «ամօթի» եւ պարկեշտութեան զգացումը սանձում էր մարդկանց վատ հակումները, ապա այժմ լրբութեան հասած սանձարձակութիւն է տիրում. «Եւ այժմ ե՛ն ոմանք ի միջի մերում, որք էին թոյլք եւ վատք, այլ ի ձեռն ամօթոյ մարդկան եւ երկիւղին Աստուծոյ ոչ կարէին համարձակել ի գործս շարութեան եւ յորս բանարկուն եւ գծողովն քաղկեդոնի եւ զքիւրեալսդ յազգէ եւ ի տոմէ իւրեանց օգնական գտան, յայտնեցաւ նեմ-գութիւն խորհրդոց նոցա, քահանայք եւ ժողովուրդք շքշին անառակութեամբ եւ արբեցութեամբ եւ լուծանին զպնդութիւն պահոց. շնան անխտիր եւ խառնակին ընդ ազգականս եւ ընդ կնքաւորս քահանայք եւ ժողովուրդք...»⁷⁸: Նշանակում է՝ ունիթոական շարժումը ոչ միայն Հայոց դաւանանքի դէմ է ուղղուած եղել, այլեւ նրանց բարեբրի եւ հասարակական կարգերի՝ ստեղծելով ահաւոր շփոթ եւ պատճառելով բարոյական անասելի անկում: Աւելի՛ն. երբ հարկ է լինում զգաստութեան հրաւիրել զանցառու կամ չափը կորցրած հայ մարդկանց, ապա վերջիններս լիտիաբար պատասխանում են՝ «մենք Փռանդ ենք»... հետեւաբար ձեր կշտամբանքը ոչ մի արժէք եւ նշանակութիւն ունենալ չի կարող մեզ համար... «Եւ յորժամ յանդիմանեմք եւ սաստեմք կամ խրատեմք, գոր ուսաք ի Պօղոսէ յաւելան ի թշնամանս եւ ասեն՝ փռանգ եմք, արտաբոյ յառաքելական քաղկեդոնի...»⁷⁹: Այստեղից հետեւութիւն՝ դաւանաբանական տարաձայնութիւնների տրամաբանական յանգեցումն այն է, որ Հոռմի քաղաքական նկրտումների համաձայն՝ հայերը այլասերման ցանապարհով պետք է ինքնակամօրէն դադարեն իրենց հայ ցանաչելուց եւ ազգութիւնից գերադասեն իրենց «փռանգ» լինելը: Պատահական չէ, որ հէնց քրե-նարկուող ժամանակաշրջանում փորձեր են արուել նոյնիսկ լատիներէն լեզուն ներմուծելու հայկական եկեղեցիներում պատարագի եւ աղօթքների համար՝ մայրենի լեզուի փոխարէն: Այս կապակցութեամբ Մ. Չամչեանցի մօտ կարդում ենք. «Յարեան յայնժամ երկու ոմանք իբր նախանձաւորք արբանակք չարի, որոց մին կոչիւր Ներսէս Պաղոն եպս. Որմեայ, եւ միւսն Սիմէոն պէկ եպս. Կարնոյ. որք միաբանեալ ընդ իւրեանց զարս քանի մի՝ չըջէին հանդերձ նոքօք այսր եւ անդր. եւ քարոզէին, թէ հարկ է կրկին մկրտել եւ դրոշմել զամենայն հայս լատինական ծեսիւք, եւ վերստին ձեռնադրել զքահանայս նոցա, եւ տալ

77 Անդ, Թ. 47ա:

78 Անդ:

79 Անդ:

պատարագի լատին բարբառով եւ արարողութեամբ նոյնպէս փոխել եւ զամենայն կարգ պահոց եւ այլոց սովորութեանց, զի այսու կարասցեն միաբանի ընդ եկեղեցւոյն Հոռովայ»⁸⁰: Հոռմի պապական իշխանութեան եւ ունիթոական շարժման հէնց այս հետամէտ եւ յետին նպատակն ու ծրագիրն էր, ահա, որ էն զլիւից ճիշդ էին ըմբռնել Արեւելեան Հայաստանի ներկայացուցիչները՝ Գլաձորի համալսարանի զպրապետ Եսայի Նչեցու գլխաւորութեամբ:

Բացի գրաւոր եւ բանաւոր պայքարի տեսական հիմնադրոյթներն առաջադրելուց, Եսայի Նչեցին ձեռնամուխ է լինում նաեւ գործնական միջոցառումներին: Ունիթոական բոլոր ոտնձգութիւնները, որ կատարուած էին Արեւելեան Հայաստանում՝ խմորումներ եւ երկպառակութիւններ ստեղծելով, ղեկավարուած էին Պարսկաստանում՝ Մարաղայում բոյն դրած կենտրոնից, որը գլխաւորում էր պապի անձնական նուիրակ, դոմինիկեան միաբանութեան ակոնաւոր ներկայացուցիչ Բարթողիմէոս Բոլոնիացին. սա իր ուսումնասիրութիւնը ձեռք էր բերել ժամանակի ամենանշանաւոր ուսումնականներից թովմա Ազուխնացու մօտ. «Քահանայապետն Հոռովայ Յովհաննէս ԻԲ, - կարդում ենք Զարպանալեանի մօտ, - Արեւելեան ազգաց կրօնական ու քաղաքական դիրքը բնեւորու համար՝ զրկեց յարեւելս (1316) զլատին վարդապետն Բարթողիմէոս, որ իտալիոյ Բոլոնիա քաղաքին ընտիր տոհմի մը սերունդ էր»⁸¹: Քաղաքական առաքելութիւնը միանգամայն ճիշդ է նկատել Զարպանալեանը՝ կրօնական սքեմով գործող Բարթողիմէոսին:

Պարսկաստանում եւ հարեւան քրիստոնեայ երկրներում ազդեցութեան ոլորտներ ստեղծելու համար Բարթողիմէոս Բոլոնիացին ջանադիր կերպով սովորում է պարսկերէն լեզուն եւ անմիջապէս ձեռնամուխ լինում թարգմանչական տեղագիրն ու ծաւալուն աշխատանքի, եւ քիչ անց մինչեւ անգամ սովորում է հայոց գրաբար լեզուն ու թարգմանութիւններ կատարում՝ հայ ունիթոաների օժանդակութեամբ: Նա դեռեւս 1320-22 թուականներից, ինչպէս հաւաստում է Գ. Յովսէփեանը, կապեր էր հաստատել Զաքարիա Մործորեցու եւ Յովհաննէս Երզնկացու (իմա՝ Մործորեցու) հետ⁸²:

Զգալով եւ տեսնելով Մարաղայից ղեկավարող կենտրոնի շորշոփների տարածումն ու արմատաւորումը Արեւելեան Հայաստանում, Եսայի Նչեցին որոշում է մօտիկից ճանաչել ախոյեանին եւ նրա զէնքերով կռուել նրա դէմ: Ուստի, հետախուզութեան նպատակով, 1328 թուականին Նչեցին Մարաղա՝ Բարթողիմէոսի մօտ է ուղարկում իր «վստահելի» մի քանի վարդապետների, Յովհաննէս Գոնեցու գլխաւորութեամբ. «Արդ՝ լուեալ վարդապետն Եսայի զհամբաւ քարոզութեան եւ կենաց երանելոյն Բարթողիմէոսի, - գրում է Գալանոսը, - յորդորեաց զաշակերտն Յոհաննէս ի ձեռն հրեշտակի, զի երթիցէ առ նա. եւ տեսցէ, թէ ո՞րպիսի իցէ վարդապետութիւն նորին, զի է՞ին ամենեքեան արդեօք մոլորեալ ոչ իբր քշնամողք, այլ պարզամիտք»⁸³:

Բայց Յովհաննէս Գոնեցին, որին Նչեցին յատուկ յանձնարարութիւններ էր տուել Բարթողիմէոս Բոլոնիացու հետ յարաբերութիւնների մէջ մտնելու՝ ինչպէս նպատակի, այնպէս եւ առաքելութեան բնոյթի յստակեցման առաքելութեամբ, տեղ հասնելուց յետոյ կաշառուած է եւ դաւաճանում. նա «Թուղթ

80 Մ. Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, Հ. Գ, էջ 330-331: Ընդգծումը իմն է - Լ. Ս.:

81 Գ. Զարպանալեան, Պատմութիւն Հայերէն դպրութեան ի պէտս ուսման ազգային վարժարանաց, Վենետիկ, 1878, էջ 197:

82 Տէ՛ս Գ. Յովսէփեան, Ռազմական կամ Պոռչեանք... մասն Բ, էջ 257:

83 Կղեմէս Գալանոս, Նշուած աշխատ., էջ 509:

ազդարարութեամբ» յայտնում է Նչեցուն իր յեղաբեկման ու դիրքափոխման մասին⁸⁴։ Քոնեցին Բարթողիմէոսի մօտ է մնում շուրջ մէկուկէս տարի, խորացնում է լատիներէնը եւ միաժամանակ նրան սովորեցնում է հայերէն՝ յետագայ գործունէութիւնների ծաւալման համար։ Հէնց Բարթողիմէոսի եւ ունիթոնների «վարդապետութիւնը» ակունքից ճանաչելու նպատակով Յովհան Քոնեցին «գնացեալ առ վասն երանելոյն Բարթողիմէոսի, եւ հասեալ անդ յետ չորից աւուրց, զայնպիսի ինչ ետես եւ լուաւ, մինչ զի նոյն ժամայն առ հնագանդութիւն Հռովմայ եկեղեցւոյն հոգւով հա գինքն... եւ կալով առ նա մի եւ կէս ամաւ, ուսաւ գրատիւն լեզու, նա եւս ուսոյց զերանելիւն Բարթողիմէոսի եւ զընկերս նորին գեայ քարբառ»⁸⁵։

Բայց Յովհան Քոնեցու դրժման եւ դաւաճանական վարքագծի ուղղակի արձագանգ ենք համարում Բարթողիմէոս Բոլոնիացու այն յանձնարարականը, որ նա տուել է իր բոլոր համախոհներին. Բարթողիմէոսը իր Քարոզգրքի հայերէն թարգմանութեան մէջ «բանադրում» եւ «նզովում» է բոլոր նրանց, որոնք կը համարձակուեն իր այս աշխատութիւնը, որում շարադրել է իր վարդապետութիւնն ու հայեացքները, տրամադրել դաւանաբանական հակառակորդներին. «...Այլ ի կարողութեանէն Քրիստոսի եւ գլխաւոր առաքելոյն Պետրոսի՝ բանադրանօք լինի մարդն այն, - գրում է Բարթողիմէոսը, - որ տայ զՔարոզագիրս այս ի հակառակաց եւ կամ ի ձեռն սուտ միաբանաց»⁸⁶։ Ինչի՞ց դրդուած նման մտավախութիւն է յայտնուում։ Սակայն ինչպիսիք էլ լինեն մտավախութեան դրդապատճառները, բոլորովին էլ ունիթոական գաղափարախօսութեանը նպաստաւոր համարում վերագրել չեն կարող։ Ընդհակառակն, նման զգուշացումն ու մտավախութիւնը պարզապէս իրենց վարդապետութեան թուլութեան վկայութիւն են՝ իրենց նկրտումները քողարկելու համար։ Բայց պարզուում է հէնց Բարթողիմէոսի իսկ խոտովանութիւնից, որ նրա մտավախութիւնը բխում է այն իրողութիւնից, որ դաւանաբանական իր հակառակորդները, ծանօթանալով տեսական իր դրոյթներին ու հիմնաւորումներին, միեւնոյն զէնքերով կարող են պայքարել իր վարդապետութեան դէմ. հէնց դա էլ այն մտադրութիւնն էր, ինչ Եսայի Նչեցին ունեցել էր՝ Յովհան Քոնեցու գլխաւորութեամբ հետախուզական պատգամաւորութիւն առաքելիս. «...Զի փորձեցաք բազում անգամ, - գրում է Բարթողիմէոսը, - որ հակառակ մարդիկ գմբեր բանս իւրեանցն գէն արարին, եւ սրով մեր պատերազմեցան ընդ մեզ եւ ընդ ճշմարտութեանն։ Վասն այն ընդ անիծիւք է մարդն այն, որ տայ զգիրքս ի հակառակ մարդ ի նեղակարծիք միաբան...»⁸⁷։ Ինքնամերկացումը... մինչեւ վերջ է. նման դէպքերում է, որ ասուում է՝ «մեկնաբանութիւններն աւելորդ են»։

Բարթողիմէոսի Քարոզգրքի թարգմանիչ Յակոբոսի թողած Յիշատակարանից պարզուում է, որ վերջինս նոյնպէս Յովհան Քոնեցու հետ միասին եղել է Մարաղայում՝ Բարթողիմէոսի մօտ եւ դարձել հոռոմադաւան։ Նա յայտնում է, որ Յովհան Քոնեցին Մարաղայից ոչ թէ ուղղակի վերադառնում է Հայաստան՝ Երնջակի գաւառը, այլ Բարթողիմէոսի հետ միասին մեկնում է Հռոմ եւ ներկայանում պապին՝ ստանալով նրանից համապատասխան յանձնարարականներ. «...Եւ այս ամենայն՝ բարութեանցս եղեւ պատճառ ուսումնասէր եւ

արիաջան վառեալ աստուածային հրովն ի սէր միաբանութեան սուրբ եկեղեցւոյն Հռոմայ Յոհան վարդապետն որ Քոնեցի կոչիւր եւս, որ այժմ հմուտ եղեալ էր ի մէջ ընկերաց իւրոց Հայաստանեայցս ուսման. եւ այնու ոչ լցաւ փափաք բանասիրութեանն իւրոյ, զի առեալ էր սակաւ մի զճաշակ գիտութեան հոռոմայեցւոյն, վասն որոյ իբրեւ Յեսու Նաւեայ երթեալ լրտեսաց զերկիր աւետեացն, այսինքն՝ զճշմարտութիւն Հռոմոցն եւ երբ ի նոցանէ պտուղ գեղեցիկ եւ ողիւյց բարեհամ լծակաւ Բարդողոմէոս եւ քնակեցոյց ի գեղս Քոնայ...»⁸⁸։

Այսպիսով, պէտք է ենթադրել, որ գործունէութեան լայն ծրագրով Յովհան Քոնեցին 1330 թ. Հռոմից վերադառնում է Արեւելեան Հայաստան եւ առաջին գործը նրա լինում է այն, որ անմիջապէս ձեռնամուկ է լինում, նաեւ իր քեռու՝ գիւղապետ Գորգի աջակցութեամբ, 70 օրում լատինական ոճով մի տաճար կառուցելու. յիշատակագիրը, 1331 թուին Քարոզգրքի՝ պարսկերէնից հայերէն թարգմանելու առթիւ յայտնում է. «Բազում ջանիւ փոխեցաք ի Հայս ի գեղեցկանիստ երկիրս, որ կոչի Երնջակայ գաւառ, ի գեղս Քոնայ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին, որ նոր շինեցաւ զօրութեամբ կուսին ի Հ (70) օր... եւ ետ շինել գեղեղեցիս բարեպաշտ առն Աստուծոյ պարոն Գորգ առաջնորդ ի գեղս Քոնայոյ...»⁸⁹։

Բնականաբար, պէտք է ենթադրել, նաեւ, որ պապը Փինանսաւորել էր Յովհան Քոնեցուն՝ Հայաստանում հոռոմադաւան եւ այլ կարգի բռնու գործունէութիւն ծաւալելու համար։ Եւ ասա, Յովհան Քոնեցին, արդէն անցնում է գրոհի. Բարթողիմէոս Բոլոնիացու անունից եւ իր մասնակցութեամբ «պաճուճագարդ» գրուած մի Շրջաբերական է յղում 1330 թուականին՝ Գլաճորի համալսարանի իր նախկին աշակերտակիցներին, որոնք արդէն բազմաթիւ գաւառներում պաշտօնավարում էին, հրաւիրելով նրանց համախմբուել Բարթողիմէոսի շուրջը եւ հայկական նոր միաբանութիւն ստեղծել՝ յար եւ նման լատինականին, ի հեճուկս լուսաւորչական եկեղեցու. «Արդ, ի հասանելն ու յ. յ. (1330) ամին նոյն վարդապետն առաքեաց զհմտաճար թուղթս յարմարեալ յերանելոյն Բարթողիմէոսի հայոց բարբառով, այլ յինքենէ քան զնա գեղեցկայարմար տառիք պաճուճագարդ գրեալ, առ բազում վարդապետս աշակերտակիցս ինքեան, որ կային ի զանազան գաւառս...»⁹⁰։

Մեզ է հասել Քոնեցու այդ նամակը, որում 19 կէտերով մեղադրում է հայ եկեղեցուն՝ դաւանաբանական այս կամ այն հարցերում։ Թուարկելուց յետոյ 19 կէտերը, Քոնեցին այսպիսի մի յաւակնոտ յայտարարութիւն է անում. «Այսու ամենայնի եւ այլ յոլով մոլորութեամբք ազգն հայոց թիրեալ եղի ի ճշմարտութեան ճանապարհէն քազում ժամանակաւ, նստելով ի խաւարի առանց հայելոյ ի տգիտութիւնս իւրեան»⁹¹։ Նման մեղադրանքը նա բարդում է նրա համար, որպէսզի յետոյ յիշեցնի, թէ ինչ-որ միսիայով լիազօրուած է Հռոմի եկեղեցին՝ «ճշմարիտ հաւատքի» դարձնելու բոլոր «մոլորեալ ազգերին»։ Ըստ որում նման առաքելութիւն իրագործողներն էլ հանդիսանում են հէնց իրենք՝ դոմինիկեան քարոզիչները...։ Այս Շրջաբերական նամակով յայտնում է Քոնեցին նաեւ, որ ինքը եւ իր համախոհները հիմնել են դոմինիկեան հայկական միաբանութիւն. «Եւ զի առաջին պատճառն եւ սկիզբն դարձան

84 Մ. Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ, էջ 326-327։

85 Կղեմէս Գալանոս, Նշուած աշխատ., էջ 509-510։

86 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 2185, թ. 57բ։

87 Անդ։

88 Անդ։

89 Անդ, թ. 56բ-57ա։

90 Գալանոս, Նշուած աշխատ., էջ 510։

91 Անդ։

մերոյ առ Յշմարիտ հաւատն եւ նորոգութեան մերայնոցն արեղայից եղեմ եղբարք կարգին քարոզողաց սրբոյն Դոմինիկոսի, որոյ աղագաւ կարգս մեր հիմնեցաւ ի վերայ կարգին նոցին. սակս այսորիկ կամիմք, զի նախասացեալ եղբարքն ընդունիցին ի մէջն որպէս հարք, առաջնորդք եւ վարդապետք մեր եւ պատուիցին ի կարգէս մերմէ իսկական պատուով. նաեւ ոչ ինչ եղիցի ի մէջ մեր, եթէ ոչ կացուցմամբն եւ սահմանադրութեամբ նոցին, եւ ոչ եւս արասցի ի մէջ ժողով ինչ քարց նոցին առաջիկայ լինելոյ»⁹²: Ինչպէս տեսնում ենք, մինչեւ անգամ ժողովները չեն անցկացուելու՝ առանց լատին դոմինիկեան ներկայացուցիչների: Ուժացումը արդէն հասցուել է բացարձակութեան: Հաստատում Գոնեցին պահանջում է, որ բնակութեան համար ասպնջականութիւն տրամադրուի լատին դոմինիկեան կրօնաւորներին, որպէսզի իրենց գործունէութեան հետ կապուած բոլոր միջոցառումները հաստատուեն կամ վաւերացուեն նրանց կողմից՝ մինչեւ Հռոմից համապատասխան «հրովարտականերով» հաւաստումների հասնելը Երնջակ. «...Մանաւանդ զգուշութեամբ հոգացուք, զի բոլոր վանորայքս մեր միշտ բնակեացեն ոմանք ի նոցանէ, եւ ընկալցին ի մէջն որպէս հարք նախագահք արժանաւոր պատուք եւ դարձեալ զամենայն տարակուսական լուծմունս, որք պատկանին առ Հաւատս մինչդեռ առ առաքելական արքուն ոչ կարացի ժամանել հրովարտաբաւ, ըստ նորին խոհեմութեան հաստատեցուի...»⁹³: Այսուհետեւ հայ դոմինիկեանները կրելու են համապատասխան լատին կրօնաւորների զգեստներ եւ նորաստեղծ կրօնական կազմակերպութիւնն էլ կոչուելու է «Կարգ միաբանողաց» (լատ. Fratres Unitores) «Եւ քանզի կարգս մեր հաստատեալ եղել մանաւանդ սակս միաբանութեան ընդ սուրբ եկեղեցւոյն Հռոմիայ, ուստի եւ զանունն ընկալաւ. եւ ասի կարգ միաբանողաց, վասն այսորիկ ամենայն պատուով եւ սիրով զայսպիսի կանոնս եւ կացուցմունս մեր ի նոյն սրբոյ եկեղեցւոյն Հռոմիայ, մայր ամենայն եկեղեցեաց ընկալաք, որպէս ի գլխոյ, հիմանէ, եւ սկզբանէ ամենեցունց այլոց կարգաց եւ կանոնաց. զի որպէս հաճոյ թուեսցի նմին, նոյն իւրի գմէնջ միշտ տնօրինեսցէ»⁹⁴:

Սա առաջին դոմինիկեան հայկական միաբանութիւնն էր, որ ձեւաւորուեց եւ պաշտօնական ճանաչում գտաւ Հռոմի կողմից 1330 թուականին:

Եթէ մինչեւ այս պաշտօնական հիմնադրումը դոմինիկեան հայկական միաբանութեան՝ պայքար էր ծաւալուում միաբարական շարժման կողմնակիցների դէմ, ապա վերջիններս դեռեւս առանձին անհատներ էին՝ ինչպէս հայ, այնպէս եւ օտարազգի («լատին» կամ «ֆրանգ»), որոնք դեռեւս չունէին իրենց կազմակերպուած կենտրոնը բուն Հայաստանում: Այս իմաստով՝ չափազանց յատկանշական երեւոյթ էր դրա հիմնադրումը՝ պայքարի սրման նոր փուլի առումով:

Յովհան Գոնեցու կազմակերպած դոմինիկեան միաբանութեան հիմնադիր ժողովին մասնակցում են Գլաձորի համալսարանի նախկին սաներից, բայց արդէն զանազան գաւառներում պաշտօնավարող 12 վարդապետներ. այդ կապակցութեամբ մի Յիշատակադրութեան մէջ կարդում ենք. «...Ի գեօղաբաղաքն Քոնոյ, ի գաւառին Երնջակու, յամի Տեսուն ՌԹԼ-նին (1330), ի քահանայապետութեան Հոռոմայ Յոհաննու ԻԲ. երորդի, յորդորմամբ երանելոյն Բարդուղիմէոսի Մարաղոյ եպիսկոպոսին ի կարգէն Քարոզողաց, եւ

92 Կղեմէս Գալանոս, նշուած աշխատ., էջ 591-592: Ընդգծումը իմն է - Լ.Պ.:
 93 Անդ, էջ 592: Ընդգծումը իմն է - Լ.Պ.:
 94 Գալանոս, նշուած աշխատ., էջ 522: Ընդգծումը իմն է - Լ.Պ.:

գործակցութեամբ Յովհաննու վարդապետին Քոնեցւոյ: Յորում գումարեցան վարդապետն ԲԺ. աճի (Իմա՝ երկոտասանք - Լ.Պ.) յաշակերտաց Եսայեայ վարդապետի հոչակաւորի յայնմ ժամանակի»⁹⁵:

Այստեղ դիտել պէտք է տրուի, որ Եսայի Նչեցու աշակերտների յիշեցումը չի վերաբերում հէնց տուեալ ժամանակում նրանց ուսումնառութեան դրութեանը, այլ նախապէս աշակերտած լինելուն, Քոնեցու հետ միասին Գլաձորի համալսարանում սովորած լինելու փաստին: Այս տարբերութեան ըմբռնումը շատ կարեւոր է՝ Գլաձորի համալսարանի մղած այնպիսի դեր եւ աննկուն պայքարը Նչեցու ղեկավարութեամբ ճիշդ պատկերացնելու եւ գնահատելու տեսակէտից: Բանն այն է, որ Քոնեցին ոչ թէ ճեղքուածք է առաջացրել Գլաձորի համալսարանի ներսում՝ զինակիցներ սիրաշահելով իր կողմը: Ամենեւին էլ ո՛չ: Դա նրան երբեք չի յաջողում Եսայի Նչեցու ղեկավարութեան, ուստի եւ Գլաձորի համալսարանի գոյատեւման ամբողջ ընթացքում, այլ՝ նախկին սաներից ոմանք, որոնք իրեն՝ Քոնեցու ուսումնակիցներն են եղել, համախմբուում են իր շուրջը: Պօսքը ա՛յդ մասին է: Ահա եւ մի այլ Յիշատակարանում թուարկուում են նրանց անունները՝ պաշտօնավարած վայրերի հետ միասին. «Յոհան Գոնեցին մեծին Եսայեայ աշակերտք էին եւ այսչափ վարդապետովս դարձեր են ի Ֆրանգաց դաւանութիւն. Մարգարէ վարդապետ ի գեղջէն Օծոպայ. Յակոբ վարդապետ ի գիւղաբաղաքէն Գառնոյ. Հայրապետ վարդապետ Եօթնադրիւր գեղջէ, Յոհան վարդապետ ի Մուսան գեղջէ, Սիմէօն վարդապետ ի Բասէն գաւառէ, Ներսէս վարդապետ ի գաւառէն Տարօնոյ, Առաքել եւ Իէլ (Իսրայէ՞լ - Լ.Պ.) վարդապետ ի գաւառէն Արտազու, Գրիգոր վարդապետ ի յԱպրակունիս գեղջէ, Կոստանդին եւ Յոհան վարդապետք ի յաշխարհէն Կիլիկիոյ, Սիմէօն վարդապետ ի Պաշէն գաւառէ»⁹⁶: Ինչպէս տեսնում ենք՝ սրանցից եւ ո՛չ մէկը, իր տուեալ վիճակով, Գլաձորի համալսարանի ուսանող չէ:

Հարկ է արձանագրել միաժամանակ նկատուման արժանի այն կարեւոր իրողութիւնը, որ ունիթոսական շարժման ղեկավարութեան մէջ, իր հերթին, նկատուում է երկփեղկուածութիւն իրենց դաւանանքային դիրքորոշումներում՝ չափաւորական եւ ծայրայեղական ուղղութիւններով: Չափաւորական թեւը գլխաւորում էր Յովհաննէս Երզնկացի-Մործորեցին, իսկ ծայրայեղական թեւը՝ Յովհան Գոնեցին:

Նկատենք, Գրիգոր Անաւարգեցի կաթողիկոսը անշուշտ քաջ իրազեկ էր հայ բնաշխարհում գործող հոգեւորականութեան տարբեր տրամադրութիւններին՝ իր գլխաւոր համախոհներից նամանաւանդ Չաքարիա եպս. Մործորեցու միջոցով. վերջինս շատ հեղինակաւոր ու ազդեցիկ դէմք էր, յայտնի մատենագիր եւ պատմագրական աշխատութիւնների հեղինակ, որոնք մեզ չեն հասել տարաբախտաբար: Լինելով Գրիգոր Անաւարգեցու ամենաեռանդուն աջակիցը բնաշխարհում միաբարական շարժման ծաւալման գործում՝ Չաքարիա եպս. Մործորեցին «գայլս եւս յորդորէր ի նոյն», գրում է հայոց պատմութեան մուժ ծալքերին քաջագիտակ Մ. Չամչեանցը: Այնքանով, որքանով Արտազի հոգեւոր իշխանաւորը հովանաւորողն էր նաեւ Մործորի ուսումնագիտական կենտրոնի, բնականաբար իր համախոհն էր դարձրել նաեւ նրա ուսուցչապետին՝ Յովհաննէս Երզնկացուն, եւ այդ մասին անշուշտ գիտէր նաեւ կաթողիկոս Գրիգոր Անաւարգեցին: Ինչպէս երեւում է պատմական փաստերի վկայութիւնից, որ

95 Յ. Տաշեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց, էջ 114:
 96 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 2180, Թ. 321ա:

ձեռքի տակ է ունեցել Մ. Չամչեանցը, ազգին յուզող յոյժ կարեւորագոյն հարցերի քննարկմանը կաթողիկոսը մասնակից էր դարձնում, դեռ վաղ ժամանակներից, բնաշխարհի ամենակարկառուն դէմքերի հետ միասին, նաեւ ուսուցչապետ Յովհաննէս Մործորեցուն՝ նրան եւս յատուկ ուղերձներ եւ Կիլիկիա մեկնելու հրաւերներ յղելով⁹⁷: Նշանակում է՝ Յովհաննէս Մործորեցին արդէն իսկ այնպիսի հեղինակութիւն էր, որ նրան զանց առնել կամ անտեսել չէր կարող մինչեւ իսկ Հայոց Կաթողիկոսը համազգային կարեւորագոյն հարցերի լուծման ժամանակ:

Ինչպէս յայտնի է, Ստում գումարուած ժողովը, որն իր քննարկած կանոններով ու առաջարկութիւններով պիտի հաստատէր Հայ Եկեղեցու միաւորումը Հռոմի եկեղեցու հետ՝ չվաւերացուեց, առաջ բերելով չփոթութիւն, տագնապ ու խռովայոյզ իրարանցում ինչպէս Կիլիկիայում, այնպէս եւ բնաշխարհում: Միայն տասը տարի անց, դարձեալ պապական իշխանութեան ճնշման առաւել ուժեղացմամբ էր պայմանաւորուած Աղանայի համաժողովի գումարումը, որը կայացաւ 1317 թուականին: Գրիգոր Անաւարդեցի կաթողիկոսը այլեւս չկար, նրան յաջորդել էր Կոստանդին կաթողիկոսը: Թագաւորն էլ Օշինը չէր, այլ՝ Լեւոն Գ-ն: Բնաշխարհից հրաւիրուածների մէջ էր նաեւ ուսուցչապետ Յովհաննէս Երզնկացին՝ Չաքարիա եպիսկոպոս Մործորեցու եւ այլ երեւելիների հետ միասին: Նրա ներկայութեան ու մասնակցութեան փաստացի վկայութեան վերաբերեալ կան հաւաստի պնդումներ նոյնիսկ ժամանակակիցների կողմից: Այսպէս, Գլաձորի համալսարանի ու շրջանի ուսումնականներից Յովհան Քոնեցին, որն ամենանեոանդուն մասնակցութիւնն էր բերել ոչ միայն Աղանայի համաժողովին, այլեւ միարարական շարժման բոլոր ձեռնարկումներին՝ ուժացողների գլխաւոր կազմակերպիչն ու ոգեւէնչողը հանդիսանալու հանգամանքի պատճառով, իր «Թղթում» վկայում է. «Եւ ի մէջ եպիսկոպոսաց, որք եկեալ էին այն ժողովն եւս եղեւ արհեսպիսկոպոսն Չաքարիա, որ էր իշխող եկեղեցւոյն սրբոյն Թաղէնսի առաքելոյն... եւ ի մէջ անցիւն էր եւ մեծ վարդապետն Յովհաննէս Մործորեցին»⁹⁸: Նշանակում է՝ 1317 թուականին Յովհաննէս Երզնկացին ուղեւորուել է Կիլիկիա՝ Աղանայի համաժողովին մասնակցելու լիազորութեամբ:

Չամչեանցը այս վկայութիւնը, իբրեւ արժանահաւատ արձանագրութիւն, ընդունում է առանց վերապահութեան⁹⁹: Մ. Օրմանեանը, սակայն, վիճարկում է եւ հաւատ չի ընծայում նրան՝ միայն այն պատճառաբանութեամբ, որ հրաւիրուածների ցուցակում (հրատարակուած Կղեմէս Գալանոսի աշխատութիւնում) յականէ անուանէ չի յիշատակուած ո՛չ Յովհաննէս Երզնկացու, ո՛չ էլ Չաքարիա եպոս. Մործորեցու անունը, եւ որ Քոնեցին «պարզ յիշողութեամբ» է վերարտադրել այն իր «Թղթում»: «Քոնեցին իր նամակին մէջ իբրեւ ներկայ կը յիշէ նաեւ Չաքարիա Մործորեցին՝ Արտազի արքեպիսկոպոսը եւ Յովհաննէս Երզնկացի կամ Մործորեցի ծանօթ վարդապետը: Սակայն երկուքին ալ անունները ցուցակին մէջ չեն գտնուիր եւ անհնար է մոռցուէին, մինչ Քոնեցին վերջէն կը գրէ պարզ յիշողութեամբ»¹⁰⁰:

Նախ՝ Աղանայի ժողովի մասնակիցների ցուցակը, որ բերում է Կղեմէս Գալանոսը, լրիւ չէ. յիշատակում է միայն 25 եկեղեցականների եւ 12 աշխարհա-

կանների՝ թագաւորի գլխաւորութեամբ 11 իշխանների անունները, ընդորում ընդամենը 37 հոգու անուանացանկ, վերջում անելով մի յիշեցում, որը շատ կարեւոր է սուեալ դէպքում, բայց անտեսել է Օրմանեանը. «Եւ այլ եւս բազմութիւնք քահանայից եւ կրօնաւորաց»¹⁰¹ ներկայ էին: Նշանակում է՝ անհրաժեշտ չի համարուել համաժողովի բոլոր մասնակիցներին ցուցակում յականէ անուանէ ներկայացնելու: Բացի այդ, օրինական հարց է ծագում. ունիթոռների գլխաւորի եւ Յովհաննէս Մործորեցու ժամանակակիցի¹⁰² Յովհան Քոնեցու թէկուզեւ «յիշողութեամբ» արած վկայութիւնը ինչո՞վ է թերարժէք, եթէ նոյնիսկ մի պահ ընդունենք, որ այն ամրապնդող ուրիշ որեւէ հաւաստում էլ չլինէր: Բայց կա՛յ նաեւ յաւելադիր վկայութիւն էլ, որով բոլոր տեսակի տարակարծութիւնները փարատուած են:

Այսպէս, Կիլիկիայում գումարուած դաւանաբանական ժողովների Պատմիչը, նոյնպէս անդրադառնալով Աղանայի համաժողովին նաեւ Յովհաննէս Երզնկացու իրօք ներկայ եղած լինելու փաստին, յիշատակագրում է. «... Համագումարեցին ի քաղաքն Ատանայ, ընդ որս էր եւ մեծ արքեպիսկոպոսն Մեծին Հայաստանի Չաքարիայ, վերատեսուչ վանաց սրբոյն Թաղէի առաքելոյն... եւ վարդապետն հոջակաւոր Յովհաննէս Մործորեցի»¹⁰³:

Չարմանալիօրէն Յ. Քիւրտեանը հաւատ չի ընծայում այս վկայութեանը՝ յայտարարելով, թէ այն «կրնայ վերաբերիլ ոեւէ Յովհաննէսի»¹⁰⁴: Մի՞թէ այդպէս է: Առանձին խորաթափանցութիւն հարկաւոր չէ ըմբռնելու համար, որ Պատմիչի հաղորդումը վերացական Յովհաննէսի մասնակցութեան մասին չէ Աղանայի ժողովին, այլ՝ «հոջակաւոր վարդապետ Յովհաննէս Մործորեցու» վերաբերեալ է, որը մտերիմ համախոհն էր Ս. Թաղէի վանքի «վերատեսուչ» հանրաճանաչ Չաքարիա եպիսկոպոսի, որի հետ միասին էլ, ինչպէս յիշատակուած է աղբիւրում, ուղեւորուել է Կիլիկիա՝ Աղանայի ժողովին պաշտօնապէս ներկայ լինելու: Հետեւաբար Յ. Քիւրտեանի յայտարարութիւնը, թէ «Պատմիչ ժողովոյն Կիլիկիոյ զուրկ կը նկատեմ վստահելի աղբիւր մը ըլլալէ, յապաղած գրչի մը եմբարդութիւնը ըլլալէ գատ ուրիշ արժէք մը չի ներկայացնիր»¹⁰⁵, - բանավէճի մէջ երբեմն խոտելիօրէն կիրառուող անձնապատան եւ քմահաճ դատում է աղբիւրների վաւերականութեան նկատմամբ առհասարակ՝ ինչ գնով էլ լինի ամէն ինչ ծխտելու եւ իր մտասեւեռումի «իրաւացիութիւնը» անպայման պաշտպանելու անլուրջ մտահոգութեամբ: Այլապէս անհիմն կերպով չէր կշտամբի Քիւրտեանը աղբիւրագիտական փաստերի նկատմամբ խստագոյն անաչառութիւն ցուցաբերող Ղ. Ալիշանին, գրելով. «Հ. Ալիշան կ'ուզէ որ գոնէ միայն Յովհաննէս Երզնկացին (Մործորեցի նոյնացած Պլուզի հետ — Լ.Խ.)

101 Կղեմէս Գալանոս, նշուած աշխատ., էջ 505:

102 Ի դէպ, Լ. Պաշիկեանը եւ Ս. Աւագեանը Յովհան Քոնեցուն «ժամանակակից» են համարում ոչ թէ Յովհաննէս Մործորեցուն, այլ՝ Յովհաննէս Երզնկացի Պլուզին... որպիսի պնդումը, անշուշտ, ժամանակավրէպ է: Նրանք վերջերս հրատարակած Յովհաննէս Քոնեցի, Յաղաքս քերականին» (Երեւան, 1977) աշխատասիրութեան ծաւալուն Առաջաբանում գրում են. «Եւ իրօք, «Յովհաննէս Քոնեցու ժամանակակից» (թոթ) Յովհաննէս Երզնկացու քերականութեամբ մէջ, ինչպէս նաեւ սրա հետեւութեամբ յօրինուած Յովհաննէս Մործորեցու «Համապոս տեսութիւն քերականի» երկում» (էջ 68): Ընդորում ժամանակագրական այս սխալի վրայ պնդում է արւում այն դէպքում, երբ Քոնեցին, ըստ նրանց, «1328 թ. մի քանի տարի առաջ աւարտել էր արդէն Գլաձորի համալսարանը եւ կարգուել Երզնկայի հոգեւոր առաջնորդ (տե՛ս անդ, էջ 39): Մինչդեռ Յովհաննէս Երզնկացի Պլուզը դեռեւս 1293 թուականին արդէն իսկ կնքել էր իր մահականացուն...»:

103 Ե. Տաշեան, Յուցակ ձեռագրաց... էջ 115:

104 Յ. Քիւրտեան, Երիզա եւ Եկեղեցաց գաւառ, էջ 241:

105 Անդ:

97 Մ. Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ, էջ 304-305:

98 Կղեմէս Գալանոս, Միարանութիւն Հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հռովմայ, հ. Ա, 517-518:

99 Տե՛ս Մ. Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ, էջ 314:

100 Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, Պէյրուս, 1960, հ. 1, մասն Ա, էջ 1819:

այս ժողովին... մասնակցի»¹⁰⁶: Ասենք սակայն, որ քննարկուող աղբյուրի արժանահատությունը անտարակուսելի է նաև նրանով, որ այն ամրապնդում է համաժամանակեայ կամ գրեթե համաժամանակեայ վաւերական այլ վկայութիւններով, որ վերը առաջադրեցինք:

Յովհաննէս Երզնկացու, որպէս հասարակական գործչի, կերպարը ուրուագծելիս չափազանց կարեւոր է նրա վարքագծի բացայայտումը դաւանարանական բուռն տարածայնութիւնների առթիւ, թէկուզեւ իր կողմնորոշմամբ միաբարական շարժմանը յարած լինելով հանդերձ: Եւ ահա Չամչեանցը եւ Ալիշանը, իրենց միայն յայտնի ձեռագրական աղբյուրներից մեկնելով, յատկապէս ընդգծում են Յովհաննէս Երզնկացու վարքագծի չափաւորութիւնն ու հաւասարակշռուածութիւնը Լուսաւորչական հայ եկեղեցու եւ Հոռոմի կաթողիկէ եկեղեցու միաւորման համար ծաւալուած պայքարի ամբողջ ընթացքում: Պարզում է, որ Յովհաննէս Երզնկացին այնքան էլ մոլեռանդ միաբարական չի եղել, ինչպէս միւս ունիթոնները: Այսպէս, խիստ հաւանաբար Աղանայի ժողովի նախօրէին Միւնեաց աշխարհի մետրոպոլիտ Յովհաննէս Օրբելեանի եւ Արտագ դաւառի Չաքարիա եպս. Մործորեցու գրագրութիւնների քննարկման առթիւ Չամչեանցը այն ուշադրաւ փաստն է արձանագրում, որ Յովհաննէս Երզնկացին իր խորհուրդներով՝ չափաւորութեամբ եւ հաւասարակշռուած դատումներով Չաքարիա եպս. Մործորեցուն հետ է պահում յայտուճան քայլերից ու անհեռատես գործողութիւններից, որոնք կարող էին ծանր եւ անարագրելի հետեւանքներ ունենալ հայ ժողովրդի Արեւելեան հատուածի համար. «Չայս թուղթ Ուրպէլի առեալ Չաքարեայ՝ թէպէտ եւ ինչ ոչ անսաց նմա, քայց ըստ խորհրդոյ Յովհաննու վարդապետի Մործորեցոյ՝ որ էր առ մմա՝ սկսաւ այնուհետեւ զգաստութեամբ վարիլ առ արտաքս, զգուշացեալ յիրապէլէ եւ յայլոց. քանզի ետես եւ ինքն, թէ՛ անհնարին իմն էր միահաղոյն յայտնի կատարել զամենայն գոր կամէր կաթողիկոսն...»¹⁰⁷:

Կարծիք է յայտնուած այն մասին, որ Աղանայի ժողովից յետոյ Յովհաննէս Երզնկացին, իբր, Կիրիկիայից մեկնել է Աւինիոն եւ տեսակցութիւն ունեցել Յովհաննէս ԻԲ պապի հետ՝ ելնելով լոկ այն փաստից, որ Երզնկացին յաղորդ մի քանի տարիներին «հրամանաւ» պապի թարգմանում է լատիներէնից թովմա Ազուխնացու «Յաղագս եւթն խորհրդոց եկեղեցւոյ» աշխատութիւնը, որը համարում է կաթողիկական եկեղեցու սկզբունքների վերաբերեալ մեկնարանական կարեւորագոյն երկերից: Այս առթիւ Լ. Ուաշիկեանը գրում է. «Հակուած ենք կարծելու, որ այս ճամբորդութիւնը չի սահմանափակուել Կիրիկիայով: Մործորեցին, հաւանաբար, ուղեւորուել է նաև Աւինիոն ու տեսակցել Յովհան ԻԲ պապի հետ: Քիչ առաջ ասացինք, որ թովմա Ազուխնացու «Գիրք խորհրդոց եկեղեցւոյ» երկի թարգմանութիւնը նա ձեռնարկել է, ինչպէս ինքն է գրում, «հրամանաւ պապին Հոռոմայ», իսկ այդպիսի հրաման Մործորեցի վարդապետը կարող է ստանալ՝ անձամբ տեսակցած լինելով կաթողիկէ եկեղեցու վեհապետի հետ, հոռոմեական եւ հայկական եկեղեցիների միաւորման հետ առնչուող տեսական ու գործնական հարցերի շուրջ բանակցելու համար»¹⁰⁸:

Աւինիոն մեկնելու մասին այս վարկածը, սակայն, զուրկ է ամէն մի հաւանականութիւնից: Միայն այն իրողութիւնը, որ Երզնկացին իր Յիշատակարանում հաւաստում է, թէ՛ «հրամանաւ» պապի ստանձնել է զրա թարգմանութիւնը, դեռեւս չի նշանակում անպայման տեսակցած լինել պապի հետ եւ անձամբ

ստանձնած այդ յանձնարարութիւնը. հնարաւոր է եւ միջնորդաբար փոխանցուած լինէր այդ «հրամանը» որպէս առհասարակ այն թարգմանելու ցանկալիութիւն-պահանջ, ի դէմս նրա ներկայացուցիչ Մարաղայում նստած Բարթողիմէոս Բոլոնիացու, որից Չաքարիա եպս. Մործորեցու օգնութեամբ բնագիրն ստանալու հաւաստումն իր Յիշատակարանում Երզնկացին պարզորոշ յայտնում է:

Արդ՝ բնական հարց է ծագում. իսկ մի՞թէ պապի հետ տեսակցած լինելու բացառիկ պատեհութիւնը, եթէ այն իրօք տեղի ունեցած լինէր, կարող էր երբեւէ «մոռացութեան» տալ մեր մատենագիրը. — հազիւ թէ: Երկրորդ՝ ոչ ոք չէր լիազօրել Յովհաննէս Երզնկացուն նաև «բանակցելու» այնպիսի համագային կարեւորագոյն հարցի շուրջ, ինչպիսին է «հոռոմեական եւ հայկական եկեղեցիների միաւորման հետ առնչուող», այն էլ՝ «տեսական եւ գործնական հարցերի շուրջ», ինչպէս պնդում է Լ. Ուաշիկեանը: Իսկ եթէ իրօք այդպիսի առաքելութեամբ օժտուած լինէր Յովհաննէս Երզնկացին, դա անպայման ինչոր կերպ արձագանգ գտած կը լինէր եթէ ոչ իր գրութիւններում, ապա գոնէ ժամանակի հայ հասարակական կեանքն արտացոլող ձեռագրական աղբյուրներում՝ ինչպէս Կիրիկիայում, այնպէս եւ բնաշխարհում, թէ՛ կուսակիցների կամ համախոհների եւ թէ՛ հակառակորդների աշխատութիւններում, պաշտօնական թէ՛ անպաշտօն գրագրութիւններում: Մի խօսքով՝ անհնարին էր, որ նման առաքելութիւնը աննկատ մնար հայ հասարակական կեանքից եւ կամ չբացայայտուէր իբրեւ... զերգաղտնի իրողութիւն:

Բայց առեղծուածային թուացող այս հարցերի լուծման պատասխանը տալիս է հէնց Յովհաննէս Երզնկացու Յիշատակարանը՝ այն ուշադիր քննելու դէպքում: Յիշատակարանում ուսուցչապետ աներկմիտ որոշակիութեամբ հաղորդում է, որ թէ՛ եւ պապի «հրամանաւ», բայց եւ «միջնորդութեամբ» Բարթողիմէոս գիտնականի եւ «ձեռնտուութեամբ», այսինքն՝ օգնութեամբ Չաքարիա եպս. Մործորեցու ինքը թարգմանել եւ աւարտել է թովմա Ազուխնացու աշխատութիւնը 1321 թուականին, Մործորի ուսումնագիտական կենտրոնում: Այնտեղ կարդում ենք. «Եւ մեծաւ թախանձանաւք թարգմանեցի»¹⁰⁹ զսա ի հայ բարբառ հրամանաւ պապին Հոռոմայ, եւ ձեռնտուութեամբ արհեստակողոսին տէր Չաքարիայի, սուրբ առաքելոյն Թադէոսի վերադիտողի, եւ միջնորդութեամբ¹¹⁰ տէր Բարթողիմէոսի հեղինակի Փրանկ եպիսկոպոսի եւ յոյժ գիտնականի»¹¹¹: Պարզից էլ պարզ է ասուած. աշխատութիւնը, լինելով յոյժ

109 Ի դէպ, Լ. Ալիշանը թերեւս վրիպել է, երբ թովմա Ազուխնացու «Յաղագս եւթն խորհրդոց եկեղեցւոյ» աշխատութեան թարգմանութիւնը վերագրում է Գոնայում ապրող լատին քարոզիչ Պետրոս Արագոնացուն՝ «գործակցութեամբ» Յակոբոս Քոնեցու. «Եթէն ամօք յառաջ վախճանեալ էր (յՅ Յունիս 1347) 2. Պետրոս Արագոնացին, այն ինչ աւարտեալ գրագրամուտիւն Երզնկացու խորհրդոց՝ գրոց Ս. Թովմայի Ակուիմացոյ, գործակցութեամբ Ս. Յակոբոսի յաջող քարգմանելին» («Միսական», էջ 375):

110 Գար. Յովսէփեանը ճիշդ չի հասկացել «միջնորդութեամբ» բառը՝ ընթերցելով այն «օգնութեամբ» իմաստով. «Երզնկացին այդ ժամանակ լատիներէնից թարգմանում է ար. Բարդուղիմէոսի հեղահոգի քահանայի[ի] եւ յոյժ գիտնականի» օգնութեամբ թովմա Ազուխնացու եթէն խորհրդոց գիրքը» («Պաղարկեանք կամ Պոռնեանք հայոց պատմութեան մէջ», էջ 237): Նոյնիսկ ամենապարզ տրամաբանութեամբ՝ ինչպէս կարելի է պատկերացնել թարգմանութեան ժամանակ այդ «օգնութիւնը», երբ Երզնկացին գտնուում էր Մործորում, իսկ Բարթողիմէոսը՝ Պարսկաստանում՝ Մարաղայում: Ինքնին հասկանալի է, որ տուեալ դէպքում բացառում է լատինների իմացութեան որեւէ «օգնութիւն» Բարթողիմէոսի կողմից՝ մատուցուած Երզնկացուն: Նույնը բնագիրը Բարթողիմէոսի «միջնորդութեամբ» տրամագրելու եւ Չաքարիա եպիսկոպոսի «ձեռնտուութեամբ» օգնութեամբ Երզնկացուն հասցնելու մասին է միայն:

111 Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 2515, թ. 82ա:

106 Անդ:

107 Մ. Չամչեանց, Պատմութիւն հայոց, էջ 308, ե'ս նաև Լ. Ալիշան, «Յուշիկք հայրենեաց հայոց», հ. Բ, էջ 424:

108 «Բանբեր Մատենադարանի», No. 11, էջ 202:

կարելոր՝ կաթողիկոսեան ջատագովման ու տարածման համար, պապի «հրամանաւ» կամ կարգադրութեամբ առաջադրանք է տրուած թարգմանելու ու տարածելու Արեւելքի քրիստոնեայ ազգերի, այդ թուում եւ հայերի շրջանում, իսկ դոմինիկեան քարոզիչ Բարթոլոմէոսի «միջնորդութեամբ» կամ միջոցով եւ Ջաքարիա եպս. Մործորեցու «ձեռնտուութեամբ»՝ առձեռն փոխադրութեամբ Երզնկացին ստացել է կաթողիկոսեան նուիրապետութեան հիմունքները մեկնարանող այդ աշխատութիւնը եւ թարգմանել ու աւարտել այն 1321 թուականին՝ «թարգմանեալ եւ գրեալ ի դուռն Մործորու ընդ հովանեալ սուրբ Աստուածածնիս, որոյ ողորմութեամբ եւ շնորհաւք եղեւ կատարումն սորին»¹¹²: Նշանակում է՝ Մործորի վանքն են քերել թովմա Ագուիմացու «Յաղագս եւթն խորհրդոց եկեղեցւոյ» աշխատութիւնը, եւ Երզնկացին ինքն էլ տեղում իրականացրել է թարգմանութիւնը, ընդորում՝ առանց հարկադրական ցամաքորդութիւններ ձեռնարկելու՝ անհրաժեշտութեամբ: Հետեւաբար՝ պապի հետ ոչ մի տեսակցութեան խնդիր չի էլ եղել, եւ «հրամանաւ պապի» արտայայտութիւնը բոլորովին այլ բան է նշանակել տուեալ կոնտեքստում, քան ուզեցել է հասկանալ եւ փորձել մեկնաբանել Լ. Պաշիկեանը:

Ազանայի ժողովից իր մշտական բնակավայրը՝ Մործորի ուսումնագիտական կենտրոնը վերադառնալուց յետոյ էլ Երզնկացու վարքագծում չի նկատուում որեւէ արմատական փոփոխութիւն: Նա շարունակում է իր բարեկամական սերտ կապերը պահպանել Գլաձորի համալսարանի եւ նրա դպրապետ Ենայի Նշեցու հետ: մինչեւ իսկ վերջինիս պատուէրով 1318 թուականին ընդօրինակում է Գլաձորի գրչութեան արուեստի գլուխգործոց համարուող նշանաւոր Աստուածաշունչը իր հօրեղբայր¹¹³ Կիրակոս Երզնկացու հետ միասին, համբաւաւոր մանրանկարիչ Թորոս Տարօնացու հանձարեղ վրձինմամբ: Իսկ այս փաստը ինքնին շատ բան է նշանակում հէնց Երզնկացուն բնութագրելու համար իրրեւ չափաւոր եւ շրջահայեաց, հաւասարակշիռ հասարակական գործչի: Եթէ յարել է նա միարարական շարժմանը, ապա նախ եւ առաջ ա՛յն պատճառով, որ Կիրակոսի հայ պետական քաղաքականութեան շահերն այդպէս էին պահանջում: Երկրորդ՝ լինելով աւելի լայնախոհ մտաւորական, առանձին համակրանք էր տածում լատինական հարուստ մշակոյթի նկատմամբ: Հիմքեր ունենք պնդելու, որ Յովհաննէս Մործորեցին ազգովին դաւանափոխ դառնալու ծայրայեղ ու վնասակար հերձուածողական գիծը բնաւ չէր խրախուսում կամ ջատագովում, ինչպէս մոլեռանդ ունիթոոները իրենց պառակտիչ գործունէութեամբ, նամանակա՛նդ Արեւելեան Հայաստանում, որոնք մինչեւ անգամ ցուցադրաբար «Փրա» մակդիրն էին գործածում գրութիւններում ամենուրեք՝ սահմանազատելու համար նոյնիսկ հայ «մտաւորականութիւնից» եւ ստորաքարշարար նմանելու լատին հոգեւորականներին...:

Կարծում ենք՝ միանգամայն ճիշդ է ըմբռնել եւ բնութագրել Ղ. Ալիշանը ուսուցչապետ Յովհաննէս Երզնկացու-Մործորեցու հասարակական-քաղաքական դիմաստուերը՝ գրելով. «Երզնկացին միշտ ճշմարտութիւն եւ իմաստութիւն եւ ազգին օգուտը գիտելով, այս բանիս մէջ ալ միարանեց գաստնք իր մտքին եւ սրտին մէջ. ո՛չ իրրեւ զովման ցշմարտութեամ պատուող երեւնալով՝ առանց աջ ու ձախ նայելու՝ գազզն ոտքին տակ առող, եւ ո՛չ իրրեւ գայլս ազ-

գասիրութիւն պարծենալով՝ ազգին մէջ գտածը յամառութեամբ պաշտպանող»¹¹⁴:

Եւ իրօք, մեր այս մատենագրի Յիշատակարանների ամբողջական եւ համակողմանի քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ նա ազգային աւանդոյթների ու մշակութային չափանիշների իր գնահատականներում ամենեւին չի տառապում նիհիլիստական ախտավարակով կամ թերարժէքութեան հոգեբանական բարդոյթով, ինչպէս թունդ ունիթոոականներ Յովհան Քոնեցին, թարգմանիչ Յակոբսը եւ ուրիշները: Աւելին. նա երբեք «ազգի փրկութիւնը» լոկ դաւանափոխութեան մէջ չի տեսել, ոչ էլ «կաթողիկոսութիւնը... ճշմարտութեան յայտնագործում» համարել, որ մի գիշերում զարթնելով յանկարծ յայտնաբերում են, ինչպէս ճշմունք էին հաւատացնել ազգուրացութեան սայթաքուն ճանապարհով ընթացող ունիթոոների պարագլուխ Քոնեցին եւ իր համախոհները: Ահա թէ բանն ուր էր հասել, երբ ուժացողների առաջնորդ Յովհան Քոնեցին յախուռն մոլուցքով եւ խելայեղ ուրացմամբ գրում էր՝ տարփողելով դաւանափոխութիւնը իրրեւ «ազգային փրկութիւն» եւ միաժամանակ մեծագոյն... առաքինութիւն. «Արդ՝ ես Յոհանն Քոնեցի. յետ որոյ պարապեալ էի ի համալսարանն մեծ վարդապետին Յիսայու, որ էր ի մէջ հայոց յոյժ հռչակելի, նա՛ եւս ի ձեռանէ նորին առեալ էի զգաւագանն, լուեալ զայս ամենայն, եւ անդադար զմտաւ ածեալ զնոյն, տոչորեալ փափակեալ ցանկանալի յայտնի վկայ լինել ինձ դարձման ազգին իմոյ առ ցշմարիտ փրկութիւն: Ուստի խնդրելով զօգնութիւն Լատինացւոցն վասն կատարելոյ գգործս գայս, մեծաւ հառաչանով քեկեալ անձամբ ի խորոց սրտէ, բաղձալի միաբանիլ ընդ սր. եկեղեցւոյն Հոռովմայ: Իսկ ի յաճելն յիս ցանկութեանս այսորիկ օր ըստ օրէ, սոյնպէս կշտամբեաց զիս յոյսն, մինչ զի նոյն ժամայն ելալ ի խնդիրս, գուցէ գտեալ կարացից զմն ի յառաքելական քարոզողաց»¹¹⁵:

Բնութագրական է անշուշտ նաեւ այն կարեւոր հանգամանքը, որ ուսուցչապետ Յովհաննէս Մործորեցին երբեք ազգային իր դաւանանքը վարկաբեկող նոյնիսկ չի կարողացել կամ զոյգն ինչ նսեմացնող արտայայտութիւն թոյլ չի տուել իրեն՝ ա՛յն դէպքում, երբ ունիթոոական ամբողջ գաղափարախօսութիւնը յազեցած էր հէնց ազգային ուրացման եւ ինքնաժխտման մոլուցքով՝ մաղձով ու թոյնով: Բաւական է աչքի առաջ ունենալ թէկուզեւ Քոնեցու յայտնի «Թուղթը», որում ազգային դաւանանքի ինքնաժխտումը հասցուած է այնպիսի գաղափրակէտի, որ արդէն ստացել է բացայայտ ու բացարձակ թշնամական բնոյթ: Լինելով «պապից աւելի պապական», նա մինչեւ իսկ յայտարարում է, որ Քաղկեդոնի ժողովից յետո հայերը «հետեւեցան նախասացեալ հերետիկոսացըն»¹¹⁶: Աւելին. Քոնեցին հայ ժողովրդին մինչեւ անգամ «անյուսալի մոլորութեան մէջ սուզուած» է համարում միայն նրա համար, որ... լուսաւորչադաւանութիւն է ընդունել, որը կարծէք ոչ թէ առհասարակ քրիստոնէական դաւանանք է գիտում նա, այլ՝ հեթանոսականութիւն կամ թերեւս աւելի վատ, քան մահաճակատութիւնը. «... ի մի՛ մոլորութեանէ հեշտաբար ոք առ այլ բազումս ընկղմի, - ասում է նա, - որպէս պատահեցաւ ազգին հայոց, որ անդուստ իբր ի յանհուն մոլորութիւնս ընկղմեալ է»¹¹⁷:

Յովհան Քոնեցին, չխորշելով պայքարի ոչ մի միջոցից, ամէն տեսակ ցեխ է շարտում բոլոր այն քրիստոնեայ ազգերին, որոնք չեն ընդունել կաթողիկոսութիւն. իր սեւեռուն գաղափարի համաձայն, որպէս թէ Քրիստոս յանձնարարել է

112 Անդ:
113 «Ջատագոյ գրոցս զերջանիկ եւ զանհուն բարունապետն զԿիրակոս եւ զԵղարարդի իմ իր զՅովհաննէս վարդապետ... յիշեցէ՛...» (Գար. Յովսէփեան, Պաղարկեանք կամ Պոռոհանք... մասն Բ, էջ 224, ծան. 1):

114 Ղ. Ալիշան, Յուշիկք հայրենեաց հայոց, հ. Բ, էջ 427:
115 Կղիմէս Գալաթոս, Նշուած աշխատ., էջ 518:
116 Անդ, էջ 515:
117 Անդ:

Պետրոս առաքելին «համոզել» Հռոմի քահանայապետին քարոզիչներ ուղարկելու բոլոր քրիստոնեայ ազգերի մէջ՝ նրանց կաթողիկոսեան զիրկը վերադարձնելու նպատակով: Իսկ առաւել անխնայ եւ առանց ամօթի նուազագոյն զգացումի Բոնեցին կշտամբում ու հարուածում է սեփական ժողովրդին, յայտարարելով, որ նա, իբր, թանձրամած խաւարում է խարխափում միայն նրա համար, որ դեռեւս... լուսաւորչական է. «Այսու ամենայնիւ եւ այլ յոլով մոլորութեամբք ազգն հայոց թիւրբայ եղիւ ի նշմարտութեան նախապարհէն քաղում ժամանակ, նստելով ի խաւարի առանց հայելոյ ի տգիտութեան իւրեան»¹¹⁸: Սա արդէն ոչ թէ կաթողիկ եկեղեցու նկատմամբ առանձին զիջումներով կամաւոր միաւորուելու կոչ է, որ անում էին կիլիկիայի հայոց արքունիքը եւ կաթողիկոսարանը զիւանագիտական յատուկ նկատառումներով, այլ թունոտ մարտահրաւէր՝ Հայոց Եկեղեցին իր դաւանանքով առհասարակ վերացնելու եւ փոխարէնը ազգովին կաթողիկոսիւն ընդունելու մերկապարանոց նկրտումներով: Իսկ իրեն եւ իր ժողովրդին յարգող մտաւորականը կամ հոգեւոր գործիչը, հասկանալի է, չէր կարող երբեւէ այդ բանը թոյլ տալ:

Իրականում, պէտք է խոստովանել, ուսուցչապետ Յովհաննէս Մործորեցին այնքան էլ բուռն ցանկութեամբ չէր տոչորում Հռոմի եկեղեցու հետ Հայոց եկեղեցու միաւորման գաղափարով, ինչպէս ունիթոսական Յակոբոս թարգմանիչը կամ Բարթողիմէոս Բոլոնիացին՝ «վառեալ աստուածային իրով ի սէր միարանութեան սուրբ եկեղեցոյ Հռոմմայ», ոչ էլ Բոնեցու նման «աւետեաց երկիր» համարում «գնշմարտութիւն Հռոմայեցոց»¹¹⁹: Նա ընդամէնը կողմնակից է եղել Հռոմի եկեղեցոյ ծիսական մասնակի արարողութիւնների ներմուծումների Հայոց եկեղեցու արարողութիւններում՝ նաեւ այն նպատակով, որ մշակութային մերձեցում լինի սրկու ժողովուրդների միջեւ, ինչպէս ճիշդ նկատել է Մ. Օրմանեանը¹²⁰: Ի հաստատումն դրան՝ յատկանշական է մասնաւորապէս այն իրողութիւնը, որ ուսուցչապետի ակնածանքը իր գրութիւններում գերազանցապէս ուղղուած է եղել լատին գիտնականների կամ մատենագիրների աւելի շուտ անհատական էրուդիցիայի, նրանց ընդհանուր եւ քաղաքացիական գարգացածութեան նկատմամբ, քան ուրիշ քանի. ուստի եւ թովմա Ազուինացու աշխատութիւնը լատիններէնից հայերէն թարգմանելու առթիւ իր հիացմունքը բնագրի հանդէպ արտայայտելու փոխարէն ուսուցչապետն իր դրուատական խօսքերն ուղղում է միայն նրա հեղինակին՝ որպէս «տրամաբանական արուեստիւ եւ ապացուցական մակացութեամբ, համառօտ բանիւ» «իմաստուն» գիտնականի, որն հասել է «ի ծայրս իմաստասիրութեան»¹²¹: Ուշագրաւ է եւ այն, որ Յովհաննէս Մործորեցին ոչ թէ գերադասում է այդ աշխատութիւնը եւ հակադրում նոյնաբնոյթ հայ մատենագրական երկերին՝ արժէքազրկելով վերջինները, այլ իր կողմից կատարուած դրա թարգմանութիւնը նա պարզապէս «նուիրում» է Հայոց եկեղեցուն... որպէս «ընծայ անգին» եւ «զանձ պատուական»։ «Եւ աւանդեցի զսա եկեղեցեացը Հայաստանի ընծայ անգին եւ զանձ պատուական աշխատեալ իմով տկարութեամբ եւ յղկեալ ըստ կարի զբառս եւ զբանս»¹²²: Դա շատ բան է ասում հէնց իր՝ ուսուցչապետի

զիրքորոշման մասին: Յատկանշական է եւ այն փաստը, որ թովմա Ազուինացու այդ աշխատութեան թարգմանութիւնից ընդամէնը չորս տարի յետոյ նոյնիսկ ընդօրինակում է դա Գլաճորի համալսարանում: «Ի վանս Գլաճոր մօտ ի մերձ վարժապետն/եսայի», 1325 թուին «յամսեանն հոկտեմբերի» թուագրուած է Յովհաննէս Երզնկացու Եօթն Խոհրդոց գիրքը, մանրանկարուած՝ Թորոս Տարօնացու ձեռքով: Առաջին թերթերը գրուած են մի անյայտ գրչի կողմից: Ստացողն է «հեզահոգի վարդապետն Սարգիս...», որ եռափափաք սրտիւ ետ գրել զգիրքս իմաստասիրաց. եւ սա խոկայ եւ քաղայ ի տուէ եւ ի գիշերի արհեստից եւ մակացութեան եւ իմաստասիրաց արանց»¹²³: Այս փաստը խօսում է միայն Գլաճորի համալսարանական մտաւորականութեան լայնախոհութեան մասին անշուշտ, ինչպէս բերուած Յիշատակարանում է ասուած, հետաքրքրելով նրան առհասարակ աշխարհի գիտնական եւ իմաստասէր մարդկանց խոկումներն ու մտորումները...

Այս բոլորով հանդերձ Յովհաննէս Երզնկացին երբեք ծայրայեղ ունիթոսական չդարձաւ եւ «Ֆրա» մակդիրը չկրեց, ինչպէս դա պարզորոշ երեւում է իր գրութիւններից, երբ այդ շարժման համարեա բոլոր մոլեռանդ հայ գործիչները սնայարծօրէն «Ֆրա» մակդիրն ընդունեցին. վերջիններս ստորաբարձրաբար պատրաստակամութիւն էին ցուցաբերել, յանուն կաթողիկական շարժման հեռամէտ նպատակների, հրաժարուել ազգային աւանդոյթներից ու առանձնայատկութիւններից:

Չնայած վերը մեր նշած հանգամանքներին, այնուամենայնիւ Յովհաննէս Մործորեցու միարարական շարժմանն յարած լինելու փաստը դրական թէ բացասական վերաբերմունքի արձագանգ է գտել ժամանակակիցների կամ անմիջապէս յաջորդող սերունդի մարդկանց սրտերում: Միանգամայն իրաւացի է Դ. Ալիշանը, երբ նկատում է. «Որչափ այլ չափաւորութիւն եւ խոհեմութիւն բանեցուցած ըլլայ (իմա՝ Յովհաննէս Երզնկացին — Լ.Ս.)՝ շատ դժար է որ Լատինաց մօտեցալուն համար՝ ումանց զգուշանալի եւ ատելի եղած չըլլար, կեցօք եւ յետ մահուն»¹²⁴: Ի հիմնաւորումն բացասական վերաբերմունքի՝ Դ. Ալիշանը մատնացոյց է անում ուսուցչապետի աշխատութիւններից մէկի հնագոյն մի ընդօրինակութեան Յիշատակարանում մատենագիտական տուեալների նկատմամբ թոյլ տրուած եղծումը անյայտ մի անձնաւորութեան կողմից՝ որոշակի դիտաւորութեամբ. «...Արդէն վերոյիշեալ Մատթէի Աւետարանի մեկնութեան հին օրինակին մէջ որ իր մահուրնէ քիչ տարի վերջ գրուած է, հակառակորդ ձեռք մը քանցեալ է արել թէ՛ Յովհաննէս անունը, թէ՛ Յիշատակարանին մէջ լատին բարոզաց վրայ գովեստը եւ թէ՛ գրոց մէջ քանի մ'անունց վարդապետութեան համաձայնութիւնը»¹²⁵:

Պատմական իրողութիւնն այն է, որ Գլաճորի համալսարանը իր ուսանողական ամբողջ կազմով՝ դասախօսներով եւ դպրապետներով դիմադրուում է

118 Անդ, էջ 517:

119 Մայր ցուցակ ձեռագրաց մատենադարանի Մխիթարեանց ի վիեննա, կազմեց՝ Թ. Տաշեան, էջ 741:

120 Տե՛ս Մ. Օրմանեան, «Ազգապատում», հ. Բ, էջ 1798, «...եւ Յովհաննէս ալ հետամուտ էր Արեւմուտքէ եկող ուսումնական առաւելութեանց ծանօթանալ, եւ անոնցմով զարգանալ»:

121 Մաշտոցի անուն Մատենադարան, ձեռ. 2515, թ. 82:

122 Անդ:

Ի դէպ, Լ. Պաշիկեանը անշուշտ արդարացի է, երբ գրում է. «Մործորեցի վարդապետը, սակայն բնաւ չէր մտածում լուծարքի ենթարկել հայոց եկեղեցու հինաւորց կազմակերպութիւնը, դարձնելով այն սոսկ հոռոտական եկեղեցու կցորդը» («Բանբեր մատենադարանի», No. 11, էջ 203):

123 Գար. Յովսէփեան, Պատմական կամ Պոռչեանք..., հ. Բ, էջ 236:

124 Դ. Ալիշան, Յուշիկք հայրենեաց հայոց, հ. Բ, էջ 427:

125 Անդ, էջ 427-28:

Քոնեցու եւ նրա համախոհների գրոհները եւ կազմակերպում նրանց դէմ պայքարը ամբողջ ճակատով՝ հասցնելով նրանց շեշտակի հարուածներ: Եւ յետագայում էլ, եթէ Տաթևի համալսարանը նոյնպէս բարձրացնում է ունիթո-
ոական շարժման դէմ ծաւալուած պայքարի դրօշը եւ խորտակիչ հարուածներ հասցնում նրան, ապա դա՛ եւս շնորհիւ Տաթևի համալսարանին ծնունդ տուող Գրաձորի համալսարանի էր:

1330 թ. Մարաղայից Քոնա գիւղն է տեղափոխուած, Յովհան Քոնեցու հրաւերով, Բարթողիմէոս Բոլոնիացին իր աջակիցներով (Պետրոս Արագոնացին, Յովհաննէս Անգլիացին եւ ուրիշներ), ունիթոական պառակտիչ շարժումը հէնց Հայաստանի տարածքից դեկավարելու:

Երեք տարի յետոյ վախճանուած է Բարթողիմէոս Բոլոնիացին, ուստի եւ միարարական շարժումը ամբողջովին գլխաւորում է Յովհան Քոնեցին: Հայ դոմինիկեանների՝ ուծացման ուղղութեամբ ծաւալած քայքայիչ գործունէութիւնը իր ծայրայեղութիւնների հասցնելու պատճառով ընդհանուր վրդովմունք է առաջացնում, որը ստիպում է մինչեւ անգամ Կիլիկիայի հայկական արքունիքին եւ կաթողիկոսութեանը զսպիչ միջոցներ ձեռք առնելու ունիթոանների դէմ:

Եսայի Նչեցին խորապէս վշտանալով իրադարձութիւնների այդպիսի զարգացումից, «գրեաց գիր յանդիմանութեան եւ զգուշաւորութեան առ աշակերտ իւր Յովհան Քոնեցի, յորում ազդ արար մմա զիջուցանել զվրդովումն՝ որ ծագեցաւ ի պատճառ այլալուծեան կարգաց, եւ դադարեցուցանել զվէն ի վերայ բառից ինչ, մանաւանդ ի վերայ անուանս բնութիւն»¹²⁶: Նա յորդորում է Քոնեցուն՝ տարաձայնութիւններ չբորբոքել՝ դաւանաբանական հարցերի շուրջը միամիտ եւ անգէտ շինականների ներկայութեամբ («եւ ոչ կազել ի վերայ այսոցիկ յանդիման մրգուզ շինականաց»)՝¹²⁷: Բայց Քոնեցին եւ նրա համախոհները չանսացին իրենց ուսուցչապետին՝ Եսայի Նչեցու յորդորներին եւ զգուշացումներին. ընդհակառակն, առաւել բացարձակ եւ զրգոյիչ յարձակումներով շիկացրին մթնոլորտը այնքա՛ն, որ նրանց դէմ ընդվզեցին եւ սկսեցին ամենուրեք հալածել ոչ միայն հայ եկեղեցուն հաւատարիմ մնացած Եսայի Նչեցու համախոհ վարդապետներն ու առաջնորդները, այլեւ գործին միջամուկ եղան Կիլիկիայի Լեւոն Ե թագաւորն ու Յակոբ կաթողիկոսը: Լեւոն Ե-ը հարկադրուած է լինում ձերբակալել Յովհան Քոնեցու կողմնակիցներից շատերին եւ բանտ նետել նրանց, ումանց էլ աքսորել. «Ձայսպիսի անկարգութիւնս լուեալ եւ տեսեալ Յակոբ կաթողիկոս եւ Լեւոն արքայ, - գրում է Մ. Չամչեանցը, - ո՛չ եւս կարացին հանդուրժել. այլ՝ թագաւորական իշխանութեամբ արձակեալ սպասաւորս այսր եւ անդր, կալան զբազումս ի խռովարար անձանց անտի, եւ եղին յարգելանս բանտի, եւ զայլս աքսորեցին. եւ հազիւ ուրեմն այսպիսի բռնութեամբ կարացին զիջուցանել զաղմուկ նոցա»¹²⁸:

Քոնեցու կողմնակիցները պապին տեղեկացնում են Լեւոն Ե-ի եւ Յակոբ կաթողիկոսի գործադրած զսպիչ միջոցառումների մասին: Պապը դժուարանում է հաւատալ այդ փաստերին՝ գիտենալով Լեւոն Ե-ի նուիրուածութիւնը Հռոմի եկեղեցու հետ միաւորուելու շարժմանը. ուստի եւ՝ փաստերն ստուգելու համար այդ շրջաններում գտնուող իր դեսպաններին է դիմում պապը՝ իրերի ստուգութեան պահանջով, եւ կարգադրում է՝ ա՛յն գումարը, որ պէտք է տրուէր

Լեւոն Ե-ին իրբեւ ֆինանսական օգնութիւն «վերանորոգումների» համար, շյանձնել՝ այնքան ժամանակ, քանի դեռ չեն պարզուել իրեն հասած լուրերը: Միաժամանակ պապը գրում է մի առանձին նամակ Յակոբ կաթողիկոսին՝ «բըննել զայս ամենայն, եւ առնել խաղաղութիւն ի մէջ Հայոց»¹²⁹:

Յակոբ կաթողիկոսը իրերի դրութիւնը փրկելու համար անմիջապէս հաւաստիացնում է պապի դեսպաններին, որ պապին հաղորդած լուրերը թիրիմացութեան արդիւնք են եւ իրականութեանը չեն համապատասխանում, ուստի եւ խոստացուած գումարը խնդրում է չուշացնել յանձնելու Հայոց թագաւորին. բացի այդ, երկու յանձնարարական-նամակներ է գրում կաթողիկոսը. մէկը՝ «Թուղթ հանրական առ Ամենայն Հայս», յորդորելով՝ «մի՛ հալածել զգործակիցս Քոնեցույն», միւսը՝ Քոնեցու համախոհներին — «զի մի՛ խրտուցեմ զազգն»¹³⁰:

1333 թուին, Բարթողիմէոսի մահից յետոյ, Քոնեցին երկրորդ անգամ ուղեւորում է Հռոմ՝ պաշտօնական յանձնարարութիւնների: Նա պապի կողմից ճանաչում է իրբեւ հայ դոմինիկեանների առաջնորդ, փոխարինելով հանգուցեալ Բարթողիմէոս Բոլոնիացուն: Արեւելեան Հայաստանի մի շարք վայրերում հիմնում են ունիթոական թեմեր:

Յակոբ կաթողիկոսը, իր հերթին, նուիրակ է ուղարկում պապին, խնդրելով նրան, որ վերջինս «յանդիմանութիւն»- յորդորական ուղարկի արեւելեան Հայաստանի լատին եւ հայ ունիթոաններին՝ զգաստացնելու եւ խոհեմութեան հրաւիրելու՝ վերջ տալով ծայրայեղութիւնների. «Եւ պապն գրեաց եւ ազդ արար յայն լատինացուց արեւելեայց՝ վարել զգուշութեամբ, եւ խրատել զուղիթոս ի զգաստութիւն»¹³¹:

Ինչպէս փաստերի քննութիւնից ակներեւ է դառնում, ունիթոական ամբողջ շարժումը, վերջին հաշուով, բայց ըստ էութեան, դեկավարում եւ ուղղութիւն էր ստանում Հռոմից՝ անձամբ պապի նախաձեռնութեամբ ու միջամտութիւններով. պապը ոչ միայն նամակներով, այլեւ անձնական շփումներով հետամուտ էր լինում Կիլիկիայի եւ Արեւելեան Հայաստանի գործերի ընթացքին՝ իրադարձութիւնների զարգացմանը: Աւելի՛ն. պապը մինչեւ անգամ «հրաման» է տուել հայ ունիթոաններին, թէ ի՛նչ գրականութիւն պէտք է թարգմանեմ եւ տարածեմ հայութեան մէջ: Այսպէս, Յովհաննէս Ծործորեցին «Յաղագս Եւթն խորհրդոյ եկեղեցւոյ Թովմայի Ագուինացւոյ» աշխատութեան 1321 թուականին թարգմանելու առթիւ թողած Յիշատակարանում գրում է. «Եւ մեծաւ թախանձանաւ թարգմանեցի զսա ի հայ բարբառ՝ հրամանաւ պապիմ Հռոմայ...»¹³²: Այս բոլորից հետեւում է, որ ունիթոական շարժումը ոչ թէ սոսկ դաւանափոխական պայքար էր, այլ՝ նախ եւ առաջ, քաղաքական նկրտումների իրականացման համար մղուած եւ պապական իշխանութեան կողմից դեկավարուող շարժում՝ գերիշխանութեան հասնելու նպատակով:

Այս շարժման կողմնակի արդիւնքը եղաւ այն, որ բազմաթիւ աշխատութիւնների թարգմանութեամբ լատիներէնից՝ հարստացաւ մեր մատենագրութիւնը: Ինչպէս ճիշդ է նկատել Հր. Աճառեանը, նրանց լեզուական քննութիւնը հիմք չի տալիս պնդելու, որ դրանք լատինարան հայերէնի սկզբնաւորումն են նշում մեր մատենագրութեան մէջ¹³³: Ընդհակառակն, դրանք ոչ մի առնչութիւն

126 Մ. Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ, էջ 331: Ընդգծումն իմն է: - Լ.Ս.

127 Անդ:

128 Անդ, էջ 318:

129 Անդ, էջ 318-319:

130 Անդ:

131 Անդ, էջ 332:

132 ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 173:

133 Տե՛ս Հր. Աճառեան, Հայոց լեզուի պատմութիւն, Երևան, 1951, մասն Բ, էջ 310:

չունեն արհեստական ձեւով ստեղծուած լատինարան հայերէնի լեզուական իրականութիւնների հետ, այլ գրուած են սովորական գրաբարով, շատ դէպքերում եւ՝ պարզունակ գրաբարով:

Նչեցու կերպարը՝ Գլաճորի համալսարանի ղեկավարման ամբողջ ժամանակաշրջանում, ունիթոռական շարժումը հայ իրականութեան մէջ ջլատելու եւ կասեցնելու համար մղած աննկուն պայքարի առումով՝ պայծառ է եւ անբիծ: Մատենագրութեան մէջ միակ «բացասական» վերագրումը, որ տրուած է Յսայի Նչեցու կեանքի վերջին տարիների առնչութեամբ, որպէս թէ նա էլ իր աշակերտների հետ միասին ի վերջոյ յարել է ունիթոռական շարժմանը՝ հագնելով լատինների «ջամբոնը», միտումնաւոր է եւ մտացածիմ՝ ցանկալիմ իրականութեան տեղ հրամցնող «վկայութիւն»: Այդ վարկածի հեղինակն է ունիթոռական Մխիթար Ապրակունեցին, որը «վկայել է. «Մեծ վարդապետն՝ Յսայի ի Գայլէճորն իւր ամենայն աշակերտօք ընտրելովք կրեալ է զջարրոնն»: «... Ընկալան ի Սիս եւ ի Գայլիճորն եւ ի յայլ տեղիս՝ ջարրոն»¹³⁴:

Նման պնդումները հակասում են բուն իսկ իրերի տրամաբանութեանը. եթէ ունիթոռները նման «յաղթանակ» տարած լինէին, ապա դա այնպիսի ցնցող յաղթանակ կը լինէր նրանց համար, որ միանգամից փուլ կը գար հակաունիթոռական ամբողջ դիմագրութիւնը, որովհետեւ այդ դէպքում գրաւած պէտք է լինէին դիմագրութեան հէնց շտաբը...: Մինչդեռ այդ շտաբում էին պատրաստում ապագայ այն կադրերը, որոնք, Յովհան Որոտնեցու գլխաւորութեամբ խորտակիչ հարուածներ հասցրին ունիթոռական շարժմանը եւ հողմացրիւ արեցին այն: Այս իմաստով միանգամայն իրաւացի է Գ. Յովսէփեանը, երբ գրում է. «Զլիմէր Նչեցիմ իւր դպրոցով, շատ աւելի մեծ չափով վտանգուած կը լիմէր հայոց եկեղեցու անկախութեան խնդիրը»¹³⁵:

Ինչո՞վ բացատրել Գլաճորի համալսարանի խաղացած նշանակալի դերը ազգային կեանքում: Մեր կարծիքով՝ երկու հանգամանքով.

Առաջին՝ նրանով, որ Գլաճորի համալսարանը ուսումնական բարձրագոյն հաստատութիւն լինելով, նրա հեղինակութեան հետ հաշուի էին նստում համազգային մասշտաբով: Ժամանակի ոգին նոյնն էր նաեւ եւրոպական իրականութեան մէջ. չափազանց կարեւոր քաղաքական-հասարակական կշիռ ունէին համալսարանները, որոնց միջնորդութեանը յաճախ էին դիմում մինչեւ անգամ թագաւորներն ու պապերը¹³⁶:

Երկրորդ՝ նրանով, որ բարեբախտաբար Գլաճորի համալսարանի ղեկավարութեան գլուխ կանգնած էր եղել նրա գոյատեւման ամբողջ ժամանակաշրջանում՝ շուրջ 60 տարի անընդմէջ, այնպիսի պայծառ անձնաւորութիւն, ինչպիսին էր ԵՍԱՅԻ ՆՁԵՅԻՆ, որը ազգային աւանդների պահպանման եւ, վերջին հաշուով, ինքնուրոյն մշակոյթի զարգացման ու սեփական ժողովրդի ազգային նկարագրի պաշտպանութեան եւ յարատեւման դրօշակակիրն է հանդիսացել փոթորկալի այդ շրջանում:

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Մ

Գ Լ Ա Ձ Ո Ր Ի Հ Ա Մ Ա Լ Ս Ա Ր Ա Ն Ի Ձ Ե Ռ Ա Գ Ր Ա Տ Ա Ն
Գ Ր Չ Ա Գ Ր Ե Ր Ի Հ Ա Մ Ա Ռ Օ Տ Ն Կ Ա Ր Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

134 Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 132, ծանօթ. 2: Հասկանալի պատճառներով նման վարկածին հաւատ են ընծայել Մ. Զամչեանցը, Ղ. Ալիշանը, Գ. Զարպհանյանը եւ ուրիշներ:

135 Գ. Յովսէփեան, Պաղարկեանք կամ Պոռչեանք..., հ. Բ, էջ 267:

136 Տե՛ս Paul Monroe, նշուած աշխատ., էջ 146-147:

1.

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 3932:

Վայր՝ Աղբերց վանք, ժամանակ՝ 1275, գրիչներ՝ Գրիգոր եւ Բարսեղ, ստացող՝ Ներսէս (Մշեցի): Թերթեր՝ 1-129, բոլորգիր, մեծութիւն՝ 17 × 19, 5, տող՝ 21-22:

Բովանդակութիւն՝ Փիլոնի «Լուծմունք Հնգամատենից»:

2.

Գ. Յովսէփեան, Խաղբակեանք կամ Պոռչեանք... , մասն Բ, էջ 195 (քաղուածարար):

Ժողովածու

Վայր՝ Աղբերց վանք, ժամանակ՝ 1279, գրիչներ՝ Եսայի Նշեցի եւ Ստեփանոս, ստացող՝ Ներսէս Մշեցի:

Բովանդակութիւն՝ Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայ արարչութիւն» երկը, «Հարցողաց գիրք»ը եւ նրա այլ ճառերն ու թուղթերը:

3.

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 1097:

Վայր՝ Աղբերց վանք, ժամանակ՝ 1280, գրիչ՝ Լուսեր եւ Թովմա, ստացող՝ Ներսէս Մշեցի: Թերթեր՝ 1-323, բոլորգիր, մեծութիւն՝ 17 × 13, տող՝ 19:

Բովանդակութիւն.-- ա) Մեկնութիւնք գրոցն Յեսուայ եւ դատաւորաց յԵփրեմէ եւ յԵղիայէ. բ) Երանելոյն Եզնակ վարդապետին. գ) Մեկնութիւնք ի դատաւորաց:

Յիշատակարան. «Զպատահալսող այսմ մատենի աղաչեմ յիշել յաղաթս զստացաւղ սորին զմեծ հոռտորն Ներսէս, նոյնպէս եւ զնուաստ ոգիս Եսայի հետեւող եւ աշակերտ սրբոյ առնն Աստուծոյ Ներսէս վարդապետի:

Շնորհաւք եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ կատարեցի զտառս Աստուածաշունչ, ես փցուն եւ ապիկար գրող Լուսեր, ի վայելումն սուրբ եւ ամենագով վարդապետին Ներսէսի: Աղաչեմ զգասս լուսերամից յիշել զբազմամեղ գրո-

1 Ի գէպ, գրչագրերը ներկայացնում ենք ժամանակագրական կարգով, իսկ նրանց Յիշատակարաններից ու Յիշատակագրութիւններից քաղում ենք միայն այն հատուածները, որոնք տեղեկատուական (ինֆորմատիւ) արժէք ունեն եւ վկայում են Աղբերց վանք-Պլածորում յօրինուած լինելու մասին:

դիկս եւ զժառանգորդ գրիս զհռետոր զվարդապետն, եւ Աստուած յիշողացտ ողորմեսցի:

4.

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 49:

Վայր՝ Աղբերց վանք (հետեւցնում ենք յիշատակագրութիւններում նշուած անձնաւորութիւններէրց եւ ժամանակից): ժամանակ՝ 1282, գրիչ՝ Ստեփաննոս, սրբագրող՝ Եսայի Նչեցի, ստացող՝ Ներսէս Հռետոր, թերթեր՝ 340, բոլորագիր, մեծութիւն՝ 17×13, երկսիւն:

Բովանդակութիւն Դիոնիսիոս Արիսպագացոյ Մատենագրութիւնք:

Յիշատակարան. «Փառք... որ ետ զաւրութիւն իմս տկարութեանս նաւել ընդ այսպիսի յորդեռանդ եւ գերահոս անբաւ խորոցս ղեկեաւ եղեգնեաւ եւ թոյլ եւ տարտամ դաստակաւ: Բայց զաւրացուցիչ եւ խնամիչ հոգին ճշմարտութեան եւ զաւրութեան, որ ազդէ ի կենդանս եւ յանկենդանս, որ եւ զիս հասոյց ի յաւարտ ձեռնարկութեանս այս ի թւիս ՁԼԱ (1282) հայկազեան տոմարիս: Եւ յոր ամիս սկսեալ, ի նոյն կատարեալ:

Բայց զրեցաւ հրամանաւ գիտնական եւ արդիւնական հռետորի Ներսիսի ի ծնունդ եւ ի սնունդ մաքրափայլ որդոց մաւր մերոյ/ Սիոնի. որ եւ զյաւժարամիտսն ծնանի երկաւք բանին ճշմարտութեան, այլեւ յիշատակ իւր եւ իւրոցն ամենայնի:

Արդ՝ աղաչեմ զամենեսեան, որք հանդիպիք այսմ կենսապարզեւ կտակիս, յիշեսջիք զառաջասացեալ երջանիկ վարդապետն Ներսէս եւ զծնողսն իւր, ընդ նմին եւ զՄովսէս բեմբական, որ ամենայն մարմնաւոր հանգստեամբ սպասաւորեաց մեզ, որ եւ փոխարէն տացէ նմա Տէր զիւր հանգիստն: Իսկ հուսկ յետոյ քան զամենեսեան յիշեցէք զազգուլն եւ փցուն զրիչս Ստեփանոս, սոսկ անուամբ կրանաւոր: Եւ զեղբայրն իմ Պետրոս զհանգուցեալն ի Քրիստոս, եւ զայլ աշխատեալքս ի սմա: Եւ տացէ Տէր յիշողացդ եւ յիշելոցս զիւր անճառ հանգիստն յաւիտեանս յաւիտենից ամէն»:

5.

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 437:

Վայր՝ Աղբերց վանք (հետեւցնում ենք նշուած անձնաւորութիւններէրց Յիշատակագրութիւններում եւ ժամանակից). ժամանակ՝ 1280-83, գրիչներ՝ Եսայի Նչեցի, Սարգիս եւ Սիմէոն, ստացող՝ Ներսէս Մշեցի: Թերթեր՝ 439, բոլորագիր, երկսիւն, մեծութիւն՝ 25×16,5, տող՝ 47:

Բովանդակութիւն.

Իմաստասիրական բնագրերի ժողովածու է, զրչագիրը վերանորոգուած է 1611 թուականին եւ սկզբից աւելացուած են յետագայում հեղինակուած որոշ իմաստասիրական երկեր.

ա) Անուանք քաղաքաց.

բ) Գրիգոր Տաթեւացոյ Լուծմունք բանից Գրիգոր Նարեկացոյ.

գ) Յովհանն Որոտնեցոյ Լուծմունք Յովհաննու Աւետարանի:

Այնուհետեւ Նչեցու ձեռագրով՝

դ) Պատճառ Նիւսացոյ զրեանց.

ե) Ներսէսի Շնորհալոյ Մեկնութիւն բանից Սահմանաց իմաստասիրութեան Դաւթի.

զ) Լուծմունք Փիլոնի, Դիոնիսիոսի, Յեռոթիոսի եւ

է) Լուծմունք զրեանցն Բարսղի (Յակոբայ կաթողիկոսի):

Յիշատակագրութիւններ Եսայի Նչեցու եւ միւս գրիչներին.

«Աստանաւր հանդիպեալք այսմ խրթնայ... սուգիչ լուսարանիս, յիշեսջիք զերից երանեալ այրն Աստուծոյ զմեծ հռետորն Ներսէս... Ընդ նմին եւ զեղկելիս Եսայի եւ դուք յիշեալ լիջիք:

Ջմեղապարտ գրիչս եւ վարդապետն իմ յիշել աղաչեմ յաղաւթս:

Ջհամշիրակ եղբայր իմ Ստեփանոս, որ զօրինակս քարտիւ հանդերձ շնորհեաց. յիշեսջիք ընդ նմին եւ զամենամեղ գրիչս Եսայի, աղաչեմ:

Ով պատուական եղբայր Եսայի, դու արժանի ես թէ Խ (40) տետր այսցեղ քեզ օգնութիւն է ար/ա/րել, ապա դու գիտես զտկարութիւնս իմ եւ զհարկս որ ի վերայ կա/յ/, անմեղաղիր լեր եւ յաղաւթից մի՛ մոռանար, թէ այլ կարեմ օգնել, յօժար եմ:

Ջվարդապետն իմ զՆերսէս եւ զամենամեղ գրողս աշակերտ նորին Եսայի յիշել աղաչեմ ի Տէր, ամէն եւ եղիցի:

Դժուար է խիստ, այսչափ կարացի բազում աշխատութեամբ, մի՛ մեղ զնէք, ձեզ տացէ Աստուած զստոյզն իմանալ:

Աղաչեմ յիշել զպետս իմ վարժից եւ իմոց համասեոից Ներսէս. ընդ նմին եւ զամենամեղս Եսայի գրիչս:

Աւրհնեալ տէր Աստուած, որ զաւրացոյց զերկարութիւնս իմ յանկ հանել զսակաւ աշխատութիւնս: Ջստացող զրոց զԵսայի վարդապետ յիշել առ Քրիստոս:

Ջամեն/ա/երջանիկ գրիչս յիշել աղաչեմ, եւ զհռետոր վարդապետն իմ Ներսէս, հանճարեղ դպիր այս իմաստասէր:

Գիրս հնանա/յ/, ձեռս հողանա/յ/, Աստուած միայն է միշտ եւ կա/յ/ եւ որ զայս տեղ գիր կարդա/յ/, Յիսուս ողորմի ինձ եւ նմա»:

6.

Վիեննայի Մխիթարեանների Գրչատուն, ձեռ. 571 (Յ. Տաշեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, 1895, էջ 1039):

Վայր՝ Աղբերց վանք, ժամանակ՝ 1283-1284, գրիչ՝ Մատթէ եւ ուրիշներ. ստացող. Ներսէս Մշեցի, ծաղկող՝ Մովսէս, թերթ՝ 336, բոլորագիր. մեծութիւն՝ 14.9, տող՝ 23:

Բովանդակութիւն՝ գիտական բնագրերի ժողովածու. ա) Մեկնութիւն Գործոց Առաքելոց. բ) Մեկնութիւն Ներսիսի Լամբրոսացոյ. գ) Լուծմունք Սահմանաց Դաւթի, դ) Շնորհալոյ Լուծմունք Դաւթի Անյաղթի. ե) Լուծմունք զործոց Եւազրեայ:

Յիշատակարան.

«...Արդ յորժամ զրեցաւ ահեղ եւ սքանչելի տեսութիւն աստուածա/յ/ին յայտնութիւնս սուրբ եւ աստուածաբան Աւետարանչին Յովհաննու, էր թիւ հայկազեան սեռի ՁԼԲ (1283) եւ թաղաւոր Լեւոն, բայց իշխէր Կիւլիկո նահանգին միայն, զիտապետ տէր Յակոբ, եւ վարժապետ եւ խրատիչ սուրբ վարդապետ Ներսէս, որոյ հրամանաւ զրեցի զսայ մեղապարտ Մատթէոս, որ ղեգերեալ կայի առ բանին եւ զմեղաւոր գրիչս, որ եւ դուք յիշեալ լիջիք»:

7.

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 3276:

«Գրոցս յիշատակ եւ տաղ չափաբերական»:

Ի Հայկազեանն տուամարի,
Յեւթն հարիւր մերոյ թուի,
Երեսներորդ եւ երրորդի (1284)
Որ եւ ամօք չըջագայի:

Ձմեր Հայկազեան տունս հայրենի,
Որ բռնացեալ զսա ունի,
է բարբարոս եւ ալազգի,
Որոյ անունն Ահմատ կոչի:

Յարքայութեանն Լեւոնի,
Որդւոյ Հեթմոյ բարեպաշտի,
Բարբարոյ եւ հեզոգի,
Որ եւ տիրէ Կիլիկոյի:

Ձուսաւորչին իմ Գրիգորի,
Ի գրոյ մեղաց վերածողի,
Ձաղարս մեղաց իմ լուացողի,
Ձաթոռն ունի տեառն Յակորի:

Մատթէ անուն եւ եղկելի,
Սուտ քահանայ տարտամ հոգի,
Ժահահոտեալ մեղօք ի լի,
Չոր կամաւորն գծեցի:

Ի նահալմգէ Կիլիկեցի,
Ուստի եւ փողն Տարսուացի,
Յանապատէ հոչակեյի,
Որ յորջորջի անուն Մլիհի:

է ի ստորոտն Տորոսի,
Լերին մեծի եւ անուանի,
Մերձ ի գղեակ Պապանօսի,
Առ սահմանօքն Տարսոնի:

Որոյ եկեալ յայս գաւառի,
Որում անուն վայձոր կոչի,
Հուպ ի շիրիմըն Միւնեցի,
Ի յԱդրեբց վանս մեծատանի:

Յերկրորդ Աթէընս պանձալի,
Առ ոստ հօր մեր ներսիսի,
Եւ բարունեաց վարդապետի,
Հասեալ ի ծայրս իմաստ բանի:

Բարձեալ զխաչն Գրիստոսի,
Եւ հետեւեալ նորին շաղի,
Ի գիշերի եւ տուրնջենի,
Աստուածային բանի բերկրի:

Ըստ տէրունեանն հրամանի

Քննէր զգիրս մատենի.
Ձի առանց այսրմ հանձարի,
Կեանս անհնարին ոք ընդունի:

Հրաման առի այսմ տառի,
էր ընդ եղբարքս մեկնչի,
Եւ Յովհաննու Յայտնութենի,
Չսոսա զրոշմել ի քարտիսի:

Այլեւ Ղուկայ Քահանայի,
Որ էր եղբայր մեր սիրելի,
Եւ առ Քրիստոս վերափոխի,
Որոյ Յիսուս ողորմեացի:

Մանկանց որդւոց նոր Սիոնի,
Որ ի յուսումն փափազի,
Աստուածային իմաստ բանի,
Ի յիշատակ անջնջելի:

Իւր եւ հոգւոյ սրբասիրի,
Այլ եւ ծնողաց եւ իւր գարմի,
Որ վասն մեր յոյժ տաժանի,
Յաստուածաշունչ զիր մատենի:

Վարձահատոյց Գրիստոսն լիցի,
Եւ ննջելոց իւր համազգի,
Այլեւ ծնաւդաց իմ եղիցի,
Յարքայութեանն Յիսուսի:

Այլեւ իմոյ անարժանի,
Հոգւոյ զաւակ ինձ եղիցի,
Որք ընթեռնունն յատենի,
Յիշման առնեն զմեզ արժանի:

Յերեսս անկեալ արտասուալի,
Մերձակայիցըզ Յիսուսի,
Խոչորութեանն մի՛ լիցի,
Տրտունջ ի ձէնջ աններելի:

Եւ սխալանաց ոք մի՛ լիցի,
Եղբարք եւ հարք իմ սիրելի,
Այլ ուղղելով մեզ շնորհեսցի,
Ձի եւ ձերում պարգեւեսցի:

Դաստեարակին իմոյ Բարսղի,
Յանուն եւ կարգ վարդապետի,
Եւ հոգեւոր իմ ուսուցչի,
Որ զմեզ վարժեալ յայսմ արհեստի:

Հայցեմ ասել տէր ողորմի,
Միով բանիւ զի կարօտի,

Որ հողեղէն զգեցեալ ունի,
Մարմին եւ տուն քառանիւթի:

Աւրհնեալ է Հայր անճառելի,
Որդւոյ պատճառ անդննելի,
Եւ յէութեանց նոցունց Հոգի,
Այժմ եւ յաւէտ անլուելի, ամէն:

Գրեցաւ յառաջ քան զԸ/Ց/ կաղանդին յուլիս ամսոյ. ձեռամբ Մատթէոս
անարժան քահանայի:

Եսայի աշակերտ մեծիմաստ վեհին ներսիսի յիշեսցի»:

8.

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 1422:

Վայր՝ Աղբերց վանք, գրիչ՝ Եսայի Նչեցի, Ստեփանոս, ստացող՝ Տէր
Գրիգոր, ժամանակ՝ 1284, թերթ՝ 194, միասին, բոլորգիր, մեծութիւ՝ 16×12:
Բովանդակութիւն. Անդէաս Կապաղովկիացի, Մեկնութիւն Յայտնու-
թեանն Յովհաննու:

Յիշատակարան:— «Փառք... Հրամանաւ երիցս երանեալ առնն Աստուծոյ
տէր Գրիգորի արքեպիսկոպոսի Մարարազեան գաւառի՝ ի յիշատակ/ իւր յետ
աստեացս եւ իւրոցն նախնեաց՝ տէր Վանականին եւ ալլոցն ամենեցուն եւ ի
վայելումն արիւնառու մերձաւորաց եւ ժառանգորդաց իւրոց տէր Վարդանալ/,
եւ Դաւթի, եւ Գրիգոր վարդապետի որ եւ վասն հոչակելի գոլոյն մականուամբ
յաշխարհէն հրատարակի այսինքն... եւ միւս այլ վարդապետի Վահրամալ/,
որ ի սոցանէ անեալ եւ կրթեալ ի մամուլս գրոց: Եւ ի սոյն ամի աղեւ կոչումն սորս
յաստիճան վարդապետութեան, որք են սոքա ժառանգորդ եւ աթոռապահ
սուրբ Լուսաւորչին մերոյ Գրիգորի: Ի հարանց յորդիս ընկալեալ զշնորհս
արհնութեան եւ զաթոռս որ է սա երբեքի ակամբք զարդարեալ, յեռանձնեայ
երորդութենէն պարգեւ ընձեռեալ տանս Թորգոմալ/...»

Բայց գրեցաւ սա ի թիւ հայկազինս տուամարի ՁԼԳ (1284) ի հայրապետու-
թիւն տեառն Յակորալ/ եւ ի թագաւորութեան հայոց Ղեւոնի, բայց տիրէր
միայն նահանգին Կիլիկոյի/ Եւ յաշխարհակալութիւն Արղուն զանին յազգէն
նետողաց, որ տիրէր սեռ ազգայնոց եւ ազանցն ամենայն ահարկու ի վերայ/
անարէն եւ ապստամբ ազգացն մահ/մետականաց եւ յոյժ գթած եւ խնամած
բարեպաշտ ազգաց քրիստոնէից ընտրեալ ի բանէն Աստուծոյ եւ աւճեալ
շնորհաւք նորին եւ զաւագան բազկաւն ամենագաւր ըմբռնեալ խորտակել եւ
մանրել, զխստացեալ պարանոց անհնազանդից աւրինաց իւրոց:

Եւ այդ աղաչեմ զամենեսեան, ոյք հանդիպիք այսմ մատենագրութեան,
յիշեսլիք զվերայիշատակեալսդ, որք են սմա ստացողք եւ ժառանգողք յաղաթս
ձեր ընդ նոսին եւ զամենամեղ ծրիչս Եսալ/ի եւ զսիրելի եղբայրս Ստեփանոս
սպասաւոր բանի, վասն զի շատ յորդորիչ եւ մխիթար գտաւ մեզ յամենայն
պետս հոգոյ/ եւ մարմնոյ/ Եւ որք յիշէրք ի բարի եւ դուք յիշեալ լիջիք ի
Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ, որ է արհնեալ յաւիտեանս ամէն»:

9.

Վիեննայի Մխիթարեանների Գրչատուն, ձեռ. 382:

Վայր՝ Աղբերց վանք, ժամանակ՝ 1284, գրիչ՝ Մատթէոս (Մլիհեցի),

ստացող՝ Ներսէս Մշեցի, թերթ՝ 179, բոլորգիր, մեծութիւն՝ 15×11,5, տող՝ 14:

Բովանդակութիւն՝ Ժողովածու.

ա) «Պատմութիւն յաղագս փոխման սրբոյ կուսին Աստուածածնին Մարիամու մարն Տեառն»:

բ) «Թուղթ Մահակայ Արծրունոյ մեծի իշխանի Վասպուրականի առ Մովսէս Խորենացի վարդապետի, յորս եւ բանք Սահակայ Բագրատունոյ իշխանի, ի միում տեղւոջ լինելով ի նախճաւանի»:

գ) «Մեկնութիւն Ներսիսի Լամբրոնացւոյ»:

Յիշատակարան. «... Որոյ եկեալ յայս գաւառի, Որում անում Վայձոր կոչի, Հուպ ի շիրիմն Սիւնեցի, Ի յԱղբերց վանս մեծաստանի...» (Յ. Տաշեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց..., էջ 834):

10.

Քաղուածքար Ն. Պողարեանի Ձեռագրացուցակից, հ. 2, էջ 17-18:

Վայր՝ Գլաձոր, ժամանակ՝ 1287, գրիչ՝ Վարդան Կիլիկեցի, գրութիւն՝ բոլորգիր:

Բովանդակութիւն: Յաղագս Երկնային Քահանայապետութեանց Դիոնիսիոսի Արիսպագացւոյ եւ Էակաց գիրք:

Յիշատակարան:—

ա) Վերնահանդէս լոյսն իմաստութեան առատակազմն յաւրինէ ի լուսաւորեալս պէսպէս որակս, եւս առաւել ի հանդիսարկուք յատենականսն բնախաւսել. զի որք հոգովն են ըստ Պաւղոսի՝ շարալծեալ ունին զամենայն, իսկ որք աշխատասէրք գոլով ի վերին աւգնականութենէն շարժեալ՝ պարզ գոլով տեսողակին գերամբարձ գաւրութեամբն: Քանզի ներգործականքն առաքինութեամբն շարժեն զիսկական լոյսն առ ի յընդունումն լուսալիր մտաց, ի պատիւ եւ ի փառս Երրորդութեանն: Յաւետ եւս շարժեալ զիմ տկարութիւնս ի սէր աստուածային մարգարանիս մեծին Դիոնիսիոսի:

Եւ թէ որ վերածայնէ թէ զիմ որք կամ ո՞րպէս զմեծին Ստեփանոսի զմեկնիչն չէ աստ շարադրել, զի ոչ թէ խոտան գոլով, այլ կարի յոյժ գեղեցիկ իմաստարար. եւ այսպէս ուսցիս զպատճառն. մին վասն տկարութեան մարմնո ոչ շարադրեալ. եւ միւսն վասն աղբատութեանն, իսկ միւսն վասն ժամանակին անկարութեան: [Աղ]աչեմ ով ոք տիրեսցէ յետ մեր սիրով ընկալլիք, զի բազում են մեկնիչք՝ ով եւ կամի առցէ. զի առաւել սիրէի զսրբոցս վարդապետութիւնս, այսմ այսպէս գրեցաւ:

Աղաչեմ յիշել զմեզ ի բարին Քրիստոս՝ զՎարդան սպասաւոր բանի, հանդերձ ծնաւզաւքն մեր եւ եղբարք, ընդ նմին եւ զուսուցիչն իմ գտէրն Յոնանէս զԱրքայեղբայր Հայոց Հեթմոյ. եւս եւ զվարժապետս իմ զԵսայի, որ զաւրինակն շնորհաց, գրեսցի ի դպրութիւն կենաց. եւ ոչ մեզ հայցէ եւ ինքն գտցէ ի Քրիստոսէ:

Էր թիւն Հայոց ՉՈՒ (1288), ի թագաւորութեանն Հայոց Հեթմոյ բարեպաշտի եւ աստուածասիրի, այր ողորմածի եւ բարիվայելուչ թագաւորի: Եւ ի հայրապետութեան Հայոց տեառն Գրիգորիսի երկրորդ վկայասիրի եւ գերակատար իմաստասիրի, այր առաքինւոյ, ուղիղ եւ ճշմարիտ զաւանդղի զերրորդութիւնն: Եւ ինքն Քրիստոս աւրհնեալ յաւիտեան, ամէն»:

բ) «Չվարդան սպասաւոր բանի յիշէք յաղաթս, ո՞ սրբամիտ վերծանողք»:

գ) «Կատարեցաւ Էակաց Գիր եւ Դիոնիսիոսն ի մի կազմ, ձեռամբ Վարդանա Կիլիկեցոյ, յիշել յաղաթս աղաչեմ»:

11.

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 470:

Վայր՝ Գլաձոր, ժամանակ՝ 1287, գրիչ՝ Վարդան Կիլիկեցի, ստացող՝ Յովհաննէս Արքայեղբայր, թերթ՝ 990, չափս՝ 16.5×12, միասին, գրութիւն՝ բոլորգիր, տող՝ 19-24:

Բովանդակութիւն:—

ա) Նեմեսիոսի Յաղագս բնութեան մարդոյ:

բ) Գրիգորի Նիւսացւոյ Յորդորումն մանկանց ի կուսութիւն, Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութեան:

Յիշատակարան:—

ա) «Չարիականն գերահանդէս եւ զնեմեմունք բնաւին յընթացս ի վերնկառոյց իմաստութեանն զճագաւղ բանին երկիղածաց զվարժապետն իմ [Եսայի]. ստացաւ չամայն աստուածագիր վիպասիս, ծիրանափայլ հոգո վառմամբ յիմանալիսն կրող հաւրն լուսո, զաւր ըստ աւրէն հաց իմաստութեան յարթայականն սեղան ընդ բանին միացեալ. յիշեցէք արթուն ակամբ յաղաթս, ո՞ սիրալիրք վերծանողք բոլոր ազգապարն ննջեցելովք, առ որո եւ դուք ընկալլիք. զի յոմանց մաքրագունից սրտից, յայլ ոմանց վերաբաշխել յողորմածէն զթողութիւն: Եւ զիմն տեառն Յոնանէս գեղբայր արքային Հայոց Հեթմո, եւ զտարակացեալ գրիչս Վարդան Կիլիկեցի իմովքն, եւ որ յիշէ առաջի կենեղուտ պատարագաց՝ ի սպառուած գրոյս յորժամ բոլորաջահք՝ աւգտութեամբ իրենիպզն իմաստէս՝ եւ դուք ի համայնն ընկալլիք ի բառացի Տեառնէն, ամէն»:

բ) «Չենթաղիր արտակերտեալս ի վիս սաւլեն ի Գրիգորէ Նիւսեա արտաշարեալ զտիպն տերունեան ընդ երրեակն հանգէրելով զրախտ իմանալի եւ զսգալի՝ յոգնազան դատողաց, հրամանաւ իմոյ վարժապետիս Եսայեա շարագան պարեցի զգերաբուն զրախտս պէսպէսորակ պտղովք՝ ի զմայլուն իմաստից՝ ճմլեալ ի խոհեմական իմաստս բանասիրաց լուսափայլ զիտողութեամբ յիսկականն լոյս՝ յորմէ ճաշակ եւ ճաշակաւ վերաբերիլ յիմանալի ստեղունսն ի փառս միակին, զվերոասացեալ բաբունիս մեր Եսայի հանդերձ ծնողաւք եւ ազգայնաւք անմոռաց մաղթել զիսկն բան, յորմէ թողութիւնն վեր յաւելու աստ եւ ի հանդերձեալն, ո եւ զիմն տեառն Յոնանէս Արքայ եղբայր Հայոց Հեթմո՝ յիշել առաջի կենեղուտ պատարագին, այլեւ զիմս անարժան թախիժ մակածու գրչութեան զՎարդան Կիլիկեցի՝ համայն ծնողաւք մեր եւ եղբայրք, հայցել ի Քրիստոսէ զթողութիւն մեղաց, եւ որ մեզ հայցէ եւ ինքն գտցէ եւ Քրիստոսի փառք ի սփիւռս բնաւից ամէն»:

գ) «Չմարդացեալն մարդութեամբն՝ յորմէ մարդն՝ ընդ աւծելումն, որ է գէրն հանգէտ էգոչն, զիմաստս ընդ ելապար իմաստին՝ զիմս Եսայի ելա ելում, որ է զաստիարակ բանին Յիսուսի, յիշեցէք եւ քերակաւելով յաղաթս եւ զիս զՎարդան»:

Վենետիկի Մխիթարեաններու Գրչատուն, քաղուածաբար՝ Ղ. Ալիշանի «Հայագատում» երկից, էջ 525:

Վայր՝ Աղբերց վանք-Գլաձոր, ժամանակ՝ 1291, գրիչ՝ Յոհաննէս:

Բովանդակութիւն՝ «Մեկնութիւն կաթողիկէի»:

Յիշատակարան:— «Ի թվիս ՉՆ (1291) գրեցաւ Մեկնութիւն կաթողիկէիս, ձեռամբ բազմամեղ եւ սուտանուն կրանաւորի Յոհանիսի աշակերտի բանի, ի մեծաստանս որ կոչի Աղբերց վանս եւ մականունն Գլաձոր, ընդ հովանեաւ սրբորոյն Ստեփաննոսի ի վարժապետութիւնսս գիտնական եւ արդիւնական մեծ հոգևորի յես/այ/ո, զոր շնորհեցէ զսա մեզ տ/է/ր ընդ երկայն աւուրս:»

Արդ աղաչեմ զամենեսե/ա/ն, որք հանիպիք այսմ մատենի զթողութիւնս/խնդրել ի տե/առնէ/...»:»

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 6332:

Վայր՝ Լիմ (Վան), ժամանակ՝ 1864-1869, գրիչ՝ Ղ. Փիրղալէմեան, թերթ՝ 292, թուղթ: Չափս՝ 30×33, միասիւն, գրութիւն՝ շղագիր, սող՝ 24-29:

Բովանդակութիւն:—

ա) Յիշատակարանք ձեռագրաց.

բ) Եղիազարու Անձեւացւոյ Պատմութիւն Աղթամարայ Ուշատուր Մուկացի կթղ-ի աքսորմանն:

Յիշատակարանը 1291 թուականի:

«Գրեցաւ Պատճառ եւ մեկնութիւնս Բարձրացուցէքիս, զոր արարեալ է երիցս երանեալ կաթողիկոսի Հայոց տեանն Ներսէսի, ի խնդրոյ վարդապետին Վարդամայ, որ կայ ի Հաղբատ ի դանբանի, ի թուիս Հայկազեան տու-մարի ՉՆ (1291)* ձեռամբ Եսայեայ քահանայի եւ պիտակ անուն վարդապետի, աշակերտ մեծ հոգևորի եւ գիտնական վարդապետին Ներսիսի:

Արդ յիշեցէք ընդ սա եւ զիս,

Պատահեալքդ այս մատենիս,

Ձի մատամբ ծրեցի զսա եղկելիս,

Տկար անձամբ եւ մեղօք լիս,

Եւ դուք յիշիք յանճառ բարիսն,

Յիշմամբն զիս անջնջելիս»:

(*) Ընդունելի է Ա. Մաթեոսեանի ուղղումը Յիշատակարանի թուագրութեան: Նա միանգամայն համոզիչ փաստարկմամբ ապացուցում է. «Թուականը «ԶԻ» (1271) է գրուած, որ չի կարող լինել: Այդ ժամանակ Նշեցին դեռ պատանի էր եւ ոչ վարդապետ: Նոյն Յիշատակարանը գտնում ենք Անկիւրիոյ Հայերէն ձեռագրացուցակում (տե՛ս թիւ 2 ձեռագիր, սիւն 34), ուր թուականը «ՉՆ» (1491) է: Այս էլ ճիշդ չէ: Առաջին Յիշատակարանում թուականի Զ-ն է անազարտ պահպանուել եւ Ն-ն շփոթուել Ի-ի հետ. իսկ երկրորդում, ընդհակառակը, Ն-ն է անազարտ պահպանուել եւ Զ-ն է շփոթուել Զ-ի հետ: Թուականը, այսպիսով, եղել է ՉՆ (1291)»: (տե՛ս «Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ», կազմեց՝ Ա. Մաթեոսեան, Երեւան, 1948 թ., էջ 663-ի ծանօթագրութիւնը):»

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 1363:

Վայր՝ Գլաձոր, ժամանակ՝ 1292, գրիչ՝ Յովասար, ստացող՝ Եսայի Նշեցի, թերթ՝ 222, մեծութիւն՝ 25×17, երկսիւն, բոլորգիր, սող՝ 39:

Բովանդակութիւն. Ոսկերեանի Մեկնութիւն գործոց առաքելոց, Վարդան Արեւելցւոյ Մեկնութիւն Տասնարանեան, Գր. Կեսարացւոյ թուղթ առ Մելիքսէթ կաթողիկոսն:

Յիշատակարան:— «Փառք...: Ի թուիս Հայոց ՉՆԱ (1292) ծրեցաւ մեկնութիւնս Գործոց ձեռամբ փցուն եւ անպիտան ախմար եւ գրասէր, բազմարիժ եւ յորնամեղ Յովասարի: Հրամանաւ եւ արդեամբք, նազել/ի/ եւ սրբազան, գերափռու եւ հրաշագեղ ոգոյ/ մեծ բարունապետին յեսայ/եսայ, յազազս վայ/ելման անձին իւր եւ յիշատակ ծնողաց իւրոց, եւ հոգևոր ծնողին եւ Աստուածագարդ մեծ վարդապետին Ներսիսի, փոխեցելոյն առ Քրիստոս:

Ձի սուրբ Երրորդութիւն Աստուած նոր նորոգէ, եւ արփահրաչ լուսով պսակէ եւ դասակից եւ փառակից արասցէ սուրբ եւ ուղղադաւան վարդապետացն զսոսա ի յարկս լուսոյ խնամելով ամենայն հաճոյ/ացելոցն բարեխաւսութեամբ, ամէն եւ եղիցի»:

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 2509:

Վայր՝ Գլաձոր, ժամանակ 1293, պատուիրատու՝ Եսայի Նշեցի, յետին ստացող՝ Յակոբ Կարնեցի, թերթ՝ 201, մեծութիւն՝ 17,8×12,8, միասիւն, բոլորգիր:

Բովանդակութիւն. Նեմեսիոսի Յաղագս բնութեան մարդոյ, Գրիգոր Նիւսացւոյ Տեսութիւն ի մարդոյ կազմութիւն:

Յիշատակարան:— «Հրամանաւ վարժապետիս Եսայեայ/ (աղաւաղուած բառ) զգերարբուն դրախտս պէսպէս որակ պտղովք ի զմայլումն իմաստից, ճմլեալ ի խոհեմական իմաստս բանասիրաց, լուսափայլ տեսչութեամբ, յիսկականն լոյս, յորմէ ճաշակ եւ ճաշակօղ վերարբերիլ յիմանալի ստեղծանս ի փառս միակին զվերոյ/ասացեալ բարունի վարժապետս իմ Եսայի հանդերձ ծնողօք եւ ազգայնօք անմոռաց մաղթել զիսկն բան, յորմէ թողութիւն. վերայաւելու աստ եւ ի հանդերձեալն: Ո՛ր եւ զիմն Յովհաննէս արքայեղբայր Հայոց Հեթմոյ յիշել առաջի կենեղուտ պատարագին»:

Երուսաղէմի ս. Յակոբեանց Գրչատուն, ձեռ. 540 (Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հ. Բ, էջ 560):

Վայր՝ Գլաձոր, ժամանակ՝ շուրջ 1290-91, գրիչ՝ Յոհաննէս, Կարապետ Տոսրեցի վարդապետ, թերթ՝ 373, ստացող՝ Երկսիւն, մեծութիւն՝ 21×15,8, բոլորգիր:

Բովանդակութիւն. Աստուածաշունչ:

Յիշատակարան:— «Ես նուստ Կ/արա/պ/ետ/ վ/ար/դ/ա/պետ/ս, որ եմ ի դաւառէն Տոսրա՛ մերձ առ ստորոտս լերինն Վարագայ/ս, եւ ի տղայութեան հասակին սիրեցի սպասաւորութիւն բանի, զնացի առ Յոհաննէս վարդապետն Արճիշեցի եւ աշակերտեցի նմա Գ (3) ամ, եւ առի զաւրհնութիւն կարգի քահանայութեան: Եւ անտի գնացի ի մենաստանն Գլաձոր առ հռչակաւոր վարդապետն Յեսայ/ի: Եւ անդ կացեալ զամս Ը (8), առի զաւրհնութիւն հրամանի վարդապետութեան յերեսուն ամին: Եւ առաջնորդութեամբն Ք/րիստոսի, եկի ս/ուր/ք քաղաքս յԵ/րուսաղէ/մ...»

Աւա՛խ որ մութն է եւ չեմ տեսանել, հոգիս կու ելնէ, ո՞նց գրեմ, եւ կաթիլքս՝ աւելի»:

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 1409:
 Վայր՝ Գլաճոր, ժամանակ՝ 1298, գրիչ՝ Սարգիս, գրատեսակ՝ բուլղոգիր:
 Բովանդակությունն. աստուածաբանական և իմաստասիրական երկերի
 ժողովածու (Դաւիթ Անյաղթի Բարձրացուցէքը, Բարթողիմէոսի Քարոզգիրքը
 և այլ բնագրեր):

Յիշատակարան:— «Նախերգանք քարոզից, զոր արարեալ է տէր Բարսուղ-
 ղիմէոս/ և թարգմանեալ ի հայս որ յորջորջի իսկ Եսայ/իս:

Յիշել հայցեմ միշտ զեղկելիս
 Եւ զճնաւոսն իմ ի բարիս
 Եւ զբարունին իմ զըզձալի,
 Որոյ/ անուն Ձուարթուն կոչիս
 Եւ զպատանիս իմ զՍարգիս,
 Որ ընդ իս և սա իսկ պանդխտիս.
 Ընդ նմին և զ/ը/զձալիքս
 Սիրով կապեալ առ իմ ոգիս,
 Որք են եղբարք, ոչ ըստ մարմնիս,
 Այլ հոգեւորս և ցանկալիս,
 Խնամակալուք ստահակիս,
 Սրտիւ սիրաւորք զիս զանբարիս,

Ձի և յիշաւորք և յիշելիս ի քեզ անճառ բարիս ընկալցուք յաւուրն
 աներեկի: Ամեն և եղիցի:

Սիրելիք Քրիստոսի և աշակերտք, որք հանդիպիք այսմ մատենի, յիշեսջիք
 զանպիտան զժողս ազաւթիւք, և զվարդապետն իմ զԳրիգոր Բրջնեցի և
 զքեռորդի նորին արհեպ/իսկոպ/ոս զտէր Յովհանն/էս, զերախտաւորսն իմ և
 զուսուցիչք, և զճնողան իմ և զեղբարսն և զքորսն բոլորով սրտիւ և ասաս-
 ջիք Քրիստոս Աստուած քաղցր ակամբ հայեաց ի նոսա յաներեկ աւուրն, զի
 առհասարակ արժանի լիցուք ողորմութե/ան Աստուծոյ և նմա փառք յաւիտ-
 եանս, ամէն:

Ի հայկազեանս տոմարի,
 Յեաւթն հարիւր մերոյս թուի,
 Քառասներորդ էերորդի,
 Որ և ամաւք շրջագայի:
 Չմեր հայկազեան տունս հայրենի
 Որ բռն/ացեալ զսայ ունի,
 է բարբարոս և այլազգի,
 Որոյ անուն Ղազան կոչի:
 Յարքայութե/ան շեթըմոյ,
 Որդի Լեւոն բարեպաշտի,
 Բարբարոյ և հեզհոգի
 Որ և տիրէ Կիլիկոյի:
 ՉԼուսաւորչին իմ Գրիգորի
 Ի գրոյ մեղաց վերածողի.
 Չաղտըս մեղաց իմ լուացողի,
 Չաթոռն ունի տէր Գրիգորի:
 Մկրտիչ անուն և եղկելի,
 Սուտ քահանա տարտամ ոգի,
 Ժահահոտեալ մեղաւք ի լի,
 Չոր կամաւորն զորձեցի:—

Ի նահանկէ Այրարատի,
 Լուսաւորչին մերոյ տեղի,
 յԱրարատէ հոչակելի,
 Որ յորջորջին նա Թեղենի,
 է ի ստորոտն Արագածի,
 Լերին մեծի և անուանի,
 Մերձ ի զղեակն է ի Բրջնի,
 Առ սահմանաւքն Կոտայի:
 Որոյ եկեալ յայս գաւառի
 Որոյ անուն Վայ ձոր կոչի
 Հուպ ի շիրիմն Սիւնեցի,
 Ի յԱղքերց վանս մեծաստանի,
 Յերկրորդ Աթենս պանծալի,
 Առ ոտս հաւր մեր Եսայի,
 Եւ բարունեաց վարժապետի,
 Հասեալ ի ծայրս իմաստ բանի,
 Բարձեալ զխաչն Քրիստոսի.
 Եւ հետեւեալ նորին շաղի,
 Ի գիշերի և տուընջենի
 Ա/աստուա/ծային բանիւ բերկրի:

Ըստ տ/է/րունեանն հրամանի
 Քննէր զգիրս մատենի,
 Ձի առանց այսմ հանճարի
 Կեանս անհնարին ոք ընդունի,
 Սկիզբն արարի այսմ տառի
 Կաթողիկոսեացս մեկնչի
 Եւ Յովհաննու Յայտնութենի,
 Որ էր ընդ եղբարցս նորին բանի,
 Եւ բարձրացուցէ ճառիս խաչի,
 Եւ զեղեցիկ ներբողինի,

Որ ասաց է Աժ սա Դաւթի
 Անյաղթելի փիլիսոփայի,
 Որ է պարձանք մերոյս սեռի,
 Չորս դրոշմել ի քարտխի,
 Մանկանց որդւոցն նոր Սիոնի
 Յուսումն փափագի Ա/ստուա/ծային
 իմաստ բանի,
 Ձի յիշատակ անջնջելի,
 Որ ինձ և ծնողաց իմ եղիցի:

Նաեւ զսուրբ րարունապետն իմ Գրիգոր մակ յորջորջեալ Բրջնեցի,
 զսուրբիչն իմ և զերախտաւոր, որ էր այր բարեսէր և կատարեալ յիմաստս
 առաքինութեան, ի տեսականն և ի գործնականն, բայց առաւելեալ բանու-
 կանան, որպէս թէ սեռ իսկ ասել զնա բանի, և կամ միտ. վասն որոյ պատ-
 ուեալ յ/աստու/ծուստ և ի մ/ար/դկանէ, ի մեծամեծաց և ի փոքունց: Եւ
 էր տարփաւդ Ա/ստուա/ծային և հոգեւոր գանձուն, որ ըստ մարգարէին
 ձայնի ելս եզ ի մտի ի հովտէս տրամութե/ան/, և ի տաժանալից կենցա-
 ղոյս որ յայսմ ամի փոխ/եցաւ/ առ անձկալին հաւր Քրիստոս զորս նոյն ինքն
 բանն Աստուած երկնա/յին խորանացն արժանի արասցէ և ընդ սիրելիս
 անուանն իւրոյ դասեսցէ պայծառ և զուարթ երեսաւք, և ի դասս սրբոց վար-
 դապետացն ընկալցի հանդերձ ծնողաւք և հարազատաւք իւրովք և ամենայն
 արեան մերձաւորաւք ամեն և եղիցի: Այլև զբերորդի սորին զտէր
 Յովհանն/ես զարհեպիսկոպոսն Բրջնոյ և զվերատեսուչն Այրարատեան
 նահանկին, զսնեալն սրբութե/ան/ք և զվարժեալն առաքինութե/ան/ք, որ է այր
 հեզ և երկայնամիտ և զուարթ դիմաւք, որպէս վկայի վասն Բառնաբայ, զորս
 պահեսցէ Քրիստոս Աստուած անասան և խաղաղական կենաւք անարատ և
 անբասիր ի կենցաղ մինչ ի խորին ծերութիւն, ամէն: Եւ յետ յաստեացս վճար-
 ման սրբոց հայրապետացն և ընտրելոցն մասնակից դասակից արասցէ: Եղիցի
 եղիցի: Որ է արեան մերձաւոր իմ և խնամածու ըստ հոգոյ և մարմնոյ. նա և
 զեղկելի ծրոզս Մկրտիչ սուտանուն արեղա և սպասաւոր բանի, մեղսամա-
 կարդ և ժահահոտեալ մեղաւք: Եւ զհարազատ եղբայրն իմ Յովհանն/էս
 քահանա/յ/, խաչակրան և սրբաւք անձն, հանդերձ եղբարք և ծնողաւք
 և ամ/ենայն/ երախտաւորաւք յիշել ի Տ/է/ր: Արդ յերես անկեալ արտասուա-
 թոր դիմաւք աղաչեմ զմերձակայսդ Յիսուսի զպատահեալք այսմ Ա/ստուա/-
 ծաչունչ մատենի, եթէ ընթեռնուով և եթէ յարինակելով, զվերադրեալքս ի
 սմա յիշել ի մեղաց թողութիւն/ առաջի Տեառն բարի մտաւք: Եւ սխալին և
 խոչորութեան մի՛ լիցի մեղադրութիւն, այլ սղալն սիրով ուղղեսցի, զի և
 ձերոյն պատառեսցի կտակ պարտեացն յառատ Տեառնէն, յաւուրն աներեկի»:

Ս. Ղազար վանքի Գրչատուն. քաղուածարար՝ Ղ. Ալիշանի «Սիսական»
 աշխատութիւնից, էջ 133:

Վայր՝ Գլաճոր, ժամանակ՝ 1298, գրիչ՝ Յովհաննէս:

Բովանդակութիւնն՝ «Գիրք Պիտոյից»:

Յիշատակարան:— «Փառք եռանձնեայ և միոյ ա/ստու/ածութեանն, որ ար-
 ժանացոյց զանարժանս հասանել վերջին գիծ տառիս Պիտոյից, ի թուականիս
 Հայկազեանս տոմարի ՉՈ՛՛՛՛ (1298) ի դառն և ի զժնեայ ժ/ա/մ/անա/կիս, յորում

զվարժապետն աստուածային իմաստիւք, զայն աստուածազգեաց եւ երանա- շնորհ զշտեմարանն զաստուածային գանձուցն՝ զհոգեկիր բարունապետն Ներսէս, զհանգուցեալն առ Քրիստոս, զի կայանս իմանալեացն ընկալցի զնա ընդ որդիս անդրանկաց վերին Սիրովնի, ընդ նոսին պարել զիմանալի գեղապա- րութիւնն, զոր աղաչեմ յիշման բարւոյ արժանի առնել ի մաքուր աղաւթս ձեր:

Աստանաւր յերեսս անկեալ կրկնապատիկ մաղթեմ զխումբս ընտրելոցդ սրբոց, որք միանգամ պատահէք հոգեւորական բերկրանաց տեսութեամբ ինչ կամ մտաւորական վերծանութեամբ սրբոյ մատենիս, սխալանաց գրչիս ներեցէք, իբրու տկար բնութեան, վասնզի, որպէս յառաջն ասացի, ոչ ներհուն գոլով մեր յարհեստ գրչութեան, որպէս պահանջէ մեծագոյն այսր իրողու- թեանս վարկ, սակայն եւ ոչ ըստ կամաց եղև զիպիլ տեղոյ, քանզի յարկն յորում կայաք բացակայ գոլով, մաժնոյր մելանն ի յաւռոյն, ընդ որ յոյժ վշտանայի, եւս եւ աղմուկ զրուցաց յոլով լինէր մերձ իմ, յորմէ սխալէի, վասն որոյ եւ ոչ կարողանայի ճահողակի հանդիպիլ ի գործ արհեստիս, վասն որոյ թախանձեմ աղերսիւ, զի բարի մտաւք յիշեսջիք յաղաւթս ձեր զյոքնամեղ գրչիս եւ /զ/ձնողն իմ եւ զեղբարսն, զի թերեւս արժանի լիցուք աղաւթիւք եւ ամենայն սրբոց մասն ողորմութեան գտանել յաւրն վերջին: Եւ զսխալն սիրով ուղղեսջիք, զի եւ զձեր սխալանան ջնջեսցէ ամենագուժ Տէրն: Յիշեսջիք, աղա- չեմ եւ զՅովանէս եւ զՎրթանէս սրբասէր քահանայք, որք եւ հարազատք իմ եւ սպասաւորք, եւս եւ զպատանիս՝ զՍարգիս դպիր, որ յոլով սպասաւորեաց մեզ՝ յիշեսջիք աղաւթիւք, զի յիշեցեալքս եւ յիշողքս առհասարակ արժանի լիցուք ողորմութեանն Քրիստոսի օրհնելոյն յաւիտեանս, ամէն»:

21.

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 5566:

Վայր՝ Գլաճոր, ժամանակ՝ 1303, հեղինակ (ինքնագիր)՝ Եսայի Նչեցի, սրբագրիչ՝ Յովհաննէս (հաւանարար՝ Մործորեցի), ստացող՝ Ստեփանոս Օրբելեան, թերթ՝ 457, բոլորագիր, մեծութիւն՝ 23×16,4, տող՝ 25:

Բովանդակութիւն՝ «Հաւաքումն մեկնութեան մարգարէութեանն Եզեկիէ- լի, Եսայեայ Նչեցույ»:

Յիշատարան:— «...Արդ, ըստ հայցման հաճութեան բարեսէր կամաց երջանիկ եւ գերիմաստ նախասացեալ արհիականին (Ստեփանոսի Օրբելեանին — Լ.Ս.) յաւրինեալ շարագրեցի գտեսութիւն աստուածաբան մարգարէիս կարճ եւ համառուտ տեսութեամբ, ի թուիս Հայկազեան տոհմիս տովմարի ըստ հոլովման ամաց եւթնհարիւր յիսուն եւ երկուց (1303), ի դառն եւ անբարի ժամանակիս, որ տատանեալ ծփիմք ամենաներհակ արկածիւք ի ներքուստ եւ արտաքուստ, որ փոշութիւն գործէր տեսականին եւ ընդմիջումն գործոյս քնն- նութեան: Սակայն ըստ կարի իմովս անարգութեամբ հարկեցուցիչ հրամանաւ, ի ձեռնտութեանէ հոգւոյն, գրեցի զսա աղքատ եւ չքաւոր սեղանով գծառայակիցսն կերակրելով, եւ հայցեմ յամենայնէ ներումն գտանել սխալանացս, որ աստ գտանի: Իսկ եթէ յաւգուտ ումէք լինիցի՝ շնորհակալու- թիւն հոգւոյն շնորհաց եղիցի եւ կաթ աղաւթից ձերոց ցաւղեսցի ինձ ի տապան իմ գերեզմանի: Եւ եղկելի մատանցս այս վաստակ մտերիմ եւ խոհեմ քննողացդ ի վայելս մեծ ու յաւգնութիւն եղիցի: Նաեւ զաշխատասէր եւ զառատամիտ վարդապետն Յոհաննէս, զձեռեալ որդեակն իմ ի Քրիստոս, ի ձեռն որոյ սրբա- գրութիւն տառիս եղև, յիշեցէք բարի կամօք, զի ըստ աշխատանացն զհատու- ցումն ընկալցի ի Տեառնէ: Եւ դուք, ո՛վ աշակերտք բանի, որք պատահէք այսմ աստուածային հանդիսի, աւրինակելով զսա, գրեսջիք եւ զսակաւ զայս արձան յիշատակին մերս տաժանմանց, զի մի՛ լինիջիք բաղմից առնող եւ սակաւին ոչ տուօղ, այլ ընկալեալ ի ձեռաց մերոց յղկեալ վէմն այս կենդանի յամայիս

արգելանի, առեալ դիցի ի հիմունս նոր Սիոնի, որով աւրհնեալ փառաւորեսցի ամենասուրբ Երրորդութիւնն, անբաժանեալ ի ներկայս եւ յապառնին եւ յանսպառ յաւիտենին, ամէն»:

22.

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 3606:

Վայր՝ Նոնաւնից վանք եւ Գլաճոր, ժամանակ՝ 1303, գրիչներ՝ Թադէոս եւ Մխիթար, ստացող՝ «բարուն Յոհաննէս», իսկ յետագայի ստացող՝ Գլաճորի մանրանկարիչ Աւաքտէր: Թերթ՝ 333, բոլորագիր, մեծութիւն՝ 17×12,5 տող՝ 23:

Բովանդակութիւն.

ա) Մեկնութիւն երոտասան մարգարէից ներսիսի Լամբրոնացույ.

բ) Մեկնութիւն Դանիէլի Վարդանայ Արեւելցույ:

Յիշատակարան:— «Յորժամ գրեցաւ եւ յանկ ելեալ աւարտեցաւ բացայայ- տութիւն դպրութեանս աստուածախաւս երկոտասան մարգարէիցս դիտապետք Հայոց տէր Գրիգոր, տէր Զաքարէ, եւ տէր Ստեփանոս Աղուանից, եւ վարժա- պետ Եսայեայ, եւ ստացաւ սորին՝ պատուական եւ աստուածախաւս բարունին Յոհաննէս, եւ թագաւոր Հեթում՝ այր բարեպաշտ եւ իմաստասէր եւ մանաւանդ աստուածասէր, եւ կայսր՝ աշխարհակալ Պազան Ղան՝ յազգէն նետողաց- տիրելով Հայոց եւ Ասորոց, Վրաց եւ Աղուանից, Մարաց եւ Պարսից, Թուրքաց եւ Հագարացոց:

Բայց գրեցաւ հրամանաւ վերասացեալ առնն Աստուծոյ Եսայի՛ բարունա- պետի, ի խնդրոյ Յոհաննէս վարդապետի եւ ձեռամբ Թադէոսի անարհեստ գրչի, ի թուիս Հայոց ՉՄԲ (1303) ի գաւառիս Այրարատեան ի վանքս, որ կոչի Նոնաւնից, ընդ հովանեաւ սուրբ Ա/ստուածաձեռնիս եւ այլ կենսակիր սուրբ նշանացս:

Այլեւ գրեցաւ ի դառն եւ ի դժբնդակ ժամանակի, ձմեռան յեղանակի, բա- զում տառապանաւք եւ նեղութեամբ: Երբեմն ի ցրտոյ ի ձմեռանային խստու- թենէս տառապէի, երբեմն ի Թաթարի գալու գնալոյ ու ի տեղեաց աւերութենէն մեք փախստական լինէաք ու մխիթարութիւն՝ ո՛չ ուստեք: Ու ես հայնց կամէի, որ ամէն գիր ոսկի էր լեալ, ապա մեր կարողութիւնս այդչափ էր, Ա/ստուծոյ սիրոյն համար անմեղադիր լեբուք: Որոց հանդիպելոցս սմին հայցեմք ի ձէնջ յիշատակիլ բարի յիշատական Ք/րիստոսի: Ստացող սորին Յոհաննէս վ/արդապետ եւ աշխատողքս ի փառս աւրհնելոյն յաւիտեանս ամէնն:

Եւս եւ զաղախինն տեսոն զԱսուղայն յիշեսջիք ի Ք/րիստոս, քանզի նորա սակս յիշատակի տուեալ եղև գծագրել զսայ, ի վարժս աւկտի մանկանց նորոյս Սիոնի:

Գրեցաւ վերլուծութիւնս Դանիէլի մ/արդ/ար/էի յանապատիս Գայլիճոր անւանելոյ, ի թուի ՉՄԲ երրորդի (1303), աւժանդակութեամբ մերոյս սրբազան եւ արդինական բարունապետի Եսայիս անուն առձայնելոյ, ի ստացումն եւ ի խնդրոյ պատուական եւ Աստուածահաճոյ Յոհաննէս/ վարժապետի եւ իմս հոգ-ւոյ հարազատի, ձեռամբ անպիտան եւ անարժան Մխիթար/ պիտականուն վ/ար- դա/պ/ետի, եւ որք հանդիպիք այսմ սոփերի արգասաւորի զՔ/րիստոս Ա/ստուած ողորմեսցին անյապաղ հատուցիք մերումս հոգւոյ, որումն յաւէտ կարաւորմ:

Բայց ստացեալ եղև մատենան Ա/ստուածախումբ, յիշատակ աղախնոյն Ա/ստուծոյ Ասուղա կոչեցեալ, վերափոխելոյն ի Ք/րիստոս, տղա եւ տհաս հասակաւ, ժամանեալ մինչ յաւուրս քսանամենից՝ աւելի կամ նուազ, վախճան- եալ զկեանս/ իւր, փոխեցաւ ի Ք/րիստոս յոյժ աղէտ եւ ողորմն թողեալ ծնողացն իւր, քանզի միայն ունէին զնա: Արդ, պատահողք այսմ տառի՝

զվերասացեալ աղախինն Քրիստոս/ ի զԱսուղայն յիշեսլիք ի Քրիստոս, զի յիշեցելոյն եւ յիշողացդ եղիցի ողորմութիւն յամենառատ ողորմութենէ Քրիստոս/ի Աստուծոյ մերոյ՝ աւրհնելոյն յաւիտեանս, ամէն, եղիցի»:

23.

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 598:

Վայր՝ Գլաձոր (տեղանքը ճշդել եւ հետեւցրել ենք ըստ Յիշատակարանում նշուած ուսումնականների եւ ժամանակի), ժամանակ՝ 1303, գրիչ՝ անյայտ, պատուիրատու՝ Յոհաննէս Եզնկա/յ/եցի (իմա՝ Ծործորեցի), թերթ՝ 327, բոլորգիր, մեծութիւն՝ 10×12, տող՝ 31:

Բովանդակութիւն՝ «Լուծմունք սուրբ եւ ընտրեալ վարդապետին տեառն Յակոբայ, զոր արարեալ է Հարցողաց գրոցն, զոր գտի զսայ յոյժ պիտանի ի շահ աւգտութեան մանկանց Սիոնի...»:

- ա) Պատճառք ճառից ոմանց, որք են վասն Պահոց նաեւ այլեւայլ բանից.
- բ) Պատճառք Փիլոնի իմաստասիրի եւ Լուծմունք գրոց նորին.
- գ) Պատճառք Սահմանացն գրոց.
- դ) Պատճառք կազմութեան գրոցն Գր. Նիւսացւոյ.
- ե) Պատճառք քերականութեան.
- զ) Վասն անկիւնաւոր թուոց վախճան է երկնահամար.
- է) Նոննոսի ժողովարանք պատմութեանց առասպելացն, զորս յիշատակեաց Գր. Աստուածարան.
- ը) Լուծմունք Պահոց գրոցն Բարսղի.
- թ) Մեկնութիւն բնութեան գրոցն Նեմեսիոսի.
- ժ) Յակոբայ վարդապետի լուծմունք Հարցողաց Բարսղի.
- ժա) Բանք իմաստասիրաց:

Յիշատակարան:— «...Ո՛վ սուրբ հարք եւ եղբարք, որք պատահիք այսմ փցուն տառիս, որ է սայ Լուծմունք սուրբ եւ ընտրեալ վարդապետին տեառն Յակոբայ/յ/, զոր արարեալ ի Հարցողաց Գրոցն, զոր գտի զսայ յոյժ պիտանի ի շահ աւգտութեան մանկանց Սիոնի եւ յոյժ տարփմամբ սիրոյ/յ/ գրեցի զսայ փցուն եւ զողոճեալ ձեռք, որպէս ի գրէտ ճանաչես: Սրտի յաւժարութիւնն զխելաց զօրութիւնն տանի, քա՛ջ գիտէք: Արդ, յերիս անկեալ աղաչեմ, անմեղադիր լերուք՝ կրկին աղաչեմ, ապա թէ գտանես կամ կէտ ի վերայ/յ/ գրի, կամ ստորակէտ, կամ այլ ինչ զակնարկութիւնն յօրինակն տար, որ էր սա գրեալ ձեռամբ Ստեփ/աննոս/ վարդապետին, որ նա ինքն է Կանտիտոսն, այն Աստուծոյ աւրհնել հոգին հայնց անխալ էր գրեալ, որ մին գիր չգտի սխալ, զուրբ այլ զինքն յիշեցէք յաղօթս ձեր: Ընդ նմին եւ զիմ վարդապետս՝ Յովհաննէս Եզնկա/յ/եցի որ եւ զիս իբրեւ զստահակ ծառայ/յ/ քարչէ ի վերայ/յ/ երեսաց, թերեւս զերծուցէ ի հեղգանալոյ, եւ ոչ թէ կարիս ինչ ունելով առ այս ճղտորել գիրս, զայս մի՛ ոք վարկցի, զի այնքան երազ էր ի գիր արուեստին, որ ոչ զիպաւ արինակի. եւ ճշմարտութիւնն բանիս նոքա վկայեն, որք մերձ եղեալ հանդիպեցան նմայ. վասն որոյ/յ/ աղաչեմ յիշել զվարդապետն իմ ի մաքրափայլ աղօթս ձեր, եւ զիս՝ զանարժանս յամենայնի յիշել աղաչեմ սրտի մտօք ի մեղաց թողութիւն. եւ որ մեզ բանիւ հայցէ, նմա գործով եղիցի ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ, յօրհնելոյն յաւիտեանս, ամէն:

Գրեցաւ ի թիւս ՉԾԲ (1303), ի փառս Քրիստոսի»:

24.

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 1311:

Յիշատակարան:— Ժամանակ՝ 1772, գրիչ՝ Յովհաննէս Վանեցի, ստացող՝ Արրահամ Աստապատեցի. թերթ՝ 162, երկսիւն, նօտրգիր, մեծութիւն՝ 31×19.5, տող՝ 35:

Բովանդակութիւն. Եսայի Նշեցու Մեկնութիւն Եզնկիէլի բնագիր եւ ընծայական թղթեր:

«(Վերջարանութիւն) Եսայեայ վարժապետի, որ էր ի Նիճ գաւառէ»:

Արդ ըստ հայցման հաճութեան բարեսէր կամաց երջանիկ եւ գերիմաստ նախասացեալ արհիականին, յօրինեալ շարագրեցի զտեսութիւն աստուածարան մարգարէիս Եզնկիէլի, կարճ ու համառու տեսութեամբ ի թուիս հայկազեան տոհմիս տովմարի ըստ հոլովման ամաց եօթն հարիւր յիսուն եւ երկուց (1303) ի դառն եւ անբարի ժամանակիս, որ տատանեալ ծփիմք ամենաներհակ արկածիւք ի ներքուստ եւ արտաքուստ, որ ափշութիւն գործէր տեսականին եւ ընդ միջոյն գործոյս քննութեան: Սակայն ըստ կարի իմովս անարգութեամբ հարկեցուցիչ հրամանաւ ի ձեռնտուութեան/է հոգւոյն գրեցի զսա, աղքատ եւ չքաւոր սեղանով զծ/ա/ռ/ա/յ/կ/ի/ց/ս ն կերակրելով եւ հայցեմ յամէնեքումն գտանել սխ/ա/լ/ա/ն/ա/ց, որ աստ գտանի: Իսկ եթէ օգուտ ումեք լինիցի, շնորհակալութիւն հոգւոյն շնորհաց եղիցի, եւ կաթ աղօթից ձերոց ցողեացի ինձ ի տապանն իմ գերեզմանի: Եւ եղկելի մատանցս այս վաստակ մտերիմ եւ խոհեմ քննողացդ ի վայելս մեծ եւ յօգտութիւն եղիցի:

Նաեւ զաշխատասէր եւ զառատամիտ վ/ա/րդ/ա/պ/ե/տն Յոհաննէս՝ զծնե/ա/լ որդեակն իմ ի Քրիստոս, ի ձեռն որոյ սրբագրութիւն տառիս եղեւ, յիշեցէք բարի կամօք, զի ըստ աշխատանացն եւ զհ/ա/տուցումն ընկալցի ի Տ/եա/ռ/նէ:

Եւ զուրբ որ պատահէք, ո՛վ աշակերտք բանի յայսմ ա/ստուա/ծային, ի հանդիսի օրինակելով զսա, գրեսլիք եւ զսակաւ զայս արձան յիշատակի մերս տաժանմանց, զի մի՛ լիցիք բ/ա/զմիցս առօրք եւ տակ/ա/ւին ոչ տուօղք, այլ ընկալե/ա/լ ի ձեռ/ա/ց ձերոց յղկել վէմս այս կենդանի յամայիս նոր Սիոնի, որով օրհնե/ա/լ փառաւորեցի ամենաս/ուր/բ Երրորդութիւն/ն անբաժանելի ի Հօր եւ Որդւոյ եւ ս/ուր/բ Հոգւոյ ի ներկայս եւ յապառնւոյն եւ յանսպառ յաւիտենին, ամէն»:

25.

Ս. Ղազարի Գրչտտան ձեռագիր (քաղուածարար՝ Ղ. Ալիշանի «Սիւսական» երկից, էջ 134):

Վայր՝ Գլաձոր, ժամանակ՝ 1304, գրիչ՝ Ոսկան:

Բովանդակութիւն՝ «Աւետարան»:

Ղ. Ալիշանի վկայակոչմամբ՝ «Ոսկան ոմն վարդապետ յամի 1304 ընդօրինակելով Աւետարան մի Քի վանս Գլաձոր ս. Ստեփանոսին», ասէ զժամանակն «ի դաստիարակութեան Հայոց դպրոցի՝ Եսայի վարդապետին»:

26.

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 500:

Վայր՝ Կիլիկիա, ժամանակ՝ 1305, գրիչ՝ Վարդան, ստացող՝ Գրիգոր Անաւարդեցի կաթողիկոս. վերջինս սոյն գրչագիրը նուիրում է Գլաձորի համալսարանի բարունապետ Եսայի Նշեցուն: Թերթ՝ 448, բոլորգիր, մեծութիւն՝ 22×15.5, տող՝ 20–26:

Բովանդակութիւն՝ «Թուղթ Ընդհանրական Ներսիսի Շնորհալոյ»:

Նուիրողի Յիշատակագրութիւնը. «Տէր Գրիգորիս ծառայ Աստուծոյ եւ

ողորմութեամբ նորին կաթողիկոս/ամենայն Հայոց ընծայ/եցի գգիրքս Եսայի վարդապետին, ի ձեռն մեր հաւատարիմ լիկատին տէր Կոստանդեա արքեպիսկոպոսին Կեսարու, առաքեալ յարեւելս ի թվիս 207 (1305)» (տե՛ս թ. 380բ)։

Ստացողի Յիշատակագրութիւնը. «Եսայի վարդապետին է գիրքս, յաղագս որոյ միշտ յիշել աղաչեմ յողորմութիւնն Աստուծոյ» (տե՛ս թ. 446ա)։

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 2520:
Վայր՝ Գլաձոր, գրիչ՝ Յովհաննէս Եզրնկայեցի (Մործորեցի), ժամանակ՝ 1306, գրատեսակ՝ բոլորգիր։

Յիշատակարան։-
«Կարգիս եւ զանձն իմ եղկելի
Եւ մեղսաներկ արհեստ գրչի,
Ես՝ Յովհաննէս/ աղքատ ոգի,
Տառապանօք թանձրագունի,
Կարօտութեամբ անպատմելի,
Սակայն փափաք յոյժ տենչալի
Եւ արորժանք անքննելի
Ձիս յորդորեաց յայս գործ իրի՝
Ձսա շարել ի քարտիսի.
Ձի յայս տեղիքս յորում էի
էր Դպրութիւն հրաշալի.
Եւ ես կարօտ այսմ տառի,

Ձի յիւր տեղին սա հասանի,
Շտապեցալ/ յաւէտ կարի,
Բայց իւր տեղոջն ոչ հասուցի,
Ձի եկն եհաս սա ի կարգի,
Ընթեռնելոյ ի հանդիսի,
Տակաւ կիսով շափ է թերի,
Հանգէտ գոլով սա աւարտի։
Ձոր աղաչեմք, որք հանդիպիք
Աստուածախօս այսմ մատենի,
Յիշման գոլով զմեզ արժանի
Ձենման գառինըն առաջի
Ոռչորութեանս ներելի։

Դարձեալ յիշեալիք ի Քրիստոս եւ զիս՝ զտարժանեալ մեղսաներկ ոգիս՝ զնուաստս Յովհաննէս/ Եզրնկայեցի սպասաւոր բանի, որ հարեալ ցանկութեամբ սիրոյ ի փափաք սորին, գրեցի իմով իսկ տխեղձ մատամբս ի մխիթարութիւն վշտացեալ հոգւոյ իմոյ, եւ ի վարժ կրթութեան երկասէր անձին բանասիրի, եւ ի յիշատակ արձանի հոգւոյ իմոյ եւ ամենայն նախնեաց, փոխեցելոց ի Քրիստոս արեան մերձաւորաց, եւ համօրէն ամենայն երախտաւորաց՝ հոգեւորաց եւ մարմնաւորաց, զի եւ դուք յիշեալիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ յուսոյն մերոյ՝ օրհնելոյն յաւիտեանս։

Գրեցաւ ի թիւ. 207 (1306), ի քսանեւինն մարտի ամսոյ»։

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 2526:
Վայր՝ Գլաձոր (տեղանքի ճշգրտմը մակարերուում է Յիշատակագրութիւններում Գլաձորի մասին ակնարկներից, նշուած անձնաւորութիւններից եւ ժամանակից) ժամանակ՝ 1306, գրիչ՝ Յովհաննէս/ Եզրնկայեցի (իմա՝ Մործորեցի), թերթեր՝ 345, բոլորգիր, մեծութիւն՝ 16,8×12,5, տող՝ 26-28։

Բովանդակութիւն՝ «Համառօտ տեսութիւն Յովհաննու Աւետարանին Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի»։

Յիշատակագրութիւն. «... յիշեալիք... եւ զիս՝ զտարժանեալ մեղսաներկս ոգիս՝ զնուաստս Յովհաննէս/ Եզրնկայեցի սպասաւոր բանի, որ հարեալ ցանկութեամբ սիրոյ ի փափաք սորին, գրեցի իմով իսկ տխեղձ մատամբս ի մխիթարութիւն վշտացեալ հոգւոյ իմոյ, եւ ի վարժ կրթութեան երկասէր անձին բանասիրի, եւ ի յիշատակ արձանի հոգւոյ իմոյ եւ ամենայն նախնեաց

... գրեցաւ ի թիւ 207 (1306), ի քսանեւինն մարտի ամսոյ» (տե՛ս թ. 144ա, համեմատի՛ր նաեւ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի ձեռ. 2520-ի Յիշատակարանը)։

Ս. Ղազարի Գրչատան Ձեռագիր։

Բովանդակութիւն՝ Աւետարան։ («Բագմավէպ», 1947, թ. 10, էջ 218-19)։
Յիշատակարան։- «Ի թուականութեանս Հայկազեանս տումարի 202 (1307) յաշխարհակալութեան զանին Ուրբանտին, Հայոց Հեթմոյ, եւ վրաց Դաւթի եւ ի հայրապետութեան/ տեառն Գրիգորի եւ յիշխանութեան/ զաւառիս Սիւնեաց երկուց հարազատաց եւ քաջ սպարապետաց Հայոց Բուրթելին եւ Բուղային գրեցաւ ս/ուր/բ Աւետարանս ի յաշխարհս Սիւնեաց ի վանս... (Ջնջուած) / ընդ/հովանեաւ ս/ուր/բ Ստեփանոսիս, որ է երկրորդ Աթէնս եւ մայր ամենայն իմաստից։ Բայց գրեցաւ սա հրամանաւ եւ արդեամբ մեծ վարժապետին Դաւթի (ի) վայելումն անձին իւրոյ եւ յետ աստեացս յիշատակ իւրն հոգոյ եւ իւրոյ վարդապետաց եւ ծնաւորաց եւ ամենայն արեան մերձաւորաց եւ երախտաւորաց, զոր աղաչեմ յիշել անմոռաց ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր զվերոյ գրեալսդ եւ զիս զանարժան գրիչս Պաւղոս. եւ դուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոս/է Ա/ստուծոյ մերոյ, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս, ամէն։

Աղաչեմ զսրբասէր քահանայսդ զկատարաւղ մեղսաքաւիչ ս/ուրբ/ պատարագի եւ զընթերցաւղ ս/ուրբ Աւետարանիս յիշեալիք ի սուրբ յաղաւթս ձեր զմեծ բարունապետին Եսայի եւ զհարազատ աշակերտն զՏիրացու եւ ծնաւոր նորա, որ ամենայն յաւժար սրտիւ եւ սիրով սպասաւորեաց սրբոյ աւետարանիս նկարաւղին եւ գրաւղին, եւ դուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոս/է Ա/ստուծոյ մերոյ աւրհնելոյն յաւիտեանս, ամէն։

Թ. 294 բ. Ստացողի Յիշատակարանը.

«Յամս թուաբերութեան/ հոլովման ամանակի յարեթեան տումարի 242 (1319) նոր սկսեալ ամի։ Ես (մի քանի տառ Ջնջուած) ետին վարժապետաց եւ կրսեր բանասիրաց սնունդ եւ աշակերտ սուրբ առնն Ա/ստուծոյ ներսէս վարդապետի, հոգէզարդ եւ մտավարժ փիլիսոփայի, եւ ըստ մաքրութեան վարուց կրանից գովելի եւ հռչակաւոր, ընծայեցի զս/ուր/բ Աւետարանս նուէր բարեաց սուրբ (երեք բառ Ջնջուած) (թ. 294 բ)։

119ա, Ձվերջին նկարող զԹորոս/ յիշեա եւ թողութիւն/ յանցանաց իմ հայցեա։

149բ. Ստացաւղի ս/ուր/բ եւ կենսաբեր Աւետարանիս, ս/ուր/բ եւ տիեզերալոյս բարունապետին եւ ա/ստու/ծախաւս վարդապետին Եսայեայ, եւ ծնողաց իւրոց. եւ աշխատաւղի սորա Պաւղոսի եւ ծնաւորաց իւրոց ողորմեայ Քրիստոս/ի սոսկալի ատենին, ամէն։

Ձստացող Աւետարանիս զս/ուր/բ եւ տիեզերալոյս բարունապետն Եսայի. յիշեալիք ամենայն զարմիք, աղ/աչեմ/։

Ձապիկար նկարադրաւղս զԹորոս/ս/, որ յետոյ բազում անշատեցայ, յիշեա ի տէ/ր Յ/իսու/ս Քրիստոս/ս։

Տէ/ր իմ Քրիստոս/ս փրկիչ մարդկան,
Պետ հովութեան կարգիս աւծման,
Որ մեզ զշնորհս քո շրթան
Հեղեր աւրհնեալդ յաւիտեան.
Դու ես զպճնողս քո բանին
Եւ զստացող այսմ տառի,

Ըզնսայի սուրբ բարունի,
Ընգալ ի փառսդ հայրենի,
Ամէն»:

30.

Հարթֆորդի (ԱՄՆ) Քէյս Մեմորիալ գրադարան, ձեռ. 7120 (A. Sanjian, A Catalogue of Medieval Armenian Manuscripts in the United States, 1976, էջ 85-87):

Բովանդակութիւն՝ Աւետարան:

Յիշատակարան: «Այսպիսի լուսազարդ վարդապետութեանց եւ փրկաւէտ զանձուց փափազող եղեալ՝ տեղեակն իմաստից եւ շտեմարանն ամենայն խորոց հանճարոյ տէր Օրպէլի Յովանէ, վերատեսուչ Գահերէց երից աթոռոց՝ Տաթեւոյ եւ Նորավանից եւ Յաղաց քարոյ, գլուխ երկոտասան գաւազանաց, եռափափազ սիրով ետ գրել ինձ՝ մեղապարտ, ախմար եւ փանաքի գրչի Մոմկայ ի հրեշտակ-երամ մենաստանիս Նորավանից ի դամբարանի մեծ եւ պատուաւոր իշխանացն Մմպատայ եւ Տարսայիճի: Յաղագս փրկութեան հոգւոյ եւ մարմնոյ եւ յարեւ-շատութիւն եւ ի պահպանութիւն մեծ քաջազար իշխանաց իշխանին Բուրթէլին, որ ի վեր է քան զգովելն ի մարդկան ազգէ, քանզի զամենայն բարի բնութիւն եւ զարիութիւն յինքեան ունի կրկնակի՝ զհոգեւոր եւ զմարմնաւոր, ըստ աշխարհիս եւ ըստ երկնայնոյն: Եւ առաջի աշխարհակալացն մեծ՝ մեծարեալ եւ բազում ընծայիւք պատուեալ յԱստուծոյ, յաջողեալ եւ ի մարդկանէ փառս եւ պատիւ ընկալեալ:

Հանապաղ ընդ ինքեան ունելով եւ զքաղցր հրամանքս Քրիստոսի, որ ի սմայ կատարելով եւ առաջի իւր Քրիստոս տեսանելով՝ ինքն եւ աստուածազարդ կողակիցն իւր՝ արքայաշուք զշխոյսյափառ Վախախ, որ եւ են երկուսն ի միոյ կաւոյ եւ ի միոյ զանկուածոյ ձեռաւք ստեղծողին յարինեալ: Բարի բնութեամբ եւ մարմնոյ առողջութեամբ, եւ յաւէտ ի խրատ եւ ի վարժումն մտաց եւ ի լուր ականջաց՝ երկուց աստուածատուր հարազատ գաւազանց իւրեանց՝ Բէշքէնին եւ Իւանէի, արեացն զարիութիւն եւ զքաջութիւն նմանապէս զհզարն բերելով յինքեանց: Չոր տէր Յիսուս բարեխաւսութեամբ ամենայն սրբոց իւրոց տացէ զնոսս զհայր որդւովք, եւ զորդիք հարով աշխարհիս մերոյ շին/ութիւն/ եւ ի պահպանութիւն ընդ երկար ամաւք եւ բազում ժամանակաւք:

Արդ եղեւ զբաւ գրչութեանս ի ժամանակին եւ ի թուարբրութեան 202 (1307), յորում Ղան Ղարբանդայն զնաց ի վերայ Թալըշին ... Գիւլան: Եւ գնուցիւ զհարսն հարին՝ ընդ նմայ էին Բիւրթէլին Չեւարն, որ խաղաղութեամբ զարձան: Բայց ի գաւրացն պակաս մնացին: Ի նմին ամի՝ յաւուրսն աշնան, ես Մոմիկ գրիչ եւ Պաւղոս վարդապետն երկու Աւետարան սկսեալ՝ հրամանաւ տէր Օրպէլ Յովանիսի կատարեցաք. բայց ես յաչաց վատեալ զհամարարբառսն եւ զճապաղացանկն եւ ոսկենկարսն ոչ կարացի ի գլուխ հանել: Աւա՛ղ եւ եղո՛ւկ իմոյ տկարութեանս, զի իմով ձեռամբ ոչ եղեւ:

Բայց յետոյ Յոհանէս գրիչ զթերին էլից, եւ Թորոս՝ զոսկենկարսն: Յուսովն՝ որ առ Յիսուս, զկնի սակաւ ամաց, լոյս աչաց իմոց զարձաւ առ իս ի թուիս 22 (1331) եւ գլխատակարանս արարի եւ գրեցի հրամանաւ տէր Տար-սայիճին, մականուն տէր Ստեփանոսի, որդւոյ Զալալին: Որ հրամանաւ եւ արգեամբք մեծ պարոնին Բիւրթէլին յայսմ ամի զարդարեաց զԱւետարանս ոսկով եւ արծաթով ի մայրաքաղաքիս յեղեգիս ի Նոր վանս, զոր իւրովի նոր շինեալ եկեղեցի՝ կատարեաց յանուն սրբուհւոյ Աստուածածնին, եւ սրբոյն Նիկողայոսի եւ Քրիստափորոյ սրբոյ:

Արդ՝ ես ապիկար տէր Ստեփանոս, որ եւ Տարսայիճ, ի գուճ անկեալ աղա-

չեմ զգասս սրբազանիցդ զպատահալսդ այսմ աստուածատուր պարգեւաց՝ զասացողք սորայ եւ զարդարողք զվերասացեալ մեծ պարոնայքն, զամե-նաւրհնեալն Բիւրթէլ եւ զաստուածազարդ, քրիստոսասէր, բարեհոգի, դժխո-յափառ Վախախն եւ զճաղկածին վարդապիթիթ գաւազան իւրեանց զԲէշքէն եւ զԻւանի՝ յաւժար կամաւք եւ զուարթ մտաւք յիշեցէք ի մաքրափայլ եւ ի սրբա-զան յաղաւթս ձեր՝ խնդրելով յերկար կենդանութիւն: Նայ եւ զտէր Օրպէլի Յովանէ, որ մեծ յուսով յաղաւթս ձեր ապաւինեալ հայցէ թողութիւն:

Դարձեալ վասն ի մեղկելոյս աղաչեմ, զի զանարժանութիւնս իմ արժանի համարեսցիք յիշման եւ աղաւթից առաջի անմահ Փրկչին Յիսուսի:

Չողորմածն աղքատաց եւ զառատատուրն պարգեւաց, զհայցողն աղաւթից եւ զընդունողն սրբոց զզարդարիչն եկեղեցեաց, զպարծանքն քրիստոնէից եւ զընդդէմն երկարնակաց, զհաւրեղբայրն իմ զտէր Ստեփանոս արհեպիսկոպոս Սիւնեաց յիշեցէք:

Մեղուցեալ գրիչս Մոմկայ՝ աշխատաւոր ի սմայ, ողորմեսցի Քրիստոս եւ վարձս բարեաց հատուցէ նմայ: Տէրն բոլորից եւ Աստուածն ամենեցուն յիշելոցս եւ յիշողացդ ողորմեսցի յիւրում գալստեանն, ամէն:

Չստացող սուրբ Աւետարանիս զաստուածապատիւ եւ զառաքելաշնորհ զարհիական գլուխն եւ զգեղապանձ բարունի զտէր Օրպէլի Ովանէ, ծնողաց բարեպաշտաց ծնունդ եւ վերադիտող տանն Սիսական երկոտասան գաւազանց աղաչեմ յիշել ծնողօք իւրովք եւ ամենայն զարմիւք ի տէր Յիսուս Քրիստոս, ամէն:

... Եւս եւ զանարժան նկարագրող զԹորոս եւ զԾնաւղսն իմ:

... Եսայի յիշեսցի վարդապետաւք եւ ծն/աւղաւք/ յողորմութիւնն Աստուծոյ»:

31.

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 3393:

Վայր՝ Գլաձոր, ժամանակ՝ 1309, գրիչ՝ Տիրատուր: Թերթ՝ 304, բոլորգիր, մեծութիւն՝ 10 × 13, տող՝ 23:

Բովանդակութիւն՝ Աւետարան:

Յիշատակարան: «... Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվ. 202 (1309) ի մեծ զպրատանս, որ կոչի Գալիձոր, ի վարժապետութեան մեծիս Եսայեայ եւ եռամեծին Դաւթայ, ձեռամբ անիմաստ գրչի Տիրատուր կիլիկեցոյ: Արդ, աղաչեմ զհանդիպաւղսդ յիշել յարժանաւոր յաղաւթս ձեր զանպիտան գրչակս եւ ինքն՝ տէրն ամենեցուն, յիշէ գլխոյսն մեր յիւրում արքայութեանն եւ նմա փառք յաւիտեանս, ամէն»:

32.

Երուսաղէմի ս. Յակոբեանց Ձեռագրատուն (Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ... , հ. 7, էջ 550):

Վայր՝ Գլաձոր, ժամանակ՝ 1312, գրիչներ՝ Մարգարէ եւ խապար (Գրիգոր սարկաւազ), թերթ՝ 222, մեծութիւն՝ 16.5 × 12 × 4.5, բոլորգիր: Ստացող՝ Վարդան վրդ.:

Բովանդակութիւն. Իմաստասիրական երկերի ժողովածու (Ներածութիւն Պորփիրի, Վերլուծութիւն Ներածութեանն Պորփիրի, Յաղագս Հանրականաց սեռից եւ տարբերութեանց, Ստորագութիւնք Արիստոտէլի):

Յիշատակարան: «Ի թուին 24 Ա գրեցաւ գիրս Պորփիրի եւ գունեալս ի

մեծէն Դաւթէ ի վարժումն այն ինչ ստեանդիաց բանի ձեռամբ Մարգարէի սուտանուն եւ տխմարազիր գրչի մեղաւորի: Աղաչեմ զընթերձաւորս յիշել զբարունիտ իմ գրարի, որ եղեւ թելադիր մերոյ տկարութեանս, նայ եւ զանձն իմ եղկելի, զծնողսն իմ: Եւ զթածն ամենայնի ամենեցուն ողորմեսցի:

...Յոր եւ սկիզբն լինի միւս շրջագայութեանն ԶԿԲ (1312/13) հրամանաւ իմաստախոհ վարդապետին Վարդանայ: Եւ եղեւ աւարտ գրոցս ի դեկտեմբերի ԼԱ (31), որ եւ չորս աւուրբք յառաջ վարդապետն Վարդան էառ զհրաման իշխանական եւ գաւազան վարդապետական»:

33.

(Քաղաւածարար)

Գրիչ՝ Տիրատուր, վայր՝ Գլաձոր:

Բովանդակութիւն՝ Աւետարան:

Յիշատակագրութիւն. «Աղաչեմ զեղկելի գրիչս զՏիրատուր յիշել աղաչեմ»

(ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, էջ 60):

34.

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 1751:

Գրիչ՝ Տիրատուր: Թերթ՝ 325, բոլորգիր, մեծութիւն՝ 15,5×11, տող՝ 26:

Բովանդակութիւն՝ «Իմաստասիրական գրոց ժողովածոյ»:

ա) Դաւթի Մահմանք իմաստասիրութեան:

բ) Ներածութիւն Պորփիրի:

գ) Մեկնութիւն բանից Դաւթի փիլիսոփայի, որ կատարումն նորին տառի որ վասն Մահմանաց իմաստասիրութեան, ասացեալ տեառն Ներսիսի կաթողիկոսի հայոց ի խնդրոյ ումեմն Ստեփաննոսի սիրողի իմաստութեան»:

դ) Ստորագութիւնք Արիստոտէլի:

ե) Սկիզբն եւ նախագրութիւն գրոցն որ ասի Պերիարմենիաս եւ հայերէն՝ Յաղագս մեկնութեան... թարգմանեալ եւ մեկնեալ ի Դաւթէ:

զ) Յաղագս Աշխարհաց:

է) Յաղագս Առաքինութեան:

ը) Գիրք ի վերայ բնութեան հանրական եւ մասնական քահանայի. ումեմն աշխատեալ Իշախ անուն...:

թ) Դաւթի փիլիսոփայի «Գիրք էակաց»:

Յիշատակարան:- «Յիշեցէք/ յաղաւթս ձեր զմեղուցեալ անձ իմ զՏիրատուրն. տէրն տա որչափով չափէք, յլովիւք առնիցուք զփոխարէնն»:

35.

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 1460:

Վայր՝ Գլաձոր (հետեւցնում ենք Յիշատակարանում նշուած անձնաւորութիւններից եւ ժամանակից). ժամանակ՝ 1311, գրիչ՝ Կիւրիոն, թերթեր՝ 302, բոլորագիր, մեծութիւն՝ 16×12, տող՝ 27-29:

Բովանդակութիւն.

ա) Ներսիսի Լամբրոնացոյ Մեկնութիւն «Բարձրացուցէք»-ի:

բ) Հաւաքումն մեկնութեան Եւթանեցունց թղթոյն կաթողիկէից:

գ) Տեսութիւն քննութեամբ աղօթից սուրբ աւետարանչին Յովհաննու ի խնդրոյ Ստեփաննոսի վարդապետի Յակոբեցոյ ի տէր Ներսիսէ աշակերտէ իւր

եւ հոգեւոր որդեկէ:

դ) Վարդանայ Հաւաքումն մեկնութեան Երգոյ երգոյն ի խնդրոյ լուսաւոր սօնն աստուծոյ Կիւրակոս վարդապետի:

Յիշատակագրութիւն:- «... (Յիշեալիք) նաեւ զարժանին յիշատակի զբազմերախտ բարունապետն իմ զՅոհ/աննէս/՝ զծնողն երկամբք հոգւոյ, եւ զըստ մարմնոյն ծնողսն իմ՝ զՎարդան քահանայ եւ զեղբարսն իմ՝ զՄխիթար քահանայ եւ զԽաչատուր կրօնաւոր եւ զՄխիթարիչ, եւ յիշողացդ տէր ողորմեսցի:

էր թվականութեանս Հայոց ԶԿ (1311), յորում աւարտումն եղեւ ծրագրութեամբ, ձեռամբ յոգնամեղի Կիւրիոնի՝ սպասաւորի բանի:

Ձբազմերախտ հոգեւոր հայրն մեր զԻշխա՛ն յիշեցէք ի Քրիստոս»: (Տե՛ս թ. 296ա):

36.

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 3463:

Վայր՝ Գլաձոր (նախորդ ընդօրինակողի գրչագրութիւնն է), ժամանակ՝ 1311, գրիչ՝ Կիւրիոն: Թերթ՝ 323, բոլորգիր, մեծութիւն՝ 12,5×8,3 տող՝ 20:

Բովանդակութիւն՝ «Յաղագս բնութեան մարդոյ եւ յաղագս կազմութեան մարդոյ Գրիգորի Նիւսացոյ»:

Յիշատակագրութիւն. «Ձբազմավէր անձն հիքոյս Կիւր/ի/ոնի՝ ծրողի սորին, յիշեա ի թողութիւն մեղաց, եւ զՄխիթար քահանայ, եւ զԽաչատուր կրօնաւոր, եւ զբարունապետն իմ Յովհաննէս, ամէն»:

37.

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 2189:

Վայր՝ Գլաձոր (հետեւցնում ենք Յիշատակագրութեան մէջ նշուած անձնաւորութիւններից), ժամանակ՝ 1314, գրիչներ՝ Գրիգոր եւ Յոհան Եզնկացի (իմա՝ Մործորեցի), թերթ՝ 442, բոլորգիր, մեծութիւն՝ 14×9, տող՝ 20-23:

Բովանդակութիւն.

ա) Քարոզք:

բ) Կանոնագիրք սբ. հարց:

գ) Խրատք յաղագս կրօնաւորաց:

դ) Բանք պիտանիք եւ ոգեշահ ժողովեալ ի սբ. գրոց առ ի խրատ մարդկան:

ե) Հարցումն եւ պատասխանի բարառնաբար զոր արարեալ է ժողովմամբ վարդապետին Վարդանայ:

զ) Վկայութիւնք ի սբ. գրոց:

է) Փոքր ինչ տեսութիւն յաղագս Աստուածաբանութեան:

ը) Բանք իմաստասիրաց:

թ) Վասն աստուածութեան վկայութիւնք:

ժ) Բան ինչ պիտանի վարդապետաց, հարցումն՝ զի՞նչ է անյայտ նիչն եւ ուստի՞ բաղկանայ գիծն, եւ մակերեւոյթն եւ մարմինն...:

ժա) Բան Վարդանայ գերագանց սուրբ վարդապետի արարեալ: Հարցումն՝ քանի՞ են մասունք բանին:

ժբ) Յաղագս ընթացից արեգական եւ համարս չափոց:

ժգ) Տեսուն Կոստանդեա կաթողիկոսի յիշատակ, այլ ճաշակ քեզ ի վայրի մրզոց: Մահմանք՝ մասունս պէսպէս շարժմանց եւ կրից:

ժդ) Յոհաննու վարդապետի Եզընկայեցոյ, որ մականունն Պլուզն կոչի:

Յաղագս երկնա/յին շարժմանց.

Ժն) Մեծի Վարդանա/յ/ ճաշակ ինչ ի սբ. գրոց.

Ժզ) Առակք ստեղծականք պիտանիք առնուլ ի զրուցատրութիւնս եւ յասացուածս, արարեալ Յոհաննու Մործորեցո/յ/:

Յիշատակագրութիւն. «Եւ զվերջացեալս ի բարեաց գործոց՝ զտարտամ գրիչս՝ զՅոհան, ծանօթ բանի եւ տեղեաւ Եզնկացի, իսկ այժմ Մործորեցի, աղաչեմ շնորհանալ ի բարիս զիս եւ զիման զամենայն: Ի թվականիս Փրկչին ՌՅԻԶ (1316)»:

38.

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 4679:

Վայր՝ Գլաձոր, ժամանակ՝ 1312, գրիչ՝ Պաշատուր, ստացող՝ Գլաձորի Համայնարանի բարունապետ Դաւիթը, թերթ՝ 545, բոլորգիր, մեծութիւն՝ 49x34, տող՝ 37:

Բովանդակութիւն՝ «Մեկնութիւն Սաղմոսաց Ներսիսի Լամբրոնացոյ»:

Յիշատակագրութիւն. «Ձստացող աստուածապատում երգարանիս՝ զԴաւիթ բարունապետն, յիշեսցիք առաջի զենլոյն Քրիստոսի, ո՛վ զասք (լուսե-րամից)» (թ. 144բ):

39.

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 7842:

Վայր՝ Գլաձոր, ժամանակ՝ 1313, գրիչ՝ Պաւղոս, բոլորգիր:

Բովանդակութիւն՝ Աւետարան:

Յիշատակարան: «...Արդ, ես՝ տկարս ի գաւրեղս եւ ապիկարս ի վարդապետս, չնչինս ի յիմաստս եւ փանաքիս ի քերթողսն՝ Պաւղոս վարդապետ, ծրեցի իմով տկարութեամբ զսուրբ Աւետարանս յոլով աշխատանաւք եւ քրտնաջան տառապանաւք ի գաւառիս, որ Վայոձոր ասի, եւ ի մեծ մենաստանիս, որ Գլաձոր յորջորջի, ի դրան սուրբ Նախավկայիս, ի թվականութեանս Հայկազեանս սեռի ՉԿԲ. (1313), ի վարժապետութեանս մերոյ մեծի Եսայեայ, յիշխանութեանս գաւառիս՝ Պապաքին եւ Էաչո, ի Հայրապետութեանս Կոստանտնոյ Կատուկցո, ի թագաւորութեանս Աւչնի եւ ի դանութեանս Պարբանդին, որ ճշմարիտ կոչեցաւ նա ի շոյ/ ծառա/յ/, զի եւ նա զօրէնսն Քրիստոսի ոչ ծանեաւ եւ բազմիմաց Հնարիւք գերծեաց զազգս մեր յամենայն կարասեաց, զի պահանջեաց Հարկս ի յազատաց եւ յաւտարաց, զոր ի սմա յըշտեմարանեալ բանիցս իմասցիս զյոլովն»:

40.

Ս. Ղազար Գրչատան ձեռագիր.

(Քաղուածարար՝ Ղ. Ալիշանի «Հայապատում» երկից, էջ 525-26):

Վայր՝ Գլաձորի Համայնարան, ժամանակ՝ 1314 թ., գրիչ՝ Մխիթար Եզնկայեցի, ստացող՝ Գրիգորիս Յաղմանեցի:

Բովանդակութիւն՝ «Պատճառ Սահմանաց Գրոց»:

Յիշատակարան: «Յեկանելոյն Աղամայ ի դրախտէն մինչ ի յաւարտումն գրոցս էր թիւ ժամանակիս ՅՇԴ (6504), զի յեկանելոյն Աղամայ մինչ ի Քրիստոս՝ էր ՌՃՂԸ. (5198), եւ ի ծննդենէն Քրիստոսի ՌՅԺԶ. (1316) ամ. իսկ թվ. մեծ Հայոց էր ՉԿԳ (1314):

Ես Գրիգորիս բազմավէր եւ ծանրամեղ ոգի, փափագեալ յամենայն բարի եւ յետնեալ յամենայնի, ըստ Տեառն բանին՝ սերմանեցի յապառաժի, զի ի տղայական Հասակի զվանական քահանայութեան բուռն հարի, ձեռնտուութեամբ հօր մերոյ Կոստանդիա/յ/. եւ յետ ամենայնի, ի կատարեալ Հասակի, բայց յանկատար հոգոյ ցանկացայ ընթերցման գրոց՝ անիմաստ մտօք, զի ոչ գիտացի զչափ գործոյս: Եւ զի ծննդեամբ էի յերկրէն Պարբերդոյ, ի գաւառէն Յաղման կոչեցեալ, եւ մայրական գրկօք եկեալ ի գաւառն Եկեղեցաց եւ անդ սնեալ ի մեծահոգի վանքն Տիրաչէն, եւ անդ ուսեալ, որպէս ասացի եւ կրօնաւորեալ: Իսկ յետոյ, ի գալ վարդապետին Մովսիսի ի Կիլիկիոյ՝ բազում գրեցօք, յորդորեալ եւ առեալ զմեզ բնակեցաք ի Դարանաղեաց գաւառն՝ ի լեառն սուրբ/ եւ մեծ Լուսաւորչին մերոյ ամս վեց...»:

Գրիչ՝ Մխիթար Եզնկայեցի

«Ձմեղսաներկ անձն եւ զգրժող ուխտի կրօնաւորութեան զՄխիթար՝ յիշ/ե/այ, հառաչ/ե/այ խոր, ո՛վ խոհեմ պատահող, ասելով, քաղցր Քրիստոս, թո՛ղ, թո՛ղ յանցանս Մխիթարա եւ, զծնողաց իւրոց, եւ զվարդապետի իւրոյ զԳրիգորի/ս/ի: Հասոյց (Տէր) ի յաւարտ ձեռնարկութեանս այս՝ ի թուիս ՉԿԳ (1314) Հայկազեան տումարիս: Բայց զրեցաւ զիրքս այս առ ոտս մեծ վարդապետիս Եսայեայ, ի տեղիս որ կոչի Գլաձոր, ընդ Հովանեաւ սուրբ/ Ստեփանոսիս, հրամանաւ մեծ եւ երանեալ վարդապետիս իմոյ Գրիգորիսի Եզնկայեցոյ՝ բանի սպասաւորի, ի վարժումն անձին իւրոյ եւ ամենայն Եզնկայեցոյ՝ բանի սպասաւորի, ի վարժումն անձին իւրոյ եւ ամենայն բանասիրաց:

Արդ, աղաչեմ զամենեսեան, որք հանդիպիք այսմ խրթնայայտ կտակիս, յիշեսցիք զառաջասացեալ ուսուցիչն իմ զԳրիգորիս եւ զծնողսն իւր, ընդ նմին եւ զհոգեւոր Հայրն իւր զԿոստանդին միայնակեաց, որ բազում առաքինութեամբ զարդարեալ է. իսկ հուսկ յետոյ քան զամենեսեան զազգուն եւ զփցուն զրոզս Մխիթար՝ սոսկ անուամբ կրօնաւոր, եւ զծնողսն իմ, զհանգուցեալսն ի Քրիստոս՝ զՊաւղոս եւ զՏիրանց, եւ զեղբարսն իմ՝ (Մաթէոս եւ Մարտիրոս) զկրօնաւորեալսն միայնութեամբ, եւ զքոյրն իմ նոցին հետեւող, եւ զհօրեղբօրորդին իմ Վարդապապ, որ յետոյ եղեւ կրօնաւոր...»

Որք ընթերցմամբ հայիք ի սա
Եւ հանդիպիք զանձու սորա,
Տես թէ քանի՛ աշխատեցայ
Ես Մխիթար գրիչ սորա.
Թուղթս անկող ու գրիչ չկայ
Աւուրբքս ցուրտ ու պարզկա,
Չարտախս բարձր ու կրակ չկայ

Դոներս չոր ու սպաս չկայ
Եւ այս Գլաձորն ո՞վ գիտենայ.
Եւ յոյժ նեղած ու ճար չկայ,
Եւ ես պանդուխտ ու վեղար չկայ:
Ինձ հատուցումն յիշման արա
Վասըն փրցուն գրբի սորա:

Ես նուաստանուն Մխիթար կոչեցեալ Եզնկայեցի, գնալով ի մայրն իմաստից Գլաձոր՝ առ ոտս Եսայեայ վարդապետի ի վարժումն աստուածիմաստ գրոց, եւ յորդորեալ զիս վարդապետն իմ Գրիգորիս գրել զգիրքս զայս յոյժ աշխատանօք, եւ հանդիպեալ բարեմիտ եւ քաղցրատեսակ եղբօր՝ լցեալ ամենայն իմաստութեամբ, եւս առաւել գրականութեամբ եւ ծաղկողութեամբ, անուն կոչեցեալ Թորոս՝ ի Տարօն գաւառէ, ծաղկազարդեաց զգիրքս զայս՝ վասն յոյժ սիրելոյ զմեզ: Ով որ հանդիպիք՝ յիշեսցիք զինքն եւ զիւր ծնողսն ի Քրիստոս...»

Ի հոլովման ժամանակիս,
Ի մեծ Հայոց թուականիս

Մեծահոգի Եսայայ/իս,
Նա եւ կարեկից մեծազարմին

Յ. ԷՃԿ եւ երեքիս (1314).
Ես տկար Մխիթարս
Եւ անարժանս յամէն բարիս,
Գրեցի զլուծմունք նուրբ
Եւ արտաքին կտակարանիս՝
Յիսամտից տուն Գլաձորիս,
Ի Վայիձոր վիճակիս,

Առ ոտս տիեզերալոյս վարդապետիս
Աթոռակալ Տարսայիճիս,
Որ է մեզ կարեկից յամէն բարիս,
Եւ օժանդակ յիւր գաւառիս.
Յիշման առնել զսա արժանիս
Մնողիւք, եղբարք օրհնեալ յաստիս...

Ի թուկանիս Հայոց Ի ՉԿԳ (1314) համարողքն ի Վայոձորս եկին, ու մինչեւ ի յամսական տղայն համարէին»:

41.

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 9150:

Վայր՝ Գլաձոր, ժամանակ՝ 1314, գրիչ՝ Պաւղոս, բոլորգիր:

Բովանդակութիւն. Աւետարան:

Յիշատակարան:— «...Յամս թուարեութեան ժամանակաց հոլովման շրջագայութեան ամաց Հայկազեանս տովմարի ՉԿԳ (1314), ես՝ Պաւղոս, ըստ շնորհատուր անուանն սոսկ վարդապետ կոչեցեալ՝ աշխարհաւ Կիլիկեցի, ի սուրբ ուխտէն Ակնեւր կոչեցեալ, ըստ տատանման մտաց արդարեւ հոգմով մանգութեան իմոյ, նաեւ յազգս փափագման իմաստասիրական արհեստից տարաշխարհիկ եղեալ ի կայս եւ ի կոյս արեւու, եկեալ բնակեցայ ի կողմն նահանգիս Սիւնեաց, ի գաւառս Վայոցձոր կոչեցեալ, ի վանս Գլաձոր. առ ոտս սուրբ երիցս երանեալ բարունապետին Եսայեայ, որ իբրեւ զարեգակն լուսաւորեալ պայծառացուցանէ զբոլոր ազգս եւ զեկեղեցիս Հայաստան աշխարհիս, զոր շնորհեցէ զսա Քրիստոս Աստուած եկեղեցւոյ իւրում սրբոյ ընդ երկայն աւուրս: Եւ ընդ հովանեաւ ամենազաւր աշոյն Յիսուսի գրեցի զսուրբ Աւետարանս իմով ձեռամբ, վատեալ ի լուսոյ եւ պակասեալ ի զաւրութենէ, դողողջեալ ձեռաք եւ մտաք, հրամանաւ եւ ծախիւք մեծագարմ եւ իշխանաշուք լուսաբարբոջող մանգանն Տարսայիճ կոչեցեալ, իսկ ի շնորհս հոգոյն սրբոյ Ստեփաննոս անուանեալ, որ է ըստ հայրենի նախնեաց՝ յազգէ եւ ի շառաւեղէ Որպիւնեանց, իսկ ըստ մայրենեաց՝ սերեալ յազգէ մեծ ամիրսպասաւարին Զաքարէի, իսկ յորովայնէ մար նուիրեալ Աստուծոյ, տուեալ զանձն ի կրթութիւն գրոց, եւ աստուածային աւրինացն եւ պատուիրանացն հլու եւ հպատակ, նաեւ յիմաստասիրական արհեստս յոլով ժամանակս դեզերեալ ընդ թեալք ինամոց սուրբ եւ երանաշնորհ բարունապետին եւ տիեզերալոյս վարդապետին Եսայեայ. նաեւ աստիճանի սարկաւազութեան եւ քահանայութեան արժանացեալ եւ հանդերձեալ է կոչմամբ եւ ընդրութեամբ սուրբ հոգւոյն երանել ի պատիւ եւ յաստիճան վարդապետութեան եւ եպիսկոպոսութեան տանս Սիւնեաց, զոր ընգալցի տէր եւ յաջողեցէ ի հաճոյս կամաց իւրոց, ի զարդ եւ ի փառս կաթողիկէ սուրբ եկեղեցւոյ:

Արդ՝ հրամանաւ վերապատուեալ տեսնն իմոյ՝ տէր Ստեփաննոսի մականուն Տարսայիճ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս յընդիր ընդիր երանդոց եւ ի յոսկւոյ սրբոյ, ի փրկութիւն հոգւոյ իւրոյ եւ ի վայելումն անձին իւրոյ եւ իւրոց զարմիցն, քրիստոսազաւր իշխանացն՝ մեծ Ամիր Պուրթեիլն եւ Պաւղոսայիլն, եւ լուսազարդ հարազատացն իւր՝ Շահիշահիլն, Ելիկումիլն եւ Աղբաւղիլն, եւ քրիստոսասէր եւ զերամեծար ծնաւղիլն իւրոյ՝ պարոն Գոնցայիլն, որք են իշխանք եւ տէր նահանգիս Սիսական, զոր տէր Յիսուս

յաջողեցէ նոցա յամենայն բարիս, ահարկու եւ յաղթող արասցէ ի վերայ թշնամեաց խաշին Քրիստոսի, աջն հայրական եւ բազուկն տիրական, որ տարածեցաւ ի խաշին, հովանի եւ պահապան եղիցի նոցա ի տուէ եւ ի գիշերի, գնալով զաւրութենէ ի զաւրութիւն եւ ի փառաց ի փառս, ի փառս փառաւորեցելոյն Յիսուսի:

Արդ, աղաչեմ զամենիսեան միջնորդութեամբ, սուրբ Աւետարանիս, որք պատահիք այսմ լուսանըկար աստուածաբան կտակիս, յիշեցէք զդեռաբողբոջ եւ զլուսազարդ պատանին զտէր Ստեփաննոս, հանդերձ բոլոր զարմիւք իւրովք, ի մաքրափայլ սուրբ աղաւթս ձեր՝ առաջի մեծի գենմանն Քրիստոսի, որ խորհրդաբար մեռանի եւ է միշտ կենդանի: Յիշեալիք աղաչեմ եւ զհայր սորին՝ զմեծ իշխանաց իշխանն, զհանգուցեալն առ Քրիստոս զպարոն Զաւալն, եւ զհարաբորք սորա, զամենաւրհնեալն ի կանայս՝ զպարոն Ասփայն եւ զՄամբանն, եւ զմայր սոցին՝ զպարոն Մինա խաթունն: Այլ եւ զհարեղբայր սորա՝ զտէր Ստեփաննոս Մետրապալիտ Սիւնեաց նահանգիլն եւ զպարոն Ելիկումն, որ վաղ մահուամբ ի տիս մանգութեան փոխեցան յաշխարհէս առ ստեղծաւուն եւ յոյսն ամենեցուն Քրիստոս, զոր դասեցէ զնոսս Աստուած ընդ սուրբ եւ երջանիկ իշխանացն եւ ի դասս սուրբ հայրապետացն: Եւս առաւել աղաչեմ յիշել աղաւթիւք զսուրբ եւ զերանաշնորհ բարունին զՍարգիս, զդաստիարակ եւ զանուցիչ տեսնն Ստեփաննոսի, որ ի մանգութենէ մինչ ի յարբունս հասակի, մեծաւ ջանիւ եւ աշխատութեամբ, վաստակեալ ի սնունդ տիրապէս, եւ յուսումն, եւ ի հրահանգս հոգեւոր եւ մարմնաւոր, հատուցէ նմա տէր վարձուր բարեաց ընդ միոյն բերապատիկ՝ աստ եւ ի հանդերձելումն:

Եւ արդ, ես՝ մեղաք խաւարեալս եւ ի տոռունս մեղաց կապեալս կրկին շղթայիւք Պաւղոս անուն վարդապետ, ըստ կարի իմում մեծաւ աշխատութեամբ, վատեալ ի լուսոյ եւ պակասեալ ի զաւրութենէ դողողջեալ ձեռամբ գրեցի զսա եւ ընձայեցի իբր զակն անգին եւ պատուական ի ձեռս պսակին եկեղեցոյ ի տիս մանգութեան զոր տացէ Քրիստոս Աստուած վայելիլ յամերամս ժամանակաց: Այլ եւ մեծաւ բաղձանաւք եւ արտասուաթոր ըղձիւ անցեալ առ ոտս պատահելոցդ սմա, եղբայրական ցաւակցութեամբ յիշել զիս աղաւթիւք, եւ ծովացեալ եւ անհուն մեղաց իմոց ի Քրիստոսէ թողութիւն խնդրել, եւ ծնողացն իմոց եւ ազգականաց. եւ ինքն՝ բարեգութն եւ ողորմածն Աստուած, ձեզ շնորհեցէ թողութիւն մեղաց, եւ աղաւթիւք սուրբ Աստուածածնին եւ ամենայն սրբոց զյիշեցեալքս եւ զյիշողքդ՝ ամենայն հաւատացելովք Քրիստոսի, միութեամբ միապէս միացուցէ ի լոյսն անշիջանելի՝ ի Հայր եւ յՈրդի եւ ի սուրբ Հոգին, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն»:

42.

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 353:

Վայր՝ Գլաձոր, ժամանակ՝ 1317, գրիչներ՝ Կարապետ, Կիրակոս եւ Տիրացու, ծաղկող՝ Թորոս Տարոնացի:

Բովանդակութիւն. Աստուածաշունչ:

Յիշատակարան:— «Զամենամեղ ոգի զԿիրակոս գրիչ եւ զստացող սուրբ կտակացս եւ զծնաւզան իմ, եւ զերջանիկ բարունապետս մեր, որ զօրինակս շնորհեաց, յիշել աղաչեմ. գրեցաւ Մննդոց Գիրքս ի թվ. ՉԿԶ (1317):

Չանպիտան զծող եւ զստացաւղ սուրբ տառիս, եւ զեղբարորդիս իմ՝ զՅովհաննէս սարկաւազ, որ զանձն ի յաշխատանս եղ ջանակից լինել մեզ, մանաւանդ թէ զյոլով մասն սա գրէ, վասն որոյ աղաչեմ յիշել ի տէր զիս՝ զպպիկարս Կիրակոս/ոս/, եւ զՅովհաննէս, եւ զծնաւզան մեր, եւ Աստուած

զիշողսդ յիշէ, ամէն...:

Ո՛վ սրբասնեալ արքունի Կիւրակոս, անարժան նկարչիս թորոսի յանցանաց թողութիւն հայցեալ ի Քրիստոսէ Աստուծոյ:

ԶՅակորոս սրբասնունդ կրանաւոր յիշեցէք ի Քրիստոս, որ զշիջիրոնս շնորհեաց, եւ Աստուած զձեզ յիշէ, ամէն...:

Ամենունակ տէրդ բարի,
Պարունակաւոր բոլորի,
Եւ խնամածու մարդկան սեռի՝
Բարունոյ Կիւրակոսի:
Եւ Յովհաննէս քարտուղարի,
Եւ թորոսի կրանաւորի,
Յահեղ աւուր դատաստանի,
Յորժամ բազմիս ի մեծ բեմի,

Արդարադատ քո աւրինի,
Ոչ արասցէս ի մեր դիմի,
Այլ շնորհաւք քո հրամանի,
Մեր յանցանացն ամենայնի
Լե՛ր դու քաւիչ յայս աշխարհի
Եւ յահաւոր դատաստանի,
Ամէն, ամէն եւ եղիցի»:

Գրիչ՝ Կարապետ

«Ողորմեա տէր Կարապետ երիցու եւ ծնողաց իմոց՝ Գրիգորի եւ Հագրեւարդի:

Տէր Աստուած, ի քոյ ահաւոր գալըստեանդ ողորմեա գրիս գրող տւողի՝ Կիւրակոս վարդապետի, եւ ծնողաց իւրոց, եւ արժանի արայ լսել զբրանաւէտ ձայնն, եթէ՛ Եկա՛յք աւրհնեալք հաւր իմո, ընդ նոսին՝ զմեղապարտ անձս զԿարապետս եւ զծնողս իմ»:

Գրիչ՝ Տիրացու

«Զմեծ բարունապետն զԵսայի, եւ զհետեւող նորին՝ զԿիրակոս վարդապետն, ընդ նոցին եւ զմեղաւոր հոգս՝ Տիրացու գրիչ աղաչեմ յիշել ի տէր:

Տէր Աստուած ամենայնի, որ փրկեցիր զՅովսէփի յեղբարցն սպանմանէ, եւ անարատ պահեցիր յեգիպտոսէն շար ցանգութենէ, պահեա զսուրբ բարունապետն Կիրակոս/ եւ զմեղաւք դատապարտեալ գրիչս ի կամս քո, նաեւ զծնողսն մեր, եւ յաւիտեանական հրոյն ազատեա զմեզ, եւ քեզ փառք յաւիտեան, ամէն:

Որ սպաներ զվիշապն մեծ՝ զամբարտաւան չայրն չարեաց՝ սպան եւ զիմ հոգւոյս զբժողն՝ զիմանալի եւ զգալին, դարձոյ զվնասակարս քո ծառայի՝ Կիրակոսի վարդապետի, եւ զանմարմինն անլոյծ կապեա ի շղթայի, այժմ եւ յաւուրն սպազայի, ամէն»:

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 1657:

Վայր՝ Գլաճոր (հետեւցնում ենք Յիշատակագրութիւններում նշուած անձնաւորութիւններից), գրիչ՝ Բարսեղ, նրա ուսուցիչը՝ Գրիգորէս Եզնկեցի, թերթեր՝ 304, բոլորգիր, մեծութիւն՝ 17×12, տողեր՝ 23, երկսիւն:

Բովանդակութիւն.

ա) «Բարսեղ Կեսարացւոյ Մեկնութիւն Վեցօրեայ դործոց արարչութեան».

բ) «Ճառք սրբոյ Գրիգորի Աստուածաբանի»:

Յիշատակագրութիւններ.

«Որք հանդիպիք յայսմ գրի,

Քաղցրաբարբառ յայսմ տառի

զԳրիգորէս Եզնկեցի

Դուք յիշեցէք տեառն առաջի» (թ. 26ա):

«Յիշեա զԳրիգորիս աշակերտ գրոց եւ զԲարսեղ փցուն գրող սորին, ծնողաւք հանդերձ» (թ. 182ա):

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 6897:

Վայր՝ Գլաճոր (հետեւցնում ենք Յիշատակագրութեան մէջ նշուած անձնաւորութիւններից եւ ժամանակից). ժամանակ՝ 1317, գրիչ՝ Կարապետ (որը յիշուած է նաեւ ձեռ. 353 համարում իբրեւ գրիչ): Թերթ՝ 520, ծաղկող՝ թորոս (Տարօնացի). «զնկարագրող զթորոս յիշեա ի տէր Յիսուս» (85բ). բոլորգիր, մեծութիւն՝ 16,5×12, տող՝ 26:

Բովանդակութիւն.

ա) Քերականութիւն Դիոնիսեայ.

բ) Եսայի Նշեցւոյ «Վերլուծութիւն քերականութեանն».

գ) Դաւթի փիլիսոփայի Ներգինացոյ Յառաջարանութիւն Սահմանաց իմաստասիրութեան».

դ) Ներածութիւն Պորփիրի.

ե) Դաւթի փիլիսոփայի Ներգինացւոյ Վերլուծութիւն Ներածութեան Պորփիրի.

զ) Ստորագրութիւն Արիստոտէլի.

է) Սկիզբն եւ նախադրութիւն գրոցն որ ասի ըստ յունացն Պէրիարմէնիաս եւ հայերէն Յաղազ Մեկնութեան արտագրեալ ի մեծ իմաստնոյն Արիստոտէլի, թարգմանեալ եւ մեկնեալ ի Դաւթէ.

ը) Արիստոտէլի Յաղազս առաքինութեանց առ Աղէքսանդրէ թագաւորի.

ժ) Նորին Գրիգորի առ հեղգ աշակերտս յուսումն եւ հպարտս գոլ.

ժա) Նորին առ որդիս իւր զաւրանալս եւ ի պատերազմին հասանելոյ ի չարաբաստ ծերունոյն Նիկաւալ ալլաբար.

ժբ) Հարցումն Յորնալի եւ պատասխանի Մովսէսի հայոց Քերդողի եւ Դաւթի փիլիսոփայի.

ժգ) Դաւթի փիլիսոփայի էակաց գիրք.

ժդ) Բանք իմաստասիրաց պիտանի ամենայն մարդոյ.

ժե) Եզնկանն ասացեալ յառաջնումն աւուրն արարաւ վերին երկին եւ երկիր.

ժզ) Մաւսէսի Քերթաւղ Յաղազս ստորագրութեան Արիստոտէլի եւ բանքն վերլուծութեան.

ժէ) Ծիւղագրութիւնք Սահմանաց գրին.

ժը) Յովհ. Իմաստասիրի Յաղազս Անգիւնաւոր թուոց.

ժթ) Թուական նշանակութիւնք տառից վրաց (վրացերէն).

ի) Այբուբեն վրաց.

իա) Յաղազս ընթացից արեգական եւ համարոյ չափոց.

իբ) Յաղազս Պիտոյից»:

Յիշատակագրութիւն:— «Մեծ իշխանն Հայոց՝ թոռն Պաււա, որդին Հասանա՝ Իաչի, հանգաւ ի Քրիստոս թվկ. ԶԿԶ (1317), քաղցի ժ. (10) եւ ղեկտեմբերի ժԼ. (18), եւ մեծ սուզ եղեւ ամենայն քրիստոնէից, աւա՛ղ:

Ո՛ տայր ինձ ազատիլ ի յունայն եւ սնտոի մարմնական զբաղմանց, երանի՛ թէ լինէր:

Կատարեցաւ Պորփիրոս ձեռամբ փցուն գրչի Կարապետի, Աստուած ողորմի իւր հոգոյն եւ թողու զիւր /յանցանք, եւ զիւր ծնողացն, եւ զամենայն արեան մերձաւորաց. ջնջէ զձեռագիր մեղացն եւ գրէ ի դպրութիւնն կենաց...»:

- ս. Ղազարի Գրչատան ձեռագիր 265:
 (Քաղուածարար՝ Բ. Սարգիսեանի Ձեռագրացուցակից, հ. Բ, էջ 847-858):
 Վայր՝ Գլաձոր, ժամանակ՝ 1317, գրիչ՝ Սարգիս, ծաղկող՝ Թորոս Տարոնացի, թերթ՝ 492, բոլորգիր, մեծութիւն՝ 17,5 x 19,5, տող՝ 22-23:
 Բովանդակութիւն.
 ա) Յաղագս չորիցս Աւետարանաց.
 բ) Գրիգորի եպիսկոպոսի նիւսացւոյ՝ ի բանն տեառն որ ասէ. Երանի աղքատաց հոգևով...
 գ) Նորին Գրիգորի բան. ի հայր մեր որ յերկինս...
 դ) Անուանք Աստուծոյ՝ ըստ այրուբենից (անվերնագիր), «Աստուած, արարիչ, արդարացուցիչ, անմահացուցիչ, ապրեցուցիչ...».
 ե) Ի վարուց սուրբ հարանց, զոր հաւաքեալ ի բազմաց ի մի՝ սուրբ վարդապետին Վարդանա...
 զ) Խրատք հոգեշահք Եւագրի...
 է) Երանելոյն Եւսերի եպիսկոպոսի յաղագս խնդրոյ/ Աղեքսանդրու...
 ը) Վասն ապահարի (անվերնագիր). «Վասն էր արեւնդիրն չհրամայեաց մերձենեալ յապահարն...
 թ) Եպիփանայ (Յաղագս լլկանաց դիւաց).
 ժ) Յակոբ կաթողիկոսի՝ Թուղթ ընդհանրական.
 ժա) Ներսիսի Շնորհալուոյ Թուղթ ընդհանրական.
 ժբ) Անանիայի հայոց վարդապետի ասացեալ. «Խրատ քահանայից».
 ժգ) Նուստ վարդապետի Յոհանիսի Եզնկեցոյ՝ «Խրատ հասարակաց քրիստոնէից, քահանայից եւ ժողովրդոց...».
 ժդ) «Սահակայ կանոնք».
 ժե) Խրատ կանոնական քահանայից եւ կրօնաւորաց.
 ժզ) Հարցումն թագաւորին Հեթում, թէ հրեշտակք յառաջ արարեալ են քան զերկինս եւ զլուսաւորս.
 ժէ) Հարցումն Յորնաղայի եւ պատասխանի Մովսէսի հայոց քերթողի եւ Դաւթի փիլիսոփայի.
 ժը) Գիր հաւատոյ խոստովանութեան Հայաստանեաց եկեղեցւոյ, զրե/ա/լ ի ներսիսէ Հայոց կաթողիկոսէ...
 ժթ) Վասն կշոռց եւ չափուց (Եպիփանու).
 ի) Եւագրեայ նշանակ յԵզնկիէլէ (ճառ).
 իա) Ներսիսի կաթողիկոսի՝ առ կանանց դասս.
 իբ) Մեկնութիւն ի բանն. Վաճառեցէք զինչս ձեր եւ տուք ողորմութիւն.
 իգ) «Առակ զոր ասեն իմաստունք: Իշխան ոմն ազնուական գնաց յեզր ծովուն, ուր ժողովեալ էին բազում ձկունք» եւն (5 առակներ են. Իշխան ոմն, Աղքատ ոմն, Այրի կին, Իշխան ազնուական, էջք բազումք).
 իդ) Առակ/ք/ աւլամբիական.
 1. Ստընդեայ մանուկ վասն զի լայր, ասէ. Լուաւ զայլն եւ եկաց մնաց մինչեւ ցերեկոյն...
 «Ոլիմբիական առակներս 35 հատ են. սակայն Ա-ԺԵ միայն ըստ հին թարգմանութեանն Ոլիմբիանու հարազատ են, իսկ մնացածներն Միսիթար Գոշին կը վերարբերին, լեզուէն ղատելով»:
 իե) Բանք իմաստասիրաց՝ պիտանի ամենայն մարդոյ.
 իզ) Առակ յԵրեմիայ մարգարէութենէ.

- իէ) Վասն նշանաց Երուսաղէմի.
 իը) Վկայութիւնք վասն ծննդեան տեառն եւ մկրտութեան.
 իթ) Յովհաննու Ոսկեբերանի ասացեալ աղաւթք.
 լ) Նորին սրբոյ Բարսեղի եպիսկոպոսի: Եւ Ապողինարի հերձուացողի, տեսութիւն ի մարմնաւորութիւն փրկչին...
 լա) «Աշտիճանք արինացս (ճիւղագրութիւնք ազգականութեանց)».
 լբ) Բան խրատական Յոհանէս վարդապետէ զոր մականունն Պլուզ կոչի»:
 «...Արդ, ես Սարգիս համբալ եւ սպասաւոր բանի, տկար մարմնով եւ տառապեալ անձամբ, բազում երկովք եւ աշխատութեամբ ծրագրեցի զսայ իմովըս փցուն եւ անարհեստ մատամբ, զումարեցի զսայ իրրեւ զմեղու, որ զխորիսին ժողովէ ի վայելուչ բուրաստանաց՝ ի բլիջս մաղու իւրոյ, նախ պէտս իւր եւ ապա ի բժշկութեան հիւանդաց: Այսպէս եւ ես կամեցայ զսայ ամբարել ի քարտի՝ ի մարմին, ձեռով տառի, եւ ապա իմանալարար՝ ի հոգի ստացաւդացն զսա: Եւ եղեւ կատարումն գրոցս ի թվ. ՉԿէ (1318) ի զաւառիս Վայոյձորոյ, յանապատաս Գլաձոր, ընդ հովանեաւ սրբոյ Ստեփանոսի եւ մեծ վարդապետի եւ անյախթ հոստորի Եսայեայ, ի թագաւորութեան Հայոց Աւշնի, եւ ի կաթողիկոսութեան (Կոստանդեա), եւ յիշխանութեան զաւառիս ամիր Հասանայ, որդոյ Իաչէ, որդոյ ամիր Հասանայ, որդոյ Պոօշայ բարեպաշտի, զոր տէր Յիսուս տացէ նոցա ողորմութիւն, եւ զկենդանիքս պահեսցէ ընդ ամրածածուկ աջովն իւրով:
 Արդ՝ որք աւգտիք ի սմանէ, ասասջիք՝ տէր Յիսուս ողորմեսցի Գրիգորիսի, եւ ամուսնոյ իւրոյ Մամախաթունին եւ ծնաւդաց նոցայ, եւ ամենայն արեան մերձաւորաց որ ձեռնտու եղեն այսմ գրոցս, զոր տէր Աստուած հատուցէ նոցա միոյն հարիւրապատիկ յայս կեանքս եւ ի հանդերձեալն: Եւ աղաչեմ յիշել ի տէր զՊարոն Լոյսն եւ զաստուածապարգեւ զաւակն իւր՝ զդեռարոյս ծաղիկն եւ զգեղեցկատեսիլ մանուկն՝ զՄիրմիրն, զի արասցէ տէր ընդ երկայն աւուրս, անսասան եւ անսայթաք կենաւք ի վերայ երկրի. եւ որք յիշէք՝ յիշեալ լիջիք յԱստուծոյ, ամէն:
 Չմեղապարտ եւ զփցուն զրիչ Սարգիս յիշեայ, եւ զեղբայրս իմ՝ զԴաւիթ Հաղբատեցի, եւ զԹորոս ծաղկող Տարօնեցի»:

- Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 4456:
 Վայր՝ Գլաձոր, ժամանակ՝ 1317, ծաղկող՝ Ամիր-Սարգիս, գրատեսակ՝ բոլորգիր:
 Բովանդակութիւն՝ Աւետարան:
 Յիշատակագրութիւն. «...Աւգնեա եւ փրկեա յերեւելի եւ յաներեւոյթ թշնամեաց զԳրիգորէս քահանայ եւ ամուսին իւր զՄամախաթունն, որ աւգնութիւն արար Աւետարանիս ծաղկելուն ամենայն իրաւք՝ հացիւ եւ թացիւ եւ հոգութեամբ...»:

- Նոր Ջուղայի ձեռ. 166 (ըստ Լ. Մինասեանի Ձեռագրացուցակի, էջ 177):
 Վայր՝ Գլաձոր, ժամանակ՝ 1318, գրիչ՝ Յակոբ Թագորցի:
 Բովանդակութիւն՝ «Գիրք մարգակազմութեան Գրիգորի նիւսացւոյ»:
 Յիշատակարան: - «Փառք Հօրն անսկզբնականի...», որ արժանի արար զիմս անպիտանութիւնս եւ զօրացոյց զիմս տկարութիւնն լինել զբող եւ ստացող այս

աստուածային իմաստութեան խառնարանին երկուց տառիցս: Առաջինն՝ է՛ որ Բնութիւն մարդոյն, եւ երկրորդն՝ Կազմութեան, ի վարժումն իմաստութեան մարդկանց նորոյ Միօնի:

Արդ, ես՝ անարժան եւ մեղսամակարդ ոգիս, սոսկ անուամբ սպասաւոր բանի՝ Յակոբ Թագորցիս, փափագօղ եղէ աստուածային գանձուցս առ ի վարժումն անձին իմոյ եւ յետ աստեացս յիշատակ հոգւոյ իմոյ եւ ծնողաց: Արդ աղաչեմ զամենեւեան, որք պատահիք սմա, անմեղադիր լինիք խոշորութեան գրոյս, զի կարիք բաղձանաց իմոց ստիպէր զիս, յորմէ կապեալ ի սէր բանից սորին մոռացայ զիմս տկարութիւն եւ ապաւինեցայ ի Հոգին Սուրբ եւ յաղօթս սրբոցն եւ զսի օգնականութիւն իմ տկարութեանս ի ձեռն առի գրել, եւ հասի յաւարտ:

Եւ եղեւ կատարումն այսմ տառիս ի թուականութեանս Հայոց ԷՃԿԷ (1318), յաշխարհս Արեւելից, ի գաւառիս Սիւնեաց, ի հրեշտակարնակ մենաստանիս որ կոչի Գլաձոր, զոր համարձակիմ զսա կոչել երկրորդ Աթէնս եւ մայրաքաղաք ամենայն իմաստից, ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփանոսի եւ կենսակիր աստուածաբարձ սուրբ Նշանիս, որ է ճշմարիտ ի կենաց փայտէն, եւ դամբարանի սուրբ վարդապետին Ներսէսի, ի վարժապետութեան քաջ հետորի եւ ամենիմաստ Փիլիսոփայի եռամեծին Եսայեայ, ճշմարիտ պատկերի Աստուծոյ, եւ հոգւոյն ներընդունողի, խոհեմ, հեզ եւ արի հոգւոյն, յորում կամք զեզերեալ ի գրունս իմաստից սորա բազումք աշակերտեալ բանին ճշմարտութեան, զոր լուսաւորեալ բացայայտէ զբազում խրթին եւ դժուարալուծանելի եւ անյայտ իմաստ ծածկեալ, զոր ի գիրս Հին եւ Նոր կտակարանաց եւ վարդապետական տառից, որ ի բազում ժամանակաց խցեալ ի հարանց նախնականաց: Չոր մաղթեմ Աստուծոյ զի տացէ զսա պարագայց եւ խաղաղական կենօք ընդ երկայն աւուրս լուսատու եւ համառօտիչ բանին նուազեալս սեռի հայկեան եւ տանս Թորգոմայ, եւ յետ ելից աստեացս՝ մասնակից արասցէ սրբոց լուսաւորչացն եւ աստուածաբան վարդապետացն Բարսղի, աստուածաբանի, Նիւսեայ եւ սրբոյն Մեսրօպայ:

Արդ աղաչեմ զամենեւեան, որք հանդիպիք այսմ տառի, յիշել յողորմութիւն Գրիստոսի վերոյիշեալ սուրբ վարդապետն, որ զամենեւեան սիրով ժողովէ եւ ձեռնարար խնամէ, մանաւանդ զիմս անարժանութիւն յայսմ օտար եւ նշդեհ վայրիս, եւ զմարմնոյ ծնողացս զգուժ եւ զխնամ յաւէտ յիս ցուցանէ, ո՛չ միայն բանիւ սփոփէ, ա՛յլ եւ գործով կատարէ, որ ի վեր ամենայնի եւ զենթակայս շնորհաց հանդերձ ծնողօք իւրովք ի մեղաց թողութիւն: Եւս եւ զհոգեւոր երկամբ ծնեալ որդեակն իւր զՏիրացուն, զբազմերախտ եղբայրն իմ ըստ հոգւոյ՝ հանդերձ ծնողօք իւրովք յիշել ի Տէր:

Նաեւ զնախասացեալ սրօղ եւ ստացօղս զՅակոբ հանդերձ ծնողօք իմ եւ ամենայն զարմիւք աղաչեմ յիշել ի մեղաց թողութիւն, եւ Աստուած յիշողացող եւ յիշելոցս ողորմեսցի, եւ նմա փառք յամենայնի, ամէն:

Արդ գրեցաւ ի հայրապետութեան տեառն Կոստանդեա Կեսարացւոյ, եւ ի թագաւորութեան Հայոց Օշնի եւ նորընծայ թագաւորի հարազատ որդւոյ իւրոյ Լէօնի»:

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 206:
Վայր՝ Գլաձոր, ժամանակ՝ 1318, գրիչներ՝ Ստեփանոս եւ Յոհաննէս Մործորեցի, ծաղկող՝ Թորոս Տարօնացի, ստացող՝ Եսայի Նչեցի:
Բովանդակութիւն՝ Աստուածաշունչ:

Յիշատակարան:—

«Զբարունապետս զԵսայի,
Որ է ստացաւ չամայնս տառի,
Է եւ յայժմուս ժամանակի
Զուր իմաստից մերոյս սեռի,
ԶՍտեփ/անոս/ աղաչեմ յիշել ի տէր:
Զգրիչս ապիկար յիշեա, ո՛վ խոհեմ ընթերցաւ, եւ զպետս վարժից ազին Թորգոմայ՝ Եսայի:

Յիշել ի տէր տարփմամբ սրտի,
Յաւեստանալ յայսմ գործի,
Զի սընութիւն մերոյս ազգի
Պտղաբերի յիմաստս բանի:

Ամովսածնին անունն կրող,
Մարգարէին սուրբ նմանող,
Աստուածային բանին գիտող
Եւ զաշակերտքս ի նոյն վարժող,
Որ եւ տառիցս այսմ ի սիրող,
Այլ բազում գրեանց ժողովող,
Հին աւրինացն է հաւաքող,
Ի նորս կցել սա յարմարող,
Շարամանէ զսա ի մին տող,

Ի յետ ելիցն յիշատակող:
Չոր եւ հայցեմք ճրի շնորհող,
Ըստ արժանեաց շնորհաց բաշխող,
Առնես զսա սմին վայելող
Եւ ժամանակաց յերկար կրող:
Եւ Ներսէսի հոետորի՝
Գնացեալն առ տէր իւր ըղձալի,
Յիշման առնէք զնա արժանի,
Առ բարեգուժն՝ տէրն ամենի:

Ընդ նմին եւ զմեղաւոր գծողս այսմ տառի:

Զբազմերջանիկն ի յորունս եւ զարժանին յիշատակի՝ զհոետորական րարունապետն եւ զհոգեւորական երկամբք զսնուցանաւղն մեր՝ զստացաւղն բազում ջանիւ եւ աշխատութեամբ Աստուածաշունչ կտակիս՝ Եսայի, ամենայն արեան մերձաւորաւք եւ հոգեւորանունդ զաւակաւք, յիշեսջիք առաջին զենման գառինն Աստուծոյ, զի արժանի լիցին քաղաքին սրբոյ եւ ծառին կենաց, գրեալ ի գիրն կենդանոյն յաւիտենից եւ գառինն, ամէն, ամէն: Նաեւ զյոքնազան մեղաւք գերիս զԿիւրակէ եւ զքաղցրիկ ծնողսն իմ աղաչեմ յիշել ի մեղաց թողութիւն. եւ որք յիշեն՝ յիշեալ լիցին ի Գրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ, ամէն, ուրիշ»:

Գրիչ՝ Յոհաննէս Մործորեցի

«Զաստուածեղէն գանձիս ստացօղն, զերջանիկ վարժապետն Եսայիսս յիշեսջիք ի Գրիստոս, ընդ նմին եւ զնուաստ գծող սորին՝ զՅոհ/աննէս/ սպասաւոր բանի Եզնկայեցի, որ եւ Մործորեցի հանդերձ ծնողօք, որ եւ գրեցի զսա յըստ մեզ մարդեղութեան թուին:

Յիսուսի Գրիստոսի տեառն մերոյ ՌԳՃ. եւ ԺԼ (1318) եւ ըստ խոսքովային տօմարին՝ ՉԿԷ:

Եւս եւ զանարժան նկարագրող զԹորոս եւ զձնաւզսն մեր (յիշեսջիք ի Գրիստոս)»:

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 1419:
Վայր՝ Գլաձոր, ժամանակ՝ 1318, գրիչ՝ Եփրեմ, Թերթ՝ 269, բոլորգիր, մեծութիւն՝ 17×12,5, տող՝ 24:
Բովանդակութիւն.
ա) Տեսիլ սրբոյ աւետարանչին Յովհաննու...
բ) Տեսութիւն քննութեամբ աղաւթից սուրբ աւետարանչին Յովհաննու...
գ) Գիրք լուծմանց Եւագրի.

դ) Բազմերջանիկ եւ տիեզերաբարոզ սուրբ վարդապետին Վարդանայ, հաւաքումն մեկնութեանց Երգոյ երգոյն, ի խնդրոյ լուսաւոր առնն Աստուծոյ Կիրակոս վարդապետի...

Յիշատակարան:— «Յամի Չ. երորդի Կ. երորդի Է. երորդի (1318) յանկ ելեալ աւարտեցաւ տառս, որ է տեսիլ սրբոյ աւետարանչին Յովհաննու, ձեռամբ անպիտան գրչի կրտսեր համբակի եւ պատանեկի Եփրեմի, հրամանաւ իմոյ սնուցողի եւ վարդապետի՝ Մարտիրոս սրբասէր եւ ճգնազգեաց կրանաւորի, նաեւ սպասաւորի բանի. զոր ետ գրել զսա բազում ըղձիւ եւ փափաքմամբ սրտի, վասն իւրոյ աւգտի, եւ ի պայծառութիւն մանկանց Սիոնի եւ ի խրատ ստահակ եւ անվարժ մտաց, զի սովաւ լուսաւորեցին խաւարեալքն մտաւք: Արդ, որ աւգտիք ի սմանէ եւ լուսաւորիք, աղաւթիւք խնդրեցէք յԱստուծոյ ողորմութիւն ստացաւդի սորա Մարտիրոսոյ եւ ծնողաց սորա՝ տալ զանթառամ պսակն՝ զանանց բարութիւնն: Եւ ես անպիտան գծողիկս Եփրեմ, յերես անկեալ աղաչեմ, յիշել զիս եւ զիման ամենայն, զի եւ դուք յիշեսլիք ի տեսունէ Աստուծոյ, ամէն:

Յանկ ելեալ աւարտեցաւ մեկնութիւն աղաւթական բանից աստուածաբան աւետարանչին Յովհաննու ի թուիս ԶԿԷ (1318) ձեռամբ ապիկար եւ փցուն գծաւդի Եփրեմի, հրամանաւ իմոյ սնուցաւդի եւ ճգնազգեաց կուսակրան քահանայի Մարտիրոսի՝ բանի սպասաւորի, ի վայելումն անձին իւր եւ յիշատակ հոգոյ եւ ծնաւդաց իւրոց: Արդ, որք աւգտիք ի լուսաւոր բանիցս, աղաչեմ յիշել զմեզ աղաւթիւք սովորականաւք, յաւարտման գրոցս ասել՝ Քրիստոս որդի, եւ յիշել առաջի զենչոյն անմահ գառինն զՄարտիրոս վարդապետն իմ, զՅովհաննէս քահանայ, որ է իմ արեւնառու, եւ զՍիմեոնէս ընկեր նորին, հանդերձ ծնաւդաւք եւ վարդապետաւք եւ ամենայն ազգայնաւք եւ որք յիշէք՝ յիշեալ լիջիք ի տեսունէ Աստուծոյ ամենակալէն, ամէն ամէն:

Կատարեցաւ գրկունքս այս, որ է Լուծումն աստուածիմաստ եւ հոգեչաճ բանիցն Եւագրի մեծ ճգնաւորի եւ աստուածախաւս վարդապետի եւ իմաստուն հոգեւորի, ի թուիս ԶԿԷ (1318) ի յամսեանս ապրիլի ԻԵ (25) ձեռամբ անպիտան գրչի եւ նոր համբակի՝ Եփրեմի, հրամանաւ իմոյ սնուցաւդի Մարտիրոսի կուսակրան եւ ճգնաւոր քահանայի ի վայելումն անձին իւրոյ եւ յիշատակ հոգոյ իւրոյ ծնողաց, եւ որք զնա նորա ժառանգեն եւ աւգտին ի լուսաւոր բանիցս այսոցիկ եւ սրտի մտաւք խնդրեն ի տեսունէ ողորմութիւն եւ թողութիւն մեղաց նորին՝ Մարտիրոս քահանային, եւ ծնաւդաց իւրոց, եւ ինձ՝ անարժան գրչի եւ իմոցն ամենայնի, եւս առաւել իմ երկրորդ ծնաւդին եւ բազմերախտ ի սրտէ սիրեցեալ քեռոյն իմոյ Յովհաննէս քահանայի, որ յայսմ ամի չոքաւ յԵրուսաղէմ, զոր տացէ տէր Յիսուս աղաւթիւք/ ամենայն սրբոց տեսանել ինձ զնա միւսանգամ եւ վայել/ել ի քաղցր տեսոյ եւ ի գթոյ նորա. եւ եւս Յոհանիսի գրչի, ձեռն տուաւդի ի յայս գործառութիւն, զի եւ նմա թողցէ տէր Յիսուս զմեղանսն իւր եւ զծնաւդացն իւրոց. եւ ձեզ յիշողացդ եւ յիշեցելոցս անհասարակ ողորմութիւն յԱստուծոյ, ամէն, ամէն:

Կատարեցաւ տառս այս ձեռամբ ապիկար գրչի եւ համբակի, հրամանաւ ճգնազգեաց հաւր Մարտիրոսի եւ իմ սնուցաւդի, ի վանս Գլաճոր, ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփանոսի եւ սուրբ Բարեւապետիս Եսայեայ: Արդ, որք աւգտիք ի սմանէ, յիշեսլիք զմեզ աղաւթիւք, եւ զմերսն ամենայն, եւ եւս զհայրն իմ հոգեւոր՝ զԱռաքեալ կուսակրան քահանայ, զի եւ դուք յիշեսլիք ի տեսունէ Աստուծոյ, ամէն»:

Վայր՝ Գլաճոր, ժամանակ՝ 1321, գրիչ՝ Թորոս (Տարոնացի):

Թերթեր՝ 4-197, բոլորգիր, մեծութիւն՝ 15,5×11,5, տող՝ 24:

Բովանդակութիւն՝ «Յաղագս եւթն խորհրդոց եկեղեցւոյ Պրա Թովմայի»:

Յիշատակարան:— «Յիշելոյ եւ Աստուած ողորմոյ արժանի առնէք զյոքնեբանեալ, սրբազան եւ հեզահոգի վարդապետն Սարգիս, ընդ նմին եւ զծնողսն իւր եւ զամենայն արեւան մերձաւորսն, որ եռափափազ սրտիւ ետ գրել զգիրքս իմաստասիրաց, եւ սա խոկայ եւ բաղձայ ի տուէ եւ ի գիշերի արհեստից եւ մակացութեան եւ իմաստասիրաց արանց: Ընդ նոսին եւ զեղկելի եւ զտառապեալ հոգի Թորոս, որ զգիրս գրեցի, եւ զծնաւդսն իմ, եւ զհարազատ եղբարսն իմ յիշելոյ արժանի արարէք, ո՛վ սուրբ ընթերցողք, յարտասուաթօր եւ ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր, առաջի զենչոյն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, աղաչեմ, եւ խոշորութեանս անմեղադիր լերուք:

Գրեցաւ գիրքս ի վանս Գլաճոր, մօտ ի մեծ վարժապետն Եսայի, ընդ հովանեաւ սուրբ ուխտիս Ստեփանոսի»:

Բրիտանական թանգարան, ձեռ. 14 (տե՛ս F. C. Conybeare, A Catalogue of Armenian Manuscripts in the British Museum, էջ 22):

Վայր՝ Գլաճոր, ժամանակ՝ 1321, գրիչ՝ Կիւրիոն:

Բովանդակութիւն՝ Աւետարան:

Յիշատակարան:— «Արդ, գրեցաւ սա ի թուարեութեան մերոյ հայկազեան սոմարի ԶԷ. (1321) ի դառն եւ անբարի ժամանակիս, յորում ունէր զըռնակալութիւն բոլոր աշխարհի Հայոց եւ Վրաց ազգն նետողաց, ի թագաւորութեանն վրաց Գորգէն կոչեցելոյ, եւ Հայոց Մեծաց թագաժառանգ թագաւորին մերոյ Լեւոնի, եւ ի հայրապետութեանն տէր Կոստ/անդեայ/, եւ վերադիտողի տանս Սիւնեաց տէր Յովհաննէսի եւ տէր Ստեփանոսի, եւ ի գորավարութեան եւ իշխանութեան զաւառաց յորում եմք՝ Բուրթելի եւ ամիր Հասանա, եւ ի վարժապետութեան սուրբ եւ բազմերջանիկ քաջ հոգեւորաց Հայոց՝ երկուց ամուլաց ճամարիտ հաւատոց մերոց՝ Դաւթի եւ Եսայեայ, ի հոչակաւոր եւ սուրբ մենաստան համալսարանիս Գլաճորոյ, ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփանոսի աստուածընկալ վերասացեալ զպրապետացս, ձեռամբ մեղսամակարդ եւ տարաշխարհիկ անձին՝ Կիւրիոնի սպասաւորի բանի, հրամանաւ եւ արդեամբք սրբամիտ եւ կուսակրոն քահանայի Մարտիրոսի:

Բարունապետին Մարտիրոսի է սուրբ Աւետարանս, մեղաւոր Կերիոնի գրած, յիշեա ի Քրիստոս:

Զսրբամիտ սպասաւոր բանի զբազմերախտ եղբայրն եմ՝ զՄարտիրոս՝ զստացող զանձուս յիշեա ի տէր: Նաեւ՝ զբազմավէր հոգիս զԿերիոն գծողիս, ամէն»:

Մածկող՝ Թորոս

«Զնկարող սուրբ պատկերացս զԹորոս յիշեա ի տէր»:

Ստացող՝ Դաւիթ

«Նուաստս ի շարս ուսուցչապետաց Դաւիթ, շնորհեցի զսուրբ Աւետարանս սուրբ Աստուածածնին եւ առաջնորդի սուրբ անապատին՝ Մկրտչին՝ հոգեւոր որդեկին իմոյ, ի յիշատակ հոգոց իմոց...»:

Մշոյ Առաքելոց վանքի ձեռ. 20 (Ս. Մուրատեանի եւ Ն. Մարտիրոսեանի Ձեռագրացուցակ, էջ 22-23):

Վայր՝ Գլաձոր, ժամանակ՝ 1321, գրիչ՝ Ներսէս:

Բովանդակութիւն՝ «Գիրք Պիտոյից Դաւթայ»:

Յիշատակարան: - «Ձանպիտան գրիչս Ներսէս յիշեցէք ի Քրիստոս... եւ առաւել յիմ անարժանութենէս Վարդանա, որ արժանի արար զմեզ հասանիլ յաւարտումն գրոցս: Արդ գրեցաւ սա ի թվականութեանս Հայոց ՉՀ (1321) ի յաշխարհակալութեան ազգին նետողաց Բուսախտի եւ ի թագաւորութեան Հայոց Ղեւոնի եւ ի կաթողիկոսութեան տեառն Կոստանդեա ի գաւառս Վայոցձոր ի վանս Գլաձոր ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի եւ սուրբ Ստեփանոսիս, առ ոտն կայծակնամաքոր բարունոյս մերոյ Եսայեա, որ է պայծառացեալ գործականաւն եւ տեսականաւ:

Արդ, ես Վարդան բանի սպասաւոր, ստացայ զգիրքս զայս ի վայելումն մանկանց Սիրոնի եւ յիշատակ ինձ եւ արեան մերձաւորաց իմոց՝ հաւրն իմոյ Պարսամի եւ մաւրն իմոյ Տիրանցի եւ եղբարցն իմոց Յովանիսի եւ Ստեփանի... նաեւ բազմավէր անձին իմոյ Կերիոն վարդապետի, որ գիրքս կազմեցի, թողութիւն հայցեա ի Տեառնէ:

Գոհութիւնսն ահա եւ փառս վերառաքեսցուք ամենասուրբ Երրորդութեանն... եւ ի մասանց արարածոց յամենայն յաւիտեան: Որ եղի զձեռն յուսոյդ ի Քրիստոս տալ ընդ սկզբանն եւ կատարած: Հայկազնական թուաբանութեան տուժարիս ՉԿԹ (1320), եւ յաշխարհակալութեան Բուսախտա, որ յազգէ նետողաց, եւ ի թագաւորութեան Հայոց Աւշնոյ, եւ ի հայրապետութեան տեառն Կոստանդեա եւ ի վարժապետութեան մանկանց Սիրոնի տեառնս իմոյ Եսայ/եա/յ/ վսեմաբան հոգեւորի, որոյ ընդ յոքունցս եւ ես Վարդան կամ ղէգերմամբ սիրոյ ի դրունս իմաստից սորին, թերեւս եւ ի մեզ կաթեցէ ի հոգէնեակ շրթանց աստուածարելոյս: Վասն որոյ յոլով եւ բիւր բաղձանաւք ստացա զսայ սատարութեամբ սրտառուչ հարազատին իմոյ... Յովանիսի կրաւնաւորի եւ իմով իսկ տարտամ եւ յողողող մատամբս ի լուսաւորութիւն խաւարած մտացս եւ ի վարժումն բանասիրաց անձանց եւ ի յիշատակ մեղսաներկ ոգոյս: Այլեւ հանդէպ աչացդ սորին յերես անկեալ աղաչեմ յիշել առ Տէր կուսածաղիկ մատունսդ աստուածածաներկ զՆերսէս սպասաւոր բանի եւ զեղբարսն իմ զբազմերախտ զՍտեփան»:

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 2515:

Վայր՝ Մործորեցու վանք եւ Գլաձոր, ժամանակ՝ 1321, թարգմանիչ՝ Յովհաննէս Երզնկացի (Մործորեցի), ստացող՝ Տիրատուր «բարունի», թերթ՝ 342, բոլորգիր, մեծութիւն՝ 16x12, տող՝ 25-26:

Բովանդակութիւն. «Յաղագս Եւթն խորհրդոց եկեղեցւոյ Թովմայի Ազուհնացւոյ»:

Յիշատակագրութիւն. «Ես՝ նուաստ եւ յետինս ի բանասիրաց Տիրատուր բարունի, ստացա զտառս զայս բազում աշխատութեամբ, որ էր ժողովեալ ի հոգեկիր եւ յիմաստուն վարդապետէ Ֆրա Թումա կոչեցեալ, եւ ետու զսա գրել ի հալալ արդեանց, ի յիշատակ անձին իմոյ եւ ծնողաց մերոց եւ ամենայն արեան մերձաւորաց. եւ որք յետ մեր ժառանգին՝ յիշման արասցեն զմեզ արժանի առաջի անարիւն պատարագին, եւ որք յիշէքդ՝ յիշեալ լիջիք առհասարակ

յողորմութիւնն Քրիստոսի, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս ամէն/»:

Երուսաղէմի սրբոց Յակոբեանց Ձեռագրատուն, 1419:

Բովանդակութիւն՝ «Ճառք Գրիգորի Աստուածարանի»:

Յիշատակագրութիւն. «... Գրեցաւ մտեանս թվին ՉԿ (1321) ի գաւառիս Վայոցձոր ի մենաստանս Գլաձոր, ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփանոսիս եւ աստուածընկալ սուրբ Նշանին, առ ոտս մեծն բարունապետիս Եսայեայ»:

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 6289:

Վայր՝ Գլաձոր, ժամանակ՝ 1323, ստացող՝ Եսայի Նշեցի, գրիչ եւ ծաղկող՝ Թորոս Տարոնացի:

Բովանդակութիւն՝ Աւետարան:

Յիշատակարան: - Ըստ ընթացից հոլովման լուսապատարն արաւսեկի, որ ժողովէ բարդէ գժամանակ բոլոր եղականաց գոյից, շնչականաց եւ անշնչից, ՉՀԲ. յարեթականս տումարի (1323) յաշխարհակալութիւն մեծ ինքնակալ խանին Պուսախտ կոչեցեալ, ի թագաւորութեանն Հայոց Ղեւոնի՝ նստեալ ի գահն Կիլիկեցոց, եւ տանն Վրաց եւ Մեծաց Հայոց թագաւոր Գարգի, եւ յաւուրս տէրութեան մեծ իշխանաց իշխանին տանս Սիւնեաց Բուրթելի՝ ամենաբարեպաշտի եւ քաջի եւ միշտ յաղթողի: Արդ, յայսմ ժամանակի ես՝ նուաստ Եսայի կրտսեր բանասիրաց եւ յետին վարժապետաց, ցանկացող եղէ աստուածաբան եւ աւետարեք աւետարանական տառիցս, ետու գրել զսա ի լրումն փափազանաց իմոց. եւ ընձանցի զսա /... ք/աւութեան իմոյ մեղուցեալ անձինս եւ յիշատակ բարեաց վարդապետին իմոյ Ներսիսի՝ մեծ եւ քաջ /հ/ոգտորի եւ աստուածախաւս վարժապետի եւ որք ըստ մարմնոյ ծնան զմեզ եւ սնուցին, եւ այլ ամենայն երախտաւորաց մանաւանդ աշակերտեալ մանկացս՝ զոր ծնաք բանին երկամբք, որ ղեգերին ի կրթութիւն տեսական եւ գործական իմաստից եւ ամենայն Աստուածաշունչ տառից, բոլոր կենցաղական հոգոց բարեաւ մնալ սասցեալք:

Բայց տեղի գրութեան սորա եղեւ ի գաւառիս Սիւնեաց, ի նեղ եւ յանձուկ աւթեվանիս: Իսկ յիշխանութիւն եւ ի տէրութիւն վերոյգրեալ մեծ իշխանաց իշխանին եւ յաղթող սպայապետին Բուրթելին, եւ երկու արեգակնանման, զեղեցկազեղ, հարազատ զաւակացն իւրոց Պեչքենայ եւ Իւանէի, նաեւ ամենայն գովութեամբ բարգաւաճեալ ամենաւրհնեալ ամուսնոյ իւրոյ/յ/ Վախախին, որք են յարանց եւ ի կանանց ազգ ընտրեալ եւ գովեալ, լի հաւատովք եւ կատարեալք ամենայն գործովք առաքինութեան, ի ձեռն որոց յոլով շինութիւն եւ խաղաղութիւն գործեցաւ մեզ եւ ամենայն եկեղեցեաց Քրիստոսի, ըստ որում հայցեմք ի ստեղծողէն բնաւից՝ բարձր եւ հաստատուն առնել զաթոռ իշխանութեան սոցա, իբրեւ զաւուրս երկնից եւ վերայ/յ/ երկրի, զի կացցեն մնացցեն ընդ արեւու յառաջ քան զլուսին յազգէ մինչեւ յազգ, զարմաւք եւ զաւակաւք իւրեանց. որք ի հասարակախնամ բարեաց սոցա ընդ ամենեսին եւ մեք մեր աշակերտաւք բազում եւ անթիւ գութս բարեաց զտաք ի սոցանէ, որ զաւտարութիւնս մեր ժողովեցին, եւ ընկալան զմեզ ոչ իբրեւ զաւտար, այլ իբրեւ յինքեանց հարազատ ծնեալ մանկունս, զթով եւ սիրով զմեր ստահակութիւն ընկալան: Ըստ որում արթուն ակն ամենահայեաց ի նոսա հայեցի, եւ վարձահատոյցն Քրիստոս հատուցէ նոցա եւ զաւակաց իւրեանց

կրկին կենաւք եւ երկու աշխարհաւք զամենայն փառս եւ զմեծութիւնս, այլ եւ զերկարութիւնս կենաց, առանց ցաւոց եւ տրտմութեան տացէ նոցա տէր:

Դարձեալ յետեալ հիւսեցցի ընդ յիշատակեալս ամենայն բարի յիշման արժանաւորն, արհիական վերատեսուչ այսմ նահանգի, որ է ազն սորին ըստ մարմնոյ, վարժն յիմաստս եւ վսամն ի գիտունս տէր Յովհաննէս մականունն Աւրպէլ, մետրապալիտ եւ այցելու Սիւնեաց երկոտասան գաւազանաց՝ մանաւանդ իմաստութեամբ եւ ուղղափառութեամբ՝ ամենայն աշխարհի, որ է մեր սիրելի որդի ըստ փրկագործ երկանց բանին ծնընդեան: Այլ եւ զնորին արեանառու մերձաւոր եւ սնունդ, ամենամաքուր տէր Ստեփաննոս մականունն Տարսայիճ, որ է եւ նա մեր որդի ի բանէ ծնեալ, մանուկ տիաւք առեալ զաշտիճան արհեպիսկոպոսութեան, զոր տէր Աստուած կառուցէ զսոսա երկար ամանակս ի գլուխս եկեղեցոյ իւրոյ, յորոց եւ մեք բազում գուժս եւ խնամս տեսաք եւ վայելեցաք ի սոցանէ, ըստ որում եղիցին սոքա ըստ Աւետարանիս եւ յամոռաց յիշատակին Քրիստոսի արձանագրեալք:

Յետ ամենեցուն եւ զիս՝ զամենամեղ անձն Յսայի, յիշեսջիք ծնողաւք եւ վարդապետաւք յողորմութիւնն Աստուծոյ, եւ դուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ յայժմուս եւ յապագային եւ յանսպառ յաւիտենին, զամէնն եւ զեղիցին ասացցեն հրեշտակք եւ սուրբք ամենայն»:

Մաղկող՝ Թորոս Տարօնացի

«Եւս եւ զանարժան Թորոս ի Տարօնոյ, (ի) քաղաքէ Մշոյ. եւ զծնողսն իւր յիշեցէք ի տէր Յիսուս Քրիստոս, որ բազում աշխատեցաւ ի խորան, ի ծաղիկ, ի գլխագիր:

Չմեծ բարունապետն Յսայիաս եւ զծնաւղան իւր յիշեցէք ի տէր Յիսուս Քրիստոս եւ զծրող Թորոս եւ զծնաւղան իմ:

ՉՏիրացու աշակերտ եւ սպասաւոր բանի յիշեցէք ամենայն սրտի մտաւք, հանդերձ ծնողաւք, որ զմագաղաթս գնեաց, եւ զկարմիր ոսկին շատ բաժին ընձա/յ/եաց»:

56.

ս. Ղազարի Չեռագրատան գրչագիր 353 (Յ. Տաշեան, Չեռագրացուցակ, էջ 807):

Վայր՝ Գլաձոր, ժամանակ՝ 1325, պատուիրատու՝ Յսայի Նշեցի:

Բովանդակութիւն՝ Իմաստասիրական երկերի ժողովածու:

Յիշատակարան:- «Արդ՝ գրեցաւ եւ կատարեցաւ ըստ իմումս կարի հրամանաւ սուրբ եւ երիցս երանեալ առնն Աստուծոյ Յսայիաս բարունապետի ի վայելումն անձին իմոյ եւ այլոց, որ ղեգերեալ կան ի դրունս իմաստից սորա: Իսկ յետ ասացեալցս ի յիշատակ սորա յիշել աղաչեմ յաղաթս եւ հանապազ գերանի տամ թողութիւն խնդրեալ: Արդ յիշեսջիք ընդ Տեառն իմոյ եւ զիս, զի ողորմեսցի Տէր զժողիս եւ դուք յիշեալ լիջիք անձառ բարիսն Քրիստոսի Աստուծոյ, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս ամէն: Ի թու/ին/ ՉՉԴ (1325) գրեցաւ»:

57.

(Քաղուածարար)

Վայր՝ Գլաձոր (հետեւցնում ենք Յիշատակագրութիւններում նշուած անձնաւորութիւններէց). ժամանակ՝ 1325, ստացող՝ Սարգիս Նրէց, թերթ՝

240, բորբոքի, մեծութիւն՝ 15,5×11,5, տող՝ 24:

Բովանդակութիւն.

ա) Դաւթի Անյաղթի Սահմանք իմաստասիրաց...:

բ) Դաւթի «Բարձրացուցէք»...:

գ) Թուղթ սրբոյն Դիոնեսիոսի Արիսպագացոյ առաջին եպիսկոպոսի Աթենացոյ քաղաքին եւ նախաշար վարդապետին, զոր գրեաց պատասխանի թղթոյն Տիտոսի եպիսկոպոսի Կրետացոց յաղագս ննջման սիրոյ Աստուածանին եւ միշտ կուսին Մարիամու:

դ) Նորին առ Յովհաննէս աստուածարան ասացեալ եւ աւետարանիչ Քրիստոսի արտաքսեալ ի Պատմոս կղզի...:

ե) Ներածութիւն Պորփիրի...:

զ) Դաւթի փիլիսոփայի Ներգինացոյ Վերլուծութիւն Ներածութեան Պորփիրի:

է) «Ստորոգութիւնք Արիստոտէլի» եւ «Վերլուծութիւնք Դաւթի»:

Յիշատակագրութիւն. «...Արդ գրեցաւ եւ կատարեցաւ ըստ իմումս կարի հրամանաւ սուրբ եւ երիցս երանեալ առնն Աստուծոյ Յսայիաս բարունապետի ի վայելումն անձին իմոյ եւ այլոց, որ ղեգերեալ կան ի դրունս իմաստից սորա...»: (Տե՛ս Յ. Տաշեան, Չեռագրացուցակ, էջ 806-807):

58.

Փիրղալէմեան, No. 83:

Վայր՝ Գլաձոր, ժամանակ՝ 1328, գրիչ՝ Դաւիթ Գետկեցի:

Բովանդակութիւն՝ Աստուածաշունչ:

Յիշատակարան:- «Փառք անսկզբանն եւ սկզբանն ամենայնի...:

Վասն որոյ ես նուաստս յամենայնի Առաքել (Հաղատեցի վարդապետս) ցանկացող եղէ այսմ Աստուածաշունչ տառիցս Հին եւ Նոր կտակարանացս. եւ ետու գրել զսա մեծաւ փափագանօք եւ ջերմ սիրով... Յարեթեանս տումարի ՉՉԷ (1328), որ էր մեծ շրջանին ՄԽԲ (242) ի յառաջնորդութեան արքեպիսկոպոսութեան գաւառից Սիւնեաց տէր Ստեփաննոսի մականունն Տարսայիճի, անարատ եւ մաքրամիտ ուղղադաւան քաւչապետի՝ զարդարեալ տեսականաւ եւ գործնականաւ եւ արիականաւ զօտէպնդեալ առաւելեալ ի պէտս շինութեան եկեղեցեաց, որ եւ մեք իսկ ականատես եղաք եւ վայելեցաք ի բազում խնամոց նորին, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի: Եւ յաշխարհակալութիւն մեծ ինքնակալին Բուսայիդ կոչեցեալ՝ յազգէ եւ ի թոռանց սերեալ տիեզերական իշխանին Չնկուզ յորջորջեալ, որ եւ զաշխարհս ունէր, սկսեալ ի Պոնտոս ծովէն մինչեւ ի ծովն Կասբից: Եւ ի թագաւորութեան Հայոց Լեւոնի, նստեալ ի գահն Կիլիկեցոց: Եւ տանն Վրաց եւ Մեծաց Հայոց Գորգայ: Եւ յաւուրս տէրութեան մեծ իշխանաց իշխանին տանս Սիսակայ Բուրթելի, ամենաբարեպաշտի եւ քաջի եւ միշտ յաղթողի, որ էր իստակրօն ցայգաջան եւ գիշերավաստակ, ծնրադրող, առաւել քան զմիանձունս քարանձաւաց, եւ երկու արեգակնանման որդոցն Բէչքէնայ եւ Իւանէի: Եւ ամենայն գովութեամբ բարգաւաճեալ ամէնօրհնեալ ամուսնոյն իւրոյ Վախախին, որք են սոքա յարանց եւ ի կանանց ընտրեալք, եւ ի վեհից հարց երեւեալք եւ ի գեղեցկաստեղն ոստոց ընձիւղեալ պտուղք, գովեալ եւ լի հաւատովք եւ կատարեալք ամենայն գործովք առաքինութեան. ըստ որում հայցեմ ի ստեղծողէն բնաւից բարձր եւ հաստատուն առնել զաթոռ իշխանութեան սոցա ի վերայ երկրի, զի կեցցեն, մնացցեն ընդ արեւու յառաջ քան զլուսին յազգէ մինչեւ յազգ զարմօք եւ զաւախօք իւրեանց. որ եւ զմեզ ընկալան բազում խնամովք եւ գթով. վարձահատոյցն Քրիստոս հատուցէ նոցա

եւ զաւակաց իւրեանց կրկին կենօք եւ երկու ժամանակօք աստ եւ ի հանդերձելումն:

Դարձեալ յեռեալ հիւսեցի ընդ յիշատակ էլու որք... (մի բառն մաշեալ էր) յիշման արժանաւոր ծնողաց զաւակքն՝ ի քաջ եւ արիական ազգէ սերեալ ծնունդքն՝ Պարակեանցն Պոռայ եւ իւրոցն, որք են ժառանգ հայրենի տանն իւրեանց, զհեզահոգի եւ զողջախողն ամիր Հասան, եւ զքաջն եւ զարին յուրին Վասակ, եւ զկորովամիտն ամիր Ասաթն, եւ զտիօք մանուկն՝ զխայտակն եւ զքաջագանգուրն Զոււմ, որք են տէր եւ իշխեցող սուրբ մենարանիս եւ տանս զպրոցական ժողովելոց, որոց տացէ Տէր Աստուած զբաղտ եւ զանուն քաջութեան նախահարցն իւրեանց եւ յիշատակ նոցա օրհնութեամբ եղիցի:

Արդ գրեցաւ Աստուածաշունչ տառս այս յառաջնորդութեան լուսաւոր առնս Աստուծոյ, մեծի սոփեստոսի, Յսայի վարդապետի, յորում եւ յայսմ ժամանակի փայլէր ի գահս իմաստասիրութեան իբրեւ զարեգակն ի կորնթարթն վերին, ոչինչ ընդհատ առաքելոց եւ ի մարգարէից, ընտրեալ ընտրելոց, ծաղկեալ ծերութեամբ եւ բարգաւաճ առաքինութեամբ վարս խորագնազգեստ եւ կիրս մա/ր/տիրոսական յանձին կրելով յոգնաջան աշխատութեամբ. եւ զիշերական տքնութեամբ, զգիրս աստուածային ի վերայ բազկաց իւրոց բարձեալ, մեկնէր... զհետ մտեալ սա եւ... եւ ցանկութիւն աշխարհի... (երկու երեք բառ մաշեալ էին ի հնութենէն) ոչ գտանէ պնդեալ ի մեռելութիւն մարմնոյն, ընդ կրունկն հարեալ զիշխան աշխարհիս այսորիկ, ճոխաբար հետեւելով ընդ երկնաշու պողոտայն, մտեալ ընդ առաջին կողմն վարագուրին, ծերացեալ եւ լի իմաստութեամբ, ցուպ ի ձեռին առեալ, գտհաս եւ զանիմաստ համբակս ժողովէ ի փարսիս իմաստութեան, ընդ որ եւ այժմ է՝ տեսանել, զի ի բազում գաւառաց կան զեգերեալ առ պէտս վարժից եւ տէլէտս իմաստից. իսկ սա գործէ եւ կազմէ զխոսանացեալ անդաստանս իւրոց աշակերտեալ մանկանց ի վեր բողբոջէ արս կատարեալս իւրով որոշմամբ եւ քաղցրուսոյց վարդապետութեամբ: Եւ կատարեցաւ առ սա այն բան եթէ որ հանէ զանարզն ի պատուականէն, բերան իմ կոչեսցի. նաեւ այլ եւս բազում եցոյց մեզ գուրթ եւ խնամ, որ եւ ի գիրս Աստուածաշունչ բազում օրինակս շնորհաց, այլ եւ ի խրատատուութիւն ի բանս եւ յառոգանութիւնս եւ ի ստիք (!) որոյ յիշատակ սորա օրհնութեամբ եղիցի: (Մեծն Յսայի Նչեցի վարժապետ բարունին է): Արդ եղեւ սկիզբն գրութեան սորա ի թվիս 922 (1327) ի յամսեան մայիսի եւ յերեքշաբթի տօնի երեւման խաչին, ի վանս Գլաճոր, յոր կոչի Աղբերց վանք, ընդ հովանեաւ սուրբ Նախավկային եւ սուրբ Գրիգորիս. եւ եղեւ աւարտ սմին ի սկսեալ նոր ամին 924 (1328) յամսեան օգոստոսի հինգն ի տօնի սրբոց Վարդանանց: Եւ ետեւ գրել զսա ձեռամբ կուսակրօն քահանայի, իմաստուն գրչի եւ քաջ քարտուղարի Դաւթի Գետկեցույ (ըստ գովութեան արդարեւ էր մինն յերեւելի քաջ նօտարաց հայոց Դաւթ վարդապետ Գետկեցի), բազում աշխատութեամբ եւ տքնութեամբ յուրով ջանս եղեալ մինչ զամենայն Հին եւ Նոր կտակարանս իւրով ձեռամբ յաւարտ հասուցեալ, որ եւ վարձատրողն եւ բարեաց բաշխողն տացէ յանձախելի եւ յանպակաս զանձուցն հոգոյ նորա եւ ծնողաց իւրոց եւ ուսուցչին, իւրոյ ամէն:

Դարձեալ ես նուազստ Առաքել պիտակ անուն վարդապետ ի յիշատակ ինձ (ստացայ զգիրքս) եւ ծնողաց իմոց, քաղցրիկ հօրն իմոյ Պոգաղեղին եւ մօրն իմոյ Պաթութէ, եւ քեռն իմոյ Պորիշահի...»

Ի վերջն Յովհաննու.

«...Որոյ ցանկացեալ հետեւող եղեւ ոմն սրբազան եւ կորովամիտ բարունի Առաքել անուն յորջորջեալ, տենչացաւ այսմ աւետարեր եւ լուսաւոր զանձուցս,

եւ ետ գրել զսա ինձ մեղապարտ գրչի Դաւթի Գետկեցույ, ի վայելումն... նաեւ զմեծ հոետորն եւ զկորովարանն եւ զծերացեալն ամենայն իմաստութեամբ եւ զարդարեալն խոհականաւ եւ արիականաւ, զտէլէտն իմաստից եւ զնեւրհուն վարժապետն Յսայի, որ զօրինակն շնորհեալ. շնորհեսցէ նմա ապենիազն Աստուած յանձախելի ծովէն եւ յանպակաս զանձէն, զոր պատրաստեաց Աստուած սիրելեաց իւրոց»:

Երուսաղէմի սբ. Յակոբեանց Զեռագրատուն, N. 391 (Պողարեան, Մայր ցուցակ...), հ. Բ, 316)

Վայր՝ Վերի Նորավանք (Վայոց ձոր), ժամանակ՝ 1329, գրիչ՝ Ստեփանոս, ստացող՝ Կիրիոն բարունապետ, թերթ՝ 222, երկսիւն, բոլորգիր, մեծութիւն՝ 24 × 17 × 5, տող՝ 39:

Բովանդակութիւն՝ Մեկնութիւնների ժողովածու Ներսէս Լամբրոնացու:

Յիշատակարան:— «Որ ետ կարողութիւն մերում տկարութեան ժամանել յաւարտումն տառիս իմոյ անարժան գրչի Ստեփանոսի հրամանաւ եւ արդեամբք սուրբ բարունապետին Կիրիոնի՝ առաջնորդի մեծ մենաստանիս Վերին Նորավանք կոչեցելոյ ընդ հովանեաւ մօրս լուսոյ եւ սրբոյ Սիոնի արեւելեաց, ի գաւառիս, որ կոչի Ձոր վայոյ ի տերութեան տեղոյս ի գաւառիս մեծահաւատ իշխանաց իշխանի պարոն Պուրթելի եւ երկեղազարդ ամուսնոյ իւրոյ եւ մեծուհոյ պարոն Վախախի եւ թագաժառանգ զաւակաց իւրոց Պեչքէն եւ Իւանէ կոչեցելոյ եւ ի զիտապետութեան սուրբ եւ արհիական գլխոյ տէր Ստեփանոսի ի վարժապետութեան տանս արեւելոց մեծարանաշնորհ հոետորի Յսայեայ հօր եւ ուսուցչի վերասացեալ առնն Աստուծոյ սուրբ բարունապետիս Կիրիոնի, սպասաւորի ս/ուր/բ գերեզմանի բարունապետին Դաւթի ի թուականութեանս Հայոց 924»:

Սմբատեան, Երզնկա, էջ 151:

Վայր՝ Գլաճոր, ժամանակ՝ 1331, գրիչ՝ Թորոս փիլիսոփայ:

Բովանդակութիւն՝ Աւետարան:

Յիշատակարան:— «...Աւետարանս ի ձեռն ուրումն երբք յաշխարհէն Հայոց՝ գրեալ ոսկէզաւծ որակաւք ի Դրագարկն, ձեռամբ Թորոս փիլիսոփայի, զոր տեսեալ տեսուն Ստեփաննոսի՝ (թոռն Տարսայիճի) հզաւր եւ իմաստուն գիտնականի, վարժեալ ի վարժարանի վարժապետին Յսայեայ տիեզերաքարոզ լուսաւորչին, որդի իշխանաց իշխանին՝ քաջ սպառազէն մենամարտիկ գինաւորի Ջալալին, թոռն մեծ աթաբեկին Հայոց եւ Վրաց վեհ Տարսայիճին, տէր եւ վերատեսուչ զահերէց եւ զլուսիս արհիերից աթոռոյս Սիւնեաց Տաթեւոյ եւ Նորավանից եւ Յախացքարոյ, պետ երկոտասան զաւառաց, ուրախ եղեւ իբրեւ ընծայ ի վերուստ առաքեալ...»

Եւ արդ, ես՝ նուազստ եղկելի թշուառացեալս Ստեփաննոս, ... աղաչեմ զղաւղ սրբազանից զպատահողադ տիեզերաքարոզ Աւետարանիս, սրտի մտաւք յիշել զգէղաղէչ եւ զարեգակնափայլ եղբայրն իմ՝ զպարոն Շահնշահ, առաջի գենմանն Քրիստոսի: Նաեւ յիշել զծնողս իմ՝ զհայրն իմ զՋալալն եւ զմայրն իմ զամենաւրհնեալ Գոնցայն, եւ յերկար կենդանութիւն խնդրել երկուց եղբարց իմոց՝ պարոն էլիկումին եւ Աղբուղային: Եղեւ մեզ այս բաւթ տրտմութիւնս ի տաւնի զատիկին, ի 92. թվ.»: »

ս. Ղազար Զեռագրատան գրչագիր (քաղուածաբար՝ Ղ. Ալիշանի «Հայապատում» երկից, էջ 546-550):

Վայր՝ Գլաձոր, ժամանակ՝ 1332, գրիչներ՝ Եփրեմ եւ Դաւիթ, ծաղկող՝ Թորոս Տարոնացի, պատուիրատու՝ Ներսէս Տարոնացի:

Բովանդակութիւն՝ Աստուածաշունչ:

Յիշատակարան: «...Աւարտումն եղեւ այսմ Աստուածաշունչ Հին եւ Նոր կտակարանիս, յորժամ էր թիւն ըստ շրջագալութեան ժամանակի՝ ի մարդեղութեանն Քրիստոսի ՌԳՃԼ. (1330), եւ ի թուականութեանն Հայկազնեայ տոհմին ՉԶԱ. (1332) եւ ի հայրապետութեան տեառն Յոհաննիսի մեծի Հոռմայ պապին, եւ ի պատրիարքութեանն տէր Յակոբայ Հայոց նահանգի, եւ յեպիսկոպոսութեանն տէր Զաքարիայի՝ ս/ուրբ/ Առաքելոյն թաղէոսի վերադիտողի, եւ ի վարդապետութեան Նսիեա բարունապետի, որ այժմ կայ ի Գայլիձորի, եւ յաշխարհակալութեան ղան Պուղայ/ի եւ ի թագաւորութեան Հայոց Լեւոնի՝ որդոյ Աւշինի:

Զսա սկսեալ ի դեկտընբերի աւարտեցաւ ի հոկտըմբերի, ի ձեռն երկու քաջ քարտուղարի: Ես՝ Ներսէս անուամբ վարդապետ, բայց գործով վերջացեալ հող եւ մոխիր վարդապետաց, որդի Վահրամա, յաշխարհէն Տարոնու ի գաւառէն Սասնու, ի վանացն Ղազարու, ի գեղջէն, որ կոչի Կոռ, եղէ ցանկացող ուսման եւ ընթացայ յԱրեւելս ի գաւառն Վառձոր, ի վանքն Գայլեձոր, եւ եօթն ամ աշխատեցայ ի վարժումն հին եւ նոր տառից եւ այլ բազում սրբոց բանից: Յայսմ ժամանակի եմուտ ի հոգիս իմ ցանկութիւն մեծ վասն Աստուածաշունչ գրոց. եւ ես էի աղքատ եւ ոչ ինչ ունէի, բայց միայն զՔրիստոս: Ապա ուխտ եղի ի մտի իմում, ասացի, թէ՛ տար ինձ Աստուած իրք՝ նա ես յԱստուածածնի անուն տամ գրել: Յորժամ զայս խորհուրդս ի միտս իմ արարի՝ յայն ղէմ եղեալ գնացի յերկիրն Ուրնու գեօղն, որ կոչի Սանակահ, առ եղբարք իմ եւ առ ամենայն արեան մերձաւորքն, խնդրել օգնութիւն ի նոցանէ, իսկ նոքա շարժեալ սիրով եւ լի սրտի՝ ողորմութեամբ ս/ուրբ/ Աստուածածին ետուն ի ծախս Աստուածաշնչիս՝ իւրաքանչիւր ըստ կարողութեան իւրում մասն յիշատակի. Մլեհն ԲՃԺ (210) սպիտակ, եղբայր նորա՝ Լեւոն Ղ (90) դրամ, Յովան Ղ (90) դրամ, Թուրան Լ (30) դրամ, Դամուր Լ (30) դրամ, Մկրտչի կին Կ. (60) դր. Մխիթար՝ իմ հորեղբորորդին ՍԲ (42) դր., Մխիթար հուան Լ (30) դր., Վարդան ԼԳ. (33) դր., Հայրապետն ԼԶ. (36) դր., Մարտիր/.../ թագական Լ. (30) դր., Լուսեր ներկարար Լ (30) դր., Զաքար ԺԼ (18) դր., Ռամանոսն եւ իւր մայր ԼԶ (36) դր., Փռանգ-Սլաթցին ճ (100) դր., Անտոն Ի (20) դր., Ումեկն եւ իւր որդիքն Ս (40) դրամ:

Իմ առեալ զայն գնացի յաշխարհն Պարսից ի քաղաքն Թավրէժ յաղազս քարտիսի եւ բազում ահ եւ աշխատանք կրեցի ի ճանապարհն, եւ յուով նախանձ եւ նեղութիւն յագահ եւ ի սնապարծ քահանայից եւ ի հակառակող աշխարհակաւնաց. եւ անտի ողորմութեամբն Աստուծոյ յարուցեալ գնացի միւսանգամ ի Գայլիձորն, եւ կալայ միջնորդ զՅոհաննէս Մշեցին՝ գեղբայրն իմ հոգեւոր, որ առնէր միջնորդութիւն ընդ իս եւ ընդ երկու գրագիր ընդ Եփրեմ եւ ընդ Դաւիթն, որ էին կուսան քահանայք. եւ ապա ի բազում աւուրս հազիւ կարացաք կտրել գրելէ, առանց այլ խարճի ՌՇՃ (1500) դր., բայց յետոյ գրկեց զիս Դաւիթն, քանզի խիստ ազահ էր եւ արծաթատէր. եւ ԳՃ (300) դր. այլ ել յինէն, վասն որոյ թողցէ Աստուած զ/յանցանս նորա: Եւ ես յայնժամ յարեայ անտի եւ գնացի ի ս/ուրբ/ Առաքեալն թաղէոս՝ առ տէր Զաքարէ արքեպիսկոպոս. եւ նա ետ ինձ Շ (500) դր. եւ յետ բազում աւուրց դարձայ վերստին ի Գայլիձոր բազում

նեղութեամբ, քանզի ձմեռն էր աւուրքն, եւ վճարեցի զմնացեալ պարտքն յԱստուածաշունչ գրոցն. եւ դարձեալ ի ս/ուրբ/ Առաքեալն եւ ղաղարեցի անդ սակաւ աւուրս: Եւ կայր Աստուածաշունչս անկազմիլ. եւ ես թշուառականս կայի հիւանդ հոգով եւ մարմնով. ապա խնդրեցի ի ս/ուրբ/ Աստուածածնէն, եւ նա զօրացոյց զիս, եւ յարուցեալ պնդեցի զմէջս իմ եւ ուղղեալ գնացի ի Քոնայ, առ սուրբ եպիսկոպոսն տէր Բարդղղիմոս եւ առ վարդապետքն Հայոց, /որ/ առ նմա կային յայնժամ. եւ Մարգարէ վարդապետն չէր անդ, որ կազմող էր գրոց, այլ գնացեալ էր ի Ճահուկ. եւ ի ներգործութեանէ շարին ես հիւանդացայ մերձ ի մահ զաւուրս ՍԵ (45), եւ Քրիստոս յարոյց զիս. եւ գնացի ի Ճահուկ առ Մարգարէ վարդապետն, եւ նա յանձն առեալ կազմեաց յաւուրս Ս (40) եւ ետ ցիս: Եւ իմ ուրախացեալ ղէմ եղի գնալ յերկիրն Տարունո, եւ ամենեւին ինչ ոչ ունէի խարճ ճանապարհին, յայնժամ ծախեցի զփիլոն եւ զհոգաթափն վասն խարճի: Ապա զայս գիտասջիբ, եղբարք, որ գնալս եւ գալս զոր ասացի՝ ի բազում տեղի էր, ի մէջ բարբարոս ազգաց... որ մահմէտականք կոչի/ն/, որ բռնացեալ ունին զաշխարհս Հայոց վասն մեղաց մերոց. եւ յամենայն տեղիս օգնեց ինձ ս/ուրբ/ Աստուածածին, եւ անվնաս մնացի. եւ զամենայն թերի զոր ունէի՝ ելից եւ կատարեաց: Բայց խարճն, որ եղեւ այս Աստուածաշունչ գրոցս՝ ընդ ամենայն միահամուռ ԲԻԲՃ (2200) դրամ է...»:

Մաշտոցի անուան Մատեանդարան, ձեռ. 9222:
Վայր՝ Գլաձոր, ժամանակ՝ 1334, գրիչ՝ Յուսան:
Բովանդակութիւն՝ «Իմաստասիրական ժողովածոյ»:
Մնացել է գրչագրի միայն Յիշատակարանը, որից մակարերում է նրա բովանդակութեան բնոյթը:

Յիշատակարան: «...Ընդ որս եւ ես՝ յետինս ի յաշակերտս բանասիրաց եւ կրսերս ի յընկերակցաց Յուսան գծող ապիկար, եկեալ առ ոտս մեծին ի վարժապետաց եւ առաջինս յիմաստասիրաց Եսայիաս կոչեցեալ, որ յայսմ ժամանակի փայլէ իբրեւ զարեգակն, լուսաւորելով բանիւ իմաստից զազգս Հայկազեան, նաեւ զբոլոր տիեզերս շրջակայական, եւ եղէ ցանկացող այսմ ստիբերի. եւ աշխատութեամբ երկոց մակագրեցի զգիրս յառաջասացեալ իմաստասիրացն, ի վայելս անձին իմոյ տկարի, եւ յիշատակ հոգևոյ իմոյ հիբականի, եւ ծնողաց իմոց, եւ վարդապետաց, եւ համօր/էն/ երախտաւորաց:

Բայց գրեցաւ ի թուի Հայոց ի յեթհարիւրորդի ութսուներորդի երրորդի (1334), ի Ձորս Վայոց, ի յանապատիս մեծափառ Գայլիձոր կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սրբոյն Ստեփանոսի Նախավկայի եւ աւգնականութեամբ մեծ վարժապետիս վերասացեալ Եսայեա, ի յիշխանութեան եւ տէրութեան համօրէն գաւառացս մեծ իշխանիս Բուրթլիի, եւ որդոց նորին՝ Պէլզեհնի եւ Իւանէի, իսկ ի տեղւոյս տէրութեան՝ թոռանց մեծին Պոռչայ՝ ամիր Հասանայ եւ Ջումայի:

Արդ՝ յաղերս անկեալ աղաչեմ զամենեսան, որք աւգտիբ ինչ ի սմանէ, ընթեռնելով կամ աւրինակելով, յիշեսջիբ առ Քրիստոս զիս՝ զանարժան գծողս եւ զամենայն երախտաւորքս, որք յիշեցան ի սմա, զի եւ ձեզ հասցէ մասին բարի ի բոլորեցունց Աստուծոյ, որում փառք յաւիտեանս, ամէն»:

Քաղուածաբար՝ «Թորոս աղբար» երկից, հ. Բ, էջ 375:
Վայր՝ Գլաձոր, ժամանակ՝ 1334, գրիչ՝ Ոսկան:

Բովանդակութիւն՝ Աւետարան:

Յիշատակարան:— «... Գրեալ (եղեւ աւետարանս այս ի թվ. Հայոց) ... 22Գ (1334), ձեռամբ Ոսկան վարդապետին, ի Վայոցձոր, ի վանս Գլաձոր՝ սուրբ Ստեփաննոսին, ի թագաւորութեան Վայոց Հեթմոյ ճգնաւորի եւ աստուածասիրի, ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի, եւ յիշխանութեան այսմ նահանգի պարոն Բուրթէլի, եւ ի վերատեսչութեան հոգւոյ մերոյ տէր Յովհաննիսի, եւ ի դաստիարակութեան Հայոց դպրոցի Եսայի վարդապետին...»:

Յիշեցէք եւ զՄլքջան... զՏիրաւազն, զմայրն՝ զՊէրն, զաւակն՝ զԱնանցն, զԵրէցտիկինն եւ զհարաքոյրն՝ զԱզգտիկինն... զպարոն Եսաղարն, զՇոթրիկն եւ զՈւրոսն, զտիկնայքն՝ զՎանենի եւ զՄամբոնն...»:

64.

(Քաղուածաբար)

Պատուիրատու՝ Սիւնիքի մետրոպոլիտ Սարգիսը, գրիչ՝ Աւագ, վայր՝ Գլաձոր (հետեւցնում ենք Յիշատակարանում նշուած անձնաւորութիւններէ), ժամանակ՝ 1334:

Բովանդակութիւն՝ «Մանրուսմունք»:

Յիշատակագրութիւն. «Մեծ եւ ամենբրձանիկ մետրոպոլիտն եւ արհիական գլուխն այսմ (Սիւնեաց) նահանգիս տէր Սարգիս խնդրող լեալ... ի վայելումն անձին իւրոյ սրբազանի եւ եղբորորդւոյն իւրոյ Յովհաննիսի՝ կուսակրօն քահանայի, որ բազում ժամանակս դեգերի յուսումն Աստուածաշունչ հին եւ նոր կտակարանաց եւ արտաքնոցն եւս: ... Այլ եւ աղաչեմ... յիշեալ յամենայն սրտէ զարհիական գլուխն զտէր Ներսէս, եւ զազգայինս նորա զամենայն՝ զհայրն Գրիգոր եւ զեղբայրն նորա Սարգիս սարկաւազն՝ ի Քրիստոս: Եւ դարձեալ կրկին աղաչեմ յիշեցէք եւ աստուածողորմի ասացէք Ներսէս բարու-նապետին»:

(Տե՛ս «ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», էջ 262):

65.

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 1141:

Վայր՝ Գլաձոր, ժամանակ՝ 1335, գրիչ՝ Գրիգոր, ստացող՝ Սարգիս քահանայ, թերթ՝ 339, բոլորգիր, մեծութիւն՝ 24,7×16,5, տող՝ 31-42:

Բովանդակութիւն.

- ա) Մեկնութիւն առակաց Ներսիսի Լամբրոնացւոյ.
- բ) Մեկնութիւն Երգոց երգոյն Վարդանայ.
- գ) Մեկնութիւն Երգոց երգոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ:

Յիշատակարան:— «... ի թուականութեան հայկազեանս տումարի 22Դ (1335), եւ յաշխարհակալութիւն Պուսախո խանին, որ յազգէն նետողաց. յորժամ կատարեցաւ մատենան աստուածային ի գծելոյ, գոյժ տարածեցաւ թէ Պուսախոն յաւելաւ հարսն իւր: Թագաւորութիւնն Հայոց Ղեվոնի, բարեպաշտի, նմանեալ նախնեացն սրբոց՝ կոստանդնի եւ թէօդոսի՝ ըստ այնմ պսակեալ ի հրեշտակաց/, եւ ի հայրապետութեանն տեառն Յակովբա, եւ ի վարժապետութիւն մանկանց Սիոնի տեառն իմոյ՝ վսեմական անյաղթ հոետորին յԵսայիս, որ բարի կամօք շնորհեաց զօրինակս գրել՝ դպրութիւնս առակաւոր հանճարոյ աստուածայնոյն Սողոմոնի, զոր բացայայտեալ է

Ներսէսի արքեպիսկոպոսի Ղամօնի տեառն եւ տիեզերալոյս վարդապետի: Ի նահանգիս Սիւնեաց, ի գաւառիս Վայոյձոր, բարձրադիտակ մենաստանիս Գլաձոր, որ յանհմուտ եւ գնչու արանց Գայլաձոր ասի, յորս հաւաքեալ հրճւին ի ամա հարազատ ծնունդք սուրբ եկեղեցոյ հայկազինս տոհմի, ի տարփումն սիրոյ անճառ խորհրդոյ տնօրէնութեան անմահ փեսային Յիսուսի, ըստ էլլադական սահման պայմանի, որք յոլովք ի սոցանէ աշխատեցան ի ծրագրութիւն սորա, հրամանաւ նախասացեալ առնն, ուստի յայտնագոյն հմտաբար տեսողաց յայլատարազ գրչացս:

Արդ, որ ոք պատահի յարձանս անշունչս, բայց բանաւոր իրր կենդան ընթերցեալ, յիշեսջիք ի բարի գտացող սորայ եւ զվա/յ/ելող՝ զՍարգիս քահանայ, որ հանդերձեալ է գաւազան առ/ն/ուլ բարունի, եւ զեղբայր իւր միայնակե/աց/, եւ ամենայն մերձաւորօք իւրաւք: Ո ոք որ հանդիպիք մատենիս կարդալով, յիշեսջիք ի քաղցր յոյսն մեր Քրիստոս եւ ի հայր նորին եւ ի հոգին սուրբ երրորդութեանն անձնաւորութիւն հասարակ միահաղոյն՝ յիշելոցս եւ յիշողացդ, ամէն, ամէն:

Նաեւ զիս՝ զգծող մատենիս զԳրիգոր, թերեւս արժանի առնէք յիշման եւ զմերսն ամենայն ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր, որում փառք յաւիտեանս/յաւիտենից:

Զստացող սուրբ մատենիս՝ զՍաղոմովեան առակիս, եւ զմեկնեալ եւ զպարզեալս ի Ներսիսէ եպիսկոպոսէ՝ զհամանունակի, ըզՍարգիս պատուական քահանայ եւ ընտիր կրանաւորս, զստացաւղ սուրբ տառիս գրեալ Քրիստոս ի գիր քո կենդանի, ամենայն զարմիւք իւրովք: Այլ եւ զիս՝ զանպիտան եւ զանարհեստ գրիչ Գրիգոր սուտանուն քահանայ եւ զծնօղսն մեր»:

66.

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 3606:

Վայր՝ Գլաձոր, ժամանակ՝ 1337, գրիչներ՝ Թադէոս քհնյ. եւ Մխիթար վրդ., ստացող՝ Աւագտէր, թերթ՝ 337, բոլորգիր, մեծութիւն՝ 17×12.5, տող՝ 22-23:

Բովանդակութիւն՝ Ներսէս Լամբրոնացու «Մեկնութիւն երկոտասան մարգարէից» երկը:

Յիշատակարան:— «Արդ, աղաչեմ զամենիսեան, որք հանդիպիք այսմ Աստուածաշունչ մատենիս երկոտասան մարգարէ/իցս վերտառութեանս եւ Դան/ի/էլի մարգ/ար/է/ին, յիշեցիք զանարժան եւ նուաստ Աւագտէր սպասաւոր բանի, որ անուամբ միայն եմ վարդապետ/եւ եւ ոչ ելով զարդի/ւ/նական, որով տեսական աւրինի, որ բազում ժամանակս աշխատեցայ առ ոտս մեծ բարունապետացն Յեսայի եւ Տիր/ատր/ոյ. եւ գնեցի զսայ ի հալալ ընչից իմոց՝ ի ձ՝ (100) մթիալ արծաթ, ի Գայլիձորին, ի թվ/ին/ Հայոց 22Գ (1337): Արդ, երես առ /ո/տ/ս/ անկեալ աղաչեմ դարձեալ կրկին, որք ընթեռ/ն/ոյք զաստուածային տառս, յիշման արժանի արարէք զԱւագտէր վարդապետ/ս/, մեր ծնաւաւրն հանդերձ. եւ ով գիրքս անկանի, տարէն ինձ Բ (2) պատարազ մատուցանէ»:

67.

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 749:

Վայր՝ Գլաձոր, ժամանակ՝ 1338, գրիչ՝ Վարդան, թերթ՝ 218, բոլորգիր, մեծութիւն՝ 12,5×8, տող՝ 17:

Բովանդակութիւն՝ «Մեկնութիւն Ինն երանութեանցն Գրիգորի Նիւսաց-

ւոյ» երկը (սկզբից եւ վերջից թերի):

Յիշատակարան:-

«Վիմարդեան գլուխ բանի
իննեակ թուով յաւէտ խօսի:
Տէրն է քարոզ բարձր վիմի,
Աշակերտացն Տեառն Յիսուսի:
Ահա ասել գտէրն ձայնի՝
Յոյժ աղքատացն երանելի.
Հոգով լինել իբր զոսկի,
Մաքուր մարմնով զինչ ապակի:
Բախ լինել մեզ եւ բարի
ժառանգ վերինն կայանի,
Հաւատ եւ յոյս է կենդանի
Միշտ ելանել յերկիր բարի:

Դիտումն է լոյս զգայականի,
Սգաւորք լինել ի յաշխարհի,
Յորժամ հոգի Տեառն հնչի
Մխիթարիչ հոգոց լինի:
Ահա քաղցեալքն երանելի,
Որ ի սեղան Հօրն բազմի,
Ատել զսէր այս աշխարհի,
Եւ ճաշակել զբան կենդանի:
Նախկնաբար մեզ քարոզի
Յա/ստուածային բանն եւ հոգի,
Թէ ողորմածն երանելի,
Տէր մարդասէր առ նա ձայնի»:

68.

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 167:

Վայր՝ Գլաճոր (հետեւցնում ենք Յիշատակագրութիւններում առկայ փաստերից եւ նսայի նչեցու կատարած խմբագրական ու մեկնողական աշխատանքներից), ժամանակ՝ 1338, գրիչ՝ Յովանէս Հոռոմիայրեցի, ստացող՝ նսայի նչեցի, թերթ՝ 337, բոլորգիր, երկսիւն, մեծութիւն՝ 25×17, տող՝ 22-23:

Բովանդակութիւն. «Դիոնէսիոսի Արիսպագացւոյ եպիսկոպոսի Աթենացւոց առ Տիմոթէոս եպիսկոպոս Եփեսացւոց յաղագս Երկնայնոց քահանայապետութեան»:

Յիշատակարան:- «Այս տառ սրբազան մեծին Դիոնիսիոսի Աթենացւոց եպիսկոպոսի գրեցաւ ի ստոյգ եւ յընտիր աւրինակէ ի հռչակաւոր ուխտէն Հաղբատայ, հրամանաւ եւ արդեամբք եռամեծի եւ անյաղթ վարժապետի եւ ժրջան հոռոմիոսի նսայեայ:

Արդ՝ որք աւգտիք ինչ յաստուածագարդ տառէս եւ կամ աւրինակ առնոյք, յիշեալիք զսրբազան բարունապետն իմ զնսայի հանդերձ ծնողաւք եւ վարդապետաւք:

Ընդ նմին եւ զիս՝ զամենաթշուառ գրիչս Յովանէս Հոռոմիայրեցի, աղաչեմ յիշել ի Տէր: Եւ յիշողք յիշեալ լիցին ամէն:

Չնուաստ եւ մեղապարտ ոգի նսայի մի՛ մոռանայք յիշել ի բարի, որ ուղղեցի ի սա զստոր, զկէտ, եւ զբան, եւ զտուն, եւ ի տեղիս-տեղիս զժուարալոյժ բանիցն գրեցի լուծմունս իմով ձեռաւք որպէս տեսանէք, զի ի/ ձեռն սակաւուս շահեցայց ի ձէնջ յիշել միշտ ծնողաւք եւ վարդապետաւք»:

69.

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 1681:

Վայր՝ Գլաճոր, ժամանակ՝ 1338, գրիչ՝ Կիր/եղ/, թերթ՝ 260, բոլորգիր, երկսիւն, մեծութիւն՝ 17,5×12,5, տող՝ 22:

Բովանդակութիւն.

ա) «Գիրք Պիտոյից».

բ) «Սահմանք իմաստասիրաց»:

Յիշատակագրութիւն:- «Ոհ աղաչեմ զողորմելի գերիս յիշել զԿիր/ակոս/ եւ

ծնաւդան ի մեղաց թողին, եւ որք յիշեն, յիշեալ լիցին ի Քրիստոսէ, ամէն:

Զգերարբուն բանի սպասաւոր եւ զբարեաց արժանաւոր յիշատակի՝ զբարունապետն մեր զնսայի աղաչեմ յիշել ի մեղաց թողութիւն հանդերձ զարմիւք իւրովք: Նաեւ զգրող սորին եւ զծնաւդան իւր աղաչեմ առնել յիշատակի արժանի, եւ յիշողքն յիշեալ լիցին ի Քրիստոսէ»:

70.

Քաղուածարար՝ Գ. Սրուանձտեանի «Թորոս աղբար» երկից, հ. Ա, էջ 57-63:

Վայր՝ Գլաճոր, ժամանակ՝ ԺԴ դ, գրիչ՝ Տիրատուր:

Բովանդակութիւն՝ Աւետարան:

Յիշատակագրութիւն:-

«...Սուրբը Մատթէ՝ նախ մաքսաւոր

Եւ ի յետոյ աւետաւոր,

Յիշեա առ քո տէր երկնաւոր

Զիս՝ Տիրատուր յոյժ մեղաւոր:

Աղաչեմ զեղեկելի գրիչս զՏիրատուր յիշել ի տէր Աստուած»:

71.

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 4456:

Վայր՝ Գլաճոր, ժամանակ՝ ԺԴ դար, ծաղկող՝ Ամիր-Սարգիս, թերթ՝ 248 երկսիւն, բոլորգիր, մեծութիւն՝ 30×24.5, տող 24:

Բովանդակութիւն՝ Աւետարան:

Յիշատակարան:- «Քրիստոս Աստուած, քո կամաւոր խաչելութեամբք, որ համբերեցիր մահու եւ խաչի, աւգնեա եւ փրկեա յերեւելի եւ յաներեւոյթ թշնամեաց զԳրիգորէս քահանայ եւ զամուսին իւր զՄամախաթուն, որ աւգնութիւն արար Աւետարանիս ծաղկելուն ամենայն իրաւք՝ հացիւ եւ թացիւ եւ հոգութեամբ:

Եւ որք կարդայք զգիրս, միով յիշմամբ թողութիւն խնդրեցէք ի Տեառնէ մերմէ, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս, ամէն:

Ո՛վ սպտուական քահանայ, յորժամ ընթեռնուս զմեղապարտ եւ զանարժան եւ զանպիտան ծաղկողս՝ զամիր Սարգիսս, յաղաւթս յիշեայ, ընդ նմին զհայրն եւ զմայրն իմ՝ զԴանէլն եւ զԱղուտխաթունն, նայեւ զվարդապետսն իմ զՄխիթար սարկաւազն եւ զԳրիգոր զբազիրն յաղաւթս յիշեցէք, որ Աստուած զձեզ հիշէ յիւր միւսանգամ զալուստն, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս, ամէն, եղիցի, եղիցի»:

72.

Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 1751:

Վայր՝ Գլաճոր, ժամանակ՝ ԺԴ դար, գրիչ՝ Տիրատուր, թերթ՝ 326, միասին, բոլորգիր, մեծութիւն՝ 15.6×12, տող՝ 27:

Բովանդակութիւն՝ Ժողովածու իմաստասիրական երկերի.

ա) Դաւթի Սահմանք իմաստասիրութեան.

բ) Պորփիրի Ներածութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտելի.

գ) Դաւթի Վերլուծութիւն Ներածութեանն Պորփիրի.

դ) Ներս. Ծնորհալոյ Մեկնութիւն բանից ի Սահմանաց իմաստասիրու-

Թեան Դաւթի.

ե) Մեկնութիւնք Ստորագութեանցն, Պերի արմենիասին Արիստոտէլի.

զ) Արիստոտէլի Յաղագս աշխարհի, Յաղագս առաքինութեանց.

է) Անուանք փիլիսոփայից.

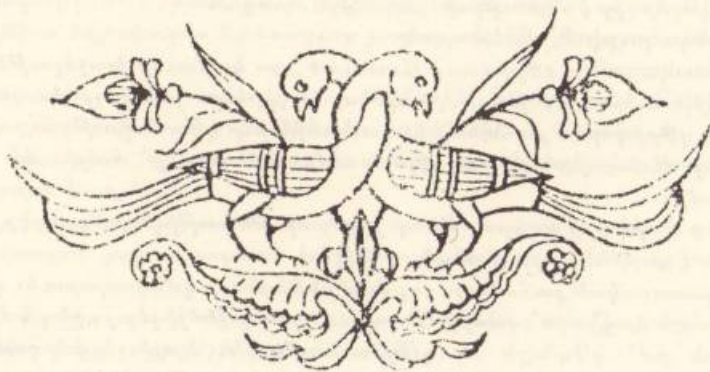
ը) Իշախայ Գիրք ի վերայ բնութեան.

թ) Դաւթի՝ գիրք էակաց.

ժ) Դաւթի Հարբացւոյ նկատումն Արիստոտէլի.

ժա) Ամենայն իրաց սահմանք եւլն:

Յիշատակագրութիւն:- «Յիշեցէք/ յաղաթս ձեր զմեղուցեալ անձ իմ
զՏիրատուրն. տէրն տայ որչափով չափէք, յոլովիւք առնիցուք զփոխարէնն»:



SYNOPSIS

During the last decades of the XIIIth and particularly till the middle of the XIVth centuries a brilliant figure has arisen in the horizon of Armenian Literature, whose benefaction to the flourishing and development of Armenian Culture and Sciences is exceptionally magnificent; he is the founder and longtime Rector of the Armenian Gladzor University, named Esayi Nechetsi. This renowned philosopher, theologian, grammarian and theoretician is often mentioned in the history of Armenian Literature not only as outstanding pedagogue and "doctor of doctors" («վարդապետ վարդապետաց»), but also as meritorious scholar and a prominent social figure of his time; he has vigorously responded to all political and social problems and upheavals that confronted the Armenian people, assuring his leadership in preserving and consolidating the National Identity of his people in crucial times and the independent development of its ancient civilization and rich culture.

Gladzor University had an immense impact upon the enrichment of Armenian culture generally and the development of sciences particularly. If, due to calamities of historical events the architectural monument of Gladzor University is now turned to be mystical, nevertheless its *spiritual monument* displayed in its brightest facets is preserved, fortunately, in the historiography of the Armenian people, that is intellectual treasures conserved in Manuscripts abundantly.

For many years the *critical-philological-historiographical* study of this pedagogical-scientific Center has been in the focus of our researches. Beginning in 1950, when we undertook the preparation of the scientific-critical text on Grammar of this eminent scholar Esayi Nechetsi, we were lured by the history of the University that was founded by him and managed by his authority for nearly sixty years. At the start, our intention was to present to the scientific community the *critical text* of the University Manual which was the scholarly product of Esayi Nechetsi, and which we published in 1966 on the basis of 15 Manuscripts in comparison (see our publication: "Esayi Nechetsi; the Analysis of Grammar", Academy of Sciences, Yerevan, 1966, 210 pages). Naturally, this University Text-Book that we were preparing, compelled us to be acquainted in detailed and scrupulous form with all the Manuscriptal sources and materials and Armenological studies related to the famous pedagogical-scientific Center, in order that our conclusions on the exploration of this literary Monument be fundamental and decisive. But this approach of ours led us to the

depths of Armenian pedagogical and cultural problems, henceforth from the beginning we were enticed and totally absorbed in critical philological-historical investigation of the Gladzor University with all our energy.

The present volume of our Study entitled: "*Esayi Nechetsi and Gladzor University*" is our Doctoral dissertation that we defended before the Scientific Council of State University in Yerevan, capital of Soviet Armenia, in 1968, for which I was awarded the scientific degree of Doctor of philological sciences and then Professor in Armenology. The dissertation was written during more than two decades, parallel to our Armenological researches of other themes of textological character that we published along the years of our scientific life. The research about the history of Gladzor University is based preponderously on Armenian Manuscriptal sources and evidences, Armenological studies, similar to the rise and development of the European Universities contemporary to it and written in many languages by highly estimated authors that were available to us in all the central Libraries of the Soviet Union.

This is *the first complete and all-embracing history of Gladzor University*, characterized by contemporary scholars as the "Second Athens", "Capital of Wisdom", "Metropolis of all Forms of Learning", "Celebrated University", etcetera. It was founded in 1280 and had developed its proficient activities till 1340 in voluminous size; our study is dedicated solely and totally to this academy of sciences and education. Certainly, the focus of our concerns was the publication of this book and others.

Only in 1973 did we succeed to publish in Yerevan a *third part* of our Study entitled: "*The Gladzor University in the Development of Armenian Pedagogical Thought* (XIII-XIV cc.)" in 10.000 copies was sold swiftly, only in two weeks, in a short time becoming a rare Library book. After being put into scientific circulation, our Study found broad echoes in monographs and periodicals and was programmed in Universities as recommended Manual for the students in Pedagogy and Armenology, as well as abroad when scholars were presenting Armenian civilization and culture. For instance, the distinguished scholar of Caucasian Studies of London University, Prof. David Marshall Lang, who is well known to the scientific community by his publications, in his valuable and voluminous book entitled: "*Armenia, Cradle of Civilization*", in relation to Gladzor University, being acquainted with our book, writes:

"The other great centre of learning in Siunia, that of Gladzor, flourished only sixty years, from 1280 to 1340, but left behind a rich intellectual heritage. Under the patronage of the local Prince Proshian, Gladzor grew rapidly into a regular university, housing 363 monks and students. Contemporary writers speak of Gladzor as "the seat and school of holy doctors", "glorious second Athens", "metropolis of all forms of learning", and "celebrated holy monastery and University". In the courtyard was a tower 15 metres high, at the foot of which certificates and diplomas of the degree of *vardapet* of learned doctor were handed to successful candidates. The leading teachers were Nerses of Mush, and his disciple Isaiah Nichetsi. After the latter's death in 1338, the monastery and academy fell into decline and were subsequently sacked and ruined. *The history of Gladzor University continues to arise interest among Armenian scholars, as shown by the interesting doctoral dissertation by L. G. Khacherian on "Isaiah Nichetsi and the Gladzor University", which was defended at Erevan University on April 20,*

1968". (see "Armenia, Cradle of Civilization", third edition, p. 276).

Anyhow, our two publications, specifically the latter one even in its concised form, had certainly their input in preparation, organization and realization of the 700 years Jubilee of the foundation of Gladzor University that took place in the Autumn of 1984 throughout Soviet Armenia with great festivities on a state-wide level, with invited scholar guests from ail over the world in multiple symposiums organized in Yerevan, for three hours of show about the history and activity of Gladzor University from Moscow Central Television to the audience of 250 million peoples of different nationalities of Soviet viewers. A Jubilee of Armenian intellectual Genius of such dimension wasn't known throughout the history of my people... But the Armenian Diaspora was passive and indifferent to the issue, only being contended by sending to the festivities some of its representatives.

We emigrated to the United States in 1981, and thus were deprived to be present physically at the Jubilee of Gladzor University, nor were we invited. But as the author of the history of Gladzor University, who has devoted twenty years of his scientific life exploring the Manuscriptal world of this magnificent intellectual-spiritual Monument of Armenian Genius, we sent our congratulations to the President of the Governmental Committee of the Jubilee in the following words:

"Dear President,

In these days I have learned from the Armenian press in Los Angeles that in September 1984 it will be held in All-Union dimensions and with great splendor, as governmental resolution, the Jubilee of the foundation of Gladzor University in the form of scientific symposiums in Moscow, Yerevan and Yeghegunadzor. This news filled my troubled soul with great joy, and I consider this Jubilee, honorable President, as *an eloquent victory of mine and other Armenologists' conception about the character of this Higher Educational and Scientific Center as a University...* and particularly because of the fact that, after all, in these days the multirich Armenian culture will be glorified throughout the world.

"However dire may the irony of life be, I wholeheartedly congratulate such a resolution in absentia"...

May 18, 1987,
Los Angeles.

With respects (my signature)
Prof. Dr. L. G. KHACHERYAN".

Certainly, the focus of our concerns was the publication of this book in its entirety; we waited exactly twenty years for this day. This is the fifth volume of our studies that we published in Los Angeles, sponsored by the Western Prelacy of the Armenian Apostolic Church of America.

It is to be noted that the first grateful explorers of the historico-philological aspect of Gladzor University, who have endeavored to present only partially the Colophones and Remembrances preserved in Manuscriptal sources were meritorious Armenologists Ghevond Alishan and Catholicos Guareguin Hovsepian. Both these authors have provided a general idea and remarks about Gladzor University and its Rector Esayi Nechetsi, based on the information and evidences that they have revealed from the Manuscripts but without the use of scientific analyses and

multilateral explorations, particularly without factual comparisons with its contemporary Universities in Europe, their curriculums, textbooks, levels of education, order of degrees, character of faculties, social impact that Universities had on the societies respectively and many other features and particularities of the new Higher educational establishments which are called Universities as new types of intellectual organizations. In the narrations of the mentioned Armenologists about Gladzor University there is, of course, as communality, as well as differentiation. Their communality is expressed by the fact that both have made their studies, in essence, devoid of *critical* and *all-embracing* research with multifarious problems concerning *the inner life* and *characteristics* of Gladzor University, but rather *positive descriptive* narrations delineating some general confirmations of its features. Their differentiation lies in the fact that if Gh. Alishan forwards in his narration greater passages of Colophones and Remembrances pertaining preponderously to the Gladzor University characterizing them in concised and general form, then G. Hovsepian delineates the duration of Gladzor University in historico-philological outlook, comparatively in broader embracement and specifically reverberates and holds forth about Esayi Nechetsi's specific religious activity and partially analyzes his scientific heritage writings, having theological-denominational character. But as indisputable merit it is to be noted that the scientific apparatus of G. Hovsepian is undoubtedly reliable in the sense that he has precisely presented the passages from their Manuscriptal sources with exact references as to their places.

Furthermore, for the exploration of this Educational and Scientific Center have contributed their services scholars like Sirarpie Ter-Nercessian (see *Les Manuscrits Arméniens Illustrés des XIIe, XIIIe et XIVe siècles*, Paris, 1937, pp. 110-136), L. Khachikian (see his article: "Gladzor University and its Students' Dissertations, Collection of scientific studies of Yerevan State University, 1946, No. XXIII, pp. 423-450), A. Movsissian (see "Outline of the History of Armenian Schools and Pedagogy (IX-XV cc.)", Yerevan, 1955) and A. Avedissian's articles on the Armenian Miniatures of Gladzor school "Edjmiatsin" Journal, 1956, and then published as a book in 1971, Yerevan). It was indispensable, by means of *critical* and *comparative* studies, to reveal the *inner life* of Gladzor University with all its facets and features to which scientific philology inevitably had to make inroads. It is a well-established fact that the critical and comparative study of a phenomenon generally marks a new phase in exploration of every issue or problem. By this Study of ours, we are continuing the grateful efforts of the mentioned Armenologists, having tried to present a *wholesome and all-embracing critical-comparative monography* devoted to the greatest scientific Academy of Armenian Thought, that is to Gladzor University.

It is to be noted that, notwithstanding all the endeavors of exploration of the history of this Educational Center, the cardinal problem still wasn't solved in a scholarly manner, in all its details and particularities: was the Gladzor Educational and Scientific Center really a university on the same level of its contemporary Universities, or are the historical evidences that have reached us merely the grandiloquence of its students, expressions of exaggerated praises and loud-sounded boastings? See, this is the most pivotal problem that has been our fundamental and primary obsession in this Study of ours.

To achieve the profound argumentation, corroboration and solution of this weighty scientific thesis of ours it was necessary to depart from a new range of prerequisites. For that very reason, we were guided by the below-mentioned principles and

approaches.

First of all, it ought to be penetrated by means of exploratory analyses into the Manuscriptal Remembrances, Colophones and other sources which seem at first glance routine and mostly in enigmatic and sinuous formulations or phraseology; permeate into the intrinsic meaning of the literary and educational-scientific terminology, which conceal evidences and generalizations of instructive character pertaining to this Pedagogical and Educational Center and have exceptional importance corresponding parallels of which we find in broader theoretical interpretations in monumental and classic works of Armenian scientific literature. That means, that it is feasible, by the help of the latter, to reveal and grasp the content of a whole bibliological and educational terminology which otherwise would have remained as mute evidences. In similar cases, understandably, it is possible to make explorations only through critical philology which is the luciferous guideline in the prism of which reflect those obscured expressions dimmed by the fog of centuries and those laconic formulations that comprise in themselves a whole world of cultural-instructural problems and provisions which has forwarded Armenian Scientific Thought through the milleniums of its existence. But in order to disclose these scarce and sometimes enigmatic formulations (which hide in themselves a broad range of cultural notions and relationships which is preconditioned by the glorious path that has passed through Armenian scientific Mind), the exploring philologist has to elucidate the forwarded facts and evidences not only by coherent proofs and corroborations, *but also he has to crossexamine by making parallel comparisons with retrospective facts and issues, as well as prospective evidences and issues.* In this way, taken by themselves, seeming inexplicable formulations and issues related to Armenian cultural history of ancient times pertaining to Gladzor University become plain and more explicit. More often it is felt necessary to examine this or that evidence pertaining to Gladzor University in different aspects and levels, in order to elucidate multifariously and in possible profoundness and to arrive to new conclusions, making fresh assessments about this brilliant pharos of Armenian Genius. Therefore, in our monography are reflected not only all the materials immediately relating to Gladzor University (embracing Manuscriptal as well as Armenological sources and studies), but also partial facts and evidences of Armenian intellectual history of anterior and posterior periods. Due to such an examination we have derived creatively new deductions and made confirmations that have essential significance about the revelations of *inner content* of this Educational and Scientific Center.

As a marginal outcome, in the light of our conclusions and affirmations that we have reached through investigation and analyses, we have revised and criticized all false assertions in connection to Gladzor University and have duly corrected them.

Secondly, it was indispensable, as a departing point, to reveal and amplify the Textbooks of the Learning Center and on the basis of them to decide the fundamental courses and subjects of learning. To reach this goal, we were compelled to reveal all the Manuscripts that were copied in this establishment, and examine the texts and items included in them, strictly determining their identities or characters. Naturally, due to that fact, it was necessary to be acquainted with and study all the text-units that were anticipated for teaching and were considered as fundamental: Manuals for that purpose. *That is the most tangible and basic contribution of this monography to the history of Armenian culture of the Middle Ages.*

Thirdly, in order to corroborate scientifically and confirm argumentatively the *university* character of this Learning Center, it was necessary to compare its parallel features with contemporary European Universities of the Middle Ages, to make plain communalities and particularities between them and Gladzor University. Having knowledge only of one's own national spiritual establishment, even with its exhaustive details, in most circumstances it is not adequately sufficient to reach to comprehensive and definitive conclusions and generalizations. Moreover, intuition about one's own national establishment, leads in particular cases to illusions and enticements. To make serious scientific deductions and factual discussions one necessarily ought to know as well of other national establishments and in comparative examination confirm the value of his national establishment.

In writing our Monography, we had in mind these departing points and approaches.

As a matter of fact, in our Study we were led by the perception that Armenia, being one of the centers of civilization and culture, could not understandably be left outside the mainstream of international Educational and Scientific life. Therefore, the titles and comprehensions designating educational and scientific relationships in the Armenian intellectual community have not been of local significance only, *but of international character and practice* as well. Our explorations in this direction, studying valuable volumes written in European languages, confirmed our assumptions: it was proved irrefutably that our examined pedagogical-scientific terminology and epithet-characteristics related to Gladzor University were not only proper to the Armenian reality of the Middle Ages and thus were practiced solely in her intellectual relationships as specific issues used in Armenian literature as if senseless formalities, cliches or hackneyed expressions, but they were of *universal* character commonly used in the European learning centers all around the continent. In other words, they were characteristic expressions of scholars that were derived from the norms of intellectual life and discerning the ranks and degrees of scholars just as modern scientific communities have the system or scale of titles and degrees, only in different names and terms with different contents and meanings. This kind of analysis in Armenology related to Gladzor University was made for the *first time* in our Monography.

Of course, throughout the rich sixteen-century history of Armenia, scientific and educational establishments taught in national letters, as intellectual pharoses, were enlightened many other higher educational schools of Vagharshapat, Ani, Haghbat, Sanahin, Kecharoyk, Hromkla, Skewra, Sis, Drazark and so on. Unfortunately, very scarce information and meagre evidences about them are preserved in Manuscriptal sources. But the advantage of Gladzor University lies, among other things, in the fact that about this great cultural and Learning Center is fortunately preserved abundant information and records in the Manuscripts. And it is only this circumstance that offers us opportunity, through the intermediary of Gladzor University, to put in correlation the Armenian intellectual heritage with the intellectual life of European Universities.

Incidentally, Learning establishment as University (Latin "Universitas") by its naissance and inner organization is a product of social construction of Medieval Ages and by its features and particularities springs out from it. In the Antiquity too, there were learning establishments of higher education, but they can never be considered and are not considered as Universities. The problem is that the concept of "University", as an establishment of Higher education, essentially differed by a row

of features and particularities from all types of Learning Centers of anterior centuries and by its embryonic features as their prototype. If not a single of these Higher educational establishments of Ancient Greece and Rome isn't characterized as University, the reason is that none of them had its inner Constitution, dissertations with defending theses, educational degrees, separate departments ("Facultets"), politically weighty authority that enjoyed in social life and other features that were proper only to the Medieval *University* establishments (see Ch. Hasking, "The Rise of Universities", New York, 1923, p. 4). Gladzor University corresponds fully with all its features and attributes to the intellectual movement of this exceptional enlightening that was created in the Middle Ages, embodied in Universities which played a decisive role in the worldwide social development, preparing for the glorious period of Renaissance.

Our deductions derived from factual investigations made at different stages and levels, *with mutual verifications and confirmations*, completely and irrefutably corroborate the basic problem that the Educational and Scientific Center of Gladzor, *by its nature and by all its principal objectives and fundamental attributes*, corresponds to the contemporary Universities of Europe.

It is to be noted that during performing our investigations and critical comparisons with different types of European Universities, we had in consideration particularly the ones that teach the Humanities, in other words the courses of Septem Artes Liberales.

Only through the language of facts, on the basis of objective indications have we made our observations and analyses, by the method of parallel comparisons between the courses and Textbooks of European Universities, on the one hand, and the courses and Textbooks of Gladzor University that we have revealed by means of studying many years the Manuscripts copied in that Learning Center, on the other. On this occasion, we have had opportunity also to display the features and particularities of the corresponding texts in order to show communalities in the sense of development of the philological sciences which were present in the Armenian Literature as well as constructural-textological principles of the Textbooks and Manuals in use in the European Universities. In other words, by similar correlations we revealed methodical features and principles of philological character that were widely manifested in the Armenian Literature which were not of local but of general significance, and undoubtedly with the emphasis of primacy of Armenian philology in comparison with the European ones. And that is rightfully comprehensible and explicable due to the fact that Armenian philology has such an anteriority that none of the European Literatures can match. But it is to be noted that the sources of all Literatures, whether Armenian or European, are similar: *the Classical Greek Literature has constantly provided spiritual nourishment to the Literatures of all other nationalities.*

Naturally, a question may rise due to the constraints of misconception and skepticism: what kind of communalities can exist between the Textbooks put into circulation in Gladzor University and the European Universities? Each communality, as a matter of fact, assumes the presence of identity, in the exemption of which it is impossible to reveal comparisons of parallels and confirm Universities. Through studying the rich literature about the rise of European Universities written in many languages, we exposed the *wonderful coincidence that there existed in the curriculums of European Universities and all the Textbooks and Manuals that were in use in the University of Gladzor.*

This conclusion of ours, seeming perhaps "extraordinary" at first glance, turns all at once veracious and conclusive to the reader, as soon as he grasps the fact that the works of the Classical authors and the Commentaries about them *were the most widely spread and fundamental Textbooks put into circulation both in the Gladzor University as well as in the European Universities*. It is precisely *this universality that presented to us the basis that permitted us the right to ascribe the characterization of University to the Gladzor Learning Center deservedly and by the level of all-European criteria*.

The examination of the Manuscripts composed in Gladzor University definitively shows that *philosophy*, as a curriculum course, was acknowledged as theoretical teaching and was highly esteemed. The presence of such Texts as the works of Eznik Koghbatsi's "Refutation of Sects", of David Anhaght's (David The Invincible) "Definitions of Philosophy", Plato's Dialogues of "Phedon", "Phedre" and others, Aristotle's main treatises as "Categories", "About Interpretations", "About Virtue" etc., Porphyre's "Introduction", David's "Analysis of Introduction" and others are extremely characteristic. This rich philosophical heritage is thoroughly the product of communion between the hellenistic Mind and Armenian theoretical Thinking.

From the Textbooks dedicated to the teaching of philosophy as a distinct and basic course in Gladzor University, such as Plato's, Aristotle's and Porphyre's treatises were also the main Textbooks of philosophy in the European Universities.

But it is to be recorded, without the slightest hint of exaggeration, that the teaching in Gladzor University of Porphyre's Introduction with David Anhaght's monumental work "Analysis" is unmatched by its profoundness and wide scope in comparison to the interpretative Treatises which were in use in the European Universities and *accommodated* to the Christian dogmatism. On this occasion, we have in mind the work of Boethius: "De Consolatione Philosophiae" which had popularized the Antique Greek philosophers and thinkers such as Plato, Aristotle, Porphyre and others who were "christianized".

In contrast to the European Universities, the Armenian theoretical Mind, analyzing and presenting the Antique philosophical heritage has reviewed it in all its sublimeness and profoundness, adding to it his libertarian generalizations and theses. Incidentally, the only Manuscript that has reached us and which has preserved the text of "Refutation of Sects" of the great V Century Armenian philosopher Eznik Koghbatsi, is from Gladzor University, with which the students were learning to philosophize.

Theology, as a fundamental and primary course of Curriculum, was presented to the students as mandatory both in Gladzor University and in all the European Universities of the Middle Ages. And that is comprehensible by itself, due to the fact that the dominant ideology of the Middle Ages was the Christian outlook of the world. For this very reason, teaching and acquiring deep knowledge of the Bible, with its Old and New Testaments, as well as many famous theological works of Greek, Assyrian, Roman and Armenian theologians and their Interpretative treatises were widely in use in Gladzor University. The first priority of the students was to become erudite and skillful theologians. Beside this, it is worthy to note at the same time that in Gladzor University, in contrast to the European Universities, were being lectured mythology and the theory of paganism, the nature and features of gods and goddesses not only of Armenian, but also of Greek, Assyrian, Persian and Roman pantheons, providing rich, precious materials and remarks that are un-

discoverable in other sources. We have in mind the works of Eznik Koghbatsi, Movses Kertogh, Grigor Abbasian and others. Parenthetically, the Armenian broadmindedness and liberal thinking is the product, in essence, of the close contact and communication that it had continuously preserved with the Antique Thinking and Culture generally. But in the case of Gladzor University we have to emphasize the following factual circumstance: examining the Manuscriptal tomes written in this academy of Learning, we discovered the following advice addressed to the students and which seemingly has the significance of motto or leading thesis in Gladzor University: "As we have learned that the bees stay on all the flowers, so is the case with the students who are eager for advice. *One must not be unaware of anything, but collect only the useful things from them*" (see Manuscriptal Institute named after Mesrob Mashtots — Matenadaran, Manusc. No. 598, p. 215b). As is observed, this is a magnificent and exhaustive characterization of broadmindedness; the student has to know everything, but take for himself only the useful, the worthy and necessary... Does not this thesis nullify all kinds of restrictions and constraints, particularly in the sense of being nourished from the cultural sources of Antique Thinking? We believe the reply is surely positive, only through this instance can be explained the fact that the students of Gladzor University had been widely acquainted with the genuine transferences even of Greek, Assyrian, Roman and Persian mythologies.

Furthermore, speaking about European Universities, the investigators unequivocally confirm that, in addition to theology, philosophy, bibliology and specialities of different inclinations, the *content* of their Curriculums constitute the Seven Liberal Arts (latin "Septem Artes Liberales"). These Arts or Sciences, in their turn, are divided into two categories: Trivium and Quadrivium. The Arts or Sciences belonging to the Trivium are: a) Grammar, b) Rhetorics and c) Dialectics, i.e. the Art of logical argumentation. The Arts or Sciences pertaining to the Quadrivium are: a) Arithmetic, b) Geometry, c) Astrology and d) Music. So, if the Trivium Arts are directed and related to the sociological issues, then the Quadrivium Arts to the natural problems.

But examining in this aspect, one has to pose the question: what co-relations are found between the lecturing courses of Gladzor University and the lecturing courses of the European Universities, in order, by drawing corresponding parallels and comparisons the position of Gladzor University among the Universities of Europe of the Middle Ages can definitely be resolved, with its level of education, henceforth in scientific preciseness restore its place in the general history of the Higher educational Centers of the time.

Our observations and confirmations have led us to the conclusion that not only the Textbooks and Manuals of Gladzor University coincide completely with the courses of the Seven Liberal Arts of the European Universities, but also that the *Armenian scientific Mind has from the earliest times elaborated pedagogical theory of the Seven Liberal Arts*; in agreement with that pedagogical theory, *it has created for each of the required learning courses separate Textbooks respectively and defined at the same time their order of succession in lecturing*.

In order to prevent misconceptions, we found necessary to quote *evidences and confirmations of scholars about the character and level of European Universities*, when we tried to find out the main features and particularities that are common both to the Gladzor Learning Center and the European Universities of the Middle Ages. On this occasion, we based our observations not on the byside surveys

and ambiguous claims, but rather on the actual and well-known studies devoted specifically to the history of the European Universities of the Middle Ages. Reflecting about the character of the education of Universities in XII and XIV centuries, American scholar S. S. Laurie generalizes, claiming that Higher education in all the Universities was confined to reproducing and interpreting some of the theses or sayings of the well-known authors... The intellectual efforts of the student had to develop, though not proficiently, by memorizing and spelling out dogmatic formulations or definitions of the authoritative writers (see S.S. Laurie, *The Rise and Early Constitution of Universities*, New York, 1887, p. 273). The same author continues to assert that in the European Universities, by educational sense, there was little nutrition for the intellect, but quite a lot of rigid exercise for remembrance and comprehension (Ibid., p. 274). Another American scholar, Paul Monroe, confirms that the education of the Universities of the Medieval Ages was directed preponderantly to the domination of formality and the power of spectacular speech, particularly to the development of polemic ability rather than to the acquirement of science... (see Paul Monroe, *A Brief Course in the History of Education*, New York, p. 145).

French scholar Gabriel Compayre distinguishes the nature of education in the Universities of the Medieval centuries claiming that their Curricula contained exclusively abstract and formal lecturing courses, and in reality, actual and concrete courses did not exist, those sciences that teach us to recognize the human being and the world, such as history, ethics, physical and natural sciences, all were ignored and unknown. Nothing was taken into consideration in the European Universities that could teach the student and develop his capabilities altogether. By similar limitations of educational courses, eloquent logicians and strong disputers could be prepared, but never thoroughly erudite people (see G. Compayre, *The History of Pedagogy*, Boston, 1886, p. 76).

The English scholar and author of two volumes on the history of the rise and development of European Universities, Prof. Hastings Rashdall, has definitely come to the conclusion that the perception of science or, more accurately, its *principle foundations scarcely surpassed the limit of knowing what somebody has said about something* (Hastings Rashdall, *The Universities of Europe in the Middle Ages*, London, 1895, tome I, p. 433).

Furthermore, by having a clear perception of the educational level of the European Universities, it is necessary not to confuse the brilliant intellectual capacity of their founders with the character of learning in the Universities. In this connection, Armenian-American scholar Prof. Kevork Sarafian provides a well-argued answer. He claims that "For preparation to bachelor's degree, there was the Trivium—Grammar, Rhetoric, Logic. The preparatory scholars were prescribed to study definitions. They should be able to define and determine the meanings of words. For advanced work they had, in addition to these, the Quadrivium—Arithmetic, Geometry, and Music and Astronomy. These named should not mislead us; they were simply the classification of a very limited sort of knowledge, handed down by Aristotle". (see K. A. Sarafian, *The Rise of Universities during the Middle Ages*). (Reprinted from EDUCATION, March 1927, pp. 394-395).

THE COURSES OF TRIVIUM IN THE GLADZOR UNIVERSITY

I. "Art of Grammar". In Gladzor University, for the course of Grammar the students have browsed, essentially, through the Textbook of Esayi Nechetsi entitled: "Analysis of Grammar" (edited by us in 1966, Yerevan), parallel to auxiliary grammatical literature composed of Davit Anhaght's, Movsess Kertogh's, Vardan Areveltsi's, Grigor Pahlavouni Magistros's and Hovhanness Erzenkatsi's (the Elder's) Interpretative works (all last three edited by us in 1973, Yerevan, in 1987 and 1983 in Los Angeles).

It is worth mentioning that the Armenian Grammatical interpretations, in contrast with the grammatical manuals of today, have an all-embracing character, because they are imbued with linguistico-philological-grammatical conceptions and analyses, as well as with philosophical, rhetorical, musical and some general knowledge on arts. Therefore, the theoretical significance of the "Analysis of Grammar" is rather essential. For this very reason, it must also be asserted that the conclusions of medieval theoretical thought were embodied not only in philosophical works, but also in the interpretative tracts on grammar, and consequently the outlook of contemporary scholars were accordingly formed and fortified through studying them. It is not a mere chance that Grammar was appreciated by the scholars of the time as "The door and key of all wisdom". In this same volume it is said: "This is the door to all wisdom and instruction, and you ought to ascend with the help of this book to the top of the scale of wisdom" (p. 63). From this it also follows that without a solid knowledge acquirement of Grammar, it was impossible to comprehend and overcome the difficulties of mastering over the learning courses of Higher education. For that very reason, not only in Gladzor University, but in all Armenian Higher educational Centers Grammar was considered as "pre-educational" or, in other words, as "primary" and "preparatory" subject. It is to be emphasized that Grammar in the Armenian educational system has been known as the *foundation and precondition* of the intellectual growth of the students. Moreover, it is assumed that Grammar is essential to become a multilaterally educated person. In addition to the mentioned ones, Grammar furnishes the students with the skill and ability of linguistico-philological knowledge to penetrate into the ambiguous and obscure formulations and writings of ancient literature, to decipher them and comprehend their precise meaning and even to reconstruct the distorted and contorted passages properly. The students of Gladzor University were well aware about the role and significance of Grammar.

In the European Universities, too, Grammar was considered a constant part of the Trivium (see Hastings Rashdall, his above-mentioned work, p. 437, S. S. Laurie, his work, p. 219). In his interesting work entitled "Ancient and Medieval Grammatical Theory in Europe" (London, 1951), R. H. Robins asserts, characterizing the place and the role of Grammar in the Curriculum of the European Universities, that it was put at the basis of the Seven Liberal Arts, as the essential educational course of the universal language, which was Latin at the time, and all the Textbooks were provided in that exemplary scientific and literary language. Latin was studied not only as a goal in itself, i.e. as a consistent part of human culture, but also as the sole means for correspondence and communications between the scholars of the world, and, importantly, for studying the works of classical authors of the Antique Greek period and the Latin Bible.

Now it is necessary to reveal the fundamental particularities that exist between

Armenian and European Grammars which were used in the Universities.

Thus, it is to be taken into consideration that Armenian Grammar, in its period of interpretative development, already had traversed a long way on its own. First of all, during the mentioned span of time was created a stable Armenian scientific terminology of Grammar which is mostly in use till today. Secondly, inclusion of the rich grammatical conceptions and comprehensions by their tendency, was focused, in essence, on the examination of the rules of the *mother tongue*. Thirdly, the Armenian grammatical science, cross-fertilized by direct relations with the Greek one, has been formed, grown and strengthened, having imbued the general sources of Armenian literature.

So, what kind of grammatical textbooks were in use in the European Universities in the same period?

According to the affirmations of the researchers, two main Textbooks were in circulation in the European Universities: One the work of Latin grammarian Donat Elios (330-400 A.D.), entitled "*Ars Grammatica*" which has a compilative character, and the second is the voluminous work of Latin grammarian Priscian (500 A.D.) known as "*Institutiones rerum Grammaticum*" (see *Hastings Rashdall*, mentioned above, vol. I, p. 434, *S. S. Laurie*, p. 269, *R. Robins*, p. 124, *Paul Monroe*, p. 63). Both are dedicated to the study of the Latin language. It means that in the European Universities, the students of different nationalities were studying not their native languages, even of interpretative kind, but rather that which was the universal language for scientific and cultural communications in the Middle Ages; that is, not the live but the dead Latin language. It was required from the students of European Universities that they should copy out some passages from the grammatical works of Donat and Priscian, interpret and spell them out. It is confirmed in the studies that at the beginning of XIII Century the prorektor of the Paris University Alexander de Villedion had versified the grammatical Textbook of Priscian, which till the wake of XVI Century was used in the European Universities (see *Robins*, p. 75-76). The fact that the grammatical Textbook of Priscian was copied in multiples and preserved in nearly one thousand Manuscripts, certainly testifies to its wide circulation in the Universities (see *Robins*, p. 63). At the same time, the works of Donat and Priscian repeatedly underwent through interpretations (*Robins*, p. 69) and in scientific studies they were estimated as the connecting bridges between the classical and Medieval grammatical treatises.

Generalizing and defining the character of Latin grammatical science in its entirety, scholar R. Robins emphasizes the idea that Latin grammatical science rose on the foundations of the Greek's. In the sphere of linguistical and grammatical theory the Latin grammarians *were not innovators*; they followed and collected the endeavors of their predecessors, *mostly the works of Greek literary men*, Priscian substantiates his Grammar, in all possible cases, as he confesses, by Apollon's treatise and declares plainly at the same time that in all theoretical provisions he cites the Greek scholars as his only known authors (see *R. Robins*, p. 69).

From all that was spoken above, it inevitably follows that although the Armenian science of Grammar taught in Gladzor University, as well as the Textbooks employed in the European Universities had a *common source*, that is *the Antique Greek grammatical science*; the difference lay in the ways of elaboration and inclination respectively. Otherwise, it could not be. Anyhow, the course lectured in Gladzor University on Grammar with all the perceptions and theories in their entirety completely correspond to the grammatical courses of the European Universities.

II. "*Art of Rhetorics*". The fact that the work of Movsess Kertogh has reached us by the title "*Book of Essentialities*" («Գիրք Պիտանից») and has been copied in multiplicity in the Gladzor University is in itself an eloquent evidence of the high attention and importance given to the theory of Rhetorics in this Learning Center. And that is understandable; is it not because the art of Rethorics is the powerful weapon by perfection of which the Church spreads its ideological doctrine on the people and by the use of which it preserves its authority, waging incessant struggle against heresies, all kinds of hostile sects and tendencies? It ought also to be observed: Is it just a coincidence the fact that the book comprising the theory of oratory in Armenian Literature even from the earliest times is named and entitled as "About the Essentialities", which implies the book of "Necessities", "Usefulness", of "Profits"?... In fact, the title of the first chapter of the theoretical part (that is of "Definition") has become at the same time the general nomination of the whole book of Movsess Kertogh. But it was not done haphazardly or without purpose; on the contrary, it was done consciously, departing from the nature of its content and social value. That implies that the advancement and development of oratorical Art was preconditioned by the comprehension of its importance. It is worthy to note that due to the philological-comparative study of the Armenologist of German descent A. Baumgartner, it became plain that this Literary Monument of Movsess Kertogh on Rhetorics was in close correlation with the works of famous Greek oratory theoreticians, such as Aphonios and Theon. Movsess Kertogh too, similar to the Greek rhetoricians has divided each chapter into two parts, that of theoretical and practical in the form of Exercises.

The Armenian scientific Mind has considered the Oratory, taken in its entirety, not only as eloquence, but primarily as *the Art of convincing*. And this means that Oratory is such an all-embracing sphere of intellectual knowledge, which closely relates to Logic, Legislation, Philology, Mores, Style, History and Literature generally. Therefore, the orator has to be a multifariously erudite student with a broad horizon of outlook. It is a well-known fact that in the multiple and complex interactions of human activities the Art of convincing is needed and in this sense Rhetorics is considered as the science of "profiteering". More urgently, its indispensability was felt in all formal sites and circumstances, in churches, festivities, gatherings and Learning Centers, when all orators do their best in persuading their audiences with the help of the rules of Rhetorics...

Naturally, the Art of convincing, by its examined subjects and themes, is the broadest and all-embracing sphere of human activity which is not confined by any limitations...

Oratory was also a consistent part of Trivium, which was an obligatory lecturing course in the European Universities without exception, specially in the Faculties of the humanities. According to the confirmations of researchers, the Textbooks and Manuals of that course employed in the European Universities, consisted of Donat's work named "Barbarismus" (the third book of "Ars Major") and the rhetorical materials of Boethius (see *Hastings Rashdall*, vol. I, p. 434). As samples of oratory separate passages were taught from the masterpieces of Ciceron, Virgil and others, their abridged elaborations of new reductions which were considered as indicators of oratorian rules and provisions.

As it is obvious, the rhetorical Textbooks of the European Universities consisted, in essence, *of the general principles that pertained to the Textbooks of the Armenian Gladzor University, i.e. of theoretical and practical parts with their*

displayed samples. But they differed, somehow, in one essential point: If the Textbooks of the European Universities by their inclination were directly related to the Roman culture, then the Textbooks of Glazor University to the culture of the Antique Greek world and to the theses of the Armenian theoretical Mind.

III. *Dialectic (according to the perceivment of the given period) or Art of Controversy and Theory of Logic*. It is characteristic to note that in theological-philosophical literature the existence of Eznik Koghbatsi's unique work in the Gladzor University by its theoretical generalizations *equipped the students not only with the doctrinal theses of the Christian outlook due to the critical comparisons and parallels that the author had introduced in his work between the religions of paganism and polytheism of the Antique world, as well as the fundamental theses of Persian mazdaism, but also, which was more important, equipped the students with the Dialectic, with the skill of managing disputes, in other words with mastering Logic*. In the whole Armenian literature, the most brilliant evidence of teaching Dialectic, with its seductive enticement and compactly rational reasoning this literary Monument remains matchless. In this sense, how eloquent does sound the following exhortation of Eznik Koghbatsi which is the essence of Dialectic: "And now let us examine the issues, because *when contests are well organized by rules, then the truths of speeches are easily revealed*" (Eznik Koghbatsi, *The Refutation of Sects*, Venice, 1826, p. 35).

In Gladzor University, for learning the course of Dialectic the treatises of David Anahgt, Plato, Aristotle, Porphyre and others were also employed. In them there are a lot of theses and premises about the Art of disputing and Logic which help so much in shaping the theoretical mind of individuals and their development. Furthermore, it is even impossible to figure out theoretical thinking generally without having knowledge about Logic.

We have to cite the following Textbooks that complete the course of Dialectic in Gladzor University.

- a) The "Categories" of Aristotle,
- b) The "Introduction" of Porphyre, which constitute the first part of Logic.
- c) The "Interpretation of Categories" which constitutes the second part;
- d) The "Periarmenias" or "Commentaries of the Categories of Aristotle" which constitute the third part, that is logical constructions of all the principal forms and their rules;
- e) "Book of Beings" written by David Anahgt. This Textbook is envisaged of *practical* importance, aiming by the use of Questions and Answers to summarize this whole course of Logic. For that very reason we assume that this must have been taught as the assimilation and conclusions of the Dialectic course.

It is to be questioned: What kind of relations can be confirmed between the Textbooks of Gladzor University, on the one hand, and the Textbooks of the same character of European Universities, on the other?

According to the unanimous assertion of the researchers, the "Categories" and "About Interpretation" of Aristotle, "Introduction" of Porphyre and also the Treatise of Boethius were the main Textbooks that had been in use in the European Universities pertaining to the learning course of Logic (see *Paul Monroe*, p. 444, 445, *Hastings Rashdall*, vol. I, p. 434 and others; compare also *Encyclopaedia Britannica*, II edition, vol. 9, p. 514). But the main emphasis was placed on the Textbook of Boethius, who has elaborated and presented the Greek philosophers' and logicians' works of the Antique period, scholastically. This important circumstance

ought not to be neglected or forgotten. It is sufficient to remember that in Europe the authority of Aristotle was not always admitted and not at all times; there have also been some periods when the teaching of Aristotle was categorically forbidden in the European Universities. Moreover, according to Paul Monroe, in the late Middle Ages, knowledge of the Greek language in Western Europe had almost disappeared. Even *indirect* knowledge of Greek literature, which was available by means of Latin abbreviations or comparatively extensive surveys in such works of scholars as of Boethius, was miserably inadequate, as actually was the knowledge of Latin literature, too. Some of the works of Virgil and Cicero were well-known. The fact was that the monasteries in Europe had very small quantities of Manuscripts comprising the texts of authors from the classical period of Antique Greece. The common behavior towards the classical literature of the Antique period and its study was *definitely hostile*. Alcuin the theologian was admonishing his pupils in Tourin: "*The saint poets are sufficient for you. There isn't any necessity to spoil your brains with the filthy poems of Virgil*" (see *Paul Monroe*, p. 68).

THE COURSES OF QUADRIVIUM IN THE GLADZOR UNIVERSITY

The previous pages have demonstrated that Gladzor University wasn't yielding an inch to the European Universities with its courses pertaining to the Trivium.

Now it is necessary to find out what correlations exist between the Gladzor University and the European ones in teaching the Quadrivium courses. In order to make it plain to the reader, it is necessary to figure out the factual situation of teaching the Quadrivium courses and only then try to confirm parallels between the European Universities and Gladzor University.

Thus, examining the teaching of the Trivium courses we saw that if distinct Textbooks and Manuals existed in the European Universities as well as in the Gladzor University, then for the teaching of Quadrivium courses there has not been separate Textbooks. As asserts Hastings Rashdall, for the Quadrivium courses, that is of Arithmetics, Geometry, Astrology and Music there were no separate Textbooks (see p. 434). S. S. Laurie, characterizing the course of Arithmetics as knowledge that was comprised of *elementary* counting, and employed in contracts of commerce and calendar. Geometry as a teaching course contained *some definitions and theorems* taken from Euclid... Astrology preponderously included what we envision under the *nature philosophy* (compare *S. S. Laurie*, Preface, p. VIII).

But what was the state of teaching courses of Quadrivium in Gladzor University? Before answering that, in connection to the courses of Quadrivium it ought to be considered that the Armenian scientific Mind, in contrast to the European Universities, *has created wholesome Textbooks and theoretical Treatises for each course of the Quadrivium respectively, starting from the VII Century*.

One of the most brilliant figures of the Armenian theoretical Mind is Anania Shirakatsi, who is the author of many scientific treatises about Arithmetics, Calendar and Astrology. Only on Arithmetics he has four scientific works equipped with tables of countings and multiplications. In his treatises numbers are demonstrated by means of conventional signs and the Armenian alphabet, counting millions and billions and even more. For instance, ձ = one million; ղ = ten million and so on (see *A. Abrahamian*, *The Literary Heritage of Shirakatsi*, Yerevan, 1944, p. 54). Moreover, special arithmetic terminology has been created indicating even uncoun- table numbers. For example, քիւր indicates ten thousand, գունդ ("regiment") in-

dicates one hundred thousand, աւագ գունդ ("major regiment") indicates billion number and so forth.

10.000 = քիւր

100.000.000 = գունդ (regiment)

1.000.000.000.000 = աւագ գունդ (major regiment)

100.000.000.000.000.000 = կայսր գունդ (cesar regiment)

(compare: *A. Aprahamian*, History of Armenian Letter and Art of Writing, Yerevan, 1959, p. 136).

This fact, undoubtedly, speaks about the high level of development of Arithmetics and Mathematics, as sciences, in Armenia. Even when Europe had no system of calculation of its own (it is used, in fact, arabic system of numbers), the Armenian scientific Mind had already created from the earliest times the ability to count millions and billions by means of its own alphabet and a self-originated system of conditional signs.

Geometry was a component part of the Quadrivium in Gladzor University. The Armenian translation of the work of the Greek scholar Euclid on Geometry was realized, as written evidence corroborates, surely in XI Century by Grigor Pahlavouni Magistros (see our Study, Los Angeles, 1987, p. 332).

From all circumstantial and factual evidence we have derived the conclusion that *Astrology* was also a consistent part of the Quadrivium in Gladzor University, because attaining Doctoral degree was unimaginable without the proper knowledge of Astrology, which is so indispensable for fixing the calendar, the fasts, the holidays, festivities and celebrations, according to which must coincide the ecclesiastical rituals respectively.

The Armenian scientific Mind had already created such *wholesome* books as Hovhanness Erzenkatsi's work entitled: "About the heavenly movements of phenomena", "About the Astrology of Chaldeans", many astrological theories and concepts are discussed in Eznik Koghbatsi's phenomenal work that was in use in the Gladzor University, a Manuscript copied in Gladzor University (No. 6897) has the reading: About the course of the sun and the number and size" and others...

The course of *Music* was essential in the Curriculum of Gladzor University. This subject was taught not only theoretically, but also practically. In Manuscriptal sources we found many evidences about the Professors-musicians mentioned with their students.

From all these affirmation follows that the courses of the Quadrivium were included in Gladzor University; although they were not supplanting in any way the rich scientific heritage of the Armenian scientific Mind, which was in close correlation with the Classical Greek Antique period of intellectual achievements.

What kind of organizational structure had Gladzor University from the point of view of Faculties or Departments? To this question we are compelled to answer not by immediate and direct evidences off hand, because about its Faculties in the Manuscriptal sources we didn't find any data confirming their numbers and characters, therefore for the solution and interpretation of the problem we were constrained to give by auxiliary sources; in other words, in the light of perspective as well as retrospective facts. We perceived as perspective evidences, first of all, the inclinations and professionalisms that the students of this University had acquired during the years they had dedicated to studying, and the deductions that we have made by our scrupulous observations by the mentioned aspect, on the one hand, the conclu-

sions that we have derived from their courses of learning and Textbooks that were in use, on the other. And retrospective facts are those evidences that pertain to the Faculties of Datev University which owes its birth to the Gladzor University. But it ought to be emphasized that we attain more concretization in our analyses through the existence of retrospective facts. There exists in the Manuscript of Madenataran No. 7821 an extremely important information on the Faculties of Datev University, informing us that there were three of them: Datev University "had *three Educational Departments* («Ռւսումնարան»); *in one of them they were teaching the Music and Songs of ancient vardapets in sweet melody*; even from other countries and cities were gathering the pupils at the feet of this University. *In the second Educational Department was taught Illustration, the Art of Miniature, and different kinds of paintings. And in the third Department was taught all the books of internal and external sciences, i.e. Old and New Testaments with the interpretations and translations of internal and external sciences*" (p. 26b).

We have arrived to the same conclusion about the Faculties and their characters of Gladzor University.

The assimilation of all the examined educational courses would be confirmed, naturally, by a formal degree or certification. In the Armenian Higher educational Centers the official formulation is awarding "Doctoral degree" («վարդապետական հրաման», «վարդապետական գաւազան»), the symbol of which is the Doctoral mace awarded to the aspirant, by which the attainment of higher educational authority is juristically confirmed.

It is important to note that the "Doctorate degree" is the acknowledgement of *exclusive educational and scientific certificate*, awarded during special ceremonies by the Rector of Gladzor University. Therefore, we have come to the conclusion that the Doctoral degree was completely different from the ecclesiastical positions; in the ecclesiastical hierarchy ordinance, apparently, was not preconditioned by Doctoral degree, but, somehow, in order to earn more authority the representatives of the ecclesiastical hierarchy have strived earnestly in the meantime to attain the Doctoral degree. By our observations of Manuscriptal sources it has become unequivocally clear that in the Middle Ages Vartapet (Doctor), as scholar and educator, has sometimes enjoyed more authority than even the Patriarch or Catholicos. By recording this fact, we emphasize and underscore at the same time the boundless love and respect toward wisdom that the Armenian people has cherished throughout its existence. It is a very eloquent evidence that we read in one of the proverbs of Vardan Ayguektsi, entitled "Who is authorized to judge". An episode is told where "a layman was caught in a wrongdoing and brought before the deacon, who told that the priest is here and *he is greater than me and he has the power to judge*, therefore take the offender to him". And they took the offender before the priest, who told that the bishop was here, and lead the offender to him. And the bishop told that the patriarch was here, lead the offender to him. And they carried the offender near him. and the patriarch told that the vardapet was here, and lead the offender to him. And they carried the offender near him. *And the vardapet indicted the offender and sentenced him to punishment...*" (Մարք Կ., Сборники Притч Вардана, Санктпетербург, 1894г., part II, The Text, pp. 164-165).

Incidentally, in the European reality, too, was the Doctoral degree implying Teacher or Scholar very respectful. On this occasion, Hastings Rashdall asserts that through XII Century the Doctoral degree became an honorable title which wasn't inferior to the honor enjoyed by the bishop or cardinal for not to have stuck to it (see *Hastings Rashdall*, vol. I, p. 206).

The Vardapet's main vocation has been *teaching*; because of that he is called "educator" in the Manuscriptal sources. In this sense, it is characteristic the assurance that the Rector of Datev University, the philosopher Grigor Datevatsi, has given to Tovma Metsopetsi on the occasion of the latter receiving the Doctoral degree: "I gave him permission and authorization to lecture, designate pupils and teach the Law of God..." (see Vardan Hatsouni, *The Education in Ancient Armenia*, Venice, 1923, p. 205). The catholicos Kostantin has formulated a rule about the vocation of vardapet, defining it as *scholar-lecturer*, claiming that he ought to be completely cognizant of the "books of educators" and his skill and capabilities have to be proven by "a multiple of scholars' evidences". Verbatim we quote: "X. *The Educators of Textbooks ought to be certified by a multiple of Professors who have to be well-versed in wisdom and skillful and cognizant in literature and experienced in everything of intellectual life: similarly the pupils of letters ought to be chosen by him and certified by more experienced and accomplished masters*" (see *Kirakos Gandzaketsi*, *History of Armenia*, Yerevan, 1961, p. 305).

The Rector of Gladzor University, Esayi Nechetsi, in his concised work entitled "The World that God put in the Church is this" writes that vardapet "is the tongue and the translator of Apostolic and Prophetic books", whose content is "raw and unelaborated nutrition" to the ignorant people; so, only vardapets, being sophisticated in science and education can give "spiritual nutrition" to the studious youth eager to master the sciences, opening their minds and souls. Beside this, vardapets, being sapient, are "examiners and observers of all creations and phenomena of the objective world" (see Madenataran, *Manusc.* 2187, p. 142b). Moreover, Nechetsi, quoting the Greek philosophers of the classical period, endows vardapet even with the "similarity" of God by three main features that he has to attain: a) by "Benefaction", b) by "Cognizance" (that is ability to know everything) and c) by "Capability" to do everything (*Ibid.*).

In one of dissertations of Gladzor University defended by a student, he publicly tells about the deep gratitude that the Professors or Educators enjoyed in this Learning Center and which at the same time delineates their unculpable character. "Here, I am the last one of everything, I don't know how to compensate for so much gratitudes that I received from You as wisdom, my Educator; perhaps with gold or silver or precious stones, or something from beneath of earth which is dear only to the common human beings? NOT AT ALL THIS, because IT IS BEYOND COMPARE: THE EARTHLY THINGS WITH THE WISDOM OF SPEECH, and the Wisdom I learned from You, which has NO PRICE AT ALL" (*Manusc.* 734, p. 139b). For that reason the Teacher is INCOMPARABLE with the earthly values, perceived by the Armenian pedagogy, that was taught in Gladzor University.

In another dissertation, the student of Gladzor University, appealing publicly to his Educator, tries to define the sublime virtues of his Teacher which he admires, having in mind all the benefits and gratitudes that he enjoyed lavishly from him. The graduate student at first feels confused and doesn't know how to characterize him truly and rightfully. Behold how it is remarkable that the disputer, comparing his Teacher with the sun, finds that he is more brilliant than the sun, because, the disputer argues, the Sun shines only during the daytime, while always at nights and during the eclipses becomes obscure, but the Teacher NEVER experiences such failures; he is eternally brilliant. I can't compare the Teacher with the crystal water of the stream, because the later sometimes becomes muddy due to the floods, and turns out turbid when wild animals drink water to satisfy their thirst. But the

Teacher is ALWAYS and ETERNALLY clear as crystal. It is even impossible to compare the Teacher with Paradise, the Golden Eden, because at the wintertime it is destined to wither, but the Teacher NEVER fades out of his freshness. The disputer at last arrives to the conclusion that the Teacher is comparable only with the "Spiritual bread" that He so abundantly delivers to all aspirants who are eager to satisfy their thirst for knowledge and enlightenment, not only of clerics but also of laymen (see *Ibid.*, p. 42b).

This is the image of the Educator, Teacher and Professor of Gladzor University by its students.

For acquiring the Doctoral degree, a *certain order* was established which was expressed in the following requirements:

a) The examinations were *obligatory*. After finishing all the courses of the Seven Liberal Arts in a period of seven years, the Professors had to reveal if the students have digested and assimilated all the educational subjects needed to master, in order to be convinced by means of examinations that they have acquired "deep and stable" knowledge in all the branches anticipated by the Curriculum respectively.

b) The studying and oral recitation of separate passages from the works of famous authors and Professors, with the examinations, were also required from the graduating students before the "Pedagogical Council".

c) Spectacular ceremonies have been organized with the participation of all the students and distinguished laymen, princes and princesses, and before the "Pedagogical Council" have been defended dissertations on scientific problems. In the Manuscriptal store of the Matenadaran some twelve specimens were preserved from Gladzor University that we have studied thoroughly and scrupulously.

d) After the above-mentioned procedure, for the official remittance of the certificates, it was held in Gladzor University the "Crowning ceremony" for the Doctoral degree. The crowner was always assigned indisputably the Rector of the University, Esayi Nechetsi.

e) Considering the importance of the undertaking, the venue of the ceremonial rites of awarding Doctoral degrees was considered the Cathedral Church of Sjunik.

Of course, it is interesting to reveal what generalities and peculiarities there were between Gladzor University and the European Universities from the point view of organizing and acquiring educational degrees and titles.

As researcher S. S. Laurie has noted, the study and determination of the order of awarding degrees and titles is a difficult and complex problem. In the European Universities, the remittance of degrees to the graduate students in the Middle Ages was simply granting the right of Teacher's qualifications as the Licence of educating (see p. 214). It implies that the awarding of Doctoral degree in Gladzor University *completely* coincides with the European ones.

After a certain period of education, when the student became familiar with the reading and understanding of the texts of the celebrated authors of ancient times or was accustomed to manage debates, he was given the opportunity to display his "abilities" to defend his thesis of dissertation. His official opponents were assigned the members of his Faculty or graduated students who had already won their degrees. In case of the success of all this procedure, he was awarded the license of Magister, Doctor, Professor or any of them. As a matter of fact, during the earliest period of the establishment of Universities, these titles were synonyms or metonyms. Granting of similar titles were meant only that *the given individual already may manage discussions, as well as formulate definitions, provide interpretations of*

literary texts, subsequently he has the right to teach or lecture publicly, and therefore he is admitted in a corporation of Teachers as a full member (see Paul Monroe, p. 144, S. S. Laurie, p. 221).

Incidentally, the awarding of educational titles or degrees had been inaugurated and practiced by the year 1224, according to the Constitution of Neapolitan University that the emperor Frederick II had approved. According to the assertions of researchers, Frederick II simply had unified some schools and thus established "Universities Studiorum" (see *Hastings Rashdall*, vol. I, pp. 206, 222-223), furthermore the same emperor assigns, as is told in the Constitution, Doctors and Magisters according to their qualifications (in Latin: "Doctores et Magisters in qualibet facultate"). From this fact is rightfully derived the conclusion that the Neapolitan University since this time wasn't a mere corporation of independent Professors but *an organized establishment which had its own Constitution, titles, privileges and so forth* (see S.S. Laurie, p. 117). Beginning from this period some differentiations are apparent among lecturing jobs, for which two kinds of titles are granted: the Teacher who performs practical work and watches over the exercises or trainings is called by the title *Medicus*; and the Teacher who lectures the theory of the given subject or science, is called by the titles *Magister* or *Doctor*. Teaching and reading (in Latin *legere* from which is derived the Latin word *lectio*, which corresponds to the English word "lecture") were the duties and functions of the Magister or Doctor. According to the Constitution of the emperor Frederick II, nobody could teach in Salerno or Naples, or awarded the title of Medicine or Surgery without being scrutinized beforehand by state officials and professors of Arts scrupulously (see *Ibid.*, p. 119). From similar requirements is derived the conclusion that even before the year 1224, there have been differentiations between the titles *Licentia medendi* and *Licentia legendi* or *docent* (see *Ibid.* p. 121).

S. S. Laurie and other scholars hold the notion that the title of *Doctor* has implied for a long time nothing more than "Educator" or "Teacher".

In the Paris University a student, listening to the Magistri Artium, that is to the Educator of Arts, after mastering the Trivium courses, is granted the title of *Baccalarius*. It is not accidental that in France, where for the first time this title has been employed, a young student is called *garçon* or *Bacca Lareus Artium*, that is *a student who still strives or aspires, being conducted by a professor, to acquire the license of an accomplished teacher or lecturer*. The employment of that title ("Bachelor") in the European Universities, its original meaning having been obscured by time, attained a new sense implying "laureate", more precisely "embellished with wreath", indicating "young in the sphere of Arts" (*Ibid.*, p. 219-220).

In certain Universities of Spain, the aspirant of the Doctoral degree has been granted with a special garment and a sword which is characteristic to knighthood (see *Hastings Rashdall*, vol. I, p. 209). In all the European Universities, the indicator or symbol of Doctoral degree was the *ring* (see *Ibid.*), in Gladzor University, as we said above, it was the *mace* («վարդապետական գաւազան»).

For acquiring the Doctoral degree of theology in Paris University, it was envisioned eight years of study; for Bachelor of Arts degree only three (see *Ibid.*, p. 463).

As an accepted custom, in the European Universities also the ceremony of awarding Doctoral degrees has taken place not immediately in the Learning Centers where lectures have been heard, but, in surprising coincidence, in the Cathedrals or Episcopates and in the presence of ecclesiastical representatives of higher rank,

Deans and Professors as well as students. Presiding the ceremony was the Bishop. Also in the Episcopates have taken place the public hearings of dissertations and disputes (see *Hastings Rashdall*, vol. I, pp. 227-230, S. S. Laurie, pp. 222-227).

Those are the main and general features for the ordinance of granting degrees that were characteristic of the European Universities of the Middle Ages. Nonetheless, as the researchers claim, each University had its own peculiarities in awarding titles and educational degrees (see S. S. Laurie, p. 227).

As is now already apparent from synthesizing all the principal facts and features pertaining to the ordinance of granting titles and educational degrees in the European Universities of the Middle Ages, we unequivocally come to the conclusion that *Gladzor University was on the same level by its order of granting titles and educational degrees as that of its contemporary European Universities*.

It is our deep conviction that Gladzor University has been for the history of Armenian culture more than merely a University, even if it attained the same level as the European Universities. For the Armenian reality, the Gladzor University was not only the acme of scientific Thought, but also the political Center of preserving, enhancing and consolidating the National Identity of this ancient civilized people with rich cultural investment in the history of mankind.

The eminent Armenian scholars of the time, headed by prominent pedagogue Nersess Meshetsi, being persecuted and banished by kurdish races of marauders, passionately kept in their heart the unextinguished torch of intellectual enlightenment, flickering and inflaming it this time in Eastern Armenia, founding in the boundaries of the Proshians' princehood the educational Center of Aghberts Monastery, which later was renamed Gladzor University, demonstrated against the barbarian and wild forces assuring the perpetuity, indomitable will and determination for the survival of their people, opposing to the obscurity and nightmare the intellectual enlightenment and brilliance of soul. This educational Center, through all the years of the rectorship of Esayi Nechetsi, has grown up to the true level of perfect University, which transmitted not only knowledge and enlightenment to the students attending from Cilicia, historical Armenia and from all the corners and places, but also *patriotism and national consciousness and pride, with the eagerness to defend and fight for preserving, teaching and spreading their native language, traditions and the national tenets of their ancestors. These same factors were actually regarded for the reviewed historical period as the main factors of National Identity of each people respectively.*

Gladzor University has turned to be the brain and consciousness of the Armenian nation.

As a matter of fact, the Gladzor University has organized the ideological struggle against the attempts to convert the Armenian people from his national religion, that of Christian Apostolic tenet to catholicism, against intentions of foreign powers to compell using Latin as the official language instead of the national language and literature. In the stormy period of Armenian history, when a threatening situation was created for the survival of the Armenian people, such as in the aftermath of the nightmarish Mongolian domination of Armenia, on the one hand, and the assimilation and degenerative influence of disruptive and ruinous activity that had developed the papal agents in face of Unitores, on the other. If the formers, by means of sword and fire were zealously persecuting Armenians, with the goal of their physical extermination, the latter by means of suppressing Armenian culture, language and the independence of the Apostolic Church. As it is apparently clear,

both were presenting real danger to the very existence of the Armenian nation, completing the abatement left by one the other. And for this very reason it created a critical situation for the Armenian people overburdened by the wisdom of Milleniums.

The ideological and doctrinal struggles that were waging the most vital forces of Armenian people for the defense of national integrity, with its theoretical foundations were elaborated in the Gladzor University as with the immediate and decisive participation of Esayi Nechetsi. We do not consider this strife exclusively religious, but rather a religiously veiled conflict of powers and nations which was, in fact, politically motivated.

We have devoted a whole chapter investigating, by the help of our revealed Manuscriptal sources possibly, all aspects of the huge contribution that Gladzor University has made in defending and developing the tenet and principles of the Armenian Apostolic Church in a crucial period of its existence.

ՑԱՆԿ

ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1. ՍԿՋԲԵՆԱՂԲԻՐՆԵՐ

ա) Զեռագրեր

Մաշտոցի ամուսնի Մատենադարան, *Համարներ*՝ 84, 167, 206, 212, 267, 353, 437, 500, 566, 571, 579, 589, 631, 734, 774, 749, 844, 848, 1097, 1098, 1141, 1273, 1275, 1276, 1343, 1397, 1460, 1919, 1409, 1419, 1422, 1511, 1548, 1657, 1681, 1751, 1879, 2185, 2187, 2189, 2262, 2296, 2329, 2515, 2520, 2526, 3120, 3276, 3463, 3923, 3932, 4135, 4429, 4456, 4679, 5566, 6230, 6273, 6289, 6558, 6897, 7631, 7650, 7823, 7842, 8936, 9150, 9222:

բ) Տպագիր աշխատություններ

Արրահամեան Ա., *Շիրակացու մատենագրությունը*, Երեւան 1944:
Արրահամեան Ա., *Յովհաննէս Իմաստասէրի մատենագրությունը*, Երեւան, 1956:
Անառեան Հ., *Հայոց անձնանունների բառարան*, Երեւան Հ. Բ, 1944, Հ. Գ., 1946, Հ. Դ., 1943:
Անանիա Շիրակացի, *Լուսնի պարբերաշրջանները, տպագրութեան պատրաստեց՝ Ա. Արրահամեանը*, Երեւան, 1962:
Անանիա Շիրակացի, *Տօմարագիտություն եւ տօմար, աշխատասիրութեամբ Ա. Արրահամեանի*, Երեւան, 1940:
Առաքել Դարիժեցի, *Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցոյ, Վարդապետ*, 1896:
Աւդալբեկեան Մ., *Խաչատուր Կեչառեցի*, Երեւան 1958:
Գիրք մեծ Մաշտոց կոչեցեալ, Կ. Պոլիս, 1807:
Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, բնագիրը յառաջաբանով եւ ծանօթութիւններով առաջին անգամ ի լոյս ընծայեց Կ. Կոստանեանց, Ալեքսանդրապոլ, 1910:

Դաւիթ Անյաղթ, *Սահմանք իմաստասիրութեան, համահաւաք քննական բնագիր*

րը, թարգմանությունը գրաբարից ուսուցիչ, առաջարանը եւ ծանօթագրությունները Ս. Արեւշատեանի, Երեւան, 1960:

Եզնիկ Կողբացի, *Եղծ աղանդոց, Վենետիկ*, 1826:

Եզնիկ Կողբացի, *Քննություն եւ համեմատություն եզնկայ նորագիտ ձեռագրերին, կազմեցին Գ. Տ. Մկրտչեան եւ Հ. Աճառեան*:

Եւկլիտ, *Երկրաչափություն Եւկլիտին, տեքստը հրատարակության պատրաստեցին Գ. Պետրոսեանը եւ Ա. Աբրահամեանը, Երեւան, 1962*:

Էփրիկեան Հ. Ս., *Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, Վենետիկ*, 1907, հ. Ա.:

Թովմա Մեծոփեցի, *Պատմություն Լանկ-Թամուրայ եւ յաջորդաց իւրոց, արարեալ Թովմա վարդապետի Մեծորեցւոյ, ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբ Կարապետ վարդապետ Շահնազարեան, Փարիզ*, 1860:

Խաչերեան Լ., *Գրչութեան արուեստի լեզուական-քերականական տեսությունը միջնադարեան Հայաստանում, 1962, Երեւան*:

Խաչերեան Լ., *Նսայի Նչեցի, Վերլուծություն քերականության, Երեւան, 1966*:

Խաչերեան Լ., *Վարդան Արեւելցի, Մեկնություն քերականի, Երեւան, 1972*:

Խաչերեան Լ., *Առաքել Սրենցի, Յաղագս Քերականության, Լոս Անճելես, 1982*:

Խաչերեան Լ., *Յովհաննէս Երզնկացի, Հաւաքումն Մեկնության Քերականի, Լոս Անճելես, 1983*:

Խաչերեան Լ., *Յովհաննէս Մործորեցի. Համառատ տեսություն քերականի, Լոս Անճելես, 1984*:

Խաչիկեան Լ., *ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, Երեւան, 1951*:

Խաչիկեան Լ., *ԺԵ դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, մասն Ա. Երեւան, 1955*:

Խաչիկեան Լ. եւ Աւագեան Ս., *Յովհան Քոնեցի, Յաղագս Քերականին, Երեւան, 1977*:

Կամախեցի Գր., *Ժամանակագրություն, Երուսաղէմ, 1915*:

Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմություն հայոց, աշխատասիրություններ Կ. Մելիք-Օհանջանեանի, Երեւան, 1964*:

Կիւլեսերեան Բ., *Յուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ ազգային մատենադարանի հայոց, Անթիլիաս, 1961*:

Կղեմէս Գալանոս, *Միաբանություն հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հռովմայ, հ. 1, Հոռոմ, 1648*:

Կորիւն վարդապետի, *Մամրէի Վերծանողի եւ Դաւթի Անյաղթի Մատենագրությունը, Վենետիկ, 1883*:

Հայոց նոր վկաները *աշխատասիրություններ Թ. Մանանդեանի եւ Հ. Աճառեանի, Վաղարշապատ, 1903*:

Ղազիկեան Ս., *Հայկական նոր մատենագիտություն եւ հանրագիտարան հայ կեանքի, հ. Ա, Վենետիկ, 1909-1912*:

Մաթեւոսեան Ա., *ԺԳ դարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, Երեւան, 1984*:

Մաղափա արեղայի *Պատմություն վասն ազգին նետողաց, Ս. Պետերբուրգ, 1870*:

Մխիթար Այրիվանցի, *Պատմություն հայոց, Մոսկուա, 1960*:

Մխիթարայ Այրիվանցւոյ *Պատմություն ժամանակագրական, ի լոյս ընծայեաց Բ. Պ., Ս. Պետերբուրգ, 1867*:

Մխիթարայ Գօշի *Դատաստանագիրք հայոց, իրաւարանական հետազոտությունը հանդերձ ծանօթութեամբ Վահան Ծ. վարդապետի Բաստամեանց, Վաղարշապատ, 1880*:

Մովսէսի Խորենացւոյ *Պատմություն հայոց, Վենետիկ, 1827*:

Յայսմաուրբ, *Կ. Պոլիս, 1730*:

Յակոբեան Վ., *Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. 1, Երեւան, 1951*:

Յովսէփեան Գ., *Խաղբակեանք կամ Պոռչեանք հայոց պատմության մէջ, մասն Գ., Նիւ-Եորք, 1942-1943*:

Յովսէփեան Գ., *Յիշատակարանք ձեռագրաց, Անթիլիաս (Պէյրուֆ), 1951*:

Յովսէփեան Գ., *Մխիթար Սասնեցի (Կերմանեցի), Վաղարշապատ, 1899*:

Ներսէս Շնորհալի, *Սրբոյն Ներսէսի Շնորհալոյ Պատմություն վարուց, Սոփերք հայկականք ԺԴ, Վենետիկ, 1854*:

Ներսէս Շնորհալի, *Ընդհանրական թուղթք սրբոյն Ներսիսի Շնորհալոյ, Երուսաղէմ, 1871*:

Շողոկաթ, *Գիրք առաջին, Վաղարշապատ, 1913*:

Ոսկեան Հ., *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց, Վիեննա, 1964*:

Ոսկեան Հ., *Կրիկիլայի վանքերը, Վիեննա, 1957*:

Պողարեան Ն., *Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղէմ, հ. Ա-Ե, 1956-1971*:

Սարգիսեան Բ., *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Ա, 1914, հ. Բ, 1924*:

Ստեփանոս Օրբելեան, *Պատմություն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910*:

Սիրմէեան Արտ., *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի Քառասուն Մանկունք եկեղեցւոյ, Երուսաղէմ, 1935*:

Սրուանձտեանց Գ., *Թորոս աղբար, մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1884*:

Վարդան Աշխարհացոյց, *Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի, քննական հրատ. Հայկ Պէրպէրեանի, Փարիզ, 1960*:

Տաշեան Յ., *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, 1895*:

Փիրղալմեան Ղ., *Նօտարք հայոց, Կ. Պոլիս, 1883*:

Քաջբերունի, *Ծանաղարհորդական նկատողությունը, «Այրարատ», 1899*:

Քէշիշեան Մ., *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենադարանին, Վիեննա, 1964*:

2. Ուսումնասիրություններ եւ այլ նիւթեր

Ալիշան Ղ., *Այրարատ, բնաշխարհ Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1890*:

Ալիշան Ղ., *Յուշիկք հայրենեաց, Վենետիկ, հ. 2, տպ. Բ, 1921*:

Ալիշան Ղ., *Սիսական, տեղագրություն Սրենեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893*:

Ալիշան Ղ., *Սիսուան, համագրություն հայկական Կրիկիլոյ եւ Լեւոն մեծագործ, Վենետիկ, 1885*:

Ալիշան Ղ., *Հայապատում, Վենետիկ, 1901*:

Ակիմեան Ն., *Մատենագրական հետազոտություններ, հ. Ա, Վիեննա, 1922*:

Անառեան Հ., *Հայոց լեզուի պատմություն, մասն Բ., Երեւան, 1951*:

Անասեան Յ., *Հայկական մատենագիտություն, հ. Ա, Երեւան, 1959*:

Աւետիսեան Ա., *Գլաճորի համալսարանը, «Էջմիածին» ամսագիր, 1956, Թ. Դ-Ե*:

Աւետիսեան Ա., *Գլաճորի մանրանկարչության դպրոցի հիմնադիր վարպետ Մամիկը, «Էջմիածին» ամսագիր, 1956, Թ. ԺԱ-ԺԲ*:

- Աւետիսեան Ա., Մանրանկարիչ Աւագ, «Էջմիածին» ամսագիր, 1961, Թ. Է:
 Աւետիսեան Ա., Հայ մանրանկարչութեան Գլաձորի դպրոցը, 1971, Երեւան:
 Բարայեան, Լ., Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական եւ քաղաքական դրութիւնը
 XIII-XIV դարերում, Երեւան, 1964:
 Գաբրիւնեան Հ., Սրբազան պատարագամատոյցը Հայոց, Վիեննա, 1897:
 Զարպիսեան Գ., Պատմութիւն Հայերէն դպրութեան ի պէտս ուսման ազգա-
 յին վարժարանաց, Վենետիկ, 1887, նաեւ 3-րդ տպագրութիւն, 1897:
 Իշխանեան Ռ., Հայ մատենագիտութեան պատմութիւն, պրակ Ա, Երեւան,
 1964:
 Լալայեան Ե., Շարուր-Դարալագեացի դաւառ, «Ազգագրական Հանդէս», 1905,
 գիրք XII, Թիֆլիս:
 Խաչեքեան Լ., Գլաձորի Համալսարանը Հայ մանկավարժական մտքի զար-
 գացման մէջ (XIII-XIV դդ.), Երեւան 1973:
 Խաչիկեան Լ., Գլաձորեան Համալսարանը եւ նրա սաների ատենախօսութիւննե-
 րը, Երեւանի պետական Համալսարանի գիտական աշխատութիւնների
 ժողովածու, հ. 23, 1946:
 Խաչիկեան Լ., Արտազի Հայկական իշխանութիւնը եւ Մորձորի դպրոցը,
 «Բանբեր Մատենադարանի», No. 11, 1973:
 Կարապետ եպիսկոպոս, Մահմեդական լուծը եւ նրա բռնութեան ներքոյ ծաղկող Հայ
 վարդապետարանները, Էջմիածին, 1913:
 Հացունի Վ., Դաստիարակութիւնը հին Հայոց քով, Վենետիկ, 1923:
 Մանանդեան Յ., Յունարան դպրոցը եւ նրա զարգացման շրջանները, Վիեննա,
 1928:
 Մնացականեան Ստ., Մոմիկ, տե՛ս «Հայ Մշակոյթի նշանաւոր գործիչները
 V-XVIII դարերի ժողովածուն», Երեւան, 1976:
 Մովսիսեան Արգ., Ուրուագծեր Հայ դպրոցի եւ մանկավարժութեան պատմու-
 թեան (IX-XV դարեր), Երեւան, 1958:
 Յովսէփեան Կ., Պաղարկեանք կամ Պոռչեանք Հայոց պատմութեան մէջ, մասն
 Ա., Վաղարշապատ, 1928, մասն Բ., Երուսաղէմ, 1944:
 Յովսէփեան Գ., Մխիթար Սասնեցի, «Արարատ», 1899:
 Ոսկեան Հ., Յովհաննէս Վանական եւ իւր դպրոցը, Վիեննա, 1929:
 Ոսկեան Հ., Վարդան Արեւելցի, «Հանդէս ամսօրեայ», 1921:
 Չամչեանց Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ., Վենետիկ, 1796:
 Պետոյեան Վ., Սասունի եւ Տարօնի պատմա-աշխարհագրական տեղեկութիւնը,
 1964, մեքենագիր:
 Պետոյեան Վ., Սասունի բարբառը, Երեւան, 1954:
 Սարգիսեան Ն., Տեղագրութիւն ի Փոքր եւ Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1854:
 Քիւրտեան Յ., Թորոս Տարօնեցի, կեանքն ու իր տաղերը, Նիւ-Եորք, 1943:
 Քիւրտեան Յ., Երիզա եւ Եկեղեաց դաւառ, Վենետիկ, 1953:
 Քիւրտեան Յ., Յովհաննէս Երզնկացի-Մորձորեցի (նիւթեր Ս. Ղազարու
 մէկ ձեռագրէն), «Բազմավէպ», 1954:
 Օրմանեան Մ., Ազգապատում, մասն Բ, Կոստանդնուպոլիս, 1914:

Օտար լեզուներով

- Адамян А., Эстетическое воззрения средневековой Армении, Ереван, 1955г.).
 Baumgartner A., uber das Buch "Die Chrie", Leipzig, 1886.
 Cariere A., Une Version Armenienne de l'Histoire d'Assaneth, 1902.
 Compayré G., The History of Pedagogy, Boston, 1886.
 Compayré G., Abelard and the Origin and Early History of University, New-York.
 Conybeare F., A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum, London, 1913.
 Der-Nersessian Sirarpie, The Chester Beatty Library, A Catalogue of the Armenian Manuscripts, Dublin, vol. I, 1958.
 Der-Nersessian Sirarpie, Les Manuscrits Arméniens illustrés des XIIIe, XIIIe et XIVe
 Дурново Л., Древнеармянская Миниатюра, Ереван, 1952г.
 siecles, Paris, 1936.
 Issauraut S., La Pédagogie, son évolution, son Histoire, Paris, 1886.
 Laurie S., The Rise and Early Constitution of Universities with a survey of Medieval Education, New-York, 1887.
 Liddell G. and Scott R., A Greek-English Lexicon, Oxford, 1966.
 Марр Н., Сборники Притч Вардана, Санктпетербург, 1894г.
 Monroe P., A Brief Course in the History of Education, New-York, 1907.
 Painter P., A History of Education, New-York.
 Paroz J., Histoire Universelle de la Pédagogie, cinquième edition, Paris, 1883.
 Robins R., Ancient and Medieval Grammatical Theory in Europe, London, 1951.
 Rashdall H., Universities of Europe in the Middle Ages, London vol. I, 1895.
 Saint-Martin J., Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, Paris, 1819.
 Sarafian K., History of Education in Armenia, California, U.S.A., 1930.
 Sarafian K., The Rise of Universities During the Middle Ages (Reprinted from EDUCATION, March 1927).
 Sanjian A., A Catalogue of Medieval Armenian Manuscripts in the United States, University of California Press, 1976.
 Тер-Мовсесян М., История Переводы Библии на армянском языке, С.Петербург, 1902г.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ	9-12
ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ	13-21
ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ	25-36
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	
Ուսուցչապետ Ներսէս Մշեցիին և Աղբերց Վանքը	37-60
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
Դպրապետ («Ռեկտոր») Եսայի Նշեցիին և Գլաձորի Համալսարանը	61-92
Եսայի Նշեցու ուսումնառութիւնը	64-77
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ	
Գլաձորի Համալսարանի գոյատոււմը	93-134
Ա. Գլաձորը, իբրև մշակութային-լուսատրական կենտրոն, երբուանի՞ց է յիշատակում ձեռագրական աղբիւրներում	93-109
Բ. Աղբերց Վանքի Գլաձոր անուանակոչումը Մուշի համանուն վանքից	109-119
Գ. Մատենագրական տեղեկութիւնները Գլաձորի մասին՝ համալսարանական առումով	119-134
ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ	
Գլաձորի Համալսարանի հոգաբարձուները	135-149
ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ	
Գլաձորի Համալսարանի ուսումնագիտական բաժինները («Ֆակուլտետները»)	151-157
ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ	
Գլաձորի Համալսարանի դասախօսական կազմը	159-212
Ա. Բարունապետներ	160-170
Բ. Բարունիներ	170-212
ԳԼՈՒԽ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ	
Ուսանողութիւնը և ուսումնառութեան շրջանը	213-219

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

Բնագրագիտական հետախուզումներ Գլաձորի
 Համալսարանի դասընթացքների եւ ձեռնարկ-
 դասագրքերի բացայայտման ու բնութագրման
 ուղղությամբ 221-266

Ա. Գլաձորի Համալսարանի ուսումնականների յիշատա-
 կագրություններից բխեցուած հետետություններ 221-224

Բ. Գիտա-ուսումնական նպատակով Միջնադարի մեր
 մատենագրության մէջ մշակուած մատենագիտական
 ցանկերի՝ «լայն», «նուրբ», «արտաքին», «սուրբ»
 եւ «վարդապետական» գրքերի բնութիւնը 224-258

Գ. Գրչագրերի «լոյսընծայման» կարգը Գլաձորի
 Համալսարանում 258-266

ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ

Գլաձորի Համալսարանի դասընթացքները..... 267-302

Ա. Եռեակի (Trivium) դասընթացքները..... 284-296

Բ. Քառեակի (Quadrivium) դասընթացքները 296-302

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ

Ուսումնագիտական աստիճանատրումը Գլաձորի
 Համալսարանում 303-325

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆՄԷԿԵՐՈՐԴ

Գլաձորի Համալսարանի պայքարը «Ունիթոական»
 (միարարական) շարժման դէմ..... 327-366

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Գլաձորի Համալսարանի ձեռագրատան գրչագրերի
 համառօտ նկարագրութիւնը 367-416

SYNOPSIS..... 417-440

ՑԱՆԿ ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ..... 441-445

ԼԵՒՈՆ ԳԷՈՐԳԻ ԽԱԶԵՐԵԱՆ

ԵՍԱՅԻ ՆՁԵՑԻՆ

ԵՒ

ԳԼԱԶՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԸ

*Գրքի ձեւատրումը՝ Նորիկ Գրիգորեանի
 Կոմպիւտըրային գրաշարումը՝ Արամ Օրջանեանի
 Տեխնիկական սրբագրումը՝ Մարիէթ Յակոբեանի*

Prof. Dr. L. K. KHACHERYAN
 1802 N. Wilton Pl., # 1,
 Los Angeles, CA. 90028, U.S.A.
 Tel. (213) 469-5063